

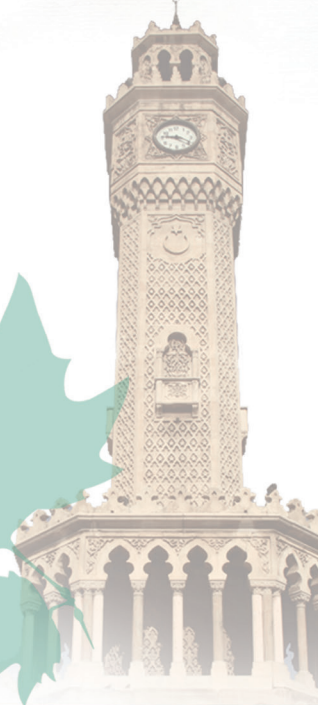

T.C.
İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ

ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ KONGRESİ

BİLDİRİLERİ-1

İZMİR/25-27 NİSAN 2019

**T. C.
İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ**

**ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ
KONGRESİ BİLDİRİLERİ-1**

(İZMİR, 25-27 NİSAN 2019)

**EDİTÖR KURULU
MUSTAFA ÖZTÜRK
AYŞE DEĞERLİ**

İZMİR-2019

T. C.
İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları-1
Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları-1

ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ
KONGRESİ BİLDİRİLERİ-1

(İZMİR, 25-27 NİSAN 2019)

EDİTÖR KURULU
MUSTAFA ÖZTÜRK
AYŞE DEĞERLİ

İZMİR-2019

- Eserin Adı : Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1
(İzmir, 25-27 Nisan 2019)
- Yayımlayan Kurum : İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi – İZMİR
- Basım Yeri : Ege Üniversitesi Rektörlüğü Basımevi Müdürlüğü
No: 172/134 Kampüsü Bornova, İZMİR
- Basım Tarihi : Aralık, 2019
- Baskı Adeti : 200
- ISBN : 978-605-84503-1-8 (Tk)
- Editörler : Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Doç. Dr. Ayşe Değerli
- Yardımcı Editörler : Dr. Funda Adıtatır, Dr. Beral Alacı
- Baskı-Dizgi : Prof. Dr. Enver Çakar, Doç. Dr. Ayşe Değerli,
Arş. Gör. Fatih Özçelik
- Kapak Tasarım : Emine Çakır- Türk Tarih Kurumu- ANKARA

Her hakkı mahfuzdur. İzmir Demokrasi Üniversitesi ve yazarlarının izni olmadan kısmen veya tamamen çoğaltılamaz; yayımlanamaz.

Yayımlanan bildirimlerde ileri sürülen görüşler, yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	V
Kongre Başkanı Prof. Dr. Mustafa Öztürk'ün Konuşması.....	XV
Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay'ın Konuşması.....	XIX
Prof. Dr. İbrahim Muhammed Saadaoui'nin Konuşması.....	XXI
Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik Turan'ın Konuşması	XXV
İzmir Demokrasi Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Bedriye Tunçsiper'in Konuşması.....	XXIX
Dr. Mehmet Genç'in Açılış Konferansı	XXXI

Ömer Lütfi Barkan Salonunda Sunulan Bildiriler (İsim Alfabetik Sırasına Göre)

Alp Yücel Kaya-Ali Onur Peker

Parga Çiftliği Kararnâmesi (1875): Çiftlik Sahipleri ve Çiftçi "Ahâli" Arasında Mücadele	1
---	---

Ayla Efe

Taşrayı "Masraf" Üzerinden Çalışmak: Yerel Meclislerin Evrimi	15
---	----

Ayşe Değerli

Ekonomik Bir Pazar ve İstihdam Alanı Olarak Vakıflar: Pîr Mustafa Paşa Vakfı Örneği	31
--	----

Ayşen Sina

Antik Yunan'da İmtiyazlı Göçmenler.....	45
---	----

Borys Cherkas

Great Geographical Discoveries As An Economic-Civilizational "Rubicon" of The Crimea And Ukraine XVI Century	59
---	----

Ekrem Memiş

Eskiçağda Kıtık Felâketlerinin Sebep Olduğu Göçlerin Ekonomik ve Sosyal Hayata Yansımaları.....	63
--	----

Elif Charlotte Nelson

Osmanlı Taşrasında Tarımsal Kalkınma ve Zirai Kurumlar: Batı Anadolu Örneği	79
--	----

Engin Aras

20. Yüzyıla Girerken Tokat Kalhanesinde Emek.....97

Fatmagül Demirel

II. Abdülhamid Döneminde Ödenemeyen Memur Maaşlarına

Getirilen Çözüm: Bâb-ı Âli Teshîlât Sandığı 129

Fırat Yaşa

XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım Hanlığında İaşe, Değişen

Fiyatlar ve Topluma Etkisi 139

Ghina Semih Mradالحياة الاقتصادية في مدينة طرابلس الشام في القرن الثامن عشر من خلال سجلات المحكمة الشرعية
في طرابلس (18. Yüzyılda Trablus'un İktisadî Tarihi)

..... 151

Günay Korkmaz Samıkıran

Şam Hazinesinin Defter Sistemi, Kayıt Düzeni ve Muhasebe Usulü:

Risâle-i Felekiyye'den XVIII. Yüzyıla Bir Karşılaştırma..... 175

Günver Güneş

Yunan İşgalinin Aydın Sancağında Yarattığı Ekonomik Tahribat..... 199

İsmet Türkmen

Türkiye'de Planlı Dönemde Bir Kırsal Kalkınma Projesi: Köy

Kalkınma Kooperatifleri 233

Mahmoud Yazbak

Penetration of Urban Capital Into The Palestinian Countryside:

The Beginnings, Jaffa In The 1830s..... 249

Mehmet Akif Erdoğan

XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul Esnaf Loncaları ve Sorunları

(1726-1738)..... 263

Muhammet Beşir Aşan

Artuklu Dönemi İktisadî Hayat Hakkında Bazı Tesbitler 277

Mustafa Öztürk

Osmanlı İktisadî Düzeni: Esasları- Değişme ve Gelişme 285

Muzaffer Demir

Ksenophon'un Oikonomikos Adli Eseri Kapsamında Ahlaki Değerler

ve Ekonomi İlişkisinin Günümüze Yansımaları 309

Nuray Öksüz

Şer'iyeye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ev Fiyatları Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme: Harput, Konya, Antep ve Manisa Örneği327

Nuri Adıyeke

Osmanlı Giritinde Vakıf Köyler.....343

Olesia Zhdanovch

The Economic Life of Turks Of The Great Turkic Khanate Based On The Materials Of Menander Protector.....365

Orhan Kılıç

Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi.....371

Özden Ürkmez

Eski Anadolu Kültürlerinde Tapınak Ekonomisi385

Serkan Yazıcı-Tufan Turan

Alamet-i Farika Defterlerine Göre Cumhuriyet Dönemi Marka Kültürünün Analizi.....397

Sinan Marufoğlu

19.Yüzyılda Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Tarımda İslahat Teşebbüsleri (Musul, Bağdat ve Basra Eyaletleri Örneği).....407

Ümit Ekin

16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Manisa ve Gaziantep'te Kullanılan Bazı Ölçü ve Tartı Birimleri.....421

Vera Konstantin

17. Yüzyıl Osmanlı Bosna'sında Venedik Ticaret Ağları ve Stratejileri .433

Viacheslav Stanislavskiy

Measures of The Russian Authorities For The Opening of The Trade Route Through The Black Sea In The Early 18th Century441

Yusuf Oğuzoğlu

Bir Osmanlı Şehrinin İktisadî Hayatını Etkileyen Faktörler (17. Yüzyıl Konya Örneği).....447

Yücel Öztürk

Batı Avrupa ve Doğu Avrupa İktisat Tarihine Farklı Yaklaşımlarla İlgili Tespitler ve Düşünceler	457
---	-----

KONGRE ONUR KURULU

Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER
İzmir Demokrasi Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Refik TURAN
Türk Tarih Kurum Başkanı

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK
Medeniyet Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Sabri ORMAN
T.C. Merkez Bankası Meclisi Üyesi

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dekan V.

KONGRE SEKRETERİ

Doç. Dr. Ayşe DEĞERLİ
İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

DANIŞMA KURULU

Ahmet Güner SAYAR	Beykent Üniversitesi	TÜRKİYE
İdris BOSTAN	İstanbul Üniversitesi	TÜRKİYE
Mehmet GENÇ	İstanbul Şehir Üniversitesi	TÜRKİYE
Musa ÇADIRCI	Ankara Üniversitesi (E)	TÜRKİYE
Necla PUR	Marmara Üniversitesi (E)	TÜRKİYE
Necmi ÜLKER	Ege Üniversitesi (E)	TÜRKİYE
Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi	TÜRKİYE
Şevket PAMUK	Boğaziçi Üniversitesi	TÜRKİYE
Tevfik GÜRAN	İstanbul Üniversitesi (E.)	TÜRKİYE
Yavuz CEZAR	Yıldız Teknik Üniversitesi (E.)	TÜRKİYE

BİLİM KURULU

Ahmet AKSIN	Fırat Üniversitesi	TÜRKİYE
Ahmet ŞİMŞEK	İstanbul Üniversitesi	TÜRKİYE
Alp Yücel KAYA	Ege Üniversitesi	TÜRKİYE
Ariel SALZMANN	Queen Üniversitesi	KANADA
Arzu V. BİNAGUL	Marmara Üniversitesi	TÜRKİYE
Aslıhan NAKİBOĞLU	Niğde Üniversitesi	TÜRKİYE
BüŐra KARATAŐER	Namık Kemal Üniversitesi	TÜRKİYE
Cemil ERTUĞRUL	Ege Üniversitesi (E)	TÜRKİYE

Cherkas BORYS V.	National Academy of Sciences of Ukraine	UKRAYNA
Diren ÇAKMAK	Hitit Üniversitesi	TÜRKİYE
Emine B. SATOĞLU	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi	TÜRKİYE
Emre KILIÇASLAN	Ordu Üniversitesi	TÜRKİYE
Engin ÇAĞMAN	Bandırma Üniversitesi	TÜRKİYE
Evangelia BALTA N	National Hellenic Research Center	YUNANİSTAN
Fahri SOLAK	Marmara Üniversitesi	TÜRKİYE
Faruk BAL	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	TÜRKİYE
Fatma ŞİMŞEK	Akdeniz Üniversitesi	TÜRKİYE
Fehmi YILMAZ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	TÜRKİYE
Fikret YILMAZ	Bahçeşehir Üniversitesi	TÜRKİYE
Géza DAVID	Macaristan Bilimler Akademisi	MACARİSTAN
Hüseyin KARAKAYALI	Manisa Celal Bayar Üniversitesi	TÜRKİYE
Hüsnü ERKAN	Dokuz Eylül Üniversitesi (E)	TÜRKİYE
Ibrahim M. SAADAoui	Tunus Üniversitesi	TUNUS
İ. Murat BOZKURT	Marmara Üniversitesi	TÜRKİYE
İbrahim YILMAZÇELİK	Fırat Üniversitesi	TÜRKİYE
İlhan EKİNCİ	Ordu Üniversitesi	TÜRKİYE
Kaya BAYRAKTAR	Yalova Üniversitesi	TÜRKİYE
Latif ÇEVİKER	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	TÜRKİYE
M. Sait TÜRKHAN	İstanbul Üniversitesi	TÜRKİYE
Maria Pia PEDANİ	Venedik Üniversitesi	İTALYA
Masumeh DAEİ	TebriZ Üniversitesi	İRAN

Mehmet Akif ERDOĞRU	Ege Üniversitesi	TÜRKİYE
Muharrem ÖZTEL	Kırklareli Üniversitesi	TÜRKİYE
Murat BASKICI	Ankara Üniversitesi	TÜRKİYE
Murat KORALTÜRK	Marmara Üniversitesi	TÜRKİYE
Murat ÖZTÜRK	İnönü Üniversitesi	TÜRKİYE
Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi	TÜRKİYE
Mustafa ÖZTÜRK	İzmir Demokrasi Üniversitesi	TÜRKİYE
Nadir ÖZBEK	Boğaziçi Üniversitesi	TÜRKİYE
Nafiz İbrahim AL- AHMAR	Lübnan Üniversitesi	LÜBNAN
Nasuh Oğuzhan ALTAY	Ege Üniversitesi	TÜRKİYE
Nevin COŞAR	Yıldız Teknik Üniversitesi	TÜRKİYE
Olesia ZHDANOVICH	Taras Shevchenko National University of Kyiv	UKRAYNA
Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi	TÜRKİYE
Ömer KARAOĞLU	İstanbul Üniversitesi	TÜRKİYE
Özer KÜPELİ	Kâtip Çelebi Üniversitesi	TÜRKİYE
Rahmi Deniz ÖZBAY	Marmara Üniversitesi	TÜRKİYE
Sadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi	TÜRKİYE
Salim CÖHCE	İnönü Üniversitesi	TÜRKİYE
Savsan Ağa KASSAB	Beyrut Üniversitesi	LÜBNAN
Süheyl SAPAN	Kral Suud Üniversitesi	SUUDİ ARABİSTAN
Syed Mahmud	İskenderiye Üniversitesi	MISIR
Şefik MEMİŞ	İstanbul Ticaret Üniversitesi	TÜRKİYE

Şenol ÇELİK	Balıkesir Üniversitesi	TÜRKİYE
Turan GÖKÇE	Kâtip Çelebi Üniversitesi	TÜRKİYE
Turhan KAÇAR	Medeniyet Üniversitesi	TÜRKİYE
Türkmen TÖRELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi	TÜRKİYE
Ufuk KOCABAŞ	İstanbul Üniversitesi	TÜRKİYE
Ümit EKİN	Sakarya Üniversitesi	TÜRKİYE
Vera KOSTANTİN	Venedik Üniversitesi	İTALYA
Viacheslav STANİSLAVSKYI	National Academy of Sciences of Ukraine	UKRAYNA
Yaşar BÜLBÜL	Medeniyet Üniversitesi	TÜRKİYE
Yavuz KÖSE	Hamburg Üniversitesi	TÜRKİYE
Yusuf OĞUZOĞLU	Düzce Üniversitesi	TÜRKİYE
Yücel ÖZTÜRK	Sakarya Üniversitesi	TÜRKİYE

DÜZENLEME KURULU

Rahmi Deniz ÖZBAY	Marmara Üniversitesi
Fahri SOLAK	Marmara Üniversitesi
Cevdet Alptekin KAYALI	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Abdullah KUZU	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Ferhan SAYIN	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Ferhat TOPBAŞ	İzmir Demokrasi Üniversitesi

YÜRÜTME KURULU

Kenan ÇELİK	Türk Tarih Kurumu
M. Abdullah KAYMAK	Türk Tarih Kurumu
Ayşe BEDİR	Türk Tarih Kurumu
Funda ADITATAR	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Beral ALACI	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Didem DUMAN	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Ekin ERDEM	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Tuğçe ERSOY	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Gökhan DUMAN	İzmir Demokrasi Üniversitesi

Kongre Başkanı Prof. Dr. Mustafa Öztürk'ün Konuşması

Sayın Rektör,
Sayın Vali Yardımcısı,
Sayın Türk Tarih Kurumu Başkanı,
Sayın Büyükelçi,
Dokuz Eylül Üniversitesi Rektör Yardımcısı,
Sayın Büyükşehir Belediye Başkanlığı Temsilcisi,
Sözlerime başlarken hepinizi sevgi ile selamlıyorum.

Bugün Üçüncü İktisat Tarihi Kongremizi İzmir'de toplamamızın hakikaten çok büyük anlamı vardır. Malûm olduğu üzere 1923'te İzmir'de Atatürk'ün emirleri doğrultusunda yapılan İktisat Kongresinin devamı niteliğinde olmasa da belki İktisat Tarihi alanında İzmir'de yapılmış olması bakımından son derece önemlidir. Bu Kongre, Türk İktisat Tarihi Araştırmaları Platformunun başlattığı bir hareket olarak, Türkiye'de İktisat Tarihi çalışmalarının bir çatı altında toplanması, araştırmaların yapılması ve yayınlanması, geliştirilmesi, bu suretle İktisat Tarihinin yaygınlaştırılması, iktisadi anlamda memleketimizin geleceğine yönelik bazı öngörülerde bulunulması amacıyla başlatılmış çok önemli bilimsel bir harekettir.

Birincisi 2007 yılında Marmara Üniversitesi tarafından yapıldı. İkincisi Fırat Üniversitesinde 2010 yılında yapıldı. Aradan uzun bir zaman geçti. Sizin de malûmunuz olduğu üzere bazı teknik ve daha başka sebeplerden dolayı uzun bir süre Kongremiz toplanamadı. Nihayet 9 yıl gibi bir zaman sonra İzmir Demokrasi Üniversitesinin ev sahipliğinde, Rektörümüzün müzaheretini ve her türlü desteği vermesi neticesinde bugün Kongremizi düzenledik, bugün huzurlarınızdayız.

Bu Kongrenin ilk duyurusunu yayınladığımız zaman meslektaşlarımız hatırlayacaklardır, kendi çapımızda mütevazı bir kongre olacağı, herkesin kendi masraflarını karşılayacağı ilan edilmişti. Sonra Tarih Kurumunun Sayın Başkanı ile yaptığımız kurumsal görüşme neticesinde, Türk Tarih Kurumu müessese olarak bu Kongreye sahip çıktı ve gördüğünüz bu nezih ortamda gerçekleştiriyoruz. Dolayısıyla Türk Tarih Kurumunun bu desteği olmasaydı böyle nezih bir ortamda böyle muhteşem bir kongre yapamayacaktı. Üniversitem, şahsım ve siz değerli katılımcılar adına Tarih Kurumu Başkanına, müessese olarak Tarih Kurumuna ne kadar teşekkür etsek azdır.

Kongremiz öncelikle genel olarak bütün alanları kapsamaktadır. Sadece Türk İktisat tarihi değil, program incelendiğinde İlkçağdan Orta Çağlara, Genel Türk Tarihinden, kuzeyden güneye pek çok tebliği ihtiva ettiği görülecektir. Bu haliyle Kongremiz külli/bütüncül bir mahiyet arz etmektedir.

Birinci ikinci Kongrelerimiz büyük ölçüde ulusal nitelikteydi. Ama bu kongrede farklı ülkelerden hatırı sayılır oranda bilim insanları bulunmaktadır. Yakın kültür coğrafyamızdan ve komşularımızdan Kongremize Fas, Tunus, İsrail, Lübnan,

Kuveyt, İnan, Ukrayna ve nihayet İtalya'dan çok değerli misafirlerimiz var dostlarımız vardır.

Kongremizde rahmetli olmuş İktisat tarihçilerimizin öncülerinden Merhum Ömer Lütfü Barkan, Halil Salihlioğlu ve Mustafa Akdağ'ı bu vesile ile bir nebze de olsa anmak amacıyla, salonlarımıza onların adlarını verdik. Bu salonda olup da İktisat tarihi çalışan meslektaşlarımızdan, bu hocalarımızı referans göstermeyen, onların eserlerini okumayan, taht-ı tedrisinden geçmeyen hiç kimse yoktur. Belki bu vesile ile hocalarımızı anmış oluruz.

Uluslararası alanın geliştirilmesi hususunda da hedefimiz vardır. Bu kongrenin artık sadece Türkiye merkezli değil, dünya çapında Türkiye merkezli İktisat Tarihi Kongresinin ikamesi ve idamesini hedefliyoruz. Avrupa'da yapıldığı gibi artık İktisat tarihi kongresinin Türkiye merkezli bir versiyonu olmasıdır. Hedefimiz budur. Ve bunu da bu kongreye katılan biraz önce saydığım ülkelerin katılımı ile de tescil etmiş oluyoruz. Dolayısıyla bunun geleceğe yönelik alt yapısını da hazırlamış oluyoruz.

Başta biraz önce dediğim gibi Türk Tarih Kurumunun Başkanı, Türk Tarih Kurumu müessese olarak verdiği bu kıymetli desteğe çok teşekkür ediyoruz. Ayrıca önceki kongrelerde olduğu gibi, bu kongrede de maddî desteğini esirgemeyen Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasına da huzurlarınızda üniversitem, şahsım ve siz katılımcılar adına teşekkür ediyorum.

Bunun yanında, çalışmalarına, gayretlerine yakından şahit olduğum Türk Tarih Kurumunun kıymetli uzmanları Kenan Çelik, Abdullah Kaymak ve ismini sayamayacağım diğer arkadaşlarımıza çok teşekkür ediyoruz.

Üniversitemizden Bilim Kurulu üyelerimizden Rektör Yardımcımız Abdullah Bey ve Cevdet Bey'in her türlü idari ve akademik yardımlarını gördük. Ferhan Hanım, Ferhat Bey birlikte çalıştık. Dolayısıyla onlara da huzurlarınızda tekrar teşekkür ediyorum.

Kongrenin her safhasında üstün gayret ve desteklerini gördüğüm yakın çalışma arkadaşım Kongre Sekreterimiz Ayşe Değerli'ye; Bilim ve Düzenleme Kurulu Üyeleri ve Tarih Bölümü öğretim üyeleri Funda Adıtar ve Beral Alacı'ya da huzurlarınızda teşekkür ediyorum.

Biraz sonra açacağımız Dünya Uygarlık Tarihinden En Kudretli Paralar Sergisi ile Kongremize zenginlik katan, Akdeniz Üniversitesi öğretim üyeleri Barış Dinçer Lenger ve Ömer Yılmaz da bu çalışmalarından ve gayretlerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Öte yandan Yürütme Kurulu tarafından Kongrenin mana ve mefhumuna uygun olması amacıyla, Belgelerle İktisat Tarihi Sergisi hazırlanmış ve takdirlerinize sunulmuştur.

En başından beri İzmir Demokrasi Üniversitesinin ilk tarih öğrencileri, heyecanla bekledikleri ve görev aldıkları Kongremizde, onların da çok emekleri vardır, hepsine çok teşekkür ediyorum.

Son olarak katılımınız, huzurlarınız, destekleriniz için saygılar sunuyor, teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay'ın Konuşması

Değerli konuklar ve katılımcılar,

Hepinizi saygı ve sevgi ile selamladıktan sonra konuşmama öncelikle teşekkür ederek başlamak istiyorum. İradesiyle Kongrenin gerçekleşmesini sağlayan İzmir Demokrasi Üniversitesinin Rektörü Prof. Dr. Bedriye Tunçsiper hocamıza; büyük ve anlamlı desteği için Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik Turan hocamıza; her zaman olduğu gibi bizlere öncülük eden, son iki kongrenin de başkanı olan ve büyük bir tevazu ile hepimizin saygısını kazanan Prof. Dr. Mustafa Öztürk hocamıza; son olarak işin mutfağında büyük bir özveri ile çalışan Kongre Sekreteri Doç. Dr. Ayşe Değerli hocamız ile özellikle hakemlik yükünü üstlenen tüm kurul üyelerine çok teşekkür ederim. Her birine minnettarız.

Bu kongreler dizisinin paydaşı olan TİTAP (Türk İktisat Tarihi Araştırmaları Platformu), 2004 yılında bir grup iktisat tarihi gönüllüsü akademisyen tarafından kuruldu. Muhtemelen bugüne kadar akademik anlamda kurulan, ülkemizdeki ilk birkaç girişim arasında sayılabilir. Amacı, o günlerde, iktisat tarihi çalışan özellikle genç akademisyenlerin buluşma ve çalışmalarını paylaşmaları için özerk bir alan oluşturmaktı. Bunda gerçekten başarılı oldu. Bugüne değin çeşitli kongre, sempozyum ve çalıştaylar düzenledi. Özerk alanı özellikle vurgulamak istiyorum. Birinci kongre, ne kadar isabetli bir karar aldığımızın göstergesi oldu ve spesifik olarak iktisat tarihi alanındaki çalışmaların o dönemden bu yana bir kongre ile temsil edilmesinin mümkün olduğunu kanıtladı. Yine bundan birkaç sene sonra TİTAP tarafından gerçekleştirilen ve iktisat tarihi çalışan akademisyenler arasında yapılan ve yayınlanan bir anket; bu akademisyenler arasında, iktisat tarihinin bir disiplin olarak bağımsızlığının algısına ilişkin önemli bir gösterge oldu.

Herhangi bir disiplin çerçevesinde oluşturulacak literatürde -burada tarih, özellikle uluslararası ve salt Avrupa merkezci tarih değil, tarih ve mekânsal bağlantısı konusunda da- iktisat tarihçileri ön açıcı olmaya devam ediyorlar. Bu çerçevede özgün bir literatür ortaya çıkarken, diğer yandan da salt matematiksel bir alan gibi tanımlanan iktisat, iktisat tarihi çalışmalarıyla birlikte insan temelli bir yöne doğru evrilmeye devam ediyor.

Geçenlerde gerçekleştirilen VII. Tarih Yazımı Çalıştayının sonuç raporunda da değinildiği gibi, kısaca *“tek yaklaşımçı anlatuların yerini, çok merkezli anlatuların alması gerektiği”* konusunda bir fikir birliği bulunmaktadır. Bu çerçevede iktisat tarihçileri disiplinin geleceğine ve yeni çalışma alanlarına ilişkin öneriler de sunuyorlar. Geçen sene 2018’de gerçekleştirilen, ancak ne yazık ki henüz yayınlanmayan ikinci bir anket, özgün bir literatüre ilişkin, sahip oldukları önerileri de barındırmaktadır.

Üçüncü İktisat Tarihi Kongresinin programından da görüleceği üzere iktisat tarihi çalışmaları büyük bir zenginliğe sahiptir ve bu konumunu geliştirmeye ve genişletmeye devam etmektedir. Son olarak Dördüncü İktisat Tarihi Kongresinin, her şey yolunda giderse 2020 yılında gerçekleştirileceğini ümit ediyoruz. Dördüncü Kongrenin, Türkiye Cumhuriyeti’nin sosyal ve ekonomik tarihine ilişkin literatürü

desteklemesi ve yine aynı bağlamda 2023 yılı için ve o zamana kadar gerçekleştirilecek etkinlikler için de yol gösterici olması hedeflenmektedir.

Üçüncü İktisat Tarihi Kongresinin, iktisat tarihi çalışmaları açısından verimli ve çok başarılı geçmesini diliyorum. Hepinize saygılarımı sunarım. Teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ibrahim Muhammed Saadaoui'nin Konuşması

Bu mutlu günde, İzmir Demokrasi Üniversitesi tarafından “İktisat Tarihi” başlığı altında düzenlenen üçüncü uluslararası konferansı takdim etmek, benim ve Türkiye Cumhuriyeti dışından gelen bütün profesör ve araştırmacı arkadaşlarım için bir onurdur. Bugün (25 Nisan 2019, Perşembe) bizim ve gelecek nesillerin hafızalarımızda baki kalacaktır zira, üç gün boyunca, geçmişini yorumlamak, şimdiki gerçekliğimizi anlamak ve insanlarımız için adil iş birliği, huzurlu birliktelik ve saygı esasına dayalı bir gelecek kurmak için oldukça kullanışlı olan çeşitli iktisadi ve içtimai meseleleri tartışmak üzere tek bir çatı altında toplanacağız. İzmir Demokrasi Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Bedriye Tunçsiper, Konferans Başkanı Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Düzenleme Kurulu üyeleri ve bizi bu bilimsel merasime katılmak üzere davet eden bütün destekçilerimize teşekkür ediyoruz. Kendilerine, geçmişte ve günümüzde doğal letafeti, pazarlarının canlılığı, ticareti ve ticari açıklığı ile Akdeniz’in güzel gelini olan İzmir şehrindeki içten karşılamaları ve misafirperverlikleri için teşekkür ediyoruz.

İktisadi Tarih temalı bu üçüncü uluslararası konferans, açılış ve kapanış oturumları da dahil 21 oturumdan oluşan eşsiz ve ilginç bir programa sahiptir ve bu lüks konukevinin üç salonuna dağıtılmış 83 bilimsel sunum temaşa edilecektir. Çok sayıda Türk üniversitesi İzmir’deki bu üçüncü uluslararası konferansta, aralarında Elâzığ, Hakkâri, Eskişehir, Ankara, Malatya, Antalya, Bursa, Aydın, Manisa, İstanbul’un da bulunduğu 27 şehirdeki kurumları adına katılan birçok Türk araştırmacı ve akademisyen tarafından temsil edilecektir. Sekiz dost ve kardeş ülkeden (İran, Lübnan, Kuveyt, Fas, Tunus, Filistin, İtalya ve Ukrayna) Uzman ve bilim insanı da etkinliğimize katılacaktır. Sizlere, tüm meslektaşlarım adına, sizlerle birlikte olmaktan duyduğum mutluluğu ifade etmeme müsaade ediniz çünkü bilgi coğrafi ve siyasi hadlere sahip değildir. Lisan aramızda ehemmiyetsiz bir bariyerdir çünkü bizler anlamaya ve muhabbete kabiliz; kaldı ki İngilizce özetler mevcuttur.

Saygıdeğer hanımefendiler ve beyefendiler, değerli konuklar, bana, hayatını üniversite hizmetine ve bilimsel araştırmaya adanmış sevgili kardeşimiz Profesör Dr. Mustafa Öztürk’ü onurlandırmak ile ilgili ve hepimiz için önemli olan bir başka konuya geçmem için müsaade ediniz. Kendisi çeşitli alanlarda pek çok ilginç araştırma yürütmüş ve gerek Türkiye’de gerekse de yurtdışında düzinelerce bilimsel seminere katılmıştır. Bazıları şimdi Türk üniversitelerinde tanınmış öğretim üyeleri arasında bulunan birçok öğrenciye danışmanlık yapmıştır. Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Osmanlı Tarihi ve Ortadoğu Tarihi üzerine Arap ülkelerinde birçok bilimsel konferansa katıldı ve ben Osmanlı Tarihi’ne olan ortak ilgimizden dolayı Tunus ve Türkiye’de çeşitli seminerlere katıldım. Kendisi daima İslam ülkeleri ve toplumları arasında sulhu temin için Osmanlı Tarihi’nin olumlu yönlerinden istifade çağrısında bulunmuştur. Osmanlı Devleti farklı milliyetlerin ve kimliklerin muâşeretinin bir timsali olarak (batılı) sömürgeci müdahaleden çok önce hüküm sürmüş ve insanların, malların ve fikirlerin serbest dolaşımına müsaade etmiştir. Bu sebeple, kendisinin nezaret ettiği ‘Sınır Tanımayan Bilgi’ serisinin üçüncü kitabını, üstün

hizmeti ve tarihsel bilgi alanına katkısından dolayı onurlandırmak için saygıdeğer Prof. Dr. Mustafa Öztürk'e adıyorum. Araştırmacılar olarak bizler; üniversiteler, öğretim üyeleri ve öğrenci değişim programları arasındaki beraberliği koruyarak, beraberce araştırmalara nezaret ederek ve üniversite transkriptlerini tartışarak, üniversite kurumlarını siyasi kaygılardan öteye taşımaya çalışmalıyız. Tunus'ta Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi çatısı altında diğer yabancı diller gibi halihazırda Türkçe'nin de faal olduğu Tunus Üniversitesi ve Türkiye'deki Osman Gazi Üniversitesi arasında varılan bilimsel ortaklık anlaşmasını sizlere bildirmek bana keyif veriyor. Umuyorum ki Mağrip, Arabi Maşrik ve Türk üniversiteleri arasındaki bu gibi müstakbel bilimsel iş birlikleri üniversite hocaları, genç araştırmacılar ve doktora öğrencileri için yeni ufuklar açacaktır.

Sevgili dinleyiciler, bugün müstemleke ülkelerindeki gerçeklik ve stratejiler bizlere teyit ediyorlar ki Arap ülkeleri ve Türkiye'nin istikbali karşılıklı iktisadi ve kültürel iş birliğinde yatıyor; hassaten bizi bir araya getiren şeyler bizi ayıran şeylerden çok daha fazla olduğu için. Söz veriyorum, halihazırda kullandığımız dillere (*Arapça, Fransızca, İngilizce ve İspanyolca*) ek olarak Türkçeyi de her yıl düzenlediğimiz uluslararası konferanslarda kullanacağız. Buna karşılık sizden, Arapçayı gelecekte tertipleyeceğiniz bilimsel konferanslarda kullanmanızı rica ediyorum zira bu herkes için yararlı olduğu gibi insanlarımızın hayırına olan yakınlaşmamızı da artıracaktır. Nazik dikkatiniz ve müsamahanız için hepimize teşekkür ediyor ve eğer konuşmam uzunca olduysa özür diliyorum. Her birinize, iletişim halinde kalmak umuduyla, bu uluslararası konferansta ve bilimsel kariyerinizde başarılar ve şans diliyorum. Çok teşekkür ederim.

كلمة الافتتاح في المؤتمر الدولي الثالث في أزمير

زملائي الأساتذة والباحثين الأعزاء

أيها الضيوف الكرام

إنه لشرف كبير لي ولكافة زملائي الأساتذة والباحثين القادمين من خارج الجمهورية التركية أن نحضر معكم في هذا اليوم المبارك افتتاح أشغال المؤتمر الدولي الثالث حول موضوع "التاريخ الاقتصادي" الذي تنظمه جامعة إزمير الديمقراطية *İzmir Demokrasi Üniversitesi*، سيبقى هذا اليوم (الخميس 25 نيسان 2019م) خالدا في ذاكرتنا جميعا وحتى في ذاكرة الأجيال القادمة لأننا سنجتمع تحت سقف واحد لنتناقش طيلة ثلاثة أيام حول مسائل اقتصادية ومواضيع اجتماعية متنوعة مفيدة جدا لتفسير الماضي وفهم واقعا الحاضر وبناء مستقبل أفضل لشعبنا يركز على التعاون والنزاهة والتعايش السلمي والاحترام المتبادل. إننا نتقدم بالشكر الجزيل للأستاذة الدكتورة بدرية توناسيبير *Bedriye TUNÇSİPER* رئيسة جامعة أزمير الديمقراطية وللأستاذ الدكتور مصطفى أوزتورك *Mustafa ÖZTÜRK* رئيس المؤتمر وأعضاء لجنة التنظيم وكل الداعمين لهذا الملتنقى على دعوتنا للمشاركة في هذا الحفل العلمي، ونشكرهم على حفاوة الاستقبال وكرم الضيافة في رحاب مدينة إزمير التي كانت ولا تزال عروس البحر الأبيض المتوسط بجمال طبيعتها وحيوية أسواقها ونشاط مينائها التجاري وانفتاحها الثقافي.

إن هذا المؤتمر الدولي الثالث حول التاريخ الاقتصادي له برنامج طريف ومتميز إذ يحتوي تقريبا على 25 جلسة علمية باعتبار جلسة الافتتاح وجلسة الاختتام، وسيتم تقديم حوالي 83 مداخلة علمية موزعة على

ثلاث قاعات داخل هذا النزل الفاخر. وهناك عديد الجامعات التركية الممثلة في هذا المؤتمر الدولي الثالث بمدينة إزمير، حيث قدم الباحثون والأساتذة الأتراك من جامعات كثيرة تمثل تقريبا 27 مدينة مثل الإزبيج Elazığ وهكاري Hakkari واسكيشهر Eskishehr وأنقرة Ankara ومطيّة Maltiyه وأنطاليا Antalya وبورصة Bursa وأيادين Ayadin ومانيسا Manisa وسينوب Sinop واسطنبول İstanbul وغيرها. كما يشارك في هذا الحفل العلمي أيضا باحثون وأساتذة جاؤوا من ثماني دول شقيقة وصديقة، وهي إيران ولبنان والكويت والمغرب وتونس وفلسطين وإيطاليا وأكرانيا. إنني أقول لكم باسم كل زملائي أننا سعيدون جدا بوجودنا معكم لأن المعرفة ليست لها حدود بالمفهوم الجغرافي والسياسي، كما أن اللّغة ليست حاجزا كبيرا بيننا لأننا قادرون على الفهم والتحاور خاصة إن توفرت الملخصات باللّغة الانجليزية.

السيدات والسادة الأفاضل، أيها الحضور الكريم. اسمحوا لي أن أنتقل إلى نقطة أخرى مهمة بالنسبة لنا جميعا، وهي تتعلّق بتركيم الأخ العزيز الأستاذ الدكتور مصطفى أوزتورك. لقد كرّس هذا الرجل حياته لخدمة الجامعة والبحث العلمي إذ أنجز بحوثا طريفة في عدة مجالات وشارك في عشرات الندوات العلمية داخل تركيا وخارجها، وأشرف على تأطير عديد الطلبة الذين صار بعضهم الآن ضمن الأساتذة الجيّدين في الجامعات التركية، كما نظم عديد المؤتمرات العلمية مثلا في جامعة الفرات. لقد شارك الأستاذ مصطفى أوزتورك في مؤتمرات علمية كثيرة في الدول العربية حول التاريخ العثماني وتاريخ الشرق الأوسط، وقد حضرت معه عدة ندوات في تونس وتركيا بحكم اهتمامنا المشترك بالتاريخ العثماني. وكان دائما يدعو إلى الاستفادة من إيجابيات التاريخ العثماني لأجل تحقيق التقارب بين البلدان والشعوب الإسلامية، لأن مجال الدولة العثمانية كان لفترات طويلة قبل التدخل الاستعماري رمزا للتعايش بين القوميات المتعدّدة والهويّات المختلفة وحرية تنقل الأشخاص والسلع والأفكار. ولهذا فإنني خصّصت الكتاب الثالث من سلسلة "معرفة بلا حدود" التي أشرف عليها لتركيم الأستاذ المتميّز مصطفى أوزتورك، نظرا لخدماته الجليلة والإضافة التي حقّقها في حقل المعرفة التاريخية. ويجب علينا كباحثين أن نعمل على تحقيق التقارب بين مؤسساتنا الجامعية بعيدا عن هموم السياسة، وذلك بعقد الشراكات بين جامعاتنا وتبادل الأساتذة والطلبة والإشراف المشترك على البحوث ومناقشة الرسائل الجامعية. وأعلمكم أنه قد تمّ عقد اتفاقية شراكة علمية بين جامعة تونس وجامعة عثمان غازي في تركيا، وهي مغلّقة إذ تدرّس اللغة التركية اليوم كبقية اللغات الأجنبية في كلية الآداب والعلوم الاجتماعية بتونس. وأرجو أن تتعدّد هذه الشراكات العلمية في المستقبل بين جامعات المغرب الكبير وجامعات المشرق العربي وتركيا، لكي نفتح آفاقا جديدة للأساتذة الجامعيين والباحثين الشبان وطلبة الدكتوراه.

أيها الحضور الكريم. إن الواقع واستراتيجيات الدول الاستعمارية تؤكّد لنا اليوم أن مستقبل البلدان العربية وتركيا يكمن في دعم التعاون الاقتصادي والثقافي بينهما، خاصة أن ما يجمعنا أكثر بكثير ممّا يفرقنا. وأعدكم أننا سنعتمد اللّغة التركية في المؤتمرات العلمية الدولية التي ننظّمها في كل عام، إضافة إلى اللّغات المعتمدة حاليا أي العربية والفرنسية والانجليزية والأسبانية. وأطلب منكم في المقابل أن تعتمدوا مستقبلا اللّغة العربية في مؤتمراتكم العلمية، لأن هذا مفيد للجميع ويعزّز التقارب بيننا لما فيه خير شعوبنا. أخيرا أشكركم على لإنصاطكم ورحابة صدوركم، والمعذرة إن أطلت عليكم. وأتمنى لكم جميعا النجاح والتوفيق في هذا المؤتمر الدولي وفي مسيرتكم العلمية، والمهم أن نبقى على اتصال. شكرا جزيلًا.

Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik Turan'ın Konuşması

Çok değerli Vali Yardımcım,
Kıymetli İzmir Demokrasi Üniversitesi Rektörü,
Değerli Dokuz Eylül Üniversitesi Rektör Yardımcısı,
İzmir Büyükşehir Belediye Başkan Temsilcisi,
İçişleri Bakanlığı Temsilcisi,

Kıymetli arkadaşlarım, değerli dostlar sevgili misafirler, böyle bir toplantıda aranızda bulunmaktan dolayı mutluluğumu sizlerle paylaşır, hepimizi saygı ile selamlarım efendim.

Öncelikle kıymetli arkadaşım, değerli dostum Mustafa Öztürk'ün hakikaten latif, nazik ifadeleri için bilmukabele ben de teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Ama şunu belirtmekte yarar var. Türk Tarih Kurumunun hakikaten bir ayrıcalığı, altını çizmemiz gereken bir hususiyeti vardır. Rahmetli Atatürk'ün 1931'de kurmuş olduğu bu teşekkül, kendi amaçları ve görevleri doğrultusunda aşağı yukarı istikrarlı bir şekilde mükellefiyetlerini yerine getiren nadir kurumlardan birisidir. Benim de temsil etmekten dolayı kıvanç duyduğumuz, belki bütün tarihçilerin de iftihar ettiği bir kurum ve öyle olması gereken bir mekân. Öncelikle bütün dünyadaki kalburüstü tarihçilerin bilim adamlarının, inanın yolunun düştüğü uğradığı bir yer, teveccüh gösterdiği bir yer. Bernand Lewis'ten László Rásonyi'ye bugün Stanford Shaw'dan Justin Mccarty'ye kadar ve içerde Fuat Köprülü'den Halil İnalçık'a kadar pek çok tarihçinin uğrak yeri mekânı otağı olmuş bir müessesedir.

Kurumun birinci görevi kitap bastırmak ve bu çerçevede tarihçilere araştırma yaptırmak, destek vermek, çıkmış yayınları kendi süzgecinden geçirdikten sonra da kamuoyuna sunmaktır. Bu az bir görev mi? Sadece bu görevi bile, inanın onu mümtaz bir kurum haline getiriyor. Belki takip ediyorsunuz, bunları biliyorsunuz. Ben altını çizmek açısından söylüyorum, 2200'ün üzerinde kitabı var Türk Tarih Kurumu'nun, tabii bunların bazıları ciltlerle anılıyor. Üç cilt dört cilt on beş cilt olan eserler var, bazıları da mükerrer baskıları da düşünecek olursak on binlerce cilt basmış bir kurum. Yapmış olduğumuz bir araştırmada da hem devlet kurumları içerisinde hem de özel kurumlar içerisinde birinci sırada. En çok kitap bastıran kurum olarak hakikaten ne tarafından bakarsanız bakın bir övünç kaynağı. Sadece kitap bastırmak mı? Hayır. İkinci planda bu bilimsel toplantıları önce kendi yaptırmak, bazılarını destek vermek ortak olmak, yani ihtiyaç duyulanlara da gene kendi şartlarını zorlayarak destek vermek şeklinde bir faaliyeti var. Son dört yılda baktığımız faaliyetlerde ortalama 110 civarında bilimsel toplantıya katkı sağlamış Tarih Kurumu. Bitiyor mu? Hayır. Kendi projeleri var. Dışarıdan gelen projelere az veya çok desteği var. Belki bu konuda biraz daha teşkilat yetersizlikleri dolayısıyla arka planda ama çok önemli projelere imza atmış, atmaya da devam ediyor.

Dördüncü bir husus tarihçi gençlerimize burs veriyor. 450 civarında öğrenciye burs veriyor ki, yakında 500'ü bulacaktır Aynı şekilde kardeş kurum Türk Dil

Kurumu ile beraber 1000'e yakın öğrenciye burs veriyor bu kurumlar. Bu da bilinmesi gereken, paylaşılması gereken bir husustur.

Bizim ülkemiz adeta bir tarih ve parkı arkeoloji parkıdır. Bu açıdan da bir şanslıyız. Yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılara da destek veriyoruz. Başından beri bu desteklerimizi sürdürüyoruz. Yani destekler ta Çorum'dan Kayseri'ye oradan İzmir'e kadar da uzanıyor. Geleneksel mahiyette bunlar sürüyor.

Öte yandan dört yılda bir uluslararası Türk Tarih Kongresi düzenliyoruz. Bu yıl sayısal olarak tarihinin en büyük kongresini de düzenledik. 800 civarında katılımcı vardı. Bizzat bildiri sunanları ve müzakerecilerle birlikte 1000'e yakın bilim insan ve araştırmacı vardı. Beş gün boyunca on salonda dünyanın dört bir yanından gelen bilim insanları tarafından bildiriler tartışıldı. Ben yıllardan beri Tarih Kurumu Kongrelerine katılıyorum, bunun sebebi nedir oraya bakmıyorum ama çok kıvanç duyduğum bir kongreyi tamamlamış olduk.

Tabii hayat devam ediyor. İzmir'e gelmiş değerli arkadaşımız Mustafa Öztürk ve O'nun çok kıymetli Rektörü İzmir'de Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi düzenlediklerini, bunun için destek talebinde bulundular. Biz de bunu Kurum olarak memnuniyetle kabul ettik ve karınca kararınca kurumun verdiği destekten ben de hakikaten çok memnun ve mutluyum.

Tabii burada öncelikle iktisadın önemine bir değinmekte bir yarar görüyorum. Biz Türkler tarih boyu devlet kurma ile öne çıkmış bir milletiz. Bunu bütün yerli yabancı araştırmacılar özellikle tarihçiler üzerinde duruyor. Jean Paul Roux'dan Claude Cahen'e, Fuat Köprülü'den Halil İnalıcık'a kadar bu tespit yerli yerindedir. Bazı araştırmacılar bu konuda yüzün üzerinde devlet sayarlar ama sayı üzerinde henüz anlaşmış değiliz. Her halde Türk Tarih Kurumuna da bu konuda ayrı bir iş düşüyor zannediyorum. Ama devlet kurma özelliği sabit. Devlet kurma özelliği sabit ama bu devletler nasıl kuruluyor? Rahmetli Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in -ki benim de ve buradaki pek çok kıdemli tarihçinin, tabii genç tarihçilerin demiyorum, kıdemli tarihçilerin de hocası olmuş- çok önemli bir tespiti vardı. İlk Türk Devleti Hakan'ın altında üç temel müesseseden oluşur diyordu. Bunlardan birisi ordu, biri adalet mekanizması, biri de maliye yani iktisadî teşkilatlanmadır. Bugünkü anlamda üç bakanlık yani diğer bakanlıkları bu üç bakanlık doğurdu. Zaman içinde tedrici bir gelişme olduysa da hep bu bakanlıklar vardı. Bizim her zaman önemli bir kaynak kabul ettiğimiz Yusuf Has Hacıp devletin, tebaa ile olan ilişkisinden doğduğunu ifade etmektedir. Devletin teb'aya, teb'anın devlete karşı ana görevlerini yerine getirmesi sayesinde bekanın kurulduğunu ve devam ettiğini ifade etmektedir. Devletin teb'aya karşı temel görevlerini sayarken, birincisi hayatiyetini korumak ve devam ettirmek, ikincisi adalet, üçüncüsü çok ilginç paranın değerini korumak olduğunu belirtiyor. Paranın değerini korumak, bugünkü anlamda iktisadî hayatın düzenlenmesi, korunması ve devam ettirilmesi demektir. Devletler kurarken, Türklerin tarihinde hakikaten çok üst derecede iktisadi teşkilatlanmalar, iktisadi zirveler yakaladığını da biliyoruz.

Tarihin en büyük başarılarından birisi Selçuklulardır. Hakikaten Selçuklular dağılmış ve gerilemeye yüz tutmuş o zamanki İslam dünyasını toparlayıp yeniden

ihya hareketini başlatan devlettir. Biz hep Malazgirt'i anıveririz. Malazgirt'te simgesel olarak Sultan Alparslan o zamanki Romen Diyojen'i yendi ama arka plana baktığımızda, Sultan Alparslan'ın Melikşah döneminde iktisada dair elimizde bir değer vardır. Devletin bütçesi, toplam hazine değeri iki yüz on milyon altındır. Bundan aşağı yukarı yüzyıl sonra aynı dönemde Fransa'nın bütçesi üç milyon, İngiltere'nin dört milyon altındır. Aradaki muazzam farka dikkatinizi çekmek isterim. Selçuklu çağında yaşanan iktisadî gücü, Türkler eş zamanlılık ilkesine göre hiçbir zaman yakalayamadılar. Buna Osmanlı Devleti de dâhildir. Biliyorsunuz çağlarına göre devletleri mukayese edemeyiz. Ben burada Osmanlı Devleti ile Selçuklu Devletini karşılaştırmıyorum. Osmanlı Devleti, Selçukludan iki üç yüz yıl sonra ortaya çıkan bir devlettir. Osmanlı Devleti de bulunduğu coğrafyada ve dönemin şartlarına göre büyük bir iktisadî yükseliş ve teşkilatlanmayı başardı. Bugün dünyada tahrir defterlerinin bilimsel kıymetini takdir etmeyen sosyal bilimci yoktur. Osmanlı iktisat düzeni ve maliye sisteminin disiplini, ne taraftan bakarsanız bakın hayranlık uyandırır. Çağı, zirveyi yakaladığı 16. yüzyılda şöyle bir baktığımızda, Osmanlı iktisadî halâ dünyada birinci durumdadır. Ama Fransa, İspanya ve İngiltere, bu dönemde sömürgecilik yoluyla zenginleşmeye başlamışlar. Eldeki rakamlara göre onların bütçeleri Osmanlı Devleti'ne göre %30-%50 daha küçük durumdadır. Elbette onlar da bir seviyeye yükselmişler ama Selçuklu çağındaki gibi büyük fark yoktur.

Tabii iktisat her devirde önemlidir. Ama son beş yüzyıla girdiğimizde daha da önem kazandı. Çünkü devletlerin yönetiminde kendi millî kanunları vardır. Biraz önce adaletten söz ettim. Hukuksuz devlet olmaz. İnsan haklarına riayet etmeyen, insanları muhtaç halde bırakan ve adalet dağıtamayan bir devlet, devlet olmaz. Bunlar bir bakıma tabiri caiz ise millî kanunlarla olabilir. Ama bugün iktisadî yönetmek, yönlendirmek artık millî kanunlarla olamıyor, olamayabiliyor. Yakın dönemde uluslararası kanunlar geçerlilik kazanmaya başladı. Bilhassa 16. yüzyıldan başlayarak böyle bir dönüşüm görülmektedir. Merkantilizm ile başlayan ve 19. yüzyıldan itibaren hâkim olan kapitalizm değerleri, artık dünyada millî iktisat politikalarını bir kenara bıraktı demeyeyim de epey zedeledi, epey bir hırpaladı. Artık hiçbir devletin iktisat ve iktisat yönetimi, kendini dış dünyadan soyutlayarak sürdürmesi mümkün değildir. Dolayısıyla iktisadın böyle bir zorluğu var.

Tabii ki, iktisat tarihçisinin de bir zorluğu var. Yani her halükârda Cumhuriyet tarihinde modern tarihçiliği ucundan yakalarken, bu konuda duayen iktisat tarihçilerimiz de çıkmış, ben de onlara şükranlarımı belirtiyorum. Tabii bu çerçevede Ömer Lütfü Barkan'ı biraz önce andı değerli arkadaşım, Mustafa Akdağ'ı Halil İnalçık'ı zikretti. Ana konusu iktisat olmamakla beraber Osman Turan da Orta Çağa dair çok önemli iktisat tarihi ile alakalı araştırmalar ve makaleler yayınladı. Yeni dönemde de Mehmet Genç'i anmadan geçemeyeceğim. Bunlar o ihtişamlı Türk devletlerinin iktisadına dair bu girift ve muazzam konuda çok değerli eserler verdiler. Aynı şekilde sizler de bu zor alanda araştırmalar yapıyorsunuz.

Ben bu toplantıda yeni birtakım bilgilerin, bulguların ortaya konacağına inanıyorum ve şimdiden toplantının başarılı olacağına olan inancımı da paylaşarak, hepinize saygılar sunuyorum efendim.

İzmir Demokrasi Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Bedriye Tunçsiper'in Konuşması

Sayın Vali Yardımcısı,
Türk Tarih Kurumu Başkanı,
İzmir Büyükşehir Belediye Başkan Vekili,
Büyükelçi,
Rektör Yardımcısı,

Yurt içinden ve yurt dışından Kongremize katılan değerli bilim insanları,
Konuşmama başlarken hepinizi saygı ve sevgilerimle selamlıyorum.

İktisat tarihi, adından da anlaşılacağı gibi, tarih ve iktisat biliminin bileşkesidir. Esasen XIX. yüzyılda tarih üzerinde yapılan araştırmalar ve tarihin daha farklı yorumunun bir neticesi olarak, siyasî, askerî, idarî, hukuk, eğitim gibi tarihin arka planında tarihe yön veren unsurların önemi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda askerî ve siyasî tarih ile beraber iktisat tarihi de ön plana çıkmıştır. Gerçekten XIX. yüzyılın Sanayi Devriminin doğurduğu muazzam üretim, ticaret, iktisadî faaliyetlerdeki gelişmeler ve bunun doğurduğu sömürgecilik hareketleri, iktisadın öneminin kavranmasına vesile olmuştur. Bu itibarla tarihte meydana gelen olayların arka planında iktisadın önemi de ortaya çıktı. Daha geniş açıdan bakıldığında, en eski çağlardan günümüze kadar gelen süreçte, tarih ve medeniyetin gelişiminde, uluslararası ilişkilerde iktisadın önemi açıkça görülecektir.

İktisadın bir bilim olarak ele alınması da aynı döneme rastlamaktadır. İktisat teorileri, iktisat felsefesinin bilimsel olarak incelenmesi, bu bağlamda geçmişin iktisadî müesseseleri, eğilimleri, iktisadın devlet ve toplum hayatındaki yeri ve uygulamaları yeni bir alan olarak gelişmiştir.

İktisadî gelişmeler süreklilik arz etmektedir. İnsan-tabiat ilişkisi değişmediğine ve değişmeyeceğine göre, geçmişte yaşanan hadiseler benzer şekilde gelecekte devam edecektir. İlk insandan bugüne kadar insan-iktisat ilişkisinde daima aynı esaslar var olmuştur. İnsanlığın uzun tarihi seyirinde değişen sadece araçlar ve tekniklerdir. Öyleyse tıpkı siyasî tarih alanında ders aldığımız gibi, iktisat tarihinden de günümüzde ders alacağımız çok şeyler vardır. Çok uzağa gitmeden, XIX. yüzyıldaki iktisadî şartlar, sanayileşmiş ülkelerle ilişkilerimiz ile günümüz iktisadî ilişkileri arasında şaşırtıcı bir benzerlik bulunmaktadır. Bilindiği üzere, coğrafi farklılıklar veya yetersizliklerden dolayı bütün coğrafyalarda yaşayan halklar birbirlerine muhtaçtır. Coğrafya her zaman aynı özellikte ve aynı verimlilikte değildir ama insanların ihtiyaçları aynı ve daimîdir. Onun için bir coğrafyada yaşayan halk, kendi öz kaynakları ile halkının bütün ihtiyaçlarını karşılayamadığı -ki hiçbir zaman karşılayamayacaktır- zaman o ihtiyacını ithal etmek zorunda kalacaktır. İthal etmediği takdirde kaçakçılığa meydana gelecektir.

XIX. yüzyılda kalkınmak ihtiyacında olan ve halkının taleplerine kendi öz kaynakları ile cevap veremeyen, arz edemeyen Osmanlı Devleti, demir yolları,

vapur işletmesi, silah ve daha nice sanayi alanında teknoloji ithal etmek zorunda kalmıştır. Aynı şekilde iç piyasanın nakit talebini öz kaynakları ile arz edemeyen Devlet, yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmiş, ondan başka dış borçlanmaya gitmiştir. O günden bugüne bir türlü aşamadığımız yerli teknoloji ihtiyacının karşılanması ile bir türlü öz kaynaklarımızla kapatılmayan ödemeler dengesi meselesinin günümüzde de devam ettiğini görmek şaşırtıcıdır.

İktisadın kendine has kuralları vardır, bizim için çok önemli olan siyasî tarih dönemleri iktisat için önemli değildir, o kendi şartları dâhilinde kendi macerasında seyrederek. Bize düşen iktisadın bu tabii seyrini zamanında yerinde ve doğru olarak takip etmek ve değerlendirmektir.

Öyleyse, iktisat tarihimizin güncellenmesi yani günümüze taşınması, tarihin diğer alanları gibi ondan da ders alınması zaruret halini almıştır. Siyasî tarihten nasıl alınması mecburiyeti varsa, iktisat tarihinden de alacağımız çok dersler vardır. Bu amaçla alanın bilim adamları arasında yapılacak bilgi paylaşımı ve bu bilgilerin ilgili yetkililere iletilmesi büyük önem arz etmektedir. İşte İktisat Tarihi Kongreleri, bu bakımdan son derece önemlidir ve bu Kongrenin müesseseseleşmesi bir zarurettir. Bunu inşallah daha uzun soluklu, uzun ölçekli, bir kongre olarak düşünüyoruz. İleriki yıllarda bunun pratik neticelerini alacağımızı umuyoruz.

Bu değerlendirmelerin ışığında birincisi 2007 yılında Marmara Üniversitesi'nde, ikincisi 2010 yılında Fırat Üniversitesi'nde yapılan ve her ikisinin de bildirilerinin yayımlandığı kongrelerin üçüncüsüne ev sahipliği yapmaktan onur duyuyorum. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde İzmir'de Atatürk'ün talimatlarıyla toplanan İzmir İktisat Kongresinden yıllar sonra, Üniversitemizde bu kongrenin yapılması bizim için çok anlamlıdır.

Üçüncü İktisat Tarihi Kongresinin Üniversitemiz ile iş birliği halinde yapılmasında desteğini esirgemeyen, her türlü imkânı sağlayan Türk Tarih Kurumuna ve Sayın Başkanı Prof. Dr. Refik TURAN Beyefendiye şahsım ve Üniversitem adına şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası da Kongremize önemli maddî katkı sağlamıştır. Şahsım ve Üniversitem adına Merkez Bankamıza şükranlarımı sunuyorum. Bundan sonraki benzeri akademik çalışmalarımızda kurumlarımız arasında bu değerli iş birliğimizin devamını diliyorum. Kongrenin hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Saygılarımla.

Dr. Mehmet Genç'in Açılış Konferansı

Macro problemlerinin başında bir sosyal grup olarak İktisat Tarihçilerinin, iktisat tarihi alanında çalışanların grup asabiyetinin tesis edilmesi, daha doğrusu aralarında iletişimin temin edilmesi birinci derece önemlidir. Bunu, bundan önceki 2. Türk İktisat Tarihi Kongresi'nde Şevket Pamuk, ısrarla belirtmiş ve hepimiz bu konuda görüş birliğine varmış gibi idik ve bu 2010 yılı idi. Bir dernek kurulmasında zaruret olduğuna karar vermiştik, ama henüz hiçbir gelişme olmadı. Bilimsel faaliyet, bireysel değil, kolektif bir faaliyettir. Leibniz'in monatları gibi birbirine kapalı zihinlerin dünyasında bilimin oluşması imkansızdır.

Modern Bilimin, Devrim nitelemesi ile doğuşu Batı dünyasında bu yoğun iletişim ve grup asabiyeti diyebileceğimiz oluşum sayesinde mümkün olmuştur. Meşhur *La Republique des letter* diye bilinen bu *Bilgi Cumhuriyeti* denen grubun üyeleri, bildiğimiz Polonyalı rahip Kopernicus'dan başlar, iki yüzyıl içinde Avrupa'nın hemen her ülkesinden üyeleri ile Kepler, Leibniz Alma, Galile İtalyan, Descartes Fransız, Huygen Hollandalı ve Isaac Newton İngiliz. Bu zatlardan ülkeleri birbirleri ile kıyasıya savaşıırken, bu insanlar ki aralarında dinli, dinsiz, her renkten karakterleri barındıran grup, teori ve hipotez ve modellerini hararetle tartışıyorlardı. Bilim Cumhuriyeti diye bilenen.

Bizim sağ-sol, ilerici-gerici ayırımlarının burada anlamı ne olabilir, böyle bir Cumhuriyete ulaşabilmek için ışık yılı cesametinde mesafe kat etmek mecburiyetinden gayrı. Frenklerin o Cumhuriyetinde din, mezhep ve milli devlet savaşlarının en kanlı dönemlerinde farklı olabildikleri için modern ilim doğabildi, öyle olduğu için tartışma konusu olsa da adına *Devrim* denmeyi de hak etti.

16-17. yüzyıllarda bu devrimle matematik kullanan deneysel tabiat bilimleri doğdu. Sosyal bilimler ondan asgari 100 yıl sonra 18. Yüzyıldan itibaren yavaş yavaş doğmaya başladı. Bunlar da Avrupa'da oldu. İktisat, demografi, siyaset bilimi, antropoloji, sosyoloji ve tarih ve daha birçokları da "*derneklî*" olarak oluştu.

Bizde bu dernekleşme süreci, bir türlü işletilemiyor. Olanlar da etkin olamıyor. Nedeni, benim kompetansımı aşar. Ama her halde.

Dernek demek, o alanda çalışan, düşünen ve araştıranların yoğun iletişim içinde gelişmeleridir. Bu ne ifade eder? Tarihçilik içinde kalan bizler için anlaşılması pek kolay değil, ben bir fizikçiden bunun ne anlama geldiğini öğrendim. Belki duymuşsunuzdur Feza Gürsey, Erdal İnönü'nün yakın arkadaşı idi. Yale üniversitesinde hoca idi. Nobel'den sonraki en büyük ödülün sahibi idi. Bir akşam İstanbul'da misafiri olduğum bir meslektaşın evinde tanıştım. Felsefi, edebî kültürü de harika bir insandı. Bütün gece sohbet ettik, O İspanya'da bir fizikçiler toplantısına katılmış, ülkesine kısa bir ziyarete gelmişti. Şunu anlattı: "*Bizim fizikte, eğer altı ay bir sene ara verir, literatürü izlemezseniz artık treni kaçırsınız, mesleğin dışında kalırsınız*". Onu anlamakta zorluk çektiğim için, "*nasıl yani*" dedim, "*altı ay sonra tekrar çalışarak arayayı kapayamaz mı?*" diye sordum safça; o da çok basitçe "*dil değişiyor ve bir daha devreye giremez*" dedi. O zaman, matematikçilerin en

fazla 40 yaşına kadar matematikçi kaldıkları ve ondan sonra bittikleri bilgisi ile birleştirerek meseleyi kavradım sanırım.

Bizim tarihte durum o kadar vahim değil henüz, ama gelecekte, tarih de fizik ve matematik gibi olmayacağını garantisi yok.

Kısacası dernekleşmek şart. Orada ideoloji, din, mezhep vb. farklılıkların hiç önemli olmayacağı bir mesleki iletişim ortamının oluşması önemli.

İkinci önemli konu, uzmanlaşmaktır. İktisat Tarihi tabiatı itibarı ile interdisipliner bir alandır. Ama yine de uzmanlaşmak şarttır. Hangi alanda yoğunlukla çalışacağını insan belirlemeli. Ekonomi tarihinde, hangi alanda çalışacağını belirlemeli insan. Bu bölge, dönem, sektör olarak belirlenmeli. Anadolu’da pamuk üretimi bir uzmanlık olarak seçilebilir. Esas, *ziraat* olur ve bu alanda yoğunlaşılır. Veya *esnaf örgütlenmesi*, değişik büyüklükteki şehirlere göre farklılaşması gibi,

Teknoloji tarihi alanında uzmanlaşma olabilir. Tarihi demografi olabilir.

Biz Türkler, bu tür uzmanlaşmadan hoşlanmayız. Osmanlı tarihçisi isem, neden Batı Anadolu’da pamuk ziraatı veya pamuklu sanayi veya esnaf örgütlenmesi ben hepsini bilmeliyim demeyi severiz. Halbuki her şeyi bilen, hiçbir şeyi tam olarak bilemez. Ama siz mesela esnaf loncalarının oluşumunu derinliğine analize kalktığımız zaman, nüfusu, teknolojiyi, verimliliği, siyasi sistemin etkilerini, hatta uluslararası antlaşmaları ve mübadele rantlarını da öğrenmek zorunda kalırsınız. Böyle bir alanda derinleşmeye kalkan, o alanda uzman olmakla kalmaz, birçok alanda da çok ciddi bilgiler edinmeyi başarır.

Tabii uzmanlaşmak, çok çalışmayı gerektirir. Bir Türkler, özellikle entelektüel olanlarımız, hele zeki olduğunu düşünen herkes; çok çalışmayı aptallık nişanesi sayarız.

3. olarak uzmanlaşma derinleştikçe, mecburi disiplinlerarasılık gerektirir, hem de öyle bir ölçekte ki, uzmanlıkla bağdaşmaz düzeyde, o zaman grup çalışması zorunlu hale gelir.

Biz Osmanlı tarihçileri, İmparatorluğu, beylikten doğan ve Cumhuriyete dönüşen İmparatorluğun, 15-19 yüzyıllarını paranteze hapsedemeyiz. Edersek onun ne öncesini ne de sonrasını anlayamayız.

Kant’ı bilirsiniz modern felsefenin en önemli adamı olduğunu felsefe ile uğraşanlar söylüyor. Eserlerinin en önemlilerini 56-76 yaşları arasında yazdı ve yayınladı. 76 yaşında da bunadı. Dört yıl bunak yaşadı ve 80 yaşında öldü.

Aynı şekilde Nietzsche de 26 yaşında yazmaya başladı 44 yaşında bunadı ve 12 sene bunak yaşadı ve öldü. Bu yazarları anlamak için ne yapmalıyız: Hayatını bir bütün olarak görmeliyiz, onları anlamak için.

Osmanlı da herkesin kabul ettiği gibi 1450-1700 yılları arasında Batı Asya-Avrupa’nın hegemonik gücü idi. 18. Yüzyıldan sonra, artık hegemonik olmaktan çıktı, 19. Yüzyılda Hasta Adam ilan edildi. I. Dünya Harbinde de yok oldu. Ve biz

bu yoktan Cumhuriyet yarattık diye bakmaya çalışıyoruz. Gerçeğin ne olduğunu iyi anlamak için bütün Tarihini bilmemiz lazım.

Özellikle hegemonik dönemi çok iyi bilmemiz gerekiyor. Çünkü sonraki inanılması zor zafiyetlerin kaynağı bu ilk dönemde olabilir. Onu iyi bilmek zorundayız.

Ama o tarihin bildiği en büyük çeşitliliği kontrol eden yegâne siyasî sistemdi. Milliyetçi hamasi gözle onu anlamamız galiba imkânsız.

Bu büyük çeşitliliği oluşturan topluluk ve kültürleri yok sayarak anlayamayız. Grek, Bulgar, Sırp, Yahudi, Ermeni, Romen ve Roman vb. grupları hesaba katmamız gerekir. Onların dilleri ve belgelerine ait veriler de bizim için önemlidir.

Onun bugün 30 kadar millî devlete dönüşmüş olan Osmanlı bölgesinin tarihi de bizim bilmeye ihtiyacımız var. O dilleri, yapıları, kaynakları öğrenmek herhalde anlamsız israf olabilir. Ama onlarla ortaklıklar kurmak mümkündür.

Ama tabi asıl grup çalışmasından da pek hoşlanmayız. Grup çalışması ister istemez bir hiyerarşi içerebilir. Ondan da hiç hoşlanmayız. O da kim oluyormuş, benim yazdıklarına değer verecek deriz.

Bunlar, büyük ölçekli konular. Kısaca bir de küçük ölçekli çorbaya düşen sinek misali problemler var. Kısaca onları da söylemeli.

İntihalin kendisi ve korkusu, büyük bir felakete dönüşme potansiyeli olan bir problem. Bu problemle alakalı olmalı YL ve Doktora tezleri gizli tutuluyor.

Bu tezlerin çoğu, dil ve yazı değişikliği yüzünden çok rahat okuyamadığımız kaynakları transkript edilmiş hale getirdiğimiz halde tez olarak yaptığımız için gizli tutuyoruz. Hâlbuki onu yayınlarsak yahut ulaşılabilir kılsak o yazıyı okuyamayan sosyal bilim erbabının da incelemesine açılacağı için muazzam bir yorum zenginliğine kavuşabilir ve bilgi düzeyimizi daha hızlı yükseltebiliriz.

Diğer bir küçük çorba sineği de “*haset*”ten kaynaklanıyor. Aman o görmesin. Bu bir felakettir. Bunu özellikle tarihçiler yapıyorlar. Bu mübalağasız millî bir felakettir. Batı dünyasında bu tür felaket, anladığım kadarı ile istisnaidir, ben pek şahit olmadım, aksine dört defa gittiğim ABD’den hep depresyon ile döndüm.

BİLDİRİLER

1. Cilt

**ÖMER LÜTFİ BARKAN SALONUNDA
SUNULAN BİLDİRİLER
(İsim Alfabetik Sırasına Göre)**

PARGA ÇİFTLİĞİ KARARNÂMESİ (1875): ÇİFTLİK SAHİPLERİ VE ÇİFTÇİ “AHÂLİ” ARASINDA MÜCADELE

Bylaw of Çiftlik of Parga (1875): Conflict Between Çiftlik Owners and Farmers

ALP YÜCEL KAYA* -ALİ ONUR PEKER**

Özet

Hazırlandıkları bölgelerin çiftliklerindeki üretim ilişkilerini belirleyen ve düzenleyen nizamnâmeler/kararnâmeler/lâyihalar, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun hem tarımsal hem de hukuki dinamiklerini anlamak adına büyük önem taşımaktadır. Bosna, Niş-Leskoçça ve Tırhala-Yenişehir için hazırlanan nizamnâmeler/kararnâmeler çeşitli araştırmalarda detaylı incelemelere tâbi tutulmuş, Cevdet Paşa tarafından *Tezâkir*'inde de anılmıştır. Bu çalışmada ise metni henüz literatürde kendisine yer bulmamış ve değerlendirilmemiş olan Parga Çiftliği Kararnâmesi incelenecek, kararnâmenin bölgedeki tarımsal ilişkiler için ifade ettikleri değerlendirilecektir. İncelenen kararnâme maddeleri, çiftlik sahipleri ile çiftçi ahâli arasında ciddi bir mücadeleye ve çiftlik sahiplerinin hukuki düzenlemelerde belirleyiciliği üzerine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Parga, çiftlik, Osmanlı.

Abstract

The analysis of bylaws organizing relations of production in çiftliks of a particular region are imperative in order to discuss not only agrarian but also legal dynamics of the 19th-century Ottoman Empire. Bylaws of Bosna, Niş-Leskoçça, and Tırhala-Yenişehir have been subject to detailed studies, and also Cevdet Paşa gives references to them in his *Tezâkir*. In this article, the Bylaw of the Çiftlik of Parga - which hasn't been analysed yet- will be investigated, and what it brought about will be discussed in the context of agrarian relations of the region. Analysis of the articles of the Bylaw reveals out first the survival of a significant struggle between çiftlik holders and peasants working for them and secondly the power of çiftlikholders in making laws and regulations.

Key Words: Parga, çiftlik, Ottoman.

Giriş

Cevdet Paşa, 1875'te kendisinin de dâhil olduğu mahallî bir komisyon tarafından düzenlenen *Parga Çiftliği Kararnâmesi* üzerine *Tezâkir (40-Tetimme)*'de yaptığı değerlendirmede, daha önceden Bosna, Tırhala-Yenişehir ve Niş

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İzmir, alp.yucel.kaya@ege.edu.tr.

** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, alionurpeker@gmail.com.

çiftliklerinin de bir *nizâmât-ı mahsûsa* altına alındığını hatırlatmaktadır¹. Bu tür çiftliklerin *âdet ve te'âmül hasebiyle arâzî kanûn-nâmesinin ba'z-ı ahkâmından müstesnâ* tutulduğunu ifade ederken, *bu çiftlikler hakkında temâmiyle kavânin ve nizâmât-ı umûmiyye ahkâmının icrâsına kıyâm olunacak olsa Rumeli alt-üst olur*² diye de uyarıda bulunmaktan kendisini alamamaktadır. Bunun arkasında yatan sebep, Cevdet Paşa'ya göre, bir taraftan 1858 Arazi Kanunnâmesi'ne göre arazi sahiplerinin kendi arazilerini diledikleri gibi tasarruf etmeye hakları olsa da Parga'daki çiftlikte olduğu gibi bunun önünde engellerin olması, diğer taraftan kontrato nizamnâmesine göre dokuz seneden fazla icâr anlaşması mümkün değilken, Parga'daki anlaşmaların süresiz olmasıdır. Çünkü, Parga'daki çiftlik sahipleri çiftlikte mevcut bulunan çiftçilerle icâr anlaşmalarını feshedip başka çiftçilerle anlaşamaz; çiftçilerden biri ölürse ailesi *imro* vererek onun arazisini ziraat etmeye devam eder; çiftlik sahibi icâr sözleşmesini feshedip çiftçileri çiftlikten çıkaramaz; çiftçi araziye ekmeyip *imro* hasılatının azalmasına neden olursa bu araziyi başka çiftçiye devredebilir³.

Bosna⁴, Tırhala-Yenişehir⁵ ve Niş⁶ üzerine yapılmış çalışmalar Cevdet Paşa'nın da andığı *nizâmât-ı mahsûsaları* ve maddelerini etraflıca tartışmaktadırlar. Parga Çiftliği Kararnâmesi metni ise henüz ortaya konmamış ve tartışma konusu olmamıştır. Hatta Ömer Lütfi Barkan, Bosna çiftlikleri hakkındaki nizamnâme ve Tırhala-Yenişehir çiftliklerine özel nizamnâmeden başka *toprak işçiliği münasebetlerini geniş mikyasta hal ve fasleden bir kanuni tedbir göremiyoruz* demektedir⁷. Parga çiftliği tartışması bu bağlamda, Cevdet Paşa'nın kararnâme metnini ve maddelerini doğrudan konu edinmediği, çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasındaki anlaşmazlığı genel kanunnâmelerle mahallî düzenlemelerin (örf-i âdet) tansiyonu çerçevesinde ele aldığı yorumlar ile sınırlı kalmıştır. Parga çiftliği üzerine tek çalışma, Cevdet Paşa'nın yorumları ışığında Huricihan İslamoğlu'nun 2000'de yayınladığı *Property as a contested domain: a reevaluation of the Ottoman land code of 1858* makalesidir. Makale, Cevdet Paşa gibi, 1858 Arazi Kanunnâmesi'nin genel kategorileri ile Parga'daki yerel kategoriler ve taleplerin çatışmasını merceğe alarak, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda idarî mekanizmalar aracılığıyla yeni bir mülkiyet hukukunun oluşumunu vurgulamaktadır. Biz bu

¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir: 40- Tetimme*, (Haz. Cavid Baysun,) 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 140, 142

² Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 143

³ *a.g.e.*

⁴ Tevfik Güran ve Ahmet Uzun, "Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)", *Belleten*, c. LXX, S. 259 (2006)

⁵ Alp Yücel Kaya, "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid-Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holders, Subaşıs, and Sharecroppers", *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VIII, A Symposium Held in Rethymno 13-15 January 2012*, ed. Elias Kolovos, Crete University Press, Rethymno 2015

⁶ M. Hüdaî Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992

⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 371, 50 numaralı dipnot.

bildiride, Cevdet Paşa'nın *hayli yıllardan beri mevzû'-ı bahs ü mücâdele olarak sürüncemede kalmış*⁸, *Parga ahâlîsiyle arâzisi mutasarrıflarının beyninde[ki] münâza'aya*⁹ daha farklı bir perspektiften yaklaşacağız. Cevdet Paşa ve İslamoğlu'ndan farklı olarak, Parga Çiftliği Kararnâmesi'nin metnine ve içeriğine ve çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasındaki anlaşmazlık ve mücadelenin dinamiklerine odaklanacağız. Bu tür bir tartışma ile Parga örneğinden yola çıkarak, on dokuzuncu yüzyılda yerel komisyonlarca hazırlanan yerel nizamnâmelerin çiftlik sahiplerinin çıkarlarını çiftliklerde çalışan çiftçiler aleyhinde hukuka döktüğünü ve böylelikle yereldeki toplumsal hiyerarşinin konsolidasyonunu sağladığını ileri sürüyoruz.

Takip eden bölümde yukarıda andığımız çalışmalara kısaca değinip bir sonraki başlıkta çalışmamıza konu olan Parga hakkında yazılanlara göz attıktan sonra, Parga çiftliği için hazırlanan kararnâmenin maddelerini inceleyeceğiz. Sonuç bölümünde ise Parga'daki gelişmeler ve çiftliğin kendi dinamikleri etrafındaki araştırmamız neticesinde, bölgedeki hukukî düzenlemelerin köylüler aleyhinde olacak şekilde meydana geldiğini ve mevcut hiyerarşiyi koruyucu bir nitelikte olduğunu göreceğiz.

Nizâmât-ı Mahsûsalar

Osmanlı iktisat tarihi genelinde ve özel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı geniş coğrafyada üretim ilişkilerinin tarih içerisindeki değişim sürecini anlamada önemli bir yeri olan çiftlik meselesi, bu çalışmada da aktarmaya çalışacağımız üzere farklı açılardan, farklı dinamikler gözetilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Söz konusu farklı yaklaşımlara göz atmak, literatürdeki farklılaşmaya değinme imkânını sağlayacağı gibi, bu örneklerden farklı olarak hangi noktaya varabileceğimizi ve hangi faktörlerin açıklayıcı güce sahip olduğunu da gösterecektir.

Çiftlik literatüründe kendine yer bulan çalışmalar için, nizamnâmeler, kararnâmeler ve lâyhalar başta gelmekle birlikte, incelemeye konu olan bölgede gerçekleştirilen hukukî düzenlemeler önemli bir enstrüman olagelmıştır. Yerel geleneklerin sürekliliğine karşı bu düzenlemeleri gerçekleştirme yetkisini elinde bulunduranların hedeflediği değişimleri izleme olanağını bulduğumuz bu metinler, yukarıda da belirttiğimiz üzere farklı şekillerde yorumlanmış ve birtakım çıkarımlar elde edilmiştir¹⁰. Bu kapsamdaki çalışmalara bir örnek olarak, Bulgaristan'daki gelişmeler çerçevesinde Niş ve Leskofça lâyhalarına yer veren Şentürk¹¹, ilgili hukukî düzenlemelerin gerçekleşmesine giden yolda Niş İsyanı'nın çıkış sebebi olarak Sırbistan'ın tahriklerini ilk sıraya koyarak¹² bölgedeki değişimleri izlemede siyâsî faktörlerin açıklayıcılığını öne çıkarmaktadır. Toprak reformları çerçevesinde

⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 140

⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 139

¹⁰ 19. yüzyılda Balkanlarda tespit edilen nizamnâmeler, kararnâmeler ve lâyhaların bir değerlendirmesi için bkz. Alp Yücel Kaya, "Were Peasants Bound to the Soil in the 19th Century Balkans? Reappraisal of the Question of New/Second Serfdom in the Ottoman Historiography", *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation States, 1840-1940*, ed. M. Erdem Kabadayı ve Leda Papastefanaki (yayıma hazırlanıyor).

¹¹ Şentürk, *a.g.e.*, s. 133-38

¹² Şentürk, *a.g.e.*, s. 108

Bosna-Hersek'teki gelişmelere değinen Barkan, buradaki reform öncesi koşulları tanımlarken, derebeyleri ile onların mülkleri olan *baştin*alarda yaşayan *kmet* adındaki köylüler arasındaki ilişkiden bahsetmektedir. Barkan'a göre, bu ilişkide Bosna'nın Osmanlı topraklarına dâhil olmasından sonra da büyük bir değişiklik olmamış, mevcut toprak sahiplerinin Müslümanlığı kabul etmesiyle bey veya ağaya dönüşen bir kesim ortaya çıkarak Orta Çağ'dan bu yana var olan düzen yine devam etmiştir¹³. Yine Barkan, İnalçık'ın *mirî rejimin soysuzlaşması* yönündeki yaklaşımına da karşı çıkar bir şekilde, Bosna'daki sorunların kaynağı olarak toprak rejimindeki bozulmadan ziyade bu rejimin hiç yerleşmemiş olması olasılığına dikkât çekmektedir¹⁴. İşte bu tartışmalara konu olan Bosna-Hersek'te, çiftlik sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkileri gözeterek bölgedeki çiftlik meselesinin gelişimini ele alan Güran ve Uzun ise çoğu Müslüman Türklerden oluşan çiftlik sahibi sınıfın köylüler karşısında zaman içerisinde elde ettikleri avantajlı konuma işaret etmiş¹⁵ ve ağaların toprak üzerinde yalnızca kullanım hakkına değil tam bir mülkiyet hakkına da sahip oldukları bir noktaya eriştiklerinin altını çizmiştir¹⁶. Güran ve Uzun'un vardığı sonuç, bölgedeki sorunlara çözüm olması amacıyla hazırlanan Safer Nizamnamesinin, çiftlik sahiplerinin ne lehine ne de aleyhinde olduğu, köylülerin içinde bulunduğu koşulları hafifletme girişimlerinin genel olarak başarısızlığa uğradığı şeklindedir¹⁷. Öte yandan, Tırhala'daki çiftlik meselesini ve hazırlanan lâiyhayı çalışmasında konu edinen Kaya'ya göre¹⁸, yerel çiftlik sahipleri ile uzakta yaşayan çiftlik sahipleri arasında geçen mücadele, köylü çiftçiler aleyhinde olan uygulamaların kanunlaşması ve alınan önlemlerin sıkılaşmasıyla sonuçlanmıştır. Son olarak, çalışmamıza konu olan Parga hakkındaki tek çalışma ise İslamoğlu tarafından gerçekleştirilmiş¹⁹, Cevdet Paşa'nın Tezâkir'inde²⁰ yer alanlar da dikkâte alınarak bölgedeki çiftlik sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkileri kanuna dökme faaliyetleri ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde bu çalışmayı ve Cevdet Paşa'nın aktardıklarını inceledikten sonra 1875 tarihli Parga Kararnamesi'nin maddelerini ele alacağız.

Parga Çiftliği Hakkında Yazılanlara Genel Bakış

Çiftlik sahipleri ile köylü çiftçiler arasındaki sorunları çözüme kavuşturmak ve bunu bir kararnâmeye dökme için oluşturulan komisyonun çalışmalarını yerinde denetleyen dönemin Yanya valisi Cevdet Paşa'nın bu süreç hakkında yazdıkları,

¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 48

¹⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 409-10

¹⁵ Güran ve Uzun, *a.g.e.*, s. 868

¹⁶ Güran ve Uzun, *a.g.e.*, s. 871

¹⁷ Güran ve Uzun, *a.g.e.*, s. 893-94

¹⁸ Kaya, *a.g.e.*

¹⁹ Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: Makings of Individual Property in Law and through Land Registration in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th Century*, ed. Edhem Eldem ve Socrates Petmezas, Alpha Bank: Historical Archives, Athens 2011

²⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 138-45

arşiv belgeleriyle birlikte, Parga’da olup bitenler üzerine başlıca yazılı kaynaklardan birisidir. Cevdet Paşa’ya göre bölgede ihtilaf konusu olan üç temel mesele; ahâlinin evleri için kira (icâre-i zemin) ödemesi, ahâlinin kullanımındaki toprakların yabancılara satılmaması ve boş arazi üzerine mahalle kurulmasının koşullarıyla ilgilidir²¹.

Bunlardan ilki olan icâre-i zemin meselesi, Defterhâne tarafından kaydedildiği hâliyle, köylülerin arazi sahibine kira vermesi usulünün başka bir örneğinin olmadığı, yalnızca vakıf arazilerinde ve mîrî arazide bu duruma rastlanması nedeniyle uygulamada tereddüt olduğu şeklindedir²². İcâre-i zemin, Abdurrahman Vefik [Sayın] tarafından, mîrî ve vakıf arazilerde yeni binaların inşa edilmesi durumunda toprağın tarıma kapanmış olması nedeniyle devlete veya vakfa ödenen bedel/kira olarak tanımlanmaktadır²³. Cevdet Paşa ise her ne kadar Parga arazisi mîrî arazi olmayıp buradan icâre-i zemin almanın mümkün olmadığını belirtse de *mîrî ve evkaf nasıl ki kendi arâzîsinden icâre-i zemîn ya’nî kirâ alır ise nâs dahi mülk arsalarının kirâsını* alabilir demektedir²⁴. Aslında burada meselenin odağı Parga’daki binaların mülkiyeti üzerindeki ihtilafıdır. Diğer yörelerdeki baştinalı çiftliklerde evlerin genellikle çiftlik sahipleri tarafından inşa edildiğinden bahseden²⁵ Cevdet Paşa, Parga’daki evlerin ve dükkânların ise çoğunlukla Venedikliler döneminden kalma binalar olup çiftçilerin zamanla buraları kendi mülkleri olarak benimsediklerini, çiftlik sahiplerinin de arsalar gibi söz konusu binaların da kendi mülkleri olduğu iddiasında bulunduğunu not etmektedir²⁶. Yine Cevdet Paşa’nın aktardıklarına göre bu konuda da komisyonda anlaşmaya varılarak yalnızca binalar onları kullanmakta olan çiftçilere bırakılmış, binaları çevreleyen arsa ve bahçeler gibi alanlar ise çiftlik sahiplerinin mülkiyeti olarak kabul edilmiştir²⁷. Öte yandan Cevdet Paşa’ya göre, *imronun* miktarının belirlenmesi de yine bu bağlamda ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. *İmro*, çiftlik sahiplerinin, çiftlik arazisinde gerçekleşen üretimden aldığı payı ifade etmektedir. Cevdet Paşa, bunun miktarını belirlemenin (ya da daha doğru bir ifadeyle, yeniden belirlemenin), yine kararnâmenin hazırlanması için kurulan komisyonda neticeye ulaştığını belirtmekte ve esasen bir kira sözleşmesi niteliğinde olduğuna işaret ettiği *imronun* öteden beri uygulanmakta olduğu üzere süresiz bir şekilde uygulanmaya devam etmesinin, işleri yeniden zora sokmamak adına önem taşıdığını vurgulamaktadır²⁸.

İkinci mesele olan ahâlinin kullanımındaki toprağın yabancılara satılmasının engellenmesi konusunda ise Cevdet Paşa, *mukaddemâ Parga’ya bir çok ecnebîler gelip ba’z-ı emlâk isticâr ettiklerinde emr-i idârece pek çok müşkilâta sebeb*

²¹ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 141

²² *a.g.e.*

²³ Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekâlîf Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara 1999, s. 436

²⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 142

²⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 143

²⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 144

²⁷ *a.g.e.*

²⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 144

olduklarından hem ahâli hem de çiftlik sahipleri tarafından böyle bir satışın gerçekleşmemesi için senetlere yazılması yönünde bir istek olduğunu, kendisinin böyle bir şeye gerek duymamasına rağmen tarafların aralarında bulunduğu çözüme engel olmanın abes olacağını aktarmaktadır²⁹.

Üçüncü mesele ise Parga'da yeni mahallelerin inşa edilmesi olup, Cevdet Paşa, mülk statüsündeki yerlere yeni hanelerin inşa edilebileceğini ve bunun usûlen bir *irâdenin* yayınlanmasını da gerektirmediğini, daha dış alanlarda yeni bir karye kurulması hâlinde ise Arazi Kanunnâmesi'ne uymanın işlerin olağan işleyişi için yeterli olduğunu belirtmektedir. Bundan sonra ne yapılması gerektiği yönündeki kararı ise padişahın *irâdesine* bırakmıştır³⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir mülkiyet hukukunun oluşum sürecinde Parga çiftliğindeki gelişmeleri de inceleyen İslamoğlu ise çiftlik sahiplerini temsil eden Rauf Beyefendi'nin toprağın mülkiyetini çiftlik sahipleri lehine kabul ettirmesinin, aynı zamanda çiftçilerin kiracı statüsünde olduklarının ve toprağın kullanımındaki intikal hakkının kaldırıldığının kabul edilmesi anlamına geldiğini vurgulamaktadır³¹. Öte yandan İslamoğlu, özellikle kira sözleşmelerinin süresinde ve kira tutarında değişiklik yapılmaması yönündeki direncin, çiftlik sahiplerinin haklarını ciddi şekilde kısıtladığı ve bu durumun, çiftçilerin geleneklere bağlı kalma yönündeki tutumunun açık bir ifadesi olduğu fikrindedir³². Ayrıca, Cevdet Paşa tarafından aktarılmış olan *imro* meselesine de yer verdikten sonra İslamoğlu, -her ne kadar ortaya çıkan sonucun bununla uyum içerisinde olduğunu söylemek güç olsa da- Cevdet Paşa'nın da geleneklere başvurmanın gerekliliğine işaret etmiş olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Cevdet Paşa, Balkanlardaki yöneticilik deneyimlerinin de katkısıyla bölgedeki çiftçilerin, çiftlik sahiplerinin genişleyen mülkiyet haklarına karşı direnç göstermekte olduğundan ve Avrupalıların müdahalelerinin bunu daha da körüklediğinin farkındadır ve merkezî hükümetin çiftçilerin her isteğine boyun eğerek düzeni sağlayamayacağını bilmektedir³³.

Neticede İslamoğlu, Cevdet Paşa'ya dâir olarak bunları not ettikten sonra, merkezî hükümetin bölgede etkili bir yönetimi sürdürebilmesi için çiftlik sahipleri ile hükümet arasındaki iş birliğinin elzem olduğunun altını çizmektedir³⁴. Kararnâmenin komisyon tarafından hazırlanması sürecinde, güç sahibi kişilere yabancı olmayan Cevdet Paşa'nın Rauf Beyefendi'ye karşı korkuyla karışık bir saygı duyduğuna dikkât çeken İslamoğlu'nun³⁵, şahıslar arasındaki çıkar ve çatışma ilişkilerini nihayetinde onlarda cisimleşen devlet ve çiftlik sahipleri arasında görmüş olmasının şaşırtıcı olmadığını ifade etmemiz mümkün gözükmektedir. Tanzimat ricalinin önemli isimlerinden Mehmed Sâdık Rifat Paşa'nın oğlu olan Rauf Bey

²⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 144-5

³⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 145

³¹ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 95

³² İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 96

³³ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 96-7

³⁴ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 97

³⁵ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 95

(Rif'at Paşazade Rauf Beyefendi)³⁶ yalnızca Parga çiftliğinin sahibi değil, aynı zamanda Cevdet Paşa'yı ve Parga çiftliği meselesini çözmek için kurulan komisyonu bilgilendiren kişidir:

“Bosna ve Yenişehir çiftlikleri gibi bunun mu'âmelâtı dahi nizâmât-ı mahsûsa altına alınmak husûsuna dâir Yanya vilâyetine hitâben tastîr buyrulan emîr-nâme-i sâmi çâkerleri Yanya'da iken şeref-vürüd olduğu esnâda Parga ahâlîsinin vekîlleri dahi Yanya'ya gelip işin böyle sürüncemede kalmasından iştikâ ve tarafeynin zararını mücib olmakta olan münâza 'âta nihâyet verilmek husûsunu istid'â etmişler idi. İşe bir hüsn-i sûret verilebilmek ise tarafeynin tevâfuk-ı efkârına manût olduğundan atüfetlü Rauf Beyefendi hazretleriyle olunan muhâbere üzerine müşârünileyh hazretleri kendi tarafından bi'l-asâle ve şürekâsı tarafından bi'l-vekâle tesviye-i maslahat zımında Parga'ya geldikte...”³⁷

Komisyon kurularak, kararnâmenin hazırlanması için gerekli çalışmalara başlanmıştır. Uzunca bir süre Parga çiftliğinin mutasarrıflığında bulunmuş olan Mehmed Rauf Bey, tıpkı babası Mehmed Sâdık Rifat Paşa gibi yaşamı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli makamlarında görevde bulunmuş olup meslekî kariyerine yönelik bilgilerin ağırlıklı olduğu geçmişine arşivden ulaşılabilir.³⁸ Mehmed Rauf Bey'in uzun süre çeşitli devlet kademelerinde görev almış birisi olduğu gerçeğini dikkâte almak, kendisinin de hazırlanmasında etkili olduğu kararnâme metninin yapısını daha iyi anlayabilmek adına önemlidir. Neticede, Mustafa Reşid Paşa'nın yönlendirdiği Tırhala Komisyonu ve Nizamnâmesi örneğinde olduğu gibi Parga Komisyonu ve Kararnâmesinin de merkezî bürokrasiye bağlı yönetici elitten gelen bir çiftlik sahibinin perspektifinden çıktığı görülmektedir. Bir sonraki başlıkta bu kararnâmenin maddelerini inceleyerek, yukarıda özetlemiş olduğumuz meseleyi çiftlik sahipleri ve onların topraklarında çalışan kiracı çiftçiler arasındaki düzleme indirmeye çalışacağız.

Parga Çiftliği Kararnâmesi

Parga çiftliği için yukarıda özetlediğimiz meselelere çözüm olması amacıyla kurulan komisyona, Parga'nın beş mahallesini temsilen buralardan seçilen birer kişi, çiftlik sahiplerini temsilen çiftlik müdürü ile nâzırı ve yerel yönetimi temsilen Meclis-i İdâre-i Vilayet ve Meclis-i İdâre-i Livadan birer üyenin oluşturduğu toplam

³⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 139

³⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 140-1

³⁸ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) DH.SAİDd 1-342, 29 Z 1244 (M: 02.07.1829). Bu belgeye göre, 1829 yılında İstanbul'da doğmuş olan Mehmed Rauf Bey, Türkçe konuşup Fransızcaya aşinâ olmakla birlikte, eğitim yıllarında Arapça ve Farsça da okumuştur. On üç yaşındayken sadrazamlık mektupçuluğunda staj yapmış, buradaki stajından beş yıl sonra Meclis-i Vâlânın yazı işleri için de belirli bir süre ücretsiz çalıştıktan sonra 1847-48'de âmedî memuru olarak uzun sürecek olan kariyerine başlamıştır. 20 Kasım 1857'de âmedî amirliğine yükselmiş olan Mehmed Rauf Bey, ilerleyen yıllarda sırasıyla Meclis-i Valâ üyeliği, ticaret müsteşarlığı, Şûrâ-yı Devlet üyeliği, Şehremâneti vekilliği, Islahat Komisyonu üyeliği, temyiz mahkemesi üyeliği, Bingazi valiliği, Midilli Adası mutasarrıflığı ve Nâfia Komisyonu üyeliği gibi görevlerde bulunmuş, 11 Eylül 1883 günü vezirliğe erişikten sonra aynı yılın 17 Aralık günü hayatını kaybetmiştir.

dokuz kişi dâhil edilmiştir³⁹. Toplamda yirmi bir maddeden oluşan kararnâmenin ilk iki maddesi, Cevdet Paşa'nın da başlıca çatışma konularından olduğunu aktardığı binalara ayrılmıştır. Buna göre, çiftçilerin ikâmet etmekte oldukları evler onlara bırakılarak, karşılığında, evlerinin değerine göre belirlenmek üzere senelik yirmi beş kuruşu geçmeyecek tutarda kiranın “*yer hakkı*” olarak çiftlik sahiplerine ödenmesi gerekmektedir (md. 1). Çiftlik sahiplerinin toprak üzerindeki mülkiyet hakkı bu yolla tanınmış olmakla birlikte, çiftçilerin, yer hakkı karşılığında sahip oldukları evleri veya satın aldıkları dükkânları yabancı tebaaya satmaya haklarının olmadığı da kesin bir şekilde belirtilmiştir (md. 2). Bunların yanı sıra, yeni hanelerin inşa edilmesine de kısıtlama getirilmiştir (md. 16): Yeni bir hane inşa etmek isteyenler, öncelikle çiftlik nâzırına başvurarak ondan izin almalı ve ödeyeceği senelik yer hakkını belirlemelidir. Çiftlik nâzırının izni olmaksızın kimsenin yeni bir ev inşa etme hakkı yoktur.

Kararnâmenin üçüncü maddesiyle hem ağaçlardan hem de ekimi gerçekleştirilen her tür bitkiden elde edilen ürünün öşür ayrıldıktan sonra yarı yarıya bölüşüleceği, bağlardan elde edilenlerin ise üçte iki-üçte bir (çiftçiler-çiftlik sahipleri) şeklinde paylaşılacağı kararlaştırılmıştır. Bu paylaşımın bilhassa Osmanlı Avrupası'nın diğer bölgelerinde uygulanmış olan bölüşüm usûlleriyle uyum içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Kararnâmede en fazla yer tutan mesele ise açık bir şekilde ağaçların bakımının, üretime dâhil edilmesinin ve elde tutulmasının koşullarının ve de çiftçilerin yükümlülüklerinin belirlenmesidir. Bu maddelerden ilkinde göre (md. 4), elinde bulundurduğu ağaçların bakımını gerçekleştirmeyen kişiler öncelikle Parga'da bulunan komisyonca uyarılacak, bu uyarılara uymamaları durumunda ise ilgili ağaçlar ellerinden alınarak uygun görülen başka kişilere verilecektir. Başka bir deyişle, üretimin devamlılığı ve kârlılığı esas alınmaktadır. Takip eden maddeler ise (md. 5, 6, 7, 8 ve 9) ağaçların bakımlarını gerçekleştirme usûlünü ve bunlara uyulmaması durumunda ortaya çıkacak olan yaptırımları konu almaktadır. Buna göre, ağaçların altındaki dikenler temizlenerek zeytin ağaçlarının dipleri kazmayla kazılacak (md. 5) ve aşılattılmamış durumdaki ağaçların tamamı çiftlik nâzırı tarafından aşılattılarak bakımı çiftçilere bırakılacaktır (md. 8). Çiftlik memurunun izni olmadan ağaç kesmek yasak olup bu yasağa uymayanların ellerindeki ağaçlar alınıp başkalarına verilecek olmakla (md. 6) birlikte, dalları kısaltılması gereken ağaçların budanması sonrasında çıkan odunlar köylülerde kalacaktır (md. 7). Ayrıca, zeytin ağaçlarının altındaki setlerden taş alınması yasaklandığı gibi, bunların bozulmaları durumunda tamir edilmesi sorumluluğu da yine ağaçların sahibi konumunda olan kişilere bırakılmıştır (md. 9).

Kararnâme, çiftçilerin ağaçları terk etmesini de yasaklamakta, hatta onları ağaçlara bağlamaktadır: Çiftlik nâzırına haber vererek kendi adını çiftlik defterinden sildirmediği sürece, ağacı olan hiç kimse ağacını terk edemeyecektir (md. 11). Bununla birlikte, ağacı olan bir çiftçi, çiftlikten taşınması durumunda ağaçlarını

³⁹ ŞD 2087-52, 10 Za 1292 (M: 09.12.1875). Kararnâmeyle ilgili olarak buradan itibaren verilecek olan bilgiler yine bu belgeye dayanmaktadır.

çiftlikte bırakmak zorundadır (md. 19). Ağaçların bakımının aksatılması durumunda çiftlik yönetimi tarafından el değiştirilmesine ek olarak, ağaçların doğrudan doğruya terk edilmesinin ve başka bir yere taşınması ihtimâlinin de önüne geçilmektedir. Özellikle zeytin ağaçlarının varlığı ve zeytinyağının ticarî değeri göz önünde bulundurulduğunda, üretimde devamlılığın ve kârlılığın esas alındığına dâir fikrimiz de destek kazanmaktadır.

Çiftlik sahiplerinin kârını koruyucu nitelikteki dikkat çekici bir diğer madde ise onuncu maddedir. Buna göre, çiftlikteki tarlalara ve bahçelere kokoroz ekilmesi tamamıyla yasaklanmış olup onun yerine limon, portakal ve dut ekilmesi ve sebze bahçelerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Ticarî olarak daha düşük bir değer vadedecek olan kokoroz yerine, Parga'nın iktisadî coğrafyasıyla bütünleşmiş olan limon ve portakal ağaçlarının ekilmesi, buna ek olarak da ipek üretimi vasıtasıyla katma değer üretme potansiyeli taşıyan dut fidanlarının dikilmesi istenmektedir.

Yukarıda ağaçların kesilmesinin yasaklanmasına dâir altıncı maddede olduğu gibi, orman ve koru olmaya elverişli yerlerden kişisel ihtiyaçlar için kesim yapılması yasaklanmış olup bu iş için ayrılan yerlerden ihtiyaçların giderilmesi, ormanlara hiçbir şekilde zarar verilmemesi kararlaştırılmıştır (md. 14). Bununla birlikte, çiftçilerin odunlarını yakması da yine çiftlik nâzırının iznine bağlanmış olup herkesin yakacağı çalıya göre uygun görülecek miktarda akçe ödemesi gerekecektir (md. 15).

Kararnâmenin geri kalanı, bağ ve bahçelerle ilgili çeşitli maddelere ayrılmıştır. Örneğin, bahçe suyunun ticareti kesin bir şekilde yasaklanmış (md. 20), öteden beri bağ olan yerlerin yine bağ olmasına karar verilmekle birlikte, böyle bir ilgi olmaması durumunda oraların çiftlik sahipleri tarafından başka şekilde değerlendirilmesine müsaade edilmiştir (md. 17). Eczacılık, dokumacılık, boyacılık ve kâğıt sanayisi gibi farklı alanlarda kullanılmakta olan kitre hasadı için ayrılan iki maddeyle ise mevcut kitre bahçeleri eskidikçe onların yenileneceği, daha fazla kitre bahçesi kurmak isteyenlerin ise önce kuyu ve sakız dolabı yapması gerektiği (md. 12), ayrıca, mevsimi geldiğinde kitrenin toplanmasına çiftlik nâzırının güvendiği bekçiler tarafından bekçilik yapılacağı kaydedilmiştir (md. 13). Bu iki maddeye ek olarak suyun ticaretinin yasaklanması da kitre hasılatının çiftlik sahipleri için önem arz eden bir diğer mesele olduğu izlenimini vermektedir.

Sonuç

Osmanlı iktisat tarihi literatüründe çiftlikler üzerine yürütülen tartışmalar, farklı bakış açılarından doğan yorumlamalara da eşlik etmiştir. Bu tebliğde yer verdiğimiz çalışmamızla birlikte, daha önce diğer bölgeler için gerçekleştirilmiş çalışmalarda örneklerden farklı olarak getirilen hukukî düzenlemelerin çiftlik sahiplerinin lehine, ortakçı çiftçilerin aleyhinde olacak sonuçları getiren yönünü vurgulamaya çalıştık.

Parga çiftliği için hazırlanan kararnâmenin maddelerinden de tespit edebildiğimiz üzere, kârlılığı hedefleyen bir işletme birimi olarak çiftliklerin, çiftlik sahiplerinin zarara uğramasına engel olacak ve çiftçiler üzerindeki denetimini

güçlendirecek birtakım uygulamalarla desteklendiği ve bu amaca ulaşmada gerekli hukukî altyapının hazırlandığı görülmektedir.

Yalnızca bölgede belirli bir süredir çatışma unsuru olduğu aktarılan binaların mülkiyeti ve kirası meselesiyle sınırlı kalınmamış, bölgedeki iktisadî faaliyetlere uygun düşen ve tam olarak bu faaliyetler sayesinde çiftliklerin kârlılığını güvence altına alacak olan maddelere de yer verilmiştir. Başta ağaçların ürün verme kabiliyetini korumak ve ticarî açıdan daha yüksek getiri elde edilme potansiyeline sahip ürünlerin üretimi amaçlanmış, bu bağlamda çiftçilerin yükümlülükleri kâğıda dökülmüştür; bunları gerçekleştirmek ise köylü-çiftçi toplulukları arasında evrensel olarak varlığına aşına olduğumuz ormanlardan odun toplama hakkı gibi geleneksel bir hakkın ve kokoroz gibi yöre halkı için geçimlik ürün olmayı vadeden bir ürünün ekiminin engellenmesi pahasına olmuştur. Çiftçiler, çiftlik sahibine olan yükümlülükleri karşısında sahip olageldikleri geleneksel geçimlik hakları, yükümlülükler devam etse de (hatta ağırlaşa da) kaybetmişlerdir. Bu çerçevede çiftçilerin ağaçlara bağlanarak hareketliliklerinin sınırlandırılması ise çiftlikteki emek disipliniyi sağlamak için ortaya çıkan, Cevdet Paşa'nın çiftçilerin kâğıda dökülen yükümlülükleri gibi dikkatini çekmeyen, bir düzenleme olmuştur.

Ulaştığımız bu bulgular, bizi, çiftlik meselesi üzerine düşünürken farklı bir pencereden bakmayı da ihmâl etmeyip yalnızca çiftlik sahipleri ile devlet organları arasındaki değil çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasındaki mücadeleyi de anlatıya dâhil etmeye itmektedir. İncelemeye konu olan toplulukları tüm katmanlarıyla ve kendi dinamikleriyle birlikte ele almak, bütünlük arz eden bir tarihyazımı için de elzem görünmektedir.

Kaynakça

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir: 40-Tetimme*, (Haz. Cavid Baysun), 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD 2087-52; 10 Za 1292 (M: 09.12.1875); DH.SAİDd 1-342; 29 Z 1244 (M: 02.07.1829).

Barkan, Ömer Lütfi, “Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri”, *Türkiye’de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980

Barkan, Ömer Lütfi, “Harf Sonu Tarımsal Reform Hareketleri”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980

Barkan, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980

Güran, Tevfik ve Ahmet Uzun, “Bosna-Hersek’te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)”, *Belleten*, c. LXX, S. 259 (2006), s. 867-901

İslamoğlu, Huri, “Property as a Contested Domain: Makings of Individual Property in Law and through Land Registration in the Nineteenth-Century Ottoman Empire”, *The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th Century*,

ed. Edhem Eldem ve Socrates Petmezas, Alpha Bank: Historical Archives, Athens 2011

Kaya, Alp Yücel, “On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid-Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holders, Subaşıs, and Sharecroppers”, *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VIII, A Symposium Held in Rethymno 13-15 January 2012*, ed. Elias Kolovos, Crete University Press, Rethymno 2015

[Sayın], Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara 1999

Şentürk, M. Hüdai, *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992

Ekler

Ek-1: BOA, ŞD 2087-52 (Parga Kararnâmesi metni)

Parga çiftliği mutasarrıflarıyla ahâlisi beyninde hânelerce ve hâsılat-ı vâkıanın sûret-i mukâsemesince tekevün eden davânın fasl ü hasmı zımında bâ-irâde-i âliye-i vilayet-penâhî tarafının vekilleri hazır olacağı hâlde teşekkül eden komisyon marifetiyle ittihâz ve icrâsı kararlaştırılan mevâddı mutazammın kaleme alınan kararnâmedir.

Birinci Madde: Ahâlinin temekkün etmekte oldukları hâneler için çiftlik mutasarrıflarına yer hakkı olmak üzere senevî münâsib mikdâr akçe i'tâsıyla hânelerin kendilerine terk ve ibkâsı kararlaştırıldığından tahrirce bin kuruşa karar kıymeti takdîr olunan hânelerin senevî iki ve binden beş bine kadar beş ve beş binden on bine kadar on ve on binden onbeş bine kadar onbeş ve onbeş binden yirmi bine kadar ve yirmi ve yirmibinden yukarı olanlar için yirmi beş kuruş verilecek ve bunun üzerine herkesin emr-i tasarrufuna dâir cânib-i hükümetden mülk senedleri i'tâ olunacaktır.

İkinci Madde: Gerek yer hakkı ile kendilerine terk olunan hânelerden ve gerek yerin mu'accele ile başkaca kendilerine satılan dükkânlardan hiçbirini tebaa-i ecnebiyeye satmağa kat'iyen hakk ve salâhiyetleri olmayacaktır.

Üçüncü Madde: Gerek eşcârdan ve gerek sath-ı zemîne dikilib hâsıl olan her nev' nebatatdan ahkâm-ı nizâmiyeye tatbîkan cânib-i hazineye â'id olan öşrü çıkdıktan sonra kûsûru ikili birli ve bağatın üçlü birli taksîm olunacaktır.

Dördüncü Madde. Ahâliden her kim olur ise olsun elinde bulunan ağaçları i'mâr ve dikenleri temizlemez ise alel-dâim Parga'da bulunacak komisyon tarafından celb ile bir müddet-i muayyene zarfında i'mâr etmesi veyahud dikenlerini temizlemesi tebeyün ve ifâde olunarak bu müddet içinde bunları yapmaz ise elindeki ağaçlar alınıb öteden beri cârî ve müesses olan kaide hükümüne i'mâr olunmak üzere sâir münâsib olanlara verilecektir.

Beşinci Madde: Ahâli-i merkûme ağaçların altında bulunan dikenleri köklerinden çıkaracak ve beher sene zeytin ağaçlarının diblerini kazma ile kazıp ve mevsiminde açıp yine vaktinde örtecektir.

Altıncı Madde: Çiftlik me'mûru tarafından izin ve ruhsat olmadıkça kimse tarafından hiçbir ağaç kesilmeyecek ve buna riâyet etmeyen olur ise yeddince bulunacak ağaçlar alınıb âherine verilecektir.

Yedinci Madde: Budanılması iktizâ eden ağaçlar ashâb-ı emlâk tarafından çiftliğe me'mûr bulunan zât tarafından mevsiminde irâ'e olunarak senevî yüzde on hesâbıyla ahâli budayıb bu ağaçların bozulmaması zımında nasıl bakılmak icâb eder ise ona göre kemâl-i dikkâtle elinde bulunub budatdırılmış ağaçlara bakmağa herkes mecbûr olacaktır ve bu kesilen ağaçların odunları elinde bulunan adamın bu yolda vukû' bulacak mesârifine mukâbil olmak üzere kendisine terk ve i'tâ olunacaktır ve eşcârın kuruları dahi temizletirilecektir.

Sekizinci Madde: El'an aşılınmamış ne kadar ağaç var ise bunların çiftlik nâzırı tarafından aşılacaktır ve bunlara dahi ne yolda bakılması iktizâ eder ise ol vechle muhâfaza edilib edilmemeleri ağaçlar kimlerin ellerinde bulunur ise onlara â'id olacaktır.

Dokuzuncu Madde: Zeytin eşcârı altlarında bulunan seddlerden her kim taş alır ise elinden alınıb kendisine kanûnen lâzım gelen cezâ icrâ olunacaktır ve ellerindeki ağaçların altlarında sedler bulunan adamlar işbu sedleri dâima hüsn-i muhâfazaya dikkât ederek bozuldukca ta'mîr etmeğe mecbûr olacaktır.

Onuncu Madde: Bazı mevcûd olan tarla ve bağçelere bundan böyle kokoroz ekilmesi külliye men' olunduğundan bundan sonra oralara limon ve portakal ağaçları ve tut fidanları dikilecek ve sebze bağçeleri yapılacaktır. Eğer bu yolda hareket etmeyenler olur ise ellerinde bulunan tarlalarda ashâb-ı emlâk cânibinden alınacaktır.

Onbirinci Madde: Çiftlik nâzırına haber verip usûlü üzere defter-i mahsusunda kendi nâmını terkin etdirmedikçe kimse elindeki ağaçları başlı başına terk ve i'tâ edemeyip evvel emrde çiftlik me'mûruna haber vermeğe mecbûr olacaktır.

Onikinci Madde: Su münâza'asına mahal kalmamak ve kadim bağçeler harap olmamak için şimdi ne kadar kitre bağçesi var ise bundan fazla bağçe yapılmayıb bunlar eskidikçe onların yerine yeniden bağçeler yapılacaktır. Mevcudundan ziyade bağçe yapmak arzu edenler evvel emrde kuyu ve sakız dolabı yaptırmadıkça bağçe yapamayacaktır.

Onüçüncü Madde: Kitre hâsılâtı mevsiminde çiftlik nâzırının emin olacağı adamlardan bekçiler kullanılıb öyle hatır için mechulü'l-usûl olanlar veyahud sirkatça şüheli bulunanlar bekçiliğe ta'yîn olunamayacaktır.

Ondördüncü Madde: Orman ve kuru olmağa sâlim olan çalılıklardan kesib gereç yapmak memnu' olmasıyla bundan böyle gereç için iktizâ eden çalıların tedâriki zımında tefrik ve ta'yîn olunacak yerlerden kesdirilib orman olmak üzere ayrılan çalılıklara kimse tarafından el sürülemez.

Onbeşinci Madde: Her kim gereç yakacak olur ise evvel emrde çiftlik nâzırından ruhsat alacak ve yakacağı çalı için tensîb olunacak mikdâr akçe verib bâdehu gereç sarf edebilecektir.

On altıncı Madde: Müceddeden hâne yaptırmak isteyenler için bir münâsib yer gösterileceğinden ve sokakları tefrîk ve ta'yîn edileceğinden o inşâ için isteyenler çiftlik nâzırına mürâca'atla yapacağı hânenin ve bağçe dahi yaptırmak ister ise kezâlik onun mikdâr-ı zirâ'ını haber verib beher zirâ'ı için şeref ve kıymetine göre senevî vereceği yer hakkını kararlaştırarak bir sened alıb bâdehu dâire-i belediye meclisinin ruhsatıyla binanın inşaatına mübaşeret edecekler çiftlik nâzırından ruhsat almadıkça hiçbir yere müceddeden bina yaptıрмаğa kimsenin salâhiyeti olamayacaktır.

Onyedinci Madde: Kadimden bağ olan yerlere müceddeden bağlar yapılması mukarrer olduğundan bu bâbda rağbet olmadığı hâlde ol yerlerin çiftlik sâhibleri tarafından sûret-i âherle i'mârına teşebbüs olacaktır.

Onsekizinci Madde: Sirkat-i mükerreresi taayyün ve tebeyyün eden eşhâs Parga'dan tard olunmak üzere cümlesi hakkında kefâlet-i müteselsile usûlü icra etdirilecektir.

Ondokuzuncu Madde: Parga'da bulunan ahâliden biri mahall-i âhere gidib de tavattün edecek olur ise elinde bulunan ağaçları terk etmeğe mecbûr olacaktır.

Yirminci Madde: Bağçe sularının alıb satılması bâdema kat'iiyen câiz olmayacaktır.

Yirmibirinci Madde: İşbu kararnamenin hükmü doksan senesinden itibâren meriyül-icrâ olacaktır.

TAŞRAYI “MASRAF” ÜZERİNDEN ÇALIŞMAK: YEREL MECLİSLERİN EVRİMİ

Studying the Province Through the Expenses: Evolution of Local Assembly

AYLA EFE*

Özet

Bu bildirinin öznesi de nesnesi de çerçevesini/içeriğini ve sınırlılıklarını belirleyen de masraftır. Masraf, en dar ve basit tanımı ile “harcamaların rakamsal karşılığı” demektir. Ne var ki, masraf defterleri incelendiğinde Osmanlı açısından masrafın anlamının bu kadar basit olmadığı görülür. Çünkü Osmanlı mali-idari yapısında masraf, üç girift unsur kapsar. Bunlar, bir, yönetim giderleri (ya da kamusal gider); iki, askeri ve idari kadroların maaşları, üç, halkın yükümlü olduğu vergidir. İşte bu nedenle, bu bildiri, masraf olduğu kadar, aynı zamanda görev/hizmet, vergi/gelir üzerinedir.

Bildirideki tüm iddialar, tevzi’ kayıtları ve masraf defterlerine dayandırılacaktır. Tevzi’ kayıtlarındaki vergi anlayışı gidere dayalıdır. Ancak, diğer yandan, kamu harcamalarına finansman yaratma aracı olarak ta değerlendirilebilir. Elimizdeki örnek tevzi’ kayıtlarının çoğu 18. yüzyıla aittir. Masraf defterleri ise arşiv kataloğuna ML MSF d. şeklinde kaydedilen defter serisindedir. Bu defterler 1834’den itibaren düzenlenmeye başlamıştır. Defterler, devlet eliyle yapılmış olan masraf kayıtlarını içermektedir.

Bildiride bu kaynaklardan elde edilecek bulgular, taşradaki iktidar ilişkisini açıklamak için kullanılacaktır. Bu bağlamda, bildirinin temel iddiası: Yerel meclislerin gelişiminde; “masraf”, “taşradaki görevliler” ve “vergi” arasındaki ilişkinin belirleyici olduğu olacaktır.

Bu amaçla bildirinin odağında, ilk olarak devlet, taşra idarecileri (vali, kadı, ayan) ve halk arasında masraf üzerinden kurulan ilişki; ikinci olarak da avarızdan tevzi’ye, tevzi’den vergi-yi mahsusa (virgü)’ye geçişte verginin dağıtım, toplanma işlemleri yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Masraf kayıtları, Yerel Meclis, Vergi

Abstract

The subject and the object of this paper, and also its content and limitation is determined by expense. Narrowest and simplest means of the expense is numerical equivalent of the expenditure. However, when expense book are examined, it is seen that the meaning of the expense in terms of Ottoman is not so simple. Because the expense in financial and administrative structure of Ottoman comprises there intricate elements. These are first, management expense (or public expense), second,

* Prof.Dr. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir. Türkiye
aefe@anadolu.edu.tr

salaries of military and administrative staff and, third taxes the public is liable to. For this reason, subject of the paper is about on also the duty/service, and tax/income as well as the expense.

All assertions of the paper will be based on apportionment registers and expense books. The tax concept in apportionment registers is based on expense. However it can also be considered as a means of creating financing for public expenditures. Most of the sample apportionment registers we have is belong to 18. Century. The expense books are from the series of book which are recorded in the archive catalog as ML MSF d.. These book that contains states expenses had been edited since 1834.

In the paper, findings will be used to explain the power relationship in the province. In this context, the main assertion of the paper is as follows: Evolution of local assemble is designated by relationship between three some; “the expense”, “provincial administrators”, and “tax”.

For this purpose, the focus of the paper will be on the relationship that established through expense between state, provincial administrators (governor, judge, and notables) and public, as a first, and collection and distribution of tax from extraordinary tax to apportionment tax, from apportionment to apportioned tax, as a second.

Key Words: Expense registers, Local Assembly, tax

Giriş

Bu bildiri, arşivin masraf kayıtlarını içeren iki önemli belge dizini temelinde hazırlanmıştır. Bu kayıtların ilki, Tevzi kayıtlarıdır. Diğeri, Maliye Masraf Defterleri (ML. MSF.d)' dir.

Tevziler, gelirin büyük kısmını merkezde toplanma gayretinin sürdürüldüğü döneme aittir. Kaza merkezli hazırlanır. Asıl kayıt yeri de kadı sicilleridir. Ancak yaşanan olumsuzluklar paralelinde 3. Selim döneminden itibaren tevzilerin kontrol amacıyla merkeze gönderilme kararı alınır. İşte bildiri de kullanılan tevziler bu kayıtlardandır¹.

¹ Tevzilerin merkezde kontrol uygulamasının başlaması ile ilgili olarak arşivde bir dize belgeye ve yapılan görevlendirmelere dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Ancak bu uygulama literatürde “kısmi ve zayıf olma” niteliği açısından eleştirilmiştir. Şüphesiz hal böyle bile olsa bu sayede hem bu defterlerin merkezde işlem süreci konusunda bir fikir edinmemiz hem de arşivin farklı koleksiyonlarında (DBŞM.d. C.ML, KK. gibi) siciller dışında bu defter örnekleri görünür/ulaşılabilir hale gelmesi sağlanmıştır. Nitekim şu an itibarı ile de bu kayıtlar sicili olmayan veya sicil kayıtlarını inceleme fırsatı bulunmayan idari birimler için önemlidir. Hem bu eleştiriler hem de tevzilerin düzenlenmesi, işlem süreci, mali sektördeki yeri hakkında bkz. Yavuz Cezar, “18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine” *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S.9, Nisan 1996, s.89-143. ;Yücel Özkaya, “18.yüzyılın Sonlarında Tevzi” Defterlerinin Kontrolü” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1981), s. 135-155.; Cristoph K. Neumann “Selanik’te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda Masarifi Vilayet Defterleri: Merkezi Hükümet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Mali İşlemler” *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 16 (1998) s. 67-97. M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ekonomik Yapısı*, TTK., Ankara,1997. Ali Açıkl-

ML. MSF. d’ler ise; aynen tevzilerde olduğu gibi, taşrada hazırlanan masraf kayıtlarıdır. Büyük bir kısmı taşradaki geliri bir merkezde toplama ve tüm harcamaları buradan yapma anlayışının hâkim olduğu evreye aittir².

Bildirinin amacı; bu iki masraf kaydının yansıttığı taşra düzenini tespit edebilmektir.

Kullanılan Masraf Defterleri

Bildiride, Bursa İnegöl’e ait toplam 12 masraf kaydı kullanılmıştır³. Bu masraf kayıtlarının, tarih ve kapsadığı süre ile ilgili özellikleri tablo 1’de verilmiştir:

Tablo 1: Kullanılan Masraf Defterleri

Tevzi (DBŞM. d)			ML. MSF. d.			
Sayı	Tarih (Hicri)		Süre (Ay)	Sayı	Tarih (Rumi)	Süre (Ay)
1	Ruz-ı Hızır	1251 R.Kasımdan 1252 R. Hızıra	7	1	Nisan 1258	1
2	Ruz-ı Kasım	1252 R. Hızırdan 1252 R.Kasıma	6	2	Mayıs 1258	1
3	Ruz-ı Hızır	1252 R. Kasımdan 1253 R.Hızıra	7	3	Haziran 1258	1
4	Ruz-ı Kasım	1253 R.Hızırdan 1253 R. Kasıma	6	4	Temmuz 1258	1
5	Ruz-ı Hızır	1253 R.Kasımdan 1254 R. Hızıra	6	5	Ağustos 1258	1
6	Ruz-ı Kasım	1254 R. Hızırdan 1254 Zilkadeye ⁴	10	6	Mart-Şubat 1261	12

Dolayısıyla bildirinin çerçevesini; II. Mahmut döneminin son üç yılı (1251-1254/1836-39) ile Tanzimat’ın ikinci yılın beş ayı ve beşinci yılının oniki ayına (1258-1261/1842-45) ait masraf kayıtlarındaki veriler oluşturmaktadır. Bu da, İnegöl özelinde, yaklaşık on yıllık süreçte birbirini takip eden iki farklı masraf kaydının yansıttığı taşra düzeninin tespiti anlamına gelir.

İzlenen Yöntem

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, kullanılan defterlerin kayıt biçimi (takvim ve ait oldukları dönemler) birbirinden farklıdır. Bu durum iki masraf kaydının birbiri ile doğrudan bir kıyaslama yapılmasını engellemiştir. Bu nedenle

Abdurrahman Sağırlı, “Tokat Şer’iye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *Tarih Dergisi*, 41 (2005), s. 95-145. Vehbi Günay, “Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1 (Temmuz 2010), s. 253-268.

² ML. MSF. d. defter kayıtları, arşiv kataloğuna, “Maliye Masarifat Muhasebeciliği Defterleri” adıyla kayıtlıdır. Defter kayıtlarının geneli aylık hazırlanır. Bununla birlikte sadece kaza müdürleri veya sadece askeri harcamaları içeren ya da on iki ayın döküm niteliğinde masraf toplamlarını içeren kayıtlara da bulmak mümkündür. bkz. *Başbakanlık Arşiv Kataloğu*, İkinci Baskı, İstanbul 2000, s. 252

³ Araştırma sürecinde Anadolu ve Rumeli’de farklı yerleşim yerlerinin tevzi ve masraf kaydı incelenmiştir. Ancak bu yerleşim yerlerinin her iki defteri de içeren kayıtlarına erişimde sorunlar yaşanmıştır. Ulaşılabilenler arasında ise, ya ait olduğu dönemin birbirinden çok uzak olması ya da içeriklerinin birbirinden farklı kayıtlara ait olması nedeniyle kıyaslanabilecek anlamlı sonuçlar tespit edilemeyeceğinden tercih edilmemiştir.

⁴ Zilkade 1254, miladi 16 Ocak 1839

bildiride öncelikle her iki masraf kaydının “masraf toplamları” ve “masraf bileşenlerine” ait verileri ayrı ayrı tablolastırılmıştır. Akabinde de ortaya çıkan bulguların taşra düzeni açısından ne anlam ifade ettiğine odaklanılmıştır.

I. Masraf Toplamları

1) Tevzi Kayıtlarının Masraf Toplamları

Bursa İnegöl kadısının mührü ve “cümle ittifakı marifeti şer’i şerif ve sandık emini marifeti ile” gerçekleştiği belirtilen altı tevzi kaydının masraf toplamları aşağıdaki tablo 2’ de verilmiştir⁵:

Tablo 2: Tevzi Kayıtlarındaki Masraf Toplamları (DBŞM. d.10414’e göre)

Tevzi	Toplam (kuruş)	İndirim (kuruş)	%	Ek (kuruş)	Toplam (kuruş)
1 Ruz-1 hızır	208641	7641	3,6	-	203010
2 Ruz-1 kasım	94459,5	3459	0,3	817	91817
3 Ruz-1 hızır	237864	6863,5	0,9	2217	233217
4 Ruz-1 kasım	109689,5	5689,5	0,5	1184	1055184
5 Ruz-1 hızır	167281	3380	2,0	1926,5	165568,5
6 Ruz-1 kasım	170921,5	-	-	-	170921,5
Genel toplam	988856,5	27033	2,7	6144,5	967968

Tabloda görüldüğü üzere üç yıllık birbirini takip eden altı İnegöl tevzi kayıtlarında, iki ayrı toplam vardır. Bunlardan ilki, defterde kayıtlı ilk toplamdır. İkincisi, bu ilk toplamdan önce indirim, sonra yeniden bir ek yapılması ile kaydedilen miktara aittir. Bu, tevzi yazım prosedürüne uygundur. Ne var ki İnegöl tevzilerinin kayıt biçimi “tutarlılık ve yeknesaklık” açısından birbirinden farklılıklar göstermektedir. Şöyle ki;

- Altı tevziden beş tanesinde yapıldığı görülen indirim konusunda; yalnızca beşinci tevzide; “cümle ittifakı ile 11321 kuruşluk güzeşteden 232 kuruşluk ve 9583 kuruşluk konak masrafından 1583 kuruş” indirim yapıldığına dair bir bilgiye ulaşılmaktadır.

Aynı şekilde 2.,3.,4. ve 5. tevzide yapılan ve toplam da 6144,5 kuruşluk ek konusunda da 2.,3. ve 4. tevzilerde “*gayr-i ez hisse-i redif harcı fermana*” ait, tevzi 5’ te de “*gayr-i ez harc-ı fermanı âli olarak nizamı veçhi ile tahsil ve mezbûr hazineye teslim olunan*” şeklinde bir kayıt rastlanmaktadır.

⁵ Tevzi kayıtlarında bu ifade standart olmasa da, “ba iradeyi seniye vuku bulan umuru mühimme ve masarifatı saire kaza cümle ittifakı marifeti şer’i şerif ve sandık emini marifetiyle sarf olunan” veya “...İnegöl kazasının bedel-i ref’i menzil ve kereste-i mürettebat bedeli ve masarifatı kaza ve konak masrafı vesair umuru mühimmeyi seniye cümle ittifakıyla ve marifeti şerif ve sandık eminimarifeti ile vuku bulan” şeklinde umuru mühimme hakkında bilgi veren ifadelerle kaydedilmiştir.

Yine altı tevzi kaydından 1., 2., 3. ve 4. tevizilerde kabul anlamına gelen (mim) işareti rastlanılmaktadır. 5. ve 6. tevizilerde ise harcamaların kabul ve reddedildiğine dair herhangi bir bilgi veya kayıt düşülmediği görülmektedir⁶.

Dolayısıyla elimizdeki tevizilerin standart olmayan kayıt biçimi; bir yönüyle merkezi kontrolünün düzenleyici ve denetleyici vasfının zayıf olduğuna dair eleştirileri teyit ederken diğer yanıyla da taşradaki masraf ve kaydı konusunda asıl aktörün, “cümle ittifakı marifeti şer’i şerif” ile tevziyi düzenleyen “kurul” olduğunu gösterir⁷.

2) ML. MSF. d’lerdeki Masraf Toplamı

ML. MSF. d. defterleri sancak meclisleri tarafından hazırlanmaktadır. Bu tarihlerde İnegöl, tabi diğer 20 kaza ile birlikte Bursa’ya bağlıdır. Nitekim aşağıdaki İnegöl’ün tablo 3 ‘te verilen toplam masraf verileri de Bursa Sancak Meclisi tarafından hazırlanmıştır:

Tablo 3: ML. MSF. d. Masraf toplamları

ML. MSF. d.	Toplam	%
1. Nisan 1258	1 127	23,5
2. Mayıs 1258	2044,2	21,2
3. Haziran 1258	1915,2	19,9
4. Temmuz 1258	2087,3	21,7
5. Ağustos 1258	2426,8	25,2
Toplam 1258	9600	
Toplam 1261	123557,2	

ML. MSF d. defterinin masraf toplamları tablosu;

İnegöl masraflarında beş aylık süreçte yüzde 46,4’lük bir artış gerçekleştiğini, artışın 1261/1845 yılının oniki aylık masraf toplamında devam ettiğini ortaya çıkarmaktadır⁸.

⁶ Bildirinin hazırlık sürecinde İnegöl kazasına ait 1208-1209 senelerine ait bir yıllık bir başka tevzi defteri daha incelenmiştir. Basamaklı muhasebe sistemine göre değil öbek öbek masrafların kaydedildiği bu defterin, merkezde sıkı bir kontrolden geçtiği ve her harcama kalemine ya “mahsup” ya “mim” işareti ya da “bu dahi” vb. notlar konulduğu veya “fukaranın borcu değildir.” Ya da neden kabul edilmediğine dair açıklamaların yapıldığı görülmektedir. *C.ML. 632/25997*

⁷ Kullanılan tevzi kayıtlarında bu kurul hakkında bilgi yoktur. Sadece kadının kayıt sonunda mührü bulunur. Ancak ilgili literatürde tevzi kayıtlarını tutan, dolayısıyla masrafı yapan kurula dair; Kadı/naip, vali (mütesellim, voyvoda), şehir kethüdası, sandık emini, esnaf temsilcileri, yerel temsilcilerinden oluştuğu yönünde bilgiler vardır. bkz. Günay, 254, Mc Gowan, 1981, s.1330-31; Özkaya, 1981, s. 1413-14

⁸ Nitekim $123557,2 \text{’lik miktardan aylık aritmetik ortalama esas alındığında } 123557:12= 10296 \text{ ve } 10296 \times 5=51480 > 9600$

Diğer yandan aylık düzenlenen defterin, kayıt düzeni açısından da tevizlerden farklı olduğu açıktır. Nitekim artık ne iki ayrı masraf toplamı ve buna yol açan bir indirim ve bir ek söz konusudur. Ne de masrafların merkez de kontrol edildiğine dair bir bulgu bulunmaktadır. Buna karşın Bursa Sancak Meclisinin üyelerinin masraf kayıtlarının sonuna mühürlerini bastıkları görülmektedir.

Dolayısıyla ML.MSF d. masraf defterleriyle birlikte, tevizlere göre standart olmasa bile “daha düzenli ve sistemli” masraf kayıtlarının tutulmaya başlandığı söylenebilir. Aynı şekilde İnegöl’ün tabi olduğu Bursa Sancak Meclisi kanalıyla, “masrafların kaydı” konusunda bir çeşit “kontrol sistemi” geliştirdiği de anlaşılmaktadır. Öyle ki bu yeni durum; tevizleri düzenleyen eski kurul üyelerinin bir anlamda pasifize edilerek yerine üst kurul niteliğindeki sancak meclislerine yetki devredilmesini ve de bu üst kurul üyelerinin cezai yaptırımla karşı karşıya bırakılmasını da içermektedir⁹.

II. Masraf Bileşenleri

Masraf bileşenleri masrafın, çeşitliliğini ve dağılımını gösteren verilerdir. Bu bağlamda taşra düzeninde masrafın nerede oluştuğu, hangi harcama kalemlerini içerdiğinin tespiti taşradaki iktidar ilişkilerinin ve örgütlenme düzeyinin anlaşılması anlamına gelecektir.

İşte bu nedenle bu kısımda her iki masraf defterinin önce masraf çeşitliliği kendi içinde kategorize edilerek genel toplam içindeki oranları tespit edilmiştir. Daha sonrada ortaya çıkan sonuçlar, masraf çeşitliliğinin mahiyeti ve taşra düzeni adına ne anlam ifade ettiği bağlamında sorgulanmıştır.

1) Tevzi Kayıtlarının Masraf Bileşenleri

A. Masrafın Genel Toplam İçinde Dağılımı

Altı tevzi kaydının masraf bileşenleri; harcama kalemlerinin “talep ve ödeme şekilleri” esas alınarak “merkez”, “vilayet”, “yönetici”, “mübaşir” olmak üzere dört başlıkta tasniflenmiştir¹⁰. Aşağıdaki tabloda bu bileşenlerin genel toplam içindeki oranları verilmiştir.

Tablo 4: Tevizlerdeki Masrafların Bileşenlerinin Genel Toplam İçindeki Oranları

Tevzi	Toplam*	Merkez	%	Vilayet	%	Yönetici	%	Mübaşir	%
1 Ruz-1 Hızır	208641	54133	25,9	141819	67,9	16746	8,0	7662	3,6

⁹ İMVL 44/821, 18/8/1258.

¹⁰ Bu dörtlü bileşen belirlenirken, literatür ve incelen diğer tevzi kayıtlarının bir kısmında karşılaşılan gruplama şekilleri örnek alınmıştır. Bu bağlamda Eceabat, Gelibolu, Teke gibi kaza/sancaklara ait tevzi defterlerinin çok düzenli olduğunu ve yerelde bu benzeri tasnifleme modelinde kaydedildiğini belirtmem gerekir. bkz. DBŞM.d 10325 ve DBŞM.d 80309

* Tenzil ve eklerden sonraki toplam %2, 3, 4, 5'deki harcama kalemlerinin genel toplam içindeki oranını göstermektedir.

2 Ruz-1 Kasım	91817	37748,5	41,1	37059	40,3	9234	10,0	2730	2,6
3 Ruz-1 Hızır	233217	73291	31,4	140146	60,0	23354	10,0	5882	2,5
4 Ruz-1 Kasım	105184	36117	34,4	50110	47,6	18121	17,2	4575	4,3
5 Ruz-1 Hızır	165568,5	94147,5	56,4	55680	33,6	16258	9,8	1235	0,7
6 Ruz-1 Kasım	170921	124596	72,8	21113,5	12,3	22227,5	13	3755	2,1
Genel toplam	975348,5	420033	43,0	443427,5	45,4	105940,5	10,8	25839	2,6

Bileşenlere ait bu tablodan;

- Vilayet harcama grubunun genel toplam içinde yüzde 45,4 ile en yüksek meblağı oluşturduğunu ancak çok değişken olduğu ve azalış eğilimi gösterdiği,
- Merkez harcama grubunun genel toplam içinde yüzde 43,3 ile ikinci en yüksek meblağ olsa da artış eğilimi izlediği,
- Yönetici harcama grubunun genel toplam içinde yüzde 10,8 ile üçüncü sırada olsa da dördüncü tevzi hariç birbirine yakın bir seyir takip ettiği,
- Mübaşir harcama grubunun genel toplam içinde yüzde 2,6 ile genel ortalamada en düşük meblağ olsa da tıpkı vilayet harcamalarında olduğu gibi değişken bir seyir izlediği anlaşılmaktadır.

Peki, ama bu dörtlü grupta içindeki masraf bileşenleri hangi harcama kalemlerini içermektedir? İşte bu sorunun cevabı bileşen tablosunda ortaya çıkan tespitlere göre aşağıda ayrı ayrı ele alınmıştır.

B. Bileşen Tablosundaki Harcama Kalemlerinin Niteliği/Mahiyeti

1. Değişken Nitelik Gösteren Harcamalar

Vilayet harcamaları; tevzi kayıtları içinde vilayet harcamaları olarak tanımladığımız harcamalar; Vilayet-i memleket adıyla “cümle ittifakıyla sandık emini aracılığı ile yapılan harcamalardır. Bunun içinde;

- Bursa sakinlerinden alınan kaza borcunun faiz ödemeleri,
- İaneye muhtaç veya avarızını ödeyemeyen bağlı köylere, öğrencilere, hastalara, misafirlere yapılan iane yardımları,
- Memleket konağı, mahkeme binası ve derun kazada çeşme, köprü, yol tamirat harcamaları,
- Menzil masrafları,
- Kazada geçici ikamet eden veya bir şekilde buradan geçen devlet adamları ve askerlere yapılan harcamalar,
- Bursa sancak masrafından kaza hissesine düşen meblağ vb. ödemeler bulunmaktadır.

Mübaşir hizmetleri; toplamda ve masraf dağılımında en küçük meblağı teşkil eden bu ödemeler, kayıtlarda “buyruldu, ba-mektubu sami, ba-ferman-ı âli,” ile gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. İçreğinde;

- Merkez İstanbul, Kütahya, Bursa ve İnegöl arasındaki iletişim/haberleşme hizmetlerini yerine getiren mübaşir, tatarlara verilen hizmet bedelleri ve konak-yiyecek masrafları,
- Aynı şekilde çeşitli ödeme emrini getiren ve bu ödemeleri tahsille görevli mübaşirlere verilen bedeller,
- Yine redif vb. askeri işlerle ilgili sekban/tevkifcilere yapılan ödemeler ile
- İnegöl’den Bursa ve merkeze çeşitli işlerle ilgili görevlilere ödenen harcırah vb. yapılan ödemeler vardır¹¹.

2. Sabit ve Artış Eğilimi Gösteren Harcamalar

Merkezin talepleri: İstanbul’un doğrudan yasal emri ile gerçekleşen harcama kalemleridir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, harcamaların geneli, kazanın kolektif olarak yükümlü olduğu vergi ve bedelleri içermektedir. Bu nedenle diğer masraf bileşenlerine göre daha düzenli harcama kalemleridir. Ancak aşağıdaki tabloya da yansdığı gibi, tevzilerin kayıt biçiminde görülen düzensizlik bu harcama kalemlerinin kaydında karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte ilgili vergi ve bedellerin tarh ve tahsili yine tevzi defterlerini düzenleyen yerel kurul üyeleri tarafından “belirlenen kaideler içinde” yapılmaktadır¹².

Tablo 5: Tevzi Kayıtlarındaki Merkezin Talepleri (DBŞM. d.10414)

Merkezin talepleri (bâ-iradeyi aliye /seniye)	1 R.Hızır	2 R.Kasım	3 R.Hızır	4 R.Kasım	5 R.Hızır	6 R.Kasım
Asakir-i bahriye bedeli		25000		25000		25000

¹¹ Tevzi kayıtlarındaki düzensizlik bu masraf türünün kaydı esnasında da karşımıza çıkmaktadır. Basamaklı siteme göre kaydedilen masraflar bazen tek kalem ve bunun toplam bedeli olarak kaydedilirken bazen birden farklı harcama kalemleri ayrı meblağlar ancak toplam miktar hainde kaydedildiği görülmektedir. Üstelik farklı meblağlar ile toplam bedel de her zaman birbirini tutmamaktadır.

¹² Nitekim sözü edilen bu harcama kalemlerinin tarh ve tevzi usulleri ile ilgili şu bilgilere sahibiz: Ref-i menzil: menzil siteminin ilgasından sonra alınan bir vergidir. İki taksit halinde alınır. İnegöl de üçüncü tevziden itibaren de 147 kuruş zam yapıldığı anlaşılmaktadır. Asakir-i cihadiye bedeli: redif teşkilatının kurulmasından sonra bu askerlerin gideri için kent-köy ayırımı yapılmadan iki taksit halinde alınan bir vergidir. 1836 yılında bu vergiye yüzde 50 zam yapılmış. Buradaki meblağda zamlı miktarı göstermektedir. Adet-i ağnam: senede bir defa alınan bir vergidir. Ancak beşinci tevzi de olduğu gibi, aynı ödeme dönemi içinde farklı senelere karşılık gelen dönemde aynı dönemde alınmıştır. Mesela 1253 ve 54 yıllarını kapsayan beşinci tevzide her iki yıla ait olan ağnam bedeli iki defa kaydedilmiş. Buna karşılık her yıl alınması gerekirken diğerlerinde alınmamış görülmektedir. Bu listedeki vapur, kalyon bedelleri ile ilgili ödemeler ise, ihtiyaca binaen toplanan bir bedellerdir. Miri mübayaa ile ilgili ödemeler, tevzilere göre bakaya kalan miktarları vermektedir. Semere-i mukataat adıyla kayıtlı masraf ise, 1813 sorası, yöneticilere mukataat iltizamlarının verilmesi ile başlayan süreçte karşımıza çıkan gelirdir. Ancak burada esas olan kaza idarecinin ödemesi gereken meblağ kazaya tevzi edilmesidir. Dolayısıyla bir yolsuzluk ve usulsüzlük söz kışudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Vefik Sayın, *Tekâlifî kavaidi*, Ankara, 1999, s. 63-117. Emre Satıcı, 19. *Yüzyıl Hüdavendigar Eyaleti*, (Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008

Asakir-i cihadiye bedeli		9397,5	9397,5	9397,5	9397,5	9397,5
Ref'i menzil bedeli	1476	1476	1623	1770	1623,5	1623,5
Adet-i ağnam	632				132+632 ¹³	
Donanmaya-ı hümâyuna Kereste bedelleri	4688				28716	46700
2 adet vapur inşası için kaza hissesi	15500		12090,5	12298,5	8392,5	
Miri mübaya bedelleri	6778		3754		240	
Semere-i mukataat	35500		45500		40000	40000

Yönetici: yönetici grubu harcama kalemleri esasında İnegöl kazasında görev yapan veya idari/mali hiyerarşide İnegöl'ün ilişkide bulunduğu merkez yöneticilerine yapılan ödemeleri kapsamaktadır. Nitekim aşağıdaki tabloda yer alan verilerden;

- Kütahya taksiti, Kütahya valisine iki taksit halinde yapılan ödeme,
- Bursa taksiti, Bursa mütesellimine üç taksit halinde yapılan ödeme,
- Mukayyit, jurnal memuru, tezkere memurları, nüfus kayıt kontrol ve seyahatle ilgili görevlilerin maaşlarını,
- Kâtipler, (Kâtip-i vilayet/memleket kâtipleri Mal kâtibi vb) isimler altında ki ücretler,
- Sandık emini ve Şehir kethüdası gibi kaza yönetiminde önemli olan ve tevzi hazırlanmasında yer alan görevlilere ödenen meblağlar,
- Harç-ı imza, bab-ı ilamat vb. ödemeler kadıya ait olan meblağlar,
- Muhzır ve mahkeme kâtibi, kadılık personeline ait olan meblağlar,
- Voyvoda ve tahsildariye isimli meblağ da kaza yöneticisi adına yapılan bir ödemedir¹⁴.

Tablo 6: Tevzi Kayıtlarındaki Yönetici Masrafları

Yöneticiler	1 R.Hızır	2 R.kasım	3 R.Hızır	4 R.kasım	5 R.Hızır	6 R.kasım
Kütahya taksiti	300	584			340	340 ¹⁵
Bursa taksiti	300		300	250	300	
Mukayyit/nüfus kâtibi	1000	1000	1166,5	1000	1000	1000
Jurnal memuru	800		800	900	900	900
Tezkere(mürur) memuru	600	300		300	300	300
Şehir kethüdası	350	350	350	350	350	350
Sandık emini	1500	1500	1500		1000	1000

¹³ Bu tevzi kaydında hem 1253 hem de 1254 yılına ait iki ağnam bedeli alınmıştır. Defterde bu bedel için “bâ-irade-i aliye senede bir taksit ile der aliye de kasap başı tarafından verilen ağnam bedeli” şeklinde kayıt düşülmüştür

¹⁴ 1208-1209 senesine ait İnegöl tevzi defterinde, Anadolu valisinin 1208 senesi taksiti sanisi ve mübaşir hizmet ücreti 330 kuruş, Bursa Müteselliminin 1209 taksiti evveli ve mübaşir hizmeti 140 kuruş olarak kaydedilmiş ve bu miktar diğer yönetici ücretleri ile mahsup olarak işaretlenmiştir. *CML.632/25997*

¹⁵ Kütahya taksitlerinin 50 ve 60 kuruş değerinde mübaşiriyesi de var.

Hâkim (harç-ı imza)	5036	2500	5526,5	1300+1399	4218	4168,5
Muhzır	150		250		150	150
Müftü (kitap baha)	350					
Kâtib-i vilayet/memleket kâtipleri	1000	1000		500	300	
Mahkeme kâtibi			500			300
Mal kâtibi			500			
Voyvodalık			10000	7000		5000 ¹⁶
Tahsildariye				3000		
Harc-ı ilamat	2000	2000				
harc-ı bab						
Harc-ı ferman	2010	817	2217	2212		
Karyelerdeki kâtipler(menzil-jurnal)					1250+1250	

Peki ya, bileşen tablosunda karşımıza çıkan bu tespitleri taşra düzeni adına nasıl okumak gerekir? Daha doğrusu değişken yapı gösteren vilayet harcamaları ve mübaşir hizmetleri ile neredeyse standart hale ulaşan merkezin talepleri ve yöneticilere yapılan ödemeler, nasıl bir taşra düzenine işaret eder?

İşte bu soruya cevap verebilmek için elde ettiğimiz tüm bulguları alta alta yazıp analiz ettiğimizde 2. Mahmut dönemi taşra düzeni ile ilgili şu manzara ile karşılaşmaktayız:

- Tevzileri düzenleyen kurul üyelerinden (kadı, bürosu, yönetici/voyvoda, şehir kethüdası, sandık emini ile üst yöneticiler Bursa mütesellimi ve Kütahya valisi) bu dağıtımdan gelir elde ediyor.¹⁷
- Masrafı yapan, kaydeden ve gelir elde edenlerin “iş birliği” içinde süreci yürüttüğü,
- Merkezle-taşra arasında haberleşme ve tahsilde önemli rol üstlendiği anlaşılan mübaşir hizmetlerinin, bürokratik altyapı eksikliği olduğunu
- Yerelin masraflarının yerinde yine yerelin kaynakları ile finanse edildiğini (nitekim İnegöl’ün değişen oranda kaza ve derun köylerdeki harcamaların dışında Bursa sancak masraflarına pay ödediği)
- Devletin, yeni düzenin (özellikle merkez taleplerinde ortaya çıkan harcama kalemleri özelinde somutlaşan) maliyetini taşraya paylaştırdığını anlıyoruz.

2) ML. MSF. d. Masraf Bileşenleri

A. Masrafın Genel Toplam İçinde Dağılımı

ML. MSF. d. defterinin masraf bileşenleri iki ayrı tablo halinde düzenlenmiştir. Tablo 7 de, 1258/1842 yılının beş aylık masrafları, “harcama kalemlerinin niteliğine” göre yine 4 grup halinde tasniflenerek verilmiştir. Tablo

¹⁶ Voyvoda vekili ağaya verilen ücret

¹⁷ İnegöl bu tarihte bağlı olduğu Bursa ile birlikte Mansure Hazinesine ait bir idari birimdir. Yani gelirleri bu hazineye devredilmiştir. bkz. Emre satıcı, s, ancak Anadolu eyaletinin merkezi olan Kütahya’ya ve onun yöneticisine ödeme yapılmaya devam edilmesi dönemin idari mali uygulamalarına dair ilginç ve önemli bir bilgidir.

8’de de 1261/1845 yılına oniki aylık masraf dağılımı yine aynı esaslar temelinde düzenlenmiştir.

Tablo 7: ML. MSF. D 1258 Tarihli Deftere Göre Masraf Bileşenlerinin Genel Toplam İçindeki Oranı

ML. MSF.d 1258	Toplam	İdari	%	Askeri	%	Kirahane	%	Masarif-1 müteferrika	%
1. Nisan	1127	700	62,1	-	-	407,5	36,1	19	1,6
2. Mayıs	2044,2	700	34,2	840	41,0	455,3	22,2	48,3	2,3
3. Haziran	1915,2	825	43,0	560	29,2	449,5	23,4	81	4,2
4. Temmuz	2087,3	950	45,5	560	26,8	425,5	20,3	153,1	7,3
5. Ağustos	2426,8	980	40,3	560	23,0	260	10,7	626,8	25,8
Toplam	9600	4155	43,2	2520	26,2	1997,8	20,8	879,9	9,1

Tabloya göre;

- Genel toplamda en yüksek meblağ yüzde 43,2 ile idari kadroya aittir. Ancak aynı zamanda bu harcama kaleminde bir düşüş eğilimi izlendiği,
- Genel toplamda ikinci sırada yüzde 26,2 ile askeri harcamaların bununla birlikte bu harcama kaleminde önce ikinci aydan başlayarak bir düşüş eğilimi izlendiği daha sonra da standarda ulaştığı,
- Genel toplamda üçüncü sırada olan kirahane masraflarının düşüş eğilimi gösterdiği¹⁸
- Genel toplamda yüzde 9,1 ile en düşük meblağın masrafı müteferrika adıyla kayıtlı harcamalara ait olduğu ancak bu harcamaların en değişken grubu oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 8: ML. MSF.d. 5463 nolu ve 1261Tarihli Deftere Göre Masraf Bileşenlerinin Genel Toplam İçindeki Oranı

ML.MSF.d. (1261Mart-Şubat)	Toplam	İdari	%	Askeri	%	Masarif-1 Müteferrika	%
	123557,2	3732	30	6720	54,3	1905,2	15

¹⁸ Kirahane 1836 tarihiden itibaren haberleşme sisteminin yeni adı ve bu bağlamda yapılan harcamalar göstermektedir. İnegöl de yüzde 0,8 ile oldukça yüksek bir miktara ulaştığını gösteriyor. Ancak ilginç olan aşağıda 1261 *e ait kayıtlarda bu harcama kaleminin varlığına dair hiçbir kaydın olmamasıdır.

1261/1845 yılının masraf bileşenlerinin genel toplam içindeki yerini veren tablo ise;

Askeri harcamaların üç yıl içinde yüzde 54,3'e ulaşarak idari harcamaları geçtiğini,

- İdari harcamalar da izlenen düşüş seyrinin devam ettiğini,
- Kirahaneye ait artık herhangi bir harcama kaydedilmediğini,
- Masarif-ı müteferrik harcamaların yüzde 15 ile üçüncü harcama kalemi

haline ulaştığını ortaya çıkarmaktadırlar.¹⁹

Dolayısıyla üç yıl içinde İnegöl kaza masrafları toplamda artarken harcama dağılımında önemli değişimler görülmektedir. Peki, ama neden? Daha doğrusu düşüş eğilimi bariz hale gelen idari harcamalar neyi ifade eder? Ya da oran olarak artış eğilimi izlenen askeri ve müteferrik harcama grubu hangi harcamaları içermektedir? ve daha da önemlisi tüm bu sonuçlar nasıl bir taşra düzenine işaret eder?

İşte harcama kalemlerinin niteliğinin saptanması anlamına gelecek bu soruların cevabı da bir önceki bölümde olduğu gibi, aşağıda ele alınmıştır.

B. Bileşen Tablosundaki Harcama Kalemlerinin Niteliği/Mahiyeti

Yukarıdaki sorular bağlamında ML.MSF.d masraf kayıtlarının idari ve askeri harcamalarla ilgili verileri, aşağıdaki tabloya aktarılmıştır. Yalnız bu defa hem 1258/1842 hem de 1261/ 1845 verileri aynı tablo içinde gösterilmiştir:

Tablo 9: ML.MSF.d. no. 3936, 4168, 5463 defterlerinde idari ve askeri harcamaların niteliği

	Nisan 1258	Mayıs 1258	Haziran 1258	Temmuz 1258	Ağustos 1258	1261 (12 ay)
Mukayyit	200	200	200	200	200	166x4 83x8
İhtisap memurları	500	-	-	-	-	
Müdür kâtip	125	125	125	250	250	200x12
Derbentçi	-	840	560	560	560	560x12

Bu tabloya göre;²⁰

▪ Kazada ilk iki yıl içinde mukayyit, ihtisap memurları ve müdürden oluşan bir idari kadro mevcuttur. Bu kadrodan mukayyitin maaşı 1258/1842 yılı içinde değişmemiş standart bir ödeme haline gelmiş. Ancak 1261/1845 senesinin ilk 4 ayında 166 iken daha sonra yaklaşık yüzde 50 indirim ile 83 kuruşa indirilmiş olduğunu,

▪ İhtisap kadrosunun sadece 1258/1842 senesinin Nisan ayında harcama kalemi olarak karşımıza çıktığını,

¹⁹ Burada kâğıt, torba vb. kırtasiye masrafları ile hapishaneye zeytin, akçe irsal masraflarını (beygir, nakliyeci) masraflarını içermektedir.

²⁰ Tablodaki meblağlar harcamanın kuruluş cinsinden karşılığıdır.

▪ Kaza müdürü/kâtip isimli memuriyetlerin maaşlarında 1258/1842 yılı içinde yüzde 50’lik bir artış izlense de 1261/1845 senesi içinde 50 kuruşluk bir indirimle gidildiğini, dolayısıyla idari kadroda hem sayı bağlamında hem de maaş miktarında ciddi indirimler yapılmış olduğu,

▪ Genel toplamda 1258’den 1261’e (1842-45) artış eğilimi izlenen askeri harcamaların ise esasında yeni harcama kalemi yaratmadan mevcut harcamanın (burada sadece derbentçiler) standart hale ulaştığını göstermektedir.

Dolayısıyla masraf bileşenleri verilerinden ortaya çıkan bu tespitler, İnegöl’de idari ve askeri örgütlenmenin, kaza müdürü, mukayyit ve derbentçi özelinde olduğunu göstermektedir. Bu da şüphesiz Tanzimat’ın 2.yılından 5 yılının sonuna kadar İnegöl özelinde, nüfusun kayıt ve kontrolü ile güvenlik ekseninde taşra düzeninin inşa edildiği anlamına gelir.

Sonuç

Bildiri de birbirine takip eden iki farklı döneme ait iki masraf kaydının masraf toplamları ve bileşenleri ekseninde analizi yapıldı.

2. Mahmut’un son üç yılı ile Tanzimat’ın ikinci yılından beşinci yılına kadar geçen yaklaşık on yıllık sürece ait elde ettiğimiz veriler; masrafın tanımı, masrafın kaynağı ve taşra iktidar ilişkisine dair bir değişim yaşandığına işaret etmektedir. İşte söz konusu olan bu değişimin niteliği aşağıda ayrı ayrı ele alınmıştır;

Masrafın tanımı: Tevzilere göre masrafın üç temel bileşeni vardır. Bunlar; bir, vilayet adı altında ifade edilen yerel harcamalar, iki, yönetici harcamalarında somutlaşan ödemeler, üç, merkezin taleplerine göre belirlenen vergi ve bedellerdir. Dolayısıyla tevzi kayıtlarına göre masraf; hem “gider”, hem “gelir” hem de “vergi ve bedelleri” kapsayan kompleks bir yapı göstermektedir. Üstelik miktar olarak ilgili üç yıl sürecince sabit değil değişken bir seyir izlemiş olduğu anlaşılmaktadır.

ML. MSF. d.’lerdeki masrafın ise, idari ve askeri kadroların “geliri” ve “müteferrik” olarak tanımlayabileceğimiz harcamaların “gideri” haline dönüştüğü artık “vergi ve bedelleri” içermediği görülür. Bununla birlikte miktar olarak yine değişkendir. Üstelik birbirine yakın ve küçük meblağlarda görünse de masrafın artış eğilimi izlediği de tespit edilmiştir.

Masrafın kaynağı: Tevzilerde masrafın kaynağına dair en önemli bilgi; Bursa zenginlerinden alındığı belirtilen borç ve faizi ile iltizam ödemeleri için gösterilen sarraf kefaletine dair kayıtlardır. Ancak anlaşılan o ki, bu meblağlar, nakit ihtiyacı için başvurulana harcama kalemleri niteliğindedir. Yoksa esas olan, kayıtlı toplam masrafın İnegöl’ün ilgili tarihlerdeki örfi vergi toplamını gösterdiği. Daha doğrusu tevzilerdeki masraf toplamı İnegöllülerin kolektif olarak sorumlu olduğu vergi yükünün görünür hali olduğudur. İçeriğinde avarız türü vergi ve bedeller, imdadiyeler ve yerel harcamalar bulunmaktadır. Bunların tarhı belirlenen kaidelere göre farklı tarihlerde yapılip kime (yöneticilere, devlete veya ilgili hazineye ve yerel harcama) tahsis edildi ise ona ödeme yapılmaktadır. Daha sonrada tevzi hazırlanırken harcama kalemi olarak kaydedilmektedir. Bu nedenle tevzileri,

masrafa göre vergi tarhının yapıldığı işlem biçimi olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

ML. MSF. d'lerdeki masrafın kaynağı konusunda ise; açık ve net bir şekilde ilgili yılın veya bir önceki yılın vergisinden (ya da bazen cizyeden) karşılandığı dair bilgilerin kaydedildiği görülür. Bu nedenle ML. MSF. d kayıtları, masrafa göre kaynak tahsisi yapılan kayıtlar değil, harcamanın; toplanan vergilerinden karşılandığı masraf kayıtlarıdır. Bu bağlamda ML. MSF.d.'lerin yeni devletin taşradaki inşa maliyetini içeren kayıtlar oluşunu söylemek gerekir.

Dolayısıyla masrafın kaynağına dair değişmeyen şey, öz de halkın ödemekle yükümlü olduğu vergilerdir. Tevzilerde bu, örfi vergiler iken ML. MSF.d.'ler de onun yerine konsolide bir vergi olan vergiyi mahsusa almıştır. Ne ki, kaza vergi yükünün miktarı, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi değişmektedir. Ancak bu yükün hanelere düşen miktarı konusunda masraf kayıtlarında yeterli bilgi bulunmadığını da belirtmek gerekir.

İktidar İlişkileri: Tevzilerin masraf toplamları ile ilgili bulguları; merkezi kontrolün zayıf olduğu, asıl aktörün tevziyi düzenleyen kurul olduğu, masraf bileşenleri ile ilgili bulguları da bu kurul üyelerinin (taşra yönetiminde yer alan idari, adli mali tüm yetkililerin) tevziden kazanç elde ettiği dolayısıyla da iş birliği halinde olduklarına işaret etmekteydi.

Öte yandan taşra yönetimi ve vergi konusunu ele alan literatür; “cümle ittifakı” şeklinde formüle edilebilecek bu iş birliğinin, taşra yöneticilerinin (şehir kethüdası, sandık emini ve ayan gibi) seçimine ve avarız türü vergilerin tarhıyla başlayan sürece kadar götürülebileceğine dair izler taşır. Şüphesiz bu süreç, birbirine kefil olma ortaklaşa sorumluluk anlayışı içinde gelişmiştir. Arkasında da devletin mali/idari ve hatta askeri iş konusunda ihtiyaç duyduğu kadroyu yerel kişilere yetki vererek sağlamış olması vardır. Zira bu bağlamda tevzilerin hazırlanma süreci ve kaynağı olunan örfi vergilerin tarh ve tahsilini, bu yetkilendirmenin yeniden koordine edilmesi şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Tanzimat dönemi ise, taşra yönetiminde zaten var olan yönetim pratikliğinin adının konması, aktörlerinin yeniden tespiti açısından yeni bir merhaleye geçildiğine işaret etmektedir. Nitekim bu süreçte kuralları devlet tarafından belirlenen yerel meclisler; idari, mali, yargı yetkisinin kullanıldığı kurullar haline dönüştürülmüştür. Öyle ki, ML. MSF.d defterlerini düzenleyen sancak meclisleri “masrafın kaydı” ve “masrafın kaynağı olan verginin tarh ve tahsilinde” asıl aktör konumuna gelmiştir. Hatta bu bağlamda yerel meclislerin devrin mali merkezleşme hedefinde araçsal rol oynadığını söylemekte mümkündür. Keza meclisin bu statüsü 1852'ye kadar artarak devam edecektir.

Dolayısıyla taşrayı masraf üzerinden çalışmanın esasında taşradaki vergi düzenin çalışılması anlamına geldiğini, bunun da arka planında yerel meclislerin gelişim sürecine dair izler taşıdığını ifade etmek gerekir. Aksi takdirde taşra düzeni açısından izah edilmeyen masraf kayıtlarının, alta alta yazılmış listelere dönüşme riski taşıyacağını göz önünde bulundurmak gerekir.

Kaynakça

Açikel Ali- Abdurrahman Sağırlı, “Tokat Şer’iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *Tarih Dergisi*, 41 (2005), s. 95-145.

Başbakanlık Arşiv Kataloğu, İkinci Baskı, İstanbul 2000

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *C.ML. 632/25997; İMVL 44/821; DBŞM.d 10325, 80309, 10414; ML. MSF.d. 3936, 4168, 5463*

Cezar Yavuz, “18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine” *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S.9, Nisan 1996, s. 89-143

Çadırcı, M. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ekonomik Yapısı*, TTK., Ankara 1997

Günay Vehbi, “Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1 (Temmuz 2010), s. 253-268

Neumann Cristoph K. “Selanik’te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilayet Defterleri: Merkezi Hükümet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Mali İşlemler” *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 16(1998) s. 67-97

Özkaya Yücel, “18.yüzyılın Sonlarında Tevzi’ Defterlerinin Kontrolü” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1981), s. 135-155

Satıcı Emre, *19. Yüzyıl Hüdavendigâr Eyaleti*, (Ankara Üniversitesi Yay. Dok. Tez.) Ankara 2008

Sayın A., Vefik, *Tekâlifî Kavaidi*, Ankara 1999

EKONOMİK BİR PAZAR VE İSTİHDAM ALANI OLARAK VAKIFLAR: PİR MUSTAFA PAŞA VAKFI ÖRNEĞİ

Waqfs as an Economic Market and Employment Area: The Example of Pir Mustafa Pasha's Waqf

AYŞE DEĞERLİ*

Özet

Bu tebliğin konusu Hacı Mehmed Ağa oğlu PİR Mustafa Paşa tarafından İstanbul'da Eski İmaret Mahallesi'nde bina edilen mektep ve çeşmeden müteşekkil külliye'nin vakfidir. 08 Mart 1741 tarihli vakfiyeden oldukça zengin “*akarât-ı mevkufe*”ye sahip olduğu anlaşılan PİR Mustafa Paşa Vakfı, İstanbul'da bakkal dükkânı ve hamam ile İzmir'de hamam, boyahane ve çeşitli dükkânlar vasıtasıyla önemli bir ekonomik pazar ve istihdam alanı yaratmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi verileri doğrultusunda, bilhassa İzmir'in ekonomik kalkınmasında rolü olan boyahane bağlamında, PİR Mustafa Paşa Vakfı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: PİR Mustafa Paşa, Osmanlı, vakıf, ekonomik pazar, boyahane.

Abstract

The subject of this paper is the foundation of the complex of school and fountain built in the Old Imaret Neighborhood in Istanbul by the son of Hacı Mehmed Ağa, Pir Mustafa Paşa. The Pir Mustafa Pasha Foundation, which is understood to have a very rich income from the founding document dated 08 March 1741, has created an important economic market and employment area by means of grocery shop and hammam in Istanbul and hammam, dyehouse and various shops in İzmir. Pir Mustafa Pasha Foundation will be examined, particularly in the context of the dyehouse role in economic development of Izmir, according to the data of President of the Republic of Turkey State Archives and the General Directorate of Foundations.

Key Words: Pir Mustafa Pasha, Ottoman, foundation, economic market, dyehouse.

Giriş

Vakıf, bir mülkiyeti elinde bulundurmak ve onu toplumun yararı için koruyup sarf ederek belirli hedeflerin dışında kullanımını yasaklamaktır. *Kur'an* açıkça vakıftan söz etmese de servet dağılımından bahsetmektedir. Müslümanlar arasında ilk zamanlar arsa ve bina gibi mülklerin cami, mezarlık ve okul inşasına bağışlanması şeklinde hayat bulan vakıf, zamanla nakit para, hisse senedi, hayvanlar

* Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ayse.degerli@idu.edu.tr

ve diğer pek çok mülkü içerecek şekilde genişletilmiştir. Bu finans sistemi, sosyal adalet ve yardımseverlik kavramlarına vurgu yapmakta; insan merkezli bir ekonomik büyüme ve gelişmeye odaklanmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı döneminde aile mülklerinin en azından bir kısmının müsadereden korunması amacı da vakıfların çoğalmasında etkili olmuştur. Bu strateji çoğu kez olumlu sonuçlanmış; vâkıfın soyundan gelenlere daimî bir gelir kaynağı sağlanmıştır.

Bu tebliğin konusu Pîr Mustafa Paşa Vakfı olup aşağıda öncelikle vâkıfın hal tercümesi verilecek; akabinde vakfiye doğrultusunda vakfın gelir ve gider kalemleri tespit edilecek; diğer arşiv kayıtlarıyla birlikte vakfın İzmir’de işleyişi ve ekonomiye etkisi üzerinde durulacaktır.

1) Pîr Mustafa Paşa bin Hacı Mehmed Ağa

Sicill-i Osmani’de idareli, güçlü ve temkin sahibi bir vezir olarak anılan Pîr Mustafa Paşa, kaleminden yetişerek hâcegan olmuştur. 1738’de rikab-ı hümayun kethüdası; Ocak 1740’da sipahiler ağası; 1741’de ise sadaret kethüdasıdır. Nitekim vakfiyesinde de kethüdalık rütbesiyle kayıtlıdır. Haziran 1742’de vezirlikle Belgrad muhafızı olan Mustafa Paşa, Ekim-Kasım 1743’te kaptan-ı deryalığa; Aralık 1743’te ise Rumeli Beylerbeyliği’ne getirilmiştir¹.

Rakka Vilayeti’nin merkezi olan Ruha’da reayayı aşırı vergilendirmeye başladığı gerekçesiyle Vali Hamalızâde Ahmed Paşa’nın azlini talep eden arzuhaller gönderilmiş; halkın mağduriyetinin tazmini için Paşa’nın 1200 kese akçe ödemesi karara bağlanarak Rakka’dan azledilmiş ve Adana valiliğine atanmış; yerine de Şubat 1745’te Rakka Beylerbeyi olarak Pîr Mustafa Paşa görevlendirilmiştir. Mustafa Paşa Eylül 1750’de Sayda Valiliği’ne atandıysa da bu kısa sürmüştü; Aralık 1750’de tekrar Rakka’ya gönderilmiştir. Selefî Ahmed Paşa gibi Pîr Mustafa’nın da yöre halkına “*cevr u ezâ*” ettiği; tekrar tayininden rahatsız olan halkın Paşa’ya itaat göstermediği ve bir başkasının görevlendirilmesini talep ettikleri² görülür ki çok geçmeden zaten Paşa 06 Ocak 1751’de burada vefat etmiştir³.

Pîr Mustafa Paşa’nın muhallefâtı 18 Mart 1751 tarihli kayıttan anlaşıldığına göre 453.565 kuruş yani yaklaşık 55 milyon akçe⁴ idi ki Şem’dânizâde’nin bildirdiğine göre Osmanlı’da XVIII. yüzyılda gerçekleşen en büyük müsadere bu olmuştur⁵.

2) Pîr Mustafa Paşa Vakfı

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki 1602 numaralı defterin 21-25. sayfaları arasında kayıtlı Türkçe vakfiye, 20 Zilhicce 1153/08 Mart 1741 tarihli olup

¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV., (Yay. Haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996 s. 1204.

² BOA, (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) C. DH., no. 261/13040; no. 262/13062

³ *Mühimme Defterleri*, no. 154, s. 289, 394

⁴ D. BŞM. MHF. d., no. 12654, s. 2-7

⁵ Şem’dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî’-t-Tevârih*, (haz. Münir Aktepe), I., İstanbul 1976, s.150. Tabakoğlu da Şem’dânizâde’den aktararak XVIII. yüzyılda “*Pîr Mustafa Paşa’nın 50 milyon akçesinin hazineye alınmasının dışında önemli bir müsadere olayıyla karşılaşılmış*” maddeğini yazmıştır. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 298

Hacı Mehmed Ağa oğlu Pîr Mustafa Paşa'nın İstanbul'da Eski İmaret Mahallesi'nde inşa ettirdiği mektep ve çeşmenin vakfıyla ilgilidir. Kadı Çeşmesi yakınında⁶ bina edilen sıbyan mektebiyle çeşmenin devamlılığı için İstanbul'da Fatih sınırları içinde yedi menzil ile bir kışlık hamam ve bakkal dükkânı; İzmir'de ise Cami-i Atik Mahallesi'nde 10 boyacı dükkânını havi boyahane ile ona bitişik 12 dükkân ve Kasap Hızır Mahallesi'nde 10 gazzaz dükkânı vakfedilmiştir (Tablo-1). Bunlara ek olarak Paşa, kendi malından 15.000 kuruş (*yani yaklaşık iki milyon akçe*) da bağışlamıştır ki münasip mahallerde gelir getirecek akarın satın alınmasında kullanılmasını şart koşturmuştur. Vakfedilen arsa ve dükkânların günlük icar getirisi toplam 214 akçedir (Tablo-1).

Tablo-1: Vakfiyeye Göre Mevkufat ve Günlük İcar Bedelleri	
Mevkufat	İcar Bedeli (akçe)
Eski İmaret Mahallesi'nde 1,14 dönüm arsa ki üzerinde üç katlı, 13 odalı, iki hamamlı ve meyve ağaçlı bahçesiyle bir köşk	10
Yine aynı mahallede 1,9 dönüm arsa ki üzerinde iki katlı, sekiz odalı ve mahzeni, samanlığı, su kuyusu, havuzu ile meyve ağaçlı bir bahçesi bulunan bir köşk	4
İstanbul'da Hoca Kasım Mahallesi'nde bir menzil	32
Hoca Kasım Mahallesi'ndeki menzilin hizasında küçük iki menzil	8
İstanbul'da Yarhisarı Mahallesi'nde 2,5 dönüm arsa	1
Yine Yarhisarı'nda bir bakkal dükkânı ve bir kışlık hamam,	60
Yarhisarı Mahallesi'nde Hoca Hanı yakınında 1,4 dönüm arsa ki üzerinde iki katlı ve toplamda 20 odalı, iki hamamlı, mutfak, ahır, avlu ve deniz tarafında meyve bahçesi de bulunan havuzlu bir köşk,	-
İzmir'de Cami-i Atik Mahallesi'nde bir dönümlük arsa üzerinde "müceddeden" bina eylediği bir boyahane (söz konusu boyahane içinde 10 boyacı dükkânı, ortasında iki kargir havuz, iki tarafında kapılar üzerinde iki oda var)	50
İzmir'deki boyahanenin dış duvarına bitişik vaziyette bir kahvehane, bir bakkal dükkânı ile birbirine bitişik 10 dükkân	25
Boyahaneye yakın olan Kasap Hızır Mahallesi'nde Limon/Kale-i Liman adlı mahalde 10 gazzaz dükkânı ile üzerlerine inşa edilmiş 10 oda	25
Kendi malından 15.000 kuruş.	-

İstanbul'da Balat kapısı haricinde Karabaş Mahallesi'nde bulunan aylık 150 akçe icare gelirli bir buhur-hane de 1867 itibariyle vakfın musakkafatı arasında görülmektedir⁷.

Vakfiyenin bildirdiğine göre ücretini vakıftan almak üzere çeşmenin su yollarını temizlemesi için bir su yolcu; çeşmenin tasını asmak, temizlemek, yenilemek ve su yollarının onarımını yapmak üzere iki kişi; sıbyan mektebinde birer muallim, halife, kâri ve meşk hocası; vakfın idaresi için de birer müteveli, cabi ve

⁶ EV. d., no. 19961, s. 8

⁷ EV. d., no. 19961, s. 8, 10

nazır görevlendirilmiştir (Tablo-2). Bunlar için vakfın gelirinden günlük toplam 71 akçe ayrılmıştır.

Sıbyan mektebine her sene 30 öğrenci alınması; Ramazan ayının 26'ncı günü her birine takımı 5 kuruştan birer kapama, fes, kuşak, mest ve pabuç verilmesi; mektebin muallimi ve halifesi için “*kisve bahası*” adıyla bir bütçe ayrılması da vâkıfın şartlarındandı (Tablo 2).

Tablo-2: Vakfiyeye Göre Gider Kalemleri		
Görevli/Hizmet	Görev Tanımı/Açıklama	Ücreti
Su yolcu	İstanbul'da Eski İmaret Mahallesi'nde bina edilen çeşmenin su yollarının temizlenmesi	günlük 4 akçe
Hizmetli	çeşmenin tasını asmak, temizlemek, yenilemek vs	günlük 1 akçe
-	İstanbul'da Eski İmaret Mahallesi'nde çeşmenin su yollarının bakımı ve onarımı	yıllık 10 kuruş
Muallim	sıbyan mektebindeki 30 öğrenciye haftada 5 gün ders vermek	günlük 20 akçe
Halife	sıbyan mektebinde görevli, muallime yardımcı	günlük 10 akçe
Kâri'	haftada 2 gün sıbyan mektebinde öğrenciye Kuran okutmak	günlük 10 akçe
Meşh hocası	haftada 1 gün sıbyan mektebinde hat dersi vermek	günlük 5 akçe
-	hasır ve kömür bahası	yıllık 15 kuruş
-	her sene Ramazan'ın 26. günü 30 öğrencinin her birine birer kapama, fes, kuşak, mest ve pabuç	yıllık 5x30=150 kuruş
-	“ <i>hoca-i mekteb</i> ”e kisve bahası	yıllık 15 kuruş
-	halifeye kisve bahası	yıllık 10 kuruş
Müteveli	vakfın idaresi, görevlilerin tayini vs.	günlük 10 akçe
Cabi	imaret-i vakfi toplamak, tahsil etmek	günlük 6 akçe
Nâzır	Darüssade ağalarından biri bu görevi üstlenir	günlük 5 akçe

Vakıf binaların masrafları ve görevlilerin ücretleri karşılandıktan sonra artakalanın vâkıfın soyundan gelen erkek ve kız evlatlarına, eşit olarak dağıtılması şart koşulmuştur (s. 24). Vakfın tevliyeti hayatta olduğu müddetçe Pîr Mustafa Paşa'ya aittir. Onun vefatıyla evlatlarının en büyüğüne ve erşedine geçecektir. Eski İmaret Mahallesi'ndeki iki köşkte ikamet hakkı da yine vâkıfın evlatlarına bırakılmış olup icabında bakım ve onarımı için harcanmak üzere günlük 14 akçe vakıf bütçesinden ayrılmıştır (s. 24).

Pîr Mustafa Paşa Sıbyan Mektebi ve Çeşmesi kimi zaman onarım görmüş olup⁸ Maarif Nezareti'ne bağlı bir müfettişin raporundan anlaşıldığına göre 1912-

⁸ BEO, no. 747/56011; İ. EV., no. 12/37; ŞD, no. 137/17

1914 tarihlerinde dahi mektep ayaktadır ve faaldir. O tarihte öğrenci mevcudu 70'tir. Evvel ve sani olmak üzere iki muallimin görev yaptığı mektep, kâğır ve fevkani olup büyük bir dersane ile bitişiğindeki aralıktan ibarettir⁹. 1918 Fatih yangınında ise hayli zarar görmüştür.

Günümüzde Fatih'te Zeyrek Mahallesi'nde İhvan Sokağı ile Müftü Sokağı'nın kesiştiği köşede harap halde Pîr Mustafa Paşa Çeşmesi durmaktadır. Mektebin ise yalnızca bir duvarı kalmış olup arsasına bir apartman yaptırılmıştır (Fotoğraf-1, 2).

3) Ekonomik Bir Pazar ve İstihdam Alanı: Vakıf Boyahanesi

Mehmet Genç, XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca Osmanlı endüstrisinin neredeyse tüm üretim sektörlerinde gözle görülür bir genişleme ve büyüme yaşandığını ortaya koymuştur¹⁰. Frangakis-Syrett de İzmir'in ticaret hayatına ilişkin çalışmasında, aynı yüzyılda devleti derinden sarsan gelişmelere rağmen, iktisadi sürecin bundan fazla etkilenmediğini ve özellikle İzmir'in Batı Avrupa ile ticareti sayesinde yüzyılın ikinci yarısında da gelişmesini sürdürdüğünü kaydetmiştir¹¹. Kentin gelişmesine paralel olarak XVIII. yüzyılda boyahane sayısının hızla arttığı; yeni bir ekonomik faaliyet alanının teşekkül ettiği görülmektedir. Bölgedeki pamuk üretimindeki artış; İran üzerinden gelen ham ipek kervanları, iç ve dış pazarlara açılmayı sağlayan İzmir Limanı'nın inkişafı boyahane sayısındaki artışı tetiklemiş olmalıdır¹².

İzmir'de kentin kuzeyindeki akarsu civarından iç kısımlardaki deniz kenarına kadar bir hat üzerinde sıralanan boyacı esnafı, diğer birçok şehirde olduğu gibi boyama işinde uzmanlaştıkları renklere göre adlandırılmış; kırmızı ve elvan boyacılar diye iki gruba ayrılmıştı. Şehrin dış kesiminde yer alan Pınarbaşı boyahanesi, İzmir'in en eski boyahanesiydi ve II. Selim'in hocası Ataullah Efendi (ö. 1571)'nin vakfının gelirleri arasındaydı¹³. Kent merkezinde ise Serbölük Mehmed Efendi'nin 1661 tarihi öncesi inşa ettirdiği ve Bölükbaşı adıyla belgelerde geçen boyahanesi bulunmaktaydı. 1688'de yaşanan şiddetli deprem ve ardından ortaya çıkan yangın, İzmir'in neredeyse yarısını yok etmiş; bundan boyahaneler de etkilenmiş¹⁴ ve bazıları "müceddeden" inşa edilmişti. Eminzâde Ahmed Ağa Vakfı'na bağlı ve 1729'da bina edilmiş Eminzâde Karhânesi¹⁵ ile 1741'de faaliyete

⁹ Ali Özyalvaç, "Bir Müfettiş Raporu'nda Erken 20. Yüzyıl İstanbul Suriçi Sıbyan Mektepleri", *Türkiyat Mecmuası*, XXI/1 (2011), s. 360

¹⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 209-222

¹¹ Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700-1820*, Atina 1992. (Türkçe çevirisi: *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, Çev. Çiğdem Diken, İzmir 2006)

¹² Mikail Acıpinar-İrem Çanlı, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği", *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu Bildirileri (10-12 Mayıs 2017)*, Antalya 2017, s. 153

¹³ Faruk Bilici, "Bırgivi Mehmed Efendi'nin Koruyucu Meleği: Ataullah Efendi Osmanlı Ulemasının Dayanışması", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 2001, s. 249-265

¹⁴ Necmi Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi-I: Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994, s. 1-23

¹⁵ VGMA, Defter no. 574, s. 12

geçen Pîr Mustafa Paşa Vakfı'na bağlı boyahane bu bağlamda değerlendirilmelidir¹⁶.

Arşiv kayıtları İzmir'in 1723, 1737 ve 1739 yıllarında birbiri ardına meydana gelen depremlerle felce uğradığını¹⁷; 1720'de yanmış olan bir boyahanenin¹⁸ yerine 1740'larda Pîr Mustafa Paşa Vakfı'na dahil edilen boyahanenin yeniden inşa edildiğini düşündürmektedir. Mübahat Kütükoğlu, bu boyahanenin Sakız İskelesi yanındaki Ketan Han'da olduğunu¹⁹ ileri sürmüştü de vakfiye bu iddiayı doğrulamamaktadır. 1741 tarihli vakfiyede Cami-i Atik Mahallesi'nde 1792 zira arsa üzerine yeniden inşa (*müceddeden*) olunan iki kapılı boyahanenin bir tarafının Ketan Hanı'na baktığı, bir tarafının ise muhtemelen iç liman kastedilerek deniz kıyısına açıldığı ifade edilmiştir. Boyahane içerisinde on adet boyacı dükkânı, ortasında iki adet kârgir havuz²⁰, iki tarafında yer alan kapıların üzerinde ise iki oda yer almaktaydı. Boyahanenin duvarına bitişik bir kahvehane ve bir bakkal dükkânı ile yan yana sıralanan on dükkân da vakıf musakkafatındandır²¹.

Charles Edward Goad'un 1905 tarihli sigorta planında²² Ketan Han karşısında Gözlemciler Çarşısı (876 sokak) ile Keresteciler Çarşısı (871 sokak) arasında yer alan Eski Boyahane/Boya Han, Pîr Mustafa Paşa vakfına bağlı boyahane olmalıdır. Nitekim XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pîr Mustafa Paşa boyahanesinin Keresteciler içinde yer aldığını gösteren belgelere rastlanmaktadır²³. Sonraki asırlarda boyahanenin denize bakan tarafının doldurulmuş olması sebebiyle Goad haritasında da bu alanda kereste depoları görülmektedir (Plan-1).

¹⁶ İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Turan Gökçe danışmanlığında İzmir boyahaneleri üzerine 2017 yılında tamamlanan bir Yüksek Lisans Tezi ("*Değişim ve Dönüşüm Sürecinde İzmir'de Boyahaneler*") ve 2018'de tamamlanan bir TUBİTAK projesi mevcuttur. Bu çalışmalarda boyahaneler hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür. bkz. "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması", Proje no: 114K291, <https://trdizin.gov.tr/publication/show/pdf/project/TVRjMU1qTXo=>

¹⁷ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Doğal Afetler*, İzmir 2011, s. 12-13

¹⁸ *C.İKTS*, no. 38/1870

¹⁹ Mübahat Kütükoğlu, "İzmir", *DİA*, XXIII., İstanbul 2001, s. 523

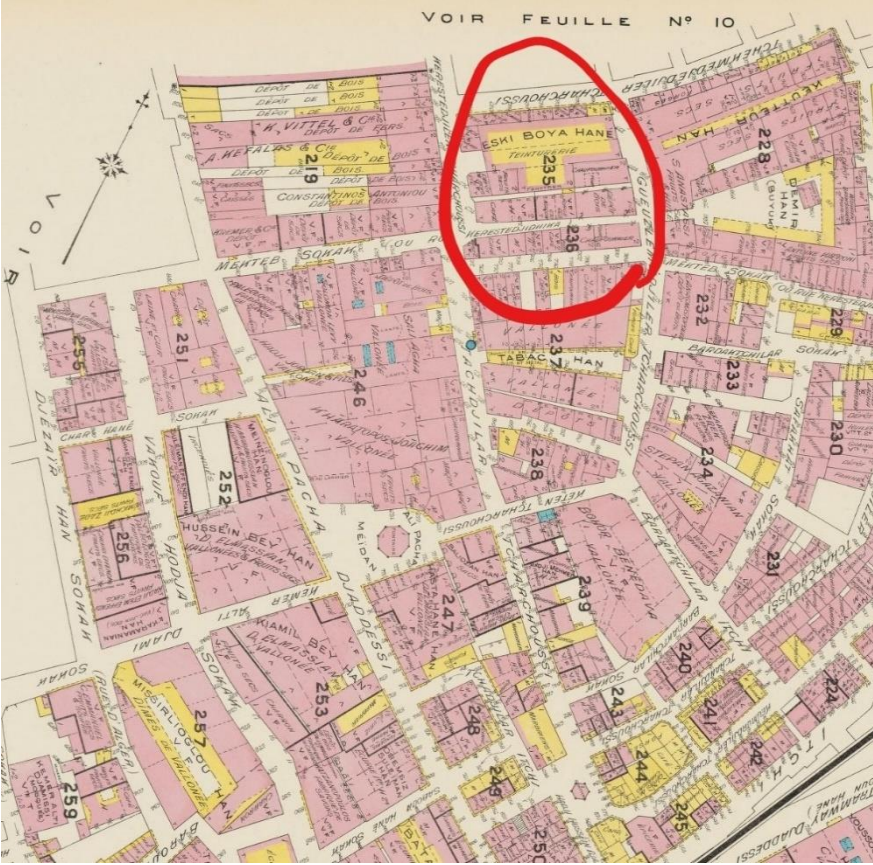
²⁰ Boyahane veya boyacı dükkânlarında boyanan iplik ve kumaşların gerek boyama esnasında gerekse sonrasında gereksinim duydukları temiz su akarsulardan veya boyahanelerdeki havuzlara doldurulan suların temin ediliyordu. Pîr Mustafa Paşa evkafına bağlı boyahane içerisindeki iki adet taş havuzun da ürünlerin boyanmasından sonraki aşamalar için inşa edildiği muhakkaktır.

²¹ *VGMA*, Defter no. 1602, s. 23

²² Charles Edward Goad, "Plan d'assurance de Smyrne (Smyrna) (Insurance Plan of Smyrna)", Harvard Map Collection, Harvard University

[https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:15525295\\$12j](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:15525295$12j)

²³ *EV.MKT*, no. 757/96. Acıpınar, Eski Boyahanenin Bölükbaşı Hanı olabileceğini 2017'deki çalışmasında ileri sürmüştü de (s. 159), TUBİTAK projesinin tamamlanması sonrası bu yönde şüphelerinin giderildiğini ve Eski Boyahane/Boya Han olarak gösterilen yapının Pîr Mustafa Paşa Vakfı'na bağlı boyahane olması gerektiğini söylemiştir. Ayrıntısı için proje metnine ve bildiriler kitabının ikinci cildinde yer alan "*18. Yüzyılda İzmir'in İktisadi Hayatında Küçük Ölçekli İşletmeler*" başlıklı çalışmaya bakılabilir (s. 207-228).

Plan-1: Goad sigorta planında “Eski Boyahane” olarak adlandırılmış Pîr Mustafa Paşa boyahanesi

Belgelere nazaran İzmir’de sadece Pîr Mustafa Paşa boyahanesinde ipek iplik boyandığı anlaşılmaktadır²⁴. Kazzazlar ile ibrişimciler, bildiği üzere ham ipeğin bükülerek iplik haline getirilmesiyle meşguldüler. Zaman zaman kazzaz esnafıyla Pîr Mustafa Paşa boyahanesi boyacıları arasında ipek ipliklerin boyanması konusunda yaşanan sorunlardan, handa boyanan iplikleri yine han civarında yer alan ve aynı vakfın müsakkafatından olan on adet dükkândaki kazzaz esnafının sattığı anlaşılmaktadır²⁵. Nitekim XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kazzaz esnafının mevcut boyahenenin bitişiğinde bir boyahane ihdas ederek burada kendi ipliklerini boyamaya teşebbüs etmeleri soruna yol açmış, Pîr Mustafa Paşa boyacılarının itirazı üzerine kazzazlara ait bu kaçak boyahenenin yıkılması istenmiştir²⁶.

²⁴ EV.HMH, no. 74/152

²⁵ VGMA, Defter no. 1602, s. 23; EV.MH, no. 1901/30; EV.MKT, no. 862/13

²⁶ VGMA, Defter no. 384, s. 171; Defter no. 384, s. 268

Eminzâde Karhanesi boyacıları bir yolunu bularak İstanbul'dan kendi lehlerine izinler çıkartarak, kirpasların kırmızı ve elvan renklere boyama işinin yalnızca kendilerine tahsis edilmesini sağlamışsa da diğer esnafın şikâyeti üzerine bu karardan vazgeçilmiş olup oldukça geniş bir ürün yelpazesini boyayan Pîr Mustafa Paşa boyahanesinin de elvan boyacılık yaptığı anlaşılmaktadır²⁷. Ancak Osmanlı idaresinin 1810'ların sonlarından itibaren inhisar yani her boyacı esnafının bir renk veya kumaş çeşidi üzerinde ihtisaslaşması kuralını değiştirmesiyle başka müteşebbislerin de kırmızı boyacılık yapmasının önü açılmış gibidir²⁸.

İzmir'deki pek çok boyahanenin faaliyetlerinin 1820'lerde son bulduğu görülür. Bunda 1821'de patlak veren Mora isyanının olumsuz etkisi vardır. Çeşitli tahrik edici eylemlerin neticesinde İzmir ve Anadolu'nun pek çok kentinde Rum mahallerine yönelik saldırılar olmuş; bu durum Rumların İzmir ve çevresini terk etmelerine yol açmıştır²⁹ ki gediklerin çoğu boyacılıkla iştigal eden Rumlara aitti. Bununla birlikte XIX. yüzyılın sonlarında bile Pîr Mustafa Paşa boyahanesi faaliyette idi. 1882 tarihli Şura-yı Devlet yazısı İzmir merkezinde on dükkândan oluşan ve dışarıdan getirilen kirpasları boyayan Pîr Mustafa Paşa boyahanesinden başka o tarihte vergi alınacak tek bir boyahane kalmadığını göstermektedir³⁰.

İzmir'deki boyacıları ve isimlerini aktaran Jacob de Andria'da 1893 ve 1895-96 yıllarına ait listelerde isimleriyle zikredilen 15 boyacının (Tablo-3) çoğunluğunun Pîr Mustafa Paşa Boyahanesi boyacıları olduğu düşünülebilir³¹. Şöyle ki boyacılardan yedisi Boya Han ve Keresteciler Sokağı civarında meskûn kaydedilmiştir. Keresteciler ile Gözlemeciler arasında yer alan boyahanenin Pîr Mustafa Paşa boyahanesi olduğu dikkate alınırsa bahsi geçen yedi Rum boyacı Pîr Mustafa Paşa boyahanesindekiler olmalıdır. Ayrıca Aralık 1749 tarihli bir vakıf kaydında Bölükbaşı ve Eminzade Ahmed vakıflarına bağlı boyahanelerde toplam 13 Müslüman ustanın sanatını icra ettiği; “içlerinde kefere usta” bulunmadığı bildirilmektedir³² ki bunlar kent merkezinde bulunan boyahaneler idi. Son olarak yukarıda bahsi geçen 1882 tarihli arşiv kaydı dikkate alınırsa zaten 1890larda İzmir'de vergi yükümlüsü aktif tek boyahanenin Pîr Mustafa Paşa boyahanesi olduğu açıktır.

Tablo-3: Jacob de Andria'nın listelerine göre İzmir boyacıları			
1893 yılı		1895-1896 yılları	
Bodoris D. (Rum)	Boya Han	Bodoris D.	Boyahane Sokağı

²⁷ AE. SMHD. I, no. 42/2542; EV.HMH, no. 71/77

²⁸ EV.HMH., no. 74/152

²⁹ Serap Toprak, “1821 Mora İsyanı”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6 (2011), s. 322

³⁰ ŞD, no. 1380/23, lef 5

³¹ Jacob De Andria, *Indicateur des Professions Commerciales Et Industrielles De Smyrne De L'Anatolie, des Cotes, des Iles etc.* 1895; aynı yazar, *Indicateur des Professions Commerciales Et Industrielles De Smyrne De L'Anatolie, Des Cotes, Des Iles etc.* 1896 (Jacob De Andria'dan aktaran Turan Gökçe, s. 205-206)

³² VGMA, Defter no. 363, s. 70

Chaisis Dimitros (Rum)	Keresteciler Sokağı	Caramanolis P.	Boyahane Sokağı
Damianos Ioannis & Sons (Rum)	Paterson	Metaxas S.C. ve M. Maris	Paterson
Hadji Vasilis Petros (Rum)		Chaisis D.	Boyahane Sokağı
Engel J. (Avrupalı)	Hastahane Sokağı	Consolo C.	Hastahane Sokağı
Giorgini Joseph (Avrupalı)	Malta Sokağı	Giorgini Joseph	Malta Sokağı
Karamanlis P. (Rum)	Keresteciler Sokağı	Caramantis Th.	Boyahane Sokağı
Karamanlis T. (Rum)	Keresteciler Sokağı	Mokas M.	Boyahane Sokağı
Maravias Elia(Yahudi)	Say Han	Maravias Elia	Say Han
Mokas M. (Rum)	Boya Han	Smirnios Yanis	Boyahane Sokağı
Saferas Anastasis (Rum)	Acem Han	Saferas Anastas	Acem Han
Smirnios Yannis (Rum)	Keresteciler Sokağı	Tzirighotis Cosmas	Boyahane Sokağı
Theodoridis G. (Rum)	Tavernalar Sokağı	Thevastris C.	Tavernalar Sokağı
Vaféas Ghiorghis	St. Georges Sokağı	Vaféas Ghiorghis	St. Georges Sokağı
Tsirigotis Kosmas (Rum)	Keresteciler Sokağı		

Sentetik boyaların yaygınlaşması ve fabrikalaşma süreci klasik usullerle boyama yapan boyahaneler ile basmahaneleri oldukça zor durumda bırakmıştır. 1896 sonrası PİR Mustafa Paşa vakfından olan boyahaneye dair kayda rastlanamamıştır.

Sonuç

Kırsal alanda çiftlik ve değirmenlerde; şehir merkezinde ise dükkanlar, hanlar, hamamlar gibi çeşitli işletmeler ve külliye binalarında çalışan yüzlerce insan vakıfların pazar ve istihdam boyutunu oluşturmaktadır.

Örnek olarak seçilmiş PİR Mustafa Paşa Vakfı'nın ekonomik gücü arşiv kayıtları doğrultusunda gayet açıktır. Vakfın gelirlerine bakıldığında ekonomik işletmeler, kira bedelleri ve ülkenin farklı bölgelerine yayılmış istihdam olanakları dikkat çekmektedir. Giderler ise vakfın nitelikli işgücü, vakıf hukukundan kaynaklanan kiralama bedelleri ve amaçlanan eğitimin sosyoekonomik etkilerine işaret etmektedir.

PİR Mustafa Paşa Vakfı'nın XVIII. yüzyılda bilhassa İzmir ekonomisine katkısı vakfa bağlı olarak üretimini sürdüren boyahane vasıtasıyla olmuştur. Boyahaneler pek çok Osmanlı şehrinde, genellikle bir vakfa gelir temin etmek için kurulmuşlarsa da tekstil sektörünün yan kollarından olup kentlerin gelişiminde etkili olmuşlardır. 1896'ya kadar üretimin devam ettiği PİR Mustafa Paşa Boyahanesi'nde ipek ipliği boyanmış ve Rum boyacılar çalışmıştır. Yaşanan teknolojik değişimle birlikte İzmir'deki boyahaneler tekstil fabrikalarının bir ünitesi haline gelip

bağımsız hüviyetini kaybetse de Pir Mustafa Paşa Boyahanesi istisnai olup XX. yüzyıla dek faaliyetlerini sürdürmüştür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

AE. SMHD. I, no. 42/2542

BEO, no. 747/56011

C. DH., no. 261/13040; no. 262/13062

C.İKTS, no. 38/1870

D. BŞM. MHF. d., no. 12654, s. 2-7

EV. d., no. 19961, s. 8, 10

EV.HMH, no. 71/77; no. 74/152

EV.MH, no. 1901/30

EV.MKT, no. 757/96; no. 862/13

İ. EV., no. 12/37

Mühimme Defterleri, no. 154, s. 289, 394.

ŞD, no. 137/17; 1380/23, lef 5

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defter no. 363, s. 70; Defter no. 384, s. 171, 268; Defter no. 574, s. 12; Defter no. 1602, s. 23

Diğer Kaynaklar

Acıpınar, Mikail-İrem Çanlı, “Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği”, *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu Bildirileri (10-12 Mayıs 2017)*, Antalya 2017, s. 152-162

Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir’de Doğal Afetler*, İzmir 2011

Bilici, Faruk, “Birgivi Mehmed Efendi’nin Koruyucu Meleği: Ataullah Efendi Osmanlı Ulemasının Dayanışması”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 2001, s. 249-265

Çanlı, İrem, bkz. Mikail Acıpınar

Frangakis-Syrett, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700-1820*, Atina 1992. (Türkçe çevrisi: *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*, Çev. Çiğdem Diken, İzmir 2006)

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000

Goad, Charles Edward, “Plan d’assurance de Smyrne (Smyrna) (Insurance Plan of Smyrna)”, Harvard Map Collection, Harvard University. <https://archnet.org/publications/10377>

Gökçe, Turan, “Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması”, (TUBİTAK Proje No: 114K291), İzmir 2018

Jacob De Andria, *Indicateur des Professions Commerciales Et Industrielles De Smyrne De L’Anatolie, des Cotes, des Iles etc.* 1895

Jacob De Andria, *Indicateur des Professions Commerciales Et Industrielles De Smyrne De L’Anatolie, Des Cotes, Des Iles etc.* 1896

Kütükoğlu, Mübahat, “İzmir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Kısaltma: *DİA*), XXIII., İstanbul 2001, s. 515-524

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV., (Yay. Haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996

Menekşe, İrem, “Değişim ve Dönüşüm Sürecinde İzmir’de Boyahaneler”, (İzmir Kâtip çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2017

Özyalvaç, Ali, “Bir Müfettiş Raporu’nda Erken 20. Yüzyıl İstanbul Suriçi Sıbyan Mektepleri”, *Türkiyat Mecmuası*, XXI/1 (2011), s. 345-373

Şem‘dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî’t-Tevârih*, (Haz. Münir Aktepe), I., İstanbul 1976

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.

Toprak, Serap, “1821 Mora İsyanı”, Tarihın Peşinde, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6 (2011), s. 317-328

Ülker, Necmi, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi-I: Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994

Fotoğraf-1: Pir Mustafa Paşa Çeşmesi (solda) ve Mektebi'nin kalıntısı; Zeyrek Mahallesi/Fatih/İstanbul

Fotoğraf -2: Pir Mustafa Paşa Mektebi'nin duvar kalıntısı; Zeyrek Mahallesi/Fatih/İstanbul

ANTİK YUNAN'DA İMTİYAZLI GÖÇMENLER

Privileged Immigrants in Ancient Athens

AYŞEN SİNA*

Özet

Pers-Yunan savaşları sonrasında Atina ve diğer kent devletleri arasında gelişen ticaret, özellikle deniz ticareti Atina'ya göçmenlerin gelmesine ve bir kısmının da buraya yerleşmesine yol açmıştır. Atina vatandaşları arasında ticareti aşağı gören bir eğilimin olması nedeniyle, burada biriken sermayeyi değerlendirecek tüccar ve zanaatkâr sınıfı bulunmamaktaydı. Vasıfsız işler için köleler çalıştıran Atina, kalifiye işler için cazip fırsatlar sunduğu yabancı tüccar ve zanaatkâra kapılarını açtı. Akabinde ekonomik haklar tanınan göçmenlerin hızla zenginleşmesi yoksul vatandaşlarla evlenmelere yol açmaya başlamıştı. Atina'nın ekonomik refahında katkıları büyük göçmenleri hem Atina'dan uzaklaştırmak hem de evlilik yoluyla vatandaşlık kazanmaları istenmiyordu. Bu nedenlerle vatandaşlarla göçmenler arasında sosyal ve ekonomik eşitlik tanınmış, ancak siyasi ve hukuki eşitlik tanınmamıştı.

Yunancada göçmen kelimesinin karşılığı olan “*metoikos*” ikametini bir kentten başka bir kentte taşıyan ve yaşayamaya başladığı kentin bir takım sabit ihtiyaçları doğrultusunda hizmet eden ve vergi ödeyen kişidir. Ortalama bir göçmenden daha üstün haklara sahip olan imtiyazlı göçmenleri tanımlamak için ise Yunanca bir kelime bulunmamaktadır. Bununla birlikte imtiyazlı göçmenler MÖ 5. yüzyıldan itibaren kararnemelerde, onur yazıtlarında ve edebi kaynaklarda görülmeye başlanmıştır. Göçmen ya da yerleşik yabancı olarak çevrilen *metoikos* terimi yalnızca yasal olarak değil, aynı zamanda sosyal olarak da Atina'da mukim iki alt grubu içermektedir. Bu gruplar “*özgür doğan yabancılar*” ve eski *despoteslerine* (efendi) artık bağlılığı kalmayan “*azatlı köleleri*” kapsamaktadır.

Bu bağlamda Atina vatandaşı, Atina kentinin de içinde bulunduğu Attika bölgesinin yerlisi olmak ile bir Atina vatandaşı ve bir Atina vatandaşının kızından doğma ve kentin siyasi ve askeri yaşamında rol almak anlamına gelmekteydi. İmtiyazlı göçmenlik statüsü ise vatandaş olmayıp vatandaşlığa yeni geçmiş, dolayısıyla Atina kent devletinin çeşitli derecelerde kısmi hissedarları olan yabancılar olarak tanımlanabilir. Bir nüfus içinde yasal olarak tanımlanmış bir veya daha fazla faaliyet alanında resmi olarak imtiyazlar verilmiş göçmenler, sıradan bir göçmenin sahip olmadığı siyasi, askeri, hukuki, ekonomik, dini ve başka birtakım yasalarla hiyerarşik bir ilişki içindeydiler. Bu doğrultuda Atina'da imtiyazlı göçmenlere mülk edinme (enktesis), sıradan bir göçmenin ödediği yüksek vergiler yerine vatandaşla eşit vergilendirme (isoteleia), onursal elçilik (proksenos),

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Tarihçisi, sina@humanity.ankara.edu.tr

hayırseverlik işleri (euergetes), ihlal olmadan ithalat ve ihracat yapabilmek için tanınan dokunulmazlık hakkı (asylia) tanınmıştır. Bundan başka seyahat özgürlüğü, köle edinme ve hatta onu cezalandırma hakkı da kazanılan imtiyazlar arasındadır.

Bu çalışmada Antikçağda kısa sürede Atina ekonomisinde etkin bir öneme sahip olan göçmenlerin alabileceği siyasi, hukuki ve ekonomik imtiyazlar ile bu kapsamda yükümlülüklerin nasıl işlediğini belirlemek, kimlik ve statü sınırlarının nasıl oluşturulduğu ve korunduğunu göstermek, sıradan göçmenlerden farklı olarak kamuoyunda ve yasalar karşısında imtiyazlı göçmen olmanın sosyal statüsü ve ekonomik hayattaki önemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Antik Yunan, Atina, Göçmen, İmtiyazlı Göçmenler.

Abstract

After the Greco-Persian Wars, trade and especially naval trade between Athens and other polises has caused many immigrants to arrive at and settle in Athens. There was a tendency to look down upon trade between the citizens of Athens and because of that there wasn't a merchant or artisan class to utilise the growing capital. Athens employed slaves for menial work and opened its doors to traders and artisans for skilled work, offering lucrative opportunities. Immigrants with economic rights started to get rich very quickly and married poor citizens. Athens neither wanted to drive away the merchant class, who were important in the city's economic welfare nor enable them to gain citizenship via marriage. Thus citizens and immigrants had economic and social equality but not political and juristic equality.

The word, "metoikos" means someone who has changed his residency and provides services to his new residency and pays his taxes. However there isn't a Greek word for privileged immigrants who have far more rights than an ordinary immigrant. However, privileged immigrants are apparent in literature and inscriptions since 5th century BC. The term *metoikos*, which can be translated as immigrant or resident strangers involve two social and legal groups in Athens. These are, "free born strangers" and "freed slaves" who are no longer dependent upon their former masters (despotes).

In this regard, a citizen of Athens was not only a native of the Attica region, he was also born of an Athenian mother and father and was involved in the military and political life of the city. Privileged immigrants can be defined as quasi-citizen strangers who were a part of Athens in some regards. Immigrants who had formal privileges in legally defined fields of activity, were placed within a political, military, legal, economic and religious hierarchy. In this regard, they had the right to hold lands (enktesis), same rate of taxes with citizens, as opposed to higher rate of taxes for immigrants (isoteleia), honorary ambassadorship (proksenos), charity work (euergetes), immunity to export and import without fear of violation. They also had the freedom of travel, right to own slaves and punish them as they saw fit.

In this study we will analyse the political, legal and economic privileges had by the immigrants and their corresponding responsibilities, how did their identity and

status were defined and protected, the importance of being a privileged immigrant as opposed to an ordinary one in social and economic life.

Key Words: Ancient Greece, Athens, Immigrants, Privileged Immigrants.

Giriş

İÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru Atina’da devlet adamları tarafından başlatılan kamusal projeler, vasıfsız ve çıkarıcı kitleler de dâhil olmak üzere tüm yurttaşlara istihdam yaratma olanağı sunmuştur. Güvenilir kanıtlar olan yazıtlar, Atina’da bu projelerin gerçekleşmesinde yurttaşların üstesinden gelebileceklerinden daha fazla iş olması nedeniyle göçmenler (*metoikos*) ve diğer yabancılardan (*xenoi*) oluşan zanaatkarların kente gelerek kamusal eserlerin inşasına hatırı sayılır oranda katıldıklarını gösterir¹. Yunanlılar, zanaatlarına ihtiyaç duydukları göçmenleri yurttaş saymayıp, siyasal haklar tanımamışlarsa da onlara yurttaşlarla eşit sosyal haklar tanıdılar. Böylece Yunan toplumunda özgür yurttaş ile köle arasında yeni bir sınıf ortaya çıktı; göçmen ya da gelip geçici olmayan yerleşmiş yabancılar sınıfı, *metoikos*. Kısa sürede Atina ekonomisinde etkin bir öneme sahip olacak olan imtiyazlı göçmenler konusuna geçmeden önce kısaca Antikçağda Atina’da göçmen (*metoikos*) statüsüne bakmak gerekir.

Kamu gelirlerinin büyük kısmını göçmenlerin karşıladığını söyleyen Ksenophon, Atina’ya dışarıdan gelenlerin sayısının artma nedenini altı başlık altında inceler. Sırasıyla, göçmenlerin ağır silahlı piyadeler (*hoplites*) için ağır sorumluluk getiren hizmetlerden muaf olmaları; artık onursal bir hizmet olan süvari sınıfına kabul edilmeleri; “değerli” yabancıların kentte, içinde kendilerine ev inşa edebilecekleri arsalar satın almalarına izin verilmesi; pazar görevlisi olarak çalışanlara, tartışma ve anlaşmazlıkları adaletli ve çabuk bir şekilde çözümledikleri takdirde ödül verilmesi; yabancı tüccarlara tiyatrodaki belirli bir yer ayrılması, yabancı tüccarların sürekliliğini sağlamak için diğer misafirperverlik yöntemlerinin uygulanması; Pire’de (Peiraieus) daha fazla konaklama yerleri yapılması ve pazar yerlerinin sayısının artırılmasıdır. Yazar son olarak bir de tüccarların gemilerini devletin kendisinin inşa etmesini yedinci sebep olarak sayar². Bunlardan başka göçmenlerin yurtlarından ayrılmaları konusunda pek çoğu kendi yurdunda yurttaş olmak ile başka yerde göçmen olmak arasında özgür iradeleriyle seçim yaparlar. Bu seçimleri, genellikle ekonomik veya gereklilik haline gelmiş başka sebeplerden de kaynaklanabilir³. Zira Yunanlı olmayan göçmenler için yurttaş olmak hiçbir zaman mümkün olmuş olmayabilir ya da bu durum belirgin bir fark yaratmış olmayabilir. Ancak bazılarını sürgün edilme, *atimia* [ἀτιμία]⁴ veya siyasal hoşnutsuzluklar göçme zorlamış olabilir. Siyasal sürgün ya da azatlı olmayan göçmenlerin büyük çoğunluğu

¹ Plutarkhos, *Hayatlar: Perikles*, 12, (Çev. O. Davies) MEB, Ankara 1945

² Moses I. Finley, *Antik Çağ Ekonomisi* (Çev. H. Palaz Erdemir). İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2007, s. 96

³ David Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 18

⁴ Devlete karşı işlenmiş belirli suçlara karşı, bir Yunan kenti yurttaşının, yurttaşlık haklarının tümünden veya bir kısmından geçici ya da sürekli olarak yoksun bırakılarak cezalandırılması.

mukim oldukları kentte kendi tercihleriyle yaşayan başka kentlerin insanlarıydı⁵. Göçmenlerin yaşamak için Atina'yı seçme nedenleri arasında kentin zengin ekonomik faaliyetleri ve büyük limanı gelmektedir. Olasılıkla az sayıda göçmen taşı toprağı altın olduğu için amaçsız bir umutla, çoğunluk ise kentin sunduğu fırsatları değerlendirerek akılcı bir kararla Atina'ya gelmeyi seçmiş olabilir. Atina'da göçmen olarak kalma süresi, yurtlarını terk etme nedenleriyle ilişkili olarak değişim göstermektedir. Örneğin sürgünler er ya da geç sürgün cezalarının bitiminde yurtlarına dönmeyi ve bir daha Atina'yı görmemeyi umut edebilirler. Aynı şekilde tüccarlar (*emporos* [ἐμπορος]) ticaret merkezleri (*emporion* [ἐμπόριον]) arasında seyahat edip durduklarından, gezgin zanaatkârlar ile bilim insanları ise kafalarındaki arayışlarla gerçek yurt değiştirenler grubuna girdiklerinden, Atina'daki kalma süreleri doğal olarak farklılaşacaktır. İÖ V. yüzyıl Atina'sında 170.000 yurttaş karşılık 30.000 göçmen, 100.000 köle olmak üzere toplam 300.000 kişi olarak tahmin edilmektedir⁶.

Hiçbir siyasi hakları olmayan göçmenler, Areopagos Meclisi'nin izniyle Atina'da kalabiliyorlardı. Hukuki işlemler yapabilmek için bir Atina yurttaşını hami olarak göstermek zorundaydılar. Göçmenlerin geldikleri kentin kütüğe yazılabilmeleri için hamilerinin (*prostates* [προστάτης]) bulunması ve doğrudan vergilendirme olan *metoikion* denilen göçmen vergisini diğer bir ifadeyle kelle vergisini ödemelerinin yanı sıra statülerini belirleyen bir diğer özellikleri en küçük yönetsel bölgenin (*demos* [δήμος]) kütüğüne kayıt edilmeleri zorunlu bir uygulamaydı⁷. 18 yaşına gelen her erkek Atina yurttaşını ailesinin *demos*'una kaydedilirdi. Aristoteles'in "belli bir yerde yaşayan her yurttaş, yurttaş değildir"⁸ ifadesinin de işaret ettiği gibi hem özgür doğumlular hem azatlı göçmenler, Atina yurttaşını bir erkek gibi kentte mukim olmalarına rağmen yurttaş haklarının tamamına sahip değildiler. Bununla birlikte her iki göçmen grubu da bir yurttaşın hak ve yükümlülüklerini yerine getirmekle mükellefti. Göçmenin hukuki işlemlerden kaçmasının veya vergi toplayıcılarından kurtulmasının önüne geçmek amacıyla kütüğe kayıt işlemini, kente geldikten belirli bir zaman sonra yerine getirmesi zorunlu bir yükümlülüktü. Dolayısıyla söz konusu ağır vergiler, kamu gelirlerini arttırmak için ülkeye daha fazla yabancıyı ülkeye getirme düşüncesini engelleyecek ve aynı zamanda kabul edilmesi mümkün olmayan bir siyasi çıkışa sebep olacaktı.

Bu doğrultuda göçmenlerin hukuki konumları başka kentlerden gelenler ve azatlı kölelerden oluşan Atina kökenli olmadıkları bilinen farklı statüdeki kişileri kapsayacak şekilde İÖ 508-507'de yürürlüğe giren Kleisthenes reformlarıyla belirlenmiştir. Buna göre, *genos*'un yerine *demos* örgütlerinin konmasıyla iyi halli birçok göçmene yurttaş statüsü tanındı. Bu statüdeki göçmenler merkezi Atina olan Attika bölgesinde sürekli ikamet hakkına sahip olmakla birlikte Atina yurttaşlarının

⁵ Whitehead, *age*, s. 75-76

⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 58

⁷ Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kambalçı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 146. *Demos* [δήμος]: Atina'nın da yer aldığı Attika Bölgesi'nde yerel topluluklara ya da en küçük yönetsel bölgelere verilen addır. Her *demos*'un kendi *demarkhos*'u (*demos* başkanı [δήμαρχος]) vardı.

⁸ Aristoteles, *Politika*. (çev: M. Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, 1275a 6-7

muaf olduğu doğrudan vergileri verseler de siyasi hakları olmayan göçmen ve yabancılar olarak varlıklarını sürdürdüler⁹. Atina'da “göçmen” statüsü için kütüğe kayıt süreci, *prostates* denen hamî, diğer bir deyişle “yasal temsilci” edinmesini zorunlu kılmaktaydı. Özellikle özgür doğumlu göçmenler için kendilerini tanımlamak ve statülerini belirlemek için hamî yaşamsal öneme sahipti. İÖ 4. yüzyılın başlarına kadar bir göçmeni temsilen mahkemede konuşma yapması için hamîsi olması zorunluydu, aksi halde hamîsi olmayan bir göçmenin adli takibati hiçbir koşulda yapılamazdı¹⁰.

Göçmenlerden kentin yasalarına itaat etmeleri gibi, askerlik görevini de ifa etmeleri beklenirdi. Atina'da İÖ 5 ile 4. yüzyıllarda bütün erkek yurttaşlar ve göçmenler için askerlik hizmeti zorunluydu. Ancak göçmenlerin savaşlarda yalnızca savunmada mı yoksa yurttaşlar gibi savaş alanlarında mı hizmet verdikleri tartışmalı olmakla birlikte antik kaynaklar onların kara ordusunun bir parçası olarak savunmada hizmet verdiklerini, yalnızca gereksinim duyulması durumunda meydan savaşları dışındaki nispeten savaşlara da gönderildiklerine işaret etmektedir. Böyle bir durumda göçmenler, kendilerini eski yurttaşları oldukları kendi kentleriyle savaşırken bulacaklarından savunma dışındaki savaşlarda görev almaları pek olası gözükmemektedir. Bunun nedeni bir göçmenin eskiden yurttaşı olduğu kentine duyduğu sevgi ile şimdiki kentine beslediği duyguların bir tür sadakat çatışması ortaya çıkarabileceği endişesinden kaynaklanmış olmalıdır¹¹. Sonuç olarak göçmenler, askerlik görevini kalelerde ve garnizonlarda muhafızlık ve nöbetçilik yapan bir çeşit yedek kara ordusu oluşturlardı.

Vergi yükümlülüğüne gelince, Atina'da kamu hizmetleri, aralarında göçmenlerin de olduğu yabancılardan alınan yıllık vergiler, çeşitli para cezaları, ithalat ve müttefiklerden toplanan vergilerden sağlanmaktaydı. Özellikle İÖ 5. yüzyılda kentin doğal gelir kaynağı, dolaylı vergilerdi. Ancak göçmenler ve Atinalı olmayan diğer azınlık grupları devlete doğrudan vergi ödemekteydiler. Genel anlamda yabancılar üç vergi ödemekle yükümlüydüler: *metoikion* (göçmen vergisi), *eisphora* (varlık vergisi) ve *ksenikon* (yabancı vergisi). Göçmenlerin vermeye mükellef oldukları *metoikion*, Atina'da göçmen olarak yaşamının gelirden bağımsız olarak, topluma az ya da çok maddî bir yük getirdiği düşüncesiyle bunun karşılığının ödenmesi gerekliliğinden doğmuştur. Atina'da bir aydan daha uzun süre kalan hem özgür doğumlu hem de azatlı göçmenlerin yıllık olarak erkeklerden 12 *drakhme* ve yerine vergi verecek babası, kocası veya oğlu olmayan kadınlardan 6 *drakhme* tutarında *metoikion* ödemekle mükellefler¹². Atina yurttaşlara nazaran çok daha yüksek vergiler veren göçmenler, buna karşın mülk alıp satamaz ve miras bırakamazlardı.

⁹ Deborah Kamen, *Status in Classical Athens*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2013, s. 53

¹⁰ Matthew John Kears, *Metic and Identity in Democratic Athens*, (Birmingham University, e-theses), Birmingham 2013, s. 50

¹¹ Whitehead, *age*, s. 83

¹² Whitehead, *age*, s. 84

Atina'da mukim bir göçmenin evliliği söz konusu olduğunda devlet adamı Perikles'in İÖ 451/450 yılında Atinalı olma koşullarını belirleyen yurttaşlık yasasına bakmak gerekmektedir. Söz konusu yasadan önce Atinalı erkeklerin diğer kentlerden kadınlarla evlenmeleri (*epigamia*) yasakken¹³ yeni yasaya göre, kadınlar yurttaş sayılmadıklarından, bir erkeğin Atina yurttaşı olarak kabul edilebilmesi için Atinalı bir baba ile Atinalı bir anadan doğmuş olması koşulu gerekmekteydi. Perikles'in göçmen ve yabancı karşıtı olan bu yasasında, *epigamia*, yani Atinalı bir erkeğin bir göçmen bir kadınla ya da Atinalı bir kadının göçmen bir erkekle evlenmesine izin verilmiyor, böylece göçmen bir anne ya da babadan doğan çocukların yurttaş olmaları engellenmiş oluyordu¹⁴. Söz konusu yasa, Atina yurttaşlarına verilen maddi olanakları olabildiği kadar az kişiye vermeyi ve yabancılar yerine Atinalı kızlarla evliliği özendirme amaçladığından bir bakıma bu uygulama çeyiz miktarını da (*drahoma*) azaltmayı başarmıştır.

Atina'da yurttaşlarla asla aynı statüde yer almayan göçmenlerin, dini rolleri de sınırlandırılmış ve hatta dini bir makam sahibi olmaları engellenmiştir. Bunun sonucu olarak Atinalı bir kabile, kardeş birliği veya soya ait olmayan göçmen, statüsünün en önemli *atimia*'sından biri olan dini aktivitelerden ve her türlü kült uygulamasının düzenlenmesinden ayrı tutulmuştur. Atina'da kutlanan en büyük şenliklerden biri olan Panathenia şenliklerinde göçmenler kurbanlara katılmazlardı. Yalnızca kurban ve şöleden önceki aşamada, onlara sunağa yürüyen tören alayında görevler verilmişti: Dini görevleri, erkek göçmenler için kurban kesmede kullanılacak alet edevatın bulunduğu sepeti taşıma (*skaphephoria*), kırmızı *khiton* 'lar giymiş kadın göçmenler için ise su testisi taşıma (*hydraphephoria*) ile şemsiye taşımadan (*skiadephephoria*) ibaretti. Göçmen *leitourgia*'sı denen bu görevlerin onları aşağılamak ve ötekileştirmek amacıyla düzenlendiği ileri sürülmektedir¹⁵.

Kısacası göçmen sınıfına mensup iken yurttaş unvanını kazanan kimseler *arkhon* seçilemedikleri, dini bir makam elde edemedikleri gibi bir takım medeni haklardan da mahrum bırakılmışlardı. Kendisine yurttaş süsü veren, şahsi vergisini (*metoikon*) vermeyen, yurttaş grubuna mensup bir hamisi (*prostates*) bulunmayan göçmen, Atina'dan sürülür ve bunlardan daha ağır suç işleyen ise köle sınıfına sokulurdu. Ne var ki, mezar taşlarından, çoğunun Yunanlı olduğu anlaşılan göçmenler, ancak Atina'ya büyük yararlıkları dokunduğunda, altı bin Atina yurttaşının oyu ile Atina yurttaşı olabiliyorlardı¹⁶.

¹³ Alick Robin Walsham Harrison, *The Law of Athens: The Family and Property*, Clarendon Press, Oxford 1968, s. 29

¹⁴ Cynthia Patterson, "Athenian Citizenship Law", *Ancient Greek Law*, ed. M. Gagarin and D. Cohen, Cambridge 2005, s. 278-289. Alfred Zimmern, *Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth-Century Athens*, London: Oxford University Press, 1952, s. 241

¹⁵ Whitehead, *age*, s. 86-87

¹⁶ Zimmern, *age*, s. 383

Göçmenlere Tanınan İmtiyazlar

Atina'nın Pers Savaşlarından sonra hızlanan ekonomik gelişmesi, Perikles döneminde en yüksek noktasına ulaşmıştı. Ticaret ve zanaat dalları genişlemiş, buralarda hem özgür işçiler hem köle işçiler daha geniş ölçüde çalıştırılmaya başlanmıştır. Atina ekonomisinin zanaatkârlara olan ihtiyacı, göçmenlerin bazı yasalarla korunup desteklenmesini zorunlu kılmıştır. Göçmen sınıfına mensup olup özgür ve iyi hal sahibi bulunan bireylerin halk meclisinin kararıyla gerçek yurttaş sınıfına dahi edilmesi; siyasi imtiyaz ve salahiyetlerinden, kent hak ve imtiyazlardan yararlanması mümkündür. Nitekim yasa yapıcı Kleisthenes, birçok göçmenin bu usule başvurarak kentin sağladığı haklardan yararlanmalarını sağlamış ve bu konuda olumlu sonuçlar almıştı. İmtiyazlı göçmenler, görece daha üstün haklar sayılabilecek bir dizi imtiyazlarla sıradan göçmenlerden ayrılmaktaydı. İmtiyazlı göçmenlik statüsü otokton yurttaş olmayıp yurttaşlığa yeni geçmiş, dolayısıyla Atina kent devletinin çeşitli derecelerde kısmi hissedarları olan yabancılar olarak tanımlanacaklardır.

İmtiyazlı göçmenler, sıradan bir göçmenin sahip olmadığı siyasi, hukuki, ekonomik, dini ve başka birtakım yasalarla hiyerarşik bir ilişki içindeydiler. Atina'da onlara mülk edinme (*enktesis*), yurttaşlarla eşit vergilendirme (*isoteleia*), onursal elçilik (*proksenos*), hayırseverlik işleri (*euergetes*), Atina yurttaşlarıyla birlikte askerlik yapma (*strateia*) ve yurttaş bir erkeğin göçmen bir kadınla ya da Atinalı bir kadının göçmen bir erkekle evlenme (*epigamia*) imtiyazları tanınmıştır. Bundan başka seyahat özgürlüğü, köle edinme ve hatta onu cezalandırma hakkı da bir göçmenin kazanabileceği imtiyazlar arasındadır. Bu imtiyazlardan bazıları da göçmene daha fazla onur (*timē*) ve diğerlerinden daha yüksek bir sosyal statü sağlamaktaydı.

Bu doğrultuda göçmenlere tanınan imtiyazlardan en önemlisi, kişilere olduğu kadar gruplara da verilen ve onur yazıtlarında karşımıza çıkan mülk edinme hakkı anlamına gelen *enktesis*'tir. Göçmenler, mülk edinme hakkını (*enktesis*) üç koşulda alabilirlerdi: ilki, nadiren de olsa göçmen oldukları kentin tanrılarına ya da kendi tanrılarına tapınak inşa etmeleri amacıyla, ikincisi siyasi sürgünlere ve sonuncu da Atinalılara hizmette kusur etmeyenlere. Atina yurttaşı olmayanlara dinsel amaçları için tanınan en eski *enktesis* imtiyazını gösteren yazıt, İÖ 429/28 yılına aittir ve tanrıçaları Bendis için bir tapınak inşa etmek isteyen Trakyalıları verilmiştir¹⁷. İÖ 333/2 yılına ait bir başka Atina kararnamesinde iki farklı gruba verilen dinsel amaçlı *enktesis* imtiyazı geçmektedir. Gruplardan biri Kıbrıs'ın Kition kentinden gelen tüccarların tanrıça Aphrodite'ye bir tapınak inşa etmeleri, diğeri ise tanrıça Isis'e bir tapınak inşa etmek isteyen Atina'da mukim Mısır kökenli göçmenler için *khorian* denen bir arazinin *enktesis* imtiyazı verilmiştir¹⁸. İÖ 4. yüzyılın sonuna ait bir yazıtta ise Phaselis kentinden Eupolis'in oğlu Euksenides'e bir savaşa gönüllü olarak katılıp, orduya mancınık telleri bağışladığı ve devletin verdiği tüm emirleri gönüllü

¹⁷ IG II2 1283; Jan Pecirka, *The Formula fort he Grant of Enktesis in Attic Inscriptions*. Universita Karlova, Prag 1966, s. 137

¹⁸ IG II2 337; Pecirka, *age*, s. 59-61

olarak yerine getirdiği için *isoteleia* imtiyazının yanı sıra *oikias enktēsis*'ini (ev mülkiyeti) verildiğini görmek mümkündür¹⁹. Ne var ki, söz konusu yazıtların bir kısmında mülkün değeri belirtilirken, bazılarında belirtilmez. Belirtilmediği durumda da bunlar yalnızca bir ev mülkiyeti için verilen imtiyazlardır ve genellikle bir ev inşa etmek için yeterli ancak çiftçilik için yetersiz toprağı tanımlar. Bu türdeki *enktēsis* imtiyazı, bir ev ve toprak bağışlanmasından daha düşük değerdedir. Bu türde bir imtiyaz İÖ 338 yılında Atinalılarla birlikte Khaironia'da savaşmış olan ve Attika'da geçici olarak yaşayan Akarnanialı siyasi sürgünlere tanınmıştır²⁰. En yaygın imtiyaz türü ise genellikle miras bırakılmayan mülkiyet türü olan *gēs kai oikias enktēsis*'dir (toprak ve ev bağışı). Bununla birlikte nadir de olsa söz konusu imtiyaz torunlarına (*ekgonoi*) miras yoluyla geçtiği de ileri sürülmektedir²¹. Bağışın miras bırakılacağına söylenmediği durumlarda mirasçıların, mülkün kendisini almasalar da mülkün satışından gelecek parayı alabilmişlerdir²². Bu ifadelerden Atina devletinin bir mülkün satışının gerçekleştirilmemesinin, ancak devletin *enktēsis* onuruna değer bulduğu kişinin mirasçılarını güç kullanarak evlerinden ayırması pek olası gözükmemektedir.

Siyasi sürgünlere ise belirlenen bir süreye kadar ve gösterilen yerde olmak kaydıyla genellikle *oikias enktēsis* (ev mülkiyeti) imtiyazı tanınırdı. Bu konuda İÖ 355/4 yılına tarihlenen bir yazıt, Apollonia kentinden siyasi sürgün Khares'in oğlu Sokhares'e belirtilen bu koşullara uymak koşuluyla hem *enktēsis* hem de *prokseneia* imtiyazları verildiğini göstermektedir²³. Sonuncusu ise Atina kentine ve Atinalılara hizmet eden göçmen ve yabancıları ya yalnızca *enktēsis* ya da *proxenia* veya *isoteleia* imtiyazlarının birlikte verildiği hakları kapsar. İÖ 410/9 yılına ait bir yazıt, İÖ 411 yılındaki Dörtüyzler devrimi sırasında Atina'da yönetimi elinde tutan radikal oligarşi yanlılarından biri olan Phrynikos'a gittiği Sparta'da suikast düzenleyip öldürenler de *enktēsis* onuruyla ödüllendirilmişlerdir²⁴.

Göçmenlere verilen diğer bir imtiyaz ise yurttaşlarla eşit vergilendirmeyi tanımlayan *isoteleia* idi ve bu imtiyazı alan göçmen *isoteles*, yani imtiyazlı göçmen olurdu. Kısacası bu imtiyaz, onur (*timē*) ve göçmen vergisinden (*metoikion*) muafiyet anlamına gelmekte olup aslında sembolikti, çünkü kendisine *isoteleia* verilen biri, olasılıkla yıllık on iki *drakhme* vergiyi ödeyecek servete de sahipti. Bu durumda *isoteleia* imtiyazı bağışlanmış göçmenlerin, yurttaşlarla aynı vergileri ödemekle yükümlü hale gelmesi, kavramsal olarak onları "onursal" (*timē*) yurttaşlık (*polites*) statüsüne yaklaştırmaktaydı. *Isoteles* aynı zamanda göçmenlerin "yaptıkları diğer şeylerden" (*tōn allōn hōn epratton*) de muafiyet sağlamaktaydı. Göçmenlere verilen haklar ve muafiyetlerden olan *isotelia*'nın (vergi eşitliği) bir yandan yalnızca *metoikon*'dan (göçmen vergisi) muafiyeti temsil ettiği, diğer

¹⁹ IG II2 554; Pecirka, *age*, s. 85-89

²⁰ Kamen, *age*, s. 56; Rhodes and Robin Osborne, *Greek Historical Inscriptions, 404–323 BC*. Oxford: Oxford University Press 2003. s. 382; Pecirka, *age*, s. 147

²¹ Pecirka, *age*, s. 149

²² Kamen, *age*, s. 56

²³ IG II2 130.; Pecirka, *age*, s. 35-36

²⁴ IG I3102; Pecirka, *age*, s. 18-21, 137

yandan *isoteleia*'nın *enktēsis*'i ile gerektiğinde Atinalılarla birlikte savaşma ve Atina yurttaşlarıyla birlikte ağır bir servet vergisi olan *eisphora* yükümlülüğünün yanı sıra diğer yasal hakları da kapsadığı görülür. Ayrıca *isotelia*'nın ilk olarak bireysel imtiyazlarda *proxenia* ile birlikte bağışlandığını, ancak İÖ 4. yüzyılda tüm *proksenia* (onursal elçilik) bağışlananlara verildiği ileri sürülür²⁵. *Isoteleia*'nın (vergi eşitliğinin) yurttaş olmayanların maruz kaldıkları *metoikion* (göçmen vergisi) gibi tüm vergilerden muafiyet sağlamasını gerektirdiği iddia edilmiştir²⁶. Daha geniş imtiyazlar ise kaynaklar son derece kısıtlı olmakla birlikte, tam vergi muafiyeti anlamına gelen *ateleia* bağışlarında belirtilmiştir. Atina kararnamelerindeki *ateleia* örneklerinde tanımlanmamış *ateleia*, *metoikion ateleia*'sı (göçmen vergisinden muafiyet), askerlik ve garnizon görevinden muafiyet ve son olarak da tam *pantōn ateleia* (tüm vergilerden muafiyet) olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır²⁷.

Isoteleia (vergi eşitliği) imtiyazı, bir göçmenin Atina devletine yaptığı özel hizmetlerinden dolayı Halk Meclisi'nin (Ekklesia) kararıyla verilmekteydi. Bu *isoteleia* ile *leitourgia*'ya ya da kamusal yükümlülüklerine bağlı olarak göçmen, böylelikle bir patrona bağlı olma ve vergi ödeme zorunluluğundan kurtulmuş ve ayrıca arazi edinme hakkı ile bir hamiye (*prostates*) bağlı olmaksızın Halk Meclisi ve yöneticilerle iş yapma hakkı kazanmışlardır. Ancak kazanılmış bu imtiyazlara rağmen dahi etkin bir yurttaşlık hakkı kazanamamışlardır. Atina'da bağışlanmış bir *isoteleia* örneği tarihçi Ksenophon tarafından anlatılmaktadır. Atinalı donanma komutanı Thrasymbulos, yalnızca üç ay Atina'yı yöneten Dörtüyzler Meclisi'nin oligarşi yanlısı politikalarına karşı Samos'ta bulunan Atina donanmasının İÖ 411 yılında gerçekleşen isyanına önderlik etti. Yalnızca üç ay Atina'yı yöneten Dörtüyzler Meclisinin dağılmasından sonra otuz kişiden oluşan bir kuruldan adını alan Otuzlar Yönetimi başa geçti. Otuzlar Yönetimi tarafından sürülen Trasybulos, İÖ 404/3 yılında bir kez daha demokrasi yanlılarına önderlik ederek Peiraieus'u (Pire) ele geçirmelerini ve Otuzlar Yönetimine bağlı birlikleri yenmelerinde etkin rol oynadı. Ardından birlikte hareket ettiği kişilerle Atina'ya geldi ve demokrasiyi yeniden kurdu. Bu süreçte aralarında şüphesiz birçok köle de bulunan "Peiraieus'tan dönen kişilerin hepsine Atina yurttaşlığı hakkı verilmesini isteyen bir yasa tasarısı hazırladı.²⁸ Bu tasarıda yabancılara *isoteleia* (vergi eşitliği) hakkı tanıyacaklarını ve yurttaşlarla göçmenlerin normal zamanlarda ekonomik alanda aynı yasalara tabi olacaklarını ilan etmişlerdi²⁹. Ne var ki yasa tasarısı meclisten geçtikten sonra, politik rakibi Arkhinos, Thrasymbulos'a karşı bir *graphē paranomōn* (mevcut yasaya karşı bir yasa tasarısı sunan kişiye karşı açılan bir dava) gerçekleştirdi. Thrasymbulos'un ilk olarak kendisiyle birlikte Phyle'den gelenlere yurttaşlık hakkı vermesi, ikincisi aynı şekilde kendisiyle birlikte Mounikhia'da savaşanlara ve son olarak da Peiraieus'ta kalanlara ya yurttaşlık hakkı ya da büyük olasılıkla *isoteleia* imtiyazı verilmişti.

²⁵ Whitehead, *age*, s. 13

²⁶ Whitehead, *age*, s. 12

²⁷ Kamen, *age*, s. 57

²⁸ Aristoteles, *Atinalıların Devleti* (Çev.S.Y.Baydur) Ankara, Maarif Matbaası 1943. 40.2

²⁹ *Hellenika: Yunan Tarihi* (Çev. S. Sinanoğlu) Ankara: Türk Tarih Kurumu 1999. 2.4.2-42

Yurttaş olmayanlara verilen bir diğer imtiyaz *proksenia* (onursal elçilik) idi. Yunan devletinde bir başka devletin yurttaşlarının yasal işleriyle ve sorunlarıyla ilgilenmesi için seçilen yurttaşlara verilen *proksenia* (onursal elçilik) payesinin Atina'da göçmenlere, yabancılara kısacası yurttaş olmayanlara da tanınması son derece dikkat çekicidir. Zira *proksenos* olma onuru, sıradan bir yurttaş değil, unvanı veren kentin yakından tanıyıp güvendiği, kentin ve yurttaşlarının işlerini rahatlıkla hızlandırıp sonuçlandırarak kadar güçlü ve nüfuzlu kişilere, en çok da politikacılara veriliyordu³⁰. *Proksenos* unvanı aslında onursal, genellikle diğer haklar ve imtiyazlarla birlikte verilmekteydi. Bu haklar Atina'da *proksenos*'un (ve çoğunlukla ailesinin) haksızlıktan korunması, çıkarlarını gözetmek üzere devlet görevlilerine emir verilmesi (*epimeleia*) (haksızlık yapanlara karşı katı cezalar) ya da *proksenos*'un Atina'da askeri mahkemeden yardım almasını sağlamaktı. *Proksenos*'un işinin gündemdeki tüm işlerden öncelikli olduğunu ifade eden bir maddeyle, gerekirse (aracılar olmaksızın *Boule* (Danışma Meclisi) ve *Ekklesia*'ya (Halk Meclisi) dava sunma hakkı anlamına gelen *prosodon* alma hakkı da dâhil İÖ 5. yüzyıl Atina kararnamelelerinde *proksenia* ile birlikte verilen en yaygın imtiyazları sıralamaktadır. *Proksenia* ile eşleştirilen diğer imtiyazlar çoğunlukla *isoteleia*³¹, *enktesis*, *asylia* (ihlal olmadan ithalat ve ihracat yapma hakkı), *prytaneionda* eğlenme ve hatta yurttaş olmayı³² içermektedir. Bundan başka bir *proksenos*'a tanınan haklar arasında stadyumdaki yarışlarda, tiyatrodada, dinsel festivallerde ve kamusal kurban törenlerinde *proksenos* onuruna bir oturma yeri ayrılmasına ve bu yere adının yazılması sayılabilir³³.

Bu doğrultuda bir göçmenin alabileceği *proksenos* unvanının yanı sıra diğer imtiyazların da bağışlandığını gösteren yazıt, Atinalı ünlü hatip ve devlet adamı Lykurgos'un önerisi ve Atina Halk Meclisi'nin onayıyla ilan olunan bir devlet kararnamesidir³⁴. İÖ. 330/29 yılına tarihlenen söz konusu yazıt, Plataiai kentinden Philurgos'un oğlu, Atina'da göçmen olarak yaşayan Eudemos'a verilen imtiyazları konu almaktadır. Eudemos'un yaşadığı kente beslediği iyi niyetinden (*eunoia*) ve hayırseverlik (*euergesia*) faaliyetlerinden dolayı *proksenos* (onursal elçi) ve *euergetes* (hayırsever) unvanlarıyla onurlandırıldığını, kendisine ve çocuklarına ev ve toprak başışı (*gēs kai oikias enktēsis*) ile finansal olarak da aslında Atinalı yurttaşlarının ödediği (*eisphora*) vergisi ve Atinalılarla birlikte askerlik yapma eşitliği (*strateia*) imtiyazları tanındığını, ayrıca da zeytin dalından bir taçla onurlandırıldığını görürüz³⁵. Bu yazıt, aynı zamanda bir göçmenin *proksenia*

³⁰ Filiz Cluzeau, "Yunanlara Özgü Politik Bir Kurum: Proksenia", ss. 97-107. *Özsait Armağanı*. (Yayına Haz. H. Şahin, E. Konyar, G. Erkin). Suna – İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2011. s. 100

³¹ Whitehead, age, s. 13. *Isoteleia* ilk olarak bireysel imtiyazlarda *proksenia* ile birlikte ortaya çıkmıştır (IG II2 83). İÖ 4. yüzyılın ortalarına kadar tüm *proksenos*'lara verilirdi.

³² Kamen, age, s. 58-59

³³ Cluzeau, age, s. 99

³⁴ İmtiyaz alan göçmen örnekleri için bkz. Pecirka 1966, 152-59

³⁵ IG II2 351; Pecirka age, s. 68-70

unvanını kazanmasında *euergesia* (hayırseverlik) faaliyetlerinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Eudemos örneğindeki gibi, bir göçmenin imtiyazlarla kazandığı yasal ve sosyal statü son derece önemlidir. Zira *enktēsis* alan bir göçmene, “sıradan” bir göçmenin aksine mülkiyet hakkı verilir. Ancak bu hak pek çok açıdan sınırlıydı: örneğin ev sahibi olma hakkı geçerli bir süre için verilebilirdi, toprak ve ev *enktēsis*’inin ikisi birden olmayabilirdi ve ayrıca da mirasçılara kalmayabilirdi. Bu onurun verildiği göçmenler, “en onurlu” (*protimōmenoi*) yabancılar *proksenoi*, sonrasında *isoteleis* ve son olarak da *metoikion* ödeyen göçmenlerdi. İmtiyazlı bir göçmen, “sıradan” bir göçmen gibi işi ve seyahat özgürlüğü üzerinde güç sahibiydi, aynı zamanda kölelerinden herhangi birini cezalandırma hakkına da sahipti. Yargı alanında imtiyazlı göçmenlerin imtiyaz ve yükümlülükleri, daha az imtiyazlı göçmenlerinkine benzer görünmektedir. İmtiyazlı göçmenlere özel evlilik haklarının (*epigamia*) verilip verilmediği ise belirsizdir. Euboialılara *epigamia* (Atina yurttaşlarıyla evlenme hakkı) verilmişti, ancak bu nadir bir örnekti ve aslında Euboiya’da yaşayan Atinalılara yarar sağlaması amacıyla düşünülmüştü. Bunun dışında, *epigamia*’yla ilgili tek kanıtımız Thrasyboulos’un beraberindeki kişilere verilen imtiyazlardan *enguēsis* (“söz,” “nişan”), bazen *epigamia* ile eş tutulsa da bu kişilerin *isoteleia*’yı koruyacaklarına dair verdikleri eski bir söze gönderme olarak yorumlanmaktadır.³⁶ Bir imtiyaz kazanan göçmenin, imtiyazsız bir göçmene göre, daha fazla hak sahibi olduğu açıktır. Bir göçmenin kazandığı her bir imtiyazda, bir sonraki imtiyazı kazanma hedefi bulunmaktadır. Örneğin, Eudemos ile ilgili kararnamede geçtiği gibi, imtiyazlar verildiğinde o zaten *isotelēs*’ti. Aynı şekilde imtiyazlı göçmenlere kutsal alanda özel haklar verilmezdi, ama örneğin Trakyalı Bendis tapınıcılarına bir tapınak inşa etmeleri için *enktēsis* ile *orgeones* (yabancı kültürleri yönetmek için oluşturulan dinsel kurum) kurmalarına izin verilmişti. Bazı imtiyazlı göçmenlerin, *prosodon* (aracılar olmaksızın *Boule* ve *Ekklesia*’ya dava sunma hakkı) ve *isotelia*’yı (yurttaşlarla eşit vergilendirmeyi) içeren özel siyasi hakları vardı. Askeri olarak, bazı durumlarda kendilerine Eudemos gibi, *strateia* (Atina yurttaşlarıyla beraber askerlik yapma) hakkı verilebilirdi.

Yasal olarak imtiyazlı göçmenler, daha az imtiyazlı olanlardan çeşitli açılardan daha üstündü. Sosyal olarak da imtiyazlı göçmenler ayrı ve daha yüksek sınıftan bir statü grubunu temsil etmekteydiler. Ortalama bir imtiyazsız ya da azat edilmiş köle göçmenin aksine, çoğunun Yunanlı olması, onlara olasılıkla üstün bir sosyal statü sağlamaktaydı. Örneğin, Atinalı yurttaşlarla aynı vergiyi ödemesi yönünden ortalama bir göçmenden ayrılan *isotelēs*’i alalım. Bu imtiyazın açıkça finansal sonuçları vardı, ancak önemi aslında sembolikti. Bir göçmen bir yandan *metoikon* (göçmen vergisi) ödeyen kişi olarak tanımlandığı kadar, diğer yandan da bu vergiyi ödemek zorunda olmayan kişi bir açıdan da göçmen değildi. Örneğin, *isoteleis* hakkı kazanan bir göçmen “yasal olarak bir *isoteleis* yurttaş değildi, bu nedenle şüphesiz yönetim onları her zaman yabancı (*ksenoi*) olarak görecekti, ama yine de onlar aslında Atina toplumunun “statü” yapısında küçük fakat önemli bir yer

³⁶ Ksenophon, *age*, 2.4.25; Kamen, *age*, s. 60

tutarlardı.”³⁷ Aynı şey imtiyazlı göçmen hiyerarşisindeki en onurlu yeri tutan ve ayrıcalıklı bir azınlık olarak nitelenen *proksenos*’lar hakkında da söylenebilir³⁸.

Bu doğrultuda kendisine imtiyazlar verilmiş herhangi bir göçmen (en azından ideolojik açıdan) kente hizmet etmekten dolayı ödüllendirilip onurlandırıldığı dikkate alındığında kendisi dolaylı olarak daha ayrıcalıklıydı ve Atina yurttaşları tarafından “sıradan” göçmenlerden ve bazı durumlarda “sıradan” (yani *euergetic* olmayan) yurttaşlardan daha fazla kabul görürdü³⁹. İmtiyazlı göçmen doğal olarak bir Atina yurttaşı değildi, ancak hukuki ve sosyal açıdan yurttaşlığa çok yakındı.

Sonuç olarak, Yunan kent devletlerinin İÖ 431 yılından başlayarak Peloponnesos savaşlarının kara ve deniz ticaretini ciddi bir şekilde sekteye uğratması ve savaşa katılmayan kentlerin ise daralan ticaret hacminden dolayı ekonomik durumlarının bozulmaya başlamasından kaynaklanan nedenlerle belirgin bir çöküş dönemine girerler. Bu süreç ve sonrasında kent devletleri arasında gerçekleşen iç savaşlarda genelde göçmenlerin, özelde imtiyazlı göçmenlerin durumları aşağı sınıfa mensup bir Atina yurttaşından çok daha iyi durumdaydı. Ancak bu dönemden sonra, Atina ticaret ve endüstrisinde özgür yurttaşlardan çok büyük rol alan göçmenler, tam yurttaşlık haklarından yoksun olduklarından ayaklanmalarda hem demokratlardan hem de tiranlardan büyük zarar ve kötülükler görmüşlerdir. Örneğin Otuzlar Yönetimi bütçeyi düzeltmek için birer zengin göçmen öldürüp mallarını müsadere etme yolunu izlemişlerdi. Ama yine de bu iç savaşlarda, siyasi hakları olmayıp hiçbir partiyi tutmadıkları için bu karışıklıklarda tarafsızlıkları yüzünden genellikle mallarını kaybetse de hayatlarını kurtarabilmişlerdi⁴⁰.

Atina’daki göçmen sınıfı hakkındaki en temel sorun, kendilerine ekonomik eşitlik tanınan, büyük çoğunluğu ticaret ve zanaatlarla uğraştıkları için aralarında Atina’nın en zengin kimseleri bulunan göçmenlerin siyasi haklar elde etmek için Atina politikalarında etkin olmamaları şartıdır. Bunun nedeni göçmenlerin çok çeşitli ulus ve kentlerden gelmeleri, aralarında hiçbir dayanışmanın kurulmaması ve ekonomik bakımdan durumlarının iyi olmasından dolayı da siyasi bir hareketin içinde yer almayı riskli görmelerinden kaynaklanmaktadır. İmtiyazlı göçmenler, ekonomik güçleri olduğu halde asıl askeri güç yurttaşlar sınıfında olduğu için yurttaşlara karşı bir harekete girişmemiş olabilirler. Ama yine de sayılan bu nedenler böylesine kalabalık ve ekonomik bakımdan güçlü bir sınıfın Atina politikası dışında kalmasını açıklayamaya yeterli değildir.

Sonuç

Yunan kent devletleri arasında yabancı girişimcileri, yani imtiyazlı göçmenleri onurlandırmak için vergilendirmede eşitlik, *metoikon*’dan muaf olmak anlamına gelen *isotelia* ve bazen de liman vergisinden muafiyet imtiyazları, Atina’da vergi sisteminin ekonomi üzerindeki etkisinin, Yunan kavramsal dünyasındaki gibi

³⁷ Whitehead, *age*, s. 12-13

³⁸ Whitehead, *age*, s. 14

³⁹ Kamen, *age*, s

⁴⁰ Alaeddin Şenel, *Eski Yunan’da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*. Ankara, Sevinç Matbaası, 1970, s. 491

olmadığını göstermiştir; yani vergiler ekonomik birer güç olarak kullanılmamıştır. Yazıtlar, göçmenlerin hizmetleriyle ilgili örneklerin büyük bölümünün ticaret, endüstri ve ihracat ile ilgili olmadığını, daha ziyade politika veya hayırseverlikle ilgilendiklerini göstermektedir. Vergiden muafiyet, bireysel kullanımda ihtiyaç duyulan ve yurtdışına götürülen mallara uygulanmış ve bununla da sınırlı kalmıştır. Durumundan şikâyetçi gözükmeyen göçmen sınıfı, çıkar birliği yaptığı yurttaşlar sınıfına karşı gelmeyi, bu yolla, yurttaşlar kadar yararlandığı köle emeği yüzünden, kendinden aşağı sınıf olan kölelerle birleşerek daha fazla haklar için yurttaşlar sınıfına karşı çıkmak yoluna da gitmemiştir. Gerçekten ticaret ve sanayi ile uğraşan göçmenlerin zengin Atina yurttaşları kadar köleleri vardı ve hiç kölesi olmayan ya da bir tek kölesi olan yurttaşlar sınıfının yarısından fazlasına göre, köle sahibi olma konusunda ve genel olarak ekonomik güçte üstün durumdaydılar. Ancak Atina yurttaşları onların servetlerinin, normal zamanlarda belli bir ölçüde, olağanüstü zamanlarda yukarıda sayılan imtiyazların tanınmasıyla zengin göçmenlere gemi donatma, tiyatro oyunlarının masrafını yüklenme görevleri verilmesi gibi tamamen genel yararlar için kullanılmaktaydı. İmtiyazlı göçmenlerin durumları Atina'daki ekonomik eşitsizlik, sosyal, siyasal eşitsizlik paralelliğine uygun değildi. Büyük ekonomik güce sahipken siyasal alanda ve askeri güce sahip olmalarına fırsat verilmemiş olsa da kazandıkları ekonomik güç imtiyazlı göçmenlere sosyal eşitlik sağlamıştır. Öyle ki, Yunanlı olmayan zengin göçmenler dahi aşağı görülmemiş, yurttaşlar sınıfının alt tabakalarından çok aristokratlarla dostluklar ve kültürel ilişkiler kurabilmişlerdir.

Kaynakça

Alick Robin Walsham. Harrison, *The Law of Athens: The Family and Property*, Clarendon Press, Oxford 1968

Aristoteles, *Atinalıların Devleti* (çev.S.Y.Baydur) Maarif Matbaası, Ankara1943

Aristoteles, *Politika* (çev: M. Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul 2010

Cluzeau Filiz, “Yunanlara Özgü Politik Bir Kurum: Proksenia”, *Özsait Armağanı*. (Yayına Haz. H. Şahin, E. Konyar, G. Erkin). Suna – İnan Kırarç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2011

Çelgin Güler, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kocabalı Yayınevi, İstanbul 2011.

IG I³ = *Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores* (Attic Inscriptions before the year of Euclides). 3rd edn. Berlin 1981, 1994

IG II² = *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores* (Attic Inscriptions after the year of Euclides), 2nd edn., Parts I-III, ed. J. Kirchner. Berlin 1913-1940

Kamen Deborah, *Status in Classical Athens*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2013

Ksenophon, *Hellenika: Yunan Tarihi* (çev. S. Sinanoğlu) Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999

Matthew John Kears, *Metic and Identity in Democratic Athens*, (Birmingham University, e-theses), Birmingham 2013

Moses. I. Finley, *Antik Çağ Ekonomisi* (çev. H. Palaz Erdemir). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007

Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008

Patterson Cynthia, "Athenian Citizenship Law", *Ancient Greek Law*, ed. M. Gagarin and D. Cohen, Cambridge 2005, s.278-289. Alfred Zimmern, *Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth-Century Athens*, London: Oxford University Press, 1952

Pecirka Jan, *The Formula for the Grant of Enktesis in Attic Inscriptions*. Universita Karlova, Prag 1966

Plutarkhos, *Hayatlar: Perikles*, (Çev. O. Davies) MEB, Ankara 1945

Rhodes and Robin Osborne. *Greek Historical Inscriptions, 404–323 BC*. Oxford University Press, Oxford 2003

Şenel Alaeddin, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*. Sevinç Matbaası, Ankara 1970

Whitehead David, *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge University Press, Cambridge 1977

Zimmern Alfred, *Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth-Century Athens*, Oxford University Press, London 1952

GREAT GEOGRAPHICAL DISCOVERIES AS AN ECONOMIC-CIVILIZATIONAL “RUBICON” OF THE CRIMEA AND UKRAINE XVI CENTURY

XVI. Yüzyılda Kırım ve Ukrayna'nın Ekonomi ve Medeniyet Bakımından Geri Dönüşü İmkânsız Bir “Rubicon”u Olarak Büyük Coğrafi Keşifler

BORYS CHERKAS*

Abstract

The article posed the question why in the XVI century the Grand Duchy of Lithuania and the Crimean Khanate are moving to permanent relations-mutual military attacks and periodic peace treaties. Kyiv and Crimea cease to be targets for capture by the Tatars and Lithuanians, respectively? One of the main reasons for such political transformations should be sought in the revolutionary changes in trade routes. This leads to a change in the markets and their nature. Ukrainian lands become the eastern border of the European market and its raw material supplier, and Crimea, by contrast, is oriented towards the Turkish market.

Key Words: Great geographical discoveries, the Grand Duchy of Lithuania, the Crimean Khanate, trade routes, the Silk Road

Özet

Bu bildiride XVI. yüzyılda Litvanya Büyük Dukalığı ve Kırım Hanlığı arasında neden kalıcı ilişkilere (karşılıklı askeri saldırılar ve periyodik barış anlaşmaları) geçildiği sorusuna odaklanılmıştır. Neden Kiev ve Kırım, sırasıyla Tatarlar ve Litvanyalılar tarafından hedef olmaktan çıktı? Ticaret yollarındaki devrimci değişikliklerde siyasi dönüşümlerin ana nedenlerinden biri aranmalıdır. Bu, piyasalarda ve doğalarında bir değişikliğe yol açar. Nitekim Ukrayna toprakları, Avrupa pazarının doğu sınırı ve hammadde tedarikçisi haline gelmiş ve bunun aksine Kırım, Türkiye piyasasına yönelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Büyük coğrafi keşifler, Litvanya Büyük Dukalığı, Kırım Hanlığı, ticaret yolları, İpek Yolu.

XVI century - the Grand Duchy of Lithuania and the Crimean Khanate are moving to permanent relations - mutual military attacks and periodic peace treaties. Kyiv and Crimea cease to be targets for capture by the Tatars and Lithuanians, respectively. What's the reason?

It is well known about the existence of the Silk Road - a huge trade artery connecting Asia and Europe. The peoples and countries through which this path

* Dr., Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, borys1976@ukr.net

went, were in fact in a privileged economic condition. At the same time, the change of the trade route at once affected the economic development of those who were not involved in these processes. The notion of “path” is arbitrary. It was about directions and specific cities, as a rule, the port (both on the shores of the seas-oceans, and deserts or mountain passes), through which was the main flow of goods. It was not just a caravan way as the integral movement of one merchant transportation, for example, from China and India to Europe. It was about “commodity relay” - the routes, as a rule, stretched to the regions with their internal market. Consequently, the Silk Road was a rather complex and multi-faceted trading world.

Part of the Silk Road was through Ukraine. Here, the main routes were as follows: The Sea of the Trebizond or land through of the Caucasus region goods fell into the Crimean ports. From here, again, by sea and land, the goods went to the west. In those times the coastal (riparian) navigation functioned, the ships traveled along the shores of the Northern Black Sea Coast, entering the ports of the Dashev (The mouth of the Dnipro River), of the Bilhorod-Dnistrovsky (The mouth of the Dniester River), of the Kiliya (The mouth of the Danube River) and other places. In the Crimea, the main port was the city of the Kafa. By land, caravans moved steppe through Perekop to the Dnieper River, as a rule, in the direction of the Tavan - the main Dnipro crossing. After it, the route was divided into three main directions:

- the first, by land or on the boats on the Dnipro River to the north to Kyiv. This route was called in the Middle Ages “from the Varangians to the Greeks” - here mean under the “Varangians” the Baltic region, and under the “Greeks” to the Byzantine Empire;
- the second through the Southern Bug River to Volyn and Galicia, and and then to the river Vistula. This path was called even to the 18th century as “The Levant’s”.
- the third to the Dniester, and then to various parts of the Europe. The same scheme in the opposite direction.
- There was also a way from Kyiv to Central Europe, it crossed the three above mentioned. This path was called how “Regensburg’s way”, from the city in south-eastern Germany of the Regensburg.

To the west and north were transported goods, both from the east countries and locally produced, as a rule, they were furs, agricultural products, cattle, horses and others. At the same time, from Central Europe arrived silver, high-quality ore, weapons, and from the middle of the XV century and the fabrics.

From the middle of the XIII century. Thanks to the policy of the Golden Horde, the Ukrainian section of the road has substantially revived. Kafa is growing fast. It is very interesting that Khan Batuy gave of the Kafu and the Kyiv in the property of his brother to Tuk-Timur. This city turns into a trading gate of the Europe. This situation stably lasted until the end of the XV century. Shopping towns and routes experienced strife in the middle of the Golden Horde, Tamerlane invasion, offensive from the north of the Grand Duchy of Lithuania and so on.

It was the advancement of the Grand Duchy of Lithuania to the south that was dictated by the desire to capture not only regional trade routes, but very importantly, to find a direct exit to the northern segment of the Great Silk Road, and thus to gain direct access to goods from the east! Consequently, the southern policy of the Grand Duchy of Lithuania in a civilization dimension corresponded to the actions of Portugal, Spain and other countries of Western Europe in search of the way to the eastern markets. Only a short glance at the dynamics of action shows their affinity, both in the west and east of Europe.

XIV century:

West - 1336 Portugal opens The Canary Islands, and 1336-1357 has the activities of the patron saint of the naval expeditions Afonso IV;

East 1325 The Grand Duchy of Lithuania is occupied by the Volyn principality, 1362 Chernigov's, Kyiv's and Podolsk's lands and reaches the shores of the Black Sea, 1374 captures to the Bilhorod-Dnistrovsky, 1397-1398 finally fixed at the mouth of the Dnieper River and the South Bug River.

XV century:

West - 1415 Portugal captures Ceuta, 1419 opens Madeira and 1427 the Azores. In 1452 and 1455, Pope Nicholas V issued two papal bulls "Dum Diversas" and "Romanus Pontifex" which contributed to the further Portuguese discovery. As a result, already 1456 Diego Gomes opens the shores of the archipelago of the Cape Verde.

East - The first third of the XV century, the "Ordinian" policy of the Lithuanian Prince Vytautas. Under its influence fall the European territory of the Golden Horde. In 1418 the Lithuanian army moved westwards into the Czech Republic along to the "Regensburg's route". 1427 Vytautas forces the consul of the Kafi to recognize the supremacy of the Grand Duchy of Lithuania. 1455 army of the Kyiv principality (vassal of the Lithuanian state) destroy of the horde of Said-Ahmet and in the Crimea the dynasty of the Giray is finally established.

But later on the Grand Duchy of Lithuania stops moving to southward. And in the end, under the blows of the Crimean Khanate and the Moscow state loses some of the possessions in the south and east, and thus loses the competition with Western European countries on the issue of access to the Great Silk Road.

In the XVI century were several attempts by the Grand Duchy of Lithuania to return the lost. The Ukrainian's Cossacks become the main weapon of Lithuanians. And, the Grand Duchy of Lithuania somed economic dividends received, but they were local in nature. In turn, the Crimean Khanate made several attempts to seize Kyiv and the entire Dnipro's road. The most powerful action was the Saadet Giray's campaign of 1531. Subsequently, the status quo was established in the region.

The main "an apple of discord", for which the struggling Lithuania and the Crimea were territories where they were going "from ancient times taxes were levied (on imports or exports). "It is these taxes from the caravans and the merchants and is the main "hero" in the sources! And, very interestingly, it is the "Lithuanian's"

customs houses that entered the memory of the people and persisted in later centuries in narrative sources!

Another problem was the control of such a strategic product as salt from Khadzhibeysky liman. The salt and the fabrics mentioned in the diplomatic correspondence between the countries.

Contemporary in the XVI century so described the level of land trade through the Ukrainian lands:

“merchants, when they were gathering up to a thousand people, were united in caravans with many loaded cars and camels. When passing through the Ukrainian lands of these caravans from them, there were considerable benefits to different groups of people: tax collectors, merchants, changers, boatmen, cabs, korchmary and others. At the same time, according to the author of the source, not Moscow, Tatar, or Turkish subjects not complained about it. Therefore, quite often in the Kyiv’s houses, except for various fruits and fruits, honey, meat, fish, you can find silk, precious stones, sable and other fur, spices.”

However, at the end of the XV century the situation begins to change dramatically. Two main factors influenced this. Factor first:

1. In Europe, industrial growth is taking place. European countries began to produce goods that were previously bought in the east - fabrics, and first of all silk!
2. factor second - Large geographical discoveries opened a direct sea route to Asia.

Thus, there were revolutionary changes in trade routes. All this leads to a change in the markets and their nature. Ukrainian lands become the eastern border of the European market and its raw material supplier, and Crimea, by contrast, is oriented towards the Turkish market.

ESKİÇAĞDA KITLIK FELÂKETLERİNİN SEBEP OLDUĞU GÖÇLERİN EKONOMİK VE SOSYAL HAYATA YANSIMALARI

The Reflections of the Migrations Caused by the Famine Disaster in the Ancient Times on the Economic and Social Life

EKREM MEMİŞ*

Özet

Geçmişten günümüze uzanan zaman dilimi içerisinde dünya coğrafyası çok sayıda göç hareketine sahne olmuştur. Dünyanın farklı bölgeleri arasında gerçekleşen bu göç hareketlerinin belirli zaman aralıkları içerisinde vuku bulması oldukça dikkat çekicidir. Özellikle Eskiçağda meydana gelen göçlerin aşağı yukarı 300 ile 400 yıllık zaman aralıkları içerisinde cereyan etmesi, belki bir rastlantı olabilir. Fakat yine de bu rastlantıyı sorgulamak icap eder.

Bir insan ya da bir toplum, yaşadığı yeri niçin terk eder? İnsanların, alıştıkları bir yeri, şartlar zorlamadığı sürece, bırakıp gittikleri görülmemiştir. Demek oluyor ki, aslında her göç hareketinin görünen ya da görünmeyen birtakım nedenleri vardır. Açlık, kıtlık, sel felâketi, deprem, toprak yetmezliği, otlak yerlerinin yetersizliği, işsizlik, iç çekişmeler ve dış baskılar başta olmak üzere, çeşitli nedenlerle meydana gelen göçler, birçok yıkımlara yol açmakla birlikte, yepyeni medeniyetlerin doğmasına da zemin hazırlamışlardır.

Sıralanan göç nedenleri içerisinde hiç şüphesiz kıtlık felâketlerinin önemli bir yeri vardır. Eskiçağda kıtlık yüzünden meydana gelen en kapsamlı göç hareketi, herhalde Amurru (Martu) Göçleridir. Arapların en eski atalarından biri olarak kabul edilen Amurrular, kıtlık yüzünden yaşadıkları yerleri terk ederek Mezopotamya'daki Sümer şehirlerine akın etmişlerdir. Önce Sümer şehirlerinin demografik yapısının değişmesine yol açan Amurru Göçleri, hayat pahalılığına da sebep olmuştur. Bütün bunlar bir yana Prof. Dr. E. O. Edzard, son Sümer devleti olarak bilinen III. Ur Sülalesinin yıkılma nedenleri arasında Amurru Göçlerini de saymaktadır.

Fakat kıtlık nedeniyle yapılan göçlerin en çarpıcı örneğini, MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başları arasında cereyan eden Deniz Kavimleri Göçü (Ege Göçleri) oluşturur. Öyle ki, bu göç yüzünden, başta Hitit İmparatorluğu olmak üzere, Mitanni ve III. Babil devletleri, beklenmedik bir şekilde tarih sahnesinden çekilmişlerdir. İsrailoğullarının Hiksoslar zamanında (MÖ. 16. yüzyıl), Kenan diyarından Mısır'a göç etmelerinin temel nedeni de yine bir kıtlık hadisesine dayanmaktadır. Etrüsklerin İtalya'ya göç etmelerinde de Lidya bölgesinde yaşanan

* Prof. Dr., Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ememis2010@hotmail.com

kıtlık felâketinin en önemli faktör olduğunu, tarihçi Herodotos, tüm ayrıntıları ile nakletmektedir.

Sözü edilen bu göç hareketlerinin ortak paydası şudur: Kıtlık yüzünden göç eden kavimler, aynı zamanda kendilerine yeni bir vatan aramaktadırlar. Örneğin Arabistan Yarımadası'ndan yola çıkıp önce Suriye topraklarına gelen ve oradan da Mezopotama kentlerine sızan Amurrular, karınlarını doyuracak birer iş bulduktan sonra, zaman içerisinde Sümer kentlerinin yeni vatandaşları olmuşlardır. Hatta ilerleyen süreçte onlar, Sümer kentlerinde nüfus çoğunluğunu ellerine geçirerek, bu şehirlerin yöneticileri konumuna yükselmişlerdir.

Deniz Kavimleri Göçüne iştirak eden Egeli kavimlerin önemli bir kısmı da kendilerine yerleşecek birer yurt bulmuşlardır. Örneğin bunlar arasında en göze çarpanı, Mısır kaynaklarında “Pelestler” adıyla zikredilen Filistlerdir. Filistler, günümüzdeki Filistin'e de kendi isimlerini vermişlerdir ve onlar yaklaşık 3200 yıldan beri bu topraklar üzerinde yaşamaktadırlar.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Deniz Kavimleri Göçü'nün en önemli siyasal sonucu, başta Hitit İmparatorluğu olmak üzere, MÖ. 2. Binyılın büyük monarşik devletlerinin ortadan kalkmasıdır. Fakat iş bununla bitmiş görünmemektedir. Çünkü yıkılan devletlerin boşluğu derhal yeni göçmenler tarafından doldurulmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse, söz konusu büyük devletlerin yıkılmasına yol açan yeni kavim grupları, ele geçirdikleri toprakların yeni efendileri olmaktadır. Dolayısıyla göçler sonunda, göç alan ülkenin etnik yapısı da doğal olarak değişime uğramaktadır. Bu ise, ilerleyen süreçte birçok toplumsal çatışmanın alt yapısını oluşturacaktır.

Kıtlık yüzünden Batı Anadolu'daki yurtlarını terk ederek deniz yoluyla İtalya'ya göç eden Etrüskler için herhalde ayrı bir parantez açmak gerekir. Çünkü onlar gittikleri yere felâket götürmemişler, tam tersine henüz daha köy kültürünü yaşamakta olan İtalya topraklarına Anadolu'nun şehir kültürünü götürmüşler ve orada buldukları madenleri işleyerek ve tarımı geliştirerek, İtalya'da yepyeni bir medeniyetin doğmasına zemin hazırlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Göçler, kıtlık, Hititler, Ege Göçleri, Amurrular, Etrüskler.

Abstract

The World geography has been the scene of many migratory movements in the time period from past to present. It is noteworthy that these migration movements taking place between different regions of the World occur within certain time intervals. In particular, the migrations occurring in ancient times in the period of approximately 300 to 400 years, maybe it is a coincidence. However, it is necessary to question this coincidence.

Why does a person or a community leave their place? It has not been seen that people as long as they do not compel conditions where they are accustomed. In fact, each migration movement has a number of apparent or invisible reasons. Hunger, famine, floods, earthquakes, land failure, lack of grasslands, unemployment, internal

strife, external pressures, especially due to various causes of immigration, many new civilizations have led to the birth of the birth.

Undoubtedly, famine disasters have an important place in the migration reasons we have listed.

In ancient times the most extensive migration caused by famine is probably the Amorite migration. The Amorites who are considered to be one of the oldest ancestors of the Arabs, abandoned the places they lived because of the famine and flocked to the Sumerian cities in Mesopotamia. The Amorite migrations which led to the change of the demographic structure of the Sumerian cities first, caused the high cost of living too. Aside from that, Prof. Dr. E. O. Edzard also counts the Amorite migrations among the causes of the collapse of the Third Ur Dynasty, known as the last Sumerian state.

However, the most striking example of migration due to famine is the Sea Peoples Migration which occurred between the late 13th and early 12th centuries B. C. Because of this migration, at first the Hittite Empire and the Mitannian and Third Babylonian states were withdrawn from the stage of history unexpectedly. The main reason for the Israelites to emigrate from the Canaan Land to Egypt at the time of the Hyksos Rule is also based on a famine. Historian Herodotus conveys all the details that the famine in Lydia region is the most important factor in the migration of the Etruscans into Italy.

The common denominator of these migration movements is that the peoples who migrate because of scarcity are also looking for a new homeland. For example, the Amorites who first came from the Arabian Peninsula and came to Syrian territory and then penetrated into the cities of Mesopotamia, became a new citizen of Sumerian cities after finding a job to feed their bellies. In fact, in the coming period, they became the rulers of these cities by taking over the majority of the population in Sumerian cities.

An important part of the Sea Peoples who participated in the Sea Peoples Migration also found a homeland for them. For example, the most prominent of these is the Philistines who are mentioned in the Egyptian sources as "Pelests". The Philistines have given their names to the present Palestine and they have been living on this land for about 3200 years.

As we mentioned before, the most important political result of the Sea Peoples Migration is the disappearance of the great monarhic states of the 2nd Millenium B. C., especially the Hittite Empire. But the work does not seem to end with it. Because the collapsed states are immediately filled by new immigrants. In fact, the new tribe groups which led to the collapse of the great states in question, became the new masters of the lands they had captured. Therefore, at the end of the migrations, the ethnic structure of the migrating country naturally changes. This will constitute the infrastructure of many social conflicts in time. Etruscans who left their homeland in Western Anatolia because of the famine and migrated to Italy by sea should be opened a seperate parenthesis. Because they did not take the disaster to where they went, on the contrary, they brought the city culture of Anatolia to the

lands of Italy which are still living in the village culture. They also laid the ground for the emergence of a whole new civilization in Italy by processing in mines they found there and developing agriculture.

Key Words: Migrations, famine, the Hittites, Sea Peoples Migration, The Amorites, Etruscans.

Giriş

Tarihin en eski devirlerinden günümüze gelinceye kadar dünya coğrafyası çok sayıda göç hareketine sahne olmuştur. Dünyanın farklı bölgeleri arasında gerçekleşen bu göç hareketlerinin belirli zaman aralıkları içerisinde vuku bulması oldukça dikkat çekicidir. Özellikle Eskiçağda meydana gelen göçlerin aşağı yukarı 300 ile 400 yıllık zaman aralıkları içerisinde cereyan etmesi, belki bir rastlantı olabilir. Fakat yine de bu rastlantının sorgulanması icap eder¹.

Bir insan ya da bir toplum, yaşadığı yeri kolay kolay bırakıp gitmez. O insanı ya da o toplumu göçe zorlayan birtakım sebepler vardır. Açlık, kıtlık, sel felâketi, deprem, toprak yetersizliği, otlak yerlerinin kifayet etmemesi, işsizlik, iç çekişmeler ve dış baskılar, aklımıza gelen ilk sebepler arasında yer alır. Bunlar ve bunlara benzer sebeplerle meydana gelen göçler birçok yıkımlara yol açmakla birlikte, yepyeni medeniyetlerin doğmasına da zemin hazırlamışlardır².

Bu bilgiler çerçevesinde göçün tanımı şöyle yapılabilir: *“İnsanların, doğdukları yerden başka yerlere geçici ya da sürekli olmak üzere taşınmasına göç denir.”* Göç kelimesi, *“Dini, iktisadi, siyasi, sosyal ve diğer sebeplerle insan topluluklarının bir yerden bir başka yere gitmesi”* olarak da tanımlanmaktadır.

Göçler, iç göçler ve dış göçler olmak üzere ikiye ayrılır. Ülke içerisinde nüfusun yer değiştirmesine iç göç denir. İç göçlerle bir ülkenin toplam nüfusunda değişme olmaz. Sadece, bölgelerin ve illerin nüfusunda artma ya da azalma meydana gelir.

İç göçlerin çeşitli sebepleri vardır. Kırsal alandaki hızlı nüfus artışı, miras yoluyla tarım alanlarının daralması ve ailelerin geçimine yetmemesi, toprağın verimsizleşmesi, kırsal kesimde iş imkânlarının sınırlı olması, ekonomik istikrarsızlık ve sosyal problemler, iklim ve yer şekillerinin olumsuz etkileri, iç göçün belli başlı nedenleri olarak gösterilebilir.

Dış göçlere gelince; *“Bir ülkeden diğer bir ülkeye yapılan göçlere dış göç denir.”* Dış göçlerin de çeşitli nedenleri vardır. Bunları, ekonomik nedenlerle ülkeyi terk etmek, doğal afetler, savaşlar, etnik nedenler, sınırların değişmesi, uluslararası anlaşmalarla sağlanan nüfus değişimi şeklinde sıralayabiliriz.

Dış göçler sonucunda göç edilen ülkede nüfus artarken, göç veren ülkenin nüfusu ve bununla bağlantılı olarak insan gücü azalır. Aynı zamanda göçler

¹ E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s. 5

² E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 5

sayesinde ülkeler arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerde belirgin bir artış görülür³.

Göç kavramı ve göçlerin nedenleri hakkında aktardığımız bu ön bilgilerden sonra, kıtlık ve kuraklık yüzünden meydana gelen ve Eskiçağ toplumlarının ekonomik, sosyal ve siyasi yaşantısını derinden etkileyen göç hareketlerini ana çizgileriyle gözden geçirmeye çalışalım.

1. Amurru (Martu) Göçleri

Akkadça metinlerde Amurrular, Sümerce metinlerde ise Martular adıyla anılan kavim, bugünkü Arapların en eski atalarından biridir⁴.

MÖ. 3. Binyıl ortalarından itibaren Mezopotamya kentlerinde görülmeye başlayan Amurrular, ilerleyen zaman dilimi içerisinde gerek sosyal gerekse siyasal anlamda etkin roller üstlenmişlerdir.⁵

Akkadça bir kelime olan “*amurru(m)*”, dört ana yönden biri olup, “*batı*” anlamına gelmektedir⁶. Bu kelimenin Sümerce karşılığı ise “*mar.tu*” olarak yazılmıştır⁷.

Hem Sümercedeki “*mar.tu*” kelimesi, hem de Akkadça “*Amurru(m)*” kelimesi genellikle coğrafi isimler olarak kullanılmışlardır. Bu kelimeler sonradan “KUR *mar.tu*” ve “*mat amurru(m)*” şeklinde kaydedilmiştir. J. Lewy, “*mat*” kelimesinin “memleket” anlamına geldiğini ifade etmektedir⁸. Buna göre, “*mat amurru(m)*”un “*Batılıların memleketi*” olarak anlaşılması icap eder. Bu tabir, coğrafi bir tanımlamadır ve Amurruların Mezopotamya’ya batıdaki bir memlekettten geldiklerine işaret eder⁹. Ancak bu memleketin tam olarak neresi olduğu bilinmemektedir. Bilim insanları bu konuda muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir¹⁰. Bu değişik görüşlerin önemli bir kısmı, “*Amurru Ülkesi*”nin Fırat nehri ile Akdeniz arasında bir yerde bulunduğu noktasında birleşmektedirler¹¹.

Amurrulara ilk kez MÖ. 2600'lere tarihlenen Şuruppak (Fara) tabletlerinde rastlanmış olması¹², Amurruların yavaş yavaş Mezopotamya’daki Sümer kentlerine girmeye başladıklarının bir işareti olarak kabul edilebilir. Nitekim çok geçmeden Mezopotamya’daki Martu (Amurru) sayısının giderek arttığına tanık olunmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, MÖ. 2400-2350 yılları arasına tarihlenen ve Ebla’dan çıkarılan metinlerde Mar-tuki veya Mar-tumki memleketinden ve oradan gelen

³ www.ozetbilgiler.com:goc.nedirogren.com

⁴ Amurrular hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: E. Memiş-C. Bülbül, *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elâzığ 2012

⁵ E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s. 34

⁶ Bill T. Arnold, *Who were the Babylonians?* Leiden 2005, s. 35

⁷ Alfred Haldar, *Who were the Amorites?*, Leiden 1971, s. 3

⁸ J. Lewy, “Amurritica”, *Hebrew Union Collage Annual* 32, 1961, s. 31-74

⁹ E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s. 35

¹⁰ Amurru Memleketinin yeri hakkındaki muhtelif görüşler hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 19-33

¹¹ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 35

¹² Robert M. Whiting, “Amorite Tribes and Nations of Second Millenium Western Asia”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. I-II, 2nd edition, New York 2006, s. 1234

kimselerden bahsedilir. Hatta bu metinlerde Amuti isimli bir Mar-tumki kralından bile söz edilir¹³.

Demek oluyor ki, Akkad Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasından az önce küçük bir krallık olarak Amurrular (Martular), tarih sahnesindeki yerlerini almışlardı. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bu krallık, bölgede etkinliği olan siyasi bir güç olmaktan şimdilik uzaktı¹⁴.

Başlangıçta fazla bir etkinliği olmayan Amurru Krallığı, özellikle Akkad kralı Naram-Sin (MÖ. Ca. 2270-2220) zamanından itibaren, bölgedeki muhtelif şehir devletlerinin Akkad İmparatorluğu'na karşı oluşturdukları ittifakların içerisinde yer almaktan çekinmemiştir. Bunun en somut delili, içlerinde Amurru kralı Huwaruvas'ın da bulunduğu 17 şehir devletinin¹⁵ oluşturduğu koalisyonun, Naram-Sin'e karşı verdiği mücadeleyi anlatan Şartamhari metinleridir¹⁶. Bundan sonraki süreçte de Akkad krallarının Amurrulara karşı mücadele ettikleri ve çoğu kez de galip geldikleri anlaşılmaktadır. Ancak MÖ. 2150'lerde Akkad İmparatorluğu bir dağ kavmi olan Gutiler tarafından yıkılmıştır¹⁷. Bu yıkımda Amurruların da payı olup olmadığı bilmiyoruz.

Akkad İmparatorluğu'nu yıkan Gutiler, yaklaşık yüz yıl Mezopotamya'ya hâkim olmuşlardır. Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur Sülalesinin kurulmasıyla birlikte Mezopotamya'daki Guti egemenliği de son bulacaktır¹⁸. MÖ. 2060-1960 yılları arasında hüküm süren III. Ur Sülalesi, Sümerlerin Mezopotamya'da kurdukları son devlettir¹⁹. Bu devirde Sümerler, Guti istilâsının yarattığı travmanın etkilerinden henüz tam olarak kurtulamamışken, bu defa da Amurru (Martu) bedevileri Sümer kentlerine doluşmaya başlamışlardı. III. Ur Sülalesi krallarından Şu-Sin, Amurru göçlerini durdurmak için "*Martu Duvarı*" denilen büyük bir set inşa etmesine rağmen, Amurruları durdurmayı başaramamıştı²⁰. Son kral İbi-Sin zamanında ise Amurrulu göçmenler nüfus çoğunluğunu ellerine geçirmişlerdi. Öyle

¹³ E. Memiş-C. Bülbül, *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, s. 36

¹⁴ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 36

¹⁵ Bu şehir devletlerinin neredeyse tamamı Anadolu lu idi. Öyle sanıyoruz ki, Amurru şehir devleti bu ittifaka Kuzey Suriye'den katılmıştı. Bu hususta bkz: E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s. 36, n. 70

¹⁶ Şartamhari metinleri hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 14. Baskı, Bursa 2017, s. 21-25; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Bursa 2017, s. 61-67

¹⁷ Gutiler hakkında bilgi edinmek için bkz: B. Landsberger, "Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 20-25 Eylül 1937, TTK Yayınları, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 104; S. Bayram, "Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto Türk İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 62, İstanbul 1989, s. 80; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Bursa 2017, s. 81-85; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s. 223-224

¹⁸ E. Memiş-C. Bülbül, *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, s. 41

¹⁹ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A. Ü. D. T. C. F. Yayını, Ankara 1983, s. 93-102; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 87-91; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 4. Baskı, Bursa 2017, s. 89-98

²⁰ Bill T. Arnold, *Who were the Babylonians?*, Leiden 2005, s. 37; E. Memiş, *En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 26

ki, birçok şehrin valisi artık Amurrulu idi²¹. Aslına bakılacak olursa, Amurrular yurtlarını kıtlık yüzünden terk etmek zorunda kalmışlardı. Şehir hayatı onlar için dayanılmaz bir ızdıraptı. Çünkü şehirde yaşamak için mutlaka bir iş bulmak ve o işte çalışmak gerekiyordu. Ayrıca şehirde yaşayanların birtakım kurallara uyması da icap ediyordu. Vahadan gelip şehre uyum sağlamak gerçekten çok zordu. Buna rağmen Amurrular bu zorlukların üstesinden geleceklerdir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, önce Sümer şehirlerinin demografik yapısının değişmesine yol açan Amurru Göçleri, hayat pahalılığına da sebep olmuştur. Çünkü onların gelmesiyle birlikte şehirlerin nüfusu inanılmaz derecede artmıştır. Şehirlerdeki üretim sabit kaldığı halde, tüketimin aşırı derecede artması fiyatların yükselmesine neden olmuştur²². Bu da ister istemez şehirlerde iktisadi bir bunalıma yol açmış, iktisadi bunalım da III. Ur Sülalesinin yıkılmasını hızlandırmıştır. III. Ur Sülalesinin yıkılmasından sonra Amurrulu göçmenler bütün Mezopotamya'yı ellerine geçirecekler ve Amurrulu sülalelerin yönettiği birçok küçük devletler kuracaklardır.

Fakat Eskiçağ tarihinde kıtlık ve toprak yetmezliği yüzünden gerçekleşen en kapsamlı ve en yıkıcı göç hareketi şüphesiz Ege Göçleridir.

2. Ege Göçleri (Deniz Kavimleri Göçü)

Ege Göçleri, MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere, iki aşamada cereyan etmiş olan büyük bir kavimler hareketidir²³. Ugarit ve Mısır vesikaları, bu göçler hakkında önemli bilgiler aktarırlar. Ayrıca, MÖ. 2. Binyılın sonlarına ait yerleşme merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılarda da söz konusu göçlerin sebebiyet verdiği yıkımın maddi delillerine rastlanmıştır²⁴.

Ege Göçlerinin çeşitli nedenleri vardır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu büyük kargaşada ekonomik nedenler daha ağır basmaktadır. Çünkü göçe iştirak eden kavimlerin toprak yetmezliği ve yeterli besine ulaşamama gibi sorunlarının yanı sıra, MÖ. 13. yüzyılın sonlarına doğru baş gösteren ve Hitit Ülkesini de etkileyen kıtlık felâketi²⁵, Egeli kavimleri, kendilerine yeni yurtlar bulma çabası içerisine sevk etmiş görünüyor²⁶. Ege ve Akdeniz sularında ticari faaliyetlerde bulunan Aka (Myken) kavminin, Akdeniz'de türeyen korsanlar yüzünden bu ticareti sağlıklı bir şekilde sürdürememesi de bu nedenlere eklenebilir²⁷. Başta Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel olmak üzere, bazı Antikçağ tarihçileri bu büyük göç hareketinin köklerini o zamanlar henüz tarih öncesi çağlarını yaşayan Orta Avrupa'da aramaktadırlar. Adı geçen tarihçiye göre, MÖ. 2. Binyılda Trakların işgali altında bulunan Balkan Yarımadası'nın güneybatı bölgelerine İlliryalıların girmesi üzerine yerlerinden oynatılan bazı Trak kabileleri, en çok Brigler ya da Frigler, Boğazlar

²¹ E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s. 107

²² E. Memiş, *a. g. e.*, s. 103-104

²³ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 105

²⁴ E. Memiş, *a. g. e.*, s. 106

²⁵ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 108

²⁶ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2019, s. 235

²⁷ E. Memiş, *a. g. e.*, s. 235

üzerinden Anadolu'ya geçerek bu ülkenin batısında ve kuzeyinde oturan bazı cenkçi kavimleri de yanlarına alarak, el birliği ile Hitit Ülkesine saldırmışlar, şehir ve kasabaları yakıp yıkarak, bu devleti ortadan kaldırmışlardır²⁸.

Ancak daha da ilginç olanı, MÖ. 1296'da cereyan eden Kadeş Meydan Muharebesi'nde Hititlerin yanında yer alan ve Mısır firavunu II. Ramses'e karşı savaştan birtakım Anadolu kavimlerinin de Hititlerin çökertilmesinde pay sahibi olmalarıdır²⁹. Bu kavimlerin başında Lukkalar³⁰ ve Gaşkalar³¹ gelmektedir. Demek oluyor ki, Hititlerden nefret eden ya da onların yönetiminden memnun kalmayan bazı Anadolu kavimlerinin de bu yıkımın gerçekleşmesinde katkıları olmuştur³².

Ege Göçlerinin birinci aşaması, Mısır firavunu Merneptah (MÖ. 1236-1223) zamanında vuku bulmuştur. Bu firavun, gerek Karnak Kitabesinde, gerekse "*İsrail Steli*" adıyla anılan diğer vesikasında, "*Deniz Kavimleri*" de denilen Egeli kavimlere karşı vermiş olduğu mücadeleden ve kazandığı zaferlerden söz etmektedir³³. Bu vesikaların tetkikinden anlaşıldığına göre, göçlerin ilk aşamasına Ekweşler (Akalar), Turşalar (Troyalılar/Etrüskler), Rukkular (Lukkalar), Şerdanalar (Sardunyalılar) ve Şekeleşler (Sicilyalılar) katılmışlardır³⁴.

Ege Göçlerinin birinci aşaması hakkında bilgi veren Ugarit mektupları da son derece enteresandır. Ugarit arşivinde ele geçirilen bu mektuplardan ikisi, doğrudan doğruya bu göçlerle ilgilidirler. Söz konusu mektuplardan birincisi, Alaşya (Kıbrıs) kralı Pagan tarafından Ugarit kralı Ammurapi'ye gönderilmiştir. Bu mektupta Alaşya kralı, gelmekte olan Ege kavimleri tehlikesini Ugarit kralına bildirmekte ve düşmana karşı alınması gereken önlemler hakkında ona birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır. İkinci mektup, Ugarit kralının Alaşya kralına yazdığı cevabı içermektedir. Bu mektupta Ugarit kralı, şehirlerinin, gemilerle ülkesine ayak basan düşmanlar tarafından yakılıp yıkıldığını, onlara karşı diremediğini, çünkü askerlerinin ve gemilerinin Hitit Büyük Kralı'nın emri üzerine yardıma gönderildiğini ifade etmektedir³⁵.

Anlaşıldığı kadarıyla, göçlerin ilk aşamasında Hitit Devleti henüz ayaktadır. Asıl büyük tahribatı, Ege Göçlerinin ikinci aşamasına iştirak eden kavimler gerçekleştirmiştir. MÖ. 12. yüzyılın hemen başlarına tarihlenen bu ikinci göç dalgası hakkındaki en doyurucu bilgileri yine Mısır kaynakları vermektedir³⁶.

²⁸ A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayını, Ankara 1971, s. 88

²⁹ E. Memiş, *a. g. e.*, s. 235

³⁰ Lukkalar hakkında bilgi edinmek için bkz: Oktay Akşit, *Likya Tarihi*, İ. Ü. E. F. Yayını, İstanbul 1967; E. Memiş, "MÖ. 2. Binyıl Anadolu Tarihinde Lukkalar", *XI. Türk Tarih Kongresi*'nden Ayrı Basım, TTK Yayını, Ankara 1994, s. 269-275

³¹ Gaşkalar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz: E. Von Schuler, *Die Kaskaer*, Berlin 1965, s. 1-197; E. Memiş, "MÖ. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri", *II. Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s. 103-110

³² E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 235

³³ W. Taylour, *The Mycenaean*, London 1972, s. 174; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi* s. 166, n. 8.

³⁴ E. Memiş, *a. g. e.*, s. 165

³⁵ E. Memiş, *a. g. e.*, s. 166-168

³⁶ E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s. 113

Gerçekten, Mısır firavunu III. Ramses zamanına (MÖ. 1198-1167) ait vesikalarda, Ege Göçleri'nin ikinci aşamasına katılan kavimlerden ve onlara karşı verilen mücadeleden söz edilmektedir. III. Ramses'in 8. idare yılına (MÖ. 1190) tarihlenen "*Medinet Habu Zafer Kitabesi*"nde Egeli kavimlere karşı verilen mücadele, adı geçen firavununun ağzından şöyle anlatılmaktadır:

*"Hatti (Hitit) ülkelerinden hiçbiri bunların saldırısına dayanamadı. Kode, Karkamış, Arzava ve Alaşya tahrip edildiler. Bu insanlar, Amurru ülkesinde bir yerde ordugâhlarını kurdular. Buranın halkını sanki hiç yokmuş gibi mahvettiler. Bunlar, önlerinde bir ateş perdesi bulundurmak suretiyle Mısır üzerine yürüdüler. Müttefikler arasında Pelest, Tuşa, şerdana, şekeleş, Zakkari, Danuna ve Vavaşlar vardı. Bu insanlar, dünyanın kenarındaki ülkelere bile el uzatıyorlardı. Kalpleri inanç doluydu ve kendi kendilerine "planlarımızı başarıyoruz" diyorlardı"*³⁷.

Kitabede daha sonra deniz kavimlerinin nasıl bozguna uğratıldıkları anlatılır. Bu kitabenin hemen yanı başında yer alan duvar resimlerinden anlaşıldığına göre, Ege Göçleri, denizden ve karadan olmak üzere iki yoldan yapılmıştı. Karadan gidenlerin iki tekerlekli öküz arabaları vardı. Kadın ve çocuklar, bu arabalara binmişlerdi³⁸. Denizden gidenler ise kürekli ve "yelkenli" gemilere binmişlerdi³⁹.

III. Ramses'in Medinet Habu Zafer Kitabesi, son derece kıymetli bir vesikadır. Çünkü bu vesika, hem göçlerin cereyan ettiği coğrafi bölgeler, hem göçe iştirak eden kavimlerin kimliği, hem de onların yaptığı tahribatı bütün ayrıntıları ile gözler önüne sermektedir⁴⁰.

Ege Göçlerinin ikinci aşaması hakkında bilgi veren bir başka Mısır kaynağı da yine III. Ramses devrine ait olan "*Büyük Harris Papirüsü*"dür⁴¹. Söz konusu vesikada "*Danunalar*"dan bahsedilir. Purasatı⁴² ve Zakkala'nın "*küle döndürüldüğü*" anlatılır. Fakat ayrıca şerdana ve şekeleşlerin sınır boyundaki kalelere yerleştirildiğı ve Mısır firavununun, adı geçen kavimlerden vergi olarak kumaş ve hububat aldığından söz edilir.

Görülüyor ki Mısır firavunu, MÖ. 12. yüzyılın başlarında mağlup ettiği ve fakat Mısır'ın hudut kalelerine yerleştirmek zorunda kaldığı Egeli kavimler üzerinde hissedilir bir hâkimiyet kurmuştu. Ancak adı geçen firavunun MÖ. 1167 yılında ölmesi, her şeyi bir anda alt üst etti. Çünkü ona halef olanlar, hiçbir zaman onun yerini tutamadılar. Mısır'ın kudreti gittikçe azaldı. Bu da en çok Egeli kavimlerin

³⁷ A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Yayını, Ankara 1971, s. 88; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 227-228

³⁸ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 115

³⁹ Yelkenli gemiler, Filistinlilere aittir. Bu hususta bkz: R. D. Barnett, "The Sea Peoples", *CAH II/2*, chp. XXVIII, Cambridge 1975, s. 373

⁴⁰ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 237

⁴¹ R. O. Faulkner, "Egypt: From the inception of the nineteenth dynasty to the death of Ramses III", *CAH II/2*, chp. XXIII, Cambridge 1975, s. 244

⁴² Burada zikredilen Purasatiler, Filistlerdir.

işine yaradı. Nitekim onlar çok geçmeden Mısır'a kafa tutmaya ve vergilerini ödememeye başladılar⁴³. Bir süre sonra da tamamen bağımsız hale geldiler⁴⁴.

Hitit, Mitanni ve III. Babil (Kaslar) devletlerinin yıkılmasına, Mısır Devleti'nin de iyice zayıflamasına yol açan Ege Göçleri, iki devri, Tunç ve Demir devirlerini, birbirinden ayıran önemli bir hadise olarak görülmektedir⁴⁵. Kıtlık ve toprak yetmezliği gibi nedenlerle başlayan bu göçler sonunda henüz yazılı bir kültüre sahip olmayan Demir Devri kültürünün temsilcileri, kendilerinden çok daha üstün bir kültüre ve devlet geleneğine sahip olan Tunç Devri'nin temsilcilerini bertaraf ederek, onların yerini doldurmaya çalışmışlardır. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bu, o kadar da kolay olmamıştır. Çünkü onların yarattığı kargaşa ortamı, yaklaşık dört yüz yıl, Eski Yakın Doğu ve özellikle de Anadolu'da neler olup bittiğine ilişkin bilgi akışını önlemiştir. Eskiçağ tarihçileri, MÖ. 12.-8. yüzyıllar arasında yaşanan ve bilgi akışını engelleyen bu zaman dilimini bir "Karanlık Çağ" olarak nitelendirmektedirler.⁴⁶ Ege Göçleri ile gelen kavimler, Eski Yakın Doğu'nun zaten karmaşık olan etnik yapısını daha da karmaşık hale getirmişlerdir⁴⁷. Ege Göçlerinin bir tek ekonomik hayata olumlu yansımaları olmuştur. Çünkü bu göçlerden sonra kervanlarla yapılan kara ticareti önemini korurken, deniz ticareti daha da önemli hale gelerek uluslararası ticaretin alt yapısını oluşturmuştur. Alışverişlerde de sikke henüz icat edilmediği için, üzeri damgalı altın ve gümüş halkalar kullanılmaya başlanmıştır⁴⁸.

Ege Göçleri'nin sonuçları bir bütün olarak incelendiğinde görülür ki, bu göçlerin ekonomik alandaki etkileri olumlu, fakat diğer alanlardaki etkileri olumsuz olmuştur⁴⁹.

Aslına bakılacak olursa, Ege Göçleri hem Eski Doğu dünyasında hem de Eski Batı dünyasında yeni göç hareketlerinin de tetikleyicisi olmuştur. Nitekim bu göçlerle aynı zaman dilimi içerisinde veya biraz sonrasında yeni göç hareketlerine tanık olunmaktadır⁵⁰. Bu göçlerden birisi de Etrüsk Göçleridir.

3. Etrüsk Göçleri

İtalya'ya şehir kültürünü getiren Etrüsklerin Roma medeniyetinin de temellerini attıklarını öncelikle belirtmemiz gerekir⁵¹.

⁴³ H. Gressman, *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, Berlin 1926, s. 71-76; E. Memiş, *Filistinlilerin Kökeni ve Tarihi*, Konya 1986, s. 46

⁴⁴ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 117

⁴⁵ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 171

⁴⁶ E. Memiş, *a. g. e.*, s. 172.

⁴⁷ E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s. 119

⁴⁸ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 119

⁴⁹ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 174

⁵⁰ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 121

⁵¹ H. Demircioğlu, *Roma Tarihi*, 1. Cilt, TTK Yayını, Ankara 1953, s. 16; E. Memiş, "Etrüsk Kavminin Oluşumunda Troyalıların ve İskitlerin (Sakalar) Rolü", *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler, 2-4 Haziran 2007, Bodrum, Sempozyum Bildirileri*, TTK Yayını, Ankara 2008, s. 107

Hellenlerin Tyrsenler veya Tyrhenler, Romalıların da Tuscalar veya Etrusklar dediği, fakat kendilerini Rasenna adıyla anan bu kavim, İtalya'ya ne zaman ve nereden gelmişti? Daha önceki dönemlere ait kaynaklarda adları geçiyor muydu?

Bilindiği üzere, Homeros'un İlyada adlı destanının da konusunu teşkil eden Troya Savaşları, dünya tarihinin ilk Boğazlar savaşıdır⁵². Arkeolojik bulgulara göre, MÖ. 1240-1230 yılları arasında cereyan eden bu savaşta Anadolu kökenli Troyalılar ile Yunanistan'dan gelen Akalar karşı karşıya gelmişlerdir. Tarihte Doğu ve Batı dünyalarını ilk kez karşı karşıya getiren ve yaklaşık on yıl süren bu mücadelenin galibi, Batı dünyasını temsil eden Akalar olmuştur.

Fakat Akalar bu savaştan galip ayrılmalarına rağmen, Troya bölgesine de Çanakkale Boğazı'na da egemen olamamışlardır. Çünkü Troya Savaşları'ndan hemen sonra, Eski Yakın Doğu dünyasını alt üst edecek büyük bir göç hareketi başlamıştı. Troya Savaşları'nda karşı karşıya gelen Akalar ve Troyalılar, birdenbire kendilerini bu göç hareketinin içerisinde bulmuşlardı. Akalar, MÖ. 13. yüzyılın sonlarında cereyan eden ilk göç hareketinin içerisinde yer almalarına rağmen, MÖ. 12. yüzyılın başlarında vuku bulan ikinci göç hareketine katılmamışlardır. Hâlbuki Troyalılar, Ege Göçlerinin hem birinci aşamasına hem de ikinci aşamasına katılmışlardır⁵³. Mısır firavunu Merneptah'ın MÖ. 1225'lere tarihlenen Karnak Kitabesinde ve firavun III. Ramses'in MÖ. 1190 yılına tarihlenen Medinet Habu Zafer Kitabesinde yenilgiye uğratılan Egeli kavimler listesinde "*Turşalar*" şeklinde Troyalıların da ismi zikredilmektedir⁵⁴. Fakat hemen belirtelim ki, söz konusu göçlere katılan kavimlerin bir kısmı kendilerine yeni yurtlar bulurken, bir kısmı da dönmek zorunda kalmışlardır. Memleketlerine dönmek zorunda kalan kavimlerden biri de Turşalar'dır, yani Troyalılarıdır⁵⁵.

Bize öyle geliyor ki, Vergilius'un "*Aeneas*" adlı destanının başkahramanı olan Troya prensi Aineias da bu göçlerin hiç olmazsa ilk aşamasına katılmış ve daha sonra yurduna dönmüştü. Fakat bir müddet sonra, olumsuz şartlar nedeniyle, yakınlarıyla birlikte bir gemiye binerek İtalya'ya göç etmişti⁵⁶. Aineias ve yakınlarından oluşan grubun İtalya'ya gerçekleştirdikleri göç hareketi, muhtemelen MÖ. 1200'lere tarihlenmelidir. Troya halkının önemli bir kısmı, Mısır firavunlarına yenildikten sonra Anadolu'ya, eski yurtlarına dönmüşler, fakat Çanakkale ve civarında tutunamayınca, Lidya adı verilen İzmir ve Manisa civarına yerleşmişlerdir. Bu bölgede yaklaşık iki yüz yıl oturan Troyalılar, öyle zannediyoruz ki, Dorlar'ın tazyiki yüzünden belli aşamalarla Batı Anadolu Bölgesi'ne doluşan Akalı göçmenler yüzünden MÖ. 10. yüzyıl başlarında çok daha kalabalık kitleler halinde gemilerle İtalya'ya göç etmişlerdir⁵⁷. Fakat hemen belirtelim ki, Troya

⁵² E. Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Konya 2009, s. 45

⁵³ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 174-175

⁵⁴ E. Memiş, *Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?)*, Altınpost Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 133

⁵⁵ E. Memiş, *a. g. e.*, s. 133

⁵⁶ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 175

⁵⁷ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 176

prensi Aineias ve yakın çevresinin oluşturduğu küçük grubun MÖ. 1200'lerde İtalya'ya yaptıkları ilk göç hareketini bir tarafa bırakacak olursak, Troyalıların daha kalabalık gruplar halinde İtalya'ya göç etmeleri hadisesi, iki aşamada gerçekleşmiş gibi görünmektedir⁵⁸. Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre, bu göçlerin birinci aşaması⁵⁹, MÖ. 10. yüzyılda, ikinci aşaması ise MÖ. 8. yüzyılda cereyan etmişti⁶⁰. Troyalıların İtalya kıyılarına ayak bastıkları bu ikinci göç hareketinin cereyan ettiği sıralarda Avrasya steplerinden gelerek Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya giren iki Türk kavmi ile karşılaşılıyor. Bunlar, Kimmer ve İskit kavimleridir⁶¹. Kimmerler, Orta Anadolu'daki Frig Devletini ortadan kaldırarak, yaklaşık bir asır bu ülkeye egemen olmuşlardır. Çetin mücadelelerden sonra Batı Anadolu'daki Lidyalılar, Kimmerleri Anadolu'dan kovmuşlardır. İskitler ya da diğer adıyla Sakalar denilen Türk kavmi ise 28 yıl Doğu Anadolu'ya hükmettikten sonra⁶², Kimmerlerin boşalttığı Güney Rusya'ya yerleşerek, orada Büyük İskit İmparatorluğunu vücuda getirmişlerdir. Fakat bir kısım Sakalar, Güney Rusya'ya dönmek yerine batıya doğru yürümeye devam ederek, Anadolu'yu baştanbaşa geçtikten sonra deniz yoluyla İtalya'ya gelmişlerdir⁶³.

İşte Sakaların bu grubu ile daha önceden İtalya'ya göç etmiş olan Batı Anadolu'lu Troyalılar, İtalya'da karışıp kaynaşmışlar ve Etrüskler ya da Tursakalar denilen kavmi meydana getirmişlerdir. Bir başka ifadeyle Etrüskler adı verilen kavim, Batı Anadolu'lu Troyalılar ile Türk kökenli Sakaların (İskitler) birleşmesiyle oluşmuş yeni bir topluluktur. Dolayısıyla bu yeni kavmin kökeni hem Anadolu'ya hem de Orta Asya'ya dayanmaktadır.

Etrüskler, o zamana kadar köy kültürünü yaşamakta olan İtalya'ya, Anadolu ve Ege kıyılarının şehir kültürünü getirmişlerdir. Çağdaş kavimlerden çok daha yüksek bir hayat standardına sahip olan Etrüskler, kısa zamanda bölgedeki diğer kavimleri egemenlikleri altına almışlardır⁶⁴.

Etrüskler, İtalya'ya sadece şehir hayatını getirmekle kalmamışlar, ziraatı ve madenciligi de geliştirmişlerdir. İtalya'da bağıcılığı ve zeytinciliği bunların ilerlettiği söylenmektedir. Deniz ticaretini de kısa zamanda geliştiren Etrüskler, uzun müddet Akdeniz ticaretini ellerinde tutmuşlardır⁶⁵. Bu cümleden olmak üzere, onlar, Atlas Okyanusu kıyısında Tanca (Tengiz) limanını da kurmuşlardır.

Etrüsklerin ya da diğer adıyla Tursakaların İtalya'da yoğun olarak yerleştikleri ve egemen oldukları coğrafi bölge, tarihe Etruria ya da Toskana olarak geçmiştir.

⁵⁸ H. Demircioğlu, *a. g. e.*, s. 17

⁵⁹ E. Memiş, *Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?)*, s. 134

⁶⁰ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 176

⁶¹ İskitler hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2012; Kimmerler hakkında bilgi edinmek için bkz: M. Taner Tarhan, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Cilt I, Ankara 1979, s. 355-369

⁶² Herodotos, I, 106

⁶³ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 177

⁶⁴ E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, 3. Baskı, Konya 2009, s. 74; E. Memiş, *Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?)*, Altınpost Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 136

⁶⁵ H. Demircioğlu, *a. g. e.*, s. 25

MÖ. 753 yılında Tiber nehri kıyısında Roma kentini kurma çalışmalarını başlatan ve efsaneye göre dişi bir kurt tarafından büyütülen Romus ve Romulus kardeşler, aslında Troya soyundan gelmektedirler. Çünkü onlar Troya Savaşları sonunda Akaların Troya kentinde yaptıkları katliamdan kurtulmayı başarıp İtalya'ya göç eden Troya prensi Aineias'ın torunlarıdır.

Bir Etrüsk şehri olarak kurulan Roma, ilerleyen zaman dilimi içerisinde bir dünya imparatorluğunun başkenti olacaktır.

Doğrusunu söylemek gerekirse, MÖ. 509 yılında Roma'da krallık rejimi yıkılıp Cumhuriyet dönemi başlayıncaya kadar iş başında kalan Etrüskler, bu tarihten itibaren siyaset arenasından çekilmekle birlikte, etnik olarak mevcudiyetlerini yüzyıllar boyunca sürdürmüşlerdir. Özellikle Roma medeniyeti üzerindeki Etrüsk gölgesi hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır⁶⁶. Hatta 15. yüzyılda Avrupa'da başlayan Rönesans hareketinin önderliğini Floransa kenti üstlenmiştir ki, Floransa, bir Etrüsk kentidir. Eskiçağda Roma'ya önderlik eden Etrüskler, Yeniçağ başlarında da bu defa sadece İtalya'ya değil, tüm Avrupa'ya önderlik etmişler, Avrupa'yı Orta Çağ karanlığından çekip çıkarmışlardır⁶⁷.

Görüldüğü üzere, Etrüskler İtalya'ya ve İtalya topraklarında ortaya çıkan Roma medeniyetine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Sonuç

Yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere, Eskiçağda meydana gelmiş olan göçlerin önemli bir kısmı ekonomik nedenler yüzünden gerçekleşmiş görünmektedir. Ekonomik nedenlerin başında da kıtlık, kuraklık ve toprak yetmezliği gibi sorunlar gelmektedir. Bizim burada özet olarak aktarmaya çalıştığımız göç hareketleri, ağırlıklı olarak kıtlık ve toprak yetmezliği gibi nedenlere dayanmaktadır.

Kıtlık yüzünden meydana gelen Amurru Göçleri, Mezopotamya'da hüküm sürmekte olan ve Sümerlerin kurduğu son devlet olarak kabul edilen III. Ur Sülalesinin (MÖ. 2060-1960) yıkılmasına yol açmakla kalmamış, aynı zamanda hayat pahalılığına ve Sümer kentlerindeki demografik yapının değişmesine de neden olmuştur. İlerleyen süreçte Amurru bedeviler hem şehirlerdeki nüfus çoğunluğunu hem de kentlerin yönetimini ellerine geçirmişlerdir.

Fakat kıtlık yüzünden meydana gelen göçlerin en yıkıcısı, MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada gerçekleşen Ege Göçleridir.

Hitit, Mitanni ve III. Babil (Kaslar) devletlerinin yıkılmasına, Mısır Devleti'nin ise insan kaynakları ve ekonomik yönden iyice zayıflamasına yol açan Ege Göçleri, Eski Yakın Doğu'nun siyasi dengelerini de alt üst etmiştir. Henüz yazılı bir kültüre sahip olmayan Egeli kavimler, girdikleri her yeri tarumar etmişler, mevcut yazılı kültürü de büyük ölçüde yok etmişlerdir. Eski Yakın Doğu

⁶⁶ E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, 3. Baskı, Konya 2009, s. 75

⁶⁷ E. Memiş-C. Bülbül, *a. g. e.*, s. 183

Dünyasının yaklaşık dört yüz yıl sürecek olan karanlık bir çağa girmesi, onların yüzündendir. Egeli kavimler ayrıca Eski Yakın Doğu'nun zaten karmaşık olan etnik yapısını, daha da karmaşık hale getirmişlerdir.

Kıtlık yüzünden gerçekleşen göçler içerisinde olumlu sonuçlara zemin hazırlayan göç hareketlerinden birisi, Etrüsk Göçleri'dir. MÖ. 10. ve 8. yüzyıllarda olmak üzere iki aşamada gerçekleşen bu göçler neticesinde İtalya'nın Etruria ya da Toskana bölgesine yerleşen Etrüskler, buradaki mevcut köy kültürünü şehir kültürüne dönüştürdükleri gibi, başta madencilik, gemicilik, bağcılık, zeytincilik ve diğer tarım faaliyetlerinde bölge halkına örnek olmuşlardır. Roma kentinin de kurucusu olan Etrüskler, Roma medeniyetinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine de önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Kaynakça

- Akşit Oktay., *Likya Tarihi*, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1967
- Arnold Bill T., *Who were the Babylonians?*, Leiden, 2005
- Barnett R. D., "The Sea Peoples", *CAH II/2*, chp. XXVIII, Cambridge 1975, s. 359-371
- Bayram Sadi., "Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto Türk İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 62, İstanbul 1989, s. 9-118
- Demircioğlu Halil., *Roma Tarihi*, 1. Cilt, TTK Yayını, Ankara 1953
- Durmuş İlhami., *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993
- Faulkner O. R., "Egypt: From the inception of the nineteenth dynasty to the death of Ramesses III", *CAH II/2*, chp. XXIII, Cambridge 1975, s. 232-247
- Gressman H., *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, Berlin 1926
- Haldar Alfred., *Who were the Amorites?*, *Monographs on the Ancient Near East*, No. 1, Leiden 1971
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çeviren: Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002
- Kınal Füzuzan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A. Ü. D. T. C. F. Yayını, Ankara 1983
- Kınal Füzuzan., *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987
- Köroğlu Kemalettin., *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006
- Landsberger Benno., "Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 20-25 Eylül 1937, TTK Yayınları, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 98-114
- Lewy, J., "Amuritica", *Hebrew Union Collage Annual* 32, 1961, s. 31-74
- Mansel A. M., *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayını, Ankara 1971

Memiş E., “MÖ. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri”, *II. Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s. 103-110

Memiş E., “MÖ. 2. Binyıl Anadolu Tarihinde Lukkalar”, *XI. Türk Tarih Kongresi*’nden Ayrı Basım, TTK Yayını, Ankara 1994, s. 269-275

Memiş E., *Filistinlilerin Kökeni ve Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1996

Memiş E., *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006

Memiş E., “Etrüsk Kavminin Oluşumunda Troyalıların ve İskitlerin (Sakaların) Rolü”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler*, 2-4 Haziran 2007, Bodrum, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, TTK Yayını, Ankara 2008, s. 107-112

Memiş E., *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Konya 2009

Memiş E., *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Konya 2009

Memiş E., *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2012

Memiş E., *Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?)*, Altınpost Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara 2012

Memiş E., *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 14. Baskı, Bursa 2017

Memiş E., *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Bursa 2017

Memiş E., *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2019.

Memiş E.-Bülbül, C., *Amurrular (Araplar’ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elâzığ 2012

Memiş E.-Bülbül, C., *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014.

Schuler V. E., *Die Kaskäer (Ein Beitrag zur Ethnographie des Alten Kleinasien)*, Berlin 1965

Tarhan M. T., “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt I, Ankara 1979, s. 355-369

Taylor W., *The Mycenaean*, London 1972.

Whiting R. M., “Amorite Tribes and Nations of Second Millenium Western Asia”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. I-II, 2nd edition, New York 2006, s. 1231-1242.

OSMANLI TAŞRASINDA TARIMSAL KALKINMA VE ZİRAİ KURUMLAR: BATI ANADOLU ÖRNEĞİ

Agricultural Development and Agricultural Institutions in the Ottoman Province: Western Anatolia Example

ELİF CHARLOTTE NELSON*

Özet

XIX. yüzyıl Batı Avrupa merkezli iktisadi yayılımın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik sistemine eklenme sürecinin gerçekleştiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır. Bu dönem aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi içerisinde gerçekleştirdiği ciddi bir dönüşümü de temsil etmektedir. Avrupa'nın üstünlüğünün kabul edildiği ve merkezden başlayarak hemen her alanda bir modernleşme çabasının sergilendiği yüzyıllık süreçte gerçekleştirilen atılımlarla bürokrasi çağdaştırılmış, ekonomik kalkınma için gereken adımlar atılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, modernleşen kurumları ile taşraya nüfuz ederek Avrupa merkezli iktisadi yayılıma karşı korumacı bir ekonomik yaklaşım sergilemiştir. Bu doğrultuda Osmanlı ekonomisinin temel gelir kaynağını oluşturan tarımsal üretimin kalkınmasına öncelik verilmiştir.

Sanayileşme sürecini tamamlayan Batı Avrupa ülkeleri ekonomik yayılma alanı olarak Osmanlı taşrası içerisinde Batı Anadolu'ya ağırlık vermişlerdir. İzmir ve hinterlandı yabancı sermayedarlar için bir cazibe merkezi olmuştur. Özellikle Batı Anadolu'da üretilen tarım ürünlerinin Avrupa pazarlarında önemli bir yere sahip olması, tarımsal kalkınmaya yönelik çalışmaların bu bölgede yoğunlaşmasına olanak sağlamıştır.

Planlı bir zirai politika çerçevesinde hareket eden Osmanlı hükümetleri, tarımsal kalkınmayı gerçekleştirmek üzere önce merkezde daha sonra da ihtiyaca yönelik taşrada zirai kurumlar oluşturmuştur. Bürokrasinin modernleşmesi ile tarımsal bürokrasi de hem merkezde hem de taşrada yerini bulmuş, ekonominin iyileştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasında etkili bir rol oynamıştır. 19. Yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı İmparatorluğunda tarımsal kalkınmayı destekleyen geçici imar meclisleri ya da taşrada kurulan ziraat meclisleri ve benzeri zirai kurumların oluşturulması bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Süreli yayın ve araştırma- inceleme eserlerin de desteği ile Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinden elde edilmiş veriler doğrultusunda Batı Anadolu özelinde tarımsal kalkınmaya yönelik gerçekleştirilmiş çalışmalar, meydana getirilen zirai kurumlar, bu kurumların ekonomiye ve Batı Anadolu'ya etkisi ve 19. Yüzyıl boyunca devam eden tarımsal kalkınma çabalarının Osmanlı'nın sosyal ve ekonomik tarihine katkısının sorgulanması çalışmanın hedefleri arasında yer almaktadır.

* Araştırma Görevlisi; Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bornova/İzmir, elif.nelson.keles@ege.edu.tr.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Kalkınma, Tarım Bürokrasisi, Batı Anadolu, Ziraat Meclisi, Tarım.

Abstract

XIX. century is a period in which Western Europe-based economic expansion and the process of articulation of the Ottoman Empire into the world economic system took place. This period also represents a serious transformation of the Ottoman Empire within itself. The bureaucracy has been modernized and the necessary steps have been taken for economic development with the breakthroughs that took place in the century in which the supremacy of Europe has been accepted and a modernization effort has been exhibited in almost every area. The Ottoman Empire, with its modernizing institutions, has shown a protective economic approach against the economic expansion of Europe. In this respect, priority has been given to the development of agricultural production, which is the main source of income for the Ottoman economy.

Western European countries, which completed the process of industrialization, focused on Western Anatolia in the Ottoman provinces as an economic sprawl. İzmir and its hinterland became a center of attraction for foreign investors. The fact that the agricultural products produced in Western Anatolia have an important place in European markets has enabled the efforts towards agricultural development to be concentrated in this region.

Acting within the framework of a planned agricultural policy, the Ottoman governments formed agricultural institutions in the center and then in the provincial provinces to realize agricultural development. The modernization of the bureaucracy and the agricultural bureaucracy found their place both in the center and in the provinces and played an effective role in taking the necessary measures to improve the economy. From the middle of the 19th century, the establishment of agricultural institutions supporting agricultural development in the Ottoman Empire such as the agricultural assemblies (Ziraat Meclisleri) or temporary reconstruction councils (İmar Meclisleri) are the subject of this study. In line with the data obtained from the Ottoman Archives, with the support of periodical publications and research works, this study aims to question the contribution of agricultural development efforts towards the social and economic history of Ottoman Empire and Western Anatolia.

Key Words: Agricultural Development, Agricultural Bureaucracy, Western Anatolia, Ziraat Meclisi, Agriculture.

Giriş

Dünya ticaretinin 19. Yüzyılın başından birinci dünya savaşına kadar elli kat artmasıyla Kuzey Amerika ve Avrupa'nın batısında refah seviyesinin yükselmesi sonucunu doğurmuş böylece Avrupa'nın talebi dünya ekonomisine egemen olmuştur, çevrede kalan üreticiler ise Batı ekonomisinin etkisi altına girmiştir. Osmanlı İmparatorluk topraklarında Batı merkezli ekonomi etkisine ilk giren Balkan toprakları olmuş bunu Batı Anadolu, Suriye ve Lübnan'ın Batı kıyıları

izlemiştir¹. Endüstrileşmiş bir dünyada Osmanlı'nın diğer ülkelere tarımsal ürün ve ham madde ihtiyacını karşılamak rolünü üstlendiği yerli ve yabancı gözlemcilerin hem fikir olduğu bir görüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal üretimini arttırması demek Avrupa'nın talebinin karşılanması ve gelirinin artması anlamına geliyordu. Bu durum İmparatorluğun devamlılığının garanti altına alınmasının yanı sıra modernleşme çabalarına da ekonomik destek sağlanması anlamına geliyordu².

Uygun bir limana sahip olması ve çok zengin bir hinterlandın tek çıkış özelliğini taşıması dolayısıyla İzmir, Anadolu'nun dış ticaretinde en önemli yeri almıştır³. Özellikle 19. Yüzyıl başında bazı sanayi ülkeleri ile imzalanan ticaret antlaşmaları sonucu İzmir Selanik ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun hem ithalat hem de ihracat merkezi olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın sonundan itibaren kendini gösteren modernleşmenin, 19. Yüzyılda ivme kazandığı ve resmi bir politika haline geldiği görülmektedir. İlk önce askeri alanda gerçekleştirilen modernleşmenin işe yaradığı görülünce sırasıyla diğer alanlarda da kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle eğitilmiş bürokrat ihtiyacının ortaya çıkması modernitenin sivil eğitim alanına da yansması anlamına gelmekteydi. Batı tarzı sivil bürokrasi oluşturma eğilimi İmparatorluğun savunma mekanizması olmuştur. Merkezde başlayan bürokratik modernleşme II. Mahmut döneminde bakanlıkların kurulması ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde zirai bürokrasi alanında Zahirî Nezareti kurulmuştur. Zahirî Nezaretinin kurulması ile başlayan zirai bürokratikleşme süreci 1838 yılında Ziraat ve Sanayi Meclisinin (daha sonra Meclis-i Umur-u Nafia) oluşturulmasıyla devam etmiş ve 1893 yılına kadar çeşitli dönüşümlerden geçerek Orman Maden ve Ziraat Nezaretinin kurulmasıyla son halini almıştır. Tanzimat ile birlikte modernleşmeyi sosyal ve idari reformlar ile yürüterek ekonomik gelişmeyi hedefleyen bir yönetim anlayışı doğmuştur. İktisat politikasının doğmasına da neden olan imar-ı mülk hedefi içerisinde ekonominin bel kemiği olan tarım sektörü öncelik haline getirilmiştir⁴. Bu doğrultuda 1838 yılında tohumları atılan tarımsal kalkınma politikasını uygulayacak zirai bürokrasinin II. Abdülhamit Döneminde olgunlaşmasıyla arzulan hedefe ulaşmaya yönelik çalışmalar hız kazanmıştır.

Taşrada Zirai Kurumlar

Tanzimat'ın ön gördüğü kurumsallaşma modernleşme çerçevesinde merkez ve taşradaki idari yapılanmaların yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda yeniden yapılandırılan yerel yönetimlere zirai kalkınma için bazı görevler yüklenmiştir. İlk dikkati çeken 1871 yılında çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi bu görevlerin detayını vermektedir. Nizamnamenin 62.

¹ Donald Quataert: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, C.6, s.1557

² Donald Quataert, "Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.6, No.2, April 1975, s. 210

³ Orhan Kurmuş; *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap İstanbul, Mart 2012, s. 87-88

⁴ Tevfik Güran; *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay. İst. 1998, s. 45

Maddesinde vilayet meclisinin görevleri arasında ticaret ve sanayinin geliştirilmesi, her çeşit tahıl tohumunun ve hayvan cinslerinin ıslahı için çalışmalar yapması yer almaktadır. 73. Maddesinde ise yerel meclislerin ticaret ve ziraat hakkında geçmiş yıl ve gelecek yıl için müzakere edileceği, ortaya çıkan durumların merkeze bildirileceği aktarılmıştır. 100. Maddesinde ise nahiye meclislerinin ziraat, sanayi ve ticarete dair köy ihtiyar meclislerinde arz olunacak görüşlerin merkeze bildirilmesi, köylerde ziraat aleti ve hayvanlarının artırılmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirmeleri beklenmektedir⁵. Hükümet tarafından atanan tarım bürokratları dışında yerel idarelerin de Osmanlı'nın kalkınmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirmesi beklenmektedir. Bu da merkezi hükümetin yerel idareler ile sorumluluğu paylaştığını düşündürmektedir.

Ziraat Müdürleri ve Ziraat Müfettişleri

Merkezde Ziraat Meclisi ilk iş olarak memleketin ziraat ve sanat sahasında kalkınması engelleyen durumların ne olduğunu tespit etmek için bir anket açarak eyaletlere yazı göndermiştir. Ziraat meclisinin ülkenin tarımsal üretim ve bu üretimin sanayi dallarında uygulanmasına yönelik icraatlarını ilk olarak taşrayla paylaşmış olması meclisin yeni dönemdeki politik tavrına işaret etmektedir. Ziraat Meclisinin aldığı en önemli kararlardan biri tarımsal gelişme alanında merkezden yapılabilecek şeylerin sınırlı olduğunu görerek taşra ile ilişkilerini güçlendirme yoluna gitmesi ve ülke çapında teşkilatlanıp hizmet verebilmek için her eyalet ve sancağa birer ziraat müdürü, kaza ve nahiyelere de ziraat müdür vekili atanmasının önerilmesidir. Müdürlerin temel görevleri, buldukları bölgenin ekonomik gelişmesi için yapılabilecek çalışmalar hakkındaki tekliflerini merkez Ziraat Meclisi'ne bildirmektir. Ayrıca çiftçilerin üretimi artırma ve çeşitlendirme çalışmalarına destek olacaktı⁶.

Ziraat Meclisinde alınan bu karar Meclis-i Valâ ve Meclis-i Ali-i Umumide müzakere edildikten sonra kabul olunmuştur. Önerinin kabulünden sonra, Anadolu'da 20 ve Rumeli'de 10 kazada mahalli meclisler tarafından seçilen ziraat müdürleri, görevlerine başlamışlardır⁷. Bu doğrultuda taşraya tayin edilecek ziraat müdürleri hakkında hazırlanan talimatnameye göre ziraat müdürleri ve vekilleri yaşadıkları yörenin ekonomik bakımdan durumu iyi olan kişiler arasından mahalli meclis ve halk tarafından seçilecek ve İstanbul'daki ziraat meclisinin onayı ile görevine başlayacaktır. Ziraat müdür ve vekillerinin hizmetlerine karşılık maaş bağlanmayacağı ve hizmetinin bedeli olarak maddi hiçbir şeye sahip olamayacağı için hali vakti yerinde olanlar arasından seçilmesi uygun görülmüştür ayrıca memleketin kalkınması adına nail olunan bu görevden *şeref ve gurur* duymaları gerektiği talimatnamede yer almıştır⁸.

⁵ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 139-140

⁶ Güran, *19. Yüzyılda Tarım*, s. 46

⁷ Güran, aynı yer.

⁸ "Ziraat Müdürlerinin Vezaif-i Memuriyetlerine Dair Talimat", *Düstur* 1. Tertip, c. 2, s. 434-436 (1854); TZTBB, s. 83

Nitekim seçilen bu ziraat müdürleri tarım bürokrasisinin en temel görevlileri olmuşlardır. Yaşadıkları bölgeyi kalkındırmak adına hayli çalışmalarda bulunmuşlardır. Halk tarafından seçilen bu müdürler halkın güvenini kazanmış kimseler olduğundan yaşadıkları bölgede ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmek için de başvuru kişiler olmuşlardır. Örneğin; İzmir'in Menemen ve Akhisar Kazaları sınırında bulunan çiftliklerin sınırlarının etraflarındakilerle davalık olmadan, meclis azaları ve ziraat müdürleri tarafından belirlenmesi⁹ hükümetin de bu müdürleri bilirkişi olarak kabul ettiğinin bir göstergesidir.

Ziraat müfettişleri 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni eğitimini tamamlamış profesyonellerin ancak göreve başlayabilmesidir. Ziraat müdürlerinden farklı olarak müfettişler görevlerini *şeref ve gurur* için değil öncelikle maaş karşılığında yapmaktadır. Birçoğu Avrupa'da eğitim görmüş bu profesyoneller, atandıkları bölgelerde tarımın iyileştirilmesi için gerekli araştırmaları gerçekleştirmek, modern tarım yöntemlerini uygulayarak halkı bilgilendirmek ve öğrenciler yetiştirmek gibi görevleri vardır. Aydın vilayetinde 1883-1885 yılları arasında Nuri Efendi, 1886-1893 yılları arasında Bakyan Efendi, 1895-1908 yılları arasında Zakaryan Efendi'nin neredeyse kesintisiz olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır¹⁰.

Tarım bürokrasisi XIX. Yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında artık daha profesyonel bir şekle bürünmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal kalkınmayı gerçekleştirmeye yönelik çalışmaları bakımından ziraat müfettişleri buldukları bölgede oldukça önemli katkılar sağlamışlardır. Özellikle tarım zararlıları ve hastalıkları ile mücadele, hayvan ve tohum cinslerinin ıslah edilmesine yönelik çalışmalarda başrolde olmuşlardır. Aydın sancağına bağlı Karapınar Köyündeki incir ağaçlarında çıkan hastalığın araştırılması için ziraat müfettişi Bakyan Efendi'nin bir süre burada ikamet etmesi gerekmiştir. Ancak Halkalı Ziraat Mektebine tayini gerçekleşince bu görevi yerine getirememiş ve aldığı harcırahı sandığa iade etmiştir¹¹. Bu gibi işlerin yanı sıra hem halkı bilgilendirmek hem de zirai öğretim için çalışmalarda bulunmuşlardır. Örneğin Aydın Ziraat Müfettişi Zakaryan Efendi "*Gül ve Mahsulatı*", "*Tönbeki Ziraatı*", "*Bağ Biti*" gibi kitaplar yazmıştır¹².

Zirai Kredi Kurumları: Memleket Menafı Sandıkları ve Ziraat Bankası

İmparatorluğun tarımsal kalkınmadaki en büyük engellerinden biri üreticinin içerisinde bulunduğu borç batağı idi. Bu borçlanma zirai kredi ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda ilk kez Tuna Valiliği sırasında Mithat Paşa'nın girişimi ile 1863 yılında kurulan Memleket Menafı sandıkları 1867 yılına gelindiğinde sermayesi 20 milyon kuruşa ulaşmıştır. Kurulan ilk sandığın

⁹ A.MKT.UM.408/25

¹⁰ Bakınız: Quataert, a.g.e., s. 93

¹¹ BEO 1004/75227. (6 Eylül 1897)

¹² MF.MKT 299/39. (31 Aralık 1895); Bkn: Agop Zakaryan, *Tönbeki Ziraatı*, Aydın Vilayeti Matbaası, 1313 ve *Bağ Biti*, Aydın Vilayeti Matbaası, 1313

başarısı üzerine 1865 yılında Edirne eyaletinde ve Tırhala Sancağında kurulmuş ve giderek İmparatorluk geneline yayılmaya başlamıştır¹³.

Köylerdeki sahipsiz toprakların imece usulü ile işlettilerinde elde edilen gelirlerin kaza merkezlerinde toplanması prensibine dayanan memleket sandıkları, 1867 yılında çıkarılan bir nizamname ile düzenlenmiştir. Böylece bu sandıklar üzerinden gerçekleştirilecek kredi ilişkilerinin çerçevesi çizilmiştir. Sahipsiz toprakların köylüler tarafından işletilmesi hoşnutsuzluğa neden olunca nizamname ile birlikte köylülerin arttırdıkları zahirelerin satılmasıyla elde edilen gelir memleket sandıklarının sermayesini oluşturmaya başlamıştır¹⁴. Bir kaza ya da sancak merkezinde sandık kurulabilmesi için en az 200 liralık bir sermaye birikiminin sağlanmış olması gerekmektedir. Oluşturulan bu sandık sadece o kaza merkezine bağlı olan köylere kredi verebiliyordu. Aylık %1 faiz ile dağıtılan krediler en az üç en çok on iki aylık verilmekte idi. Bu sandıklara üyelik gönüllülük esasına dayanmakta iken maaşlı bir sandık emini ve üyelere seçilen dört kişilik bir kurul tarafından yönetilirdi. Gerekli görülen yerlerde maaşlı bir kâtip çalıştırılırdı. Bu yönetimin borç taleplerini dinlemek, yılsonunda elde edilen karı üyelere dağıtmak ya da bu kar ile kazanın alt yapı faaliyetleri için kullanılmasını sağlamak gibi görevleri bulunmaktaydı. Her yılın Kasım ayında kapatılan hesaplardan elde edilen kar bağlı bulunduğu kazanın yol, köprü, kaldırım, okul yapımına harcanabiliyordu¹⁵. Devlet memleket sandıkları uygulamasını yakından takip ederek gerektiğinde bazı yönetmelikler ile düzenlemeler gerçekleştirilebilmekteydi. Nitekim bu sandıklar devleti ciddi bir yükten kurtardığı gibi beledi hizmetlerin sağlanmasını da garanti altına almaktadır. Bu nedenle memleket sandıkları hükümet tarafından ciddi anlamda her zaman desteklenen kuruluşlar olmuşlardır.

Batı Anadolu’da bulunan Menafi Sandıklarının sermayeleri hakkında istikrarlı veriler olmamakla birlikte 1878/1879 yılı Ödemiş Kazası sandığının sermayesi 1.158.362 kuruş¹⁶ iken ertesi yıl 1.320.099 Kuruşa yükseldiği kayıtlardan takip edilebilmektedir¹⁷. 1878/1879 yılı Foçateyn Kazasının sermayesi ise 425.884 kuruştur¹⁸. Aynı yıl Bodrum’un sermayesi 162.500 kuruş¹⁹, Tavas’ın sermayesi 278.312 Kuruş, Marmaris sermayesi 97.252,20²⁰ kuruştur. Tire Kazası 1880 yılı Sermayesi ise 810.424,20 kuruştur²¹.

¹³ Güran 2014, s. 179

¹⁴ Her çiftçiden bir çift öküz için 15 kg buğday alınacaktır. Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve menafi ve temettuatının mahall-i sarfi hakkında nizamnamedir”, *Düstur 1. Tertip C.2* s.387-389; Özgün, *Osmanlı Devletinde Tarım*, s. 303

¹⁵ Özgün, *Osmanlı Devletinde Tarım (1839-1918)*, s. 304; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ank. 2013. s. 38-39; Quataert, s.121

¹⁶ *Salname*, 1296, s. 88

¹⁷ *Salname* 1297, s. 94

¹⁸ *Salname* 1296, s. 99

¹⁹ *Salname* 1296, s.1 35

²⁰ *Salname* 1296, s. 137

²¹ *Salname* 1297, s. 96

Sandık sermayelerinin bölgede tarımla uğraşan kişi sayısı ile doğru orantılı olduğu ileri sürülebilir. Hem maddi açıdan hem de nüfus açısından görece daha zengin olan ilçelerin sermayesinin daha fazla olduğu kayıtlardan takip edilebiliyor.

25 yıl boyunca tarımsal alanda kredi ilişkilerine çözüm olan memleket menafi sandıkları 1888 yılında Ziraat Bankasının kurulması ile bu bankanın taşradaki şubeleri durumuna gelmiştir. Artık kurumsal ve çağdaş bir finans kuruluşuna sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, zirai kredi ilişkilerini üstlenir hale gelmiştir. Nitekim kendi memurlarının yolsuzluk yapma ihtimaline karşı üreticiyi koruyan ve kollayan uygulamaları dikkate değerdir. Örneğin her şubenin kendine ait Ziraat Bankası Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım reformunda lokomotif rolünü üstlenen bir kuruluş olmuştur. Üreticiye kredi sağlamanın yanı sıra tarım bürokrasisinin taşra kollarında çalışan memurların maaşlarının sağlanması, gerekli görülen yerlerde ulaşım ve eğitim masraflarını karşılanması, Avrupa'daki ziraat okullarına gönderilen öğrencilerin masrafları, örnek tarlalar, ziraat okullarının masrafları mali yükünü de omuzluyordu. Ayrıca tarımın geliştirilmesi için gerekli olan tarım makinelerinin deneme ya da teşhir amaçlı satın alınması ve üreticiye, örnek tarla ve ziraat okullarına tohum satın alındı²².

Kuruluş nizamnamesine göre Ziraat Bankası, memleket sandıklarının hak ve görevlerini üstlenmektedir. Merkezi İstanbul'da olmak üzere vilayet merkezlerinde ve tarımsal üretim açısından önemli sancaklarda birer şube açılacaktır. Taşınmaz malların rehini ve sağlam kefalet karşılığında çiftçilere borç para vermek ve faizle mevduat kabul etmek bankanın temel görevi olarak belirlenmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti'nin denetiminde altında çalışacak olan bu bankanın sermayesini ise hali hazırda menafi sandıklarındaki paralar ve alacaklardan, "hisseyi iane"²³ den ve banka açıldıktan sonra elde edilecek faiz gelirlerinden oluşacaktır²⁴.

Banka yönetimi bir genel müdür ve yönetim kurulu oluşturacaktır. Genel müdürü Ticaret ve Nafia Nezareti'nin teklifi ile padişah tarafından atanacaktır. Yönetim kurulu ise toplam 8 kişi olacaktır. Bunlar genel müdür ve yardımcısı, Şura-ı Devletten bir, Divan-ı Muhasebattan bir, ilgili nezaretin seçtiği bir, İstanbul Ziraat ve Ticaret Odasının seçeceği iki ve İstanbul Ziraat Başmüfettişidir²⁵. Taşra şubelerinde ise yönetim kurulu şube müdürü, ziraat müfettişi, Ziraat ve Ticaret odaları tarafından seçilecek bir ve daire-i belediye üyeleri arasından seçilecek bir kişiden toplam 4 kişiden oluşacaktır²⁶. Yönetim kurulunun yetkileri arasında, şube açıp kapatmak, her ay ve yılsonunda verilecek banka hesaplarını onaylamak, rehin edilen malları satmak, bankanın kuruluş nizamnamesinde değişiklik yapmak,

²² Cihan Özgün; "Osmanlı Devletinde Tarım" *Osmanlı Tarihi Araştırmaları I*, (ed. Ahmet Oğuz), Kesit Yay. İst. 2018

²³ Aşarın onda birinin banka sermayesine aktarılan yardım parasıdır. Ziraat Bankasının sermayesi 10 milyon liraya ulaşınca kaldırılacaktır. Bkz: Güran 2014, s. 182

²⁴ Güran 2014, s.182

²⁵ Tefvik Güran; *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İş Bank. Yay İst. 2014, s. 182

²⁶ Güran, a.,g.,e., 2014, s. 183

bankaya açılacak davaları görüşmek, bütçe dışı harcamalara izin vermek ve yıllık banka bütçesini hazırlamak vardır²⁷.

Örnek olarak 1890/1891 yılı Aydın Vilayeti Ziraat Bankası müfettişliğinde şube memuru Halil Efendi ve ikinci kâtip Yusuf Nafi Efendi görev yapmaktadır²⁸. Aynı yılın Aydın Vilayeti Ziraat Bankası Memurları aşağıdaki gibidir:

Tire Ziraat Bank Sandığı Meclis-i İdaresi; Meclis başkanı Mustafa Ali Efendi, Muhasebe Kâtibi Mehmet Efendi, Azalar: Kâmil Efendi, Aza Hacı Sadık Efendi, Aza Hacı Mehmet Bey, Aza Hacı Hafız Mehmet Efendi, Aza Ahmet Efendi²⁹.

Bergama Ziraat Bank Şubesi İdaresi: Başkan Hacı Mehmet Efendi, Muhasebe Kâtibi Muhittin Efendi, azalar; Tahsildar Mehmet Ağa, Halil Efendi, Yani Efendi, Apostolaki Efendi³⁰.

Urla Ziraat Bank Şubesi İdaresi Başkan Ömer Fevzi Efendi, Muhasebe Kâtibi Mehmet Bey, Hacı Hüseyin Efendi, İbrahim Efendi, Kosta Efendi, Eftimi Efendi, Tahsildar Yunus ve Ahmet Efendiler³¹.

Menemen Ziraat Sandığı Heyeti; Başkan Hafız Mehmet Efendi, Azalar: Hacı Mehmet Ağa, Mustafa Ağa, Mehmet Ağa, Yako Efendi, Muhasebe Kâtibi Ali Efendi³².

Çeşme Ziraat Sandığı Heyeti: Başkan Rıza Efendi, Abdi Kaptan Efendi, Petro Çelidaki Efendi, Ninaki Petridi Efendi, Muhasebe Kâtibi Ali Bey, Tahsildar Mehmet Çavuş ve Aristotili Efendiler³³.

Alaçatı Nahiyesi Ziraat Sandığı Vekilleri: Başkan Hacı Yorgi Mirankoz Efendi, Azalar Kostanti Hacı Miko Efendi, Kostanti Simra Efendi, Muhasebe Kâtibi Hacı Arif Efendi, tahsildar Abdi Ağa, tahsildar Perikli Efendi³⁴.

Seferihisar Ziraat Bankası Başkan Rauf Bey, Azalar; Hoca zade Mustafa Efendi, Müftüzade Hasib Efendi, Muhasebe Kâtibi Abdülkerim Efendi³⁵.

Kuşadası Ziraat sandığı: Başkan Hacı Mahmutzade Hasan Bey, azalar Karasuluzade İbrahim Efendi, Çilingiroğlu Yanako Efendi, Mocooğlu Yanko Efendi, Fendilafiti Yorgaki Efendi, Nazif Efendi, Yanako Efendi, Hacı Hüseyin Efendi muhasebe Kâtibi Ömer Efendi³⁶.

²⁷ Güran 2014, s. 183

²⁸ *Salname*, 1308 s. 98

²⁹ *Salname*, 1308 s. 111

³⁰ *Salname* 1308, s. 113

³¹ *Salname* 1308, s. 115

³² *Salname* 1308, s. 117

³³ *Salname* 1308, s. 119

³⁴ *Salname* 1308, s. 120

³⁵ *Salname* 1308, s. 121

³⁶ *Salname* 1308, s. 123

Ödemiş Ziraat Bank Şubesi: Başkan Hacı Ali ağazade Hasan Efendi, azalar Hacı Hafız İbrahim Efendi, Hacı Hafız Halil Efendi, Alim Efendi, Orhan Efendi, Yusuf Efendi, muhasebe Kâtibi Ali Haydar Efendi³⁷

Bayındır Kazası Ziraat Bankası: Başkan Hüseyin Efendi, azalar Mehmet Ağa, Serkiz Efendi, Kâtip Hıramlıbo Efendi, Tahsildar Pandoli Efendi, Kolcu İbrahim Efendi³⁸.

Foça Ziraat Bank Şubesi: Başkan Hacı Veli Efendi, azalar İsmail Efendi, Vasilaki Efendi, Vankel/ vangel Efendi, muhasebe Kâtibi Hafız Ali Efendi³⁹.

Yeni Foça Ziraat Bank Şubesi: Başkan Ligoraki Efendi, aza Hafız Mehmet Efendi, Muhasebe Kâtibi Hafız Ahmet Efendi⁴⁰.

Nif Ziraat Bankası Şubesi Muhasebe Kâtibi Osman Efendi⁴¹.

Torbalı Ziraat Sandığı Heyeti: Başkan Musulluzade elhac Mehmet Hilmi Bey, muhasebe Kâtibi Ali Rıza Efendi, Tahsildar Hurşit Ağa azalar Kürtoğlu Süleyman Ağa, İsmail Ağa, Çubukçuoğlu Mustafa Ağa⁴².

Karaburun Ziraat Sandığı Heyeti: Başkan Hafız Mehmet Efendi azalar Hacı Hasanzade Ahmet Ağa, Yazıcı Mehmet Ağa, muhasebe Kâtibi İbrahim Ethem Efendi, tahsildar Mehmet Efendi, tahsildar Mustafa Efendi⁴³.

Bornova ve Seydiköy’de herhangi bir sandık şubesinden bahsedilmemektedir. Nitekim kurulan bazı sandıklar işlerliği olmadığı gerekçesiyle kapatılabilmektedir. Ziraat Bankası kurulurken İzmir’e bağlı Nif, Torbalı, Karaburun, Alaçatı ve Yeni Foça nahiyelerinde birer sandık açılmıştır. Buralarda sözleşme yazıcısı (mukavelat muharrirleri) bulunmadığı için bağlı buldukları kazalardan kâtiplerin haftada bir defa adı geçen nahiyelere uğramasıyla borç senetlerinin mahallerinde tasdik ettirilmesi gerekmektedir. Buralardan gelecek memurların harcırah ve masraf karşılığı olarak ziraat bankası nizamnamesinin 29. Maddesi hükmünce sözleşmeyi imzalayanlardan yüzdüelik hesabıyla alınmakta olan kayıt vergisinin %2 si olarak belirlenmişse de bu karardan şimdiye kadar mukavelat muharrirleri ile tapu memurları oralara gönderilememiş, buralarda görevli olan kâtiplerin tuttukları kayıtları zaten haftada bir gün merkeze getirmeleri gerektiğinden ve krediye başvuracak çiftçiler de nahiyeye merkezlerinde bekleyerek hayli masraf etmeleri nedeniyle bir de bu ücreti ödemek istemedikleri için çiftçilerin sandık kredilerinden yararlanamayıp, şimdiye kadar gerçekleşen borçlanmaların çok az olduğu gerekçesiyle, böyle giderse sandıkların idame ve idarelerinin hem banka hem de çiftçiler için zor olduğu dile getirilmiştir. Bu doğrultuda Nif, Torbalı ve Karaburun

³⁷ *Salname* 1308, s. 125

³⁸ *Salname* 1308, s. 126

³⁹ *Salname* 1308, s. 128

⁴⁰ *Salname* 1308, s. 128

⁴¹ *Salname* 1308, s. 129

⁴² *Salname* 1308, s. 130

⁴³ *Salname* 1308, s. 130

sandıkları sermayesinin İzmir şubesine, Yeni Foça sermayesinin Eski Foça'ya, Alaçatı sermayesinin de Çeşme şubesine aktarılmasına karar verilmiştir⁴⁴.

Ziraat Bankası tarımsal kalkınmanın her alanında devletin yükünü omuzlayan bir kurum olmuştur. Sadece üreticiye kredi sağlamakla değil, geciken memur maaşlarının ödenmesi, yurt dışına gönderilecek öğrencilerin masraflarının karşılanması, örnek tarla ve ziraat okullarının masraflarının karşılanması, iyi tarım uygulamalarının geliştirilmesi için gerekli makinelerin satın alınması Ziraat Bankası aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Örneğin İzmir ve Manisa'da Amerikan asma fidanlıkları oluşturulmak istenmiş ancak bunun maliyetinin ziraat bankası sandıklarında filoksera hastalığı ile mücadele için ayrılan bütçeden gerçekleştirilmesi önerilmiştir. Ancak Şurayı Devletten gelen cevapta filoksera karşılığının hiçbir yere harcanmaması beyan olunmuştur⁴⁵.

Ticaret ve Ziraat Odaları

Taşra ile merkez arasında bir köprü olarak ticaret ve ziraat odaları karşımıza çıkmaktadır. 1876 yılında Ziraat ve Ticaret Cemiyetlerinin kurulmasına karar verilmiştir. Bu cemiyetlerin üyeleri kazalarda dörder, livalarda sekizer vilayet merkezinde ise on ikişer kişiden oluşmak üzere seçileceklerdir. Ziraat ve Ticaret olarak iki ayrı oda halinde kurulmalarına karar verildiğinden ziraat cemiyetine seçilecek azanın tarımla uğraşıyor olması, ticaret cemiyetine seçilecek azaların ise ticaretle uğraşıyor olması gerekmektedir. Seçilen bu üyeler haftada bir gün toplantı düzenlemekle yükümlü olup, kaza odaları liva odalarına, liva odalarının da merkez vilayet odalarına ve onların da doğrudan doğruya Ticaret Nezaretine müracaata hak ve yetkileri vardır. Oda yönetimleri dört mevsim başlarında ekili dikili alanlar, ağaçlar, meyveler ve ziraat hayvanlarıyla koyun, sığır ve nakliye için kullanılan hayvanların hali hakkında genel bir malumat sunmak görevleri arasında yer almaktadır. Tarımın geliştirilmesi önündeki engellerin nedenleri konusunda araştırma yapmak ve ticaretin gelişmesi için çalışmalar yapmanın yanı sıra memleketin imarı ve refah seviyesinin artırılması bu odaların kuruluş amaçları arasında yer almaktadır. Ziraat ve Ticaret odalarında görev alacak kişilerin şu yolda çalışarak vatan ve millete bir hizmet edecekleri⁴⁶ yani maaşsız, herhangi bir karşılığı olmadan çalışacakları vurgulanmaktadır. Hiyerarşik olarak taşradaki odalar İstanbul Ziraat ve Ticaret Odalarına bağlı olmakla birlikte aracısız olarak ilgili bakanlıklarla iletişim halindedirler.

Ticaret ve Ziraat odalarının resmi daireler olarak kabul edildiği ve bu nedenle ilçe ile merkez arasında gerçekleştirilen yazışmalardan posta ücreti alınmaması gerektiği kayıtlara yansımıştır. Kırkağaç Ticaret ve Ziraat Odası ile İzmir Ticaret ve Ziraat Odasının arasında geçen haberleşmelerden posta ücreti alınmış ve bunun iade edilmesi gerektiği aktarılmıştır. Çünkü Ticaret ve Nafia Nezaretinden bildirilen

⁴⁴ BEO 725/54325, (1 Ocak 1896)

⁴⁵ BEO 613 / 45975 (5 Nisan 1895); BEO 601 / 45027 (16 Nisan 1895)

⁴⁶ *Düstur* 1. Tertip, c. III, s. 570-571 (6 Nisan 1876)

Şûrâ-yı Devlet kararınca resmi daireler arasında geçen haberleşmelerin ücretsiz yapılması gerektiği bildirilmiştir⁴⁷.

Aydın Vilayetinde bulunan ticaret ve ziraat odalarının 1890-1891 yılları üyeleri aşağıdaki gibidir:

İzmir Ticaret Odası Başkan Gokas Efendi İsayan, ikinci başkanı Miralayzade Lütfü Bey, Azalar; Karabet Efendi Arabiyan Yemişçizade Kadri Bey Bogos Varinyan Efendi Karabet Efendi Zakyan Zaharya Kokbaş oğlu Yorgi Akkaşoğlu Mösyö Kasbar Barri Kostaki Efendi, Hacı Yorgi, Hayım Bolako Efendi Molla Sava, Başkâtip Agop Efendi İstanbulluyan⁴⁸

Tire Ticaret ve Ziraat Odası Başkan Hacı Mehmet Efendi, Azalar: Mehmet Sait Efendi, Kâmil Efendi, Tahir Efendi, Mehmet Efendi, Hacı Hafız Ali Efendi, Nikolaki Efendi⁴⁹

Urla Ziraat ve Ticaret Odası Başkan Ömer Fevzi Efendi, Azalar: Mehmet Şerif Efendi, Kosta Efendi, Todoraki Efendi, Tefilo Efendi⁵⁰.

Menemen Ziraat Odası: Başkanı Baki Efendi, Azalar: Tekâüd (emekli) Mehmet Ağa, Kayıkzade Mehmet Ağa, Dimitraki Efendi⁵¹.

Çeşme Ziraat Odası: Zekeriya Efendizade Ali Rıza Efendi, Hacı Mehmet Efendi, Yanaki Petridi Efendi ve Angelino Marika Efendi⁵².

Manisa Ziraat Odası: Başkanı Hacı Lütfullah Efendi, azalar: Bekir Ağa, İzzet Efendi, Mehmet Efendi, Mustafa Efendi, Karakaş Dişo Efendi, İbrahim Efendi, kâtip Süleyman Efendi⁵³.

Kula Ziraat Odası Azalar: Mehmet ağa, İbrahim Efendi, Yovakim Efendi⁵⁴

Kırkağaç Ziraat Odası: Reis Hacı Ahmet Ağa, azalar: Mustafa Efendi, Ahmet Efendi⁵⁵

Çine Kazası Ziraat Odası Reis Sadık ağa, azalar: Umur köylü Mustafa Efendi, Hacı Osman Ağa⁵⁶

Denizli Ticaret Odası: Başkan (Boş) azalar: Hacı Ali ağa, Timraz Efendi⁵⁷

Buldan Ziraat Odası: Reis Hacı Hüseyin Efendi, azalar: Ahmet, Veli, Ahmet, Emin ağalar⁵⁸

⁴⁷ DH.MKT 2279/63. (3 Aralık 1899)

⁴⁸ *Salname* 1308, s. 101

⁴⁹ *Salname* 1308, s. 111

⁵⁰ *Salname* 1308, s. 116

⁵¹ *Salname* 1308, s. 117

⁵² *Salname* 1308, s. 119

⁵³ *Salname* 1308, s. 134

⁵⁴ *Salname* 1308, s. 142

⁵⁵ *Salname* 1308, s. 149

⁵⁶ *Salname* 1308 s. 160

⁵⁷ *Salname* 1308 s. 168

⁵⁸ *Salname* 1308, s. 172

Milas Ziraat Odası Başkan Rıfat ağa, azalar: İbrahim Efendi, Emin Efendi, Yako Efendi⁵⁹.

Çekirdeksiz ve razakı üzümlerinin başlıca ihracı yapılan İngiltere tarafından Osmanlı ürünlerine çok yüksek gümrük vergisi alındığından üzümlerin fiyatları gittikçe artmaya başlamıştır. Bu gümrük vergisinin tarım ve ticareti olumsuz yönde etkilediği hakkında İzmir Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası tarafından bir girişimde bulunulmuştur⁶⁰.

Zirai Eğitim kurumları ve Uygulama Tarlaları

XIX. yüzyılın son çeyreğinde zirai eğitim alanında önemli atılımların gerçekleştirildiği görülür. Özellikle yüzyılın ortasından itibaren Avrupa'da eğitim görüp memlekete geri dönen eğitimli memurların girişimleri ile İstanbul Halkalıda bir ziraat ameliyat mektebi kurulmuştur. Bu okulun hedefleri arasında kökleşen tarım bürokrasisine taze kan yetiştirmenin yer aldığı ileri sürülebilir. Hükümet zirai kurumsallaşma doğrultusunda İmparatorluk genelinde ziraat okulları ve örnek tarlalar açmak için çalışmalar gerçekleştirmiştir. Halkalıdan sonra Bursa ve Selanik'te de bir ziraat okulu açılmıştır. İzmir gibi bir tarım merkezinde de ziraat okulu açma girişimleri olduğu ancak bazı engellerle karşılaşıldığı anlaşılmaktadır.

1888 yılında İmparatorluğun diğer vilayetleri ile birlikte İzmir'de de tarım açısından önemli olan mevkilere birer tecrübe tarlası açılmasının uygun olacağı karar verilmiştir⁶¹. Bu tarlalardan kent merkezinde olanın daha sonra ziraat okulu olması hedeflenmiştir.

İzmir'de ziraat okulu olarak inşa edilen binanın sanayi mektebine dönüştürüldüğü yani sanayi mektebi öğrencilerinin bu binaya nakledildiği kayıtlara geçmiştir⁶². İzmir'de sanayi mektebi açılmasının kötü olmadığı fakat öncelikli de olmadığı aktarılmıştır. İzmir'in ihracatının sanayi ürünleri değil tarım ürünleri olduğu vurgusuyla ziraat okulu olarak tasarlanan binanın neden sanayi mektebine dönüştürüldüğünün açıklanması istenmiştir. Teorik olarak öğrenilen zirai bilgilerin uygulanması için okul çevresinde yeterli miktarda arazi olmadığının anlaşılması üzerine⁶³ bu bina sanayi mektebine tahsis edilmiştir. 1894 yılında İzmir'de uygun bir arazi bulunmuş ve daha sonra ziraat ameliyat mektebine dönüştürülmek üzere kurulacak örnek çiftlik için bir arazi bulunmuş ve gereken işlemler sonrasında buraya bir örnek tarla kurulması kararlaştırılmıştır⁶⁴.

Örnek tarlalar içerisinde personel için barınma, hayvanlar için ahır ve benzeri binalarında içinde yer aldığı yerlerdir. Bu tarlaların her yaştan ve sosyoekonomik çevreden çiftçiye ücretsiz eğitim vermek hedefleri arasında yer almaktadır⁶⁵. Bu tarlalar ziraat okullarından farklı olarak öğrencilere değil köylülere en güncel ve iyi

⁵⁹ *Salname* 1308, s. 182

⁶⁰ BEO 2743/205689. (17 Ocak 1906)

⁶¹ *MV* 36/31 (7 Ekim 1888)

⁶² *A.MKT.MHM* 727/3, 12. (24 Nisan 1893)

⁶³ *DH.MKT* 33/40. (9 Mayıs 1893)

⁶⁴ *BEO* 408/30526. (22 Mayıs 1894)

⁶⁵ Quataert, *a.g.e.*, s.109

tarım yöntemlerini, verimliliğın arttırılmasına yönelik uygulamaları, ihracata yönelik yeni tarım ürünlerinin ekilmesinin faydaları, tohum ıslahı veya tarım zararlıları ile mücadele konusunda bilgi vermek amacıyla kurulmuştur⁶⁶.

XIX. Yüzyılın ortalarında Fransa bütün gül yağı ihtiyacını Osmanlı İmparatorluğu'ndan karşılıyordu. 1862 yılında Fransa'ya 888 kg ve İngiltere'ye 709kg gül yağı ihraç edilmiştir. Ancak düşük fiyatlı olduğu gerekçesi ile gül üretiminde ciddi bir düşüş gerçekleşmiştir⁶⁷. Gülyacağı üretiminin yaygınlaştırılması için gül bağlarının, İzmir'de bulunan Amerika asma fidanlığında veya numune çiftliğinde oluşturulması, örnek tarla ve çiftliklerin halkın görebileceği yerlerde olmasından dolayı faydalı olacağı ileri sürülmüştür⁶⁸. Devlet tarafından ücretsiz gül fidanları dağıtılarak⁶⁹ bu bitkiyi yetiştirenler beş yıl süre ile öşürden muaf tutulmuşlardır⁷⁰. Hükümetin çabaları sonuçsuz kalmamış ve 1890'ların başında bağ ve bahçelerde gülistanlar meydana getirilmiştir.

Örnek tarla ve çiftliklerde yeni tarım ürünlerinin köylüye tanıtılmadan önce işin ehli ziraat müfettişleri tarafından uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Marsilya'dan İzmir'e getirilen mantar ağaçlarının gelen talimatnameye göre diktirilmesi Aydın Vilayeti ziraat müfettişliğine bildirilmiştir⁷¹.

Sonuç

Kapitalist dünya ekonomisinin sınırlarının genişlemesiyle daha önce bu sisteme dahil olmamış bölgelerin bu yeni sisteme katılımı sırasında önceden bölgede var olan her türlü ilişkileri zayıflatarak çözdüğü ileri sürülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomik sistemi ile bütünleşirken geçirdiği süreçte var olan ekonomik, sosyal ve hatta siyasal ilişkilerin yeniden yapılandığı görülür. Bu bağlamda siyasi otoritenin imparatorluk genelinde sağlamlaştırılmasının hayati önem taşıdığı fark edilmiş ve dünya ekonomisine eklemlenme sürecinde zayıflayan bağları güçlendirmek, yeniden yapılandırmak adına imparatorluk diğer alanlarda olduğu gibi bürokratik anlamda da modernleşme yoluna gitmiştir. Avrupa'nın üstünlüğünün kabul edildiği ve en üstten başlayarak hemen her alanda bir modernleşme çabasının sergilendiği yüzyıllık süreçte gerçekleştirilen atılımlarla bürokrasi çağdaştırılarak ekonomik kalkınma için gereken zemin hazırlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, modernleşen kurumları ile taşraya nüfuz ederek Kapitalist yayılıma karşı korumacı bir yaklaşım benimsemiştir. Bu doğrultuda Osmanlı ekonomisinin temel gelir kaynağını oluşturan tarımsal üretimin kalkınmasına öncelik verilmiştir. Ticari değeri yüksek ihracata yönelik tarım ürünleri yetiştirilmesinin teşvik edilmesi, modern tarım uygulamalarının köylüye aktarılmaya çalışılması, vergi muafiyetleri, kredi kurumlarının oluşturularak

⁶⁶ Quataert, *a.g.e.*, s. 110-111

⁶⁷ Özgün, *a.g.e.*, s. 218

⁶⁸ ŞD 520/46. (30 Ağustos 1895)

⁶⁹ Özgün, *a.g.e.*, s. 218-219

⁷⁰ ŞD 520/46. (30 Ağustos 1895)

⁷¹ DH.MKT 2037/83. (1 Ocak 1893)

sermaye birikimine öncülük edilmesi gibi uygulamalar Osmanlının ekonomik kalkınmaya yönelik samimi çabasını sergilemektedir. Memleket sandıkları ve ziraat müdürleriyle İmparatorluk genelinde kapısı çalınmadık köy bırakmamak suretiyle taşra ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesi, parçalanmayı önlemeye yönelik hareket edildiğini düşündürmektedir. Gerçekleştirilen reformların ne kadar başarılı olduğu tartışma konusu olsa da Osmanlı bürokratlarının Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı zirai kurum ve eğitim mirası göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

Resmi Kaynaklar

Bab-ı Ali Evrak Odası 408/30526; 2743/205689;725/54325; 613/45975; 601/45027, 1004/75227

Dahiliye Mektubi Kalemî Evrakı 33/40; 2279/63; 2037/83

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı 299/39.

Meclis-i Vâlâ 36/31

Şûrâ-yı Devlet 520/46

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı 727/3

Sadaret Umum Vilayet Evrakı 408/25

“Ziraat ve Ticaret Cemiyetlerinin teşkiline dair tezkere-i Samî” *Düstur* 1. Tertip, C.III, s.570-571. (6 Nisan 1876)

“Ziraat Müdürlerinin Vezaif-i Memuriyetlerine Dair Talimat”, *Düstur* 1. Tertip, C.II, s. 434-436

Salname-i Vilayet-i Aydın; Hicri 1296, 1297,1308

Araştırma-İnceleme Eserler

Akyıldız Ali; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yay. İst. 1993.

Çadırcı Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ank. 2013.

Güran Tevfik; *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay. İst. 1998

Güran Tevfik; *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İş Bank. Yay İst. 2014

Kasaba Reşat; *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yay. İst. 1993.

Kurmuş Orhan; *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap İstanbul, Mart 2012

Özgün Cihan; *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak: İzmir ve Çevresinde Ticari Tarım (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2014

Özgün Cihan; “Osmanlı Devletinde Tarım” *Osmanlı Tarihi Araştırmaları I*, (ed. Ahmet Oğuz), Kesit Yay. İst. 2018

Quataert Donald: “Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme”
Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi c. 6, İstanbul

Quataert Donald; *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, İş Bankası Kül. Yay., İstanbul 2008

Quataert Donald, “Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.6, No.2, April 1975

Shaw Stanford J, “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, *International Journal Of Middle Eastern Studies*, S.6, 1975

Tural Erkan; “Osmanlı Orman Maadin ve Ziraat Nezaretinde Bürokratik Reform (1908-1914)”, *Tarih Dergisi*, Sayı 48 (2008/2), İstanbul 2009

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış

Zakaryan Agop, *Tönbeki Ziraati*, Aydın Vilayeti Matbaası, 1313

Bağ Biti, Aydın Vilayeti Matbaası, 1313

Aydın Sancağı Menafî Sandıklarının Hicri 1294 Senesi Sermayesini Mübeyyin Cetveldir (Kuruluş Cinsinden)							
Bölge	Gerekli ve gereksiz masraflar	Bakaya olup (Geriyeye kalan) tahsil olunamayan	Geriyeye tahsil olunamayan ile masraflar	Mevcut sandık	İrızat (borç vermeler)	Toplam	İcmal
Aydın Sancağı	5516	140.098,25	145.614,25	1.093,24	841.543	842.636,26	988.251,09
Bozdoğan	23.247,25	61.344,10	84.591,30	76.940	319.223,20	396.153,20	48.074,510
Söke	20.091	0	20.091	32.571,05	379.581	412.152,05	43.224.305
Buldan	14.685,20	0	14.685,20	24.427,24	43.879,26	463.217,10	47.790.230
Demizli	36.658,20	26500	63.158,20	30.149,08	692.055,01	722.204,09	78.536.229
Nazilli	21.477	438.333,20	45.981,25	91.456	874.923,30	966.379,30	142.619.015
Toplam	121.675,20	666.276,20	787.952	256.627,21	3.546.115,37	2.852.743,18	45.906.950.180

Kaynak: *Sahname-i Vilâyet-i Aydın H. 1296*

Aydın vilayetindeki menafi sandıklarının 95 senesi şubatı sonuna kadar devam eden masrafsız sermayesi (Kuruş Cinsinden) (1880 yılı)					
İzmir	257423	288313	Kuşadası	247792,23	277527,23
	03890			029735	
Bayındır	423171,20	473951,20	Tire	547416,20	
	050780			065689	
Ödemiş	1548720,37	1734566,3	Menemen	248007,03	277767,03
	185846	7		29860	
Çeşme	994195,05	1113498,0	Foçateyn	503462,23	563877,23
	119303	5		60415	
Urla	878881	984346	Bergama	472602,9	529314,9
	105465			56712	
Seferihisar	190368,1	212212,1	Alaçatı	415490	465348
	21844			49858	
Nif	266056,16	297982,16	Karaburun	302346,28	338627,28
	31926			36281	
Torbalı	10160,20	113792,20	Bornova	43229,25	48416,25
	12192			5187	
Aydın	943605,27	1056837,2	Söke	460720,10	516006,10
	113232	7		55286	
Bozdoğan	357592,20	398503,20	Buldan	446520,10	500102,10
	40911			53582	
Denizli	627076,35	702325,35	Nazilli	1076106	1205238
	75249			0129132	
Manisa	486690,28	545092,28	Demirci	256544,14	287329,14
	58402			30785	
Salihli	274605,04	307557,04	Kasaba	386823	433241
	32952			46418	
Gördes	323986,05	392864	Alaşehir	256337,10	287097,10
	68878			30760	
Akhisar	120499,30	134958,30	Eşme	344550,12	385896,12
	14459			41346	
Kula	320401,30	358849,30	Kırkağaç	494519,28	553861,28
	38448			59342	
Soma	181494	203273	Muğla	105502,25	118162,25
	21779			12660	
Bozüyük	98790,30	110644,30	Milas	302400	338688
	118540			36288	
Fethiye	76170,32	85310,32	Tavas	866434	968290
	9140			103756	
Köyceğiz	94705,28	106069,28	Bodrum	199337,20	223258,20
	11364			23920	
Marmaris	97353,16	109035,16			
	11682				

Kaynak: *Salname-i Vilayet-i Aydın H. 1298.*

20. YÜZYILA GİRERKEN TOKAT KALHANESİNDE EMEK

Labor at Tokat Kalhane in the Early 20th Century

ENGİN ARAS*

Özet

Osmanlı döneminde madenlerden çıkan cevherlerin –altın, gümüş, bakır, kurşun vb.- saflaştırılarak külçe haline getirilmesi işleminin yapıldığı tesislere verilen isim kalhanedir. Kalhaneler aslında maden işleme tesisleridir. Bu tesisler genellikle tersane, cebehane, donanma ve darphane ihtiyaçlarının karşılanması için organize edilen, aynı zamanda iç piyasa için çalışan küçük esnafında -özellikle bakırcılar için- ham maddelerinin karşılandığı önemli kuruluşlardır. Kalhaneler arasında 18 ve 19. yüzyıllarda öne çıkan kalhane Tokat kalhanesidir. Burada dikkati çeken en önemli noktalardan bir tanesi Tokat'ta bir maden olmamasına rağmen kalhanenin Anadolu Osmanlı'sının en önemli kalhanesi olarak görülmesi ve önem verilmesiydi. Tokat kazasının bakır ile ilişkisi milattan önceye kadar dayanmaktadır. Daha önceleri birçok bölgesinde bakır madeni olduğu bilinen kazanın bizim inceleyeceğimiz dönemde aktif halde bir madeni olmadığı da bilinmektedir. Fakat bakır işçiliğinin bu denli gelişmiş olmasının sebebi çok uzun yıllardır bu topraklarda bakırla uğraşmış olunmasıdır. Tokat kalhanesinin 17. yüzyılda kayıtlarının bulunduğu ve bu dönemde bakır ihtiyacının Gümüşhane ile Kastamonu'nun Küre kazasındaki madenlerden karşılandığı kuvvetle muhtemeldir.

Tokat kalhanesinin önemli olduğu fakat geri kalmış bir teknoloji ile işletildiği ve bu nedenle de üretimin pahalı olduğunu dönemin seyyah notlarından ve teknolojisini denetlemek ve yenilemek için Avusturya'dan getirilen mühendis raporlarından anlamak mümkündür. 19. yüzyıl ortalarına doğru getirilen mühendisin raporu, şehrin ortasından akan suyun kullanılarak daha verimli hale getirilebilecek bir kalhaneden bahsetmekte ve bakırın tabh edildiği fırınların yenilenmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu rapor sonucunda yeni bir kalhane yapılması hakkında bir hatt-ı hümayun da mevcuttur. Bu yenilenmenin yapılması gereklidir çünkü Tokat kalhanesinde üretim hayli pahalıdır ve ziyan olan bakır miktarı da yüksektir. Aynı dönemde Avrupa'da çok daha ucuza bakır üretilmektedir. 1880'lerden itibaren Tokat kalhanesi Ergani madeni tarafından beslenmeye başlanmıştır. Ergani'den getirilen madenler Tokat kalhanesinde külçeler haline getirilmekte ve buradan da çoğunlukla Samsun iskelesine götürülmüş ve oradan da İstanbul'a sevk edilmiştir. Kalhanenin en büyük masraflarından bir tanesi nakliye ücretidir. Çoğu zaman madenlere yakın aşiretlerin develerinin kiralanması yolu ile yapılan nakliye işlemi, yeterli olmadığı dönemlerde kalhane çevresindeki kazalardan alınan destek ile gerçekleştirilmiştir. Dönem içerisinde nakliye ücretlerine sürekli olarak zam yapıldığı görülmektedir.

* Dr. Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, SBE, İktisat Tarihi ABD, Tokat enginaras81@gmail.com

Bunun sebebi olarak ise develerin ve arabaların sağlandığı aşiretler için bu işlerde çalışmak kar getirici bir iş olarak görülmemekteydi.

Kalhaneden dönem dönem iç piyasaya bakır verilmediği de yine belgelerde karşımıza çıkmaktadır. İç piyasaya bakır verilmemesinin sebebi ise devletin içinde bulunduğu mali ve askeri durum olabilmekteydi. Bu durum karşısında özellikle Tokat bakır esnafının zor duruma düştüğü ve kalhane nazırına arzuhal yazıp durumu bildirdikleri görülmektedir. Kalhane çalışanlarının da birçok isteği vardır bunlardan örnek vermek gerekirse omcalık amelelerinin askerlikten muaf olma talebi ile yazdıkları arzuhal gösterilebilir. Tokat kalhanesindeki işgücü ile ilgili daha önce yapılan çalışmalar incelendiğinde Charles Issawi tarafından yayınlanan sayı olan 1000 işçi sayısına ulaşılmaktadır. Bu sayı 19. yüzyılın ilk yarısına aittir. Bu çalışmanın ana konusu dönemi itibari ile Anadolu Osmanlı'sının en önemli kalhanesi olma özelliğine sahip olan Tokat kalhanesindeki işgücünü, yapılan işleri ve karşılığında alınan ücreti ortaya koymaktır. Yapacağımız çalışma sonucunda kalhanedeki işleri tasnif etmiş olacağız. Bu çalışma ile Tokat kalhanesinde hicri 1301 ile 1328 tarihleri arasında görev yapan personelin görev yapma tarih aralıklarını, unvanlarını, isimlerini ve aylık olarak maaşlarını tespit etmek çalışmamızın başlıca amacıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tokat, maden, kalhane, emek.

Abstract

In the Ottoman period, the name given to the facilities where the ores produced from the mines were purified by gold, silver, copper, lead and so on. Kalhaneler are actually mining processing facilities. These facilities are often important organizations that are organized to meet the shipyard, cebehane, navy and mint needs, but also for small tradesmen working for the domestic market- especially for copperers. Among the kalhaneler in the 18th and 19th century, the most important fortress is Tokat. One of the most remarkable points here was that the Kalhan was seen as the most important Turkish chapel of Anatolia and was given importance, although there was no mine in Tokat. The relationship between copper and Tokat accident dates back to BC. It is also known that the boiler, which was previously known as a copper mine in many regions, was not a mine in the period we examined. But the reason why copper workmanship has been so developed is that it has been engaged in copper in this land for many years. It is highly probable that the Tokat district had records in the 17th century and that the need for copper was met from the mines of Gümüşhane and Kastamonu in the Küre.

It is possible to understand from the engineer reports brought from Austria that the Tokat factory is important but it is operated underdeveloped technology and therefore production is expensive. The report of the engineer, who was brought to the middle of the nineteenth century, mentions a calfa which could be made more efficient by using the water flowing in the middle of the city and stated that the furnaces where the copper was used should be renewed. As a result of this report, there is also a hatt-ı hümayun. This renewal is necessary because production in Tokat is very expensive and the amount of copper that is wasted is high. In the same period, much cheaper copper is produced in Europe. Starting from the 1880s, Tokat Kalhani started to be

fed by Ergani mine. The mines brought from Ergani were turned into nuggets in the Tokat Kalhan and from there they were mostly taken to Samsun and then shipped to Istanbul. One of the biggest expenses of the house is the transportation fee. Most of the time, the process of transporting the camels of the tribes close to the mines was carried out with the support received from the accidents around the kalhane in periods when it was not enough. It is seen that the transportation charges have been continuously increased during the period. The reason for this is that it was not seen as a profit-making business for the tribes where camels and cars were provided.

The fact that copper is not given to the domestic market during the period is also seen in the documents. The reason for not giving copper to the domestic market could be the financial and military situation of the state. In the face of this situation, it is seen that especially the Tokat copper shopkeepers were in a difficult situation and they reported the situation to the governor. There are many wishes of the employees of Kalhane, for example, they can be shown with the desire to be exempted from military service. When previous studies on the labor force in the Tokat workshop were examined, the number of workers, published by Charles Issawi, was reached. This number belongs to the first half of the 19th century. The main subject of this study is to reveal the workforce, the work done and the wages in exchange for the Tokat Kalhan which is the most important building of the Anatolian Ottoman Empire. As a result of our work, we will have classified the jobs in the house. The main purpose of this study is to determine the dates, titles, names and salaries of the personnel working in the Tokat office between 1883 and 1911.

Key Words: Ottoman, Tokat, mine, kalhane, labor.

Giriş

Kalhane kavramı, özellikle sanayi de kullanılacak maden cevherlerinin eğitilerek saf metal elde etme işleminin yürütüldüğü tesislere verilen isimdir. Eğitilen bu cevherlerin külçe haline getirildiği ocaklı yerlerdir¹. Kalhanelerde, altın, gümüş ve bakır cevherlerinin saflaştırılma işlemleri yapılmaktadır². Kalhanelerde saflaştırılan cevherlerin kullanım alanı çok geniştir. Özellikle bakır kullanım alanı açısından çok farklılık göstermekteydi. Tersanelerde gemi yapımında, darphanelerde sikke basımında, güherçile yapımında³, bakırcı esnafının ham maddesinde,

¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, M.E.B. Devlet Kitapları, 1. Fasikül, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, 151

² Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devletinde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır" *Belleten*, c. 59, S. 226, Aralık-1995, s. 643

³ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir). C-AS-39-1784 ve C-AS-847-36215. Kayseri ve Konya'da inşa olunan güherçile fabrikalarının kazanları için Tokat kalhanesinden bakır talebi.

tophanenin top dökümünde ⁴ kullanılan bakırlar kalhanelerde saf hale getirilmekteydi⁵.

Osmanlı Devleti'nin madenlere bakışı bize kalhanelerin önemi hakkında da ipucu vermektedir. Madenlere her dönemde hem askeri hem de mali açıdan, gereksinimlerin karşılanmasında dışa bağımlı olunmaması zorunluluğu nedeniyle ehemmiyet verildiği görülmektedir. 1249 (1834) yılında yazılan bir Hatt-ı Hümayun⁶, Ergani Madeni'nin senelik üretiminin Tokat kalhanesine gönderilip tasfiye (arıtılma) edildikten sonra Tophane, Tersane ve sair mahaller için üçyüzbin okka bakır ayrıldıktan sonra kalanının satılmasını buyurur. Özellikle merkantilizmin uygulandığı dönemlerde, gümrüklerde cevher ya da mamul durumdaki madenlerin ülke dışına çıkması yasaklanmıştır⁷. Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi ile birlikte sanayide daha fazla maden kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti de özellikle XVIII. yüzyılda madenlerine daha fazla önem vermeye başlamış ve gerek yönetsel olarak gerek hukuki açıdan değişimlerle madenlerinden en üst düzeyde verim almaya çalışmıştır⁸. Kalhaneler madenlerden çıkan cevherlerin ilk işlendiği yerlerdir. Kalhanelere verilen önemin ulaştığı boyutları görmek için, ülke dışından getirilen ve kalhanelerin modernleştirilmesi için çalışan yabancı mühendisleri sayabiliriz. Hem madenlerin hem de kalhanelerin modernleştirilmesinde on yılı aşkın süredir çalışan mühendislerin varlığı Osmanlı Devleti'nin kalhaneye verdiği önemi ortaya koymaktadır⁹. XVIII. yüzyıl öncesinde iki asır boyunca Avrupa madenciliğiyle rekabet edebilecek düzeyde olan Osmanlı madenciliği, gelişen teknolojiye ayak uyduramaması sonucu madenlerinden kâr edemez hale geldiğinden, yabancı mühendislerden daha fazla faydalanmaya başlamıştır. Maden-i Hümayûn Başmühendisliğine kadar yükselebilen bu mühendisler uzun yıllar Osmanlı Devleti için çalışmışlardır¹⁰.

⁴ A-AMD-25-99, Mehmet Beşirli, "Tokat Bakır Kalhanesinin Yönetimi (1793-1853)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:14, S. 1, 2004, 229-230. C-AS-988-43114, "...mühimmat-ı harbiye ve edevat-ı cihadiye ve donanma ve kalelere mahsusen isağa edilecek top ve sair mühimmat için Ergani Madeni hasılatından Tokat kalhanesinde tabh edilerek iki gemi ile gelen 3497 buçuk kantar bakırın navul ücreti ...".

⁵ Oktay Belli ve İ. Gündoğ Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi-Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri*, İstanbul, Sandoz Kültür Yayınları No:14, 1993, s. 50-51

⁶ HAT-567-27828

⁷ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, Cilt:10, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 1475

⁸ Abdullah Özdağ, "Osmanlı Bakır İşletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870)" *Turkish Studies*, S. 9, 2014, s. 463-465

⁹ A-AMD.2-54. I-MVL-146-4122

¹⁰ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri" *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2007, 82

Tokat Kalhanesinin Tarihçesi Ve Önemi

İlk kayıtları XVI. yüzyıla dayanan Tokat Kalhanesi¹¹ özellikle bakır tasfiyesi ile tüm Osmanlı Devleti'nde ün salmış bir tesisdir¹². Bakırcılık tarihi açısından da Tokat ili ayrı bir öneme sahiptir. Tokat'ın Almus ilçesinde bakır ergitildiğine dair bulunan kalıntılar İlk Tunç Çağına aittir. Bu sayede Tokat'ın bakırla ve bakırcılık ile bağının çok kadim bir ilişki içinde olduğunu söyleyebilmekteyiz¹³. Kalhane ve benzeri tesisler madenlerin yakınında kurulabildiği gibi, aktif madeni olmayan şehirlerde de kurulabilmekteydi. Tokat kalhanesi de aktif bir madene sahip olmadığı halde kalhaneye sahip olan bir şehirdir. Daha önceleri maden ocaklarının varlığının bilindiği bir şehir olmasına rağmen, kalhanenin aktif olarak işletildiği dönemlerde, Tokat'ta bu kalhaneyi besleyecek bir maden bulunmamaktadır¹⁴. Tokat kalhanesi BOA vesikalarında çoğunlukla bakır tasfiye edilen yer olarak geçmektedir hatta bazı belgelerde bakır kalhanesi olarak yer almaktadır¹⁵. Tokat kalhanesine birçok madenden bakır nakli yapılmıştır. Gümüşhane, Kastamonu Küre, Ergani ve Keban madenleri, bakır nakli yapılan en önemli madenlerdir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde özellikle Ergani madeni Tokat kalhanesini besleyen en önemli maden konumuna geçmiştir¹⁶. XVIII. yüzyılın yarısından sonra 1207 (1793) yılında Tokat dışında ki kalhanelerin tamamı yıkılmıştır¹⁷.

Tokat kalhanesi, bakırcılık sanatı ile meşhur olan Tokat bakırcı esnafına da hammadde sağlayarak iç piyasanın da ihtiyaçlarını gidermesi bakımından ayrıca önemli bir göreve sahipti. Bakırcılığın büyümesi öylesine hızlı olmuştur ki, Tokat'ta en önemli iki sektör olan ve yıllık vergi miktarının büyük bir çoğunluğunu oluşturan pamuklu ve basma sektörünün payına XVII. yüzyılın sonlarında ulaşmıştır¹⁸. Bakırcılık sanatının muhtevasında birçok bakırdan yapılmış ya da bakır içeren alet mevcuttur, özellikle mutfak eşyaları, tencere, tabak ya da ev aletleri şamdan, fener bunlara örnek olarak gösterilebilir¹⁹. Bu gelişimin ana kaynağını hiç şüphesiz Tokat kalhanesinin, Ergani madeninden çıkan tüm bakırın Tokat'a nakledilmesi kararı ile oluşturduğu fiyat üstünlüğü ve hammadde sıkıntısı çekmemesi olarak görebiliriz.

Kalhane Personelinin Görev Tanımları, Maaşları Ve Çalışma Süreleri Kalhane Personelleri

¹¹ Fahrettin Tızlak, *a.g.e.*, s. 644

¹² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 11. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014, 283

¹³ Ergun Kaptan, "Türkiye Madencilik Tarihine Ait Tokat Bölgesini Kapsayan Yeni Buluntular", *MTA Enstitüsü Dergisi*, 1982, 93/94

¹⁴ Fahrettin Tızlak, *a.g.m.*, s. 643

¹⁵ C-DRB-3-129

¹⁶ Mehmet Beşirli, *a.g.m.*, 230

¹⁷ C-DRB-5-229, Fahrettin Tızlak, *a.g.m.*, 646. Aslında vesikada geçen", *kadim olan kalhanelerden maada kalhanelerin kapatılması...*" beyanı ile tüm kalhanelerin değil görece daha yeni kalhanelerin kapatıldığı anlamını çıkarmak daha doğru olacaktır. Ayrıca 1798 yılında İstanbul Baruthanesinin kalhanesi olduğunu vesikalardan görebilmekteyiz. C-AS-896-38572

¹⁸ Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 285

¹⁹ Murat Hanılçe, "18. Yüzyılda Tokat Kaza Merkezi'nde Eğitim Öğretim Hizmetlerini Destekleyen Vakıflar", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/1, 2016, s. 182

Kalhane personelleri kalhanede düzenli olarak çalışan kalhane memurlarıdır. Kalhanenin çalışmadığı zamanlarda da maaşlarını alırlar ayrıca emeklilik (tekaüt) ve mazuliyet maaşı alma haklarına sahiptirler. Kalhane personelinin maaş dökümleri ve detayları Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinden, Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maadin defterlerinden 1027 numaralı defterden derlenmiş bilgilerdir²⁰.

Kalhane Müdürü

Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde idari anlamda getirilen yenilikler sonucu Tokat kalhanesinin yönetim şekli de değişmiştir. Tanzimat'a kadar nazırlar tarafından yönetilen kalhane, Tanzimat ile birlikte müdürler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Hicri 1264 (1847) yılına değin kalhane müdürlüğü bağımsız bir şekilde yürütülürken, bu tarihten itibaren kaza ile kalhane müdürlüklerinin birleştirilmesine karar verilmiştir. Yapılan birleştirme sonucu hem Tokat kazası hem de Tokat kalhanesine ilk müdürlüğü yapan kişi Ragıp Ağa'dır²¹. Daha önce belirttiğimiz üzere kaza ve kalhane müdürlüklerinin birlikte yürütülmesi uygulaması 1296 (1880) tarihine kadar –bazen ayrı ayrı müdürlükler verilmiştir²²-devam etmiştir²³.

Kalhane müdürünün görev ve yetkileri ile ilgili bir kayıt olmamakla birlikte kalhane yönetiminin yerelde ki sorumlusu olduğu düşünülmektedir. Merkez idare ile yapılan yazışmalardan ve kalhanenin üretiminden sorumlu olan kalhane müdürü, kalhanenin hesap cetvellerini de onaylayan kişi olarak sorumludur. Kalhane müdürlüğünün önemli bir görev olduğu ve bu görevin rehavet ve tembellik kaldıramayacağını, bu nedenle görevden alınan bir kalhane müdürü ile ilgili yazışmadan anlamak mümkündür²⁴. Kalhane ve kaza müdürlüğünün birlikte yapıldığı dönemde, müdür maaşı 5850 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bu tutarın 2200 kuruşu kaza idareciliğinden, 3650 kuruşu ise kalhane müdürlüğü görevinden dolayı verildiği görülmektedir²⁵. Kalhane müdürlüğü görevinin kaza idareciliği görevinden daha fazla maaşı olduğu görülmektedir. Bu durum da bize kalhane müdürlüğü görevinin önemini anlatan diğer bir göstergedir. Tokat kalhanesinde müdürlük yaptığını tespit edebildiğimiz isimler ve tarihleri aşağıdaki gibidir.

• Hicri 1255 (1839): Hüseyin Efendi, merkez idareden gelen bir yazı Kalhane müdürü Hüseyin Efendi'ye Nazır denmesinin sebebinin incelenmesini istemektedir²⁶. Bu sorgulamanın sebebi ise Sadarete sorulan kalhane memurunun unvanının nazır mı yoksa müdür mü olması gerektiğine karar verilmesinin istenmesidir²⁷. Sorgulamadan anlaşılıyor ki Sadaret kalhane memuruna müdür unvanının verilmesini uygun görmüş

²⁰ T.d.1027. Ayrı bir kaynaktan elde edilen bilgiler ayrıca dipnotlarda belirtilmiştir.

²¹ A)MKT.MHM.3.84

²² Tokat Kaza Müdürü ve Tokat Kalhane Müdürü olarak iki ayrı kişinin aynı anda görevli oldukları bilinmektedir. Bakınız: A)MKT.NZD.139.35

²³ A)MKT.NZD.139.35

²⁴ A)MKT.NZD.139.35

²⁵ MAD.d.13684

²⁶ D.DRB.i.4.8

²⁷ D.DRB.i.4.10

ve dolayısıyla Tokat kalhanesinin ilk müdür unvanlı yöneticisi Hüseyin Efendi olmuştur.

- Hicri 1260 (1844): Derviş Efendi, Hicri 1261 (1845) yılında Kapıcıbaşılık rütbesi verilmiştir²⁸.

- Hicri 1263 (1847): Ragıp Ağa

- Hicri 1264 (1847) yılında Tokat Kaza Müdürlüğü ile Tokat Kalhane Müdürlüğü birleştirilerek müdürlük görevi Ragıp Ağa'ya verilmiştir²⁹.

- Hicri 1265 (1848): Abdurrahman Efendi³⁰, Hicri 1266 (1849) yılında Divan-ı Hümâyûn rütbesi verilmiştir³¹.

- Hicri 1267 (1850): Ali Efendi³².

- Hicri 1268 (1851): Kelâmi Ağa³³.

- Hicri 1269 (1852): Ragıp Ağa³⁴.

- Hicri 1271 (1854) yılında Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarında aynı dönemde Tokat Kaza Müdürü ile Tokat kalhane müdürünün farklı isimler olduğu görülmektedir. Tokat Kaza Müdürü, Cafer Bey, Tokat Kalhane Müdürü ise Süleyman Bey'dir³⁵. Bu durumun beş buçuk ay sürdüğü tarafımızdan tahmin edilmektedir. Çünkü bir başka Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaydında beş buçuk aylık müdür maaşı hesaplanmıştır. Buna göre kalhane müdürünün aylık maaşı 3600 kuruştur³⁶. Devam eden dönemde Tokat Kaza Müdürü ile Tokat kalhane müdürünün aynı isim olarak devam ettiği yani bu iki müdürlüğün ayrılmadığını görmekteyiz.

- Hicri 1271 (1854): Âlim Bey³⁷, Hicri 1272 (1855) yılında Âlim Ağa'ya Mir-i Miranlık³⁸ rütbesi verilmiştir³⁹.

- Hicri 1277 (1860): İsmail Zühdü Bey⁴⁰.

- Hicri 1279 (1862): Derviş Efendi, eski müdür İsmail Zühdü Beyin görevden alınma sebebi olarak ağırlık, yavaşlık (bataet) gösterilmektedir. Aynı zamanda Tokat Kaza Müdürlüğü ile Tokat Kalhane Müdürlüğünün ayrılması gerektiği talebi Hazine-i Hassa Nezaretine sunulmaktadır. Mevzu bahis olan Kaza ve Kalhane müdürlüklerinin ayrılmasına gerekçe olarak gösterilen etken ise kaynaklarda sıklıkla karşımıza çıkan "rehavet" kavramı ile açıklanmaktadır⁴¹. Dönem itibarı ile müdür

²⁸ İ.DH.99.4969

²⁹ A)MKT.MHM.3.84

³⁰ İ.DH.190.10661

³¹ C.DRB.35.1704, A)DVN.61.17

³² A)MKT.NZD.28.17

³³ A)MKT.MVL.52.36

³⁴ A)MKT.MVL63.39

³⁵ A)MKT.NZD.139.35

³⁶ HH.d.19785

³⁷ A)MKT.UM.206.29

³⁸ Bir mülkiye rütbesi olan "Mir-i Miran", Beylerbeyi anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bakınız: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, MEB. Devlet Kitapları I. Fasikül, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, 545

³⁹ A)MKT.NZD.182.96

⁴⁰ A)MKT.UM.433.37

⁴¹ MVL.645.9

maaşlarında bir değişiklik olmadığı ve kalhaneden elde edilen maaş tutarının 3600 kuruş olduğunu görmekteyiz⁴².

- Hicri 1282 (1865) yılında kalhane müdürlüğü ile kaza müdürlüğünün ayrılması kararlaştırılmıştır. Bu ayrılmanın gerekçesi olarak da hem kazanın hem de kalhanenin görevlerinin önemi vurgulanarak mevcut iş yükünün ağır olduğu, kalhane yönetiminin çoğu kez yazışmaları dahi yetiştiremediği gibi durumlara vurgu yapıldığı görülmektedir. Verilen ayrılma kararı sonrası mevcut müdür olan Derviş Efendinin kalhane müdürü olarak görevine devam etmesine ve kazaya bir müdür atanmasına karar verilmiştir⁴³. Hicri 1283 (1866) yılında kaza müdürü olarak ismi geçen kişi Mustafa Efendi⁴⁴ iken Hicri 1285 (1868) yılında kalhane müdürü olarak Derviş efendinin hala görevde olduğu görülmektedir⁴⁵.

- Hicri 1285 (1868) yılının sonlarına doğru Derviş Efendi görev için yetersiz bulunduğundan görevden alınmıştır. Yerine Kratova (Makedonya Kasabası) Maden-i Hümayunu müdürü Mehmet Efendi tayin olmuştur⁴⁶.

Tokat Kalhanesi ile Tokat Mutasarrıflığı⁴⁷ Rumi 25 Mart 1296 tarihinde yazılan emirname ile birleştirildikten sonra, Tokat kalhanesi personel maaş cetvellerinde kalhane müdürleri hakkında verilen bilgiler derlenip aşağıda verilmiştir.

- Abdülhadi Paşa 1 Mart 1300 (1884) tarihinde göreve başlamış, 12 Şubat 1301 (1885) tarihinde görevinden alınmıştır.

- Abdülatif Bey 13 Şubat 1301 (1885) tarihinde Tokat mutasarrıflığına tayin olmuştur. 26 Şubat 1304 (1889) tarihinde vefat etmiştir. 1304 (1889) tarihinde Tokat mutasarrıflığının aldığı maaş tutarı 5000 kuruş olarak kayıt altına alınmıştır⁴⁸. Tokat kalhanesinin Tokat mutasarrıflığına tevdi edilmeden önceki dönemde her iki kuruma da müdürlük yapanların aldığı maaş 5850 kuruş idi. Buradan da anlaşıldığı üzere mutasarrıflık çatısı altında ki birleşme neticesinde daha önce ki dönemlere göre mutasarrıflığın gelirinde aylık 850 kuruşluk bir azalma yaşanmıştır.

Lütfü Bey, Mütevelli Zade Mehmed Enver Efendi'nin kefilliği ile Tokat Mutasarrıflığına 29 Mart 1305 (1889) yılında tayin olmuştur. 7 Eylül 1307 (1891) yılında istifa ederek Dersaadet'e gitmiştir.

- Ahmed Rasih Efendi, 3 Teşrin-i Evvel 1307 (1891) yılında Tokat Mutasarrıflığına tayin olmuştur. 1 Ağustos 1308 (1892) yılında Bayezid Sancağı Mutasarrıflığına tayin edilmiştir.

⁴² MVL.725.5

⁴³ MVL.709.45

⁴⁴ MVL.725.5

⁴⁵ A)MKT.MHM.433.61

⁴⁶ A)MKT.MHM.433.61

⁴⁷ Mutasarrıflık: "Sancağa veya livaya gönderilen idareci", anlamını taşımaktadır. Detaylı bilgi için bakınız: Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıflık" *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, Cilt:31, İstanbul 2006, s. 377

⁴⁸ DH.MKT.1389.20

• Mehmed Ali Paşa, 1 Ağustos 1308 (1892) yılında Bayezid Sancağı Mutasarrıflığından Tokat Mutasarrıflığına tayin olmuştur. 20 Ağustos 1309 (1893) yılında Amasya Sancağı Mutasarrıflığına tayin olmuştur.

• Ahmed Nazım Paşa, 20 Ağustos 1309 (1893) yılında Amasya Sancağı Mutasarrıflığından Tokat Mutasarrıflığına tayin olmuştur. 12 Temmuz 1310 (1894) tarihinde Prizrin Sancağı Mutasarrıflığına tayin olmuştur.

• Vekil İbrahim Efendi, 13 Temmuz 1310 (1894) tarihinden itibaren 17 gün mutasarrıflık makamına vekâlet etmiştir.

• Mahmud Nazım Bey, 30 Temmuz 1310 (1894) yılında Prizrin Sancağı Mutasarrıflığından Tokat Mutasarrıflığına tayin olmuştur. 12 Mart 1313 (1897) tarihinde görevden alınmıştır.

• Bekir Paşa, 12 Mart 1313 (1897) yılında Sinop Sancağı Mutasarrıflığından Tokat Mutasarrıflığına tayin olmuştur. 1 Eylül 1318 (1902) tarihinde görevden alınmıştır.

• Mehmed Şevki Bey, 12 Mart 1319 (1903) yılında Malatya Sancağı Mutasarrıflığından Tokat Mutasarrıflığına tayin olmuştur. 1 Nisan 1319 (1903) tarihinde görevden alınmıştır.

• Ziya Bey, 1 Nisan 1319 (1903) yılında Tokat Mutasarrıflığına açıktan tayin olmuştur. 15 Teşrin-i Sani 1319 (1903) tarihinde Berat Sancağı Mutasarrıflığına tayin olmuştur.

• Vekil Mir Liva Rasim Paşa, 15 Teşrin-i Sani 1319 (1903) tarihi ile 17 Kanun-i Evvel 1319 (1903) tarihleri arasında mutasarrıflık makamına vekâlet etmiştir.

• Celal Bey, 17 Kanun-i Evvel 1319 (1903) tarihinde Berat Sancağı Mutasarrıflığından Tokat Mutasarrıflığına tayin olmuştur. 24 Şubat 1324 (1909) tarihinde Serfiçe Mutasarrıflığına tayin edilmiştir⁴⁹.

• Merkez Vilayetten Emin Bey, 25 Şubat 1324 (1909) tarihinden 7 Mart 1325 (1909) tarihine 13 gün süreyle Tokat Mutasarrıflığı makamına vekâlet etmiştir.

• Rahmi Bey, 8 Mart 1325 (1909) tarihinde Tokat Sancağı Mutasarrıflığına açıktan tayin olmuştur. Bu görevi 13 Mayıs 1326 (1910) tarihine kadar sürdürmüştür.

• Hasib Bey, 13 Mayıs 1326 (1910) tarihinde Tokat Sancağı Mutasarrıflığına görevine başlamış, 5 Mart 1327 (1911) tarihine kadar bu görevi sürdürmüştür.

• Vassaf Bey, 5 Mart 1327 (1911) tarihinde Tokat Sancağı Mutasarrıflığına görevine başlamış, 3 Şubat 1327 (1912) tarihine kadar bu görevi sürdürmüştür.

• Mehmed Bey, 4 Şubat 1327 (1912) tarihinde Mutasarrıflık görevine başlamıştır.

Tokat kalhanesi personel kayıtlarında geçen son müdür olarak görülen kişi Mehmed Bey'dir. Kalhane müdürlerinin maaşı mevzu bahis defterde gösterilmemiş gerekçe olarak da mutasarrıflıkla birleştirildiği ve bu nedenle kalhaneden ödeme yapılmadığı gösterilmiştir.

Müdür Muavini

⁴⁹ DH.MKT.2781.50

Kalhane müdürünün yardımcılığını yapan müdür muavini yetki ve sorumlulukları ile ilgili birinci dereceden bir kaynak bulunmamakta ve fakat Tokat kalhanesi ile Tokat Mutasarırlığının birleştirildiği göz önüne alındığında kalhane ile ilgili işlerde müdüre büyük ve önemli katkılar sağladığı düşünülmektedir. İncelediğimiz personel maaş cetvelleri defterinde kayıt altına alınmış dört müdür muavini mevcuttur. Aşağıda, müdür muavinleri hakkında atamaları ve maaşları hakkında bilgiler verilmektedir.

- Emin Efendi, göreve Rumi 17 Haziran 1300/1884 tarihinde Maliye Nezaretinin 11 Haziran 1300/1884 tarihli ve üç numaralı emirnamesi gereğince başlamıştır. Hacı Mustafa Ağa tarafından kefil olunan Emin Efendi müdür muavinliği görevini 5 yıl 4 ay boyunca sürdürmüş ve Rumi 4 Haziran 1306/1890 tarihinde bu görevi bırakmıştır. Çalıştığı süre boyunca aylık maaşı 1800 kuruştur ve toplamda 113570 kuruş gelir elde etmiştir.

- Sinan Efendi, Emin Efendi'den sonra göreve Rumi 16 Haziran 1603/1890 tarihinde Maliye Nezaretinin Rumi 4 Haziran 1306/1890 tarihli ve üç numaralı emirnamesine göre Maden iradesince açıktan atanmıştır. Görevini 3 yıl 11 ay boyunca ifa eden Sinan Efendi Rumi 10 Mayıs 1310/1894 yılında vefat etmiştir. Çalıştığı süre zarfında aylık maaşı 1800 kuruştur ve toplam geliri 86022 kuruştur. Sinan Efendi'nin vefatı nedeni ile eşi ve çocuklarına tekaüt sandığından 400 kuruş maaş bağlanmıştır⁵⁰.

- 23 Mart 1311/1895 tarih ve bir numaralı emirname ile Kalhane Müdür Muavini maaşlarında 200 kuruşluk tenzilat yapılmıştır. Yapılan 200 kuruşluk bu tenzilat kalhane muhasebecisi maaşına zam olarak yansıtılmıştır. Kalhane muhasebecisi maaşına ilave edilen 200 kuruşluk tenzilat 2 Nisan 1311/1895 tarihinden itibaren geçerli olmuştur.

- Mehmet Sami Efendi, Rumi 2 Nisan 1311/1895 tarihinde göreve başlamış ve Mehmed Enver Efendi kefaleti ile açıktan atanmıştır. Rumi 1 Mayıs 1312/1896 yılına kadar 1 yıl 1 ay boyunca görev yapmıştır. Aylık maaşı 1600 kuruştur ve toplamda 19686 kuruş gelir elde etmiştir. Kalhane müdür muavinliği görevinden ayrılma sebebi Bulgar Dağı Maden-i Hümayun müdürlüğüne tayin edilmesidir.

- Tevfik Efendi, Orman ve Maden ve Ziraat Nezaretince Rumi 15 Temmuz 1312/1896 tarihinde atanmıştır. 1 yıl 2 ay boyunca bu görevi devam ettiren Tevfik Efendi, Rumi 11 Teşrin-i Evvel 1314/1898 tarihinde görevinden alınmıştır⁵¹. Çalıştığı ilk 7,5 ay 1600 kuruş maaş almıştır. Daha sonra Rumi Mart 1313/1897'den geçerli olmak üzere alınan, Osmanlı Devletinde çalışan memurlardan, maaşı 500 kuruştan fazla olanlarından %10 tenzilat yapılması⁵² kararı üzerine, kalhane müdür muavini Tevfik Efendi Rumi 1313/1897 Martından itibaren 1440 kuruş maaş almıştır. Kalhanede ki görevinden elde ettiği toplam geliri 21088 kuruş olmuştur.

⁵⁰ SD.917.25, İML.12.71, BEO.521.39027

⁵¹ BEO.1650.121493

⁵² T.d.1027

Kalhane personel maaş defterlerinde kaydı olmayan ve daha sonra görev yapmış olan müdür muavinleri ise Rumi 1313/1897 ile Rumi 1321 /1905 arasında, Hilmi Efendi⁵³ ve Hüseyin Ağa'dır⁵⁴.

Muhasebeci

Kalhane memurları içinde müdür ve müdür muavininden sonra en yüksek üçüncü maaşı alan unvan muhasebeci unvanıdır. Tokat kalhanesinin tüm muhasebe kayıtlarını tutan ve tutulan muhasebe defterlerini imzalayan/onaylayan birimdir. Kalhane personel maaş defterinde Rumi 1292 /1877 yılından 1327/1911 yılına kadar 34 yıllık kaydın tutulduğu görülmektedir. İncelediğimiz bu dönem aralığında Tokat kalhanesinde muhasebeci olarak görev yapan kişi sayısı 5'dir fakat bu 5 kişiden biri olan muhasebe kâtibi Refik Efendi 2 kez muhasebeci vekili olarak görev yapmıştır. Aşağıda tokat kalhanesi muhasebecileri hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

- Seyyid Mehmed Efendi, Tokat kalhanesinde en uzun süre çalışan memurlardan biridir. Maden iradesince işe alınan ve Rumi 1 Kanun-i Sani 1292/1877 yılında göreve başlayan Seyyid Efendinin aylık maaşı Rumi 2 Nisan 1311/1895 tarihine kadar 990 kuruştur. Bu tarihten itibaren daha önce belirttiğimiz üzere kalhane müdür muavini maaşlarından 200 kuruş tenzilat yapılmış ve muhasebeci maaşına ilave edilmiştir. Neticede muhasebeci maaşı 1190 kuruşa yükselmiştir. Rumi Mart 1313 yılında alınmış olan karar neticesinde muhasebeci maaşlarında da %10 tenzilat yapılmış ve muhasebeci maaşı 1071 kuruşa inmiştir. Seyyid Mehmed Efendi Rumi 17 Nisan 1319/1903 yılına kadar 27 yıl görev yaptığı Tokat kalhanesi muhasebeciliğinden Ergani Maden-i Hümayun Müdürlüğüne tayini nedeni ile ayrılmıştır. Görev yaptığı süre boyunca kalhaneden elde ettiği toplam gelir 329942 kuruş olmuştur.

- Rumi 17 Nisan ile 26 Mayıs 1319/1903 tarihleri arasında muhasebe kâtibi Refik Efendi vekâleten muhasebecilik yapmıştır.

- Şakir Bey, 26 Mayıs 1319/1903 tarihinde Mütevelli Zade Mehmed Enver Efendi kefaleti ile atanmıştır. Şakir Beyden önce 1071 kuruş olan muhasebeci aylığı Rumi 12 Mayıs 1319/1903 tarih ve yedi numaralı emirname ile Ergani Maden-i Hümayun mahsusatından tenzil edilen 179 kuruş, Tokat Kalhanesi tahsisatına ve oradan da muhasebeci aylığına ilave edilmiş ve böylece muhasebeci maaşı aylık 1250 kuruşa yükselmiştir. Şakir Bey 1 yıl 2 ay devam ettiği görevinden Rumi 1 Ağustos 1320/1904 yılında İzmir Orman ve Maden kontrol memurluğuna tayini nedeni ile ayrılmıştır. Çalıştığı süre boyunca kalhaneden elde ettiği gelir 17500 kuruştur.

- Rumi 1 Ağustos ile 11 Eylül 1320/1904 tarihleri arasında muhasebe kâtibi Refik Efendi vekâleten muhasebecilik yapmış ve bu vekâletten dolayı 1120 kuruş maaş almıştır.

- Salih Efendi, Rumi 11 Eylül 1320/1904 tarihinde Bulgar Dağı madeni muhasebeciliğinden Tokat kalhanesi muhasebeciliğine tayin olmuştur. Salih Efendinin göreve başlamasından önce 7 Ağustos 1320/1904 tarihli ve yedi numaralı emirname ile muhasebeci maaşından 50 kuruş tenzilat yapılmıştır. Bu nedenle Salih

⁵³ İ.DH.1332.54

⁵⁴ ŞD.530.12

Efendinin maaşı aylık 1200 kuruştur. 6 yıl 7 ay boyunca devam ettirdiği görevinden toplam 94800 kuruş gelir elde etmiştir ve Rumi 13 Nisan 1327/1911 tarihinde Bulgar Dağı Maden Müdürlüğüne tayin edilmiştir.

• Abdullah Sadi Efendi, Bandırma Maden müdürlüğünden naklen atanmıştır. Rumi 23 Nisan 1327/1911 yılında göreve başlamış ve kayıtlarda yer alan son muhasebeci olmuştur.

Muhasebe Kâtibi

Muhasebe yazıcısı manasına gelmektedir. Tokat kalhanesinde muhasebe defterlerini yazan kişidir. Tokat kalhanesi personel maaş defterlerinde kayıtlı bir adet muhasebe Kâtibi vardır. Kalhanede en uzun görev yapan memurlardan bir tanesidir.

• Halil Refik Efendi, Rumi 17 Kanun-i Evvel 1298/1882 yılında başladığı görevini tam 30 yıl 2 ay sürdürmüştür. 18 Mayıs 1328/1912 yılında işinden ayrılmıştır. Muhasebe kâtibi maaşı Temmuz 1326/1910 tarihine kadar aylık 400 kuruştur. Bu tarihten kalhanedeki tüm memur maaşlarına belli oranlarda zam yapılmıştır. Muhasebe kâtibi maaşı da 400 kuruştan 450 kuruşa çıkmıştır. Halil Refik Efendinin kalhaneden elde ettiği toplam gelir 146600 kuruş olmuştur.

Kâl Ağası

Madenlerden gelen ham bakırın tabh (pişirme) edilmesinden sorumlu ve bu işleme nezaret eden yetkiliye verilen unvandır⁵⁵. Aşağıda tokat kalhanesi kâl ağaları hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

• Cemal Efendi, Rumi 16 Kanun-i Evvel 1298/1882 tarihi ile 6 Teşrin-i Evvel 1306/1890 yılları arasında 7 yıl 10 ay görev yapmıştır. Kâl Ağası aylığı 400 kuruştur. Cemal Efendi'nin kalhaneden elde ettiği toplam gelir 37624 kuruş olmuştur. 1306 yılında tedavi için darsaadete gittiği için görevini bırakmıştır.

• Hafız İzzet Efendi, Ahmed Efendi kefaleti ile Rumi 8 Kanun-i Evvel 1306/1890 yılında göreve başlamış ve 1 Mayıs 1324/1908 yılına kadar 18 yıl 2 ay görev yapmıştır. Kâl Ağası aylığı bu süre zarfında hiç değişmemiş ve 400 kuruş olarak devam etmiştir. Hafız İzzet Efendinin de işten ayrılma sebebi sağlık sorunlarıdır. Çalışma hayatı boyunca defalarca kez tedavi için izin aldığı ve bu izinleri uzattığı bilgisi personel maaş defterlerine işlenmiştir. Kendisinden önceki kâl ağasının da işten sağlık sebepleri nedeni ile ayrılması mevzu bahis işin sağlığa zararlı bir iş olabileceğini düşündürmektedir.

• Rumi Nisan 1324/1908 yılında kâl ağası aylık maaşı 400 kuruştan 300 kuruşa indirilmiş ve bu 100 kuruşluk fark Tahirat yazıcısı maaşına ilave olunmuştur.

• Tefvik Efendi, Beyazıd Zade Hacı İbrahim Ağa kefaleti ile Rumi 1 Mayıs 1324/1908 yılında göreve başlamıştır. 4 yıl sürdürdüğü görevinden 18 Mayıs 1328/1912 tarihinde ayrılmıştır. Kâl ağası maaşı aylık 300 kuruştur ve Tefvik Efendi kalhaneden toplam 14550 kuruş gelir elde etmiştir.

⁵⁵ Fahrettin Tızlak, *Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE. Tarih ABD. Elâzığ 1991, s. 184

Sandık Emini

Sandık Emini, devlete ait para ve menkul kıymetlerin muhafazası, bu değerlerin alınıp verilmesinden mesul olan devlet memuruna verilen unvandır⁵⁶. Tokat kalhanesinde sandık eminliği personel devir hızının en yüksek olduğu birim olarak göze çarpmaktadır. Bu devir hızının yüksekliğinin sebebi ise çalışma süresinin kısıtlanmasından kaynaklanmaktadır. Tokat kalhanesi personel maaş defterlerinden anlaşılan sandık eminliği görevinde azami çalışma süresi iki yıldır. Bazen bu süre bir ay geçilmiştir. Bu süreyi dolduranlar için deftere “*müddeti münkaziye olduğu*” (süresi dolduğu/bittiği) ibaresi düşülmüştür. Sandık Emينliği için görevlendirilen memurlar için deftere kefil bilgileri ve kefalet senedi alındığına dair bilgi notları düşülmüştür. Para ve menkul kıymet emanet edilen kişilerin güvenilir olması gerektiği gibi devlet malının da garantiye alınması gerekliliğinin işletildiğini açıkça görmekteyiz. Aşağıda tokat kalhanesi sandık eminleri hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

- Mehmed Kâmil Efendi, Rumi 1 Mart 1301/1885 tarihinde Nasuh Zade İbrahim Ağa kefaleti ile aylık 295 kuruş ile göreve başlamış ve 1 Mart 1303/1887 tarihine kadar 2 yıl görev yapmıştır. Görevden ayrılma sebebi görev süresinin dolmasıdır. Kalhaneden elde ettiği toplam gelir 7080 kuruş olmuştur.

- Hacı Hasan Efendi, Emir Bal Zade Hacı Mustafa Ağa kefaleti ile Rumi 1 Mart 1303/1887 tarihinde göreve başlamıştır. 27 Haziran 1304/1888 yılında vefat etmiştir. Kalhanede sandık emini olarak 1 yıl 3 ay görev yapmış ve toplamda 4680 kuruş gelir elde etmiştir.

- Hacı Salih Efendi, Bağcı Zade Hacı Ahmed Bey kefaleti ile Rumi 13 Temmuz 1304/1888 yılında göreve başlamış ve süresi dolana kadar 2 yıl 1 ay boyunca sandık emini görevini ifa etmiştir. 13 Temmuz 1306/1890 yılında ayrıldığı görevinden elde ettiği toplam gelir 7261 kuruş olmuştur.

- Mehmed Şerif Efendi, Genç Ağa Zade Nuri Efendi kefaleti ile açıktan tayin olmuştur. Rumi 13 Temmuz 1306/1890 tarihinde başladığı görevi 13 Temmuz 1308/1892 tarihinde süresi dolduğu için bitmiştir. Görev yaptığı 2 yıl boyunca kalhaneden elde ettiği toplam gelir 7080 kuruş olmuştur.

- Mustafa Asım Efendi, Emir Bal Zade Ali Efendi kefaleti ile açıktan tayin olmuştur. Rumi 13 Temmuz 1308/1892 tarihinde başladığı görevi 13 Temmuz 1310/1894 tarihinde, süresi dolduğu için bitmiştir. 2 yıl boyunca ifa ettiği sandık eminliği görevinden elde ettiği toplam gelir 7080 kuruş olmuştur.

- Abdullahım Efendi, Artukabad nahiyesinde Behram karyesinden Somuncuoğlu Salih ve kardeşi Ahmed Ağalar kefaleti ile omca kâtip naipliğinden becayiş ile nakil olmuştur. Rumi 18 Ağustos 1310/1894 tarihinde başladığı görevini 2 yıl devam ettirmiş ve süresi dolduğu için 18 Ağustos 1312/1896 tarihinde görevinden ayrılmıştır. Kalhaneden toplam da 7080 kuruş gelir elde etmiştir.

- Ali Efendi, Bayezid Zade Hacı İbrahim Ağa kefalet ile Rumi 22 Ağustos 1312/1896 tarihinde başladığı görevini 2 yıl boyunca sürdürmüş ve 21 Ağustos

⁵⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 122

1314/1898 tarihinde süresi dolduğu için görevinden ayrılmıştır. Kalhaneden toplam da 7080 kuruş gelir elde etmiştir.

- Süleyman Efendi, Bayezid Zade Hacı Mehmed Şerif Ağa kefaleti ile Rumi 3 Eylül 1314/1898 tarihinde göreve başlamış fakat kefaleti ile ilgili çıkan problem nedeni ile Anadolu Vilayeti Şahane Müfettişi Şakir Paşa'nın emri ile görevden 1 Mart 1315/1899 tarihinde el çektirilmiştir. Sandık eminliği görevini 6 ay sürdürmüş ve bu süre zarfında kalhaneden 1478 kuruş gelir elde etmiştir.

- Rıfat Efendi, kalhane ruznamçe kâtipliği yaptığı dönemde sandık eminliği görevi de verilmiştir. Rumi 1 Mart 1315/1899 ile 5 Kanun-i Evvel 1321/1905 tarihleri arasında 7 yıl boyunca her iki görevi de ifa etmiştir. Sandık eminliği için ilaveten aldığı aylık 59 kuruştur. Toplamda kalhane sandık eminliği görevinden 4956 kuruş gelir elde etmiştir. Rıfat Efendi aynı zamanda Kalhane personel cetvellerine göre kalhane sandık eminliği görevini en uzun süre yürüten kişi olmuştur.

- Hacı Salih Efendi, kefaleti bulunmayan Hacı Salih Efendinin daha önce bu görevi Rumi 1304/1888-1306/1890 yılları arasında ifa eden kişi olduğu düşünülmektedir. Kefalet istenmemesinin sebebinin de daha önce aynı görevi ifa etmiş olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Hacı Salih Efendi ikinci kez bu göreve Rumi 5 Kanun-i Evvel 1321/1905 tarihinde başlamış ve 14 Eylül 1323/1907 tarihinde vefat etmiştir. İkinci kez ifa ettiği görevini 1 yıl 10 ay boyunca sürdürebilmiş ve bu dönemde kalhaneden 6490 kuruş gelir elde etmiştir.

- Rıfat Efendi, kalhane muhasebe kâtibi olarak görev yaptığı dönemde ilaveten sandık eminliği görevini Rumi 1 Eylül 1323/1907 ile 17 Nisan 1324/1908 tarihleri arasında 6,5 ay ifa etmiştir. Bu dönem aralığında sandık eminliği için maaş ödenmemiştir.

- Rumi 17 Nisan 1324/1908 tarihinde alınan karar ile sandık eminliği maaşı olan 295 kuruştan 45 kuruşu tasarruf olunmuş ve sandık emini aylığı 250 kuruşa inmiştir. Tasarruf olunan 45 kuruş kalhane tahrirat mübeyyizi (yazıcı) aylık maaşına tahsis edilmiştir.

- Mustafa Efendi, Dirican Oğlu Ömer ve Süleyman ağalar kefaleti ile açıktan atanmıştır. Rumi 15 Mayıs 1324/1908 tarihinde göreve başlamış ve 18 Mayıs 1328/1912 tarihine kadar bu görevi devam ettirmiştir. Ruznamçe kâtibi Rıfat Efendiden sonra bu görevi en uzun süre ifa eden kişi olmuştur. Mustafa Efendi sandık eminliği görevinde iken 1 yıl 10,5 ay boyunca 250 kuruş maaş almıştır. Rumi 1 Temmuz 1326/1910 tarihinde yapılan zam ile maaşı aylık 300 kuruşa çıkmış ve bu şekilde de 1 yıl 10,5 ay çalışmıştır. Bu dönemde kalhaneden elde ettiği toplam gelir 13125 kuruş olmuştur.

Kâl Baş Ustası

Kâl baş ustası, madenlerden kalhaneye gelen ham bakırın pişirilmesi işlemini gerçekleştirmekten sorumlu kişidir. Tokat kalhanesi personel maaş defterinde kayıt altına alınmış iki kâl baş ustası mevcuttur. Aşağıda kâl ustaları ve maaşları ile ilgili detaylı bilgi verilmektedir.

- Ömer Ağa, Rumi 1 Kanun-i Evvel 1298/1882 tarihinde Mürekkepçi Oğlu Osman Efendi kefaleti ile göreve başlamıştır. 8 Mart 1301/1885 tarihinde vefat

etmiştir. Kalhanede kâl baş ustası olarak görev yaptığı süre boyunca aylık maaşı 60 kuruştur. Toplamda kalhaneden elde ettiği gelir 2353 kuruş olmuştur. Ömer Ağanın vefatından sonra kâl baş ustalığı vazifesinin münhal (boş kadro) şeklinde bir süre kaldığı görülmektedir.

- Mahmud Ağa, Rumi 1 Şubat 1301/1886 tarihinde boş olan bu kadroya atama yapılmış ve Mahmud Ağa bu görevde 27 yıl 5 ay hizmet vermiştir. Kalhane memurları arasında en uzun süreli çalışanlardan biri olmuştur. Çalışma hayatının 25 yıl 7 ayı boyunca aylık 60 kuruş almış daha sonra Rumi 1 Temmuz 1326/1910 yılında maaşına 40 kuruş zam yapılmış ve aylık maaşı 100 kuruşa çıkmıştır. Toplamda kalhaneden elde ettiği gelir 20610 kuruş olmuştur.

Damgacı

Madenden gelen cevher kalhanede kâl fırınlarında eritildikten ve saflaştırıldıktan sonra kalıplara dökülerek külçeler haline getirilmekteydi ve bu külçelere damga vurulmaktaydı. Külçelere damga vurulması o külçedeki cevherin cinsini ayarını ve hileli olmadığını ispatı olarak bir kimlik vermekteydi. Kalhanede bu işlemi gerçekleştiren personele damgacı denilmekteydi. Aşağıda kalhanede çalışmış olan damgacılar hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

- Mehmed İzzet Efendi, Babacan Zade Mehmed Şükrü Efendi kefaleti ile Rumi 17 Kanun-i Evvel 1298/1882 tarihinde başladığı görevi 8 Kanun-i Sani 1306/1891 yılında kâl ağalığına tayin edilmesi nedeniyle bitmiştir. Damgacı maaşı aylık 200 kuruştur. Mehmed İzzet Efendi görev yaptığı 8 yıl 1,5 ay sonunda toplam 19500 kuruş gelir elde etmiştir.

- Hacı Salih Efendi, Yağcı Zade Hacı Ahmed Bey kefaleti ile Rumi 8 Kanun-i Sani 1306/1891 tarihinde göreve başlamış 14 yıl 11 ay bu görevi ifa ettikten sonra 5 Kanun-i Evvel 1321/1905 tarihinde görevinden ayrılmıştır. Görevde bulunduğu süre içinde kalhaneden elde ettiği gelir 35800 kuruş olmuştur.

- Mehmed Efendi, kalhane bekçiliğinden naklen atanmış ve Rumi 5 Kanun-i Evvel 1321/1905 tarihinde göreve başlamıştır. 1 yıl 10 ay sürdürdüğü görevinden 1 Ağustos 1323/1907 damgacı biriminin lağv edilmesi (kapatılması) nedeni ile ayrılmıştır. Çalıştığı süre boyunca kalhaneden elde ettiği gelir 4400 kuruş olmuştur.

Kantaracı

Tokat kalhanesine madenlerden gelen ham bakırın, kalhanede halis duruma getirilen bakırın, ham olarak gelen mürdesenkin, halis duruma getirilen mürdesenk'in ve diğer kalhaneye alınan ya da kalhaneden satılan ve değeri ağırlığı ile orantılı olan tüm malzemelerin tartılmasından ve kaydından sorumlu kişiye verilen isimdir kantaracı. Tokat kalhanesi personel maaş defterlerinde kayıtlı olan bir kantaracı vardır ve kalhane kayıtlarına göre en uzun süre çalışan kalhane memuru olmuştur.

- Ahmed Efendi, Hallaç Hacı Osman Oğlu Mustafa Ağa kefaleti ile Rumi 1 Kanun-i Sani 1285/1870 yılında başladığı görevini tam 43 yıl 6,5 ay sürdürmüştür. Defterdeki kayıtlara göre çalıştığı süre boyunca maaşında herhangi bir değişiklik olmamış ve aylık 150 kuruş almıştır. 18 Mayıs 1328/1912 tarihine kadar elde ettiği toplam gelir 78375 kuruş olmuştur.

Kalhane Kolcusu

Kolcu kavramının anlamı muhafaza memurudur⁵⁷. Kalhane kolcusu kalhane güvenliğini sağlayan memurdur. Kalhanede, incelediğimiz dönemde kalhane kolculuğu yapan bir kişi olduğu görülmüştür. Aşağıda detaylı bilgi verilmektedir.

- Mustafa Efendi, Paşa Oğlu Hacı Mehmed Ağa kefaleti ile Rumi 15 Teşrin-i Sani 1286/1870 tarihinde göreve başlamıştır. 23 Mayıs 1322/1906 tarihinde vefat etmiştir. 36 yıl 3,5 ay kalhane kolcusu olarak görev yapan Mustafa Efendi'nin bu görevinden dolayı aldığı aylık maaşı 40 kuruştur ve kalhaneden elde ettiği toplam gelir 17420 kuruş olmuştur. Mustafa Efendi'nin vefatı ile birlikte kalhane kolcusu maaşı kalhaneye tasarruf olunmuş ve bu görev kalhane baş amelesine verilmiştir.

Sucu

Kalhanede bakırın saflaştırılması sürecinde, bakırın cürufundan ayrılması için kullanılan suda ayırıştırma işleminden sorumlu olan kişiye verilen unvandır. Kalhane personel maaş defterlerine göre Rumi 1295/1879 ile 1328/1912 tarihleri arasında kalhanede üç sucu çalışmıştır. Aşağıda detaylı bilgi verilmektedir.

- Arap Mehmed, Emirbal Zade Hacı Mustafa Ağa kefaleti ile Rumi 26 Eylül 1295/1879 tarihinde başladığı görevinden 23 Ağustos 1306/1890 yılında omca kolculuğuna tayin edilmesi nedeni ile ayrılmıştır. Kalhanede sucu maaşı aylık 40 kuruştur. Kalhaneden sucu olarak görev yaptığı süre boyunca elde ettiği toplam gelir 5480 kuruş olmuştur.

- Hafız Osman Efendi, Kesreli Oğlu Mustafa Ağa kefaleti ile Rumi 23 Ağustos 1306/1890 tarihinde göreve başlamış ve 5 Kanun-i Evvel 1321/1905 tarihinde kalhane bekçiliğine nakil olmasından dolayı görevinden ayrılmıştır. Hafız Osman Efendi 16 yıl 6 ay sürdürdüğü görevinden aylığı 40 kuruş olmak üzere toplam 7920 kuruş gelir elde etmiştir.

- Şükrü Efendi, kalhane yönetimince açıktan işe alınmıştır. Rumi 5 Kanun-i Evvel 1321/1905 tarihinde başladığı görevinden 1 Ağustos 1323/1907 yılında istifa etmiştir. 1 Kanun-i Evvel 1323/1907 yılında istifa etmesinden 4 ay sonra tekrar kalhane yönetimi tarafından açıktan göreve alınmıştır. 23 Nisan 1328/1912 yılına kadar görevine devam etmiştir. Toplamda görev süresi 6 yıl 1 ay olmuştur. Çalışma süresinin 4 yıl 3 ayı maaşı 40 kuruş iken 1 Temmuz 1326/1910 yılında maaşına yapılan zamlarla aylığı 60 kuruşa çıkmıştır ve 1 yıl 10 ay, aylık 60 kuruş almıştır. Toplamda kalhaneden elde ettiği gelir 3560 kuruş olmuştur.

Nalbant

Kalhanenin nakil için kullandığı at arabalarının atlarının nallarını yapan kişidir. Kalhane personel kayıtlarında çalışan üç nalbant mevcuttur. Aşağıda detaylı bilgi verilmektedir.

- Şükrü, Rumi 7 Nisan 1299/1883 yılında başladığı görevi 27 Mayıs 1301/1885 tarihinde vefatı nedeni ile son bulmuştur. Kalhanede nalbant aylığı 20 kuruştur. Görev yaptığı 2 yıl 2 ay boyunca elde ettiği toplam gelir 520 kuruş olmuştur.

⁵⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 288

- Mehmed Ağa, Oduncu Oğlu Mehmed Ağa kefaleti ile Rumi 1 Haziran 1301/1885 tarihinde göreve başlamış ve 6 yıl 5 ay görevini ifa etmiştir. 1 Teşrin-i Sani 1306/1890 tarihinde görevinden ayrılmıştır. Bu süre içinde kalhaneden elde ettiği toplam gelir 1540 kuruş olmuştur.

- Akkoca Oğlu Osman, Rumi 1 Teşrin-i Sani 1306/1890 tarihinde başladığı görevi, 1 Haziran 1322/1906 yılında nalbant birimi kapatıldığı için, sona ermiştir. 16 yıl 7 ay yürüttüğü görevinden aylık 20 kuruş toplamda ise 3980 kuruş gelir elde etmiştir.

Seyis

Kalhanenin atlarının bakıcılığı görevidir. Kalhane personel maaş cetvellerinde kayıtlı olan en düşük maaşı alan personel olarak görülmektedir. Rumi 1298/1882 ile 1322/1906 yılları arasında kayıtlı iki seyis mevcuttur. Aşağıda detaylı bilgi verilmektedir.

- Mehmed Ağa, Tahtacı Zade İnce Mehmed Ağa kefaleti ile Rumi 1 Kanun-i Evvel 1298/1882 tarihinde başladığı görevinden 15 Kanun-i Evvel 1319 yılında istifa etmiştir. Kalhanede seis maaşı aylık 10 kuruştur. Mehmed Ağa görev yaptığı 21 yıl 3 ay sürede kalhaneden toplam 2550 kuruş gelir elde etmiştir.

- Arabacı Hasan Ağa, Rumi 15 Kanun-i Evvel 1319 tarihinde göreve başlamış 1 Haziran 1322/1906 yılında seislik vazifesinin baş-arabacıya verilip maaşının tasarruf olunmasına karar verilmesi ile görevi sonlanmıştır. 2 yıl 6 ay ifa ettiği görevinden aylık 10 toplamda ise 300 kuruş gelir elde etmiştir.

Odun (Hatab) Birinci Kâtibi

Kalhanede, bakırın saflaştırılması işleminde kullanılan kâl fırınların yakılmasında ihtiyaç duyulan ve kalhanenin önemli gider kalemlerinden birini oluşturan odunun kayıtları kâtipler tarafından tutulmaktaydı. İki kâtip tarafından tutulan bu kayıtlar için ilk olarak aşağıda kalhane çalışan odun birinci kâtipleri hakkında detaylı bilgi yer almaktadır.

- Hasan Efendi, Emirbal Zade Hacı Mustafa Ağa kefaleti ile Rumi 1 Mart 1301/1885 tarihinde başladığı görevini 2 yıl devam ettirmiş ve 1 Mart 1303/1887 yılında kalhane sandık emniyetine tayin edilmiştir. Kalhanede odun birinci kâtibi maaşı aylık 200 kuruştur. Hasan efendi kâtiplik yaptığı 2 yıl boyunca kalhaneden 2400 kuruş gelir elde etmiştir.

- Mehmed Kâmil Efendi, Nasuh Zade İbrahim Ağa kefaleti ile Rumi 1 Mart 1303/1887 tarihinde başladığı görevi 10 Eylül 1308/1892 yılında vefatı nedeniyle sonlanmıştır. 7 yıl 6 aylık görevi neticesinde kalhaneden 18000 kuruş gelir elde etmiştir.

- Tevfik Efendi, Bayezid Zade Hacı İbrahim Ağa kefaleti ile Rumi 12 Eylül 1308/1892 tarihinde kalhane omca ikinci kâtipliğinden tayin olmuştur. 15 Kanun-i Evvel 1320/1904 tarihinde omca ikinci kâtipliği kapatılmış ve maaşından 64 kuruş odun birinci kâtipliğine zam olunmuştur. 17 Nisan 1323/1907 tarihine kadar maaş 264 kuruş olarak devam etmiş fakat bu tarihte odun birinci kâtip maaşından 54 kuruş tasarruf olunmuştur. Tevfik Efendi 15 yıl 6 ay devam ettirdiği görevinden 1 Mayıs

1324/1908 yılında kâl ağalığına terfi etmiştir. Kâtip olarak çalıştığı sürede kalhaneden aldığı maaşlar aylık 200, 264 ve son olarak da 210 kuruştur. Elde ettiği toplam gelir 39048 kuruş olmuştur.

Hacı Ömer Efendi, Omala Karyesi Hâkim Oğlu Hüseyin Ağa kefaleti ile Rumi 1 Mayıs 1324/1908 tarihinde Tokat'ın merkez... memurluğundan naklen atanmıştır. 1 Mayıs 1327/1911 yılında Tokat piyade tahsildarlığına naklen atanarak kalhanedeki görevi sonlanmıştır. 3 yıl devam ettirdiği görevi boyunca maaşı aylık 210 kuruştur ve toplamda kalhaneden elde ettiği gelir 7560 kuruş olmuştur.

Odun (Hatab) İkinci Kâtibi

Odun kayıtlarını tutan ikinci kâtibe verilen unvandır. Rumi 1298/1882 ile 1320/1904 yılları arasında altı kâtip görev yapmış ve birim 1320/1904 yılında kapatılmıştır. Aşağıda odun ikinci kâtipleri hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.

- Salih Efendi, Memiş Efendi Zade Mustafa Efendi kefaleti ile 17 Kanun-i Evvel 1298/1882 yılında göreve başlamış ve 23 Eylül 1302/1886 yılında vefat etmiştir. Kalhane de odun ikinci kâtibi maaşı aylık 144 kuruştur. Salih Efendi 3 yıl 9,5 ay ifa ettiği görevinden toplamda 6552 kuruş gelir elde etmiştir.

- Hacı Salih Efendi, Müftü Zade Vehbi Efendi kefaleti ile Rumi 1 Kanun-i Evvel 1303/1887 tarihinde göreve başlamıştır. 8,5 ay görev yaptıktan sonra 13 Temmuz 1304/1888 tarihinde Tokat kalhanesi sandık eminliği görevine tayin edilmiştir. İkinci kâtiplik görevinden toplamda 1224 kuruş gelir elde etmiştir.

- Mehmed Tevfik Efendi, Bayezid Zade Hacı Şerif Efendi kefaleti ile Rumi 21 Temmuz 1304/1888 tarihinde başladığı görevini 3 yıl 9,5 ay ifa ettikten sonra 12 Eylül 1308/1892 tarihinde odun birinci kâtipliğine tayin edilmiştir. İkinci kâtiplik görevi nedeniyle kalhaneden elde ettiği toplam gelir 6552 kuruştur.

- Abdulhalim Efendi, Sinan Bey Zade Mehmed Efendi kefaleti ile Rumi 12 Eylül 1308/1892 tarihinde başladığı görevini 1 yıl 10,5 ay ifa ettikten sonra 8 Ağustos 1310/1894 tarihinde Tokat kalhanesi sandık eminliği görevine tayin edilmiştir. İkinci kâtiplik görevi nedeniyle kalhaneden elde ettiği toplam gelir 3240 kuruştur.

- Mustafa Efendi, Ömer Ağa kefaleti ile Rumi 8 Ağustos 1310/1894 tarihinde başladığı görevi 1 Teşrin-i Evvel 1313/1897 yılında istifası nedeni ile sonlanmıştır. Mustafa Efendi istifasından 2 ay evvel Sinop'ta bulunan ailesinin yanına gitmek için 2 aylık izin almış ve istifasını Sinop mutasarrıflığı aracılığıyla iletmiştir.

- Vehbi Efendi, Tokat'ın Hacı Selim mahallesinden Bayezid Zade Hacı İbrahim Ağa kefaleti ile Rumi 13 Eylül 1319/1903 tarihinde Tokat tahrirat kaleminden (yazı işleri) tayin olarak başladığı görevini 10 ay boyunca sürdürmüş ve 9 Ağustos 1320/1904 tarihinde Tokat orman süvari memurluğuna tayin edilmiştir. Çalıştığı süre boyunca kalhane maaşı aylık 144 kuruş ve toplamda kalhaneden elde ettiği gelir 1440 kuruş olmuştur.

Odun ikinci kâtipliği 15 Kanun-i Evvel 1320/1904 tarihinde kapatılmıştır. Bu birimde ödenen maaş tutarının, 64 kuruşu omca birinci kâtibi olan Tevfik Efendi maaşına, 40 kuruşu omca kolcusu Hacı Ahmed Efendi maaşına, 40 kuruşu da yine omca kolcusu olan Abdulvahid Efendi maaşına zam olunmuştur.

Odun (Hatab) Baş Kolcusu

Kalhane kolcusunda olduğu gibi odun baş kolcusu da kalhane için gerekli ve önemli olan odunların ve odun sağlanan kalhane ormanının⁵⁸ güvenliğinden sorumlu kişilere verilen unvandır. Odun güvenliğinden sorumlu iki kolcu mevcuttur. Bunlardan ilki ve amir olan baş kolcu (ser-kolcu)'dur. Rumi 1300/1884 ile 1316/1900 yılları arasında Tokat personel maaş cetvellerinde kayıtlı iki baş kolcu görülmektedir. Aşağıda baş kolcular ile ilgili detaylı bilgiler yer almaktadır.

- Abdullah Ağa, Babahan Zade Mahmud Efendi kefaleti ile Rumi 12 Eylül 1300/1884 tarihinde göreve başlamış ve 1 Nisan 1309/1893 yılında omca kolculuğuna tayin olmuştur. Odun baş kolcu maaşı aylık 200 kuruştur. Abdullah Ağa 8 yıl 6,5 ay görevini ifa etmiş ve toplamda 20500 kuruş gelir elde etmiştir.

- Arap Mahmud Ağa, Tokat'ın Huruç mahallesinden Hacı Mahmud Ağa kefaleti ile Rumi 1 Nisan 1309/1893 tarihinde göreve başlamış ve 14 Eylül 1316/1900 yılında ki istifasına kadar 7 yıl 10 ay boyunca bu görevi ifa etmiştir. Aylık maaşı 200 kuruş olan Arap Mahmud Ağa, kalhaneden toplamda 18800 kuruş gelir elde etmiştir.

Odun (Hatab) Kolcusu

Odun baş kolcusu ile aynı görevi ifa eden fakat yetki olarak baş kolcudan sonra gelen muhafız görevlisidir. Rumi 1300/1884 ile 1328/1912 yılları arasında bu birimde iki kolcu aynı anda görev almıştır. 28 yıllık süre içinde ise çalışan odun kolcusu sayısı ise 9'dur. Odun kolcusu maaşı aylık 130 kuruştur. Aşağıda tokat kalhanesini odun kolcuları hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

- Bekir Efendi, Tuzcu Abdülkerim Ağa kefaleti ile Rumi 1 Teşrin-i Evvel 1300/1884 yılında başladığı görevinden 9 Şubat 1308/1892 tarihinde istifa etmiştir. Odun kolculuğu görevini 8 yıl 4 ay devam ettirmiştir. Kalhaneden elde ettiği toplam gelir 13000 kuruş olmuştur.

- Ali Efendi, Hacı Adil Efendi kefaleti ile Rumi 12 Eylül 1300/1884 tarihinde göreve başlamış ve 5 yıl 11 ay görevini sürdürmüştür. 23 Ağustos 1306/1890 tarihinde istifa etmiştir. Bu süre içinde kolculuk görevinden elde ettiği toplam gelir 9230 kuruş olmuştur.

- Arap Mehmed Ağa, kalhane suculuğundan Rumi 23 Ağustos 1306/1890 tarihinde tayin edilmiştir. 2 yıl 8 ay sürdürdüğü görevinden 1 Nisan 1309/1893 tarihinde kalhane omca baş kolculuğuna tayin olması nedeni ile ayrılmıştır. Odun kolcusu olarak çalıştığı süre zarfında elde ettiği toplam gelir 4160 kuruş olmuştur.

- Abdulvahid Efendi, Genç Ağa Zade Tevfik Efendi, Müezzın Zade Sinan Ağa ve kalhane muavini Sinan Efendilerin verdiği kefaletler arasından kalhane muavini Sinan Efendinin kefaletinin nezaretçe kabul edilmesiyle Rumi 15 Şubat 1308 tarihinde göreve başlamıştır. 15 Kanun-i Evvel 1320/1904 yılına kadar 130 kuruş olan odun kolcusu maaşları bu tarihten itibaren, omcalık kâtipliği biriminin kapatılması nedeni ile tasarruf olunan maaşlardan 40 kuruş aylık maaşa zam almış ve 170 kuruşa yükselmiştir. Abdulvahid Efendi 16 yıl 8,5 ay sürdürdüğü görevinden 10 Teşrin-i

⁵⁸ ŞD.531.46

Evvel 1325/1909 tarihinde emeklilik isteyerek ayrılmıştır. Bu görevde çalıştığı süre içerisinde elde ettiği toplam gelir 28385 kuruş olmuştur.

- Abdullah Ağa, Tokat'ın Sabunhane mahallesinde Abdullah Efendi kefaleti ile Rumi 1 Nisan 1309/1893 tarihinde başladığı görevinden 1,5 ay sonra istifa etmiştir. Toplam geliri 195 kuruş olmuştur.

- Ömer Ağa, Tokat'ın Baş Meydan mahallesinden Arif Ağa Zade Bekir Ağa kefaleti ile Rumi 10 Haziran 1309/1893 tarihinde açıktan alınmıştır. 9,5 ay sürdürdüğü görevinden 9 Nisan 1310/1894 tarihinde istifa ederek ayrılmıştır. Toplam geliri 1235 kuruş olmuştur.

- Ahmed Efendi, Tokat'ın Çay Müslim mahallesinden Hacı Ömer Ağa kefaleti ile Rumi 6 Eylül 1310/1894 tarihinde başladığı görevini 18 Mayıs 1328/1912 tarihine kadar devam ettirmiştir. Odun kolcularına 1320/1904 yılında yapılan zam ile çalışma süresinin son 7 yıl 4,5 ayı 170 kuruş maaş almıştır. Toplamda bu görevi 17 yıl 8 ay ifa etmiş ve toplam geliri de 31100 kuruş olmuştur.

- Nuri Efendi, Tokat'ın Sofular mahallesinden Maksud Oğlu Hacı Abdullah Ağa kefaleti ile Rumi 11 Teşrin-i Sani 1325/1909 tarihinde başladığı görevini 1 yıl 10,5 ay sürdürmüştü ve 3 Teşrin-i Evvel 1327/1911 tarihinde istifa etmiştir. Aylık maaşı 170 kuruştur ve toplam elde ettiği gelir 3825 kuruş olmuştur.

- Arap Mehmed Ağa, Rumi 17 Teşrin-i Evvel 1327/1911 tarihinde açıktan tayin olunmuştur. 1,5 ay ifa ettiği görevinden 1 Kanun-i Evvel 1327/1911 tarihinde alınmıştır. Toplam geliri 255 kuruştur.

Tahrirat Mübeyyizi

Mübeyyiz, yazıları temize çeken anlamına gelmektedir⁵⁹. Tahrirat mübeyyizi, kalhane tarafından yapılan resmi yazışmalar için yazılacak evrakları temiz şekilde yazan kişiye verilen unvandır. Tokat kalhanesinde tahrirat mübeyyizi olarak bir kişinin kısa bir süre çalıştığı görülmektedir.

- Mehmed Efendi, Rumi 1 Mayıs 1324/1908 yılında göreve başlamış ve 1 yıl sonra 29 Nisan 1325/1909 tarihinde vefat etmiştir. Tahrirat mübeyyizinin aylık maaşı 195 kuruştur. Tahrirat mübeyyizine verilen 190 kuruş bazı memurların maaşlarında yapılan kesinti sonucu finanse edilmiştir. Kâl Ağası maaşından 100 kuruş, sandık emniyeti maaşından 45 kuruş ve omca kâtibi maaşından 50 kuruş kesinti yapılarak oluşturulmuştur. Fakat Mehmed Efendiden sonra kayıtlara göre tahrirat mübeyyizliği biriminde çalışan olmamıştır.

Omca Birinci Kâtibi

Kalhane fırınlarının yakılmasında kullanılan bir diğer yakacak türü de omçadır. Omca iki manaya gelmektedir, yaygın olarak kullanılan anlamı, üzüm asmalarının kütüğü olarak kullanılan ince yapılı çubuklardır, diğeri ise kesilen ağaçların toprakta kalan kökleridir. Kalhanenin kullandığı omca türü kesilen ağaçların toprakta kalan kökleridir çünkü bu köklerin uzun süreler boyunca yanma özelliği vardır ve kolay sönmeyizler. Bakırın saflaştırılması işleminde ihtiyaç duyulan yüksek ısı için gerekli olduğu ve bu nedenle Tokat kazasına bağlı birçok karyeden omca sağlandığı

⁵⁹ Develioğlu, a.g.e, s. 838

görülmektedir⁶⁰. Omca kâtipliği, kalhanenin karyelerden satın aldığı ve nakil ettiği omcaların kaydının tutulması işlemlerini yürüten birimdir. Bu birimde üç kâtip görev yapmaktadır. Aşağıda omca birinci kâtibi hakkında detaylı bilgi yer almaktadır.

- Tevfik Efendi, Rumi Mart 1319/1903 yılında göreve başlamıştır ve maaşı aylık 200 kuruştur. 1 Kanun-i Evvel 1320/1904 yılında maaşına yapılan 64 kuruşluk zamla aylık maaşı 264 kuruşa yükselmiştir. 4 yıl 2 ay yürüttüğü görevinden Mayıs 1323/1907 yılında ayrılmıştır. Omca birinci kâtipliğinden elde ettiği toplam gelir 11856 kuruş olmuştur.

- Hacı Ömer Efendi, Rumi Mayıs 1323/1907 yılında başladığı görevi 10 ay devam ettirmiş ve Mart 1324/1908 yılında görevinden ayrılmıştır. 1 Mart 1325/1909 yılında tekrar göreve dönmüş ve 2 yıl 2 ay daha görevini ifa etmiştir. 1 Mayıs 1327/1911 yılında görevinden ayrılmıştır. Hacı Ömer Efendi göreve başladığı tarihte maaşında yapılan 54 kuruşluk indirim nedeni ile 210 kuruş maaş almıştır. Toplam elde ettiği gelir de 7560 kuruş olmuştur.

Omca İkinci Kâtibi

Kalhanenin satın aldığı, kullandığı ve mevcudunda ki omca kayıtlarını tutan diğer bir kâtipdir. Maaşı aylık 144 kuruştur. İncelediğimiz dönem içerisinde kayıtlı bir kâtip mevcuttur. Aşağıda detaylı bilgi verilmektedir.

- Vehbi Efendi, Rumi Ağustos 1319/1903 yılında başladığı görevi 1 yıl sürmüştür ve toplam geliri 1728 kuruş olmuştur.

Omca Kolcusu

Kalhanenin omca naklini ve omca depolarının muhafazasından sorumlu güvenlik memurudur. İncelediğimiz dönemde kalhanede aynı anda iki kolcunun görev yaptığı görülmektedir. Aşağıda, omca kolcuları ile ilgili detaylı bilgi verilmektedir.

- Esad Efendi, Rumi 1 Mart 1325/1909 yılında başladığı görevi 7 ay sürmüştür ve 19 Teşrin-i Evvel 1325/1909 yılında görevinden ayrılmıştır. Omca kolcusu maaşı aylık 170 kuruştur ve toplamda kalhaneden elde ettiği gelir 1190 kuruş olmuştur.

- Nuri Efendi, Rumi 11 Teşrin-i Evvel 1325/1909 tarihinde başladığı görevini 1 yıl 11 ay sürdürmüş ve 25 Teşrin-i Evvel 1327/1911 yılında görevinden ayrılmıştır. Kalhaneden omca kolculuğu vazifesinden dolayı elde ettiği gelir 3910 kuruştur.

- Ahmed Efendi, Rumi 1 Mart 1325/1909 tarihinde göreve başlamış ve bu görevi 3 yıl 2 ay devam ettirmiştir. Kalhaneden omca kolculuğu vazifesinden dolayı elde ettiği gelir 6460 kuruştur.

Kalhane İşçileri

Kalhane işçileri, kalhanede ki iş yoğunluğu ve üretimin devamı için gereken tamirat işleri nedeni ile geçici süreyle işe alınan ve kalhane memurlarının/personelinin sahip olduğu haklara sahip olmayan kişilerdir. Kalhane işçilerinin yevmiyeleri Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinden, Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maadin defterlerinden 1028 numaralı defterden derlenen bilgilerdir⁶¹.

⁶⁰ HH.d.19784. Omcanın anlamı ve özellikleri hakkındaki bilgi birebir görüşmeler sonucu derlenmiştir.

⁶¹ T.d.1028

İzabeci

İzabe, yüksek ısı verilen maden cevherinin içindeki metallere en az bir tanesinin sıvı hale dönüştürülmesi işlemine verilen addır⁶². İzabe işlemi günümüzde bakır saflaştırma işlemlerinde halen kullanılan fakat teknikleri gelişmiş bir süreç haline gelmiştir⁶³. İzabeci ise bu işlemi yürüten personellere verilen unvandır. Kalhaneye bakırlar, Ergani madeninden ham şekilde gelmekteydi ve saflaştırma işlemi burada yapılmaktaydı. İzabe, bakırın saflaştırılma sürecinin önemli aşamalarından birisidir. Aşağıda Tokat kalhanesinde izabeci olarak çalışan işçiler hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

Tablo 1. İzabeci Yevmiyesi Rumi 1325/1909

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ (GÜN)	İŞÇİ SAYISI	YEVİMİYE/KURUŞ	TOPLAM YEVİMİYE
KANUNİEVVEL	30	1	4	120
KANUNİSANİ	27.5	1	4	114
ŞUBAT	27.5	1	4	110
TOPLAM	85	1	4	344

Tabloda, kalhanede çalışan izabeci sayısının 1 olduğunu görmekteyiz. İzabecinin günlük yevmiyesi ise 4 kuruş olarak kayıt edilmiştir. Rumi 1325/1909 yılının son üç ayında izabeci toplam 85 tam gün mesai yapmıştır ve bunun sonucunda da 344 kuruş gelir elde etmiştir.

Rumi 1326/1910 yılında ki kayıtlara göre kalhanede çalışan izabeci sayısı değişmemiş ve bir olarak devam etmiştir. Günlük yevmiyesinde de bir değişiklik olmayan izabeci 1326/1910 yılında toplam 113,5 gün mesai yapmış ve bunun sonucunda 454 kuruş gelir elde etmiştir. 1326/1910 yılı Haziran ayından sonra yevmiye defterlerinde izabeci kaydı tutulmamıştır. İzabeci görevini üstlenen Oduncu Oğlu Hasan ismi ameleler arasında da bulunamamıştır. Bu işlemin başka amelelere ya da kâl ustasına yaptırıldığı düşünülmektedir.

Tablo 2. İzabeci Yevmiyesi Rumi 1326/1910

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ-GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVİMİYE/KURUŞ	TOPLAM YEVİMİYE
MART	27.5	1	4	110
NİSAN	27.5	1	4	110
MAYIS	31	1	4	124
HAZİRAN	27.5	1	4	110
TOPLAM	113.5	1	4	454

Taşçı

⁶² MTA Genel Müdürlüğü, *Türkiye ve Dünyada Bakır*, Fizibilite Etütleri Dairesi Başkanlığı, Eylül 2016, s. 16

⁶³ Bakır İzabe Teknikleri için bakınız, Yavuz Aytekin, “Karadeniz Bakır İşletmesi Murgul Konsantratörü ve Samsun İzabe Tesisleri Çalışma Prensipleri”, *Bilimsel Madencilik Dergisi*, Cilt:13, S. 2, 1974

Madenden çıkan bakır cevherinden ham bakır elde etmek için yapılan bir diğer işlem ham cevherin kırılarak taşından ve toprağından arındırılması ve taş değirmenlerde öğütülerek toz haline getirilmesi sürecidir⁶⁴. Bu süreci taşçı işçileri yürütmektedir. Taşçı işçileri için yevmiyeler; baş taşçı 10 kuruş, taşçı ustası 8 kuruş, taşçı kalfası 6 kuruş ve taşçı çırağı 3 kuruş olarak belirlenmiştir. Aşağıda Tokat kalhanesinde taşçı olarak çalışan işçiler hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

Tablo 3. Taşçı Yevmiyesi Rumi 1325/1909

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVMIYE/KURUŞ	TOPLAM YEVMIYE
TEŞRİNİSANİ	266	9	10-8-6-3	1920
KANUNİEVVEL	54	9	10-8-6-3	390
KANUNİSANİ	243.5	9	10-8-6-3	1762
TOPLAM	563.5	9	10-8-6-3	4072

Rumi 1325/1909 tarihi itibari ile belirtilen tarihlerde kalhanede taşçı olarak çalışan işçi sayısı 9'dur. Bu 9 işçi 3 ay içerisinde 563,5 günlük mesai yapmışlardır. Taşçılık yapan 9 işçiden biri baş taşçı, biri kalfa taşçı, biri de çırak taşçıdır. Diğer taşçılar ise usta olarak geçmektedir. Taşçıların 1325/1909 senesi için elde ettikleri toplam gelir 4072 kuruş olmuştur.

Tablo 4. Taşçı Yevmiyesi Rumi 1326/1910

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVMIYE/KURUŞ	TOPLAM YEVMIYE
MART	37	9	10-8-6-3	271
EYLÜL	28	5	10-8-3	202
TEŞRİNİEVVEL	210	8	10-8-4	1602
TEŞRİNİSANİ	212.5	9	10-8-4	1650
KANUNİEVVEL	186.5	9	10-8-4	1444
KANUN-İ SANİ	84	8	10-8-4	650
TOPLAM	758.5	*	*	5819

Rumi 1326/1910 yılında taşçı işçileri 6 ay çalışmışlardır ve 6 ay içinde de çalışan taşçı sayısı değişiklik göstermiştir. Mart, Teşrin-i Sani ve Kanun-i Evvel aylarında 9 işçi, Teşrin-i Evvel ve Kanun-i Sani aylarında 8 işçi ve eylül ayında ise 5 işçi çalışmıştır. Teşrin-i Evvel ayından itibaren taşçı usta yevmiyeleri 1 kuruş artarak 4 kuruşa çıkmıştır. Mart ayında ki toplam çalışma günü 37 gün olmuştur fakat bu 37 gün mart ayının ilk beş gününde tamamlanmıştır. Mart ayının beşinci gününden sonra Mart ayı içerisinde başka taşçı işçisinin mesai yapmadığını tespit edebiliyoruz bu da bize kalhanenin yetiştirmesi gereken işleri olduğu için yoğun işçi alımı yaptığı fikrini vermektedir. 1326/1910 yılında 6 ayda toplam çalışma süresi 758,5 gün olmuştur ve bunun karşılığında ödenen tutar 5819 kuruştur.

Tablo 5. Taşçı Yevmiyesi Rumi 1327/1911

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVMIYE/KURUŞ	TOPLAM YEVMIYE
------------	--------------------	-------------	---------------	----------------

⁶⁴ Fahrettin Tızlak, *a.g.e.*, 1991, s. 177

MAYIS	22	3	10-8	194
HAZİRAN	2	1	8	16
EYLÜL	17	2	10	170
TEŞRİNİEVVEL	38	2	12-10	432
TEŞRİNİSANİ	59	9	12-10-6-4	575
KANUNİEVVEL	325	12	12-10-5-4	2833
KANUNİSANİ	350	11	12-10-5-4	3098
ŞUBAT	193	11	12-10-6	1688
TOPLAM	1006	*	*	9006

Rumi 1327/1911 yılında taşçı işçileri 8 ay çalışmışlardır. Taşçıların görev aldığı bu aylar içinde en az 1 taşçı en fazla 12 taşçı aynı anda çalışmıştır. Bir önceki yıla göre yevmiyelerde değişiklik olmuştur buna göre Teşrin-i Sani ayından itibaren baş taşçı yevmisi 12 kuruşa, taşçı ustası yevmisi 10 kuruşa çıkmıştır. Taşçı kalfası yevmisi ise Kanun-i Evvel ve Kanun-i Sani aylarında 1 kuruşluk bir azalma ile 5 kuruşa düşmüş fakat Şubat ayında tekrar 6 kuruşa yükselmiştir. Kanun-i Sani ve Şubat aylarında yapılan iş bu ayların ilk 9 gününde yapılmış ve daha sonra mevzu bahis ayların geri kalan günlerinde taşçı işçileri çalıştırılmamıştır. Bu ayların ilk 9 gününde ise mesaiye kalındığı gözlemlenmiştir. Mesaiye kalma sebebi ise çarkı kırılan fırının tamiratının yapılması gerekliliği, bu nedenle fazladan demirci istihdam edilmiş kâl fırınlarının ikmale ve imalata başlamaları için geceli ve gündüzlü istihdam edilen taşçılara ikişer yevmiye verildiği kayıt edilmiştir.

Demirci

Kalhanede bakırın saflaştırılması sürecinde kullanılan alet ve edevatın büyük bir çoğunluğu demirden oluşmaktaydı. Kalhanede ki demir alet ve edevatın bozulması, kırılması veya yenilenmesi gibi durumlarda demir işçileri çalıştırılmaktaydı. Özellikle kal fırınlarında meydana gelen arızalar üretimi durdurduğu için düzenli olarak çalışması kalhanenin bakır saflaştırma işleminin durmaması açısından önem arz etmekteydi. Ayrıca ham bakırın içindeki diğer metallerden ayrılması için fırınlarda ki körük mekanizması da sık sık arızalanmakta ve bu sorun kalhane demircileri tarafından giderilmekte ve üretimde devamlılık sağlanmaktaydı. Aşağıda Tokat kalhanesinde demirci olarak çalışan işçiler hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

Tablo 6. Demirci Yevmisi Rumi 1325/1909

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVİMİYE/KURUŞ	TOPLAM YEVİMİYE
TEŞRİNİSANİ	47	2	10-5	325
KANUNİEVVEL	7	2	10-5	40
KANUNİSANİ	29	2	10-5	220
ŞUBAT	53	2	10-5	390
TOPLAM	136	2	10-5	975

Rumi 1325/1909 yılında 4 ay çalışan demirciler toplamda 136 günlük mesai yapmışlardır. Kalhanede çalışan demirciler, demirci ustası ve demirci kalfası olarak iki kişilerdir. Demirci ustasının yevmisi 10 kuruş, demirci kalfasının yevmisi ise

5 kuruştur. İki demircinin 1325/1909 yılında kalhaneden elde ettikleri toplam gelir 975 kuruş olmuştur.

Tablo 7. Demirci Yevmiyesi Rumi 1326/1910

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVİMİYE/KURUŞ	TOPLAM YEVİMİYE
MART	27	2	10-5	200
EYLÜL	6	1	10	60
TEŞRİNİEVVEL	47	2	10-5	385
TEŞRİNİSANİ	50	2	10-5	375
KANUNİEVVEL	48	2	10-5	355
KANUNİSANİ	22	2	10-5	165
TOPLAM	200	*	*	1540

Rumi 1326/1910 yılında demirciler toplamda 200 gün çalışmış ve bunun karşılığında 1540 kuruş gelir elde etmişlerdir. Eylül ayı hariç 1326/1909 yılında tüm aylarda iki demirci birlikte çalışmışlardır.

Tablo 8. Demirci Yevmiyesi Rumi 1327/1911

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVİMİYE/KURUŞ	TOPLAM YEVİMİYE
HAZİRAN	4	2	10-5	30
TEŞRİNİEVVEL	6	1	10	60
TEŞRİNİSANİ	13	2	12-6	120
KANUNİEVVEL	64	2	12-6	576
KANUN-İ SANİ	62	2	12-6	558
ŞUBAT	52	2	12-6	498
TOPLAM	201	*	*	1842

Rumi 1326/1911 yılında demirciler toplamda 201 gün çalışmış ve karşılığında 1842 kuruş gelir elde etmişlerdir. Teşrinisani ayından itibaren demirci ustası yevmiyesi 12 kuruş, demirci kalfası yevmiyesi ise 6 kuruşa yükselmiştir. Teşrinievvel ayı hariç tüm aylarda demirci ustası ile kalfası birlikte çalışmışlardır.

Marangoz ve Dülger

Kalhanede bakır saflaştırma işleminde kullanılan ve ağaçtan yapılan alet ve edevatın yapımından, tamiratından sorumlu olan işçilere marangoz ve marangoz kadar ince işçiliğe ihtiyaç duyulmadan yapılan ve kalhanenin ihtiyacı olan kaba ağaç işlerini yapan işçilere de dülger denilmektedir. Dülgerler genellikle tamirat için kullanılmaktadır. Kalhanenin marangozhanesi vardır ve burada Marangoz ve dülgerlerin kullandıkları ve kalhane envanterinde olan aletler kayıt altına alınmıştır; tahta rendesi, mengene, matkap, tutkal, tutkal kalıbı, bileği taşı gibi⁶⁵. İncelediğimiz kalhane yevmiye defterlerinde, Rumi 1325/1909 ve 1326/1910 yıllarında kayıtlarda dülger görülmemekle birlikte 1327/1911 yılında marangoz ile birlikte kaydedilmeye başlanmıştır. Aşağıda Tokat kalhanesinde marangoz ve dülger olarak çalışan işçiler hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

⁶⁵ HH. d.19786

Tablo 9. Marangoz Yevmiyesi Rumi 1325/1909

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVMIYE /KURUŞ	TOPLAM YEVMIYE
TEŞRİNİEVVEL	57	2	10-5	439
KANUNİEVVEL	2	2	10-5	15
KANUNİSANİ	28	2	10-5	215
ŞUBAT	51	2	10-5	385
TOPLAM	138	2	10-5	1054

Rumi 1325/1909 yılında kalhanede marangozların mesaisi toplam 138 gün olmuştur. Kalhanede iki marangoz çalışmıştır. Bunlar marangoz ustası ve marangoz kalfasıdır. Marangoz ustasının yevmiyesi 10 kuruş, marangoz kalfasının yevmiyesi ise 5 kuruştur. 1325/1909 yılında kalhaneden elde ettikleri toplam gelir 1054 kuruş olmuştur.

Tablo 10. Marangoz Yevmiyesi Rumi 1326/1910

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVMIYE/ KURUŞ	TOPLAM YEVMIYE
MART	21	2	10-5	160
TEŞRİNİEVVEL	16	1	10	160
TEŞRİNİSANİ	36	2	10-5	362
KANUNİEVVEL	20	1	10	200
KANUNİSANİ	10	1	10	100
TOPLAM	103	*	*	982

Rumi 1326/1910 yılında marangozların yaptığı toplam mesai 103 gündür. Mart ve Kanun-i Evvel ayları dışında marangoz ustası tek başına çalışmış, diğer aylarda ise kalfası ile birlikte çalışmıştır. Marangozların 1326/1910 yılında elde ettikleri toplam gelir 982 kuruş olmuştur.

Tablo 11. Marangoz ve Dülger Yevmiyesi Rumi 1327/1911

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA	İŞÇİ	YEVMIYE/K	TOPLAM
MAYIS	12	2	12	144
HAZİRAN	19	3	12-10	198
EYLÜL	84	6	12	1011
TEŞRİNİEVVEL	76	3	12	912
TEŞRİNİSANİ	47	3	12-10	554
KANUNİEVVEL	63	2	12-10	694
KANUNİSANİ	60	2	12-6	594
ŞUBAT	54	2	12-6	498
TOPLAM	415	*	*	4605

Rumi 1327/1911 yılında dülger ve marangoz kayıtları birlikte tutulmuştur. Dülger yevmiyesi 12, marangoz ustası yevmiyesi 10 kuruş ve marangoz kalfası yevmiyesi 6 kuruştur. Mayıs ayında sadece 2 dülger çalışmıştır. Haziran ayında ise 2

dülger ve 1 marangoz ustası çalışmıştır. Eylül ayında 6 dülger, Teşrin-i Evvelde 2 dülger 1 marangoz çalışmış ve bu aydan itibaren marangoz yevmiyesi 12 kuruş olarak kaydedilmiştir. Teşrin-i Sani ayında 1 marangoz 2 dülger çalışış ve dülgerlerden birinin yevmiyesi 10 kuruş olarak kaydedilmiştir. Kanun-i Evvel ayında 1 marangoz ve bir dülger çalışmıştır. Geri kalan aylarda ise dülger çalışmamış ve marangoz ustası ve marangoz kalfası çalışmıştır. Dülger, marangoz ustası ve marangoz kalfasının 1327/1911 yılında 8 ayda toplam 415 günlük mesaiyeri olmuş ve bunun karşılığı olarak da toplamda 4605 kuruş gelir elde etmişlerdir.

Kum Yıkayıcı

Kalhaneye cevher halinde gelen ve saflaştırma süreci içerisinde taş değirmenlerde ufalanan bakırın eleklerde yıkanarak içerisindeki taş ve topraktan tamamen arındırılması⁶⁶ işlemini gerçekleştiren işçiye verilen unvan kum yıkayıcısıdır. Kalhanede kum yıkayıcısı olarak bir işçinin çalıştığı görülmektedir. Yevmiyesi ise Rumi 1325/1909 ile 1326/1910 yıllarında 5 kuruştur. 1327/1911 yılında ise 1 aylığına 7 kuruşa çıkan yevmiye tutarı sonra 6 kuruşa inmiştir. Aşağıda Tokat kalhanesinde kum yıkayıcısı olarak çalışan işçiler hakkında detaylı bilgi verilmektedir.

Tablo 12. Kum Yıkayıcı Yevmiyesi Rumi 1325/1909

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVİMİYE/KURUŞ	TOPLAM YEVİMİYE
TEŞRİNİSANİ	29	1	5	145
KANUNİEVVEL	10	1	5	50
KANUNİSANİ	27	1	5	135
TOPLAM	66	1	5	330

Rumi 1325/1909 yılında kum yıkayıcısı çalıştığı 3 ay içinde 66 günlük mesai yapmış ve bunun karşılığında da 330 kuruş gelir elde etmiştir.

Tablo 13. Kum Yıkayıcı Yevmiyesi Rumi 1326/1910

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVİMİYE/KURUŞ	TOPLAM YEVİMİYE
MART	20	1	5	100
EYLÜL	5	1	5	25
TEŞRİNİEVVEL	29	1	5	145
TEŞRİNİSANİ	25	1	5	125
KANUNİEVVEL	22	1	5	110
KANUNİSANİ	10	1	5	50
TOPLAM	111	1	5	555

Rumi 1326/1910 yılında kum yıkayıcısı 6 ay içinde 111 gün mesai yapmış ve karşılığında 555 kuruş gelir elde etmiştir.

Tablo 14. Kum Yıkayıcı Yevmiyesi Rumi 1327/1911

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVİMİYE/KURUŞ	TOPLAM YEVİMİYE
------------	--------------------	-------------	----------------	-----------------

⁶⁶ Fahrettin Tızlak, *a.g.e.* 1991, s. 171

HAZİRAN	10	1	5	50
TEŞRİNİSANİ	5	1	7	35
KANUNİEVVEL	30	1	6	180
KANUNİSANİ	30	1	6	180
ŞUBAT	29	1	6	184
TOPLAM	104	1	*	629

Rumi 1327/1911 yılında kum yıkayıcısı 5 ay içinde 104 gün mesai yapmış ve 629 kuruş gelir elde etmiştir. 1327/1911 yılında günlük yevmiyesinde değişiklikler olmuştur. Teşrin-i Sani ayında 7 kuruşa çıkan yevmiyesi bir sonraki ay 6 kuruşa inmiş ve kalan aylarda da günlük yevmiyesi 6 kuruş olarak kalmıştır.

Amele/İşçi

Kalhanede her birimde, o birimin zanaatkârları yanında çalışanlara verilen genel isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat kalhanede çalıştırılan amelelerin vasıfsız işçi olduğu düşünülmemektedir. Çünkü kayıtlarda vasıfsız amele olarak çalıştırıldığını düşündüğümüz ve defterlerde “*adi amele*” olarak kaydedilen bir grup amele mevcuttur. Bu durum bize diğer amelelerin tecrübeli oldukları konusunda fikir vermektedir. Kalhanede sayıca en fazla çalışan ve en düşük yevmiyeye sahip grupturlar. Yevmiye defterleri göstermektedir ki, tüm amelelerin yevmiyeleri aynı değildir. En çok yevmiye alan amele, baş amele (ser-amele) olarak kayıt altına alınan ve bu görevi daima üstlenen Kazak Oğlu Abdullah Efendi isimli kişidir, en az yevmiye ise adi ameleye (vasıfsız amele-vasıfsız işçi) verilmektedir. Anlaşılan odur ki amele sayısı işin yoğunluğu ve aciliyetine göre değişmektedir. Ameleler hem tamiratta hem de imalatta çalıştırılmışlardır. Aşağıda Tokat kalhanesinde çalışan ameleler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

Tablo 15. Amele Yevmiyesi Rumi 1325/1909

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVMIYE/KURUŞ	TOPLAM YEVMIYE
TEŞRİNİSANİ	240	14	3,5-4-4,5	970
KANUNİEVVEL	73	7	3,5-4	292
KANUNİSANİ	130	9	3,5-4-4,5	542
ŞUBAT	245	13	3,5-4-4,5	981
TOPLAM	688	*	*	2785

Rumi 1325/1909 yılında 4 ay içerisinde en fazla 14 en az 7 amelenin çalıştığı görülmektedir. 4 ay içinde toplam mesai 688 gün olmuştur. Amele yevmiyeleri mevzu bahis yıl için, baş amele 4,5 kuruş, amele 4 kuruş ve adi amele 3,5 kuruş olarak kaydedilmiştir. Amelelerin 4 ay sonunda elde ettikleri toplam gelir 2785 kuruştur.

Tablo 15. Amele Yevmiyesi Rumi 1326/1910

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVMIYE/KURUŞ	TOPLAM YEVMIYE
MART	149	9	3,5-4-4,5	596
NİSAN	26	1	4	104

HAZİRAN	15	1	4	60
EYLÜL	42	9	4-4,5	170
TEŞRİNİEVVEL	211	10	3,5-4-4,5	854
TEŞRİNİSANİ	154	9	3,5-4-4,5	618
KANUNİEVVEL	162	9	3,5-4-4,5	655
KANUNİSANİ	66	7	3,5-4-4,5	265
TOPLAM	825	*	*	3322

Rumi 1326 yılında amelelerin 8 ay çalıştığı görülmektedir. Nisan ve Haziran aylarında ise sadece bir amele çalışmıştır fakat bu kişi baş amele değildir. Bu dönemde aynı ay içinde en az 1 en fazla 10 amele çalışmıştır. 8 ay içerisinde toplam mesai 825 gün olmuştur ve bunun karşılığında ameleler 3322 kuruş gelir elde etmişlerdir.

Tablo 15. Amele Yevmiyesi Rumi 1327/1911

AYLAR/RUMİ	ÇALIŞMA SÜRESİ/GÜN	İŞÇİ SAYISI	YEVMIYE/KURUŞ	TOPLAM YEVMIYE
MAYIS	273	37	4-5-6	1524
HAZİRAN	135	8	4-6	757
EYLÜL	75	7	6	450
TEŞRİNİEVVEL	130	8	6	780
TEŞRİNİSANİ	79	6	5-6	471
KANUNİEVVEL	260	15	4-5	1292
KANUNİSANİ	363,5	19	4-5	1792
ŞUBAT	297	15	4-5	1465
TOPLAM	1612,5	*	*	8531

Rumi 1327/1911 kalhane yevmiye defterlerinde incelenen dönem içerisinde en çok amelenin çalıştığı ve mesai yaptığı dönem olmuştur. Özellikle mayıs ayı 3 içerisinde 37 amelenin aynı anda çalıştığı görülmektedir. En az amelenin çalıştığı ay ise Teşrin-i Sani ayıdır ve 6 amele çalışmıştır. Amele yevmiyelerinde değişikli olmuştur ve baş amele yevmiyesi 6 kuruşa, amele yevmiyesi 5 kuruşa ve adi amele yevmiyesi de 4 kuruşa yükselmiştir. 8 ay sonunda amelelerin yapmış olduğu toplam mesai 1612,5 ve elde ettikleri gelir ise 8531 kuruşa yükselmiştir.

Diğer Yevmiyeler ve Değerlendirme

Tokat kalhanesi yevmiye defterlerinde kaydedilen fakat düzenli olarak ödenmeyen yevmiyelerde mevcuttur. Rumi 1325/1909 yılında ki bir kayda göre arabacı olarak çalıştırılan bir işçi vardır ve yevmiyesi 4 kuruştur fakat sadece 1325/1909 Teşrin-i Sani ayında 25 günlük bir mesai kaydedilmiş ve bunun için 96 kuruş ödeme yapılmıştır. Yevmiye defterine kaydedilen bir diğer ödeme ise *omca yarma ücreti* adı altında verilen ödemedir. Bu ödemelere yevmiye diyemiyoruz çünkü ödemeler iş karşılığı yapılmış ve bu deftere kaydedilmiştir. Omca yarma ücreti için ödenen tutar, bir omca yarma ücreti 20 para olarak kaydedilmiştir. Rumi 1327/1911 yılında amele grubu ile birlikte kaydedilen bir işçi türü de sucudur ve yevmiyesi 4 kuruştur. Sadece Kanun-i Evvel ve Kanun-i Sani aylarında 55 gün çalışmış ve 220 kuruş gelir elde etmiştir.

Son olarak yevmiye defterinde kayıt altına alınmış bir bilgi olarak, işçilerin kalhanede çalıştıkları birimlerin sınıflandırıldığını görmekteyiz. Tamirat ve imalat olarak ayrılan çalışma alanları bize kalhanenin yoğun olduğu dönemlerin çok üretim yapılan dönemler olarak düşünülmemesi gerektiğini göstermektedir. Buna göre Rumi 1327/1911 yılında tüm işçi grupları tarafından yapılan toplam 3232,5 günlük mesainin 639 günü yani yaklaşık toplam çalışma süresinin %20'si tamirat işlerine harcanmış ve bunun karşılığında da 5218 kuruş verilmiştir. Geriye kalan 2593,5 günlük mesaide imalat için harcanmış ve karşılığında toplam 18743 kuruşluk bir ödeme yapılmıştır. Tamirat da çalışan işçiler olarak karşımıza taşçılar, marangozlar, demirciler ve ameleler çıkmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

A)AMD.: Sadaret Amedi Kalemi Evrakı, 25/99, 2/54

C.AS.: Cevdet Askeriye, 39/1784, 847/36215, 988/43114

HAT.: 567/27828

İ.MVL.: İrade Meclis-i Vâlâ, 146/4122, 12/71

C.DRB.: Cevdet Darphane, 3/129, 5/229, 35/1704

A)MKT.MHM.: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, 3/84, 433/61

A)MKT.NZD.: Sadaret Nezaret ve Devâir Evrakı, 139/35, 182/96

MAD.d.: Maliyeden Müdevver Defterleri, 13684

D.DRB.i.: Bab-ı Defteri İradeler, 4/8, 4/10

İ.DH.: İrade-i Dahiliye, 99/4969, 190/10661, 1332/54

A)DVN.: Sadaret Divan Kalemi Evrakı, 61/17

A)MKT.MVL.: Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı, 63/39

HH.d.: Hazine-i Hassa Defterleri, 19784, 19785, 19786

A)MKT.UM.: Sadaret Umum Vilayet Evrakı, 206/29, 433/37

MVL.: Meclis-i Vâlâ, 645/9, 725/5, 709/45

ŞD.: Şura-yı Devlet, 917/25, 530/12, 531/46

DH.MKT.: Dahiliye Mektubi Kalemi, 1309/20, 2781/50

BEO.: Bab-ı Ali Evrak Odası, 521/39027, 1650/121493

T.d.: Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maadin Nezaretleri, 1027, 1028

Yayınlanmış Eserler

Altunbay M., "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, Cilt:10, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1464-1484

Belli O.- Kayaoğlu, İ. G., *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi-Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri*, İstanbul, Sandoz Kültür Yayınları No:14, 1993

Beşirli M., “Tokat Bakır Kalhanesinin Yönetimi (1793-1853)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:14, Sayı:1, Elâzığ 2004, s. 229-258

Genç M., *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 11. Baskı, İstanbul Ötüken Neşriyat, 2014

Hanılçe M., “18. Yüzyılda Tokat Kaza Merkezinde Eğitim Öğretim Hizmetlerini Destekleyen Vakıflar”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/1, 2016, s. 177-205

Kaptan E., “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Tokat Bölgesini Kapsayan Yeni Buluntular”, *MTA Enstitüsü Dergisi*, 1982

Keskin Ö., “Osmanlı Devletinde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri” *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2007, s. 82

Öreñç F., “Mutasarrıf”, *TDV - İslam Ansiklopedisi 31*, İstanbul 2006, s. 377-379

Özdağ A., “Osmanlı Bakır İşletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870)” *Turkish Studies*, Sayı:9, 2014, s. 463-473

Pakalın M.Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, M.E.B. Devlet Kitapları, 1. Fasikül, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971

Tızlak F., “Osmanlı Devletinde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, *Bellekten*, Cilt:59, Sayı:226, Aralık-1995, s. 643-659

_____, *Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE. Tarih ABD, Elâzığ 1991

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÖDENEMEYEN MEMUR MAAŞLARINA GETİRİLEN ÇÖZÜM: BÂB-I ÂLİ TESHİLÂT SANDIĞI

Solution Found for the Unpaid Salaries of the Civil Servants
During the Reign of Sultan Abdulhamid II: Bâb-ı Âli Teshilat Sandığı

FATMAGÜL DEMİREL*

Özet

Tanzimat'tan sonra memurlar için nakdi maaş sistemine geçilmesinden sonra, yaşanan en temel sorun maaşların zamanında ödenememesi olmuştur. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı, dış borçlar, harçların ve vergilerin düzenli olarak hazinede toplanamaması doğrudan memur maaşlarını etkilemişti. II. Abdülhamid döneminde memurların derecelerine göre maaşları 1880 tarihli Maaş Kararnamesi ile tespit edilmesine rağmen, maaş ödemesinde yaşanan sorunlar imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Bunun yanı sıra belirli bir geliri olan nezaretlerde çalışanlar maaşlarını almada daha şanslıydı. Genel bütçeden maaş alan memurlar ise bazen bir iki ay veya daha uzun bir süre sonunda maaşlarını alabilmekteydi. Maaşların düzensiz ödenmesi toplumsal ve sosyal sorunları da beraberinde getirmekteydi. Maaşlarını alamayan memurların şikâyet dilekçeleri durumun vahametini ortaya koymaktadır. Maaş ödemesinde yaşanan düzensizlik karşısında memurlar, gecikmiş maaş haklarını tefeci ya da sarraflara satmak gibi yollara başvurmaktaydı. Öyle ki gecikmiş maaş ödemesi, vefat eden bir memurun terekesi içinde sayılabilecek kadar büyük rakamlara ulaşmaktaydı. Peki memurların alamadıkları birikmiş maaşları nasıl ödenecekti? Bu noktada bazı uygulamaların devreye girdiği görülmektedir. II. Abdülhamid döneminde 1896 yılında kurulan Bâb-ı Âli Teshilât Sandığı maaşların ödenmesi için getirilen bir çözümdü. Bâb-ı Âli bünyesinde yani Sadaret, Şûrâ-yı Devlet, Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerinde çalışan memurların, maaşlarının bu sandık vasıtasıyla ödenmesi öngörülmüştür. Teshilât Sandığı sermayesinin nasıl oluşturulacağı ve ödemelerin nasıl yapılacağı 1896 tarihli ilk nizamnamesi ile belirlenmişti. Fakat 1907 ve 1914 yılında yapılan yeni nizamnamelerle sandığın ilk kuruluş amacı değişmiş ve Bâb-ı Âli memurlarına borç veren bir sandık haline gelmiştir. Osmanlı Arşiv belgelerinden sandığın çalışmaları takip edildiğinde 1922 yılına kadar aktif olduğu görülmektedir. Çalışmada literatürde üzerinde durulmayan Bâb-ı Âli Teshilât Sandığı'nın, Osmanlı Arşiv belgeleri, Teshilât Sandığı'nın hesap cetvelleri ve farklı tarihlerde hazırlanan nizamnameler doğrultusunda işleyişi ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Teshilât Sandığı, memur, maaş

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE. e-posta: fgldemirel@gmail.com

Abstract

Upon transition to cash salary payment system implemented for the civil servants of Ottoman Empire in post-Tanzimat era, the main problem was the inability to pay salaries on timely basis. Economic hardship experienced by the Empire, foreign debts, difficulties encountered by the Treasury in collecting charges and taxes regularly, directly affected the salaries of the civil servants. Although the salaries of civil servants were determined as per the Salary Decree of 1880 during the rule of Abdulhamid II, the problems encountered in salary payment continued throughout until the fall of the Empire. Albeit the fact that officers in the ministries receiving certain stipend were more fortunate to receive their salaries regularly. But the civil servants receiving their salaries from the general budget sometimes had to wait two months or longer to get paid. Irregular salary payments have soon brought social and social problems along. The complaint petitions of the civil servants who could not get their salaries reveal the gravity of the situation. Due to irregularities salary payments, many civil servants were seeking to sell their overdue salary rights to the loan sharks or creditor goldsmiths. So much so that, overdue salary payments have reached enormous proportions, they even started to be counted as inheritance of deceased civil servants. So, how would the wages of civil servants were to be paid? At this point, some applications appear to be put into practice. Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı, founded in 1896 during the reign of Abdulhamid II was a solution for payment of accumulated salaries. It is envisaged that the salaries of the civil servants working in the Ministries of Sadaret, Şûrâ-yı Devlet, Internal Affairs and Foreign Affairs in the Bâb-ı âli (Supreme Porte) were to be paid through this fund. The mechanisms of creating the principal capital of Teshîlât Sandığı and the method of making accumulated salary payments were determined with the first charter promulgated in 1896. But, with the new charters proclaimed in 1907 and 1914, the initial purpose of foundation of the fund has changed and it has become a creditor (fund) that lends money to the Supreme Porte officers. Examining Fund's activities through Ottoman Archival documents, it becomes evident that the fund was active until 1922. This paper will address the Ottoman Archival documents of Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı, which was not deliberated extensively in the general literature, in line with the Ottoman Archival documents, the account charts of Teshîlât Sandığı and the charters drawn up on various dates.

Key words: Teshîlât Sandığı, civil servants, salary

Giriş

Tanzimat'tan sonra memurlar için nakdi maaş sistemine geçilmesinden sonra, yaşanan en temel sorun maaşların zamanında ödenememesi olmuştur. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı, dış borçlar, harçların ve vergilerin düzenli olarak hazinede toplanamaması doğrudan memur maaşlarını etkilemişti¹. II. Abdülhamid döneminde çıkarılan 1880 tarihli Maaşat Kararnamesi ile yapılan düzenlemede memurların derecelerine göre maaşları da belirlenmişti². Aslında bu düzenleme ile maaşların yarıya indirildiği görülmektedir. Örneğin Adliye Nezareti Mektupçusunun 8000 kuruş olan maaşı kararname ile 3500 kuruş olmuştur³. Memur maaşlarını düzenlemeye yönelik bu girişim etkin bir çözüm üretmediği için sistemde yaşanan sorunların uzun süre devam ettiği görülmektedir. Belirli bir geliri olan dairelerin çalışanları maaş konusunda daha şanslıydı. Maliye, Gümrük, Posta ve Telgraf, Tapu daireleri gelirleri doğrultusunda çalışanların maaşlarını ödeyebilmekteydi. Diğer memurlar ise umumi maaş ödemesini beklemek zorundaydı. Memurlar bazen bir iki ay veya daha uzun bir süre sonunda maaşlarını alabilmekteydi⁴. Maaşlarını zamanında alamayan memurlar, gecikmiş maaş haklarını tefeci ya da sarraflara satmak gibi yollara başvuruyordu. Öyle ki gecikmiş maaş ödemesi, vefat eden bir memurun terekesi içinde sayılabilecek kadar büyük rakamlara ulaşmaktaydı⁵. Maaşlarını alamayan memurların şikâyet arzuhalleri durumun vahametini ortaya koymaktadır. Bu konu ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde oldukça dikkat çekici belgeler bulunmaktadır. Örneğin Washington Sefaretinin 22 Kasım 1899 tarihli yazısında sefarette çalışan memurların maaşlarını alana kadar işlerini bıraktığı anlatılmaktadır⁶. Pek çok vilayetten gelen yazılar maaş alamayan memurların işlerini terk ettikleri yönündedir⁷. Viyana Sefiri Sadullah Paşa 26 Mart 1889 tarihli telgrafında üç buçuk aydan fazladır maaşların ödenmediğini⁸, Paris Sefaretinin 3 Temmuz 1902 tarihli yazısında da ödenemeyen maaşlarından dolayı sefalet içinde oldukları ve devletin şanına yakışmayan bu durumun bir an önce düzeltilmesi istenmektedir⁹. Vilayetlerde maaşlarını alamayan askerlerin, mal sandığı memurlarını tahkir, darp ve tevkif etmeleri vukuat-ı âdiye halini almıştı. Rumeli vilayetlerinde pek çok yerde maaş alamayan jandarma görevlerini terk etmekte, parasızlıktan bunalan askerler telgrafhaneleri işgal ederek haberleşmeyi kesmekte ve talepleri karşılanana kadar

¹ Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 2001, s. 250-251

² Özdemir, *a.g.e.*, s. 242

³ Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri 1876-1914*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları İstanbul 2008, s. 49-50

⁴ Carter V Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli 1789-1922*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 272, Özdemir, *a.g.e.*, s. 248

⁵ Carter V Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996, s. 323-324

⁶ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), Y.PRK. HR., nr.32/73

⁷ *DH.TMIK.M.*, nr. 49/71

⁸ *Y.PRK.EAŞ.*, nr. 9/25

⁹ *Y.PRK.EAŞ.*, nr. 40/67

telgrafhaneyi terk etmiyorlardı¹⁰. Maaşlar nedeniyle toplumda yaşanan huzursuzluğun belki de en çarpıcı örneği Maliye Nezareti önünde toplanan kadınların Maliye Nazırına saldırmaları ve nazırı ellerinden kaçırın öfkeli kalabalığın Bâb-ı Âli'ye yürümesidir¹¹.

Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı'nın Kuruluşu ve İşlevi

II. Abdülhamid döneminde kurulan Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı, Bâb-ı Âli'de çalışan memurların maaşlarının ödenebilmesi için getirilen bir çözümdü. Askeriyede uygulanan teshîlât sandığı örneğinden yola çıkılarak kurulan sandığın, 8 Ağustos 1896 tarihli ilk nizamnamesinde gelir kalemleri, ödemelerin nasıl yapılacağı ve sandığın idaresinin nasıl olacağı açıklanmıştır. Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı, padişahın başkanlığını yaptığı bir komisyon tarafından idare edilmekteydi. Komisyon, Sadareten seçilen fahri bir reis-i sâni ve üç azadan oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra sandığın hesap işlerini yürütmek üzere bir sorumlu muhasebeci, veznedar, başkâtip, dört hesap kâtipi, mukayyid, evrak memuru ve gerektiği kadar hademe görev yapmaktaydı¹². Komisyon üyelerinin çalışma alanı olarak Bâb-ı âli kütüphanesinin alt katı tahsis edilmişti¹³.

Teshîlât Sandığı'ndan öncelikli olarak Bâb-ı Âli'de çalışan hademelerin maaşları tedahüle kalmadan ödenecek daha sonra kâtiplere ve diğer memurlara ödeme yapılacaktır. Zaruri ihtiyaçları olanlara da işlemiş maaşlarından bir veya iki maaş verilebilecektir. Sandıktan maaş ödemesi yapılırken tekaüd ve mazûliyet kesintisi yapılarak doğrudan Mülkiye Tekâüd Sandığına gönderilecektir¹⁴. Sandığın ilk sermayesi Hazine-i Hassa'dan yani padişahın ihsanı olan iki bin adet Osmanlı yüzlük altından oluşmaktaydı. Diğer gelir kalemleri ise şöyledir¹⁵.

Nüfus ve şebenderlik hasılatı. Dahiliye Nezareti tarafından alınan tezkere-i Osmaniye bedeli, mürûr tezkeresi, pasaport harcı ve nüfus idaresi tarafından alınan tüm hasılat.

Hariciye Nezareti'ne ait şebenderlik, tabiiyet ve umûr-ı hukukiye muhtelile kalemleri hasılatı. Bu harç ve rûsumlar muhasebe veznelere emanet sureti ile gönderileceğinden dolayı başka bir yere harcanması durumunda ilgili kişiler sorumlu olacaktır.

Sadaret, Şûrâ-yı Devlet, Dahiliye, Hariciye memurlarına, vali, mutasarrıf mektupçu, kaymakam, tahrirat müdürleri ile diğer memurlar ve umûr-ı mülkiye için her sınıftan gönderilecek tahkik memurlarına, Dersaadet ve taşrada verilecek harcırahların ve devriye masrafı olarak valilere verilecek harcırahların yüzde beşi.

¹⁰ Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı: [Küçük] Said Paşa'nın Hatıratı, c. II-III, (Hazırlayan, Mustafa Gündüz), Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 111

¹¹ Ö. Faruk Bölükbaşı, II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları 2005, s. 58

¹² İ. DUIT., nr. 19/38, Düstur, I. Tertip, c. VII, Ankara 1941, s. 100-103, 8 Ağustos 1896 tarihli Bâb-ı Âli Teshîlât Sandığı Nizamnamesi, madde 1- 7

¹³ İ. Hususi, nr. 46/132

¹⁴ 8 Ağustos 1896 tarihli Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı Nizamnamesi madde 14-17

¹⁵ İ. DUIT., nr. 19/38, Düstur, I. Tertip, c. VII, Ankara 1941 s. 100-103, 8 Ağustos 1896 tarihli Bâb-ı Âli Teshîlât Sandığı Nizamnamesi madde, 1-3 ve 8-13

Memur harcırahlarından alınacak yüzde beşler mahallerinden doğrudan doğruya ilgili nezaret muhasebesine buradan da her ay Teshîlât Sandığına gönderilecektir. Harcırahlardan yüzde beş kesintiyi yapmayanlar ve bunu buldukları mahalde başka bir yere sarf edenler sorumlu tutulacaktır.

Maliye Hazinesinden her hafta verilecek yüz bin kuruş, Dahiliye Nezareti hesabına yatırılacak oradan da Teshîlât Sandığı veznesine gönderilecektir.

Telgraf ve Posta Nezareti gelirlerinden, Bâb-ı âli kalemleri maaşları için her hafta gönderilmesi kararlaştırılmış olan on sekiz bin yedi yüz elli kuruş bundan sonra nezaret tarafından her hafta düzenli olarak Dahiliye Nezareti muhasebesine yatırılacak ve buradan Teshîlât Sandığına gönderilecektir. Şûrâ-yı Devlet harç hasılatından biriken meblağ da yine Dahiliye Nezareti muhasebesi üzerinden her hafta Teshîlât Sandığı'na yatırılacaktır.

Ruhsat-ı resmiye ile kurulacak fabrikalar, sanayihaneler ve imtiyaz ile ihale olunacak madenlerin ruhsatnamelerinin verilmesi sırasında büyüklük ve ehemmiyetine göre bir defa olmak üzere yirmi adet Osmanlı yüzlük altınından elli Osmanlı yüzlük altınına kadar Teshîlât Sandığı harcı alınacaktır.

İmtiyazlı şirketlerin sermayelerinden yüzde yarım nisbetinde alınacak harçlar, Sicill-i Ahval idaresine ve Şûrâ-yı Devlete ait harçlar Teshîlât Sandığının gelir kalemlerini oluşturmaktaydı¹⁶. Sandığın gelir ve giderlerini gösteren cetveller düzenli olarak her ay sonunda padişaha takdim edilmekte ve bunların birer sureti Maliye Nezareti ve Divan-ı Muhasebata gönderilmekteydi¹⁷.

Teshîlât Sandığı çalışmalarına başladıktan sonra nezaretlerden itirazlar da gelmeye başlar. Öncelikli itiraz konusu harcırahlardan yapılacak kesinti ve Bâb-ı âli dışındaki memurların sandıktan yararlanamayacak olmasıdır. Sandığın nizamnamesinde harcırah kesintisinin Sadaret, Şûrâ-yı Devlet, Dahiliye, Hariciye memurları ve diğer mülki memurlardan yapılacağı belirtilmişti. Diğer mülki memurların kimler olduğunun nizamnamede açıkça belirtilmemesi karışıklığa neden olur. Bunun üzerine Sandık Komisyonu bu belirsizliğin giderilmesi için Şûrâ-yı Devlete müracaat eder¹⁸. Harcırah kesintisinin Askeriye ve ilmiye dışındaki tüm memurları kapsadığına dair Şûrâ-yı Devletin kararı 18 Temmuz 1897 tarihinde Sadaret tarafından ilgili nezaretlere bildirilir¹⁹. Bu karar üzerine Adliye Nezareti duruma itiraz eder. Harcırah kesintisinin adliye memurlarını kapsamaması kuvve-i adliyenin kuvve-i idareden tefriki kaidesi hilafında olacağı ve adliye memurun mülkî memur gibi algılanmasına sebebiyet vereceğini belirtir. Ayrıca, Bâb-ı Âli dışındaki memurların sandıktan yararlanamayacak olmasını memurlar arasındaki eşitlik kaidesine uygun olmayacağına dikkat çeker²⁰. Harcırah kesintileri ile ilgili şikâyetlerin devam ettiği nezaretlerin yazışmalarından anlaşılmaktadır. Orman ve

¹⁶ İ. DÜİT., nr. 19/38, *Düstur*, I. Tertip, c. VII, Ankara 1941, s. 100-103, 1896 tarihli Bâb-ı Âli Teshîlât Sandığı Nizamnamesi, madde 1-3 ve 8-13

¹⁷ 1896 tarihli Teshîlât Sandığı Nizamnamesi madde 18, *Y.PRK.A*, nr.12/20

¹⁸ Ş.D., nr. 2678/5

¹⁹ BEO., nr. 980/73435, Ş.D., nr. 2679/3

²⁰ Ş.D., nr. 2693/7

Maadin Nezaretinin 25 Mayıs 1903 tarihli yazısında ise “mazarrat menfaate, külfet nimete” karşılık olması gerektiği vurgulanarak, Bâb-ı âli memurlarının istifade ettiği bu sandıktan nezaret çalışanlarının faydalanmadığı yani külfetin nimetini alamadıkları ifade edilir²¹. Ticaret ve Nafia Nezareti ise maden ve fabrikalardan bir defa mahsus Teshîlât Sandığı için alınacak yeni bir verginin sanayinin ilerlemesine engel olacağını ileri sürer. Ayrıca imtiyazlı şirketlerin sermayelerinden alınacak yüzde yarım nispetindeki harcın şirket sahipleri tarafından uygun görülmeyeceği dile getirilir. Örneğin bir milyon altın sermaye ile kurulmuş bir şirketten beş bin altın alınması kurucular tarafından makul karşılanmayacaktır. Ticaret ve Nafia Nezareti'nin Teshîlât Sandığı için alınacak harcın sakıncalarını anlattığı yazısına karşılık Sadarettin gönderilen yazıda, sandığın irade-i seniyye ile kurulduğu ve sandık nizamnamesinin hükümlerine uygun hareket edilmesi gerektiği hatırlatılır²².

Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı çalışmalarına başladıktan sonra yaşanan en temel sorun öngörülen gelirlerin bir türlü toplanamaması olmuştur. Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Sandığa aktarılacak meblağ, nezaret tarafından başka yerlere harcanmaktadır²³. Sandık komisyonu en çok bu durumdan şikâyet etmektedir²⁴. Özellikle memurların harcırahlarında yapılacak yüzde beşlik kesinti en büyük gelir kalemi olduğu için öncelikle bunun toplanması için büyük gayret sarf edildiği sürekli ilgili nezaretlere ve vilayet muhasebecilerine gönderilen yazılar bir an önce bu kesintinin gönderilmesi yönünde olmuştur. Bunun yanı sıra ilgili nezaretlerde biriken harcırah kesintileri de zamanında sandığa gönderilmemektedir. Örneğin 10 Haziran 1899 tarihli Komisyonun mazbatasında Dahiliye Nezareti muhasebesinde harcırah kesintisi olarak biriken seksen bin kuruşun gönderilmesi gerektiği sürekli tebliğ edildiği halde neticesiz kaldığı anlatılmaktadır²⁵. Dahiliye Nezareti toplanan harcırah kesintisini sandığa göndermeyi geciktirirken, vilayetlerden de Teshîlât Sandığı'na ait gelirlerin geciktirilmeden gönderilmesini talep etmektedir. Dahiliye Nezareti'nin 12 Ekim 1900 tarihli vilayetlere gönderdiği yazıda, Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı aidatı olarak memur harcırahlarından yapılan kesintilerin ve idare meclisi mahkeme hasılatının gönderilmemesinden dolayı sandığın çok zor durumda kaldığı ve kuruluşundaki maksadı gerçekleştirmediği anlatılmaktadır. Sandığın kapanmaması için toplanan hasılatın mal sandıklarında bekletilmeden bir an önce gönderilmesini istemektedir²⁶.

Teshîlât Sandığı gelirlerinin toplanması hususunda yapılan uyarılara rağmen etkisinin olmadığı görülmektedir. Örneğin Sandık Komisyonunun 14 Eylül 1901 tarihli mazbatasında Kastamonu Vilayetine üç senedir sürekli harcırah kesintilerini göndermeleri bildirildiği halde göndermedikleri, bunun gerekçesinin dahi açıklanmadığı gerek yazışmaların gerekse padişahın bu konudaki emirlerin de dikkate

²¹ Ş.D., nr. 2696/15

²² BEO., nr. 860/64461

²³ BEO., nr. 980/73464

²⁴ BEO., nr. 1067/79959

²⁵ BEO., nr. 1324/992272

²⁶ DH.MKT., nr. 2418/1

alınmadığı ifade edilmektedir²⁷. Yine Hüdavendigâr Vilayeti defterdarı da aynı şekilde harcırah yüzde beşlerini ve memurin muhakemâtından elde edilen hasılatı göndermemekte ve bu bunun için gönderilen yazıları da dikkate almamaktadır²⁸. Sandık Komisyonu, gelirlerin toplanmasında yaşanan sıkıntının ilgili nezaretin yüzde beşlik harcırah kesintisini göndermediği veya başka bir yere harcadığı takdirde Sandık nizamnamesinde nasıl bir yaptırım uygulanacağını belirtmemesine bağlamaktadır. Komisyon, bu konuda bir düzenleme yapılması için Şûrâ-yı Devlet'e müracaat eder²⁹.

Bâb-ı âli Teshîlât Sandığının aylık gelir gider cetvelleri incelendiğinde Bâb-ı âli çalışanlarının tümüne ödeme yapılamadığı ve ön görülen gelirlerin de düzenli olarak toplanamadığı anlaşılmaktadır³⁰. Sandık Komisyonunun 16 Mayıs 1903 tarihli mazbatasında âdetâ bir durum değerlendirmesi yapılmaktadır. Merkezdeki bazı dairelerin harcırah kesintisine itiraz ederek kesinti yapmadıkları, nüfus, şehbenderlik, sicill-i ahval hasılatından bir akçe dahi gelmediği, hazinenin haftalık vermesi gereken yüz bin kuruşu sadece iki defa verdiği ama bunun da sandığa gelmediği ve Dahiliye Nezareti tarafından başka yerlere harcadığı belirtilmektedir. Sandıkta ortalama aylık on beş bin ile yirmi bin kuruş toplanmakta ve bununla idare-i maslahat edilmektedir. Elde edilen gelir münavebeli olarak dağıtılsa dahi yüzde yarım nispetinde akçe dahi isabet edemeyeceği vurgulanmaktadır. Komisyonun mazbatasından sandığın gelirlerinin harcırah kesintisi, maden imtiyazlarından gelenler ve padişahın ihsanı olan iki bin altının yıllık faizi olan altmış liradan ibaret olduğu anlaşılmaktadır³¹.

Bâb-ı âli Teshîlât Sandığı için 26 Şubat 1907 tarihinde yeni bir nizamname hazırlanarak kuruluşundaki işlevi değiştirilerek yine padişahın himayesinde Bâb-ı âli memurlarına borç veren bir sandığa dönüştürülmüştür. İkinci nizamnamede sandığın gelir kalemleri yeniden düzenlenmiştir. Sandığın ana sermayesi yine padişahın ihsanı olan iki bin altındır. Sandığın gelir kalemlerinden olan harcırahlardan yapılacak yüzde beş kesinti sadece, Sadaret, Şûrâ-yı Devlet, Hariciye ve Dahiliye Nezaretleri memurlarını kapsamaktadır. Maden imtiyazlarından alınacak bir defalık harç yeni nizamnamede de yer almaktadır. Sandıkta elli bin kuruştan fazla nakit bulundurulmayacak ve fazla meblağ olursa Osmanlı Bankası'na belli bir nema ile yatırılacaktır. Teshîlât Sandığı'ndan kimlerin borç alacağı da nizamnamede açıklanmıştır. Buna göre sandıktan maaşları 2500 kuruşu geçmeyen Sadaret, Şûrâ-yı Devlet, Hariciye ve Dahiliye Nezaretlerinde çalışan hizmetliler borç alabilecektir.

²⁷ Ş.D., nr. 2713/57

²⁸ Ş.D., nr. 2707/59

²⁹ Ş.D., nr. 2680/4

³⁰ YA.HUS, nr. 392/31, 413/28, 417/70, 421/82, 1898 yılında sandıkta 163.1898 kuruş toplanmıştır. Bu paranın 131.274 kuruşu harcırah kesintisinden, 18.000 kuruşu maden imtiyazından, 11.009 kuruşu idare meclisi mahkeme hasılatı ve padişahın sandığa ihsanı olan 2000 altının faizinden gelen 3000 kuruştan ibarettir. bkz. Y.PRK.ML., nr. 18/79

³¹ BEO., nr. 2054/153998

Sandıktan alınacak borç maaşın dörtte birini veya bir maaşı geçmeyecektir. Sandığın sermayesi arttıkça maaşı 2500 kuruştan fazla olanlara da borç verilebilecektir³².

II. Meşrutiyet Sonrası Bâb-ı Âli Teshilât Sandığı

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bâb-ı âli Teshilât Sandığının borç verme işlevi devam etmiştir. II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra Sadaret, Şûrâ-yı Devlet, Hariciye ve Dahiliye Nezaretleri memurlarının harcırahlarından yapılan yüzde beş kesintinin kaldırıldığı 10 Temmuz 1909 tarihli Sadaretin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda belirtilmektedir³³. Daha sonra maden imtiyazlarından alınan Teshilât Sandığı harcı da 22 Kasım 1909 tarihinde kaldırılır. Zaten madencilikle ilgisi olmayan ve hukukî olarak maden nizamnamelerinde yeri olmayan bu tür harçlar, mültezimlerin maden ihalelerinden çekilmesine ve madenlerin âtil kalmasına neden olmaktadır³⁴.

Bâb-ı Âli Teshilât Sandığı için 11 Mayıs 1914 tarihinde yeni bir nizamname daha hazırlanmıştır. Sandıktan Sadaret, Şûrâ-yı Devlet, Hariciye ve Dahiliye Nezaretleri çalışanları borç alabilecektir. Sandık artık padişahın himayesinden çıkarılmıştır. Bâb-ı Âli'den seçilecek dört kişi birer sene müddetle fahri olarak sandık komisyonunda çalışacaktır. Sandığın mali işlerini komisyon tarafından seçilecek muhasebeci, veznedar ve kâtip yerine getirecektir. Sandık hasılatından muhasebeci ve veznedara beş yüz kuruş, kâtime ise dört yüz kuruş maaş verilecektir. Sandığın borç verme şartları da değiştirilmiştir. Artık borç alacak kişinin iki tane kefil göstermesi gerekmektedir. Bu kefiller yukarıda belirtilen dört nezaretin çalışanlarından olacaktır. Sandıktan alınacak borç beş bin kuruşu ve iki aylık maaşı geçmeyecektir. Alınan borcun geri ödemesi ise on eşit taksitte yapılacak ve yıllık yüzde dokuz faiz uygulanacaktır. Daha önce sandıktan faizsiz borç alanlara da faiz uygulaması yapılacaktır. Sandıktan borç alan kişi borcunun üçte birini ödemediği yeni borç talebinde bulunamayacaktır. Kefillerin maaşları borçlunun sandığa ödemeyi taahhüt ettiği aylık taksiti ödemeye yeterli derecede olması gerekmektedir. Sandığa olan borcunu bitirmeden emekli olan veya memuriyetten ayrılan kişinin kalan borcu tekaüt ve mâzûliyet maaşlarından kesilecektir. Yine borcu bitmeden başka bir nezaret veya daireye geçen memur düzenli olarak bulunduğu daireden borcunu ödemekle yükümlüdür. Aksi takdirde borcu kefillerinden tahsil edilecektir. Kişinin borcu bitmeden vefatı halinde ise kalan borç emvâl-i metrukelerinden veya kefillerinden alınacaktır³⁵.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali kriz ortamında Bâb-ı âli memur maaşlarını ödeyebilmek için kurulan Bâb-ı âli Teshilât Sandığı, 1907 yılından itibaren Bâb-ı âli memurlarına borç veren sandık halini almıştır. II.

³² *İ. DÜİT.*, nr. 19/37, *Düstur*, I. Tertip, C. VIII, Ankara 1943, s. 645-647, 26 Şubat 1907 Tarihli Bâb-ı Âli Teshilât Sandığı Nizamnamesi madde 1-11

³³ *BEO.*, nr. 3595/269562

³⁴ *Düstur*, II. Tertip, c. II, Dersaadet 1330, s. 16-19, Özkan Keskin, "Osmanlı Devletinde Maden Hukukunun Tekâmülü 1861-1906" *OTAM*, 29 (2011), s. 143

³⁵ *İ. DÜİT.*, nr. 19/34, *Düstur*, II. Tertip, c. VI, Dersaadet 1334, s. 733-737, 1914 tarihli Bâb-ı âli Teshilât Sandığı Nizamnamesi madde 1-18

Meşrutiyet sonrasında da Sandık borç verme işlevini devam ettirmiş ama 1914 tarihli nizamname sonrasında sandıktan borç almanın şartları oldukça ağırlaştırılmıştır. Osmanlı Arşiv belgelerinden sandığın çalışmalarını takip edildiğinde 1922 yılına kadar aktif olduğu görülmektedir³⁶.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO., nr. 1067/79959; 1324/992272; 2054/153998; 3595/269562; 860/64461; 980/73435; 980/73464.

DH.MKT., nr. 2418/1

DH.TMIK.M., nr. 49/71

HR.İM., nr. 64/23

İ. DUİT., nr 19/34; 19/37; 19/38.

İ. Hususi, nr. 46/132

Ş.D., nr. 2680/4; 2696/15; 2707/59; 2713/57; 2678/5; 2679/3; 2693/7

YA.HUS., nr. 392/31; 413/28; 417/70; 421/82

Y.PRK. HR., nr.32/73

Y.PRK.A, nr.12/20

Y.PRK.EAŞ., nr. 9/25; 40/67

Y.PRK.ML., nr. 18/79

Kitaplar

Bölükbaşı Ö. Faruk, *II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2005

Demirel Fatmagül, *Adliye Nezaretinin Kuruluşu ve Faaliyetleri 1876-1914*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008

Düstur, I. Tertip, c. VII, Ankara 1941

Düstur, I. Tertip, c. VIII, Ankara 1943

Düstur, II. Tertip, c. II, Dersaadet 1330

Düstur, II. Tertip, c. VI, Dersaadet 1334

Findley Carter V., *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Bâbiâli 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014

Findley Carter V., *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996

Keskin Özkan, "Osmanlı Devletinde Maden Hukukunun Tekâmülü 1861-1906" *OTAM*, 29 (2011), s. 125- 147

³⁶ HR.İM., nr. 64/23

Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı: (Küçük) Said Paşa'nın Hatıratı, c. II-III,
(Yayına Haz. Mustafa Gündüz), Ketebe Yayınları İstanbul 2019

Özdemir Hüseyin, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, Okumuş Adam Yayınları,
İstanbul 2001

XVII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KIRIM HANLIĞINDA İAŞE, DEĞİŞEN FİYATLAR VE TOPLUMA ETKİSİ*

Subsistence and Changing Prices in the Crimean Khanate and Their Impact on the Society in the Second Half of XVIIth Century

FIRAT YAŞA**

Özet

Kırım Hanlığı ekonomisi yağma akınları, ticaret, hayvancılık ve tarıma dayanmaktadır. Arz-talep bağlamında alımı ve satımı yapılan ürünlerin fiyatları bolluk ve kıtlık dönemlerinde gözle görülür değişikliğe uğrarlar. Savaşlar, iklim şartlarındaki değişiklik, doğal afetler gibi etmenler yetiştirilen ürünlerin miktarını, kalitesini doğrudan etkiler. Fiyat değişikliklerinin etkileri, sosyal ve ekonomik hayatta yaşanan küçük sorunlar üzerinde bile varlığını hissettirir.

1665-1675 yılları arasındaki on yıllık zaman diliminde fiyatlarda mevsimsel narhlandırma dışında değişiklikler göze çarpmaktadır. İlgili tarihlerde Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında savaş zuhur etmiş, Kamanıçe'nin fethi gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin bir vassalı olan Kırım Hanlığı, askeri destekte bulunduğundan hanlık ekonomisi de doğal olarak etkilenmiştir. Bu çalışmada Kırım Tatarlarının günlük, aylık ve yıllık erzak ihtiyaçlarını temin ettiği temel besin maddelerinin neler olduğu, hangi fiyatlardan satıldığı, yıllara göre fiyatlardaki değişimin onların ekonomik güçlerini etkileyip etkilemediği ele alınacaktır. Kaynak olarak XVII. yüzyıla ait Kırım Hanlığı kadı sicilleri kullanılacak, mevcut literatür ile mukayese yoluna gidilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Osmanlı, iaşe.

Abstract

The economy of the Crimean Khanate was based on raids, trade, livestock and agriculture. Prices of the products which were purchased and sold in the supply and demand context would undergo quite noticeable changes during abundance and shortage times. Factors such as wars, changes in the climatic conditions and natural disasters directly affect the quantity and quality of the products. The effects of price changes make it felt even on small problems in social and economic life.

Changes in prices other than seasonal pricing attract the attention during the ten-year period between 1665 and 1675. The war between Poland and the Ottoman Empire occurred in the relevant dates and the conquest of Kamyanets took place. The Crimean Khanate, vassal of the Ottoman Empire at that time was naturally affected

* Bu çalışma, Avrupa ve Balkan Araştırmaları sahasında Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenen ve Prof. Dr. Yücel Öztürk danışmanlığında tamamlanan *Bahçesaray (1650-1675)* başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yasafirat@gmail.com

economically since it provided military support. In this study, the basic foodstuffs that the Crimean Tatars provided daily, monthly and yearly food supplies, at which prices they were sold, whether the changes in prices according to years affect their economic situation will be discussed. The 17th century Crimean Khanate kadi records will be used as main sources and the current literature will be comparatively analysed.

Key Words: Crimean, Ottoman, subsistence.

Giriş

Kırım Yarımadası, sahip olduğu coğrafi konum ve limanlarla en eski tarihlerden itibaren önemli bir ticaret üssüdür. Çünkü *Büyük Asya Ticaret Yolu*'ndan gelen malların, Doğu Avrupa, Ön Asya ve Akdeniz'e geçişini sağlayan stratejik bir noktadadır¹. Kırım'ın, geçiş güzergâhı olarak kullanılması farklı ülke tüccarlarının buraya gelerek koloniler kurmasına ve yarımada da nüfuz edinmesine neden olmuştur. Örneğin IX. ve XIII. yüzyıllarda Karadeniz'de İslam dünyası ile Kuzey Avrupa arasında ticari ağlar Arap tüccarlar üzerinden kurulmuştur². Edward Daniel Clarke, Kırım seyahatinde binlerce yıl bu sahanın Yunan kolonileri, Bosfor Devleti, Bizans İmparatorluğu, Ceneviz Şehir Devleti ve Türk devletlerinin hakimiyeti altında kaldığını ve büyük bir ticari ağın bölgede oluştuğunu tasvir etmektedir³. Karadeniz ticaretinden Yunanlar da kurdukları koloniler sayesinde Doğu Avrupa ve Asya'nın Akdeniz kentleriyle uluslararası ticarete aracılık yaparak paylarına düşenleri almışlardır⁴.

Avrupalılar ise İtalyan şehir devletlerinden özellikle Cenevizliler vasıtasıyla kuzeyli mallara ulaşma imkânı bulmuşlardır⁵. Kırım'da özellikle Suğdak ve Kefe'de çok aktif şekilde bir ticari ağ kurmuşlardır ki onların sağladığı bilgiler olmadan bölgenin erken dönemine ait veri bulmak neredeyse olanaksızdır. Venedik'te *Biblioteca Nazionale Marciana* adındaki kütüphanenin yazma eserler koleksiyonunda *Codex Comanicus*⁶ adında bir sözlük bulunmaktadır. Söz konusu çalışma, Kırım'da büyük bir ticari ağ kuran İtalyanların XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başlarında kaleme aldığı sözlüktür. Kırım'a gelen misyoner rahipleri tarafından bölgedeki Türk kavimleri ile ticaret yapmayı kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmıştır. İlgili sözlüğün varlığı Kırım'ın ticari açıdan ne kadar büyük öneme sahip, stratejik bir konumda olduğunu ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere orta çağlardan itibaren birçok bölgede

¹ Halil İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", *Belleten*, C. 8, S. 30, 1944, s. 191

² Andrew C.S. Reacock, "Sea trade and the Islamic world down to the Mongol period", *The Black Sea: Past, Present and Future*, ed. Güliden Erkut, Stephen Mitchell, British Institute, Ankara 2007, s. 65-72

³ V. Sichynsky, "Edward Daniel Clarke'ın Kırım Seyahati", Çev. Namık Kemal Bayar, *Emel Dergisi*, S. 220, 1997, s. 17; Karadeniz'de Venedik ve Ceneviz'in ticari faaliyetleri için bkz. Sergej P., Karpov, *La Navigazione Veneziana nel Mar Nero 13.-15.*, Edizioni del Girasole, Ravenna 2000.

⁴ İnalçık, *agm.*, s. 193

⁵ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Metis Yayınları, İstanbul 1990, s. 52-53

⁶ Biblioteca Nazionale Marciana (BNM), *Il Codice Cumanico e il suo mondo (Latini Fondo Antico 549/Collacazione 1597)*, Venezia 2002. Bu sözlük 2015 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Argunşah-Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015

koloniler kuran İtalyan şehir devletleri, kolonilerde sadece ticaret yapmakla kalmamış aynı zamanda kendi ülkelerine gerekli istihbaratı da sağlamışlardır.

Arz-talep bağlamında XV. yüzyılda bölgeden en çok ihraç edilen ürünler hububat, kereste, yün, kürk, post, balmumu, keten, kenevir⁷. Fernand Braudel'in stratejik bir ürün olarak bahsettiği buğday söz konusu ticari ürünler arasında en çok talep edilenlerdendir⁸. Devlet kontrolünde belli sınırlamalar ile gerçekleştiğinden umdukları kadar buğday alamayan tüccarlar, yasal olmayan yollardan buğdayı kendi ülkelerine götürmeye çalışmaktadır. Venedik'te nüfusa yetecek kadar hububat üretilemediğinden buğday ihracatı zorunlu hale gelmektedir. Bu yüzden talep ettikleri buğdayı temin edemeyen tüccarlar kaçak yollara başvurarak ülkelerine sokmaya çalışmaktadır⁹. Sadece Avrupalılar için değil Anadolu şehirleri için de buğday oldukça önemliydi. Ön Asya memleketlerinden Kırım limanlarına getirilen hububatın sevkiyatı kesintiye uğradığında bundan en çok etkilenen yer İstanbul oluyor hatta şehirde kıtlık baş gösterebiliyordu¹⁰. Zaten hanın onayı olmaksızın buğdayın Osmanlı Devleti'ne bile ihraç edilmesi yasaktı¹¹. XV. yüzyılın sonlarına doğru buğday ihracatının sekteye uğraması, Avrupa'nın buğday arayışlarında karşısına Lehistan'ı çıkarmıştır. Lehistan'ın Gdansk Limanı'ndan her yıl yaklaşık 10.000 kuruş tutarında buğday ihraç edilmiştir¹².

Kırım'da Üretim-Tüketim ve Fiyatlar

Kırım Tatarlarının günlük, aylık ve yıllık erzak işlerini temin ettiği temel besin maddelerinin neler olduğu, hangi fiyatlardan satıldığı, yıllara göre fiyatlardaki değişimin onların ekonomik güçlerini etkileyip etkilemediği merak konusudur. Bu başlıkta öncelikli olarak alımı ve satımı yapılan temel besin maddeleri üzerinde durulacak, sonrasında ise azami şartlarda bir ailenin günlük ihtiyaçları için belirlenen meblağ ile neler alınabileceği değerlendirilecektir. Savaşlar, kıtlık, paranın değerinin düşmesi ve yağma akınlarının fiyatların değişmesinde ne derece etkili olduğu oluşturulan tablo üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Tablo I: Yıllara Göre Ürünler ve Fiyatları¹³

Ürünler	Ölçü	1665	1667	1668	1671	1672	1673	1674
Kırım Balı	vukiyye	-	-	20 akçe	-	24 akçe	24 akçe	20 akçe
Rumeli Balı	vukiyye	15 akçe	-	16 akçe	-	18 akçe	18 akçe	16 akçe
Kutu Balı	vukiyye	-	-	10 akçe	-	-	-	-

⁷ Marian Malowist, "Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries", *Past and Present*, S. 13, 1958, s. 26

⁸ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayınları, İstanbul 1989, s. 399

⁹ Ennio Concina, *Il Doge e Il Sultano Mercarura, arte e relazioni nel primo '500- Doç ve Sultan 16. Yüzyıl Başlarında Ticaret, Sanat ve İlişkiler*, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon), Logart Press, Roma 1995, s. 133

¹⁰ İnalçık, *agm.*, s. 195

¹¹ Halil İnalçık, *The Customs Register of Caffè (1487-1490)*, Turkish Sources XXII, Cambridge 1995, s. 134

¹² Malowist, *agm.*, s. 27

¹³ Bu tablo *Kırım Şer'iyye Sicillerinin* 9, vr. 100; 11, vr. 2, 3; 15, vr. 3; 16, vr. 2; 18, vr. 1, 3'e göre hazırlanmıştır. Bundan sonra Kırım Şer'iyye Sicilleri, KŞS kısaltmasıyla verilecektir.

Üzüm Pekmezi	vukiyye	-	10 akçe	-	-	-	10 akçe	8 akçe
Elma Pekmezi	vukiyye	-	8 akçe	-	-	-	8 akçe	-
Armut Pekmezi	vukiyye	-	-	-	-	-	8akçe	-
Helva	vukiyye	-	-	-	-	14 akçe	-	-
Ceviz Helvası	vukiyye	-	12 akçe	14 akçe	14 akçe	-	14 akçe	-
Tereyağı	vukiyye	-	-	28 akçe	-	-	30 akçe	30 akçe
Zeytinyağı	vukiyye	-	-	22 akçe	-	24 akçe ¹⁴	20 akçe	23 akçe
Taze Peynir	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	6 akçe	12 akçe
Tulum Peyniri	vukiyye	-	-	8 akçe	-	-	8 akçe	-
Kaşkaval Peyniri	vukiyye	12 akçe	-	16 akçe	-	-	10 akçe	-
Nohut	vukiyye	-	-	5 akçe	-	-	6 akçe	6 akçe
Bakla	vukiyye	-	-	-	-	-	4 akçe	3 akçe
Mercimek	vukiyye	-	-	-	-	-	-	3 akçe
Pirinç	vukiyye	-	-	10 akçe	-	60 akçe ¹⁵	10 akçe	9 akçe
Leblebi	vukiyye	-	12 akçe	-	-	-	8 akçe	-
Nişasta	vukiyye	-	-	-	-	-	16 akçe	20 akçe
Trabzon Fındığı	vukiyye	-	-	-	-	-	6 akçe	6 akçe
Giresun Fındığı	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	-	-
Dağ Fındığı	vukiyye	-	-	5 akçe	-	-	4 akçe	5 akçe
Badem Fındık	vukiyye	-	8 akçe	-	-	-	8 akçe	-
Kabuksuz Badem	vukiyye	-	-	-	-	-	30 akçe	-
Tuzlu Kestane	vukiyye	-	-	-	-	6 akçe	6 akçe	6 akçe
Taze Kestane	vukiyye	-	-	4 akçe	-	4 akçe	4 akçe	5 akçe
Nar	vukiyye	-	-	-	-	-	16 akçe	-
Kiraz	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	-	-
Elma	vukiyye	-	2 akçe	-	-	5 akçe	-	-
Armut	vukiyye	1 akçe	-	3 akçe	-	-	-	-
Armut Kurusu	vukiyye	-	-	-	-	-	5 akçe	6 akçe
Kızılçık Kurusu	vukiyye	-	-	-	-	-	5 akçe	3 akçe
Erik Kurusu	vukiyye	-	-	1 akçe	-	-	6 akçe	6 akçe
Üzüm Kurusu	vukiyye	-	-	-	-	-	5 akçe	-

¹⁴ 3 Mayıs 1672'de ikinci kez bir narh verilerek fiyatı 30 akçe olmuştur. KŞS 16, vr. 2.

¹⁵ Ölçüsü beşşeredir.

Razaki Üzüm	vukiyye	-	-	12 akçe	14 akçe	-	10 akçe	16 akçe
Beylerce Üzüm	vukiyye	-	-	8 akçe	9 akçe	-	8 akçe	12 akçe
Siyah Üzüm	vukiyye	-	5 akçe	6 akçe	-	-	8 akçe	10 akçe
Lop İncir	vukiyye	-	-	8 akçe	-	-	10 akçe	12 akçe
Sarı İncir	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	8 akçe	10 akçe
Keçi Boynuzu	vukiyye	-	-	-	-	-	6 akçe	6 akçe
Kara Hurma	vukiyye	-	-	4 akçe	-	-	4 akçe	5 akçe
Kabe Hurma	vukiyye	-	-	-	-	-	16 akçe	-
Beçen	vukiyye	-	-	1 akçe	-	-	-	-
Limon Suyu	vukiyye	-	-	-	-	-	14 akçe	-
Üzüm Turşusu	vukiyye	-	-	-	-	-	-	3 akçe
Tuz	vukiyye	-	1 akçe	-	-	-	5 akçe	-
Ferahkirman Tuzu	vukiyye	-	-	-	-	-	1 akçe	-
Pestil	vukiyye	-	-	6 akçe	-	-	6 akçe	6 akçe
Kenevir	vukiyye	-	-	-	-	-	-	16 akçe
Togi Balığı	vukiyye	-	9 akçe	-	8 akçe	9 akçe	-	-
Kuzu eti	vukiyye	-	-	-	-	-	7 akçe ¹⁶	-
Acem Koyun Eti	vukiyye	-	-	5 akçe ¹⁷	-	6 akçe	6 akçe ¹⁸	-
Acem Sığır Eti	vukiyye	-	-	4 akçe	-	-	4 akçe ¹⁹	-
Pamuk	vukiyye	-	40 akçe	-	-	-	48 akçe	-
Sirke	vukiyye	-	-	3 akçe	-	-	4 akçe	-
Beyaz Sabun	vukiyye	-	18 akçe	20 akçe	-	-	24 akçe	-
Siyah Sabun	vukiyye	-	-	-	-	-	12 akçe	-

Tablo I incelendiğinde büyük çoğunluğu Kırım'da bulunan dükkânlarda satılan ürünlerin yıllara göre artan ve azalan fiyatları göze çarpmaktadır. Lüks bir tüketim ürünü olan balın, Kırım'da üretileni ve Rumeli'den ithal edileni vardır. Tabloya bakıldığında şehrin bakkallarında Kırım'da üretilen balın fiyatının, Rumeli'den getirilen bala oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca bal üretimi gerçekleştiğine göre Kırım'da arıcılık mesleğinin icra edildiği kanısına varılabilir. Fiyatı 1668'de 20 akçe iken 1672-1673 yıllarında 24 akçe olduğu, 1674'te ise tekrardan fiyatının 20 akçeye indirildiği görülmektedir. Rumeli balının 1665'te 15 akçe iken, 1668'de 16 akçeye çıkarılıp 1672-1673 yıllarında fiyatına 2 akçe daha eklenmiştir. Ayrıca hijyen ürünlerinden olan sabunun İzmir ve siyah sabun (Arap

¹⁶ KŞS 16, vr. 3.

¹⁷ Nisan 1668'de iki kere daha narh verilerek Acem koyunu etinin fiyatı önce 7 akçeye çıkarılmış, ardından 6 akçeye düşürülmüştür. bkz. KŞS 11, vr. 2.

¹⁸ KŞS 15, vr. 4.

¹⁹ KŞS 16, vr. 3

sabunu) türleri olduğu, dışarıdan ithal edildiği söylenebilir. Aralarındaki fiyat farkının ise beyaz renkte olan İzmir sabununun siyah sabundan iki kat daha pahalı olduğu görülmektedir.

Pek çok ürünün fiyatında yıllara göre büyük değişiklikler olmamıştır. Genellikle fiyatlarda 1 ile 6 akçe arasında farkların olduğu tespit edilmektedir. Fiyatları yüksek olan lüks tüketim ürünleri arasında kabuksuz badem, tereyağı, zeytinyağı, Kâbe hurması, kaşkaval peynir, nişasta gösterilebilir. Narh fiyatlarının verildiği bu tablo ürün çeşitliliğini göstermesi açısından da önemlidir. Fındığın, Giresun, Trabzon, dağ ve badem türleri vardır ve hepsi ayrı fiyatlandırmaya tabi tutulmuştur. Ayrıca Trabzon ve Giresun fındığının belirtilen tarihlerde Kırım’da talep edilen bir ürün olduğu ve Kırım’a dışarıdan ithal edildiği görülmektedir. Aynı durum üzüm için de geçerlidir. Bağlık bahçelik bir yer olan Bahçesaray’da üzüm bağları çok olduğundan farklı türde üzümler yetişmekte ve satılırken de fiyatları türlerine göre belirlenmektedir. Meyvelerin ise taze (yaş) satıldığı gibi kurutularak raf ömrünün uzatıldığı da tablodan anlaşılmaktadır. Yaş meyvelerin fiyatları kurutulmuş olanlarına göre daha düşüktür. Çünkü meyveler kurutulduğu zaman ürünün gramajı düşer ve bu kurutma işlemi boyunca daha fazla emek harcandığından fiyat da doğal olarak artar. Örneğin armut tazeyken satıldığı yıllara göre fiyat 1 ile 3 akçe arasında değişirken kurutulmuş hali 5-6 akçedir.

Kadı sicillerinden tespit edildiği kadarıyla bölge sakinlerinin tükettikleri etlerin koyun, kuzu ve sığır eti olduğu, narha tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Fiyatlandırmaya bakıldığında kuzu etinin koyun ve sığır etinden daha pahalı olduğu görülecektir. Yıllara göre et fiyatlarında büyük değişiklikler yaşanmamıştır ve diğer ürünlere kıyasla ucuz mallar arasında gösterilebilir. Balık fiyatları, kuzu, koyun ve sığır fiyatlarından daha yüksektir. Bunun nedeni balıkçılığın bölgede yoğun olarak yapılmaması olabilir. Kırım Tatarlarının mutfağına giren ürünler tabloda fiyatlandırmaya tabi tutulan ürünlerdir.

Orta halli 5 kişiden oluşan bir ailenin yaşamsal ihtiyaçların karşılanması için günlük masrafları, nafaka taleplerinde tayin edilen yevmiye üzerinden hesaplanarak “azamî işçeleri” ortaya konulabilir. Böylelikle tahmini olarak bir ailenin günlük, aylık ve yıllık masraflarıyla paralel olarak hangi ürünleri satın almaya gücü yeteceği üzerine değerlendirmeler yapmak mümkün olur. Boşanan bir kadına günlük 5 akçe nafaka, çocuklarına da 3’er akçe nafaka bağlandığı göz önüne alındığında ortalama olarak yetişkin kişiler 5, çocuklar 3 akçe üzerinden hesaplama yapılabilir. Böylelikle beş kişilik bir ailede anne-baba için 10 akçe, 3’er akçeden 3 çocuk için 9 akçe, toplamda 19 akçe harcanmalıdır. Kabaca bir hesapla 30 günlük zaman diliminde ailenin gideri 570 akçe, 1 yıllık bir periyotta 8.550 akçedir. Günlük harcanan 19 akçenin, yetişkin ve yetişkin olmayan bireylerin günlük alması gereken kalori, yağ ve protein oranları ve ürünlerde hangi ölçüde buldukları, günlük ne kadar tüketilmesi gerektiği hesaplandığında, kişilerin ekonomik güçleriyle yedikleri besinler arasındaki bağ üzerinden ilginç değerlendirmeler ortaya çıkar. 1 akçe olan ekmeğin 5 kişilik bir ailede tüketim oranının 4 tane olduğu düşünüldüğünde aile, 15 akçelik diğer ürünlerden satın alabilmektedir. Nohut, mercimek ve bakla gibi protein değeri yüksek

ürünlerden birini veya birkaçını günlük yemeklerinin yanında koyun veya kuzu etiyle birlikte pişirebilmekte ve bütçesi buna olanak verebilmektedir. Hatta ara öğün olarak elma, armut gibi meyvelerden biri dahi günlük mutfak işelerinin bir parçası olabilir. Tabloda bulunan ürünlerden 19 akçeye tekabül edecek birçok gıda malzemesinin azami sınırdaki nafaka ile alınabileceği düşünüldüğünde zenginlerin bal, tereyağı, zeytinyağı, badem, fındık, kenevir ve peynir türlerinden rahatça tüketebildiği anlaşılmaktadır.

Un ve Ekmek Fiyatları

Kırım Hanlığı ekonomisi yağma akınları, ticaret, hayvancılık ve tarıma dayanmaktadır. Arz-talep bağlamında alımı ve satımı yapılan ürünlerin fiyatları bolluk ve kıtlık dönemlerinde gözle görülür değişikliğe uğrarlar. Toplumda kaos ortamının oluşmasını engellemek amacıyla ürünlerin fiyatlarını, kalitesini, ölçü ve tartısını denetleyen ihtisap ahası (muhtesip) adıyla bilinen resmi görevliler bulunur. Özellikle satışı yapılan ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde söz konusu görevlilerin payı yüksektir²⁰. Fiyat belirleme işi narh adıyla bilinmekte ve resmi olarak devlet tarafından onaylanmış en üst fiyat sınırı olarak kabul edilmektedir. Belirlenen fiyatın altında da satış yapılamaz. Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığında narhlar, günlük, mevsimlik olabildiği gibi savaş, abluka, kıtlık, paranın değerindeki değişimlerde uygulanmaktadır²¹.

1665-1675 tarihleri arasında en temel besin maddesi olan buğdayın üzerinden fiyat değişiklikleri, enflasyonun derecesini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Tablo II: Un Fiyatlarında Mevsimsel Değişiklikler

Tarih	Un ve Miktarı	Fiyatı	Kaynak
Haziran 1665	14 vukiyye un	12 akçe	KŞS 9, vr. 100
29 Şubat 1672 Pazartesi	1 batman un	18 akçe	KŞS 16, vr. 2
Nisan 1672	1 batman un	20 akçe	KŞS 16, vr. 2
Mayıs 1672	1 batman un	30 akçe	KŞS 18, vr. 1
20 Ağustos 1673 Pazar	1 batman un	28 akçe	KŞS 16, vr. 6
Eylül 1673	1 batman un	40 akçe	KŞS 15, vr. 3
21 Ekim 1673 Cumartesi	1 batman un	34 akçe	KŞS 16, vr. 3
3 Mayıs 1675 Cuma	1 batman un	38 akçe	KŞS 15, vr. 4

Tablo II’de çeşitli yıllarda ve aynı yıl içerisinde büyük fiyat değişiklikleri olduğu görülmektedir. 1665-1675 yılları arasındaki on yıllık süreçte unun miktarı aynı olduğu halde fiyatlarda sürekli bir artış olması söz konusu süreçte ekonomik sıkıntılar, savaşlar, kıtlık veya doğal afetlerin etkilerinden birinin veya birkaçının yaşandığını düşündürmektedir.

1672 ve 1673 yıllarında üçer kez un fiyatının değişmesi mevsimsel değişiklikler şeklinde okunabilir. Fiyatlar arasında büyük farklar olması, yani Nisan ayında 20 akçe iken bir ay sonra 30 akçeye satılması ürün fiyatının %50 arttığını göstermektedir. Bu çok ciddi bir ekonomik sıkıntının yaşandığı anlamına gelir. İlgili tarihlerde Lehistan

²⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, 158

²¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “Narh”, *DİA*, C. 32, 2006, s. 390

ile Osmanlı Devleti arasında savaş zuhur etmiş, Kamanıçe'nin fethi gerçekleşmiştir. Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'ne savaş zamanlarında askeri destekte bulunduğundan dolayı ülke ekonomisinde söz konusu durumdan kaynaklı olarak fiyatlar yükselmiştir²².

1672-1676 tarihlerinde düzenlenen Lehistan seferlerinden sadece Kırım Hanlığı değil Osmanlı Devleti'nin de ekonomisi etkilenmiştir²³. Anadolu'da 1661-1668 yılları arasında buğday fiyatları iki defa yükselmesine rağmen 1670'de tekrardan fiyat artışı olmuştur. Savaşlar nedeniyle değişen fiyatlara 1671 yılında kıtlık da eklendiğinde hissedilir düzeyde yükselmeler tekrardan meydana gelmiştir²⁴. Halil Sahillioğlu, Edirne ve Trakya'da değişen buğday fiyatlarını yıllara göre tablo üzerinden anlamlandırmaya çalışmıştır²⁵. Normal şartlar altında devlet kontrolünde fiyatların belirlendiği göz önüne alındığında ekmeğin fiyatının değişmesi akçenin değerine göre yükselip alçalma ya da buğdayın bol veya kıt olmasıyla açıklanmaktadır²⁶. Ancak savaş ve kıtlık gibi nedenlerden kaynaklı olarak Kırım'da 1665-1675 tarihleri arasında un fiyatlarında ve ekmeğin gramajında sürekli değişimler olmuştur. 1650-1665 yılları arasında narhlar kayıtlara geçmediğinden 1665 öncesi tarihlerde fiyatların nasıl olduğunu bilemiyoruz. Ancak 1665'ten itibaren fiyatlardaki artış 1668 yılında zirveye ulaşmıştır. 1668 tarihli bir belgeden unun fiyatının ve ekmeğin gramajının, sürekli değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır²⁷.

Tablo III: 1668 Yılında Un, Ekmek ve Değişen Fiyatlar

Un Miktarı	Fiyatı	Ekmek Gramajı	Ekmek Fiyatı
1 batman un	16 akçe	360 dirhem	1 akçe
1 batman un	18 akçe	330 dirhem	1 akçe
1 batman un	20 akçe	300 dirhem	1 akçe
1 batman un	25 akçe	250 dirhem	1 akçe
1 batman un	30 akçe	200 dirhem	1 akçe
1 batman un	30 akçe	220 dirhem	1 akçe
1 batman un	35 akçe	190 dirhem	1 akçe
1 batman un	35 akçe	200 dirhem	1 akçe
1 batman un	36 akçe	180 dirhem	1 akçe
1 batman un	37 akçe	108 dirhem	1 akçe
1 batman un	38 akçe	190 dirhem	1 akçe
1 batman un	40 akçe	150 dirhem	1 akçe
1 batman un	40 akçe	160 dirhem	1 akçe
1 batman un	48 akçe	140 dirhem	1 akçe
1 batman un	50 akçe	140 dirhem	1 akçe

²² Mehmet İnbâşi, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s. 168-171; Muhammet Şen, *Kırım Hanlığı'nda I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1674)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 40-48

²³ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul 1965, s. 63

²⁴ Sahillioğlu, *age.*, s. 125-126

²⁵ Sahillioğlu, *age.*, s. 131-134

²⁶ Kütükoğlu, *age.*, s. 52

²⁷ KŞS 16, vr. 6

Tablo III, sürekli unun fiyatında yükseldiği ve ona paralel olarak da ekmeğin gramajının düştüğünü gözler önüne sermektedir. Ekmeğin gramajı değişmesine rağmen, fiyatların aynı kalması “gizli enflasyonun” olduğunu göstermektedir. 1683-1684 tarihlerinde Kırım’da ekmeğin fiyatındaki dalgalanmaları tespit eden Nuri Kavak, fiyat değişikliğinde Viyana’ya düzenlenen sefer ve Kırım’dan Anadolu’ya yüklü miktarda gönderilen buğday sevkiyatının etkili olduğunu çalışmasında ortaya koymaktadır²⁸. Ancak, daha önceden de belirttiğimiz gibi buğday stratejik bir ürün olduğundan dolayı devlet kontrolünde ihraç edildiğinden han, kendi ülkesindeki arzı karşılamadan başka bir ülkeye sevkiyat yapmasına müsaade vermediği düşünüldüğünde Kavak’ın ortaya attığı ihtimallerden birincisinin daha kabul edilebilir bir durum olduğu düşünülebilir. 1668’de sürekli fiyatlarında değişikliğin olmasında en önemli etken, komşu ülkeler arasında yaşanan savaşlardır. 1654-1667 yıllarında Rusya ve Lehistan arasındaki savaşın²⁹ Kırım Hanlığına da büyük darbe vurduğu aynı yıl içerisindeki fiyat endeksine bağlı olarak değişen ekmeğin gramajlarından anlaşılmaktadır. Kırım Tatarlarının, söz konusu tarihlerde Rusya ya da Lehistan’a düzenlenen yağma akımlarından da büyük ganimetlerle dönmedikleri düşünülmektedir. Yine söz konusu tarihlerde Kırım’da nüfus artışı olduğu bilinmektedir. Alper Başer, Bucak bölgesindeki Nogayların, Osmanlı görevlilerini öldürdüklerini, buna ilaveten başka serkeşliklerde de buldukları için Bucak havalisinden çıkarılarak Kırım’a sürülmeleri kararının çıktığını belirtir. Sürgün tarihi, 1672 yılının Kasım ayıdır. Bucak bölgesinden Tatar grupların çıkarılarak Kırım’a götürülmüştür. Artan nüfusun ihtiyaçlarına cevap verememek de ülke ekonomisini kötü etkilemiş olmalıdır³⁰. Nitekim tablo III, söz konusu durumun bir göstergesidir. 1665-1675 tarihleri arasında yıllarda ekmeğin gramajlarındaki değişiklik kadı sicillerinden tespit edilebilmektedir. Bu kayıtlara göre gramaj değişiklikleri şöyledir:

Tablo IV: Sicillerde Tespit Edilen Ekmeğin Gramajları

Tarih	Ekmeğin Gramajı (Dirhem olarak)	Fiyatı (Akçe olarak)	Kaynak
Haziran 1665	480	1	KŞS 9, vr. 100
Mart 1667	210	1	KŞS 11, vr. 2
13 Mayıs 1668 Pazar	250	1	KŞS 11, vr. 3
29 Şubat 1672 Pazartesi	260	1	KŞS 16, vr. 2
Nisan 1672	300	1	KŞS 16, vr. 2
Mayıs 1672	360	1	KŞS 16, vr. 2
Mayıs 1672	180	1	KŞS 18, vr. 1
Eylül 1673	140	1	KŞS 15, vr. 3

²⁸ Nuri Kavak, “Kırım Tatarları’nda Gündelik Hayat (XVII-XVIII. Asır)”, ed. Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 162

²⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 248

³⁰ Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010, s. 153

20 Ağustos 1673 Pazar	230	1	KŞS 16, vr. 6
21 Ekim 1673 Cumartesi	180	1	KŞS 16, vr. 3
3 Mayıs 1675 Cuma	180	1	KŞS 15, vr. 4

Tablo IV’de 1665 tarihinde ülkede buğdayın bol olduğunu ekmeğin gramajından anlamak mümkündür. İlerleyen tarihlerde yaklaşık olarak %40-50 oranında gramajda değişikliğe gidildiği fark edilmektedir. 1672 Mayıs’ında iki kez ekmeğin gramajının değiştirilmesi mevsimsel fiyatlandırmadan kaynaklanıyor olabilir. Çünkü 360 dirhemden 180 dirheme ani düşüş, ay içerisinde buğday stoklarında bir değişiklik yaşandığını düşündürmektedir. 1665 ile 1675 tarihleri incelendiğinde ekmeğin gramajı 300 dirhem azalmasına rağmen fiyatının sabit kalması, enflasyonun para taşıması ile değil de temel ürünler üzerinden yapıldığını olduğu ortaya koymaktadır.

Kırım toplumunda ekonomik buhranı anlamak, üst sınıftan yaşantısından değil de toplumun en alt katmanında yer alan kişilerin hayatlarını analiz etmekle mümkün olur. Kadı sicillerinde firar vakalarının en yoğun yaşandığı dönem 1666-1667 yılı olduğu görülmektedir³¹. Kadı sicillerinden edinilen bilgilere göre söz konusu tarihten dört yıl önce Kırım hanı Moskova’ya bir yağma akını düzenlemiş ve Kırım atlıları ganimetlerle akından dönmüşlerdir³². Kırım’da ilerleyen tarihlerde kölelerin bol olduğu bilinmektedir. Efendilerinin kendilerine iyi bakmaması, eziyet etmesi gibi nedenler, köleleri firara sürüklüyor olabilir. Kayıtlara yansıyan bir örnek söz konusu argümanımızı desteklemektedir. Mahkeme zabıtlarından *orta boylu, sarı sakallı, sol elinin küçük parmağı sakat olan Gürcü asıllı İvan ve yanında uzun boylu, ak yüzlü, Rus asıllı Kutlu Zaman adındaki cariye* mahkemede “efendimiz Mahmud bizi aç ve çıplak bırakıyor, başkasına satsın” sözleriyle durumlarını ifade etmişlerdir³³. Aynı tarihlerde firar etme ve azat olma umutlarını yitiren kölelerin kendi canlarına kıydıkları yani intihar ettikleri bilinmektedir³⁴.

Sonuç

Çalışmada XVII. yüzyıl Kırım’da satışı yapılan ürünler ve fiyatları tespit edilmiştir. Azami geçim miktarı olan nafakalar üzerinden bir ailenin günlük, aylık ve yıllık harcama miktarları hesaplanarak beş kişilik bir ailenin alım gücü hesaplanmıştır. Tereyağı, zeytinyağı, bal, keçi boynuzu gibi ürünlerin zenginlerin sofralarında bulunabilen pahalı gıdalardan olduğu, yıllara göre fiyatlarında büyük değişiklikler görülmediği sonucuna varılmıştır. Belirli yıllarda ürünlerin fiyatlarında ya da hacimlerinde büyük değişiklikler olmuştur. Örneğin 1668 yılında sürekli ekmeğin gramajının değişmesi ülkede kısmen ekonomik sıkıntıların yaşandığını ortaya koymaktadır. Nitekim 1668’de Rusya ile Lehistan arasındaki savaştan kaynaklı kıtlık

³¹ Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2017, s. 185-186

³² KŞS 8, vr. 39

³³ Fırat Yaşa, “Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society”, *Turkish Historical Review*, S. 9/2, 2018, s. 204

³⁴ Detaylı bilgi için bkz. Yaşa, *agm.*, s. 206-207

vardır. Kırım Hanlığı'nın 1671-1672 yılında da Osmanlı Devleti'ne Kamanıçe seferinde askerî destekte bulunması, ülke iâşesini derinden etkilemiştir. Kırım Hanlığı'nın akına çıkmadığı zaman ülkede ekonomik sıkıntılarının patlak verdiği anlaşılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Bibliotek (ORRNB)

Kırım Şer'iyye Sicilleri, Fond 917

H. 1070-1074/M. 1659-1664 Tarihli 8 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1075-1076/M. 1666-1666 Tarihli 9 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1077-1078/M. 1667-1668 Tarihli 11 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1083-1087/M. 1672-1677 Tarihli 15 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1082-1083/M. 1671-1673 Tarihli 16 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1083-1084/M. 1672-1673 Tarihli 18 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

Biblioteca Nazionale Marciana (BNM)

Il Codice Cumanico e il suo mondo (Latini Fondo Antico 549/Collacazione 1597), Venezia 2002

Literatür Kaynakları

Argunşah Mustafa-Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015

Başer Alper, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010

Braudel Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989

Concina Ennio, *Il Doge e Il Sultano Mercarura, arte e relazioni nel primo '500- Doç ve Sultan 16. Yüzyıl Başlarında Ticaret, Sanat ve İlişkiler*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, Logart Press, Roma 1995

Ergenç Özer, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014

İnalçık Halil, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", *Belleten*, c. 8, S. 30, 1994, s. 185-229

İnalçık Halil, *The Customs Register of Caffè (1487-1490)*, Turkish Sources XXII, Cambridge 1995

İnbaşı Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004

Karpov Sergej P., *La Navigazione Veneziana nel Mar Nero 13.-15*, Edizioni del Girasole, Ravenna 2000

Kavak Nuri, “Kırım Tatarları’nda Gündelik Hayat (XVII-XVIII. Asır)”, ed. Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 155-174

Kurat Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Kütükoğlu Mübahat S., “Narh”, *DİA*, c. 32, 2006, s. 390-391

Kütükoğlu Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1983

Malowist Marian, “Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries”, *Past and Present*, Nr. 13, 1958, s. 26-39

Peacock Andrew C.S., “Sea Trade and the Islamic World down to the Mongol Period”, *The Black Sea: Past, Present and Future*, ed. Gülden Erkut-Stephen Mitchell, British Institute, Ankara 2007, s. 65-72

Sahillioğlu Halil, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul 1965.

Sichnsyk V., “Edward Daniel Clarke’in Kırım Seyahati”, Çev. Namık Kemal Bayar, *Emel Dergisi*, S. 220, 1997, s. 17-21

Şen Muhammet, *Kırım Hanlığı’nda I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1674)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2013

Turan Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklulardan Bizans’ın Sona Erişine*, Metis Yayınları, İstanbul 1990

Yaşa Fırat, *Bahçesaray (1650-1675)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2017

Yaşa Fırat, “Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society”, *Turkish Historical Review*, S. 9/2, 2018, s. 198-211

الحياة الاقتصادية في مدينة طرابلس الشام في القرن الثامن عشر من خلال سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس

Trablus Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre 18. Asırda Trablusşam'da İktisadî Hayat

غنى مراد*

الملخص

يستعرض هذا البحث مكانة مدينة طرابلس الاقتصادية التي اكتسبتها منذ القدم، وبقية محافظة عليها حتى أواخر القرن الثامن عشر، الذي اعتبر نقطة البداية في التحول تدريجياً وبشكل بطيء نحو التراجع. فقد كان لهذه المدينة أهمية خاصة لدى الدولة العثمانية، واتخذتها مركزاً لولاية مترامية الأطراف حيث ضمت عدداً كبيراً من المقاطعات، هذه الأهمية لم تأت من دون معطيات ملموسة على أرض الواقع، بل جاءت نتيجة ما كانت تتمتع به من موارد وقطاعات حيوية أغنت ميزانية الدولة واعتمدت عليها بشكل كبير لاسيما في سدّ عجزها بعد تفكك ولاياتها وانشغالها بحروبها.

لذلك كان لا بدّ من إبراز العوامل التي أكسبتها صفة المدينة الاقتصادية من حيث موقعها الجغرافي المميّز والتنظيم الإداري الذي كان قائماً فيها وساهم في تنظيم الدورة الاقتصادية من حيث الإشراف والرقابة. أضف إلى ذلك القطاعات الحيوية التي ارتكز عليها إقتصادها والتي تمثّلت بالزراعة وحسن استغلال الأراضي؛ والحرف وتعدّها وما كان لها من شأن في تلك الفترة؛ والتجارة بشقيها البرية والبحرية، مع التركيز على دور مرفئها في النشاط التجاري. كما تمّ إستقراء دور الوقف في مدينة طرابلس، الذي اعتبر في تلك الفترة مورداً إقتصادياً مهماً لها، وذلك عن طريق استثمارات كافة العقارات الوقفية سواء المبنية منها أو الزراعية.

إلى جانب ذلك يعرض هذا البحث العوامل التي ساهمت في إضعاف وتراجع الحركة الاقتصادية في المدينة والتي تمثّلت بزيادة الرسوم والضرائب من ناحية؛ ومنح الدولة الامتيازات والإعفاءات للتجار ولرجال الدين والعلماء من ناحية أخرى، ما خلق جواً من التمايز وعدم التساوي بين أفراد المجتمع ما أدّى إلى سلسلة اضطرابات وإنتفاضات شعبية كان لها دورها في إنعدام الأمن والاستقرار السياسي وهجر العديد للمدينة لاسيما التجار.

ولتبيان التراجع الاقتصادي، كان لا بدّ من التطرّق إلى عدّة مؤشرات تمّ الاعتماد عليها، كأسعار بعض السلع الغذائية ومدى تطورها وتضخمها؛ ومعدّل الدخل الشهري للفرد سواء ساهم في تأمين حاجاته أم لا؛ ومعرفة كلفة الحياة اليومية وقدرة رب الأسرة على تأمينها والعيش بكرامة.

Özet**

Çok eski asırlardan 18.asrın sonlarına kadar Trablusşam'ın, bölge ekonomisinde yer aldığı önemli katkılarını araştıran bu tebliğ, bu dönemde yavaş yavaş eski canlılığını yitirmiştir. Ekonomisinin önem ve merkez teşkilata olan güçlü katkılarından dolayı Başkent İstanbul bu kente çok değer vermiş, bölgesinin vilayet merkezi kılmıştır. Savaş ve ekonomik sıkıntıların baş gösterdiği zor dönemlerde, devlet bütçesine önemli paralar aktarmıştır.

* drghinamradlb@outlook.com طرابلس – لبنان؛ 7؛ البريد الإلكتروني:

** Özet ve tercüme, Prof. Dr. Süheyl Sapan (Kral Suud Üniversitesi/Suudi Arabistan)

Trablusşam'a ekonomik güç veren unsurların başında, coğrafik konumu, güçlü siyasi ve idari tanzimat, verimli toprakların değerlendirilmesi ve canlı bir toplum bulunmaktadır. Bunları tamamlayan diğer öğeler ise, dönemin meslek gururularının oluşturduğu geniş bir yelpaze ile deniz ve kara ticaretinde önemli mesafeler kat etmiş olmasıdır. Aynı zamanda vakıf müessesesinin oluşturduğu hareketlilik, bölge ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. İşte bundan dolayı vakıfların o dönemde Trablusşam'daki yapısı da incelenmiştir. Zira vakıf toprakların işlenmesi ve bu verimli arazilerinden yararlanması, o dönemin önemli ekonomik faktörlerin bel kemiğini oluşturmaktadır.

Ancak 18.asrın sonlarına doğru Trablusşam ekonomisi, çeşitli nedenlerden dolayı gerilemeye başlamıştır. Bu nedenlerin başında da devletin koymuş olduğu vergiler gelir, bunların yanı sıra yine devletin ticaret erbabı ve ilim adamlarına vermiş olduğu özellikler, toplum fertleri arasında başkaldırı ve çekişmeye neden olmuş, bölge ekonomisinin gerilemesinde önemli faktörler olmuştur. Zira devletin düzenlediği bazı icraatlara karşı oluşan başkaldırı hareketleri, bölgede güvenliğin sarsılmasına ve bölgedeki güçlü ekonominin gerilemesine neden olmuştur.

Trablusşamdaki ekonomik gerilemenin ölçülmesi için, bazı gıda maddeleri ve toplum fertlerinin aylık gelirleri baz alınarak, geçim sıkıntısının çekilip çekilmediği, daha önceki dönemlere kıyas yapılarak bazı veriler verilmiştir. Bu verilerin ışığında bölge ekonomisinin ne denli gerilediği ve devlete olan etkisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Omanlı, Trablusşam, ekonomik hayat.

أولاً: العوامل المؤثرة في التطور الاقتصادي لمدينة طرابلس.

1-عوامل طبيعية: يُعد الموقع الجغرافي من العوامل المهمة في التطور الاقتصادي، لكونه يرسم ملامح البنية الاقتصادية للمدينة، ويحدد مكانتها ومجالاتها الاقتصادية. فأهمية الموقع تتمثل من خلال العلاقة المكانية بينه وبين عناصر اقتصادية أخرى كالطرق التجارية البحرية والبرية، وحدود المدينة، وأسواقها، وخاناتها، وأماكن تسويق وتصريف الإنتاج، والخدمات التي تقدمها، وأماكن وجود الموارد الطبيعية أيضاً. فتفاعل كل هذه العناصر مع بعضها البعض مشكلة منظومة من العلاقات الحيوية تؤثر سواء بشكل إيجابي أو سلبي بتفاعل هذه المدينة مع الجوار والمحيط، لتبنى على أساسها منظومتها الاقتصادية¹.

فطرابلس أشبه بجزيرة تحيط بها مياه البحر من ثلاث جهات الشمال والجنوب والغرب. اعتبر مرفؤها الواجهة البحرية لجميع الموانئ الأوروبية والعربية، حيث توقرت فيه كل وسائل الملاحة الضرورية، لكونه قادراً على استيعاب أكبر عدد ممكن من المراكب سواء الصغيرة أو الكبيرة زائدة الحمولة، يقابله أربع جزر صخرية، يوجد على إحداها برج مراقبة لهداية السفن منعاً لإصطدامها برأس الميناء، ولحمايتها من أعمال السلب والنهب من قبل القراصنة، أضف إلى ذلك أنه محمي من الرياح الجنوبية الغربية التي سهلت عملية الرسو فيه². هذه الحماية استكملت بوجود ستة أبراج منتشرة على طول الشاطئ البحري من ثلاث جهات في صفٍ واحد³.

- ممدوح الدبس، مفهوم الموقع الجغرافي الاقتصادي - البشري، وأهميته كعامل في تحديد بنية الإقليم الاقتصادي وتخصصه ووظائف مراكزه العمرانية (إقليم الساحل السوري ومدنه نموذجاً)، مجلة جامعة دمشق، المجلد 30، العدد 2+1، 2014م، ص 737.
- لورته، مشاهدات في لبنان، تعريب كرم البستاني، منشورات دار المكشوف، بيروت، 1951م، هامش ص 20.
- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 9 العائد لسنوات (1159-1160هـ/1746-1747م)، عدد صفحاته 194، سائير³ إليه لاحقاً باختصار "سجل 9"، ص 97؛ سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 28 العائد لسنوات (1208-1209هـ/1793-1794م)، عدد صفحاته 160، سائير إليه لاحقاً باختصار "سجل 28"، ص 152.

ساعد تخطيط المدينة من حيث قرب أسواقها وخاناتها من مينائها في العمل التجاري وساهم في تخفيض نفقات النقل. فطريقها البرية كانت الأقرب إلى الداخل الشامي حتى أنها تكاد تكون الممر شبه الوحيد إليه ومنه إلى العراق وإيران وصولاً إلى الهند والصين⁴، نظراً لما يميزها من قلة التضاريس وقصر المسافة مقارنةً بمدن أخرى. لذلك اعتمد عليها لكونها من أفضل الطرق للدواب وللقوافل البرية. هذا عدا عن أنها حظيت بحماية ومراقبة أمنية من قبل ملئزمي المقاطعات الذين كانوا يتعهدون أمام الوالي أو من ينوب عنه بذلك، كما نلاحظ في حجج إنترام تلك النواحي⁵ (الشعرا - حصن الأكراد - عكار - المنية) التي تقع على تلك الطريق⁶.

مناخها المعتدل جعلها تحظى بتنوع زراعي، فكانت محاطة بسهلين ساحليين هما سهل عكار الغني بإنتاج الحبوب والخضار، وسهل الكورة الغني بإنتاج الزيت والزيتون، هذا فضلاً عن البساتين والكروم المنتشرة في سقيها والتي وفرت لها إنتاجاً زراعياً قامت عليه العديد من الحرف التي كانت تلبى حاجة السكان الأساسية وتصدر الفائض منها للخارج⁷.

إخترق نهر "قاديشا" أو ما يسمى بنهر "أبو علي" هذه المدينة من الشرق إلى الغرب، فروى بساقيها وأسقيتها صيفاً، واعتبر الشريان الحيوي لها. قامت عليه العديد من مرافق الحياة الاقتصادية، كالطواحين التي اعتمدت على مياهها لتشغيل حجرها ودورانها⁸. والحرف كحرفة الدباغة التي احتاجت إلى كميات كبيرة من الماء في عملها لغسل الجلود وتنظيفها⁹. كما آمن هذا النهر حاجة الحمامات من المياه¹⁰، كذلك الجوامع والمساجد والمنازل¹¹. إلى جانب إيجابياته، كانت له سلبياته، لاسيما وقت الطوفان، حيث كان يلحق الضرر بالبشر والحجر فيجرف كل ما في طريقه، ويعطل الحياة الاقتصادية في المدينة¹².

2- عوامل سياسية - إدارية: شكّلت مقاطعات طرابلس¹³ امتداداً جغرافياً وإقتصادياً لها، نتيجة ما تمثّلت به كل مقاطعة من محاصيل وسلع معينة دخلت جميعها في الحركة التجارية، كون هذه المدينة تعتبر

4. شوقي أبو خليل، *أطلس التاريخ العربي الإسلامي*، دار الفكر، دمشق، 2005م، ص 28.
- حيث كان يتم إدارة هذه النواحي بواسطة نظام الإنترام، فيقوم والي طرابلس بتزيمها وإدارة شؤونها إلى أحد المنتفذين فيها في كل سنة، على أن يتعهد هذا الأخير بتسديد ضرائبها على دفعتين الأولى في موسم الحرير وهي ثلاثة أرباع المبلغ، والثانية أي الربع الباقي تستحق في موسم الزيتون. مقابل ذلك كان الوالي يخول الملتزم التصرف بالناحية والعمل على إعمارها وتأمين الأمن فيها. *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 4 العائد لسنوات (1127-1136/1715-1723م)*، عدد صفحاته 257، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 4"*، ص 225، *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس سجل 5 العائد لسنوات (1141-1142/1728-1729م)*، عدد صفحاته 177، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 5"*، ص 17، *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 7 العائد لسنوات (1150-1154/1737-1741م)*، عدد صفحاته 358، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 7"*، ص 4 و 139 و 201، *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 8 العائد لسنوات (1156-1159/1742-1746م)*، عدد صفحاته 332، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 8"*، ص 52 و 215 و 326.
- سجل 7، ص 284؛ سجل 9، ص 57؛ *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 11*، *العائد لسنوات (1163-1164/1749-1750م)*، عدد صفحاته 189، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 11"*، ص 169، *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 12*، *العائد لسنوات (1164-1165/1750-1751م)*، عدد صفحاته 310، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 12"*، ص 145؛ *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 14 العائد لسنوات (1168-1170/1754-1756م)*، عدد صفحاته 374، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 14"*، ص 268؛ *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 26 العائد لسنوات (1203-1206/1788-1791م)*، عدد صفحاته 145، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 26"*، ص 53 و 126 مكرر.
- سجل 4، ص 89 و 92 و 138 و 141 و 175؛ سجل 14، ص 162 و 163 و 164 و 196 و 208 و 213 و 241 و 244 و 392؛ *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 15 العائد لسنوات (1170-1173/1756-1759م)*، عدد صفحاته 333، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 15"*، ص 6 و 15 و 17 و 107-108، *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 16 العائد لسنوات (1174-1175/1760-1761م)*، عدد صفحاته 204، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 16"*، ص 19 و 50 و 57 و 86 و 146، سجل 26، ص 333 و 172 و 237 و 268 و 286 و 333.
- سجل 5، ص 53؛ سجل 7، ص 16 و 28؛ سجل 8، ص 18؛ *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 17 العائد لسنوات (1175-1177/1761-1763م)*، عدد صفحاته 377، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 17"*، ص 211؛ سجل 26، ص 111.
- محمد القاسمي، *قاموس الصناعات الشامية*، دار طلائع، دمشق، 1960م، ج 1، ص 140.
- سجل 4، ص 36 و 154؛ *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 20 العائد لسنوات (1179-1181/1765-1767م)*، عدد صفحاته 290، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 20"*، ص 171، *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 25 العائد لسنوات (1198-1200/1783-1785م)*، عدد صفحاته 118، *سبشير إليه لاحقاً باختصار "سجل 25"*، ص 87؛ سجل 26، ص 18 مكرر.
- سجل 4، ص 253؛ سجل 20، ص 249-250.
- سجل 15، ص 145.
- بلغ عدد مقاطعاتها 14 إلى جانب اللاذقية وجبل الأكراد، وجبله وسلمية اللتين كانتا سنجين تابعين لولاية طرابلس، كذلك حصص¹³ وحماه كانتا مالكة بتصرف الوالي. سجل 4، ص 28؛ *سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 10*، *العائد لسنوات (1161-*

نقطة إلتقاء هذا المخزون الإنتاجي، ففيها يضبط الإنتاج كاملاً ويراقب كمأ ونوعداً وسعراً ويتم الإشراف على عملية تسويقه. لذلك كان لا بدّ من إبتاع نظام إداري يضبط الدورة الاقتصادية في المدينة وينظم أحوالها. فكان الوالي يأتي على رأس هذا الهرم الإداري، شكّل صلة الوصل بين السلطة المركزية في إستانبول من جهة، وحكام المقاطعات والنواحي الإدارية الملحقة بولاية طرابلس من جهة أخرى. ارتبط تعيينه وعزله من قبل السلطان بقدرته على جلب المال الميري للخرينة¹⁴. لذلك حرص على تعيين متسلمين وملتزمين ممن هم مواليين له وممن لديهم القدرة على الضبط والربط وتأمين الطرقات ليضمن وصول المال الميري¹⁵.

يأتي بعده الحاكم الشرعي الذي كان بمثابة صمام الأمان بين الوالي من جهة وبين شبكات المجتمع المدني من جهة أخرى، فصلاحياته تعدّت حل المسائل الشرعية والإدارية إلى مراقبة كافة المرافق الاقتصادية، وتسهيل المعاملات التجارية، والفصل في نزاعات التنظيمات الحرفية وفق دستورها والغرف الذي قامت عليه لضمان استمراريتها¹⁶. إلى جانب هؤلاء يأتي أعراف الإنكشارية الذين ساهموا في الحياة الاقتصادية نتيجة اندماجهم بالمجتمع بعدما دب الضعف في تنظيمهم¹⁷.

3- عوامل إجتماعية: ساهمت بنية المجتمع من طوائف أو مجموعات إنتاجية في تعزيز الاقتصاد في المدينة. فكان لكل طائفة وحرفة سواء زراعية أو مهنية أو تجارية رئيس أو شيخ خاص بها، تختاره هي¹⁸، مهمته تنظيم عمل الطائفة، والإشراف عليها، ومراقبة إنتاجها، وحل النزاعات فيما بينها، وجباية الضرائب منها¹⁹. هذا الأمر سهّل على الوالي مهمّة الجباية فمن الأفضل له التعامل مع فرد يكون صلة وصل بينه وبين الأهالي من التعامل مع عدّة أفراد.

شهدت طرابلس يد عاملة نشيطة نتيجة كثرة الحرف والمهن فيها، ولازدياد الطلب على سلعها. ونستدل على ذلك من خلال وثائق تنصيب الوظائف في سجلات المحكمة الشرعية التي تضمنت قيمة الأجر التي لم تكن بالرخيصة²⁰. هذا الأمر ساهم في مكافحة مشكلة البطالة وغياب أعمال الجنج والسرقات. لا بدّ من التوضيح هنا، أنّ اليد الأنتوية كانت مشاركة أيضاً في العمل الإقتصادي من خلال تنصيبها في بعض الوظائف كمتولية على وقف، أو حرف تتناسب مع عصر تلك الفترة كالحيكة، والنسيج، والتطريز، والخياطة، وغيرها²¹.

أما رأس المال فقد تركز بغالبيته في العقارات سواء المبنية أو الوقفية وتبين ذلك من خلال وثائق البيع والشراء ووثائق الإجارة (بيوت - حوانيت - طواحين - أفران²² - الحمامات²³ - المقاهي²⁴ - أراضي²⁵ - ...)

1162/1748-1749م)، عدد صفحاته 295، ساشير إليه لاحقاً باختصار “سجل 10”، ص 293؛ سجل 5، العائد لسنوات (1141-1142/1728-1729م)، ص 163؛ سجل 14، ص 353-354.

- عبد الكريم رافق، العرب والعثمانيون (1916-1516م)، دمشق، 1974م، ص 168.

- سجل 14، ص 268.

- سجل 4، ص 76؛ سجل 17، ص 211.

- سجل 4، ص 45-46-47 و 50-51 و 147-148-149 و 153.

- سجل 4، ص 114؛ سجل 7، ص 12 و 97 و 104 و 246؛ سجل 15، ص 46؛ سجل 17، ص 50؛ سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 21 العائد لسنوات (1182-1186/1768-1772م)، عدد صفحاته 385، ساشير إليه لاحقاً باختصار “سجل 21” ص 87.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 6 العائد لسنوات (1143-1145/1730-1732م)، عدد صفحاته 189، ساشير إليه لاحقاً باختصار “سجل 6” ص 189؛ سجل 10، ص 270؛ سجل 12، ص 247؛ سجل 15، ص 116؛ سجل 23، العائد لسنوات (1192-1194/1778-1780م)، عدد صفحاته 278، ساشير إليه لاحقاً باختصار “سجل 23” ص 278؛ سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 24 العائد لسنوات (1194-1197/1780-1782م)، عدد صفحاته 250، ساشير إليه لاحقاً باختصار “سجل 24” ص 77 مكرر؛ سجل 26، ص 137.

- سجل 4، ص 49 و 67 مكرر و 150 و 158؛ سجل 7، ص 27 مكرر؛ سجل 8، ص 21؛ سجل 12، ص 137؛ سجل 15، ص 20 و 29-99؛ سجل 16، ص 21 و 29.

- سجل 10، ص 13 و 66؛ سجل 12، ص 101؛ سجل 21، ص 4 و 25 و 47؛ سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 22 العائد لسنوات (1187-1190/1773-1776م)، عدد صفحاته 289، ساشير إليه لاحقاً باختصار “سجل 22” ص 24.

- جميعها تخدم العمل الصناعي. سجل 4، ص 58-59 و 117 و 156؛ سجل 6، ص 94؛ سجل 15، ص 90 و 89 مكرر. سجل 4، ص 58-59 و 117؛ سجل 9، ص 4؛ سجل 10، ص 263؛ سجل 14، ص 349؛ سجل 16، ص 112-113؛ سجل 17، ص 217؛ سجل 20، ص 157.

- سجل 22، ص 54؛ سجل 26، ص 125 مكرر.

- سجل 4، ص 20 و 49 و 52 و 79؛ سجل 15، ص 74 و 113 و 114؛ سجل 16، ص 57 و 141 و 249 و 252؛ سجل 26، ص 25 و 35 و 172.

يعود السبب في ذلك أنّ أصل ماله ثابت، ويمكن استثماره بطرق عديدة ومختلفة مع زيادة الربح ورأس المال²⁶. إلى جانب العقارات، تم وضع رأس المال في وسائل النقل المتوفرة آنذاك ألا وهي الدواب²⁷، والسفن²⁸. ومن أشكال رأس المال أنّه كان يستثمر بشكل فردي، أو مشترك بين شخصين أو أكثر من خلال عقد شركات أو استثمار أرض²⁹، وهناك استثمار على شكل حصص أو قطع من أراضٍ³⁰. إلى جانب رأس المال المحلي، فقد جذب نشاط المدينة التجاري وازدهارها الإقتصادي رؤوس أموال أجنبية، استثمرت في أسواقها، مستفيدة من نظام الإمتيازات الذي منحتّه الدولة العلية لهم، فمنحتهم حرية التملك والشراء والمتاجرة ... حتّى أنّ الدولة العلية ميّزتهم عن التجار المحليين من خلال الإعفاءات الضرائبية التي قدمتها لهم³¹.

ثانياً: مقومات الاقتصاد في مدينة طرابلس:

1- الزراعة:

أ- استثمار الأراضي الزراعية: تركّز الإقتصاد الزراعي في كيفية استثمار الأراضي في خراج المدينة³² وفي المقاطعات وفقاً لنظام الإلتزام، فكان من صلاحيات الملتزم الإشراف على هذه الأراضي ومراقبة محاصيلها وضبطه في المخازن كي تتم جباية الضرائب على المحصول التي عُرفت بالعشر، هذا عدا عن تكاليف إضافية فرضت على المزارعين.

هناك عدّة أنواع من الأراضي منها المملوكة ملكية خاصة، الأراضي الموقوفة³³، الأراضي الموات³⁴، الأرض المشاع³⁵، الأراضي الأميرية³⁶. أما ملكية هذه الأراضي فكان يشار إليها في الوثائق بـ"التملك الشرعي أو الشراء الشرعي"³⁷، أو بـ"التملك عن طريق الإرث الشرعي"³⁸، عند الحصول عليه بالوراثة، وأيضاً هناك "الهيئة" التي كان يمنحها الولاة وكبار المتنفذين لبعض الأشخاص³⁹.

أما استثمار هذه الأراضي فكان يتم بعدة طرق التي تزخر سجلات المحكمة الشرعية بها، فعليها قامت العلاقة بين المالك صاحب الأرض والفلاح، وحفظت حقوق الطرفين⁴⁰. فهناك المغارسة التي تقضي بأن يقدّم المالك أرضه ودوابه أحياناً لمن يريد غرسها، حيث يقوم المزارع باستصلاحها وزراعتها طوال مدة العقد

- سجل 4، ص 3 و 20؛ سجل 15، ص 74 و 90؛ سجل 25، ص 43؛ سجل 26، ص 59، 26.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 18 العائد لسنوات (1177-1182/1763-1768م)، عدد صفحاته 297، سائير 27 إليه لاحقاً باختصار "سجل 18"، ص 79؛ سجل 20، ص 7-8 و 143؛ سجل 22، ص 79؛ سجل 26، ص 62 مكرر و 92 و 142؛ سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 27 العائد لسنوات (1206-1208/1791-1793م)، عدد صفحاته 296، سائير إليه لاحقاً باختصار "سجل 27"، ص 105 و 234؛ سجل 28، ص 65.

- سجل 4، ص 207؛ سجل 6، ص 92؛ سجل 26، ص 33، 28.

- سجل 7، ص 164؛ سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 13 العائد لسنوات (1166-1167/1753-1752م) عدد صفحاته 281، سائير إليه لاحقاً باختصار "سجل 13"، ص 13؛ سجل 14، ص 193؛ سجل 18، ص 43 و 120؛ سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 23 العائد لسنوات (1192-1194/1778-1780م)، عدد صفحاته 278، سائير إليه لاحقاً باختصار "سجل 23"، ص 100.

- سجل 4، ص 20 و 34 و 49 و 53؛ سجل 26، ص 325 و 327 و 328، 30.

- سجل 10، ص 181؛ أنطوان عبد النور، تجارة صيدا مع الغرب من منتصف القرن السابع عشر إلى أواخر القرن الثامن عشر، 31 منشورات الجامعة اللبنانية، بيروت، 1987م، ص 79-80.

- سجل 4، ص 20 و 92 و 171-172؛ سجل 7، ص 349؛ سجل 8، ص 105؛ سجل 9، ص 73؛ سجل 11، ص 187؛ سجل 13، ص 31؛ سجل 15، ص 44؛ سجل 16، ص 41؛ سجل 17، ص 127.

- يعود ريعها إما لجهة خيرية، أو إلى ذرية الواقف حسب شرطه³³.

- ليس ملك لأحد يتصرف السلطان برقيتها أو منعهن لما فيه المصلحة العامة³⁴.

- أي المخصّصة للصالح العام.³⁵

- هي ملك الدولة وكان يتم تزييمها للمتنفذين، وللسلطان وحده صلاحية إقرار جزء منها وتمليكها لحد الأشخاص بموجب "المالكانة"³⁶ أو "الإقطاق". بحيث بحق لهذا الشخص بيعها والتنازل عنها لمن يشاء إلا أنّه حرّم عليه توريثها من بعده لأولاده مع الإحتفاظ بحق الشفعة لهم في امتلاكها بعد عرضها بالمزاد العلني. وتكون أراضي "المالكانة" مفاة من التكاليف التي تطلب عادة من أصحاب الأراضي على البساتين مثل طرح أو خبيرة أو غير ذلك... فقط عليها مبلغ سنوي معي، يدفع إلى خزينة طرابلس. سجل 7، ص 114؛ سجل 8، ص 65 و 66 و 92 و 96 و 326؛ سجل 9، ص 83-84؛ سجل 11، ص 11 و 113؛ سجل 13، ص 96؛ سجل 15، ص 131؛ سجل 26، ص 123.

- سجل 5، ص 104؛ سجل 10، ص 64؛ سجل 24، ص 18، 37.

- سجل 4، ص 36 و 59؛ سجل 9، ص 6 و 21؛ سجل 12، ص 298-299؛ سجل 17، ص 302-301؛ سجل 27، ص 242، 38.

- سجل 4، ص 58-59، 39.

- سجل 9، ص 64؛ سجل 20، ص 62؛ سجل 27، ص 217، 40.

ويبقى ما يدفعه ديناً في ذمته يتم خصمه من حصته، التي يحصل عليها بعد إنتهاء المدة وهي جزء من الأرض والثمر⁴¹. أما المزارعة فهي دفع الأرض إلى من يزرعها أو يعمل عليها، على أن يكون الإنتاج مناصفة أو مثلثة بينهما⁴². بينما تختلف الإجارة عن سابقتها ذلك أنها لا تمكّن المزارع من حيازة أي ملكية، لا على الأشجار ولا على جزء من الأرض، بل يكفي باستثمار الأرض مع الشجر لمدة معينة تُحدّد في العقد، لقاء دفع قيمة الإيجار سلفاً عن هذه المدة⁴³. بالنسبة للأراضي السليخ يعقد بها عقد “المناصبية” حيث يقدّم المالك أرضه ويقوم المزارع بغرسها وحرثها على أن يكون الإنتاج قسمة بينهما بالتساوي⁴⁴. هناك نوع آخر من العقود يقضي بأن يحضر مزارع أو أكثر، ويتعهد بالعمل والمشاركة في أرض المالك لمدة محدّدة في العقد، على أن يقوموا بما يلزم للأرض، وبعد انقضاء المدة يحصلون على ثلث الأرض والثلثان للمالك يقال له عقد “مشاركة”⁴⁵. أما الشجر فكان يعقد بها عقد “مساواة” يهتم المزارع به ويعمل سائر ما يحتاج إليه على أن تكون الثمرة الحاصلة مشتركة بينهما بنسبة يتفق عليها الطرفين كالمناصفة أو المثلثة⁴⁶.

من ناحية أضرت هذه الطرق الإستثمارية بالملكيات الكبيرة عند قيام مالكيها بوضعها بتصرف وكلائهم، وقيام هؤلاء بابتزاز أصحابها من جهة، وابتزاز الفلاحين من جهة أخرى مستغلين غيبيهم وإهمالهم لأماكهم فيقوموا باستثمارها نيابة عنهم للحصول على المال. من ناحية أخرى، وقع عبء الضرائب في عملية استثمار الأراضي بغالبيتها على المزارع التي أثقلت كاهله ولم يعد بمقدوره دفعها⁴⁷، ما تسبّب بضرر هذه الأراضي وهجرها وبالتالي تراجعاً في الإنتاج نتج عنه تحوّل العديد من المزارع نحو العمل التجاري والصناعي الذي بات يشكل ربحاً كبيراً.

إلى جانب الأراضي لعبت الدواب دوراً في الاستثمار الزراعي، فكانت تؤجّر للمزارع لحرث الأرض ودرس المحاصيل، ونقل الإنتاج. تستدل على هذه الثروة الحيوانية من خلال حجج التراكبات⁴⁸، ومعاملات البيع والشراء المدوّنة في سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس⁴⁹. ومن أنواعها أذكر: الأغنام، والماعز، والبيغال، والحمير⁵⁰، والأبقار⁵¹، والجواميس⁵²، والثيران، والخيول⁵³، والجمال التي كان يتم استأجارها في قوافل الحج⁵⁴.

ب- الري ونظامه: دخل الري في الإستثمار الزراعي لكونه العنصر الأساسي الذي يعتمد عليه في الزراعة، لذلك سعت الدولة العثمانية إلى تنظيم عملية الري بشكل يسمح للجميع بالحصول عليه. فكان على كل فرع من فروع الماء “قنوتات” يتم انتخابه من قبل المستفيدين، يحصل على إجرته منهم، ويكون علمياً بطريق الماء ومسلكها⁵⁵. كما جرت العادة أنه عند شراء أو بيع أي بستان أو كرم كان يتم تحديد مصدر سقايتها التي

- أي يقوم بما يلزم للأرض من فلاحة وري، وعمل خنادق، وسرقيين. سجل 5، ص 32؛ فاروق حبلص، “تغيّر أشكال ملكية الفلاح”⁴¹ في أرياف ولاية طرابلس، بحث نشر في أعمال المؤتمر الدولي التاسع لتاريخ بلاد الشام “الزراعة في بلاد الشام من خلال المخطوطات والمصادر الأولية، م1، منشورات مركز الوثائق والمخطوطات ودراسات بلاد الشام، الجامعة الأردنية، 2013م، ص 533.

- سجل 11، ص 161؛ سجل 20، ص 67-68؛ سجل 27، ص 217.

- سجل 4، ص 89 مكرر و120 و127 و145؛ سجل 5، ص 31؛ سجل 7، ص 81 و86-9 و91 و118 و121؛ سجل 17، ص 43.

62. - سجل 265-264؛ سجل 20، ص 62.

- سجل 9، ص 4؛ سجل 14، ص 125 و131-132-133.

- سجل 5، ص 32.

- سجل 8، ص 205؛ سجل 9، ص 94؛ سجل 14، ص 229؛ السجل رقم 15، ص 81-82.

- سجل 9، ص 4.

- سجل 9، ص 5-6؛ سجل 15، ص 112؛ سجل 18، ص 12 و55؛ سجل 20، ص 74 و143؛ سجل 22، ص 239.

- سجل 15، ص 112؛ سجل 20، ص 143.

- سجل 12، ص 243؛ سجل 15، ص 18-19؛ سجل 25، ص 143.

- سجل 9، ص 6؛ سجل 14، ص 248؛ سجل 20، ص 100-101.

- سجل 9، ص 6؛ سجل 15، ص 15؛ سجل 26، ص 44.

- سجل 9، ص 124؛ سجل 12، ص 300؛ سجل 16، ص 169.

- سجل 18، ص 79؛ سجل 20، ص 8-7 و143؛ سجل 22، ص 79؛ سجل 26، ص 62 مكرر و92 و142؛ سجل 27، ص 105.

و234؛ سجل 28، ص 65.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، سجل 19 العائد لسنوات (1178-1180/1766-1767م)، عدد صفحاته 248، سائير⁵⁵ إليه لاحقاً باختصار “سجل 19، ص 29.

يُفترض أن يشرب منها⁵⁶. لذلك دخلت الساقية في عملية الإستثمار الزراعي، فكانت تُباع وتُشترى من قبل شخص أو عدة أشخاص⁵⁷. فكانت مياه الساقية تتوزع بالإتفاق بين أصحاب البساتين التي تتلقى ماء شربها منها على أوقات معيّنة⁵⁸، على أن يدفع كل منهم سنوياً مبلغاً من المال لقاء شرب بستانه⁵⁹، بالإضافة إلى مبلغ آخر يُخصّص لصيانة مجاري المياه ويتم تقاسمه بين المستفيدين⁶⁰. يُستخدم في هذه العملية مصطلح “العدان⁶¹”، الذي يُعد الشكل الأمثل في الريّ منعاً للخلافات، وبهذه الطريقة يُحدّد “العدان” بالساعات أو بالأيام، بشكلٍ يُتفق عليه بين مالك الساقية وصاحب البستان وتُحدّد في الوثيقة بالنهار واليوم والساعة، كأن يُقال “من فجر نهار الخميس إلى فجر يوم الجمعة في كل أسبوع” أيّ مدّة 24 ساعة⁶². وما يلفت الانتباه أنّ “عدان الماء” يُستثمر فكان يتم بيعه سواء أكان كاملاً أو مقسماً، كأن يُباع نصف “عدان” أو “ثلث” أو أكثر، يكون المبيع لمدة سنة واحدة مقابل مبلغ معيّن يُحدّد في صك البيع يُحدّد فيه أوقاته، ويحق للمشتري أن يتصرف بـ”العدان” كما شاء وأحب⁶³.

2-الوقف وأثره في إقتصاد المدينة: بالإضافة إلى الأملاك الخاصة والأميرية فقد شكّل الوقف مورداً اقتصادياً مهماً ساهم في عمليات الإنتاج والإستثمار والإنفاق والاستهلاك، وسدّ الحاجات الأساسية التي شكّلت الدورة الاقتصادية المتكاملة لمدينة طرابلس، إذ سعى القِيمون على الأوقاف إلى توظيف فائض إنتاجه في الاتجاه الإيجابي عن طريق التصدّق والتبرعات، وتأمين رواتب الوظائف الدينية فضلاً عن سعيهم لتأمين الحاجات الأساسية والضرورية لاستمرارها، عداك عن خلق فرص للاستثمار العائد بالنفع العام والخاص حسب شروط الأوقف. لذلك تشكّل دراسة الأوقاف في مدينة طرابلس في القرن الثامن عشر أحد المدخل لدراسة إقتصاد هذه المدينة، لاسيما وأنّ معظم أراضيها ومبانيها كانت وقفاً.

أشارت الوثائق إلى وجود ثلاثة أنواع من الوقف، فهناك الوقف الخيري الذي تعود فيه المنفعة إلى جهة خيرية بحتة؛ والوقف الذريّ الذي تعود إيراداته على الأوقف في حياته، وعلى ذريته من بعده⁶⁴. أما النوع الثالث من الوقف فهو الذي جمع بين الوقفين الخيري والذري، بمعنى أن يُخصّص قسم من ريعه لجهة خيرية، وقسم للأوقف وذريته⁶⁵. فهذه الأوقاف بأنواعها المختلفة استفادت وابتفعت بإيراداتها عدّة جهات منها دينية، ثقافية، إنسانية، خدماتية كالجمامع، والمساجد، والمدارس، ومكاتب تعليم الأطفال وتأديبهم⁶⁶، والمزارات⁶⁷،

- سجل 5، ص 104؛ سجل 9، ص 4؛ سجل 10، ص 64؛ سجل 12، ص 223؛ سجل 15، ص 6 و47 و54 و85 و111 و175؛⁵⁶ سجل 16، ص 29 و42 و75 و99-98 و107 و254 و259-260.

- سالجل 6، ص 3.⁵⁷

- سجل 9، ص 4.⁵⁸

- سجل 8، ص 234.⁵⁹

- سجل 6، ص 116.⁶⁰

- سجل 8، ص 234.⁶¹

- سجل 9، ص 4.⁶²

- سجل 9، ص 73؛ سجل 24، ص 134 مكرر.⁶³

- سجل 4، ص 239؛ سجل 6، ص 28 و75؛ سجل 8، ص 152؛ سجل 10، ص 13؛ سجل 12، ص 69؛ سجل 14، ص 232؛⁶⁴ سجل 15، ص 176؛ سجل 16، ص 111 و131؛ سجل 17، ص 46؛ سجل 20، ص 200؛ سجل 21، ص 309؛ سجل 22، ص 97؛ سجل 23، ص 89 و149 و173؛ سجل 23، ص 22 و249.

- سجل 4، ص 36 و154؛ سجل 6، ص 28 و29 و105؛ سجل 17، ص 46؛ سجل 21، ص 309.⁶⁵

- سجل 4، ص 240؛ سجل 6، ص 38؛ سجل 12، ص 69؛ سجل 13، ص 93؛ سجل 15، ص 4؛ سجل 20، ص 94.⁶⁶

- سجل 6، ص 87؛ سجل 7، ص 229؛ سجل 14، ص 206؛ سجل 19، ص 79 و93؛ سجل 24، ص 3 و18 مكرر؛ سجل 25،⁶⁷ ص 82.

و الزوايا⁶⁸ والتكايا⁶⁹، والكنايس⁷⁰، والأديرة⁷¹، والبيمارستانات⁷²، وقرى المسلمين⁷³، وقرى النصارى⁷⁴، وغيرها الكثير⁷⁵....

كان لهذه الأوقاف دوراً كبيراً في تطوّر المدينة إقتصادياً وإجتماعياً. وإنطلاقاً من كون الوقف صدقة جارية فقد بادر الخيرون في طرابلس إلى وقف عقاراتهم لأغراض مختلفة منها خيرية وأخرى استثمارية. حتّى أنّ الولاة وقفاً أملاكهم للتباهي، ولتدعيم مكانتهم بين الأهالي وأولي الأمر في العاصمة استنبول، هذا بالإضافة إلى هدفهم الأساسي ألا وهو الحفاظ على ممتلكاتهم وتحبيدها عن أعمال المصادرة من قبل الدولة العثمانية.

ومن خلال إحصاء قمت به لستة سجلات⁷⁶ تبين لي، أنّ غالبية العقارات الوقفية كانت ذرية، إذ بلغ عدد وثائق إيجار وقف ذري 61، مقابل 36 وثيقة جمعت بين الخيري والذري، و20 وثيقة إيجار وقف خيري. وعليه يمكن القول إنّ أكثر الجهات التي استفادت من الاستثمار ومرود الوقف هي العائلات العائدة عليها الأموال الوقفية، تأتي بعدها الجهات الخيرية والإنسانية. من جانب آخر وبالنظر إلى المحلة التي تم فيها استثمار العقار الوقفي، نجد أنّ غالبيتها تقع في مدينة طرابلس لاسيما في خراجها المتمثل بالسقي الغربي والشرقي والوسطاني⁷⁷. أما إيجار العقار الوقفي داخل المدينة فقد كان أغلبه عبارة عن حمام⁷⁸، قيو⁷⁹، سطح، مخزن⁸⁰، فسحة، ظهر طبقة⁸¹... وهي مبان إنتاجية وخدمانية عامة. ما يعزّز القول بأنّ غرض الوقف كان استثماري وساهم بالدرجة الأولى في الحياة الإقتصادية. هذا من حيث عقود الإيجار، أما بالنسبة للأشخاص التي كانت تأتي إلى المحكمة وتحبس أملاكها، فنجد أنّه في تلك الفترة تقلّصت عقود الأوقاف العائدة لجهات خيرية مقابل تلك الذرية. حيث بلغ عدد عقود الوقف الخيري 10 مقابل 26 عقد وقف ذري. الهدف من وراء ذلك هو الحفاظ على أصل المال بالدرجة الأولى وإبقاء المال داخل أفراد العائلة وتوزيع غلّة استثماره على المستحقين منه، فبمجرد استغلاله بطريقة تدر ربحاً إضافياً يستفيد منه الوقف والموقوف عليهم من ذريته. إذ إنّ الجهات الخيرية لا يجوز استثمارها في حين أنّ العقارات المبنية والزراعية يتم استثمارها بعدة طرق⁸².

كانت الإجارة أكثر الطرق شيوعاً في المدينة، يتم عقدها بين الناظر أو المتولي على الوقف من جهة، وبين المستأجر من جهة أخرى، يذكر فيه نوع الوقف ومدة الإيجار. والمتعارف عليه أنّ مدة عقد واحد تعني

- سجل 7، ص 37 و172؛ سجل 19، ص 54؛ سجل 21، ص 309، 68
- سجل 25، ص 93، 69
- سجل 8، ص 280؛ سجل 14، ص 138؛ سجل 23، ص 189، 70
- سجل 10، ص 178؛ سجل 12، ص 77؛ سجل 13، ص 96-97 و167؛ سجل 20، ص 44؛ سجل 24، ص 36، 71
- سجل 6، ص 28 و75؛ سجل 12، ص 59؛ سجل 27، ص 238 و241 و243 و260، 72
- سجل 5، ص 22؛ سجل 15، ص 167؛ سجل 18، ص 16؛ سجل 19، ص 24 و92؛ سجل 22، ص 213؛ سجل 23، ص 73
- سجل 118 و119؛ سجل 24، ص 2؛ مكرراً؛ سجل 26، ص 118
- سجل 8، ص 280؛ سجل 14، ص 137-138، 74
- سجل 6، ص 29؛ سجل 18، ص 16؛ سجل 20، ص 99؛ سجل 28، ص 75، 75
- هي السجل رقم 4 العائد لسنوات (1715-1723م)؛ السجل رقم 5 العائد لسنوات (1728-1729م)؛ السجل رقم 7 العائد لسنوات (1737-1741م)؛ السجل رقم 17 العائد لسنوات (1761-1763م)؛ السجل رقم 22 العائد لسنوات (1773-1776م)؛ السجل رقم 26 العائد لسنوات (1788-1791م).
- سجل 4، ص 25 و56 و96 و145؛ سجل 5، ص 31 و53 و77 و162؛ سجل 7، ص 218 و227 و230 و295؛ سجل 17، 77
- ص 218 و252 و374؛ سجل 22، ص 184 و307؛ سجل 26، ص 296 و307.
- سجل 26، ص 70 و239-240، 78
- سجل 26، ص 249 و274، 79
- سجل 4، ص 25، 80
- سجل 26، ص 153، 81
- حبلس، الأوقاف الإسلامية في طرابلس في العصور العثمانية نموها، طرق استثمارها وانعكاساتها الإقتصادية – الإجتماعية، 82
- قراءة في نصوص الوقفيات المثبتة في سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس، أعمال المؤتمر الدولي السابع لتاريخ بلاد الشام (10-14 أيلول 2006م)، الأوقاف في بلاد الشام منذ الفتح العربي الإسلامي إلى نهاية القرن العشرين⁷⁹، المجلد 4، تحرير محمد عدنان البيت، منشورات لجنة تاريخ بلاد الشام – الجامعة الأردنية، عمان، 2010م، ص 89.

ثلاث سنوات⁸³. ومن شروطها أن تكون قيمة الإيجار هي "أجرة المثل"⁸⁴، مع أن البعض أجاز إيجار عقارات الوقف بأقل من أجرة المثل في حالة عدم وجود مستأجر بقيمة المثل⁸⁵.

اللافت للنظر وجود وثائق إيجار أوقاف زراعية إسلامية لنصارى من أجل استثمارها وبالعكس⁸⁶، واستخدام أرباب عمل مسلمين عمالاً نصارى⁸⁷، كما قام النصارى باستئجار أوقاف تعود إلى المسلمين⁸⁸. فالإنتماء الطائفي لم يكن يؤثر على الحركة الاقتصادية في طرابلس. مع العلم أن جميع عقود إيجار الأوقاف كما سيأتي لاحقاً تنتهي بتمليك المستأجر لكل ما يزرعه في الأرض غير المستأجرة أو يبنيه فيها، ملكية دائمة يورثها لبنينه من بعده⁸⁹.

لقد اختلفت طريقة الإجارة فهناك من استأجر قرى كاملة بخاناتها وأقلامها⁹⁰، وهناك إجارة شملت الأرض وما فيها من أشجار⁹¹، بحيث تكون الأرض وقفية، يجني خلالها المستأجر ثمارها، لقاء دفع بدل الإيجار سلفاً. أما تكاليف خدمة الشجر فكانت كلها تقع على عاتق الوقف⁹². وهناك إجارة شملت الأرض دون الشجر، وردت في السجلات تحت عنوان "إذن بغرس"، بحيث يحق للمستأجر أن يغرس على الأرض ما شاء وأحب من الأشجار على أن يكون ما يغرسه ملكاً من أملاكه وليس عليه سوى المرتب على الأرض لجهة الوقف⁹³. أما بالنسبة للأشجار القائمة في الأرض كان يتم إبرام عقد مساقاة بها، تكون مدتها مدة الإجارة نفسها، ومهما رزق الله تعالى من غلتها فهو لجهة الوقف سهم من ألف والباقي للمستأجر وللعاملين بنظير عملهم⁹⁴.

هذا من حيث الأراضي الموقوفة، أما فيما يتعلّق بالمباني التجارية، فكان يعقد فيها عقد الإجارة على ثلاث سنين متوالية، يقبض المستأجر من المؤجر مبلغاً هو بوجه الرقيبى الشرعية لأجل ترميم المبنى، هو بمثابة دين للمستأجر على جهة الوقف، متى مضت مدة إجارته أو انفسخت بمسوغ شرعي يدفعها من يكون متولياً على الوقف للمستأجر⁹⁵.

أما عقود الإجارة طويلة الأمد، فهي فقط تعود للمباني التي تحتاج إلى عمارة وصيانة، يتم حسم ما بصرفه المستأجر بمراقبة الناظر أو المتولي بعد إطلاع القاضي⁹⁶، فهناك عقود لمدة 9 سنوات، وأخرى 60 سنة، ووصلت أيضاً إلى 90 سنة⁹⁷.

أما في حال الوقف الخراب⁹⁸ الخالي من الزرع والبناء فيتم إبرام عقد "الحكر"، بحيث يسمح للمحتكر ترميم وإعمار وبناء وغرس ما شاء وأحب على هذه الأرض، على أن يكون ذلك ملكاً من أملاكه. تكون مدة

- سجل 5، ص 32؛ سجل 8، ص 18؛ سجل 9، ص 3؛ سجل 10، ص 280؛ سجل 14، ص 176 و190؛ سجل 15، ص 113؛ سجل 17، ص 211؛ سجل 19، ص 287؛

- هو معنى نسبي بأن تتوافق أجرة العقار مع قيمة أجرة أمثال العقارات الأخرى⁸⁴

- أحمد إبراهيم، *أحكام الوقف والموارث*، دن، القاهرة، 1937م، ص 135-137.⁸⁵

- سجل 4، ص 89 مكرر و145؛ سجل 7، ص 19 و215-216 و300-301 و304.⁸⁶

- المصدر نفسه.⁸⁷

- سجل 9، ص 30.⁸⁸

- حبيلص، *الأوقاف الإسلامية ...*، مرجع سابق، ص 17.⁸⁹

- هذا النوع من الإجار يكون لمدة سنة واحدة، يحق للمستأجر خلالها الإنتفاع بما عليها، أما بالنسبة لقيمة الإيجار فممنه يدفع لجهة الميري، والآخر يترك في يد المستأجر لجهة صرفها في ترميم المأجور. سجل 7، ص 178؛ سجل 8، ص 18؛ سجل 10، ص 119؛ سجل 12، ص 87.

- تكون مدة إيجارها عقد أو عقدين بمعنى من 3 إلى 6 سنوات، بإجرة المثل، تقبض سلفاً من المستأجر مع إبقاء جزء منها لصرفه⁹¹ على الأرض. في بعض الأحيان يحدد المتولي للمستأجر كيفية التصرف بالمبلغ. أما إذا قام المستأجر بزرع نضوب أو استخدام دواب زيادة على المشروع يكون ذلك له رغبة على الوقف. سجل 7، ص 15؛ سجل 15، ص 55-56.

- سجل 14، ص 229.⁹²

- سجل 4، ص 96.⁹³

- سجل 9، ص 30؛ سجل 7، ص 15؛ سجل 15، ص 55-56 و81-82.⁹⁴

- سجل 10، ص 280؛ سجل 11، ص 140؛ سجل 12، ص 302-302؛ سجل 14، ص 105؛ سجل 17، ص 114 و211 و218؛ سجل 19، ص 287.⁹⁵

- سجل 9، ص 3.⁹⁶

- سجل 11، ص 140.⁹⁷

- أي المعطل.⁹⁸

العقد طويلة الأمد، يدفع المستحكر مبلغاً معجلاً ثم يدفع بشكل دوري للوقف طوال مدة الحكر⁹⁹. ترد أحياناً في السجلات بعنوان “وقفية إذن بغرس أرض وقفية”¹⁰⁰.

هناك أيضاً “الكذك”¹⁰¹ وهو ما يضعه المستأجر إضافة إلى مسققات الوقف كالأبواب، والرفوف، والبضاعة في الحوانيت، وآلات المقاهي، والحمامات، وزراعة الأشجار في البساتين الموقوفة، فعلى متولي الوقف أن يعترف بحق المستأجر بملكيته لما بناه أو بملكيته للأشجار التي غرسها طالما هي منتجة، وذلك مقابل أجره سنوية يدفعها المستأجر إلى صاحب الوقف.

إنّ الدخل الذي يحصل من استثمار الوقف كان يلزم صرفه وفق شروط الوقف، وتقسيم الفائض على المستحقين¹⁰². استفاد الجهاز الديني من هذا المال بشكل كبير، حيث أمنت مداخيل عدداً كبيراً من الوظائف الدينية والموظفين الإداريين. وقد اختلفت إجرة الوظيفة الواحدة نتيجة إيرادات الجهة الموقوفة عليها¹⁰³. وبالنظر إلى الوثائق ندرك حجم الوظائف التي كانت تتقاضى رواتبها من الوقف وهي لا تعد ولا تحصى¹⁰⁴، ما يجعلنا ندرك دور الوقف في الحياة الاقتصادية للمدينة.

علاوة على ذلك، هناك الإنفاق على عمارة الوقف وتجديده الذي يعتبر من شروط الوقف، فهناك صيانة دورية لعين الوقف من حيث نظافة الجهة الموقوفة، أو تأمين مصروف سنوي لما تحتاجه¹⁰⁵. أما النوع الثاني فهو إنفاق على تجديد ما تحزب من الوقف وواجب ترميمه ليعود إلى حالته بما يضمن استمراريته من حيث الإنتاجية¹⁰⁶. هذه المصروفات كان يتم تحريرها في دفتر خاص¹⁰⁷؛ بمعرفة ناظر الوقف أو المتولي لعرضه على القاضي وقت الكشف والمحاسبة وتوزيع الحصص على المستفيدين¹⁰⁸.

3- الحرف والمهن: قامت في مدينة طرابلس حرف ومهن متعدّدة لبيت حاجة الأسواق، وحاجات الناس الضرورية والأساسية، واعتمدت في عملها على أدوات وآلات بدائية، لكنها تمكّنت من إنتاج سلع عديدة تلاءمت مع الأعراف والتقاليد التي سادت تلك الفترة. لقد أشارت سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس أنّ سكان المدينة بأغلبهم أقدموا على ممارسة الحرف لتلبية حاجاتهم وحاجات مدينتهم.

كانت الطائفة الحرفية كانت عبارة عن عددٍ من الأشخاص تجمعهم حرفة واحدة، كما هي حال النقابات اليوم، يحظى المنتمون إليها بالتضامن وبالتساوي وبالتعاون بين بعضهم البعض. ضمّت مدينة طرابلس أكثر من مئة مهنة وحرفة، بعضها كان يندرج ضمن إطار طائفة وبعضها الآخر كان يمارس حرفته أو مهنته منفرداً. فالحرف التي كانت تخدم مصلحة الناس كان يتم تلميها من قبل الدولة لضمان تأمينها وتوفيرها للناس كحرفة القصابين، الإتمكجية، الدالين، التحميص خانة، والباجة خانة مع القهوة. يصعب علينا تقسيم هذه الحرف نظراً لعددها الكبير، إلا أنّ هناك حرف ارتبطت مع بعضها البعض لاستكمال عملها، حيث اتخذت الطابع الغذائي أو الصناعي، أو العمراني، أو الصحي، أو التجاري ... وحرفاً أخرى متفرقة لا تندمج مع أي من هذه الطوائف فيتم ذكرها بشكلٍ منفرد.

- سجل 9، ص 49؛ سجل 14، ص 233؛ سجل 16، ص 79 و163.⁹⁹

- سجل 4، ص 96؛ سجل 9، ص 28.¹⁰⁰

- سجل 26، ص 8 و16.¹⁰¹

- سجل 18، ص 75؛ سجل 21، ص 340-343؛ سجل 24، ص 17.¹⁰²

- سجل 4، ص 33 و177 و235؛ سجل 5، ص 14 و41 و177؛ سجل 6، ص 19 و37 و112 و121؛ سجل 7، ص 122 و166.¹⁰³

- المصدر نفسه.¹⁰⁴

- فالجوامع مثلاً كانت تحتاج إلى فرش، وحصر، وزيت للتتوير، وقناديل، ومرقد للقراء مع شرايط، وشمع، وسماط العيدين،¹⁰⁵ ومصاريق تعزيل للماء، وغيرها... كذلك الحمامات احتاجت إلى مناشف، وإحرامات، وفوط خاميات، وفوط كهنة، ومخدات، وطاسات نحاس، ومكواة... سجل 4، ص 250؛ سجل 24، ص 17؛ سجل 14، ص 227؛ سجل 17، ص 217؛ سجل 21، ص 340 و341 و342.

- سجل 7، ص 27 و150.¹⁰⁶

- سجل 12، ص 229؛ سجل 21، ص 340. حيث ورد في هذه الوثيقة مصاريق ترميم بيوت وقف المرحوم محمود جليبي الزعيم.¹⁰⁷

- سجل 7، ص 27؛ سجل 12، ص 200.¹⁰⁸

فالطوائف الصناعية اندرجت تحتها كلاً من طائفة الفزازين¹⁰⁹، الصباغين، الحياكين، الخياطين والكرجية¹¹⁰، الطرازين، المنجدين أو البورغانجية¹¹¹، اللبابيدية¹¹²، الكجة جي أو الكشجية¹¹³، القطنانين، القاوقجية¹¹⁴، العرفجية¹¹⁵، العقادين¹¹⁶، الوتارين¹¹⁷، الحصرجية. أما طوائف الصناعات الغذائية فهناك الطحانين، الخبازين، الإتمكجية¹¹⁸، القصابين¹¹⁹، السلاخين¹²⁰، الصابونجية، الشكرجية¹²¹، الحلوانية أو الحلونجية، الحمصانية، القطابجية، اليزونجية¹²². فيما يتعلّق بالخدمات الصحية كان هناك الأطباء، الجراحين، الكحالين¹²³، البياطرة، الحلاقين، العطارين. أما طوائف البناء فتكوّنت من المعماريين، القنوتية، النحاتين، النجارين، النشارين، الطبايين، الدهانين، الزبالين، الزجاجين. فيما يتعلّق بالطوائف التجارية فقد انضوى تحتها كلاً من الشهبندر أو شيخ التجار، البازارباشي، البازركان باشي، الرزازين، الخضرجية، الفاكهانية، الصوغانجية، السوتجي باشي، القيمقجية، القاطرجية أو القطارين، الطواقجية، القندقجية، الحبالين، الحرّاس أو الذيدبانية¹²⁴، العتالين، الدلالون، المراجحية¹²⁵، البالستان، العلافين، ما بالنسبة للحرف المنفردة فهناك طائفة الدباغين¹²⁶، القوافين¹²⁷، البوابجية، النعالين، الأساكفة¹²⁸، السروجية¹²⁹، السمرجية¹³⁰، السراججية¹³¹، الجليلاتية¹³²، التلكجية¹³³، النطفجية¹³⁴، الشعارين¹³⁵، الحديدين، السيوفية، المبيصين أو

¹⁰⁹ - من يشتغل بخيوط القز والحريز.

¹¹⁰ - الكرك وهو الفرو، الكركجي هو من يخطط رداء الفرو.

- تعني أيضاً منجد. سجل 9، ص 49-50؛ سجل 11، ص 114؛ سجل 17، ص 12-13؛ سجل 19، ص 31؛ سجل 22، ص 92.

- هو نوع من الفراش يصنع من الصوف المنذوف. جمال الدين القاسمي، خليل العظم، *قاموس الصناعات الشامية*، تحقيق ظافر

القاسمي، ج 2، دار طلاس، دمشق، 1988م، ص 399.

- هم من يقومون بتقشير الحصر والكراسي. القاسمي، مرجع سابق، ص 98-99.

- قلنسوة توضع على الرأس، تصنع من الجوخ على قدر الرأس، ولها بطانة وظهارة، تحشى بينهما قطن، سطح دائرتها يقال لها

“الترس” عريض ومدور. يلبسها العلماء والوزراء والأعيان. القاسمي، العظم، مرجع سابق، ص 373-374.

- صانع الطاقة. حسان حلاق؛ عباس صباغ، *المعجم الجامع في المصطلحات العثمانية ذات الأصول العربية والفارسية والتركية*

والأيوبية والمملوكية، دار النهضة العربية، بيروت، 2009م، ص 153.

- الذين يعملون في صنع الخيطان من الحرير والصوف والقطن. القاسمي، العظم، مرجع سابق، ص 314-315.

- هم من يصنعون الأوتار. القاسمي، العظم، مرجع سابق، ص 494-495.

- اتمكجي: وتعني الخباز. نقلاً عن محمد علي الأنسي، *الدراري اللامعات في منتخبات اللغات*، بيروت، 1900م، ص 11. وعليه

فإن “الإتمكجي باشي” هو رئيس الخبازين.

- أي تاجر اللحم.

- عمال المسالخ.

- صانعي الحلويات من المشكرات والملبسات والمصقول واللوزنية وأنواعها. *مجلة الموروث*، العدد 47، كانون الثاني 2012م،

<http://www.iraqna.org/fp/journal47/28.htm> نقلاً عن الموقع الإلكتروني:

- تجار العنب وبناعوه. عيد الغني عماد، *مجتمع طرابلس في زمن التحولات العثمانية*، دار الإنشاء، طرابلس، 2002م، ص 197.

- هي طائفة مارست مهنة طب العيون مستخدمة الكحل والقطرة في معالجة المرضى. القاسمي، العظم، مرجع سابق، ص 385-386.

- وتعني الحراس. نقلاً عن عمر تدمري، *وثائق نادرة من سجلات المحكمة الشرعية بطرابلس*، مؤسسة المحفوظات الوطنية،

2002م، ص 414.

- أي المتاجرة بفروق الأسعار موازنة سعر الصرف - شراء عملة محلية أو أوراق مالية أو أدوات مالية أو سلع في سوق وبيعها

www.almaany.com في الوقت ذاته في سوق أخرى للإستفادة من فارق السعر بين السوقين. نقلاً عن الموقع الإلكتروني:

- أي دبغ الجلود.

- هم صانعي أصناف النعال من جزمات وصرامي وبوابيج وغيرها. سجل 14، ص 372.

- صانع الأحذية. القاسمي، مرجع سابق، ص 38.

- هو الذي يصنع السروج التي توضع على ظهر الخيول للركوب عليها. القاسمي، مرجع سابق، ص 180-181.

- هم صانعي الإكاف أي حوافر الدواب. الأنسي، مرجع سابق، ص 299.

- القاسمي، مرجع سابق، ص 83.

- هم من يصنعون جلال الدواب أي ما تلبسه الدابة لتصان بها. القاسمي، مرجع سابق، ص 83.

- أي الخياطة الغليظة لاسيما تلك التي تقوم بخياطة السروج التي توضع على ظهر الدواب. تدمري، مرجع سابق، ص 379.

- هم من يصنعون الرسان (حبال) والراسيات والسماطات (ما يبسط ليوضع عليه الطعام) وغيرها من أنواع الصوف والقطن.

القاسمي؛ العظم، مرجع سابق، ص 485.

- ما يوضع على النافذة من أخشاب أو أسلاك دقيقة كالشبكة لتحجب ما بداخل الغرفة أو البيت أو الحديقة عن الأنظار، ويقال لها

www.almaany.com “مشربية”. نقلاً عن الموقع الإلكتروني:

القلابجية¹³⁶، النحاسين، الصياغين، القيومجية¹³⁷، القهوجية، التوتنجية¹³⁸، الشبقجية¹³⁹، الفخارين، الشماعين أو المومجية، العلبجية¹⁴⁰، الزرزبودية¹⁴¹، البلانجية¹⁴²، حرفة غسل ودفن الموتى.

كان لهذه الطوائف نظاماً خاصاً يُلزم كل منها أن يكون لها شيخ معتمد، فلا تقوم أي طائفة بعمل شيء ما بدون علمه أو معرفته، وعلى الطائفة أخذ مشورته والانقياد له وعدم مخالفته¹⁴³. يتم اختياره من قبل أهل حرفته¹⁴⁴، يشترط في اختياره توفر بعض الصفات منها: إتقان الحرفة، والأمانة، والاستقامة، والعفة¹⁴⁵. لا يعد اختياره رسمياً ما لم يحضر الشيخ المنتخب، وأعضاء هيئة الاختيارية إلى المحكمة ويقرون بذلك أمام القاضي، الذي يقوم القاضي بتنصيبه رسمياً، وبإصدار حجة بذلك¹⁴⁶. من مهام الشيخ السهر على مصالح الحرفة، حل الإشكالات التي تقع بين أفرادها، أيضاً الإشراف على جودة الإنتاج ومراقبة الأسعار¹⁴⁷.

يتدرج الفرد في الحرفة بدءاً بالإنساب إليها منذ سن مبكر، ثم يصبح أجيراً، وبعدها صانعاً، حتى يترقى إلى مرتبة المعلم. تجدر الإشارة أن ممارسة الحرف لم تقتصر على طائفة دينية معينة، فهناك طوائف حرفية ضمت أشخاصاً من مختلف الطوائف الدينية¹⁴⁸. لم يكن للانتماء الديني أي تأثير على عمل الطائفة، فهي لم تنظر إلى الفرد على أساس دينه بقدر ما تنظر إلى مهارته ومعرفته في العمل، حتى أن الفرد لم يختار حرفته على أساس ديني، بل كان جلّ همه تنمية مهاراته وفرض وجوده في سوق العمل.

استغلت السلطة من هذا التنظيم لكونه ساعداً في عملية جمع الضرائب ومراقبة النشاط الاقتصادي، فما عليها سوى إصدار تعليماتها لشيخ الحرفة وما عليه سوى نقلها وشرحها للأفراد. نلاحظ لجوء هذه الطوائف إلى الحاكم الشرعي في حال أخلّ شيخهم بشروط الحرفة ونظامها¹⁴⁹، أو في حال تثببت أو عزل شيخهم¹⁵⁰. إلا أن أحكامه كانت تصدر وفقاً لدساتير الطائفة وما تنص عليه طقوسها، لضبط استقلالها الداخلي والحفاظ على تنظيماتها وأعرافها وتقاليدها.

لقد أخلّ تسلل القوات العسكرية بنظام الطائفة، من حيث حصولهم على امتيازات وإعفاءات، أضف إلى ذلك صعوبة بل استحالة معاقبتهم إلا على أيدي ضباطهم¹⁵¹. إلا أن دقة هذا التنظيم نجده في عملية جمع الضرائب والذخائر والعوارض التي كانت مفروضة على أصحاب الحرف والمحلات، حيث كانت هذه الضرائب تُحدّد حسب دخل كل حرفة على حدة وبمعرفة شيخها¹⁵². ولتسهيل عملية جمعها كانت كل حرفة تتجمع في سوق معين لها يحمل اسمها مثل: سوق العقادين، وسوق العطارين، والحدادين، والبازركان،

- وهي كلمة تركية ويقصد بها "القصديري" أي مبيض الأواني بالقصدير للنحاس ونحوه. نقلاً عن الموقع الإلكتروني.

www.almaany.com

- هو تاجر الذهب من مهامه تقييم الذهب، وتخمين الفضة، والمصاغ، والحلي، ويكون له اسم وحتم يدمج به. يحيي جبر، **مكونات** <http://blogs.najah.edu/staff/yahya-jaber/article/-----1617> **النسيج الاجتماعي في القدس في القرنين 16 و17م**، نقلاً عن الموقع الإلكتروني.

- أي التبغ والتبناك¹³⁸

- هم صانعي "الغليون" أو الميسم الذي يستخدم في شرب الدخان. تدمري، مرجع سابق، ص 434.

- هم صانعي الأواني الخشبية من علب ومجامع وغيرها. طارق كاخيا، **معجم المهن القديمة والحديثة**، دن، دبت، ص 20.

- مشتقة من كلمة "زرده" أي حلقة، وعليه فهم صانعي الحلقات والسلاسل. تدمري، مرجع سابق، ص 380.

- من يعمل في الحمام كدلاك أو مصوون. القاسمي، مرجع سابق، ص 50.

- سجل 21، ص 87.

- المصدر نفسه.

- سجل 4، ص 114؛ سجل 7، ص 12 و 97 و 104.

- المصدر نفسه.

- سجل 4، ص 212؛ سجل 16، ص 78.

- عيسى سليمان أبو سليم، **الأصناف والطوائف الحرفية في مدينة دمشق خلال النصف الأول من القرن الثامن عشر**، دار الفكر، 148، عمان - الأردن، 2000م، ص 77.

- سجل 4، ص 76.

- سجل 6، ص 122؛ سجل 8، ص 215؛ سجل 16، ص 49.

- أبو سليم، مرجع سابق، ص 126؛ عبد الكريم رافق، **مظاهر التنظيم الحرفي في بلاد الشام في العهد العثماني**، أعمال المؤتمر الأول لتاريخ ولاية طرابلس إبان الحقبة العثمانية 1516-1918م، الجامعة اللبنانية كلية الآداب والعلوم الإنسانية، 1995م، ص 288.

- سجل 6، ص 189؛ سجل 10، ص 270؛ سجل 17، ص 247؛ سجل 15، ص 116؛ سجل 23، ص 278؛ سجل 24، ص 152.

- مكررة؛ سجل 26، ص 137.

...إلخ¹⁵³. فهذا التنظيم الحرفي لم يمارس نشاطه إجتماعياً وإدارياً فقط وإنما أيضاً فرض نشاطه جغرافياً فوجدت كل طائفة نفسها ضمن رقعة جغرافية معينة. ما سهّل على شيخ الحرفة مراقبة عمل أفرادها وجودة إنتاجهم وتحديد الأسعار¹⁵⁴.

4- التجارة: لعب موقع طرابلس دوراً كبيراً في تنشيط الحركة التجارية فيها، فمرؤها شكّل محطة رئيسية للبضائع العابرة من الشرق إلى الغرب وبالعكس. اعتمدت هذه المدينة على التجارة بالدرجة الأولى لتصريف إنتاجها الزراعي والحرفي. ويمكن تقسيم النشاط التجاري فيها إلى تجارة داخلية ضجّت بها أسواقها، وتجارة خارجية عصّ بها ميناؤها.

تعطينا أسواق المدينة وأسمائها صورة واضحة عن النشاط القائم فيها، حيث حمل كل سوق اسم السلعة التي اشتهر بها وارتبط اسمه فيها¹⁵⁵. كان العمل في الأسواق منظماً ومراقباً، فلكل سوق تاجر هو بمثابة صلة الوصل بين المنتج والمستهلك، يُقال له "تاجر السوق"، يكون مسؤولاً عن سلعة معينة، يسعى لجلبها وتأمينها في حوانيت سوقه. لذلك ارتبط اسمه بلقب "باشي"¹⁵⁶. إلى جانب ذلك، ضمّت المدينة عدداً كبيراً من الخانات التي سهّلت عملية البيع والشراء، فهي كانت بمثابة نزل للتجار المحليين والأجانب، توفّر فيها كل وسائل العمل التجاري من وكالات وتسويق وعرض للبضائع¹⁵⁷. كما السوق كذلك الخان حمل اسم المهنة أو السلعة الأكثر طلباً وشهرة¹⁵⁸.

كما نشطت حركة بيع العقارات، فمن خلال إحصاء لثلاثة سجلات¹⁵⁹ حول وثائق بيع المنازل والمحلات التجارية¹⁶⁰، تبين لي أنها كانت ناشطة، ولم تقتصر على فئة معينة دون غيرها بل شملت كافة الناس دون استثناء¹⁶¹.

كما عرفت طرابلس التجارة الخارجية البرية والبحرية، فالطريق البرية كانت قليلة الاستخدام مقارنةً بالطريق البحرية، لاسيما وقت الشتاء حيث يتعذّر السير على الدواب نتيجة تراكم الوحل والبرك. ويظهر أنّ الدولة العثمانية قد أعطت اهتماماً بهذه الطريق نظراً للمداخل التي جنتها من ورائها والمكاسب التي حققتها في العملية التجارية، فحرصت على تلبية حاجات التجار وتأمين راحتهم أثناء التنقل، فأمنت لهم الخانات التي نجدها بكثرة على طول الطريق لاسيما مقاطعة عكار¹⁶². أضف إلى ذلك أنّ البدو كان لهم دوراً سواء في تسهيل أو عرقلة سير القوافل بناءً على الإتاوات التي يحصلون عليها. لذلك نجد أنّه في بعض الأحيان كان يتم عقد صفقات بين التجار والقبائل البدوية طالما أنّ المال التجاري يدخل لصالح الفريقين. كما شكّلت قوافل الحج الشامي موسماً تجارياً، نظراً للحاجيات التي كان على التجار والحرفيين تأمينها لها، فبعض التجار كانوا يغتتمون فرصة مرورهم في بلاد الشام للترؤد ببعض السلع للمتاجرة بها. إلى جانب ذلك، دخلت قوافل الحجاج النصارى إلى بيت المقدس في العملية التجارية أيضاً¹⁶³.

سجل 4، ص 151؛ سجل 7، ص 29؛ سجل 9، ص 132؛ سجل 14، ص 18 و357؛ سجل 15، ص 77؛ سجل 22، ص 16؛ ¹⁵³ سجل 23، ص 231؛ سجل 24، ص 20.

- رافق، *مظاهر التنظيم* ...، مرجع سابق، ص 269-270.¹⁵⁴

- سجل 9، ص 132؛ سجل 16، ص 35؛ سجل 23، ص 231.¹⁵⁵

- "الطار باشي" مثلاً كان تاجر هذه المهنة وهو المسؤول عن جلب مواد العطارة وتوزيعها على أهل حرفته المتواجدين في "سوق العطارين"، كذلك الحال بالنسبة لبقية التجار.¹⁵⁶

- نواري محمود العلي، *وظائف الخانات في مدينة حلب*، جامعة دمشق، دمشق، دت، ص 206-207.¹⁵⁷

- سجل 4، ص 28 و33؛ سجل 5، ص 12؛ سجل 6، ص 121؛ سجل 11، ص 127؛ سجل 19، ص 32؛ سجل 21، ص 8؛ ¹⁵⁸ سجل 23، ص 222.

- هم السجل رقم 4 العائد لسنوات (1127-1136هـ/1715-1723م)؛ والسجل رقم 15 العائد لسنوات (1170-1173هـ/1756-1759م)؛ والسجل رقم 26 العائد لسنوات (1203-1206هـ/1788-1791م). سجل 4، ص 63 و166 و179؛ سجل 15، ص 32 مكرر و89؛ سجل 26، ص 168 و233 و267 و328 و381.

- سجل 4، ص 63 و166 و179؛ سجل 15، ص 32 مكرر و89؛ سجل 26، ص 168 و233 و267 و328 و381.¹⁶⁰

- سجل 4، ص 20 و22 و24 و25 و26 و31 و37 و38 و41؛ سجل 15، ص 13-14 مكرر و18 مكرر و40 مكرر و41 مكرر؛ ¹⁶¹ سجل 26، ص 3 و4 و159 و161 و381 و388.

- فاروق حبلص، *تاريخ عكار الإداري والإجتماعي والإقتصادي 1700-1914م*، دار لحد خاطر، بيروت، 1987م، 232.¹⁶²

- الكسندر ولیم كنغليك، *رحلة كنغليك إلى المشرق (1834-1835م)*، ترجمة محمود العبادي، جمعية عمال المطابع التعاونية، ¹⁶³ عمان، الأردن، 1971م، ص 79-82.

كما يُعدّ التبادل التجاري بين طرابلس وأريافها ركيزة الاقتصاد، فبعد جمع المحاصيل ونقلها إلى المدينة ووضعها في الخانات المخصّصة¹⁶⁴، يحضر تجار المدينة إلى الخانات ويشترون إنتاج هذه القرى¹⁶⁵. فكل قرية كانت تأخذ حاجاتها من محصولها وتُرسل الفائض إلى المدينة لتصريفه، على أن تشتري مقابلته ما تحتاجه من سلع أخرى غير متوفّرة لديها من المدينة. هذا الشكل من التبادل التجاري يشير إلى أنّ رخاء المدينة هو من رخاء القرى والعكس صحيح.

أما الطريق البحرية فكانت أكثر نشاطاً من تلك البرية، نتيجة الحماية التي توفّرت لها، استخدمت فيها المراكب المحلية¹⁶⁶ والأجنبية¹⁶⁷. اعتمد الطرابلسيون على هذه الأخيرة لقلة أعطالها، وتفوقها الفني¹⁶⁸، أيضاً لتوفّر الأمن الكافي لها¹⁶⁹. إحتاجت هذه المراكب بنوعها إلى رخصة بالنقل من قبل إدارة الولايات يحدد فيها خط سيرها وفقاً لحمولتها وقدرتها الملاحيّة¹⁷⁰. كما احتوت على تفاصيل دقيقة كنعوية البضاعة وأجرة الشحن، وهي بذلك تحدّد حقوق وواجبات أطرافها¹⁷¹. هذه الإجراءات كان لها تأثيراً كبيراً على جذب التجار إلى مرفأ طرابلس وممارسة عملهم بحرية واطمئنان.

أ- الموانئ البحرية وعلاقتها بميناء طرابلس: ساهمت عدة موانئ في الحركة التجارية البحرية لإسكلة طرابلس، فبالنسبة للموانئ المصرية فقد كانت حركة السفن بينهما ناشطة، وقد بلغت ذروتها سنة 1721م إذ بلغ عدد السفن القادمة من مصر 67 سفينة. هذا الأمر يشير إلى ازدهار الحركة التجارية بين البلدين وتبادل السلع. أما عن تلك المغادرة من طرابلس إلى مصر؛ فإنّه من الصعوبة بمكان الحصول على عدد هذه السفن لعدم تسجيل محكمة دمياط الشرعية للسفن الواردة إلى الميناء¹⁷². أضف إلى ذلك أنه لم يتوفّر وجود وثائق تشير إلى عدد السفن التي غادرت من طرابلس قاصدة مصر¹⁷³. وتشير المراجع أنّ ميناء دمياط له النصيب الأكبر من بين الموانئ المصرية الأخرى من حيث التبادل التجاري مع إسكلة طرابلس¹⁷⁴.

بالنسبة للموانئ الأجنبية فقد تمثّلت في مرفأ مرسيليا، حيث تجلب بضائع البلدان والجزر الأجنبية إلى هذا الميناء لتصدير منتوجاتها إلى الخارج. وقد فاقت السفن الفرنسية التي غادرت إسكلة طرابلس تلك الواردة إليها¹⁷⁵، وهذا يشير إلى أنّ الميزان التجاري في طرابلس كان لصالح أبناء المدينة.

صدّرت طرابلس العديد من السلع الأساسية التي كان يعتمد عليها في القطاع الصناعي، والتي حقّقت فائضاً في ميزانها التجاري طوال فترة القرن الثامن عشر، منها الحرير الذي يأتي في المرتبة الأولى، اعتمد عليه كعنصر أساسي في عملية التبادل التجاري بينها وبين الدول الأوروبية كونه من النوع الجيد مقارنة بغيره

- سجل 7، ص 53، 164.

- سجل 7، ص 275؛ سجل 10، ص 247 و 248، 165.

- هي تلك التي يملكها رعايا الدولة. سحر علي حنفي، *العلاقات التجارية بين مصر وبلاد الشام الكبرى في القرن الثامن عشر*، 166. الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2000م، ص 41.

- هي تلك التي يسيبرها قباطنة أجانب. المرجع نفسه، ص 41، 167.

- Louis Brehier, *L'Egypte 1798 à 1900*, Paris, 1900, P. 20. 168.

- André Raymond, *Artisans Et Commerçants au Caire au XVIIIe Siècle*, Damas, 1973, V. 1, P.169. 169.

- محكمة دمياط الشرعيّة، ص 182، ص 96، ص 94 (7 رمضان 1125هـ/ 27 أيلول 1713م)؛ ص 184، ص 267، ص 299 (3) 170.

رجب 1126هـ/ 15 تموز 1714م)؛ نقلاً عن حنفي، مرجع سابق، ص 40.

- سجل 8، ص 176-177 و 261؛ سجل 9، ص 18، 171.

- حنفي، مرجع سابق، ص 37، 172.

- المرجع نفسه، ص 37، 173.

- سجل 4، ص 24؛ سجل 5، ص 77؛ سجل 6، ص 12-18-123؛ سجل 7، ص 3؛ سجل 8، ص 163؛ سجل 9، ص 18؛ سجل 10، ص 99.

- Ismail, Op. Cit., T. 3, PP. 312-313, 350, 356, 364; T.4, P. 77. 175.

في الولايات الأخرى، لذلك أمّن للخزينة مورداً مهماً. أيضاً الدخان¹⁷⁶، والرماد¹⁷⁷، والعفص¹⁷⁸، والفؤة¹⁷⁹، ووسلع أخرى¹⁸⁰.

أما بالنسبة لتصدير الصابون وزيت الزيتون والحبوب، فلم أعثُر في السجلات على وثائق تشير إلى تصديرها، مع العلم أنّ طرابلس ذات شهرة عالية بإنتاجهم، وإن وُجد فهو عن طريق التهريب؛ وذلك يعود إلى أنّ تصديرهم حُصر باستانبول، لأنّ بيعه للأخريين يؤدي إلى نقصه فيها. فيجب تزويد ذخيرتها بكل ما تحتاجه أولاً لأنّ ذلك هو من أهم الأمور. ولمنع الغش والتهريب، فرضت الدولة العثمانية على رؤساء السفن والتجار الذين يجلبون الذخائر إلى استنبول من طرابلس الحصول على وثيقة من أمين الإحتساب توضح الكميّة المحمّلة، وتعيين دوريات عسكر في تلك الأنحاء لكي يُشرفوا على تحميل السفن في إسكلة طرابلس والاحتفاظ بسجل عن كمّيّات الذخائر على كل سفينة وأسماء التجار ومالكي الذخائر¹⁸¹.

أما السلع المستوردة فكانت الجوخ من فرنسا وإنكلترا، بناءً على رغبة الأهالي لرخص أسعارها، فجوخ إنكلترا يعتبر من أفضل الأنواع¹⁸². أيضاً هناك السكر من أميركا ومصر¹⁸³، أيضاً الأرز من مصر¹⁸⁴، الحبوب من مرسليليا¹⁸⁵، ووسلع أخرى¹⁸⁶.

وبالنظر إلى جداول السلع المستوردة والمصدّرة نجد أنّ السلع المستوردة كانت أكثر عدداً من السلع المصدّرة، إلا أنّ كلفة السلع المصدّرة فاقت بكثير كلفة السلع المستوردة، وعليه فإنّ هناك زيادة في الطلب على السلع الطرابلسية، ومؤشر إيجابي على أنّ التجارة الخارجية حقّقت فائضاً في ميزانها التجاري.

ب-تنظيم مهنة التجارة: لم يكن العمل التجاري حكرًا على أحدٍ، بل كان هذا المجال مفتوحاً للجميع، حتّى رجال الدين إلى جانب وظائفهم الدينية، دخلوا في العمل التجاري مستفيدين من الإمتيازات والإعفاءات التي منحتها لهم الدولة العثمانية¹⁸⁷. كذلك الولاة مارسوا مهنة التجارة واحتكروا موادّ غذائية باعواها بأثمان مرتفعة¹⁸⁸. ضمت طرابلس أعداداً كبيرة من التجار ساهمت في تفعيل الاقتصاد الطرابلسي، وحققوا ثروات ضخمة وشكّلوا طبقة مرموقة في المجتمع.

حظي التجار الأجانب بمعاملة لائقة، وكان لديهم قنصل مسؤول عنهم، يلجأون إليه وقت الضرورة¹⁸⁹. من مهامه الإشراف على التجارة، وإرسال تقارير بشأن ذلك إلى وزير خارجيته¹⁹⁰. أشارت الوثائق إلى الفرنسية إلى وجود ثلاثة بيوتات تجارية سنة 1736م¹⁹¹. ففي سنتي 1777م و1778م ارتفع عددها إلى خمسة

- سجل 4، ص 147؛ سجل 6، ص 92؛ سجل 8، ص 176-177 و 261؛ سجل 9، ص 18؛ سجل 15، ص 7 و 115؛ سجل 18، ص 170.

Mantran - الأشنان أو عشبة الصابون هي عشبة برية تتحوّل بعد حرقها إلى رماد قلوي يدخل في صناعتها الصابون والزجاج. 177
et Sauvaget. *Les Provinces Syriennes*, Beyrouth, 1951, PP. 59-72.

وأيضاً ليلى الصباغ، *الجاليات الأوروبية في بلاد الشام في العهد العثماني في القرنين السادس عشر والسابع عشر*، ج 1 و 2، مؤسسة الرسالة، بيروت، 1989م، ج 1، ص 473.

178 - Ismail, Op. Cit., T. 3, P. 295 - هي مادة تستخدم في أعمال الصباغة.

179 - نوع من أنواع الصباغة ذات لون أحمر. سجل 22، ص 308.

180 - Ismail, T. 3, P. 313, PP. 350-351, P. 356, P. 398, P. 400, P. 402, P. 418, P. 420; Ibid, T.4 P. 52, 58-59.

181 - عبد الرحيم أبو حسين، *لبنان والإمارة الدرزية في العهد العثماني*، دار النهار، بيروت، 2005م، ص 142-143.

182 - الصباغ، مرجع سابق، ج 1، ص 485-486.

183 - سجل 4، ص 123؛ سجل 5، ص 59؛ سجل 12، ص 15.

184 - سجل 19، ص 27؛ سجل 23، ص 133.

185 - Ismail, Op. Cit. T. 4, P. 39-40, 41, 45, 52, 56, 107-108.

186 - الكورق من مرسليليا، النيلة الغفل من الهند واندونيسيا، زهرة القرنفل من الهند وجزر الصين، دودة القرمز، وورق اللعب، ومن المعادن هناك القصدير، والحديد. كما استوردت طرابلس الكتان، والقماش، والبلح، والخناء، والقرطم، والحر، والجلود، والخيش، والبن، Ismail, Op. Cit., T. 4, PP. 58-59 والنشادر من مصر. سجل 14، ص 193؛ الصباغ، مرجع سابق، ج 1، ص 489-490؛

187 - سجل 4، ص 20 و 57 و 64؛ سجل 8، ص 201؛ سجل 15، ص 4-5 مكرر.

188 - سجل 8، ص 312؛ سجل 14، ص 363.

189 - الصباغ، مرجع سابق، ج 1، ص 259؛ وج 2، ص 600-601.

190 - Ismail, Op. Cit., T.3, P. 250, 260, 262, 268, 314, 315, 316.

191 - Caturet - هذه البيوتات هي: منزل القديس أوغسطين، منزل القديس جون، السادة.

ثم قبل عام 1798م لم يعد يوجد في طرابلس أي مكتب تجاري إذ نُهبت، ونُهبت معها ثم تراجع إلى ثلاثة¹⁹².
القتلجية نفسها نتيجة الاضطرابات والانتفاضات التي شهدتها طرابلس آنذاك¹⁹³. إلى جانب القنصل، هناك
أيضاً التراجمة لتسهيل وتخليص المعاملات التجارية بين السكان المحليين والجاليات الأوروبية¹⁹⁴. كما عيّنت
المحكمة الشرعية ترجمانها الخاص للنظر في الدعاوى التي يكون فيها أحد الطرفين من الأجانب¹⁹⁵.

لجأ التجار إلى تكوين الشركات لتسهيل عملهم وتفادي الوقوع في المخاطر¹⁹⁶، حتى أنّ البعض منهم
وضع ماله في عدة شركات خوفاً من الخسارة¹⁹⁷. كما أنّ بعد المسافات وبطء المواصلات تطلبت من التاجر أن
يكون له شريك آخر في بلد آخر¹⁹⁸. أما في حالة عدم توفر المال، يلجأ التجار إلى الإقتراض أي الدين
بالتمسك¹⁹⁹، تبرا دتمه منه عند التسديد²⁰⁰. واشترط في القروض التجارية أن يتوافر فيها الضمان، سواء كان
ذلك الضمان ضماناً شخصياً أو عينياً²⁰¹.

اعتمد التجار أيضاً على الوسطاء من السماسرة والدالين لقاء عمولة محددة²⁰²، وحفظاً للحقوق كانت
العقود التجارية تسجل في المحكمة الشرعية فتتضمن الأطراف، وتحدد نوعية البضائع، وثمانها، وكيفية
أداؤه²⁰³. فهناك من كان يشتري نقداً، وهي الوسيلة الأكثر استخداماً. وهناك من يشتري برهن جزء من
ممتلكاته²⁰⁴. أو الشراء بالمقايضة أو المقاصصة²⁰⁵.

ج- النظام النقدي المتداول وتأثيره على التجارة: ارتبطت التجارة ارتباطاً وثيقاً بأسعار الصرف،
فاستقرار الصرف يؤدي إلى انتعاش الحركة الاقتصادية، وعلى النقيض من ذلك فإن أي تغير في سعر الصرف
يجعل الاقتصاد أكثر عرضة للتراجع²⁰⁶. من ناحية أخرى، تأثر سعر الصرف في الولايات العثمانية ومن
بينها طرابلس بالتقلبات التي تعرضت لها العملة العثمانية، ذلك لأنّ النقود المتداولة في الولايات ارتبطت من
حيث الشكل والقيمة بدار الضرب التي تصدرها استنبول²⁰⁷. وقد عثرت في سجلات المحكمة الشرعية في
طرابلس على وثيقة مكتوبة باللغة العثمانية بعنوان “تذكرة اضراب خانة أميني” ذكرت فيها سعر صرف
العملات مقابل الذهب سنة 1177هـ/1763م²⁰⁸. فلا شك أنّ الدولة العثمانية لجأت في بعض الأحيان إلى
الإنقاص من وزن النقد، أو سحب بعض العملات من التداول وطرح غيرها في السوق، وذلك من أجل توفير
كميات من العملة التي تدخل بيت المال²⁰⁹. لذلك اتجه التجار إلى التعامل بالنقود الفضية الأوروبية نظراً لما

192- Ibid, T. 4, PP. 87-88.

193- Ibid, P. 76.

- الصباغ، مرجع سابق، م2، ص 626-627.

- سجل 21، ص 53.

- سجل 4، ص 147؛ سجل 13، ص 13؛ سجل 14، ص 193؛ سجل 16، ص 20؛ سجل 17، ص 107 و 121 مكرر؛ سجل 18، ص 43.

- سجل 6، ص 12؛ سجل 12، ص 15؛ سجل 14، ص 193 و 230.

- سجل 14، ص 193. فقد كان للسيد حسن السمين في طرابلس شريكاً له في ثغر دمياط هو الزمي فضول وأخيه الزمي الياس وذلك
ليرسلوا له القماش.

- سجل 7، ص 135؛ سجل 8، ص 2.

- سجل 6، ص 17 و 18 و 92؛ سجل 17، ص 121 مكرر.

- سجل 10، ص 91؛ سجل 23، ص 220؛ السجل 25، ص 79.

- سجل 9، ص 61؛ سجل 10، ص 152؛ سجل 18، ص 109؛ سجل 19، ص 23-24؛ سجل 20، ص 143؛ سجلات المحكمة
الشرعية في طرابلس، سجل 29 العائد لسنوات (1215-1225هـ/1800-1810م)، عدد صفحاته 286، سائير إليه لاحقاً باختصار “سجل
29”، ص 6.

- سجل 10، ص 273؛ سجل 15 ص 7 و 112؛ سجل 17، ص 224؛ سجل 27، ص 68.

- سجل 7، ص 135؛ سجل 26، ص 49 مكرر.

- سجل 7، ص 164 و 275؛ سجل 13، ص 28؛ سجل 23، ص 3؛ سجل 24، ص 122 مكرر.

- حنفي، مرجع سابق، ص 112.

- راشد البراوي؛ عليش؛ محمد حمزة، التطور الاقتصادي في مصر في العصر الحديث، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، 1949م، ص 34.

- سجل 17، ص 373.

- حنفي، مرجع سابق، ص 112.

تميّزت به هذه العملات من عيارها الجيد وثبات قيمتها عن العملات العثمانية، هذا وقد سمحت الدولة العثمانية بإدخال العملات الفضية الأوروبية إلى ولاياتها بعد تحديد سعر صرفها بالعملة المحلية²¹⁰.

يُستدل من خلال الوثائق على تداول أنواع مختلفة من العملات العثمانية الذهبية²¹¹، والفضية²¹²، والنحاسية²¹³، وأنواع من العملات الأجنبية كالليرة الفرنسية والإنكليزية وغيرها، إلا أنّ وحدة النقد الأكثر استخداماً في الحياة اليومية كانت "القرش"²¹⁴. هذا التنوع في العملات ليس سوى مؤشر على ازدهار الأوضاع الاقتصادية والحركة التجارية بين مدينة طرابلس وبين البلدان الأخرى. كما أنّ السماح باستخدام كافة العملات في كافة أرجاء الدولة العثمانية أتاح للتجار وللمسافرين سهولة التجارة والتنقل من منطقة لأخرى دون الحاجة لتبديل العملات. أشارت إحدى المصادر أنّه لم يكن يرفض أي نقد مهما كان ناقصاً²¹⁵.

ثالثاً: العوامل المؤثرة في إضعاف الحركة الاقتصادية في مدينة طرابلس.

على هامش الازدهار الاقتصادي الذي عرفته مدينة طرابلس نشأت عوامل عدّة ساهمت في زعزعة الاقتصاد وتراجعه منها:

1-زيادة الضرائب والرسوم: تتوّعت الضرائب والرسوم التي جبيت في مدينة طرابلس كمّاً ونوعاً، فمنها ما كان يجبي لصالح الخزينة باستنبول وهي "المال الميري"²¹⁶؛ ومنها ضرائب إضافية كان الولاة يستوفونها لحسابهم الخاص على أساس أنّها من الأموال الأميرية. فمن هذه الضرائب الرسمية: ضريبة ميزان الحرير²¹⁶، ضريبة الإحتساب²¹⁷، ضريبة كمرك الإسكلة²¹⁸، ضريبة تحميمص خانة والباجة خانة مع القهاوي²¹⁹، ضريبة بويه خانة²²⁰، ضريبة صوباشي²²¹، ضريبة باج خمر²²²، ضريبة الأديرة²²³، ضريبة

²¹⁰ - Raymond, Op. Cit., PP. 272-276.

- ومنها فندق التونسي، إستانبول زنجيرلي، زر محبوب، مصر طغرالي، بالديز التونسي، ومجار التونسي. سجل 17، ص 373، 211
سجل 6، ص 18 و 82 - ومنها القرش الاسدي، المصرية، الشاهية، الزلطة، البارة. سجل 4، ص 147 و 163 و 166 و 170؛²¹²
سجل 7، ص 164 و 18؛ سجل 8، ص 2 و 192 و 261 و 283 و 312؛ سجل 9، ص 18؛ سجل 10، ص 3 و 89 و 152 و 270؛ سجل 14،
ص 248؛ سجل 18، ص 51-52 و 108؛ سجل 24، ص 77 مكرر؛ سجل 25، ص 79؛ سجل 26، ص 179 مكرر؛ سجل 28، ص 158.
سجل 18، ص 54. - ومنها البشلق أو البشلك، الفلوس، والجرو²¹³

- سجل 7، ص 164؛ سجل 8، ص 2 و 192 و 261 و 283 و 312؛ سجل 9، ص 18؛ سجل 10، ص 152،²¹⁴
- عيد النور، مرجع سابق، ص 105،²¹⁵

- هي عبارة عن رسم حرير موزون أو رسم كشف يكون بمعرفة قلم كتاب الحرير. سجل 11، ص 170،²¹⁶
- يسمى ملنزما بيا "المحتسب"، من مهامه الإشراف على المعاملات التجارية، ومراقبة العملات، ومنع التعامل بالعملات المزيفة²¹⁷
وسحبها من السوق، والإشراف على الأسواق، وضبط المكاييل والموازين، ومراقبة الخبازين والأفران، والقصابين. سجل 15، ص 93،
سجل 22، ص 276.²¹⁸

- هي الضرائب التي تفرض على البضائع الداخلة والخارجة من طرابلس. سجل 7، ص 333؛ سجل 22، ص 276،²¹⁹
- هي مكان التحميمص، والباجة خانة هي مكان السلع والذبح. سجل 4، ص 255؛ سجل 7، ص 4 و 201؛ سجل 8، ص 52 و 65 و 281،
سجل 10، ص 245-246؛ سجل 14، ص 135؛ سجل 17، ص 165؛ سجل 22، ص 14، سجل 26، ص 69؛ سجل 27، ص 56.²²⁰

- هي عبارة عن رسم زنانير وصباغ حرير. سجل 13، ص 107؛ سجل 22، ص 276،²²¹
- هي مهمة أمنية، من مهمات ملنزما الحراسة الليلية للمدينة، وصيانة الأعراس، والتجول ليلاً في الشوارع والأزقة والإشراف
على النظافة، وإزالة العوائق في وجه المارة، وملاحقة الفارين والمتخلفين. سجل 5، ص 15؛ سجل 8، ص 175؛ حلاق، صباغ، مرجع
سابق، ص 138-139.²²²

- هي ضريبة فرضت على الخمر والعرق. سجل 22، ص 276؛ سجل 27، ص 270،²²³

- هي ضريبة تدفع على الدير.

بوقلمية قلاع²²⁴، ضريبة غزاوية²²⁵، الخراج²²⁶، ضريبة العشر²²⁷، ضريبة جزية نصارى²²⁸، ضريبة مال المنزل²²⁹، الشهرية²³⁰.

أمنت هذه الضرائب فائضاً في دخل الخزينة، فالموازنة السليمة في نظر العثمانيين هي تلك التي تُحقق فائضاً بعد احتساب النفقات، وبالتالي تُزيل قلق الموظفين الرسميين على رواتبهم التي يحصلون عليها من هذه الميزانية. لذلك كان هدف الدولة تعيين الوالي الذي لديه القدرة على التحصيل لتدارك العجز، وما تعدد الولاية على ولاية طرابلس في القرن الثامن عشر إلا لهذا السبب لاسيما بعد ضعفها وتفكك ولاياتها. لذلك اجتهد الولاة في تحصيل ما أمكن من الضرائب لكسب ثقة الدولة ودعم نفوذهم وسلطتهم.

أما الضرائب غير الرسمية سميت أحياناً بالتكاليف والعوارض والذخائر، فرضت على أهالي الحرف والمحلات على اعتبار أنها عارضة تتعلق بمناسبة معينة. وقد اتخذت عدة أسماء منها رسم مال الذخيرة²³¹، خدمة الأغوار²³²، خدمة مباشر²³³، خدمات الدولة العلية²³⁴، كدش الجردة²³⁵، قبوخرجي وآت بهاء لباس²³⁶، فايض كلار²³⁷، الذخانية²³⁸، رسم مقطوع²³⁹، مال باج غنم²⁴⁰، رسوم جمركية²⁴¹، رسم حراسة²⁴²، رسم

- بوقلمية: تعني الكشف. وعليه تعني ضريبة كشف قلاع. سجل 22، ص 276، 224.

- هي ضريبة أخذت على غزل الحرير والصوف والقطن. المصدر نفسه، 225.

- هي ضريبة فرضت على الأشجار المثمرة، يتم دفعها مسبقاً ومعجلاً عن السنة القادمة. سجل 7، ص 29؛ سجل 11، ص 15، 226.

و21.

- هي ضريبة على محصول الأرض السنوي نسبتها عشرة بالمئة منه، 227.

- هي ضريبة فرضت على رعايا الدولة العثمانية غير المسلمين، لقاء إعفاءهم من الخدمة العسكرية وصيانة حريتهم، وممارسة شعائرهم الدينية بكل حرية. سجل 10، ص 246؛ سجل 12، ص 22؛ سجل 14، ص 144 و307-308 و368.

- هي ضريبة فرضت على أهالي الحرف والمحلات، يسمى ملتزمها بـ"المنزلجي"، من مهامه خدمة هذا المنزل وتأمين متطلباته اليومية، وإركاب جميع من يأتي من طرف الدولة العلية. سجل 4، ص 4 و14؛ سجل 7، ص 140 و158.

- هي ضريبة تدفع على البيوت والداكين وغيرها من العقارات المسجلة لدى المحكمة الشرعية. سجل 26، ص 179، 230.

- كانت هذه التكاليف تؤخذ على الرؤوس وليس على الأملاك، من كافة الناس، وتُطلب في السنة التي يحل فيها الوالي أو أحد مبعوثي الدولة في طرابلس. سجل 6، ص 7؛ سجل 7، ص 10؛ سجل 8، ص 307.

- هم الجند والأنفار الذين أرسلتهم الدولة إلى الشام لأجل طريق الحج الشامي، وتوجب على أهالي الحرف تأمين ما يلزم لهؤلاء من الحاجيات. سجل 15، ص 116؛ سجل 26، ص 137.

- هو موظف تعينه الدولة للقيام بمهمة ما في الولايات البعيدة، أو بناء لطلب إحدى المقاطعات في حال التعدي عليها وطلب الكشف على موضع النزاع. فكان يتلقى أجوره وحاجياته من القرى أو المدينة التي يكث فيها. المصدر نفسه.

- هي عبارة عن حاجيات وخدمات تقدمها أهالي الحرف للدولة العلية. المصدر نفسه، 234.

- تؤخذ من أهالي الحرف كمشاركة منهم في تغطية نفقات مواكبة الوالي لفاطمة الحجاج عند حلول موسم الحج إلى مكة المكرمة. سجل 16، ص 28-29؛ سجل 17، ص 13-12 و228؛ سجل 18، ص 121-122؛ سجل 19، ص 31 و76؛ سجل 20، ص 2-3 و15 و47؛ سجل 21، ص 47 و53.

- وردت "قبوخرجي" في إحدى الوثائق على أنها "خرج الباب"، أما "آت بهاء لباس" فهي تكاليف تؤخذ لإلباس الأخصنة²³⁶ والتباهي بها. سجل 12، ص 203 و264.

- تدفع هذه الرسوم لمخزن الوالي. حلاق؛ صباغ، مرجع سابق، ص 191، 237.

- هي تكاليف إضافية تستوفي على الأشجار المثمرة وتدفع سنوياً. سجل 12، ص 223، 238.

- هو رسم يفرض على قطعة أرض أو قرية أو ملكة أعطتها الدولة لإحدى المنتفذين. سجل 7، ص 114 و115؛ سجل 15، ص 239.

- رسم يؤخذ على كل رأس غنم. سجل 7، ص 45، 240.

- رسم يؤخذ على السلع الداخلة والخارجة من وإلى طرابلس، سجل 26، ص 139، 241.

- يدفعه أصحاب الحرف والمحلات إلى الحراس لحماية دكاكينهم والمحافظة عليها. سجل 26، ص 179 مكرر، 242.

تحرير تركية²⁴³، رسم حجة شرعية²⁴⁴، رسوم ملتزمي المقاطعات لجهة المحكمة²⁴⁵، رسوم مال المنزل²⁴⁶، رسوم عارضة²⁴⁷، مصاريف وتكاليف أخرى²⁴⁸.

ختاماً لا بدّ من القول إنّ تليزيم المقاطعات قد سهّل على الوالي مهمّته في جمع الضرائب والرسوم على اختلافها وتنوعها، فكان يفضل التعامل مع ملتزمين موالين له لضمان الجباية. كذلك الحال بالنسبة للطوائف الحرفية فإنّ تنظيمها المكوّن من شيخ لكلٍ منها ساهم بشكلٍ كبير في عملية جمع الضرائب، لذلك لم يكن التهرب من دفع الضرائب والرسوم عند تلك الجماعات ممكناً²⁴⁹.

2- الامتيازات والإعفاءات: لجأت الدولة العثمانية إلى منح امتيازات للدول الأوروبية نظراً لحاجتها إلى التمويل لسد العجز الذي منّبته به نتيجة الحروب الطويلة التي خاضتها، وفقدانها لأجزاء من ولاياتها، وبالتالي انخفاض مواردها المالية. إلا أنّها ميّزت في قوانينها بين رعاياها وبين التجار الأجانب، ظهر هذا التباين جلياً في مسألة الضرائب، ففرضت على كلّ منهما نسباً مختلفة²⁵⁰.

من الامتيازات التي حصل عليها التجار الفرنسيون، إعفائهم من الضرائب المترتبة على أملاكهم وبساتينهم في المقاطعات التابعة للدولة²⁵¹. هذا الوضع الغريب الذي عملت به الدولة، دفع بالتجار ولاسيما المسيحيون منهم إلى محاولة التهرب من هذه الضرائب المرتفعة وذلك عن طريق الحصول على "براءة" من القناصل الأوروبيين، وقد تمكّنوا من ذلك عن طريق العمل في القنصليات ك مترجمين قنصلين أو سماسرة، فيحصلون مقابل ذلك على ميزتين؛ الأولى على حمايتهم من ابتزاز وأطماع رجال الجمارك، والثانية على التخفيض الجمركي على البضائع مثل التجار الأوروبيين. أما التجار المحليون الذين لم تكن لهم علاقة بالقنصليات الأوروبية ولم يحصلوا على البراءات بصورة مجانية، فقد تمكّنوا من شرائها خصوصاً إذا علمنا أنّ كل قنصل يمنح 50 براءة، وقد كانت المنحة تتجدّد عند تعيين كل قنصل جديد، وبالتالي ازدادت أعداد أولئك الذين كانوا تنعموا بالحماية الفرنسية والبريطانية والنمساوية وغيرها من الجنسيات الأوروبية²⁵².

هذه الامتيازات والإعفاءات ميّزت التجار الأجانب عن التجار المحليين، وخلقت جواً من التوتّر بين الطرفين، فلم يعد بمقدور التاجر المحلي التصدّي للتجار الأوروبيين ومناقستهم في السوق، فتغلّغت السلع الأوروبية بأسعار أقلّ كلفة. ووصل الأمر إلى القيام بانتفاضات واحتجاجات شعبية تمّ على أثرها هروب التجار الأجانب وشل الحركة الاقتصادية.

إلى جانب هذه الامتيازات المعطاة للأجانب لا بدّ من الحديث عن الإعفاءات التي حظي بها رجال الدين والعلماء من قبل الدولة العثمانية²⁵³، والتي أثّرت أيضاً في عملية الجباية. كان هدف الدولة من ذلك كسب هذه الفئة من المجتمع، لدورها المهم بين الأهالي، وقدرتها في التأثير عليهم.

- هو رسم يؤخذ على تحرير تركة متوفى، ويختلف هذا الرسم حسب ثروة المتوفى وحجمها. سجل 24، ص 1، 243.

- هو رسم يؤخذ عند تحرير حجة في المحكمة الشرعية. سجل 4، ص 73، 244.

- هو رسم يدفعه ملتزمي المقاطعات لطرف المحكمة الشرعية عند تحرير مستندات الإلتزام. سجل 14، ص 29، 245.

- تُجبي هذه الرسوم من أهالي الحرف والمحلات تعود لعدة جهات منها لجهة المحكمة، وأخرى قلمية. سجل 6، ص 189، 246.

- هي رسوم يدفعها أهالي الحرف والمحلات لتتوزّع على جهات عديدة منها خدمة فرمان، وخدمة نتر، رسم للقاضي، تعزيل ماء، قلمية، خدمة مباشر، ... سجل 7، ص 135؛ سجل 9، ص 60 و 153؛ سجل 12، ص 3؛ سجل 14، ص 140؛ سجل 17، ص 93؛ سجل 22، ص 21؛ سجل 23، ص 172 و 178، 247.

- هي مصاريف وتكاليف تؤخذ من ميزانية طرابلس لعدة جهات منها لأنعام منزل طرابلس، تحرير روزنامية، رسم حجة شرعية، ... مواجب مرتزقة، زيت، علوفة، تعيينات، مصاريف يومية لمطبخ المتسلم، مصاريف سفر ومباشرية، خرج جودار، مصروف أمور... سجل 8، ص 175، 248.

- سجل 10، ص 284؛ سجل 22، ص 12، سجل 23، ص 141، 249.

Charles Roux, *Les Echelles de Syrie et de Palestine au XVIII sciecle*, Paris, P. 181 - 250.

131.

- سجل 10، ص 181، 251.

- الصباغ، مرجع سابق، ج 2، ص 760-761، 252.

- سجل 7، ص 135 و 246؛ سجل 13، ص 31؛ سجل 15، ص 46؛ سجل 17، ص 93، 253.

خلاصة القول إن هذه الإعفاءات الضريبية التي حصل عليها هؤلاء قد أثرت سلباً على الاقتصاد وعلى النظام الضريبي، فأنهكت التجار المحليين كأفراد والطوائف كمجموعات حيث إن إعفاء بعض الأشخاص كان يحتم عملية إعادة توزيع الضرائب بينهم من جديد وبالتالي زيادة نسبتها على كل منهم.

3- الاضطرابات الأمنية: حرص الولاة على تعيين ملتزمين موالين لهم لتأمين عملية الجباية، وتجنب القيام بحملات تأديبية لجمعها بالقوة، نظراً للضرر الذي ستخلفه بالبلاد وتعطيل الحركة الاقتصادية. من ناحية أخرى، كان لانشغال الدولة العثمانية بحروبها الخارجية أثره السلبي على مدينة طرابلس، إذ اغتم ولاة صيدا وولاية الشام ذلك لضم ولاية طرابلس إليهم، وانتقل الخلاف من تنافس الولاة إلى متسلمي المدينة، وإحداث ثورة داخلية عطلت مرافق الحياة الاقتصادية، وانتهت بوصول أحد قادة الإنكشارية إلى سدة المتسلمية²⁵⁴. كما أن ظلم الولاة واحتكارهم للمواد الغذائية، أحدثت ثورات وانتفاضات نتج عنها تراجعاً بالحركة التجارية²⁵⁵.

كما أثرت هجمات البدو المنتشرة في الجبال على عملية التجارة²⁵⁶، يُضاف إلى ذلك تمرد الملتزمين ضد بعضهم والقيام باجتياح مقاطعات بعضهم، فنتج عن ذلك تخريب للقرى وتعطيل عملية الحصاد²⁵⁷. ووصل الاختلاف بين الملتزمين على ضم قرى معينة من مقاطعات أخرى تتمتع بنشاط اقتصادي وتجاري وتحقق مردود ضرائبي مرتفع عن غيرها، يمكننا تلمس ذلك من خلال تتبع مال ميري لتزام المقاطعة، ومن ثم معرفة القرى التي سحبت منها وقيمتها الضريبية²⁵⁸.

أضف إلى ذلك الظلم الذي كان يتعرّض له الأهالي من قبل المتنفذين عليهم من نهب أموالهم أو ابتداء ضرائب جديدة، حتى ضاق الأهالي من ذلك فهجروا أراضيهم أو أهملوها. فخربت العديد منها، وتراجع الإنتاج الزراعي الذي اعتمد عليه بالدرجة الأولى في ميزانية الدولة. لذلك لجأت الدولة إلى أساليب جذب مختلفة كتخفيض بعض الرسوم أو إعمار القرية لإعادة أهاليها إليها²⁵⁹. كما ألغى الولاة ضرائب وبدعاً مستحدثة لأنها أضرت بالمحاصيل وبأحوال الأهالي²⁶⁰. كل هذه الأحداث الأمنية أثرت سلباً على المدينة واقتصادها، حيث هرب التجار الأجانب نتيجة عدم توفر الأمان والاستقرار فيها، فترجع النشاط التجاري الذي تراجع مع مكانة المدينة الإدارية.

رابعاً: انعكاس الوضع الاقتصادي على الوضع الاجتماعي في القرن الثامن عشر.

استغل كل من الولاة والدول الأوروبية إنشغال الدولة العثمانية بحروبها وضعفها نتيجة تفكك ولاياتها، فعمد الولاة إلى نهب ثروات البلاد وجمع المكاسب الشخصية؛ أما الدول الأوروبية أنتجت سلعاً مختلفة غزت أسواق المدينة وناقصت السلع المحلية. هذه الأوضاع كان لها أكبر الأثر في تصخم الأسعار أواخر القرن الثامن عشر، وانعكس ذلك سلباً على الوضع الاجتماعي الذي من المفترض أن يوازي تضخماً في الدخل الشهري للفرد لتأمين حاجاته الاستهلاكية وتأمين عيشه الكريم.

1- حالة السلع وأسعارها: حرصت الدولة العثمانية على مراقبة الأسواق وتحديد الأسعار من خلال المراسيم التي تحت موظفي الجمارك ومراقبي السوق على التقيد بالأسعار والموازين والمكاييل²⁶¹. كما أشارت وثائق تلزيم السلع الأساسية إلى ضرورة توفرها في السوق مع تحديد سعر رطلها الرسمي²⁶². إلا أن وثائق تحديد أسعار السلع التي كانت تصدر في دفتر خاص من قبل الوالي والأعيان أشارت إلى تطورها وتضخمها من سنة لأخرى²⁶³. يرجع سبب هذا التضخم إما إلى عوامل طبيعية، أو إلى عوامل سياسية. فبالنسبة للمنتجات الحيوانية فقد ارتفعت أسعارها نتيجة ارتفاع سعر المواشي²⁶⁴. كذلك الحال بالنسبة للخبز الذي يعتبر من المواد

- سجل 28، ص 116 و 121 و 126؛ سجل 36، ص 1 و 35،²⁵⁴

²⁵⁵ - Ismail, Op. Cit., T. 3, PP. 331-334.

- سجل 7، ص 45،²⁵⁶

- سجل 22، ص 259،²⁵⁷

- سجل 8، ص 5؛ حبلى، *أبحاث في تاريخ ولاية طرابلس...*، مرجع سابق، ص 21،²⁵⁸

- سجل 13، ص 212؛ سجل 26، ص 127 مكرر.²⁵⁹

- سجل 21، ص 83؛ سجل 23، ص 153؛ سجل 25، ص 15،²⁶⁰

- سجل 11، ص 169 و 170؛ سجل 13، ص 32؛ سجل 14، ص 153،²⁶¹

- سجل 10، ص 3 و 48 و 89؛ سجل 18، ص 108؛ سجل 21، ص 32؛ سجل 22، ص 13،²⁶²

- سجل 10، ص 3؛ سجل 14، ص 248؛ سجل 27، ص 296،²⁶³

- سجل 4، ص 167؛ سجل 7، ص 187؛ سجل 14، ص 57؛ سجل 15، ص 62؛ سجل 18، ص 120؛ سجل 26، ص 203،²⁶⁴

الأساسية للغذاء، فقد تضخّم سعر رطله، مع العلم أنّ مواده الأولية كانت متوفرة محلياً، والدولة العثمانية منعت تصديرها²⁶⁵، إلا أنّ سبب ذلك يعود إلى احتكار الولاة للحبوب، وبيعها بأسعار مرتفعة²⁶⁶.

أما فيما يتعلّق بالسلع المستوردة والمصدرة، فنلاحظ أيضاً تضخّماً في سعرها، نتج عنه تراجع في الطلب على السلع المحلية المصدّرة مقابل زيادة طلب على السلع المستوردة إليها²⁶⁷. هذا من حيث السلع الغذائية، أما فيما يتعلّق بالحاجيات الأخرى من لباس وأثاث ومجوهرات وغيره، فقد أطلعتني وثائق تحرير التركات في سجلات المحكمة الشرعية على أسعارها التي كانت أيضاً في ارتفاع من سنة لأخرى²⁶⁸. ولمعرفة أسعار المنازل، قمت بإحصاء ثلاثة سجلات²⁶⁹ ليبيّن لي أنّ سعر المسكن في مدينة طرابلس يختلف عن الآخر بحسب حجمه وموقعه، إلا أنه لم يكن هناك تضخّماً في سعره، فالجميع كان يملك تقريباً بمعنى أنّه ليس هناك أزمة سكن كما هو حالنا اليوم. هذا مع العلم أنّ الإيجارات كانت رخيصة جداً، ومن خلال الأسماء نلاحظ أنّها لم تقتصر على الطبقة الفقيرة، بل غالبيتهم من الأفندية والتجار²⁷⁰.

2- معدل الدخل الفردي: كانت المسؤولية الاقتصادية في تلك الفترة تقوم بالدرجة الأولى على رب الأسرة، الذي عليه أن يعمل لإعالة عائلته وتأمين حاجاتها الضرورية من مأكّل وملبس وخلافه²⁷¹. اختلف الدخل الفردي من شخص لآخر، باختلاف الوظيفة أو المهنة التي كان يمارسها. فمعرفة إجرة الفرد الشهري أو اليومي ونوع عمله في تلك الفترة ليس بالأمر الصعب، ذلك أنّ وثائق سجلات المحكمة الشرعية تناولت حججاً بعنوان تولية وظيفة أو نصب وظيفية، تضمّنت الإشارة فيها إلى اسم الموظف، ونوع وظيفته، وأجره اليومي. لكن لا بدّ من الإشارة هنا إلى أنّ غالبية هذه الوظائف التي تضمّنتها وثائق التولية هي وظائف دينية بحثة تتناول أجرتها من إيرادات الوقف²⁷². أما النوع الثاني من الوثائق فهي وثائق عمارة وترميم، تضمّنت المهن المتعلقة بالترميم والعمارة مع الأجرة اليومية أو الأجرة خلال مدّة العمل²⁷³. أما بالنسبة للمهن الزراعية فقد جاء ذكرها في وثائق إيجار بستان أو أرض، حيث تضمّنت العديد من الأعمال الزراعية وأجرتها من حرّاة وحصاد وتعزيل وعمل نسوب وغير ذلك²⁷⁴، أيضاً تناولت بعض وثائق التركات أجرة بعض المهن والحرف²⁷⁵.

يمكننا أيضاً قياس مستوى الدخل الفردي وما إذا كان الفرد قادراً على تأمين حاجاته من خلال قيمة ثروته، التي أشارت إليها وثائق تحرير التركات. فتضمّنت هذه الوثائق إحصاء لأملاك المتوفى بمختلف أنواعها من أثاث ونقود، وخصم لجميع ديونه مع الأجور والتكاليف²⁷⁶. فنلاحظ أنّ معظم أبناء طرابلس قد تركوا ثروة بغض النظر عن قيمتها، وهذا يدل على أنّ مجتمع المدينة كان يعيش في بحبوبة ورفاهية، ولم يزرح الفرد تحت وطأة الديون، فكل فرد كان يستطيع سد حاجاته اليومية وتسيّد ديونه. هذا الأمر يدل على جراءة أبناء طرابلس وإقدامهم في تلك الفترة على الاستثمار بالقروض من أجل زيادة مداخيلهم، إضافة إلى أنّ هناك حركة اقتصادية ناشطة في المدينة. وعليه يمكننا تصنيف المجتمع الطرابلسي من خلال قيمة ثروة الفرد، إلى ثلاث طبقات على الشكل التالي: طبقة المستورين الفقراء – وطبقة متوسطي الحال – وطبقة الأغنياء.

- سجل 28، ص 158؛ سجل 14، ص 248؛ سجل 23، ص 157؛ سجل 28، ص 158؛ علماء الحملة الفرنسية، *وصف مصر*، 265.
النظام المالي والإداري في مصر العثمانية، م 5، ج 2، ترجمة زهير الشايب، دار الشايب، القاهرة، 1979م، ص 166.
- سجل 8، ص 44؛ سجل 9، ص 132؛ سجل 23، ص 114.
266 -
- Ismail, Op. Cit., T. 3, P. 313; T. 4, Pp. 58-89.
267 -
- سجل 4، ص 55-56 و93؛ سجل 5، ص 11 و36 و87 و141؛ سجل 7، ص 47-48 و174 و174؛ سجل 8، ص 9 و32 و329 و82 و111 و150 و217 و258؛ سجل 22، ص 7 و42 و77 و158؛ سجل 26، ص 44 و128 و226 و227 و329.
- هم السجل رقم 4 العائد لسنوات (1127-1136هـ/1715-1723م) والسجل رقم 15 العائد لسنوات (1170-1173هـ/1756-1759م) والسجل رقم 26 العائد لسنوات (1203-1206هـ/1788-1791م).
269 -
- سجل 4، ص 25 و116؛ سجل 15، ص 74 و89 و90؛ سجل 26، ص 153 و159 و207 و249 و274.
270 -
- سجل 4، ص 31؛ سجل 7، ص 260؛ سجل 17، ص 73؛ سجل 22، ص 186؛ سجل 26، ص 96.
271 -
- سجل 4، ص 93؛ سجل 6، ص 48؛ سجل 7، ص 122؛ سجل 8، ص 69؛ سجل 10، ص 177؛ سجل 12، ص 169؛ سجل 15، ص 48؛ سجل 16، ص 111؛ سجل 19، ص 45؛ سجل 21، ص 197؛ سجل 23، ص 208؛ سجل 24، ص 64؛ سجل 26، ص 11؛ سجل 28، ص 3.
272 -
- سجل 4، ص 158؛ سجل 7، ص 27 مكرر؛ سجل 8، ص 21؛ سجل 12، ص 137؛ سجل 16، ص 21.
273 -
- سجل 15، ص 99-98؛ سجل 16، ص 249.
274 -
- سجل 4، ص 49 و67 مكرر.
275 -
- سجل 4، ص 37؛ سجل 5، ص 10 و12؛ سجل 7، ص 40 و174؛ سجل 8، ص 108 و121 و201؛ سجل 18، ص 114؛ سجل 22، ص 78؛ سجل 26، ص 75 و147 و245.
276

فالتربة المستورة شكّلت 31.09% من المجتمع، في حين أنّ الطبقة الغنيّة شكّلت 10.50%، أما المتوسطة فبلغت 58.40% وهي أعلى نسبة.

3- كلفة الحياة اليومية: بعد الحديث عن أجر رب الأسرة الذي تقع عليه واجب إعالة أفراد أسرته، يتحتم علينا معرفة تكاليف الحياة اليومية وهل كان بإمكانه تأمينها أم لا؟. ولتحديد هذا اعتمدت على وثائق سجلات المحكمة الشرعية التي تناولت حجج النفقة والوصاية التي تنوعت أشكالها فهناك نفقة المرأة المطلقة، ونفقة الأم والأب العجوزين، ونفقة الأخ المريض، والأخت المريضة أو العانس، ويضاف إلى هذه الحالات نفقة الأولاد الصغار الذين لم يبلغوا سنّ الرشد... والذي كان القاضي يقوم بتحديدها مع مراعاة الوضع المادي للفرد المكلف بها²⁷⁷. يُضاف إلى وثائق النفقة وثائق تحديد الأسعار الصادرة عن الولاية لمعرفة الكلفة التي على الفرد تأمينها لمعيسته²⁷⁸.

فجاءت النتيجة أنّ أدنى قيمة للنفقة كانت 0.50 قرشاً سنة 1723م و1791م، في حين أنّ أعلى قيمة لها بلغت 15 قرشاً سنة 1788م. فهل كانت هذه القيمة تفي بحاجة الفرد من مأكّل وملبس؟. ولمعرفة ذلك لا بدّ من تقدير قيمة النفقة بأسعار السلع الضرورية للفرد. فنجد أنّ أدنى قيمة نفقة والتي بلغت 0.50 قرشاً كانت كافية لتأمين مأكله من دون اللحم، حيث أصبح على الفرد تأمين نفقة لمدة شهرين حتّى يتمكّن من شراء اللحم. أما بالنسبة للملبس فتشير وثائق تحرير التركات إلى أنّه يحتاج إلى نفقة شهرين وأكثر لتأمينه²⁷⁹.

كما احتاجت الأسرة إلى مسكن للعيش، فهل كان بإمكان الفرد تأمين المسكن لعائلته؟ فمن خلال روايات الموظفين نجد أنّ أغلب أصحاب الوظائف الدينية كان دخلها يكفي لتمكّن مسكن سواء بفترة قصيرة أو طويلة حسب سعر المنزل نفسه. ففي سنة 1790م نرى أنّ وظيفة جابي الجامع والتي دخلها الشهري كان قرشاً واحداً يستطيع أن يشتري بيتاً بقيمة 100 قرش خلال ثماني سنوات ونصف تقريباً. هذا بالنسبة للأجور الشهرية الثابتة أما بالنسبة لأجرة العمال اليوميين فهي بلا شكّ قادرة على تأمين المسكن بوقت أسرع من موظفي المؤسسة الدينية لكون أجورهم سواء اليومية أو الشهرية أعلى منهم. فخلاصة القول أنّ الأحداث التي طرأت على مدينة طرابلس لم تؤثر على وضعها الاجتماعي بشكل مباشر، فقد استطاع الفرد تأمين حاجاته الضرورية من مأكّل وملبس ومسكن أيضاً، مع الإشارة أنّ موظفي المؤسسة الدينية كان عليهم إعتلاء أكثر من وظيفة واحدة لتأمين حياة كريمة لأسرهم. فالمجتمع الطرابلسي لم يعان من أزمات إقتصادية حادة.

خاتمة:

يعود النمو والإزدهار الإقتصادي في مدينة طرابلس إلى عدّة عوامل من بينها الموقع، والطبيعة الجغرافية للمدينة، ووجود نظام إداري آمن إيرادات الخزينة وتكفل بجمع الضرائب وتحصيل الرسوم لصالح الدولة، كما نظم العمل التجاري من حيث الإشراف والتسويق والمراقبة. ويمكن القول أنّ التنظيم الدقيق والعمل الجماعي للتطبيقات المحلية المدنية ساهم بشكل كبير في تفعيل الحركة الإقتصادية. هذه المقومات جعلت المدينة تنعم بمركزية إدارية طوال فترة القرن الثامن عشر، وتحصل على صفة المدينة الإقتصادية بقطاعها الثلاثة الزراعة، الصناعة، والتجارة.

إنّ استثمار الأراضي ساهم في إحياء مساحات واسعة منها واستصلاحها، الأمر الذي أدّى إلى تنشيط العمل الزراعي، من خلال قيام هؤلاء المزارعين بإعادة إحياء الأرض والشجر بأخرى جديدة أكثر إنتاجاً. هذه الملكيات الكبيرة التي كانت بيد كبار الملاك، قد تمّ تقليصها وتفتيتها من خلال طرق الاستثمار المتنوّعة. فكان من نتيجة ذلك أنّ فتّنت الملكيات الكبيرة، وتم اقتسامها بين المالك والمزارع. فبات المزارع يكثف جهوده في زراعتها والاهتمام بها لأنّ إنتاجه سيكون بكامله صافياً له، إلا أنّ كثرة الضرائب التي وقعت بغالبيتها على المزارع جعلته يهجر أرضه ويلتجأ نحو العمل الصناعي والتجاري الأكثر ربحاً.

- سجل 4، ص 31 و36 و65 و83 و92 مكرر و121؛ سجل 5 ص 30 و54 و80؛ سجل 7، ص 33 و40 و54 و119 و224 و267؛ سجل 17، ص 26 و63 و73 و81 و104 و197 و213؛ سجل 22، ص 19 و78 و98 و123 و186؛ سجل 26، ص 15 و64 و78 و111 و160 و216 و269.

- سجل 10، ص 3؛ سجل 14، ص 248²⁷⁸.

- سجل 12، ص 181 و187 و196 و197 و210؛ سجل 13، ص 38 و65 و129 و150 و220 و234؛ سجل 14، ص 2 و59²⁷⁹ و64 و75 و78 و80 و83 و175.

على الرغم من أنّ الإستثمار تركّز بغالبيته في العقارات الوقفية على إعتقاد أنّ هذه الطريقة تحفظ لهم رأس مالهم، وتضاعفه، وتنميته، وأيضاً تساهم في ديمومته، إلا أنّهم أدركوا بعد ذلك أنّ رأس مالهم قد تحوّل إلى نوع من المشاركة أو ما يمكن أن نسميه "رأس مال مشترك" بينهم وبين المستثمر الجديد. ولم يقف الأمر عند هذا الحد، بل أدّت عقود الإيجار طويلة الأمد إلى ضياع قيمة استثمار الوقف بحيث لم يعد يتناسب مع الوضع الإقتصادي القائم، ولم تعد غلّته تفي لترميمه وتعميره، فتقهقرت أوقاف وزالت أخرى.

لقد شكّلت الطوائف الحرفية اللبنة الأساسية للمجتمع الطرابلسي، فقدّمت خدمات جلي للمجتمع وللمدينة وللسلطة، لذلك فهي كانت بمثابة بناء إجتماعي إقتصادي مدبني متكامل بتنظيمها وأعرافها. أما علاقتها بالسلطة فقد اقتضت على تسهيل عملية الجباية، وتمكين السلطة من بسط نفوذها وتكريس سيطرتها.

شهدت مدينة طرابلس تجارة ناشطة تركّز عليها الوضع الإقتصادي بشكل كبير حيث فاقت قيمة الصادرات قيمة الواردات، وهذا يرجح كفة طرابلس في الميزان التجاري، وفائضها يعود بالدرجة الأولى لصالح الولاية وأبنائها. كما لاقت التجارة تنظيماً دقيقاً سهّل العمل التجاري وشؤون التجار. وعليه فإنّ الوضع الإقتصادي كان حينها أفضل بعشرات المرات مما هو عليه الآن، حيث وصلت تجارة طرابلس إلى الدول الأوروبية، ومصر، والهند والعراق ومختلف بلاد الشام. فالتراجع الإقتصادي لم تظهر ملامحه بشكل واضح إلا في أوائل القرن التاسع عشر، وسبب ذلك يعود إلى بروز لظاهرتين هما: أولاً: ظاهرة زيادة الرسوم والضرائب، التي وقعت بكامل ثقلها على أهم قطاع إقتصادي ألا وهو الزراعة، فأضرّ بالتجارة المحليّة، وبحركة السوق، وهجر العديد لأراضيهم. أما الظاهرة الثانية: فهي ظاهرة الإمتيازات والإعفاءات التي منحتها الدولة العثمانية للأجانب ولرجال الدين، وما رافق ذلك من تنامي سياسة الإحتكار لدى الولاة، فكان من نتيجة ذلك تراجع الإنتاج المحلي لزيادة التكاليف عليها مقابل غزو البضائع الأوروبية للسوق المحلي بأسعار أرخص. هذه الأحداث الإقتصادية لم تنعكس بشكل مباشر على الوضع الإجتماعي إلا في أوائل القرن التاسع عشر، فالدخل الفردي طوال فترة القرن الثامن عشر كان كافياً لتأمين حاجات الفرد الضرورية من مأكّل وملبس ومسكن، أي أنّ المجتمع الطرابلسي كان يعيش في رفاهية ورخاء. والدليل على ذلك أنّ حجج تحرير التركات كانت تتضمّن في النهاية ثروة معيّنة للفرد، أي لم يقع الفرد تحت وطأة الديون.

ŞAM HAZİNESİNİN DEFTER SİSTEMİ, KAYIT DÜZENİ VE MUHASEBE USULÜ: RİSÂLE-İ FELEKİYYE'DEN XVIII. YÜZYILA BİR KARŞILAŞTIRMA

Register System, Order of Record and Accounting Procedure of Damascus Treasure: A Comparison from Risale-i Felekiyye to 18th Century

GÜNAY KORKMAZ SAMIKIRAN*

Özet

XVIII. yüzyılda Şam Defterdarlığı'na getirilecek olanlardan bazı şartları yerine getirmeleri istenilirdi. Hazinesinin gelir ve gider muhasebesini tutmak ve muhasebe suretini İstanbul'a göndermek istenilen şartlardan biriydi. Şam Hazinesi için müfrezü'l-hazine tabiri kullanılmış, buna göre hazinenin idaresine ve para işlerine Osmanlı Devleti'nin doğrudan bir dahli söz konusu olmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Şam ve diğer taşra hazinelerine yüklediği mali sorumluluklar vardı. Osmanlı nazarında Şam Hazinesi'nin en büyük fonksiyonu hac masraflarını karşılamaktı. Defterdarlık makamına getirilecek olan kimselerden belirtilen hususu yerine getirmelerinde Osmanlı Devleti'nin ısrarcı olması boşuna değildir. Şam'ın İstanbul'a olan uzaklığı düşünüldüğünde Şam Defterdarlığı'na yüklediği malî yükümlülüğün yerine getirilip getirilmediğini ancak Şam Hazinesi'ne ait defterlerin Baş muhasebede tetkik edilmesiyle görebilirdi. Bahsedilen yüzyılda hazineye ait üç defterle karşılaşılmaktadır. Bunlar sırasıyla, ruznamçe, muhasebe ve muhasebe icmâldir. Her üç defter de hazinenin gelir ve giderlerini içermektedir. Bunları birbirinden farklı kılan husus ise içeriklerinin ayrıntılı ya da özet olmasıdır. Yüzyılın sonuna doğru muhasebe başlıklı defterler yerini varidat ve masarifat başlıklı defterlere bırakmıştır. Öncelikle bu defterlerin ne anlama geldiği, içeriklerinin ne olduğu ve bunlarda nasıl bir kayıt usulü izlendiği anlaşılmalıdır. Siyakat yazısıyla tutulan ve oldukça sadeleştirilmiş bilgilerin bulunduğu bu defterlerde özellikle öbek halinde verilen muhasebe maddelerinin üstünde altında, bazen de sağında solunda bazı işaret ve yazılar bulunurdu. Kimi zamanda bu işaret ve yazılar için kırmızı mürekkep kullanılırdı. Tüm bu işaret ve yazılar bu defterlere ait muhasebe kayıt usulünü ortaya koymaktadır.

Osmanlı döneminde merkezi hazine ya da taşra hazinelerine yönelik çalışmalarda ilgili hazinelerin defterleri incelemeye tabi tutulmuş, ancak söz konusu defterler içerikleriyle bu çalışmalara malzeme edilmiştir. Burada yapılan çalışmalardan farklı olarak bahsedilen defterlerin kendileri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bildiride XVIII. yüzyıla ait Şam Hazinesi defterleri örneğiyle söz konusu defterlerde nasıl bir kayıt düzeni izlendiği, hesap tutma mantığını gösteren kaidelerin

* Arş. Gör. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gunaykorkmaz89@hotmail.com

ne olduğu, uzun çizgi yöntemiyle (med) verilen muhasebe başlıkları ve bazı mali terimler izah edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ise Miladi 1363 yılında yazılmış Siyakat Kitabı olarak da bilinen Risale-i Felekiyye isimli muhasebe kitabındaki muhasebe kayıt usulleriyle bir karşılaştırma yapılmıştır.

Çalışmamıza konu olan defterler, Kâmil Kepeci (KK), Maliyeden Müdevver (MAD), Bâb-ı Defterî Baş muhasebe Kalemi (D.BŞM) ve Bâb-ı Defterî Baş muhasebe Şam Hazinesi Kalemi (D.BŞM.ŞMH) tasniflerinde mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Şam Hazinesi, Ruznamçe, Muhasebe, Muhasebe İcmâl, Risâle-i Felekiyye.

Abstract

Some conditions were wanted to carry out from people being brought to financial office of Damascus in the 18th century. Keeping income and expense accounts of the Treasure and sending accounting form to Istanbul were one of the conditions. The term of müfrezü'l Treasure was used for Damascus Treasure so Ottoman State's a direct involvement to management and money affairs of the treasure wasn't possible. But there was fiscal responsibility that Ottoman State gave to Damascus and other provincial treasuries. The greatest function of Damascus Treasure for Ottoman State was meeting the pilgrimage expense. Ottoman State's insist on some conditions wanted from people being brought to financial office of Damascus wasn't pointless. Registers belonging to Damascus Treasure were examined in Chief financial office when Damascus distance to Istanbul was considered. With this method, Ottoman State was able to understand if this fiscal responsibility was carried out. In the century mentioned, there were three registers belonging to the treasure. These were ruznamece, accounting and accounting icmâl respectively. Each of them involved income and expenses of the treasure. Difference from each other was that their content was detailed or brief. Registers under the title of 'account' left ones titled 'varidat' and 'masarifat' instead in the end of the century. At first, it should be understood what these registers and their content mean and which procedure of record is followed in these registers. There were some signs and writings above, under, sometimes on the left or right of account items especially in groups in these registers written with siy-aqat alphabet and involving quite simplified information. Sometimes, red ink was used for these writings and signs. All these writings and signs reveal accounting record procedure belonging to these registers.

In Ottoman period, registers of related treasure were examined in studies about the central or provincial treasury, but mentioned registers were included in these studies with its content. With the difference of these studies, mentioned registers have been tried to explain. In this notice; how an order of record is followed, what system showing the reason of accounting is, account titles given with long-line method and some financial terms have been tried to explain with the example of registers of Damascus Treasure belonging to 18th century. Then a comparison has been made with accounting record procedures in the account book named Risale-i Felekiyye written in 1363 A.D and known as Siy-aqat Book.

Registers mentioned in this study; Kâmil Kepeci (KK), Maliyeden Müdevver (MAD), Bâb-1 Defteri, Chief Financial Office (D.BŞM) and Bâb-1 Defteri Chief Financial Office of Damascus Treasure (D.BŞM.ŞMH) are available in their classifications.

Key Words: Damascus Treasure, Ruznamce, Accounting, Accounting İcmâl, Risâle-i Felekiyye.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin gelir ve harcama konusunda düzenli defter tuttıkları ve bu defterlere dayanılarak hesap icmali (hesap özeti) çıkarttıkları bilinmektedir¹. Bu haliyle gelir ve harcamaları içeren defterleri iki kısımda sınıflandırmak mümkündür; günlük hesap defteri olan *ruznamce* ve bu defter esas alınarak hazırlanan *muhasebe icmal* defteridir. Muhasebe icmalleri yıllık gelir ve giderleri göstermesi² nedeni ile bunlara bütçe de denilmekte, ancak modern bütçelerden farklı olarak gelir ya da masrafların müstakbel rakamları değil, gerçekleşen nakdî rakamları ihtiva etmektedirler. Öte yandan bu icmallere gider öncelikli modern bütçelerden farklı olarak gelir öncelikli verilerdir³. Osmanlı Devleti'nin bütçeleri üzerine ilk dikkati çeken⁴ ve bunların önemini tetkik eden Barkan, bütçelerin ihtiva ettiği rakamları ruznamce defterlerine ulaşmadan anlamlandırmanın mümkün olamayacağını vurgulamıştır⁵. Ruznamçeleri anlamaya yönelik çalışmaları ise Sahillioğlu'nun başlattığı söylenebilir. Sahillioğlu, hazine ruznamçelerini şekil ve muhteva açısından ele almış ve Yemen Hazinesi'ne ait ruznamçeyi -icmaliyle birlikte- bu hususta incelemiştir. Ayrıca ruznamce ve bütçeleri birbirinden farklı kılan hususların neler olduğuna da değinmiştir⁶. Ruznamce defterlerine ait önemli bilgiler veren bir başka çalışma ise Nejat Göyünç'ün "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri"dir. Göyünç, bu çalışmasında, özellikle ruznamce defterlerinde yer alan *tarih* başlığına dikkat çekmektedir⁷. Osmanlı Devleti Hazinesi ile ilgili muhasebe defterlerine sadece bütçe nazarıyla

¹ Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509 – 1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, Haz. Mehmet Genç – Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 198

² Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599 – 1600 Yılı Bütçesi", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 289

³ Erol Özvar, "Rum Eyaletine Ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli "Bütçe"nin Tahlili", *Osmanlı III, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 151

⁴ Bütçeler üzerine ilk yayınlar da yine Ömer Lütfi Barkan tarafından yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç ve Erol Özvar (ed.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 2*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 7

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, c. 1, İstanbul Üniversitesi Türk İktisat ve İktisadiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2000, s. 618-619

⁶ Halil Sahillioğlu, "Ruznamce", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, Bildiriler*, 30 Nisan-2 Mayıs 1986, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 113-139; Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", s. 287 – 319; Sahillioğlu, "1683 – 1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Hazine Gelir ve Gideri", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, hzl. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 154-158

⁷ Nejat Göyünç, "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 10 / S. 10, İstanbul 1990, s. 37

bakıldığı ve bu haliyle de araştırmalarda kullanıldığı takdirde bunlardan pek az faydalanılmış olacağını özellikle vurgulamıştır. Göyünç, ayrıca muhasebe defterlerinin gelir ve gider gruplarının gözden geçirilerek devletin bünyesindeki değişiklikleri anlamının mümkün olacağını ifade etmiştir⁸.

Şam Hazinesine ait bu defterler üzerine ise yapılmış iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *1592 Tarihli Şam Eyaleti Muhasebe İcmal Defteri* başlıklı yüksek lisans tezidir⁹. Tezin başlığından çalışmanın sadece muhasebe icmal olduğu anlaşılabilir, ancak incelenen defter bu icmalin hazırlanmasına olanak sağlayan ruznamçeyi de içermektedir. Muhasebe icmalleri, daha ziyade ruznamçeleriyle birlikte ciltlenirdi. Buna karşın ayrı olanları da mevcuttur¹⁰. Nitekim Mehmet İpşirli'nin tebliğ olarak sunduğu Şam Hazinesi muhasebe icmalı böyledir. İpşirli, bu tebliğinde, muhasebe icmaline dayanarak, hazinenin bir yıllık gelir ve giderini ortaya koymuştur¹¹. Bütün bir defterin neşri doğrultusunda yapılan her iki çalışma da 16. yüzyılın ikinci yarısına aittir.

18. yüzyıl esas alınan bu araştırmada ise Şam Hazinesi'nin gelir ve giderlerine ait defterlerin hangi başlıklar altında bulunduğu, bunlarda nasıl bir kayıt düzeni izlendiğine ve bahsedilen defterlere yönelik kontrol veya denetimin sağlanmasında izlenen muhasebe usulüne dair bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca, ilgili hazine defterlerinin İlhanlılar zamanında yazılan dört muhasebe kitabından birini teşkil eden Risâle-i Felekiyye ile kıyaslanmıştır. Şam Hazinesi defterlerinin, bahsedilen hususlar doğrultusunda, incelenmemiş olması bu çalışmaya ilk olma özelliği kazandırmaktadır.

Şam Hazinesi Muhasebesi

Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ve Suriye'yi fethinden sonra merkezi Halep olan¹² Arap (Halep veya Arabistan) Defterdarlığı¹³ oluşturuldu. Arap

⁸ Nejat Göyünç, *a.g.m.*, s. 37

⁹ F. Ahmet Çiçek, *1592 Tarihli Şam Eyaleti Muhasebe İcmal Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elâzığ 1999

¹⁰ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), *MAD. 876; MAD. 880; MAD. 2520; MAD. 2526; MAD. 4475* numaralı defterlerde hem ruznâmçe hem de muhasebe icmalı bir aradadır. *MAD. 2394; MAD. 2530* numaralı defterler ise sadece muhasebe icmalini içermektedir.

¹¹ Mehmet İpşirli, "Some Remarks on the Province of Damascus and its Budget for March 1578-March 1579, under the Governorship of Sokulluzade Hasan Pasha", *Proceedings of the International Symposium on Bilad al-Sham During the Ottoman Era*, Damascus, 26-30 September 2005, İstanbul 2009, s. 57 – 70

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 327; Mübahat Küttükoğlu, "Defterdâr", *DİA. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, c. IX, İstanbul 1994, s. 95

¹³ Gelibolulu Mustafa Ali ve Peçevi'nin eserlerinde bu defterdarlık Arap ve Acem Defterdarlığı olarak geçmektedir. Bk. Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Tıpkıbasım, Ankara 2009, 117b; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 131-313. Ancak mühimme defterlerinde bu haliyle rastlanılmamıştır. Mühimmelerde ise çoğunlukla Halep olarak yer almakla birlikte *Vilâyet-i Arab Defterdârı*, *Arab Câmîbi Defterdârı*, *Arabistan Defterdârı* isimleriyle de görülmektedir. Bk. Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E- 12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 182, 237, 250, 391; Ayrıca bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Defterdarlığı bünyesindeki Şam, Diyarbakır, Halep, Erzurum ve Trablusşam'da müstakil hazine defterdarlıklarının kurulması 1540'lardan 1580'lere kadar kademeli bir şekilde gerçekleşti¹⁴. Şam'da müstakil bir hazine defterdarlığı ise 1568'de oluşturulmuştur¹⁵. Arap Defterdarlığı kaldırılmadan önce Şam'ın muhasebesi bu defterdarlığa gönderilir¹⁶ ve buranın mali işleri kâdının da iş birliği ile nâzır ya da nâzır-ı emvâl -beylerbeyi- vasıtasıyla yürütülürdü¹⁷. Hazine işlerine bakan Şam nâzırının yerini alan Şam defterdarı bundan sonra doğrudan Baş defterdara karşı sorumlu olacaktır. Şam defterdarının öncelikli vazifeleri ise hazinenin geliri ile hac masraflarının karşılanması ve yeniçerilere gerekli ödemelerin yapılmasıydı. İlgili masraflar karşılandıktan sonra arta kalan meblağ *irsaliye* adıyla Merkezi Hazine'ye (Hazine-i Âmire) gönderilirdi¹⁸. İrsaliye ile birlikte hazinenin gelir gider hesaplarını gösteren muhasebe kayıtlarının da ulaştırılması istenilmekteydi¹⁹.

Hazine defterdarlıklarının muhasebelerini tutmaları hem vazifelerinin yerine getirilmesi hem de muhasebe açısından bir hesabın verilmesi idi²⁰. Hesaplarına göre emirsiz yaptıkları bir harcamayı tazmin etmek zorunda bırakıldıkları gibi alışılmadık bir artışı da açıklamaları gerekirdi²¹.

Muhasebe sözcüğü, hazine gelir ve gider hesaplarının tutulduğu bütün defterler için kullanılmıştır. Şam Hazinesi'nde bulunan muhasebelerin ilgililerce mühürlenmiş birer suretleri Merkezi Hazine'ye gönderilirdi²². 18. yüzyılda hazinenin gelir gider muhasebeleri; tarih başlıklı *ruznamçeler*, defter başlıklı *muhasebe* ve *varidat masarifat* ile bunların *icmalleridir*.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993, 98/666, 178/397, 304/681, 351/786; 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994, 93/523, 109/622; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995, 51/49, 60/66, 109/1017, 238/410

¹⁴ Özvar, "Osmanlılar (Medeniyet Tarihi / Malî Yapı)", *DİA*, c. 33, 2007, s. 522

¹⁵ Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Clarendon Press, Oxford 1960, s. 42; Abdul-karım Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, Published by Khayats, Beirut 1970, s. 15; Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, Çev. Mehmet Akif Erdoğan, Er Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 137; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569), Tıpkıbasım I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999, 188/356

¹⁶ 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), 51/49

¹⁷ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), 93/523; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569), Tıpkıbasım I, 188/356, 407/808

¹⁸ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569), Tıpkıbasım II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999, 30/1248

¹⁹ Sahillioğlu, "Yemen'in 1599 – 1600 Yılı Bütçesi", s. 287

²⁰ Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1599-1788)", s. 197

²¹ Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV/7/8, Türk Tarih Kurumu, 1967, s. 5

²² *MAD*. 2535, s. 12

Hazinenin Gelir ve Gider Muhasebe Defterleri

1. Ruznamçe Defterleri

Ruznamçe, çağdaş muhasebe sistemlerinde yevmiye defteri adı verilen defterdir. Nitekim rûz, Farsça gün ve nâmçe de aynı dilde defter manasına gelmektedir²³. Hazineye ait işlemlerin kaydedildiği hazine ruznamçesinin yanında defterdarlığa bağlı bürolarda tutulan çeşitli ruznamçeler de vardır²⁴.

Hazine ruznamçe defterleri belli kaidelere göre hazırlanmakta²⁵, zaten Şam Hazinesi'ne ait olan ruznamçelere bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir. Muhasebe maddeleri siyakat yazısıyla yazılmakta ve ilgili maddelerin altına düşülen meblağlar da siyakat rakamlarıyla gösterilmekteydi. Öbek halinde verilen muhasebe maddeleri aynı hizada çoğunlukla iki madde olacak şekilde yer alırdı. Ancak teke düşen madde ise ikişerli verilen öbeği ortalayacak bir şekilde ilgili öbeğin altına yazılırdı²⁶. Ayrıntılı olan gelir gider maddelerinin içerikleri ise aynı hizaya en az iki en fazla altı bilgi yerleştirilecek şekilde düzenlenirdi²⁷. Masraf kısmında “mevâcib” başlığının altına ücret/maaş alan kişiler ferdî olarak yazılır ve her bir satıra daha ziyade 4 ya da 2, 3 kişinin bilgileri yerleştirilirdi²⁸. Başlıklar ise *medd*²⁹ adı verilen uzun bir çizgi ile tertip edilirdi³⁰.

Hicri yılı esas alınarak hazırlanan 18. yüzyıl Şam Hazine ruznamçelerinde belli bir zaman aralığından ise bahsetmek mümkün değildir. Mesela, söz konusu yüzyıla ait olanlardan 21 ay, 18 ay 25 gün, 28 ay 15 gün ve 8 ay 13 gün gibi süreler ile düzenlendikleri tespit edilmiştir³¹. Buna karşın, ileride değinilecek olan defter başlıklı muhasebelerin bir yıllık olarak tanzim edildikleri görülmektedir.

Söz konusu defterler tarih başlığı ile başlamakta ve bu başlığın altında ruznamçenin hangi defterdar zamanında tutulduğuna, girdi çıktı kayıtlarının başlangıç bitiş tarihlerine yer verilmekteydi³². Tarih başlığının altında yer alan bir nevi girizgâh

²³ Sahillioğlu, “Ruznâmçe”, s. 114

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 115-116

²⁵ *MAD.* 5689, s. 36-37

²⁶ *MAD.* 4913, s. 12.

²⁷ *MAD.* 4913, s. 14 -15

²⁸ *MAD.* 4913, s. 38, 39, 46, 47

²⁹ Muhasebe defterlerine kayıtlar düşülürken başlıkta yer alan kelimelerin bazı harflerinin uzun bir çizgi ile birleştirilerek uzatıldığı görülmektedir. Bu şekilde uzatılan kelimeye ve uzun çizgiye “medd” adı verilirdi. Bk. Göyünç, *a.g.m.*, s. 1

³⁰ 18. Yüzyıla ait ulaşılabilen Şam Hazine ruznâmçeleri: *MAD.* 1938, s. 10-49; *MAD.* 22806, s. 10-46; *MAD.* 4913, s. 12 - 91; *MAD.* 1791, s. 12 - 47

³¹ *MAD.* 1938, gurre-i Zilkade 1110 – hitâm-ı Receb 1112, s. 10; *MAD.* 22806, gurre-i Muharrem 1115 – 25 Receb 1116, s. 10; *MAD.* 4913, 16 Zilhicce 1123 – hitâm-ı Receb 1126, s. 12; *MAD.* 1791, 22 Safer 1129 – 4 Zilkade 1129, s. 12

³² *Ta'rih-i, Ruznâmçe-i vâridât ve masârif-i Hazîne-i Âmir-i Şam 'ammarahâ'llahu te'âlâ ilâ-yevmi'l-kyâm der-zamân-ı kıdvetü'l-erbâbü'l-ikbâl Hazret-i es-Seyyid Mehmed Efendi dâme 'uluvvuhu defterdâr-ı hizâne-i âmir-i mezbûr el-vâki' 'an 16 Zi'l-hicce sene 1123 ilâ hitâm-ı şehr-i Rebi'ü's-sânî sene 1126.* Bk. *MAD.* 4913, s. 12; ancak 18. yüzyıl öncesi gerek ruznâmçelerde gerek bunların icmâllerinde defterdar isminden önce beylerbeyinin ismi de bulunurdu. Mesela, “...*der-zamân-ı Hüsrev Paşa dâme iclâlehu mîrimîrân-ı vilâyet-i Şam ve nâzir-ı envâl-i hâssa ve Ali el-fakîr defterdâr...*”. Bk. *MAD.* 2520, s. 2.

olan bu bilgilerden sonra ise hazineye yapılan ödemeler ve bu ödemelerden hazinece yapılan masraflar hangi gün³³ gerçekleşmişse o günün altına yazılırdı. Bu işlem önce “*irâd*” (gelir) ardından “*masraf*” gelecek şekilde gün gün birbirini takip ederdi. Ancak girdi çıktı işlemleri her gün gerçekleşmezdi. Mesela, 28 ay 15 güne ait gelir gider işlemlerinin yapıldığı defterde hesap günleri arasında 4, 6, 11, 20 gün hatta bazen 1 ay gibi boşluklar olabiliyordu³⁴. Hesap işlemlerinin bazı günler gerçekleşmemiş olması ya da bunların biriktirilerek haftanın belirli günlerinde kaydediliyor olması muhtemeldir.

Ruznamçede para birimi *esedî kuruş* ile gösterilir ve kuruşların senelik akçe karşılığı da belirtilirdi. Ayrıca her gelir gider rakamının altında bir kuruşun kaç akçe üzerinden hesaplandığı da yazılırdı.

Gelir grubundaki maddeler ‘*an-tahvil* masraf kısmındakiler ise *be-cihet* başlıkları ile kayıt olunmaktaydı. Gelirler grubuna ilk olarak hazinenin bir önceki defterdar zamanındaki bütçesinden kalan gelir fazlası yazılırdı. Bunu ilgili hesabın gerçekleştiği tarihteki ödemeler ile geçmiş senelere ait ödemeler takip ederdi. Her günün gelirinin sonuna ise *tefâvüt-i gurûşha* yazılırdı³⁵. Hazineye giren altın para ile gümüş para olan kuruş düşük bir kurdan alınmakta ve ödemelerde daha yüksek bir kur üzerinden verilmekteydi. “*Tefâvüt-i hasene ve guruş*” denilen bu kur farkı gelir kısmına yazılır ve böylece hazineye ek bir gelir sağlanırdı³⁶.

Hazinenin masrafları arasında kale muhafızlarına yapılan ödemeler, cevâlî ve surre ödemeleri, hac masrafları, hilat bahaları, saray kileri için temin edilen ürünler ile bunların naklinde gerçekleşen çeşitli harcamalar, menzil, vakıf, tamirat ve mühimmat masrafları yer alırdı.

Mevâcib adı altında maaş ödemelerinin yapıldığı yerlerden biri Şam Eyaleti kalelerinin muhafızlarıdır. Aşağıda bilgi verilecek defterlerde bir arada verilen kale isimleri ruznamçelerde ayrı bir şekilde kaydedilmiştir. Kale muhafızlarına üç ayda bir ve prensip olarak her üçüncü ayın sonunda bir ücret ödenirdi. Yılda dört defa ödenen mevâcibin her üç aylık bölümüne “*kıst*” adı verilmekteydi. Her kıst ait olduğu ayların kısaltması ile ifade edilmekteydi³⁷. Buna göre mevâcib dönemleri; Masar (muharrem, safer, rebiyülevvel), Recec (rebiyülahir, cemaziyelevvel, cemaziyelahir), Reşen

³³ Gün anlamına gelen *yevm* kelimesinin sadece son harfi <m> kaydedilirdi. Bk. Göyünç, *a.g.m.*, s. 14. Hangi gün olduğu belirtildikten sonra altına açık tarih bilgisi verilirdi. Ayın kaç olduğunu gösteren rakam(lar) ise siyakat rakamlarıyla yazılırdı. Mesela, (Yev)mü'l-İsneyn, fi 16 (siyakat rakamı ile) Zilhicce sene 1123. *MAD. 4913*, s. 12. Ruznamçe defterlerinde günün altında verilen hicri tarihler Türk Tarih Çevirme Kılavuzu'nda miladiye çevrildiğinde ilgili tarihin günü bazen elde edilememiştir. Bunun sebebi bu tarih çevirme kılavuzunun altında yer alan açıklamada belirtilmiştir. Bu açıklamaya göre hicri takvim ile astronomik takvim arasında 2 günlük (+/-) sapmanın olabileceği ihtimalidir. Bk. www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/, (İ.E.T. 09. 03. 2019). Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Faik Reşit Unat, *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. X ve XI.

³⁴ *MAD. 4913*, s. 51, 52, 53, 54, 55, 60

³⁵ *MAD. 1791*, s. 12. Mevcut ruznamçelerin hepsinde aynıdır.

³⁶ Sahillioğlu, “Sıvış Yılı Buhranları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 27, S. 1-2, 1967, s. 75

³⁷ Sahillioğlu, “Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi”, s. 297

(receb, şaban, ramazan) ve Lezez (şevval, zilkade, zilhicce) idi³⁸. Muhafızların mevâcibleri hangi döneme ait ise masraf maddesinde öncelikle bu belirtilir³⁹, daha sonrasında muhafız sayıları, yevmiyeleri, mevâcibin kaç kıst olduğu, akçe ve esedi kuruş hesabı ile mevâcib tutarı verilir.

İkinci mevâcib ödemeleri ise cevâlîdir. Başlangıçta cevâlî, toplanan cizyeleri sadaka anlayışı ile Haremeyn sakinlerine tevcih eden bir daire idi. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde maaş verilen alanın Mekke ve Medine ile sınırlı kalmadığı, gelir kaynaklarının çeşitlilik gösterdiği cevâlî; Şam, Kudüs sakinleri ile Şam Hazinesi çalışanlarına da bu daireden tahsis edilen vazîfeyi⁴⁰ ifade eder hale gelmiştir⁴¹.

Cevâlîden ücret alanların kaydedildiği Cevâlî-horân Vazîfe Defterlerinin aksine ruznamçelerde hazine personelinin ücretlerini cevâlîden aldıkları belirtilmemiştir. Ruznamçelerde cevâlîden vazîfe alanlar arasında Kudüs sakinleri, cevâlî-horân - vazîfe defterlerindeki gibi gruplandırılmayarak- genel başlığı ile verilenlerle birlikte mütekaidîn (emekliye ayrılmış olanlar) yer almaktadır. Hazine personeli ise mevâcib başlığı altında sıralanmıştır⁴².

Mevâcib ödemelerinin ardından hesap işlemlerinin bitiş tarihi yazılır ve ruznamçe ilgililerce mühürlenirdi.

2. Muhasebe ve Varidat – Masarifat Defterleri

Şam Hazinesi defterdarlığına tayin olunacak kişilerden her sene hazinenin gelir gider muhasebelerini hazırlamaları ve hazırladıkları defterleri Merkezî Hazine'ye göndermeleri istenirdi. Şam defterdarları da bu doğrultuda defter başlığı altında hazinenin bir yıllık gelir ve giderini içeren muhasebelerini⁴³ düzenlemişlerdir.

Ruznamçelerde olduğu gibi bunlarda da muhasebenin hangi defterdara ait olduğuna, defterin maksadına ve hesap döneminin gerçekleştiği hicri yıla dair giriş

³⁸ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 297; Orhan Kılıç, “Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri”, *OTAM 31*, (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 2012, s. 90

³⁹ Mesela, ...vâcib ‘an reşen sene 1128 ilâ gâye-i recec sene 1129, bkz. *MAD. 1791*, s. 22; ...vâcib ‘an masar ilâ gâye-i lezez sene 1123, bkz. *MAD. 4913*, s. 13

⁴⁰ *Vazîfe: Bir kimseye yaptığı iş karşılığında verilen belirlenmiş ücret, maaş. Vazîfe-har (-hor) ise (Fars. Hâr “yiyen” ile) Bir yerden ücret alan, kendisine vazîfe (maaş) tayin edilmiş olan (kimse). Bk. İlhan Ayverdi, “Vazîfe”, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, c. III, *Kubbealtı Lugatı*, İstanbul 2011, s. 3347*

⁴¹ Günay Korkmaz Samıkıran, “18. Yüzyılda Şam Cevâlîsi ve Cevâlî-horân Vazîfe Defterleri”, *CIEPO 22*, (Comite International des Etudes Pre Ottomanes et Ottomanes = Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi), (4 – 8 Ekim 2016), Trabzon, c. II, (ed. Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak), Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2018, s. 632. Ayrıca bu defterlerde maaş alan gruplar hakkında bilgi için söz konusu çalışmanın 632 ile 636 arasındaki sayfalarına bakıla bilinir.

⁴² Ruznamçede verilen cevâlî-horânın ve Şam Hazinesi personelinin bilgilerinin yer aldığı sayfalar için bkz. *MAD. 1791*, s. 35, 37, 46

⁴³ *D.BŞM.ŞMH. 16997*, (1151/1738-39); *D.BŞM.ŞMH. 17005*, (1155/1742-43); *D.BŞM. 2642*, (1156/1743-44); *D.BŞM.ŞMH. 17006*, (1157/1744-45); *D.BŞM.ŞMH. 17008*, (1158/1745-46); *D.BŞM.ŞMH. 17013*, (1161/1748); *D.BŞM.ŞMH. 17011*, (1166/1752-53); *D.BŞM.ŞMH. 17020*, (1169/1755-56); *D.BŞM.ŞMH. 17022*, (1172/1758-59); *D.BŞM.ŞMH. 17023*, (1174/1760-61); *D.BŞM.ŞMH. 17025*, (1175/1761-62); *D.BŞM.ŞMH. 17034*, (1185/1771-72); *D.BŞM.ŞMH. 17035*, (1186/1772-73); *KK. 2364*, (1189/1775-76); *D.BŞM.ŞMH. 17039*, (1190/1776-77); *KK. 2366*, (1191/1777-78); *KK. 2368*, (1192/1778-79)

mahiyetinde bilgiler bulunurdu. Muharrem başından zilhicce ayının sonuna kadar bir senelik hazırlanılan muhasebe defterlerinde, ruznamçelerin aksine girdi ve çıktılarını hesapları gün gün tutulmazdı. Ayrıca ruznamçedeki gibi gelir ve gider bir arada değildi. Bunlarda, önce hazineye yapılan ödemeler ardından bu ödemelerden yapılan harcamalar verilirdi.

Gelirler grubundaki maddeler “*an-tahvil*” başlığı altında sıralanır ve gelir kısmının bitiminde yer alan genel toplam altında hazinenin gelirlerini meydana getiren kaynaklar üç kalem halinde tutarlarıyla beraber yazılırdı⁴⁴. Buna göre hazinenin başlıca gelirleri; mukataa ve maktular, bakâyâ ile muhalledfâtır. Mukataa ve maktu halindeki vergi gelirlerinin içeriğini oluşturan kaynakları, vergi gelirlerinin kimlerin uhdesinde olduğunu ve bunların malikâne mi yahut iltizamla mı idare edildiğini, ruznamçelerde olduğu gibi, muhasebe defterlerinden de tespit etmek mümkündür. Söz konusu defterlere, bahsedilen bilgilerin yanı sıra, bakâyâ kalan gelirler ve bunların tutarları ile vasi bırakmadan ölenlerin bilgileri ve terekelerinden elde edilen gelir miktarı da yazılırdı.

Gelirler kısmında düzenlenen kaba bir tasnif masraflar kısmında görülmektedir. Masraf maddeleri “*be-cihet*” başlığı altında düzenlenirdi. Şam Eyaleti dâhilinde muhafız bulunduran kaleler ve bu kalelerde görevli muhafız sayıları, bunların günlük ve senelik mevâcibleri akçe olarak verilirdi. Bir de bu mevâcib miktarının kuruş ile karşılığı hesaplanırdı. Cevâliden vazîfe alanların da ücretleri önce akçe daha sonra kuruş olarak yazılırdı. Bunların dışında her gelir ve gider maddelerinin senelik miktarları kuruş (esedî kuruş) cinsinden gösterilirdi. Hilat alımlarında söz konusu hilatların kimler için alındığına dair bilgiler, ruznamçelerin aksine, toplu başlıklar altında kısaltılarak verilirdi.

Hazine gelirleri içerisinde bulunan gelirlerin bir kısmı –mahsup işlemlerinden biri olan- *ocaklık* şeklinde bazı harcamalara sarf edilmekteydi⁴⁵. Mahsup, hazineye girecek bir gelirin, hazineye gelmeden bir harcama alanına ayrılması demektir⁴⁶. Zaten ocaklık tayin olunan meblağın “*irâd ve masraf*” olarak kaydedilmesi bunu açıklamaktadır.

Hac kileri masraflarına, cevâliden vazîfe alanlara ve kale muhafızlarına yapılan ödemeler ocaklık yoluyla tahsil olunmaktaydı⁴⁷. Hac kileri için ocaklık tayin edilen meblağ H. 1157 (M. 1744-45)’ye kadar Şam Hazinesi muhasebe defterlerinin hem gelir hem de gider yekûnları arasında gösterilmiştir⁴⁸. Ancak söz konusu tarihten itibaren ocaklık tayin olunan miktarın bu defterlerin gelir ve gider toplamına ilave edilmediği, sadece defterin bitiminde bu miktarın nerelerden tedarik edildiğine, tedarik edilen paralara ve genel toplama dair bilgilere yer verildiği görülmektedir⁴⁹.

⁴⁴ Mesela bkz. *D.BŞM.ŞMH. 16997*, s. 9. Bu gelirlere ihtiyaca göre İstanbul’dan gönderilen paralar (irsâliye) da ilave edilirdi. Bununla ilgili bir örnek bkz. *KK. 2364*, s. 11

⁴⁵ Özvar, “Osmanlı Devleti’nin Bütçe Harcamaları (1509 – 1788)”, s. 234

⁴⁶ Özvar, *a.g.m.*, s. 198

⁴⁷ *AE.SABH.I. 297/19926*, 23 Cemaziyelahir 1189/21 Ağustos 1775

⁴⁸ *D.BŞM 2642*, s. 4 ve 13

⁴⁹ *D.BŞM.ŞMH. 17006*, s. 12

18. yüzyılın sonlarına doğru ise *varidat ve masarifat* başlıklı defterlerde söz konusu bilgilere dahi yer verilmemiştir⁵⁰. Hac kileri harcamaları dışında sözü edilen diğer harcamalar için tayin edilen ocaklık gelirleri ise hazine muhasebesi hesaplarından ayrı tutulmamıştır. Bazı zamanlar bu harcamalara yeni ocaklıklar ilave edildiği gibi mevcut olanlara zamlar da yapılmıştır. Ancak hac kileri masrafına mahsus olan ocaklıkların gerek gelirin karşılandığı yerlerin gerekse buralardan tedarik edilen meblağların, hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir.

Muhasebelerde hazinenin gelir gider hesabının tutulduğu senenin gelir fazlası ya da bütçe açığı gösterilir, bazı defterlerde önceki senelere ait gelir fazlası veya bütçe açığı da yer alırdı⁵¹.

18. yüzyılın sonlarına doğru defter başlığından hemen sonra muhasebe sözcüğünün yerine *varidat ve masarifat* sözcükleri kullanılmıştır. Varidat ve masarifat defterlerinin gerek muhtevalarına gerekse kayıtların tertibine, muhasebe usulüne ve kaidelerine yönelik ayırt edici önemli bir farklılıktan bahsetmek mümkün değildir. Bunlarda defterin bir bakıma kapağı olan ilk sayfada davet formülü bulunur, hemen aşağısında *defter-i vâridât ve masârifât-ı Hazine-i Şam-ı Şerif* ibaresi ile hesabın ne zamana ait olduğunu gösteren tarih yer alırdı. Fakat bunların içerisinde D.BŞM.ŞMH. kodlu 17049 numaralı defter hesapların tutulduğu süre açısından diğerlerinden farklıdır. Söz konusu defter hazinenin 3 yıllık gelir gider hesaplarını vermektedir⁵². 17049 numaralı defter haricinde bu haliyle başka bir deftere rastlanılmamıştır. Hac kileri masrafına ait mahsup kayıtları, yukarıda da bahsedildiği üzere, varidat ve masarifat defterlerinde görülmemektedir.

Muhasebeleri ve varidat-masarifat defterlerini önemli kılan bir husus gelir grubundaki maddelerin üzerine düşülen şerhlerdir. Şerh bulunanlar, birtakım nedenlerle kimi gelirlerin artık hazineye gelir getirmediğini göstermekteydi. Özellikle malikâne satışlarının durmasına neden olan etmenler burada açıkça belirtilirdi. Bu etmenlere veba salgını, çekirge istilaları gibi tabii afetler ve eşkiya saldırıları örnek verilebilir. Böylece şehrin nüfusunda ciddi düşüşlere sebep olan, tarla ve bahçelerdeki ürünlere zarar veren, hasadı olumsuz etkileyen başlıca faktörler bu defterler üzerinden tespit edilebilmekteydi⁵³.

Gelir getirmeyen bu tür kaynaklar *mümteni'ü'l-husûl*⁵⁴ olarak belirtilmiştir. Bunun yanı sıra hazineye ödenmesi gereken tutarın altında yapılan ödeme ise *ber-vech-i mütehasıl* olarak isimlendirilirdi⁵⁵. Gelir kaynaklarının arttırılan meblağları ilgili maddenin tutarının sonuna yazılan “zam” sözcüğüyle gösterilirdi.

⁵⁰ Varidat ve Masarifat başlıklı defterler: *D.BŞM.ŞMH. 17046; D.BŞM.ŞMH. 17049; D.BŞM.ŞMH. 17050; D.BŞM.ŞMH. 17051; D.BŞM.ŞMH. 17052*

⁵¹ *D.BŞM.ŞMH. 17011*, s. 14; *KK. 2368*, s. 24

⁵² *'an-gurre-i Muharrem sene 1203 ilâ hitâm-ı Zilhicce sene 1205*. Ayrıca hemen altına *sene 3* şeklinde de yazılmıştır. Bk. *D.BŞM.ŞMH. 17049*, s. 1

⁵³ Mesela 1759 senesi veba salgını sonucu Türkmen taifelerinin çoğunun hayatlarını kaybetmesiyle bunlardan gelirlerin tahsil edilemediği ifade edilmiştir. Bk. *D.BŞM.ŞMH. 17023*, s. 7

⁵⁴ Hazine defterlerinde bu tür gelirler sadece isimleriyle yer alırdı. Böyle olduğunu belirten ifade için bkz. *MAD. 4583*, s. 8

⁵⁵ *D.BŞM.ŞMH. 17025*, s. 3

Bahsedilen nedenlerden dolayı tahsil edilemeyen gelirlerin meblağları hazinenin gelir toplamına dâhil edilmez, sadece toplam gelir kısmında hâlihazırda tahsil edilebilen gelirler gösterilirdi. Masraflar içerisinde gerçekleşen indirimler (tenzilât), nakiller, üstü çizilen harcamalar da toplam hesap tutarından çıkarılırdı.

3. Muhasebe İcmalleri

Muhasebe icmalleri, ayrıntılı olarak tutulan hesapların kısaltılarak toplu bir halde verilmesi maksadıyla tertip edilirdi⁵⁶. Nitekim hem ruznamçe hem de defter başlıklı muhasebelerin başında “*icmâl ola*” ibaresi bu durumu teyit etmektedir⁵⁷. Burada, önce ruznamçe icmalleri ardından muhasebe icmalleri ele alınacaktır.

Ruznamçeler, icmalleriyle birlikte ciltlenmiştir⁵⁸. Siyakat rakamlarıyla beraber Arabî rakamların da verildiği bu icmallerde hazinenin gelir ve giderleri bazı başlıklar altında tasnif edilmekteydi. Araştırma dâhilindeki yüzyıla ait bir icmale dayanılarak hazırlanılan aşağıdaki tabloya göre söz konusu icmal; gelirler (asl-ı mal), harcamalar (vuzi’a zâlîke) ve gelirden masrafların düşülmesiyle kalan miktar (sahhü’l-bâkî) olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Gelirin içerisinde, bir önceki dönem sonu bütçesinden kalan artı fark, malikâneye konu olan mukataaların muaccelle miktarları, mukataa gelirleri ile müteferrik gelirler bulunmaktadır.

İcmallerde yer alan bir önceki dönem sonu bütçesinden devreden meblağ, muacceleler ve müteferrik gelirler arasındaki tefavüt ilave -ek- gelirler olarak kabul görmekteydi⁵⁹. Bir yıl olarak düzenlenen hesap defterlerinin icmalllerinde bu şekilde bir ilave gelir söz konusu değildir. Bunlarda malikâne ve iltizama konu olan gelirlerin senelik bedelleri Şam Hazinesi’ne ödeniyordu. Muaccelle bedellerinin ise Merkezi Hazine’ye (Hazine-i Âmire) ödenmesi gerekmekteydi. Şam Hazinesi’ne ait malikâne satışı yapılan gelirlerin senelik bedellerini ve muaccelelerini gösteren 1707 tarihli defterde bazı mukataaların muacceleleri Şam Hazinesi’ne bırakılmıştır⁶⁰. Böylesi bir uygulamanın nedeni tam olarak bilinmemektedir. Ulaşılan ruznamçe icmallерinin en geç tarihli olanı 1717 senesine aittir. Daha sonrasına ait ruznamçe icmallерine rastlanılmadığından bazı mukataaların muaccelle bedellerinin Şam Hazinesi’nin ek gelirleri arasında ne zamana kadar gösterildiği de tespit edilememiştir. Hesap yılı haricinde önceki senelerin mukataa ödemeleri de icmallerde yer almaktadır.

Harcamalar kısmında “*mevâcibât*” başlığı altında Şam Eyaleti’nin kale muhafızlarına, cevâlîden vazîfe alanlara ve hazine personeline yapılan ödemelere yer verilmektedir. “*İhrâcât*” başlığı altında ise hacca yönelik yapılan harcamalar, saray kileri masrafı, Kerek ve Katrân kalelerinin muhafazasından sorumlu yeniçerilerin

⁵⁶ Temel Öztürk, “Osmanlılarda Mali Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri: Trabzon Örneği”, *Bilig*, S. 56, 2011, s. 213

⁵⁷ *MAD*. 1938, s. 10; *MAD* 22806, s. 10. Ayrıca icmâl başlığının altında yer alan “*muhâsebe-i rûznâmçe*” ifadesi icmâlın neye ait olduğunu açıkça göstermektedir. *MAD*. 4913, s. 4

⁵⁸ Ruznamçe kısmında verilen defterlerde önce icmal yer almış sonra ilgili ruznamçe verilmiştir.

⁵⁹ Baki Çakır, “Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 192

⁶⁰ *D.BŞM*. 1087, s. 8-9

erzak ihtiyacı, ulaklara verilen beygir ücretleri, vakıf masrafları ve hazinenin sair diğer masrafları olarak verilenler vardır.

Tablo 1: Ruznamçenin icmal⁶¹

A.	Asl-ı Mal	15089360 (Akçe)
1.	Önceki Defterdar Şehri Mehmed Efendi bütçesi gelir fazlası	157725
2.	Şam Hazinesi kalemlerinden malikâne olarak satılan köy ve mezraların muaccele meblağı	56250
3.	Ani'l-mahsûlât	14875385
3.1.	Mukâtaât	12278686
3.2.	Emvâl-i müteferrika	2596699
•	Muhallefât	13376
•	Cizye (Şam, Kudüs ve Tevabii)	273992
•	Tefâvüt-i gurûşhâ	2309331
B.	Vuzi'a Zâlike	14845110
1.	Mevâcibât	3650188
2.	İhrâcât	11194922
C.	Sahhü'l-bâki (ziyâde-i irâd 'ani'l-masârif)	244250

Ruznamçe icmalllerinde hesapların kısaltılarak verilmesi dikkate alındığında defter başlıklı muhasebe icmalllerinin⁶² bu açıdan biraz farklı olduğu görülebilir. Bu icmallerde, ilgili muhasebe defterlerinin gelir kısmındaki bilgiler toplu ve kısaltılarak düzenlendiği halde masraf kısmındaki bir madde haricinde geri kalan maddeler muhasebeleriyle aynı şekilde verilmiştir.

Bunlara dair dikkat çeken bir husus da “*İcmal*” başlığı altında girizgâh kısmı da olarak ifade edilen satırların sonuna doğru *ric'a*⁶³ tabirinin geçiyor olmasıdır. Mevcut olan icmallerden anlaşılıyor ki *ric'a*, hazineye giren paralar ve hazineden ödemelerin yapılacağı yerler kısacası hazinenin tüm hesap işlerine dair kayıtlardır. Bir nevi makbuz şeklinde olan *ric'*alardan bilgilerin kontrolü sağlanmakta ve *ric'*alar görülmediği müddetçe ilgili yerlere ödemeler dahi yapılmamakta idi⁶⁴.

⁶¹ MAD. 4913, s. 4 ile 9 arası.

⁶² Defter başlıklı muhasebe icmalllerinden tespit edilenler: *D.BŞM.ŞMH. 16994*, (1149/1736-37); *D.BŞM.ŞMH. 16996*, (1150/1737-38); *D.BŞM. 2315*, (1152/1739-40); *D.BŞM. 2403*, (1153/1740-41); *D.BŞM.ŞMH. 17003*, (1154/1741-42).

⁶³ Bu tabire Muallim M. Cevdet'in *Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* adlı çalışmada rastlanılmıştır. Türk Arşivciliğinin kurucusu olarak bilinen Muallim Cevdet *ric'*ayı şöyle tanımlamaktadır: *Ric'a, Arabistan kuyûd ve defâtirinin bir kısmıdır. Ekseriyetle pusula ve müfredât defterleridir. Meselâ Şam hazinesi muhasebesine ait ric'alar denilir ki kuyûd ve pusulalar manâsındadır.* Bk. Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 2005, s. 142. Abbasilerde taşradaki askerlere ait hesap defteri *rec'a* ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada kullanılan *ric'*anın Abbasilerdeki *rec'a* ile alakası olabileceği muhtemeldir. *Rec'a* ile ilgili bkz. Cemal Elitaş, Oktay Güvemli, Oğuzhan Aydemir, Mehmet Erkan, Uğur Özcan ve Mustafa Oğuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 49.

⁶⁴ *D.BŞM.ŞMH. 16994*, s. 6-7

Defter başlıklı muhasebelerin icmelerinde gelirler “*fi'l-asl-ı irâd*” genel başlığı altında toplanırdı. Öncelikle, malikâne ve iltizam halindeki gelirler senelik toplamlarının dışında herhangi bir açıklamaya yer verilmenden kaydedilirdi. Sonrasında, hazineye ocaklık olarak kaydedilen mukataaların her biri senelik toplamlarıyla birlikte tek tek verildi. Ocaklık olarak verilen gelirlerin sonunda şü ana kadar verilen gelirlerin genel toplamı yapılırdı. Bu gelirlerden sonra hazinenin diğer gelirleri ise bakaya ve muhallefattır. Muhallefat kısmında tereke sahipleri “*ba'zı kesân*” (bazı kimseler) şeklinde yazılır, isimler belirtilmezdi. Gelir grubunun her bir maddesi de “*an-mâl-ı*” başlığıyla gösterilirdi.

Bahsi geçen gelirlerin toplam tutarları hesaplandıktan sonra elde edilen toplam meblağdan yapılacak olan masraflar “*be-cihet*” başlığı altında dizilirdi. Yukarıda da ifade edildiği gibi masraf kısmında bilgiler bir tasnife tabi tutulmadan, sadece kale muhafızlarına yapılan ödemeler kısmındaki kısaltmanın dışında, hemen hemen aynı şekilde verilmiştir. Mevâcib alan kale muhafızlarının buldukları kalelerin isimleri toplu bir şekilde sıralanmış, hemen altına toplam mevâcib miktarı yazılmıştır.

Masraf maddelerinin de genel toplam tutarı hesaplandıktan sonra gelir gider arasındaki gelir fazlası ya da bütçe açığı tespit edilirdi. Hazine bütçesi fazla verirse hazinenin ihtiyaç hâsıl olan bazı masraflarına havale edilir, havaleden geriye kalan miktar olur ise tekrar ikinci kez “*el-bâki*” altında gösterilirdi. İcmal defterlerinin son sayfasına defterde verilen rakamların yazıyla açıklandığı genel bir özet de eklenirdi.

Hem defter başlıklı muhasebelerde hem de bunların icmelerinde gelir ve gider maddeleri siyakat yazısıyla yazılır, meblağlar için muhasebe defterlerinde siyakat ve Arabî rakamları birlikte verilirken icmelerde sadece Arabî rakamlar yer alırdı. Ruznamçedeki gibi bunlarda da maddeler öbek halinde gösterilirdi.

Defterlerin Denetimi

Şam Hazinesi irsaliyesi, gelir ve gider defterleri ile birlikte Merkezî Hazine'ye gönderilirdi. Ancak irsaliyenin düzenli bir şekilde gönderilmediği, buna da hazinenin bazı seneler açık vermesi ya da bazı masraflara, ekseriyetle hac farizasına yönelik harcamalara, irsaliye akçelerinden yapılan havaleler neden olmaktaydı. Öyle ki hazinenin kendisine yetmediği durumlarda Merkezî Hazine, sonrasında ödenmek üzere, Şam Hazinesi'ne para dahi göndermiştir. Bu paralar hazinenin gelirlerine “*irsâliye*” olarak kaydedilmiştir.

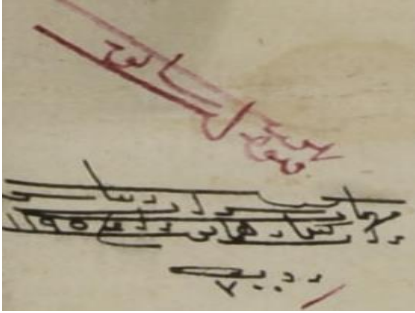
Söz konusu gelir ve gider defterlerinin yine bu defterlere ait kayıtlar üzerinden her bir maddesinin Başmuhasebeden karşılaştırılması gerekmekteydi. Gelir giderleri denetlemek görevini yüklenen Muhâsebe-i Evvel de denilen Başmuhasebe Kalemi'nin 17. yüzyılın başlarında kurulmuş olduğu düşünülmektedir. 17. yüzyıldan itibaren Mısır hariç, eyaletlerin gelirleri merkezle birlikte hesaplanmış ve bu hesapların tek bir elden görülmesi gerekince bir başmuhasebecinin emrinde yeni bir kalemin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur⁶⁵.

⁶⁵ Feridun Emecen, “Başmuhasebe Kalemi”, *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 133-134

Hazinenin gelir gider defterlerine yönelik kontrol istemi “başmuhasebeden *hesâb ola*”, “*tatbik ola*” gibi ifadelerle belirtilirdi. Bunun üzerine defterler önceki kayıtlarla karşılaştırılır⁶⁶, sonrasında her bir gelir gider maddesine notlar düşülür ve bazı işaretler konulurdu. Gelir gider grubundaki maddelerin ve bunlara ait tutarların doğruluğu göstermek üzere bazen maddelerin üzerinde bazen de altında yer alan meblağın başında sah (doğrudur) işareti bulunurdu. Rakamların bitiminde yer alan yanlamasına kısa bir çizgi de tutarların kontrol edildiğine işaret eder.

Defterlerin Kontrolünü Gösteren İki Ayrı Resim⁶⁷:

Resim- 1

Resim- 2

Bazı gelir gider maddelerinin tutarlarındaki farklılıklara yönelik Şam defterdarı tarafından düşülen şerhlerin de kontrol edilmesinin ardından başmuhasebeci ikinci defa şerh düşülürdü. Mesela, Saray kileri için temin edilen ürünlere yapılan masrafın tutarında duruma göre indirim ya da fiyat artırma yoluna gidilebilmekteydi. Bu şekilde olabileceği de ilgili defterlerde belirtilirdi. Başmuhasebeci bahsedilen meselenin defterlere böyle kaydedilip kaydedilmediğine bakılarak buna göre tekrar şerh düşülür ve bir önceki meblağ da gösterilirdi⁶⁸.

Gerçekleşen bu işlemlerin ardından gelir gider defterinin son sayfasının bitiminde kuyruklu imzanın hemen altına başmuhasebeden yapılan incelemenin neticesi verilirdi. Buna göre hazinenin toplam gelir meblağı hesap edilir ve bazen de bu gelirleri oluşturan kaynaklar kısa bir tasnife tabi tutulurdu. Bu gelirden yapılan masrafların yekûnu ve yine masrafların kısa bir tasnifi verilerek masrafların gelirden düşülmesiyle kalan meblağ -el-bâkî- elde edilirdi. Kalan meblağdan havale yapılmışsa havale tutarı gösterilir ve havaleden de kalan tutar tekrar “el-bâkî” altında yazılırdı. Son olarak da ilgili işlemin yapıldığı tarih ve imza atılırdı. Defterin bir kopyası hazırlanmış ise bu *sûret-dâde* olarak belirtilir ve bunun da tarihi düşülürdü⁶⁹.

⁶⁶ Her bir maddenin üzerine *ber-muceb-i kayd-ı Muhasebe-i Evvel* ya da *ber-muceb-i kuyûdât-ı sâbık* ibarelerinin yazılması karşılaştırma işlemini göstermektedir. Bk. *D.BŞM.ŞMH. 16997; C.ML. 772/31461*

⁶⁷ Resim- 1 için bkz. *C.ML. 772/31461*; Resim- 2: *D.BŞM.ŞMH. 17006*, s. 2

⁶⁸ *D.BŞM.ŞMH. 16997*, s. 10. Başka bir örnek için bkz. *aynı defter*, s. 4

⁶⁹ *D.BŞM. 2642; D.BŞM.ŞMH. 16997; D.BŞM.ŞMH. 17005; C.ML. 772/31461*

Masraf başlığı içerisinde cevâliden vazîfe alanların bulunduğu kısmın ise Anadolu muhasebesinde tatbik edilmesi istenmiştir⁷⁰. Başmuhasebe Kaleminin temeli oluşturulurken Anadolu muhasebesi müstakil başka bir kalem halinde teşkilatlanmıştır⁷¹. Bu kalemden gümrük ve mukataa gelirlerinden ücret alanların kayıtları tutulurdu⁷². Cevâlî dairesinden ücret/maaş alanların da hesapları bu kalemden görülmekteydi. Bu daireden maaş alanların bilgilerinin kaydedildiği cevâlî-horân vazîfe defterlerinin birer sureti İstanbul'a gönderilirdi. Bu müfredat defter Anadolu muhasebesinde kayıtlı vazîfe defterleriyle karşılaştırılır, maaş tutarları ise başmuhasebeden hesap ettirilirdi⁷³.

Defterlerin Risâle-i Felekiyye ile Karşılaştırılması

Risâle-i Felekiyye, ilk olarak Zeki Velidi Togan'ın 1930 yılında dikkatini çekmiştir. Alman araştırmacı Walter Hinz'in de kitap üzerinde çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Fakat kitap ile ilgili en önemli çalışmaları yapan muhasebe tarihçisi İsmail Otar'dır.

Risale-i Felekiyye'nin yazarı olan Abdullah el-Mazenderani'nin, İlhanlı devlet muhasebesinde üst seviyelerde bulunmuş bir muhasebeci olduğu anlaşılmaktadır. Siyakat yazısıyla hazırlanan Risale-i Felekiyye, İlhanlılar döneminde 1363 yılında yazılmış bir devlet muhasebesi kitabıdır. Devlet muhasebesini anlatan tek kitap tabii ki bu değildir. Bunun dışında İlhanlı Devletinde Saadetname (1309), Kanun-u Saadet (1336-1337) ve Cami-ül Hesap (1340) olmak üzere üç muhasebe öğretici kitabı da bulunmaktadır. En son yazılanı ise Risâle-i Felekiyye'dir. Burada muhasebe uygulamaları örneklerle anlatılmıştır⁷⁴.

Sözü edilen kitapta gelirlerin tespiti ve bu gelirlerden gerçekleşen harcamalarda paranın nereye ne miktarda sarf edildiğini göstermek üzere yedi defter tutulduğuna değinilmiştir. Bunlardan ilki günlük defter olarak da bilinen Ruznamçe'dir. *Tutarlar ve onların tahsis yerleri, kişilere verilen işler ve bunların esaslarının yazılması, işlerin ve anlaşmazlıkların neticelendirilmesi, dava ve muhakeme safhaları, kişi ve haberlerin gönderilmesi ve diğer yazılması gerekenler tespit amacı ile günlük deftere kayıt edilir*, kısacası meydana gelen her olay bu deftere yazılırdı⁷⁵. Burada yazılmış olan her gelir, tahsisat yeri belirtilmek suretiyle büyük defter olarak isimlendirilen Evarece Defteri'ne kayıt olunurdu⁷⁶. Ana defter mahiyetinde olan ilk iki defterin haricindekiler ise yardımcı defter özelliği taşırdı⁷⁷.

⁷⁰ C.M.L. 772/31461

⁷¹ Emecen, a.g.a., s. 134

⁷² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 347

⁷³ Samıkıran, a.g.m., s. 633

⁷⁴ Burada yer alan açıklamalar söz konusu kitabın editörlerinden Oktay Güvemli'nin *Risale-i Felekiyye – Kitab-us Siyakat Üzerine* başlığı altında verdiği bilgilerden alınmıştır. İlgili kitap için bkz. Abdullah Püser Mohammed Bin Kiya el-Mazenderani, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, Tercüme: İsmail Otar, (ed. Oktay Güvemli, Cengiz Toraman), İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası (İSMMMO) Yayınları, İstanbul 2013, s. 158-161

⁷⁵ El-Mazenderani, a.g.e., s. 210-211

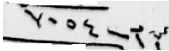
⁷⁶ El-Mazenderani, a.g.e., s. 222

⁷⁷ El-Mazenderani, a.g.e., s. 162

Kitapta yer alan defterlerde muhasebe kaidelerinin neler olduğu, nasıl bir muhasebe yöntemi izlendiği 18. yüzyıl Şam Hazinesi gelir gider defterleri ile bunlar karşılaştırılarak aşağıda izah edilmeye çalışılmıştır. Yapılan karşılaştırmada her bir rakamın **a. maddesi** Risale-i Felekiyye ile **b. maddesi** ise Şam Hazinesi gelir gider defterleriyle alakalı bilgileri vermektedir.

1.a. Kesirler ve Tam Sayılar: Kesirler, sadece rakamla değil isimlendirilerek siyakat yazısı ile gösterilmiştir. Sūdüs (altıda bir), rubu (dörtte bir), sülüs (üçte bir), nısf (yarım), sülusan (üçte iki) gibi. Kesirler tam sayının yanına değil, altına gelecek şekilde verilir⁷⁸.

b. Verilen kesirlerin isimleri aynı olup, bunlar tam sayının altına değil yanına yazılırdı⁷⁹.

		
Yevm	rub'	sümün
7054,5	1	1

2.a. Hesabın Başlığı - Adı: Başlık, hesabın maksadını ve muhtevasını belirtmek için hesabın başında yer alırdı.

b. Benzer durum bu defterlerde de geçerlidir. *Defter-i muhâsebe-i vâridât ve masârif-i Hazine-i Âmire-i Şam* gibi.

3.a. Tarih: Hesabın başlığından sonra muhasebe kaydının ne zaman yapıldığına dair tarih düşülürdü.

b. Aynı şekilde esas başlığın altında girizgâh kısmı olarak da ifade edilen yerde hesapların tarihi belirtilirdi.

4.a. Caize (kontrol işareti): Tutarın doğruluğunun tespitinde tutarın sonuna “hob (iyi)” işareti çekilirdi. İkinci kez kontrol yapılırsa, bu “2” rakamı ile gösterilir ve yanına “doğruluğuna şahidim” manasında *vallahi* yazılırdı⁸⁰.

b. Meblağ ve tutarların kontrolü “sahh (doğrudur)” ya da rakamların sonunda yer alan kısa bir çizgi, bazen de her ikisi ile gösterilirdi.

5.a. Günlük defterdeki (ruznamçe) kayıtlar, evarece, tahvilat ve müfredat defterlerine aktarıldı. Bu işlemden sonra nakil olunan deftere “bihi (doğru)” günlük deftere ise “kubele (karşılaştırıldı)” ibaresi yerleştirilirdi⁸¹.

b. Defterlere ait kayıtlarla yapılan karşılaştırmayı göstermek üzere gelir gider maddelerinin üzerine Başmuhasebedeki kayıtlar gereği (*ber-müceb-i kayd-ı Muhâsebe-i Evvel*) ya da önceki kayıtlar gereği (*ber-müceb-i kuyûdât-ı sâbık*) ibareleri konulurdu. Ancak karşılaştırma işleminin yapıldığına dair ibarenin konulduğu defterler bir yıl için hazırlanan “defter başlıklı muhasebeler”dir⁸².

⁷⁸ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 168

⁷⁹ *D.BŞM. 2315*, s. 5

⁸⁰ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 176

⁸¹ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 210

⁸² Hazine ruznamçeleri kitapta verilen ruznamçe defterine denk değildir. Öyle ki kitapta verilen bu deftere gün içerisinde meydana gelen her olay yazılırdı. Hazine ruznamçelerinde ise yalnızca hazine gelir

6.a. Terkin (Vazgeçme, Bırakma): Doğru olmadığı anlaşılan defter kaydının silinmesi ve kazınması istenmediği için hatalı/yanlış kaydın üzerine *terkin* sözcüğü yazılırdı⁸³.

b. Mevcut defterlerde “terkin”e⁸⁴ rastlanılmamıştır. Terkin yerine ise hesap maddelerinin üzerine uzun bir çizgi çekilir⁸⁵, bu işlem hesabın iptalini gösterirdi. Defterlerde oldukça nadir görünen bir durumdur. Bunun dışında tenzilat, mümteniât, zam, mütehasıl, muhdes gibi hesaplar bir çeşit düzeltme, mükerrer yazımların önlenmesi için yapılan işlemlerdi⁸⁶.

7.a. Medd (Uzatma İşareti): Kayıtlarda bazen sözcüğün, yapısına göre, uzatılması icap etmektedir. Mesela, el-bâkî gibi. Daha çok başlık niteliğindeki sözcükler için geçerlidir.

b. Temel ve ara başlıklar medd usulü ile düzenlenirdi. Mesela, el-i ___râd, el-mevâcibâ ___ t gibi.

8.a. Minhâ (Ondan) ve Minzâlîke (Bundan): Bunlar, bir önceki toplamdan yapılan işleme göstermek üzere kullanılırdı⁸⁷. İkisinin bir arada kullanımına bir örnek:

İhracat.....

Ücretler, öğrenci bursları, maaşlar, görevliler, bayındırlık işleri: 20.000 Dinar

Minhâ

Ücretler, öğrenci bursu, maaşlar, görevliler: 15.000 Dinar

Minzâlîke

Ücretler, burslar, maaşlar: 10.000 Dinar

(İkinci kez) minhâ

Ücretler: 5.000 Dinar

(İkinci kez) minzâlîke

Özet olarak: 2.000 Dinar

İşlem böyle “*minhâ*” ve “*minzâlîke*” şeklinde devam eder⁸⁸. Hesaplar önce hepsi birden yazılır ve birer birer azaltılırdı. Hesapların birer birer azaltılması suretiyle yazılmasının nedeni kayıtlarda yapılacak hilenin önüne geçmektir⁸⁹. Muhasebe

giderleri tespit edilmekte, nitekim Şam Hazinesi’ne ait olanlar böyledir. Her ikisi için ruznamçe sözcüğünün kullanılmış olması kayıtların haftanın günleri altında gösterilmesindedir.

⁸³ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 176

⁸⁴ Ancak, bu defterler haricinde 10151 Numaralı Maliyeden Müdevver Defterinde *terkin* sözcüğünün kullanımı şöyledir: Hac masrafları için havale edilen bazı yerlerin gelirlerinin birtakım nedenlerle havaleleri iptal edilmiş, bunların yerine söz konusu masrafa yeni havaleler yapılmıştır. İptal edilen havaleleri belirtmek için bu sözcük kullanılmıştır. *Mukaddemâ gönderilen havâle ahkâmının Hazine-i Âmirem defterlerinde mahalleri terkin olunmak için...* Bk. *MAD. 10151*, s. 175

⁸⁵ *D.BŞM.ŞMH. 16997*, s. 10

⁸⁶ Çakır, *a.g.m.*, s. 186

⁸⁷ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 176

⁸⁸ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 194

⁸⁹ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 183

sisteminde merdiven basamağı veya basamak usulü⁹⁰ esas alındığında “*minhâ*” ve “*minzâlike*” usulündeki tekrarlar kaldırılmıştır⁹¹.

b. “*Minhâ*” kelimesi toplam gelir tutarına işaret etmektedir. Nitekim bu durumu göstermek üzere toplam gelirden (ondan) yapılacak masrafların ve havalelerin hemen üzerinde bu kelime yer alırdı. “*Zâlike*” ise sadece ruznamçe icmâllerinde “*vuzi’a (min) zâlike*” şeklinde görülmektedir ve “bundan şu masraf edildi” anlamında olup giderleri anlatmak için kullanılırdı⁹². “*Bundan*” sözcüğünden kastedilen ise hazineye yapılan ödemeler yani gelirlerdir. Hazine defterlerinde ikincisine göre ilki daha fazla kullanılmış, ancak Risale-i Felekiyye’deki gibi yaygın bir kullanıma sahip değillerdir. Defterlerde sadece burada verildikleri gibi kullanılmışlardır.

9.a. *Haşv (Doldurma) ve Bariz (Belirtme): Maliye deyimi olarak haşv, bir yazıdan, tespit edilenden, anlatılandan demektir. Haşv kayıtları daha anlaşılır kılar. Bariz, hakikatte hangi meblağ kastediliyorsa onun zikrinden (belirtilmesinden) ibarettir. Kısacası haşv konuyu, bariz ise rakamları anlaşılır kılmaktadır. Her ikisine dair verilen örneğin bir kısmı:*

Hilafet merkezi Bağdat’ın yöneticilerine koyun bedeli olarak 1.000 baş beheri 4 Dinar’dan yekun 4.000 Dinar

Dökümü

Şhrin emirleri adlarına

700 baş 2.800 Dinar

Emir Ali: 300 baş 1.200 Dinar

Emir Kutlag: 200 baş 800 Dinar

Emir Alaeddin: 200 baş 800 Dinar⁹³

b. Oldukça kısaltılarak verilen gelir gider maddelerinin ve rakamlarının bazılarında dair açıklama yapılmasına gerek görülmüştür. Ancak kitapta geçen *haşv* ve *bariz* olarak bir isimlendirme yoktur. Muhasebe icmal defterinden bir örnek⁹⁴:

‘*An-mâl-ı*

Bakâyâ-yı ba’zı maktû’ât-ı mezkûra tâbi’ Hazîne-i Şam vâcib sene-i merkûmîn.

- ‘*an-mâl-ı*

Bakâyâ-yı mezra’a-ı ‘Atâyâ tâbi’-i İklîmü’z-Zebîb ‘an-taksît sene 1152

20 gurûş-ı esedî

- ‘*an-mâl-ı*

Maktû’a-ı tercümanlık-ı Mahkeme-i Kuds-ü Şerîf

50 gurûş

Yekûn

⁹⁰ Osmanlı Devleti, 14. yüzyıl sonlarında İlhanlılardan merdiven yöntemini almış ve değişen ihtiyaçlara göre geliştirerek kullanmıştır. Ancak Osmanlı merdiven yöntemi adını kullanmamıştır. Bk. El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 195’te 45 numaralı dipnot ve s. 184’te 40 numaralı dipnot.

⁹¹ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 194

⁹² Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde SİYAKAT Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 480

⁹³ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 181

⁹⁴ *D.BŞM. 2315*, s. 3

70 gurûş

10.a. İzafet (Ekleme): Bir hesabın tutarı tespit edildikten sonra, o hesaba bir ilave yapılırsa, buna “izafet/ilhak” denir. Eklenen kısmın, müfredatı varsa bu da gösterilir⁹⁵.

b. Herhangi bir hesabın tutarına yapılan ilave “izafet” sözcüğü yerine *zamm* ve *ilhak* sözcükleriyle belirtilirdi. Birincisi gelir gider defterlerinde mevcut iken ikincisine bunların dışındaki kayıtlarda rastlanılmaktadır. Gelirler kısmındaki tutarlara bir ilave yapılmış ise de bu çoğunlukla belirtilmez, ancak farklı kayıtlardan tespit edilebilirdi⁹⁶.

11.a. Baki (Eksik, Kalan) ve Ziyade (Artan): Elde edilen toplam tutarlar ile harcamaların birbirine denk olması gerekmektedir. Aksi takdirde harcamalar (çıkışlar) fazla ya da eksik olurdu. Sonuç her ne olursa olsun hesabın bitiminde buna dair mutlaka kısa bir açıklama yapılması gerekmektedir. Mesela, toplanan tutar çıkışlara eşitse, paranın asıl tutarının karşısına *el-masruf bi-tamamihi* (tamamı ile sarfedildi) yazılırdı⁹⁷.

b. Çoğunlukla hesapların fazla veya eksik olduğu belirtilmeden sadece “*el-bâki*” (kalan) başlığı altında rakamlara yer verilirdi. Bunun dışında “*el-bâki*” altında hazine hesaplarının fazla ya da açık verdiğini gösteren bir açıklama da bulunurdu. Nitekim gelir fazlası *ziyâde-i irâd ‘ani’l-masârif*⁹⁸, hazinenin açık verdiğini ise *ziyâde-i masârif ‘ani’l-irâd*⁹⁹ ibarelerinden anlaşılırdı. Nadir olmakla birlikte bazen de “kalan” sözcüğünden sonra gelir fazlasını oluşturan tutarın ilgili defterdarın kendisinde olduğu ifade edilirdi¹⁰⁰.

12.a. Her vilayetin bir senelik gelirini ve bu gelirden ne miktar sarf edildiğini gösteren müfredat defterleri (eyaletlerin gelir-gider defteri) oluşturulurdu¹⁰¹.

b. Şam Hazinesi muhasebe defterleri de bir nevi böyledir. Ancak muhasebe defterleri eyaletin tüm gelirlerini değil sadece hazineye ait kalemleri ve bu kalemlerden yapılan masrafları içerirdi.

13.a. Masrafların, bütçelenmiş (kararlaştırılmış-*mukarreriye*) ve eklenmiş (*ıtlakiye*) halinden başka bir şekilde olması istenilmezdi.

Kadırlara, öğrencilere verilen paralar, mali işlerde görevlilerin ücretleri, posta hizmetleri ve inşaat işleri için sarf edilecek tutarlar önceden tespit edilmiş, kararlaştırılmıştır.

Sultan, onun haremî ve şehzadeler için lazım olan malzeme ve yapılan masraflar, Vezaret Divanı üyelerinin ücretleri, Devlet Hazinesi, çamaşırhane, at ahırları ve benzeri yerlerin malzeme ve başka ihtiyaçlarının karşılanması için

⁹⁵ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 186

⁹⁶ MAD. 692, s. 253, 258

⁹⁷ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 189. Diğer durumlara dair bkz. s. 190, 191 ve 192

⁹⁸ D.BŞM.ŞMH. 17013, s. 12

⁹⁹ D.BŞM.ŞMH. 17045, s. 17; D.BŞM.ŞMH. 17046, s. 16

¹⁰⁰ Der-yed-i defterdâr-ı mûmâ-ileyh, bkz. D.BŞM.ŞMH. 16994, s. 5; D.BŞM.ŞMH. 16996, s. 5

¹⁰¹ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 234

gerçekleşen masraflara da ıtlakiye (ekleme) denir, her birinin tutarı belli olmakla birlikte değişiklik de gösterebilirdi¹⁰².

b. Hazinenin masrafları önceden tespit edilerek bunlar defterlere bu haliyle yazılırdı. Harcamaların kararlaştırılmış olmasının yanında duruma göre, ender olmakla birlikte, yeni masraflar eklenebilir veya mevcut bazı masrafların tutarları farklılık arz edebilirdi. Böylesi bir halin ferman gereği olduğu belirtilir ve defterlere de bu şekliyle kaydedilirdi. Nitekim tamirat masrafları ve saray kileri için temin edilen ürünlere yönelik harcamalar bu türdendi¹⁰³.

14.a. Eyalet gelirleri kararlaştırılmış ve eklenmiş harcamalara sarf edildikten sonra kalanın harcanması maliye usullerine göre yürütülürdü. Aksi takdirde ibranameler (özel izinler) karşılığında ya da havaleler için kullanılırdı¹⁰⁴.

b. Kalan meblağın öncelikle Merkezi Hazine'ye gönderilmesi gerekmektedir. Bunun dışında verilen hükümler doğrultusunda yine hazinenin bazı masraflarına havale oluna bilinirdi¹⁰⁵.

15.a. Giriş ve çıkışların bir arada ya da ayrı defterler halinde yazılma usulleri vardır. Bunlardan giriş ve çıkışların beraber yazılma usulü tercih edilmiştir¹⁰⁶.

b. Gerek “tarih başlıklı ruznamçelerde” gerek ise “defter başlıklı muhasebelerde” ve bunların icmalarında gelir ve giderler tek bir defterde yer almıştır.

Görülüyor ki muhasebe kaideleri, yöntemi Risale-i Felekiyye'den 337 yıl sonrasında Şam Hazine gelir gider defterlerinde hemen hemen aynen uygulanmıştır. Muhasebe kuralları hususunda kitapta verilen başlık ve isimlendirmeler hazine defterlerinde ya çoğunlukla kullanılmamış ya da bunlarda bazı değişiklikler söz konusu olmuştur. Hem kitapta hem de hazine defterleri arasında yer alan ruznamçelerin fonksiyonu ise birbirinden farklıdır.

Sonuç

Öncelikle bu çalışmada 18. yüzyıl Şam Hazinesi gelir gider hesaplarına yönelik tutulan defterlerin neler olduğu tespit edilmiştir. Gelir gider defterlerinin incelenmesiyle defterlerin isimlerinde, kayıt usullerinde ve muhtevalarında zamanla birtakım değişikliklerin meydana geldiği saptanmıştır. Hazine ruznamçeleri, daha ziyade 17. yüzyıl için, düzenli bir seriden oluştuğu görülür. 18. yüzyılı esas alan bu çalışmada ise ulaşılabilen ruznamçelerin en geç tarihli olanı 1717 senesine aittir. “Tarih başlıklı ruznamçeler”in yerini “defter başlıklı muhasebeler”in ne zaman aldığı sorusuna ise kesin bir cevap vermek mümkün görünmemektedir. Ruznamçelerdeki hesapların tutulduğu sürenin belirsizliğine karşın muhasebeler bir senelik gelir gider hesaplarını içerirdi. Masraf maddeleri, özellikle mevâcib kayıtları, ruznamçelerde

¹⁰² El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 244

¹⁰³ *D.BŞM.ŞMH. 16997*, s. 10; *D.BŞM.ŞMH. 16994*, s. 4

¹⁰⁴ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 244

¹⁰⁵ 1736-37 hazine harcamalarından 9283,5 kuruş fazla kalmıştır. Bu meblağdan 4267 kuruşunun hac masrafına ve hac güzergâhında bulunan Burcuhan-ı Ataş kalesinin tamiratına sarf edilmesine yazılı hüküm gereği karar verilmiştir. İlgili kayıt için bkz. *D.BŞM.ŞMH. 16994*, s. 6

¹⁰⁶ El-Mazenderani, *a.g.e.*, s. 292 ve 293

daha ayrıntılıydı. Muhasebelerde bu kayıtların içeriğine dair bilgiler kısaltılarak toplu bir halde gösterilirdi. Ancak muhasebe defterlerinin gerek cevâlî gerekse kale muhafızlarının mevâcib kısımlarının bunlara ait defterlerden yararlanılarak hazırlandığı da bilinmektedir. Defter başlıklı muhasebeler yüzyılın sonuna doğru yerlerini yine defter başlığı altında “varidat ve masarifat”lara bırakmıştır; ancak bu defterlerde hac kileri masrafına ait mahsub kayıtları bulunmamaktadır.

Muhasebe defterlerinde gelir maddelerine şerhler düşülmüş ve bu şerhler defterlerde giderek artmıştır. Gelirlere yönelik açıklayıcı bilgiler hem hazinenin tahsil edilemeyen gelirlerini hem de böyle bir duruma neden olan etmenleri tespit etme hususunda oldukça önemlidir. Hazine defterlerinin bir seri halinde incelenmesi sonucunda mevcut gelirlere zamanla yeni gelirlerin eklendiği, masraflarda tamirat gibi olağandışı harcamalara artık hazinenin gelir kaynağı ayırmadığı tespit edilebilir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer çıkarım da İlhanlılar zamanında yazılan muhasebe kitaplarından biri olan Risâle-i Felekiyye ile ilgilidir. Sözü edilen kitap ile hazine defterleri kıyaslandığında muhasebe uygulamalarıyla kurallarının benzer olduğu görülmüştür. Osmanlı Devleti’nin kendisine vergi ödediği İlhanlıların mali uygulamalarını örnek aldığı, Şam Hazinesi gelir gider hesap defterleriyle bir kez daha teyit edilmiştir. Ancak zamanın ihtiyacına göre Osmanlı Devleti’nde defter sayısının arttığı bununla birlikte bazı defterlerin içerdiği bilgileri toplu ve kısaltılmış olarak gösteren icmallerin de hazırlandığı bilinir.

Risale-i Felekiyye’de görüldüğü üzere İlhanlılar muhasebe sisteminde öncelikle kavramları tanımlamaya onlara ad koymaya çalışmıştır. Böylece muhasebeye dair oluşan terminoloji hazine defterlerinde bir nevi hayata geçirilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi: AE.SABH.1, 297/19926.

Bâb-ı Defteri Baş Muhâsebe Kalemi (D.BŞM): 1087, 2315, 2403, 2642.

Bâb-ı Defteri Baş Muhâsebe Şam Hazinesi Kalemi (D.BŞM.ŞMH): 16994, 16996, 16997, 17003, 17005, 17006, 17008, 17013, 17011, 17020, 17022, 17023, 17025, 17034, 17035, 17039, 17045, 17046, 17049, 17050, 17051, 17052.

Cevdet Tasnifi: C.ML. 772/3146.

Kâmil Kepeci Tasnifi (KK): 2364, 2366, 2368.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 692, 876, 880, 1791, 1938, 2394, 2520, 2526, 2530, 2535, 4475, 4583, 4913, 5689, 10151, 22806.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-66), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-65), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım I ve II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999.

Sahillioğlu, Halil, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 2002.

Temel Kaynaklar

Abdullah Püser Mohammed Bin Kiya el-Mazenderani, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, Tercüme: İsmail Otar, (ed. Oktay Güvemli, Cengiz Toraman), İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası (İSMMM) Yayınları, İstanbul 2013

Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c. I, Tıpkıbasım, Ankara 2009

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, hzl. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1992

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ayverdi İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, c. III, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2011

Bahit Muhammed Adnan, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, Çev. Mehmet Akif Erdoğru, Er Yayıncılık, İstanbul 2017

Barkan Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu “Bütçe”leri’ne Dair Notlar”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, c. I, hzl. Hüseyin Özdeğer, İstanbul 2000, s. 607-619

Çakır Baki, “Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, hzl. Mehmet Genç – Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, ss. 167-195

Çiçek F. Ahmet, *1592 Tarihli Şam Eyaleti Muhasebe İcmal Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elâzığ 1999.

Elitaş Cemal, vd. *Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008

Emecen Feridun, “Başmuhasebe Kalemî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Kısaltma: *DİA*), c. 5, İstanbul 1992, ss. 133 -135

Ergin Osman, *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 2005.

Genç Mehmet ve Özvar, Erol (ed.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 2*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006.

Göyünç Nejat, “Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. 10 / sy. 10, İstanbul 1990, ss. 1-37

İpşirli Mehmet, “Some Remarks on the Province of Damascus and its Budget for March 1578 – March 1579, under the Governorship of Sokulluzade Hasan Pasha”,

Proceedings of the International Symposium on Bilad al-Sham During the Ottoman Era, Damascus, 26 – 30 September 2005, İstanbul 2009, ss. 57-70

Kılıç Orhan, “Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri”, *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), sy. 31, 2012, ss. 87-127.

Kütükoğlu Mübahat, “Defterdâr”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, ss. 94-96.

Öztürk Said, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihî Gelişimi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Öztürk Temel, “Osmanlılarda Malî Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri: Trabzon Örneği”, *Bilig*, sy. 56, 2011, ss. 211-234.

Özvar Erol, “Rum Eyaletine Ait H. 1043-44/ M. 1634-35 Tarihli “Bütçe”nin Tahlili”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, c. III, Ankara 1999, ss. 150-157.

_____, “Osmanlı Devleti’nin Bütçe Harcamaları (1509 – 1788)”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, hzl. Mehmet Genç – Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, ss. 197-236.

_____, “Osmanlılar (Medeniyet Tarihi / Malî Yapı)”, *DİA*, c. 33, 2007, ss. 521-525.

Rafeq Abdul-karım, *The Province of Damascus 1723-1783*, Published by Khayats, Beirut 1970.

Sahillioğlu Halil, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, c. IV / sy. 7-8, 1967, ss. 1-34.

_____, “Sıvış Yılı Buhranları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 27 / sy. 1-2, 1967, ss. 75-111.

_____, “Yemen’in 1599 – 1600 Yılı Bütçesi”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, ss. 287-319.

_____, “Ruznâmçe”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, 30 Nisan – 2 Mayıs 1986, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, ss. 113-139

_____, “1683 – 1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Hazine Gelir ve Gideri”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, hzl. Mehmet Genç – Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, ss. 149-165.

Samıkıran Günay Korkmaz, “18. Yüzyılda Şam Cevâlisi ve Cevâlî-horân Vazîfe Defterleri”, *CIEPO 22*, (*Comite International des Etudes Pre Ottomanes et Ottomanes = Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi*), (4 – 8 Ekim 2016), Trabzon, c. II, (ed. Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak), Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2018, ss. 631-646.

Unat Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988

YUNAN İŞGALİNİN AYDIN SANCAĞINDA YARATTIĞI EKONOMİK TAHRİBAT

The Economic Improvement Through the Greek Labor of Aydın

GÜNVER GÜNEŞ*

Özet

Yunan işgal dönemine ait anlatımlar ve istatistikler burada yaşayan Türklerin korkunç bir felaketle karşılaşmış olduklarını belirtmektedir. Türkler Yunanlıların acımasız uygulamaları nedeniyle kendi topraklarında sığınmacı durumuna düşmüşlerdi. Bir şekilde canını kurtarabilenler topraklarına geri döndüklerinde evlerini yakılıp yıkılmış buldular. Yeni ev yapımı için ne para bulabildiler nede kereste sağlayabildiler. Başaklı ürün tarlalarının yerinde yakılmış ekinlerin yanık kalıntılarıyla karşılaştılar ve yeni ekin yapabilmek için tohumdan yoksun bulunmanın sıkıntısını çektiler. Aydın köylüsü tohum bulabilse bile tarlayı sürececek pek az sabana sahipti. Sapanlar ya Yunan askerlerince parçalanmış ya da çalınmış durumdaydı. Atların, eşeklerin ya da koyunları yeniden yeterli sayıya getirilmesi nice kuşakların ömrü boyunca hayvan getirilmesi ve yetiştirilmesiyle gerçekleşebilecek bir mesele haline gelmişti. Yangınla birlikte ticari alanlar ve buralarda dizilmiş mağaza, dükkân, hanlar kül olmuştu. Köprüler yıkılmış, demiryolu bir süre de olsa kullanılamaz hale gelmişti. Tahkikat Heyeti Raporunda Yunan işgalinin bölgeye kan ve ateşten başka bir şey getirmediği belirtilmiş, on binlerce Türkün malını ve daha birçok kıymetli eşyasını bırakarak iç bölgeye kaçmak zorunda kaldığı belgelenmiştir. İşgalin bölgedeki ekonomik yapıyı nasıl olumsuz etkilediği tarafsız gözlemciler tarafından da somut biçimde ifade edilmiştir. Tarım arazileri Yunan askerleri tarafından talan edilirken, İşgal sürecinde ticari alanlarda tahrip oldu. Aydın büyük yangınında neredeyse şehrin yarısı yanmaktan kurtulamamıştır. Yanan yerler arasında Cuma, Tabaklı, Ramazan Paşa, Dükkânönü mahalleleri yanında ekonomik yaşamın canlı olduğu Hasan Paşa, Sebze Çarşısı, Kasaplar Çarşısı, Manifatura ve Kunduracılar Çarşısı ile zengin ve gösterişli Rum Mahallesi de bulunuyordu. İşgal sürecinde ardi arakası kesilmeyen gasp olayları yaşanmıştır. Resmî belgeler Yunan askerlerinin yerli Rumlarla birlikte gerçekleştirdikleri gasp ve yağma eylemleriyle doludur. Yunan askerleri, yaktıkları köylerdeki hayvanları, Aydın'a getirerek satmışlardır. Aydın ve civar köylerdeki hayvanlar gasp edilerek, Rum kasapları vasıtasıyla sattırılmıştır. Özellikle Yunanlıların Anadolu'dan çekilişleri esnasında gerçekleştirdiği eylemler insanlık adına yüz kızartıcı olduğu kadar yarattığı ekonomik tahribatta büyük olmuştur. Aydın'ın en doğusundaki Burhaniye'den en batısındaki Söke'ye kadar olan tüm yerleşimler ya tamamen ya da kısmen yakılmış ve yıkılmıştır. Birçok insan evsiz, barksız aç ve sefil kalmıştır. Tarımsal araziler kullanılamaz hale gelmiş, su kaynakları kurutulmuş ya da zehirlenmiş idi. Mahsulün büyük kısmı telef olmuş, işgalden

* Dr. Öğr. Üyesi, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

olumsuz etkilenen çiftçi toprağını ekemez hale gelmişti. Yunan işgal dönemine ait anlatımlar ve istatistikler burada yaşayan Türklerin korkunç bir felaketle karşılaşmış bulduklarını belirtmektedir. Yunanlıların acımasız uygulamaları nedeniyle kendi topraklarında sığınmacı durumuna düşmüşlerdi. Bir şekilde canını kurtarabilenler topraklarına geri döndüklerinde evlerini yakılıp yıkılmış buldular. Yeni ev yapımı için ne para bulabildiler nede kereste sağlayabildiler. Başaklı ürün tarlalarının yerinde yakılmış ekinlerin yanık kalıntılarıyla karşılaştılar ve yeni ekin yapabilmek için tohumdan yoksun bulunmanın sıkıntısını çektiler. Aydın köylüsü tohum bulabilse bile tarlayı sürececek pek az sabana sahipti. Sapanlar ya Yunan askerlerince parçalanmış ya da çalınmış durumdaydı. Atların, eşeklerin ya da koyunları yeniden yeterli sayıya getirilmesi nice kuşakların ömrü boyunca hayvan getirilmesi ve yetiştirilmesiyle gerçekleşebilecek bir mesele haline gelmişti. Yangınla birlikte ticari alanlar ve buralarda dizilmiş mağaza, dükkân, hanlar kül olmuştu. Köprüler yıkılmış, demiryolu bir süre de olsa kullanılamaz hale gelmişti.

Anahtar Kelimeler; Aydın, ticaret, tarım, Yunan işgali, mezalim

Abstract

The statements and statistics of the Greek occupation period indicate that the Turks living here faced a terrible disaster. The Turks had become refugees in their own lands because of the relentless practices of the Greeks. Those who could save their lives somehow returned to their lands and found their homes burned. They found no money for new house construction or they could provide lumber. They encountered burnt crops of crops burned at the site of the Virgo crop fields and suffered from lack of seed to make the new crop. Aydın villagers had little sainthrough the field even though he could find seeds. The straps were either broken or stolen by the Greek soldiers. The return of horses, donkeys or sheep to a sufficient number had become an issue that could be brought about by bringing and rearing animals throughout the life of many generations. The commercial areas along with the fire and the shops, shops and inns lined up there. The bridges were demolished, and the railway had become unusable for a while. In the Report of the Investigation Board, it was stated that the Greek occupation brought nothing but blood and fire to the region, and it was documented that tens of thousands of Turks had to flee their possessions and many other valuable items and flee to the inner region. Neutral observers have also expressed how the invasion affects the economic structure in the region. While the farmland was being plundered by Greek soldiers, the occupation was destroyed in commercial areas. Nearly half of the city was burned in the big fire of Aydın. Burning places Friday, Tabakli, Ramazan Pasha, Dükkânönü neighborhoods alongside the economic life of Hasan Pasha, Vegetable Bazaar, Butchers Bazaar, Manifatura and Kunduracılar Bazaar and rich and flashy Rum District was also located. In the process of occupation, unseen extortion incidents occurred. The official documents are full of the acts of extortion and looting of Greek soldiers with the local Greeks. The Greek soldiers sold the animals in the villages they burned to Aydın. Animals in Aydın and the surrounding villages were seized and sold through the Greek butchers. Particularly, the actions of the Greeks during their withdrawal from Anatolia were

great in the face of the economic destruction of humanity. All the settlements from Burhaniye to the west of Söke in the east of Aydın were either completely or partially burned and destroyed. Many people are homeless, hungry and miserable. Agricultural land became unusable, water sources were dried or poisoned. Most of the crop was destroyed and the farmer, who was negatively affected by the occupation, had become unable to plant the soil. The statements and statistics of the Greek occupation period indicate that the Turks living here faced a terrible disaster. Due to the relentless practices of the Greeks, they had become refugees in their own lands. Those who could save their lives somehow returned to their lands and found their homes burned. They found no money for new house construction or they could provide lumber. They encountered burnt crops of crops burned at the site of the Virgo crop fields and suffered from lack of seed to make the new crop. Aydın villagers had little sainthrough the field even though he could find seeds. The straps were either broken or stolen by the Greek soldiers. The return of horses, donkeys or sheep to a sufficient number had become an issue that could be brought about by bringing and rearing animals throughout the life of many generations. The commercial areas along with the fire and the shops, shops and inns lined up there. The bridges were demolished, and the railway had become unusable for a while.

Key Words: Aydın, trade, agriculture, Greek occupation, atrocities

Giriş

Aydın ili öteden beri önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Aydın'ın bu özelliği daha çok İzmir'den yapılan ihracatın bir transit merkezi olmasından kaynaklanmaktadır.

Cumhuriyet öncesi dönemde ticaret büyük ölçüde yabancı firmaların, acentelerin ve azınlıkların elindeydi. Tarımsal üretime dayalı olarak gelişen bu ticari yoğunluk Aydın ovasında üretilen ürünlerin ve çıkarılan madenlerin İzmir Limanına oradan da uluslararası pazarlara aktarılmasıyla sonuçlanan bir seyir izliyordu¹.

I. Dünya Savaşı yıllarında milli iktisat politikası ile milli tüccarını, milli bankasını, milli kooperatifini yaratmak isteyen İttihat ve Terakkinin yoğun propaganda ve politikalarına şehirdeki nüfusça fazlalığına rağmen Türklerin ticari alanda etkisizliği gerçekten dikkat çekicidir. Bütün bunlara karşın yine somut adımlar atılmıyor değildi. İttihat ve Terakkinin girişimleriyle Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi yerli üreticiyi yabancı şirket ve simsarlara karşı koruma amaçlı oluştururken, Milli Aydın Bankası da Batı Anadolu üreticisinin sermaye eksikliğini gidermeye çalışacaktı. Türk halkını sömüren Emperyalizm Batı Anadolu'da ki ekonomik ve ticari çıkarlarına ilk karşı koyuş bu çerçeve de Aydın'da gerçekleşecekti. Oysa küçük çaplıda olsa olumlu gelişmeler Yunan işgaliyle sekteye uğradı.

¹ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 53. "Aydın", *Yurt Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1982, s.1031. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak; Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s.106-158, Cihan Özgün, *1850-1923 Yılları Arasında İzmir'in Hinterlandı Olarak Büyük Menderes Havzasında Ticaret ve Ticaret Yolları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004, s. 150-152

Millî Mücadele tarihimiz pek çok önemli olayı bünyesinde barındırmaktadır. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinin ise Millî Mücadelenin başlaması noktasında ayrı bir yeri vardır. Anadolu'da Yunan işgalinin başlaması ve işgal sırasında yaşanan olaylar şunu gösteriyor; Mütareke, son derece acımasız bir şekilde uygulanacaktır. İşgal görevinin Paris Barış Konferansı sonrası Yunanlılara verilmesi Anadolu topraklarının yabancı güçlerin denetimine geçmesi anlamına geliyordu. Bu Türk milletinin haremî ismetine tecavüz demektir. Yunanlıların Batı Anadolu'yu işgalleri sırasındaki icraatları İtilaf Devletleri temsilcilerine iletilmiş ise de bu konu da İtilaf Devletlerinin kayıtsız kaldıkları, hatta Türkleri itham eden bir siyasi tavır takındıkları görülmüştür. Yunan işgali İzmir'le sınırlı kalmamış ve kısa sürede geniş bir alana yayılmıştır. Yunanlılar işgal ettikleri hemen her yerde, işgalleri sürecinde bir plan dahilinde işgal siyasetlerinin bir gereği olarak İzmir'in işgal günü sergiledikleri vahşi, barbar eylemlerini daha geniş bir coğrafi alana taşımışlardır². 1919 yılında başlayan Yunan işgalinin Batı Anadolu'da yaratmış olduğu tahribatla ilgili yazılmış resmi raporlar ve yapılmış bilimsel araştırmaların sonuçlarına göre, Yunan işgali sürecinde en fazla tahrip olan bölge Aydın Vilayeti olmuştur. Aydın Sancağı ve Sancağın kuzeyinde yer alan bütün yerleşimlerde büyük tahribatı en acı şekilde yaşamışlardır. Yunan Kuvvetleri 27 Mayıs 1919'da Aydın'ı işgal eder etmez, bölge de yaşayan Türklere zulmetmeye başlamışlardır³. Aydın Sancağı Yunan mezaliminin en vahşi görüntülerine sahne olmuştur. Kasaba merkezinden köylere doğru ilerledikçe bu katliam ve zulümlerin şiddeti daha büyük artış göstermiştir. Bütün bu insanlık dışı eylemler uygar dünyanın temsilcileri önünde gerçekleşmiştir. Türk-Yunan Savaşı bittiğinde tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi Aydın ve çevresi de yıkıntı ve harabe haline gelmiştir. Yüzlerce, binlerce insan ölmüş, sakat kalmış, kadınların kızların ırzlarına tecavüz edilmiş, yerli halk topraklarını, mal ve mülklerini terk ederek göç etmek zorunda kalmıştır. İşgal süreci Yunan ordusu adına utanç verici tablolar bırakmıştır. Yunanlıların yerli Rumlarla birlikte yaptıkları zulümler ve bu zulümler karşısında medeni dünyanın temsilcisi olduklarını söyleyen İtilaf Devletlerinin sessizliği, hatta yapılan insanlık dışı davranışlara rağmen Yunan siyasetini desteklemeleri Batı Anadolu'da yaşanan trajediyi büyük boyutlara taşımıştır.

Yunan İşgalinin Aydın'da Yaratığı Ekonomik Tahribatın Boyutları

Yunan kuvvetleri 27 Mayıs 1919 günü üç koldan Aydın'a girerek, şehri işgal etmiştir⁴. İşgal sırasında herhangi bir olay olmamış⁵ Yerli Rumların alkışları arasında işgal gerçekleşmiştir⁶. İşgal günü çarşı Yunan bayraklarıyla donatılmıştır. Sultani

² Mustafa Turan, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali (15 Mayıs 1919), *Türkler Ansiklopedisi*, XV., Ankara 2002, s. 761

³ M. Şefik Aker, *İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali*, C. II, İstanbul 1937, s. 11, Yunan işgalinin ayrıntılı anlatımı için bkz; Asaf Gökbel, *Millî Mücadele'de Aydın*, Aydın 1964, s. 129-132, Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, İstanbul 1969, s. 1915, *Türk İstiklâl Harbi*, Batı Cephesi, c. 2, Kısım: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1963, s. 88-89, Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli- 1919-1923)* Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 141, Süvari Yüzbaşı Ahmed, *Türk İstiklâl Harbi Esnasında Millî Mücadele*, İstanbul 1928, s. 63

⁴ Celal Bayar, *a.g.e*, VI, s. 1911, Asaf Gökbel, *a.g.e*, s. 132

⁵ *İstiklâl Harbi Gazetesi*, 28 Mayıs 1919

⁶ Celal Bayar, *a.g.e*, VI, s. 1912

Mektebi'ne de Yunan bayrağı çekilmiştir⁷. Yunan işgal kumandanı, işgali takiben bir beyanname yayınlarak, akşamdan sonra dışarı çıkanların idam edileceklerini duyurmuştur⁸. İlk tecavüz, Topyatağı mevkiindeki Askeri Hastaneye yapılmıştır. Hastanede asılı olan Hilal-i Ahmer bayrağı parçalanarak, ayaklar altına alınmış, Türklere ve Osmanlı Hükümetine küfürler edilerek hakaretlerde bulunulmuştur⁹. Topyatağı Mevkiindeki Sultani Mektebi, Yunan topçu askerleri tarafından işgal edilmiştir. Burada kalan 123 çocuk dışarı çıkarılmış ve okulda bulunan masalar kırılmıştır¹⁰.

Türkler işgalden itibaren 4-5 gün sokaklara çıkmaktan ve dükkânlarını açmaktan çekinmişlerdir. 22 Haziran 1919'da iki Yunan subayı ile yerli Rumlardan mürekkep bir heyet halk arasında dolaşarak, öldürme ve ırza tecavüz gibi olaylardan dolayı dükkânların kapalı olması ve halkın evlerinden çıkmaması gibi hareketlerin devamının Yunan teşebbüsüne sebebiyet vereceği tehdidiyle ikazda bulunmuştur¹¹.

Batı Anadolu'nun Yunanlılarca işgalinden sonra her yanda zulüm, yağma ve kırim olayları yaşanmıştır¹². 27 Mayıs 1919'da başlayan Yunan işgali 1922 yılı 7 Eylül'ünde sona erdiğinde Aydın şehri harabeden farksız bir hale gelmişti. 7-8 Haziran 1919 gecesi Sıpaşi Çarşısında çıkan yangında çarşıda bulunan 300 kadar dükkân tamamen yanmıştır¹³. Cuma mahallesi ihtiyar heyetinin düzenlemiş olduğu tutanaklarda, ismen açıklanan kimselere ait sabun imalathanesi, kahvehaneler, okullar, evler, dükkânlar ve semt camiine tenekelerle gaz yağı dökülüp yakıldığı anlatılmaktadır. Cuma mahallesindeki 585 ev, 30 dükkândan yalnız 35 ev kurtulmuştu. 1 Ağustos 1919'da birkaç ihtiyar heyetinin düzenlediği tutanaklarda Orta ve Cuma mahallesinde bulunan evlerine Yunan askerleri tarafından zorla girilerek bütün mallarıyla birlikte Hacı Yahya Efendi'nin altın ve paralarını da gasp etmişlerdir. Aydın Müdde-i Umumi Kâtibi Ali Efendi ile karısı ve annesinin önce paraları alınmış, sonra öldürülerek ateşte yakılmışlardır.

Yunanlılar, 28 Haziran 1919 tarihindeki çarpışmadan sonra Kuva-yı Milliye ilgisi olmayan bölgedeki yerleşim birimlerinden Yeniköy, Emirköy ve Kadıköy'ü yakmışlardır¹⁴. Bu köylerin halkı Menderes'in güneyine göç etmiş ve bütün malları yerli Rumlar ile Yunan askerleri tarafından yağmalanmıştır¹⁵.

⁷ Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s. 132

⁸ ATASE Arş. Kl.89 Ds.129-326 F.16

⁹ Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s.326, Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli- 1919-1923)* Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 142

¹⁰ ATASE Arş. Kl.402 Ds (13-7) F.2, Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s. 326-327

¹¹ ATASE Arş. Kl.81 Ds 128-301 F.9-14

¹² Salahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Yunan İstilacılarının Batı Anadolu'da Uyguladığı Siyaset" *Son Yüzyıllarda Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Akademi Kitabevi Yayını, İzmir 1994, s. 64

¹³ ATASE Arş. Kl 426. Ds. (1-6)3, F.38-21, Asaf Gökbel, *Milli Mücadele'de Aydın*, Aydın 1964, s. 328

¹⁴ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), *DH-KMS*, 53-4/36.

¹⁵ ATASE Arş. Kl. 81 Ds. 128-301 F. 10-12, Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 158

Yunan askerleri yerli Rumlarla birlikte neredeyse her gün Aydın ve çevresinde bulunan yerleşimlerde dükkânları soymaya beraberinde gasp ve yağmalama eylemlerine devam etmişlerdir¹⁶. 27 Mayıs 1919 günü Aydın'ın işgali sırasında, Osmanlı ordusunu temsil etmek üzere Aydın'da bırakılan Binbaşı Nuri Efendi'nin üzerinde bulunan paraları gasp edilmiştir¹⁷. Aydın büyük yangınında, eşyalarını kurtarmak isteyen Türkler engellenmiş ve yangın mahallindeki eşyalar, Yunan efradı tarafından yağma edilmiştir¹⁸. Fransızlara ait kız mektebinde bulunan eşyalar, Yunanlılara terk edilmiştir¹⁹. Civar köylerden Aydın'a gelmekte olan halkın, getirmekte olduğu mallar, Rumlar tarafından gasp edilmiştir²⁰. Aydın'ın istirdadından sonra Kuva-yı Milliye'nin dağılmasını fırsat bilen yerli Rumlarla Yunan askerleri, şehre saldırdıkları zaman birçok haneyi yağma ederek yakmışlardır²¹. Aydın ve civar köylerdeki hayvanlar gasp edilerek, Rum kasapları vasıtasıyla sattırılmıştır²². Çıksorut Mahallesi'nden pideci Ali, evine gitmekte iken, kahvehane civarında tesadüf ettiği 7-8 kişilik Yunan devriyesi tarafından yolu kesilerek, üzerinde bulunan 30 lira parası alınmıştır²³. Aydın'dan trenle gitmekte olan İzmirli Mustafa ile hizmetçisi Efe Atanas, Aziziye İstasyonu'nda, bir Yunan subayı tarafından indirilmiş ve üzerindeki 950 lirası gasp edilmiştir²⁴. Yunanlıların Aydın'ı işgal etmelerinden bir hafta sonra Danişment Köyü'nde iki Türk'ün üzerlerindeki paraları, Yunan askerlerince çalınmıştır²⁵. 20 Temmuz 1919 günü Giritli Caferoğlu Mustafa, Balatcık'a geldiği zaman, Yunan askerleri üzerinde bulunan 500 lira parasını aldıktan sonra öldürmüşlerdir²⁶.

İşgal sürecinde ardı arakası kesilmeyen gasp olayları yaşanmıştır. Resmî belgeler Yunan askerlerinin yerli Rumlarla birlikte gerçekleştirdikleri gasp ve yağma eylemleriyle doludur²⁷. Yunan askerleri, yaktıkları köylerdeki hayvanları, Aydın'a getirerek satmışlardır²⁸. Aydın ve civar köylerdeki hayvanlar gasp edilerek, Rum kasapları vasıtasıyla sattırılmıştır²⁹. Söke'deki Ahırlardan hayvanlar çalınıp, bir kısmı Söke'de kesilip dağıtılırken; diğer bir kısmı da canlı olarak İzmir'e sevk edilmiştir³⁰.

¹⁶ ATASE Arş. Kl. 89 Ds. 129-326 F.24

¹⁷ ATASE Arş. Kl. 17 Ds. 102-68 F. 59

¹⁸ Aydın'ın Türk mahalleri Yunanlılar tarafından ateşe verilmiş, evler, dükkânlar yağmalanmıştır. Pek çok kişinin yaşamını yitirdiği olaylar sırasında maddi zararın boyutlarının da 10-12 milyon lirayı bulduğu resmi kayıtlarda ifade edilmiştir. *DH-KMS, 53-4/36, ATASE Arş. Kl. 81 Ds.128-301 F. 6-4*

¹⁹ ATASE Arş. Kl. 82 Ds. 90-305 F. 27

²⁰ ATASE Arş. Kl. 402 Ds. 14-5 F. 1-2

²¹ ATASE Arş. Kl. 28 Ds. (20-A) 113 F. 7

²² *ATASE Arş. Kl. 81 Ds. 128-301 F.10-12, ATASE Arş. Kl. 426 Ds (1-6)3 F. 24*

²³ Mustafa Turan, *a.g.e.*, s.164

²⁴ ATASE Arş. Kl. 89 Ds. 129-326 F. 28-1

²⁵ ATASE Arş. Kl. 402 Ds. 14-5 F. 1-10

²⁶ ATASE Arş. Kl. 81 Ds. 128-301 F. 5-3.

²⁷ ATASE Arş. Kl. 17 Ds. 102-68 F. 59. ATASE Arş. Kl.89, Ds.129-326, F.24. *ATASE Arş Kl.402 Ds.14-5, F.1-2, ATASE Arş. Kl.89, Ds. 129-326, F. 28-1*

²⁸ ATASE Arş. Kl.81. Ds.128-301. F.6/1-4, Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s.333. Mustafa Turan, *a.g.e.*, s.146

²⁹ ATASE Arş. Kl. 81 Ds. 128-301 F.10-12, Kl. 426 Ds (1-6)3 F. 24.

³⁰ *Anadolu'da Yunan Zulmü ve Vahşeti*, Ankara 1338, s. 62

Justin Mc Carty'e göre Yunanlılar tarafından alınıp götürülen hayvan sayısı belli değildir³¹.

Tarım arazileri Yunan askerleri tarafından talan edilirken, İşgal sürecinde ticari alanlarda tahrip edilmiştir.

Aydın bit pazarında çıkan yangında ise 150 dükkân ve imalathane kül olmuştur³². Yunanlılar çeşitli zamanlarda Aydın kent merkezi ile çevre köylerde yangınlar çıkararak büyük bir tahribat yaratmışlardır. Meşrutiyet Mahallesi., 31 Haziran 1919'da Yunan askerleri tarafından Manisalıoğlu İstelyo'nun zeytinyağı fabrikasına mahalleyi yakmak amacıyla bomba atılmışsa da halkın gayretiyle yangının yayılması önlenmiştir. Halkın anlatımlarına göre alevlerin yayılıp yangının genişlemesi için yine Yunan askerleri çevredeki harmanları da ateşe vermişlerdir.³³ 20 Haziran 1919 tarihinden önce Aydın bit pazarında çıkan ve kimler tarafından gerçekleştirildiği belirlenemeyen büyük yangında ise 150 dükkân ve imalathane kül olmuştur³⁴.

Aydın büyük yangınında neredeyse şehrin yarısı yanmaktan kurtulamamıştır. Yanan yerler arasında Cuma, Tabaklı, Ramazan Paşa, Dükkânönü mahalleleri yanında ekonomik yaşamın canlı olduğu Hasan Paşa, Sebze Çarşısı, Kasaplar Çarşısı, Manifatura ve Kunduracılar Çarşısı ile zengin ve gösterişli Rum Mahallesi de bulunuyordu³⁵. Yunan ordusu daha Aydın'a gelmeden önce kentteki Yahudi mağazaları Rum halkı tarafından yağmalanmış Yangın ve talandan Aydın Yahudileri de nasibini almışlardı. Yunanlılar 200 Yahudi evini ve 13 dükkânı yakmışlar, bölgede yaşayan Yahudilerin paralarına ve mülklerine el koymuşlardı³⁶. Germencik'i işgal eden Yunanlılar burada Nahiye Müdürü'nü tutuklamışlar kıymetli eşyalarını yağmaladıktan sonra 150 altın lirasını gasp etmişlerdir³⁷. 12. KOR Kumandanı tarafından Dahiliye ve Harbiye Nezaretine gönderilen yazıda Yunanlılar tarafından Germencik'te gasp edilen mal ve emlakın 20.300 lira kıymetinde olduğu belirtilmiştir³⁸. Germencik Reis köy, ile Gümüşköy'ü yakan Yunanlılar köy halkının hayvanlarını ve ürünlerini çalarak, İzmir'e sevk etmişlerdir³⁹.

27 Haziran 1919 tarihinde Tellidede mevkiinde, Yunanlılarla Kara Durmuş çetesi arasında meydana gelen çatışmada zayıf veren Yunan birliği Emir Arapkuyusu ve Gazi köylerini yakmışlardır. Bu köylerin eşya ve hayvanları yağmalanmış⁴⁰, Diğer yandan Andonağa çiftliği civarında Kuva-yı Milliye ile çarpışan Yunanlılar

³¹ Justin Mc Carty, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev: Bilge Umar), Bilgi Yayınevi, Ankara 1997, s. 348

³² *İstiklal Harbi Gazetesi*, 20 Haziran 1919.

³³ ATASE Arş. Kl. 402 Ds. 14-5 F. 1-64, Kl. 426 Ds. (1-6)3 F. 18

³⁴ *İstiklal Harbi Gazetesi*, 20 Haziran 1919.

³⁵ Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s. 345

³⁶ Justin Mc Carty, *a.g.e.*, s. 329. Henri Nahum, *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 187, Siren Bora, *İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1922)*, İstanbul, 1995, s. 244

³⁷ ATASE Arş. Kl.529, Ds.47-A-141, F.3, Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 158

³⁸ ATASE Arş. Kl.24, Ds. 93, F.134

³⁹ ATASE Arş. Kl. 81, Ds. 128-301, F. 11-2, Reisköy halkı 110 bin lirayı bulan zararlarının karşılanması için Yunan Hükümetine müracaat etmişlerdir. ATASE Arş. Kl.81, Ds. 128-301, F. 11.5, Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 158

⁴⁰ ATASE Arş. Kl. 72 Ds. 242-273 F. 7-3.

yenilmişler ve bu bölgede bulunan Yeniköy ve Ovaeymir köylerini yakmışlardır⁴¹. Aydın Mutasarıfı ile tutuklananlar İzmir'e götürülürken, yolda Kemer Köyü'nde Yunan askerlerinin evleri yaktıklarını, hayvanları öldürdüklerini ve istasyondaki eşyaları yağmaladıklarını görmüşlerdir⁴².

Aydın'ı terk eden Yunan askerleri ve Rum çeteleri güzergahlarında tesadüf ettikleri Türk köylerini de yakmışlardır⁴³. Yunan askerleri 7 Temmuz 1919'da Menderes Nehri'nin güneyine geçerek Baltaköy, Eski çiftlik, Savran Deresi ve Emir Köylerini ve bu köylerin zeytin ağaçlarını yakmışlardır⁴⁴.

Yunanlılar tarafından Yakılan köy ve kasabalardan bazıları şunlardı: Karapınar, Erbeyli, Karabağ, Hıdırbeyli, Ömerbeyli, Reis, Kızılcıca, İkizdere, Ahur, Işıklar, Arapkuyusu, Şenköy, Emir, Tepecik, Araplı, Çamköy, Karakilise, Arzular, Kıpti Müslim, Kalfaköy, Danişment, Mehmetler, Tahtacıköy, Senirteke, Balatcık, Üzümlü, AndonAğa Çiftliği, Umurlu Asi Kürtler, Gölhisar, Dereköy, Çerkesköy, Çamurluk, Serçeköy, Aşağı Domalan, Yukarı Domalan, Baltaköy, Kemer, Bağcılar ve Germencik Nahiye merkezi. Karapınar ve Germencik taraflarındaki incir ağaçları da mitralyöz ateşiyle paramparça edilmiştir⁴⁵.

20 Haziran 1919 tarihinde Yunanlılar Aydın'ın Sipahi Çarşısı'nı ve Bitpazarını kasten yaktıkları gibi meydana gelen yangının ardından, toz halinde yanmış, tutuşmuş maddeleri de sağa sola serpererek yer yer yangının genişlemesine çalışmışlardır⁴⁶. Bu kısa müddet zarfında Aydın'da yanan Türklere ait hane ve eşyaların kıymeti en az on milyon (10.000.000) liradır⁴⁷. Aydın'ın ilk işgalinde gördüklerini paylaşan Aydın Tahrirat Kalemi Baş Kâtibi Seyfi Bey ailesiyle Çine'ye kaçarlarken geride 10 bin liralık eşya ve mal bıraktığını ifade etmiştir⁴⁸. Aydın Muhacirlerinden Musulluzade Ahmet Efendi de Yunan askerlerinin evini bastıklarını 1000 lirasını aldıklarını belirtmiştir⁴⁹.

30 Haziran 1919'da Kuva-yı Milliye birlikleri Aydın'ı Yunanlılardan geri aldıklarında Yunanlılar çekilirken şehrin Türk mahallerini ateşe vermişlerdi. Ateşe

⁴¹ DH, KMS, 53-4/36, Kl. 72 Ds. 242-273 F. 7-1.

⁴² ATASE Arş. Kl. 72 Ds. 242-273 F. 7-3.

⁴³ ATASE Arş. Kl. 27 Ds. 75-107 F. 28-1, Kl. 243 Ds. 43-17 F. 25.

⁴⁴ ATASE Arş. Kl. 426 Ds. (1-6) 3 F. 26, Kl. 81 Ds. 128-301 F. 11-9. Mustafa Turan, a.g.e, s. 167

⁴⁵ DH-KMS, 52-3/71, İzmir, Ayvalık ve Aydın Havalisinin Yunanlılar Tarafından İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Makamat-ı Askeriye'den Mevrut Raporları Havi İkinci Kitap, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1335, s.37, Aydın ve çevresinde yakılan köylerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Zafer Çakmak, "Batı Anadolu'da Gerçekleştirilen Yunan Mezalimi Hakkında Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi Tarafından Hazırlanmış Askeri Bir Rapor", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:19, Sayı:1, Elazığ 2009, s.214-216, İzzet Öztoprak- Oğuz AYTEPE- Murat Karataş, *Yunan İşgalinde Batı Anadolu*, ATAM Yayını, Ankara 2014, s. 575

⁴⁶ "İzmir, Ayvalık ve Aydın Havalisinin Yunanlılar Tarafından İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Askeri Makamlardan Gönderilen Raporlar", *Belgelerle Yunan Mezalimi*, (Yay. Haz. Zekeriya Türkmen), Ocak Yay, Ankara, 2000, s.47-48

⁴⁷ İzmir Faciası, *Belgelerle Yunan Mezalimi*, (Yay. Haz. Zekeriya Türkmen), Ocak Yay, Ankara 2000, s. 167-169

⁴⁸ *Yunanlıların Yeni İşgal Ettikleri Söke Havalisinde Yunan Askerlerinin Vahşeti*, Tarihsiz, ATASE Kütüphanesi, s. 11-12

⁴⁹ Mustafa Turan, a.g.e, s. 148

verilen mahalleler yanmış büyük bir ekonomik tahribat yaşanmıştı⁵⁰. Kuva-yı Milliye birlikleri şehre girdiği zaman yaklaşık 2.000 Türk'ün şehit olduğu tespit edildi. Maddi zarar 12 milyon civarındaydı. Yunan kuvvetleri çekiş güzergâhında bulunan tüm köyleri de ateşe verdi⁵¹. Tahribat sadece Yunanlıların yarattığı bir sonuç değildi. Aydın şehrinin Yunanlılardan kurtarılması sonrası büyük bir yağma başladı. Zengin Aydın çarşısı, yanık evlerin içindeki eşyalar çevre köylerden gelen insanlar ve çetelerin mensupları tarafından günlerce talan edildi. Birkaç subay bu talanı durdurmaya çalışsalar da başarılı olamadılar. Asaf Gökbel'in tabiriyle Aydın çarşısı üç gün üç gece yağma edildi⁵².

Yunanlıların Aydın'ı ikinci ele geçişi tarihi olan 4 Temmuz 1919 sonrası Türk halkının durumu bölgede içler acısı bir hale geldi. Yunan askerlerinin yerli Rumlarla birlikte giriştiği yaralama, öldürme, tecavüz eylemlerinin yanına yakma, gasp ve hırsızlık olaylarında büyük artış yaşandı⁵³. Yunanlılar yaptıkları katliamların yanı sıra, Müslüman ahalinin ekonomik açıdan zayıflaması için ellerinden geleni yaptılar. İlk etapta bağ, bahçe ve tarlalara gidenler için vesika çıkartma zorunluluğu getirildi. Yunan devriyeleri, vesika çıkaranları çeşitli bahanelerle alıkoyarak ürünlerini toplamalarına engel oldular. Ürünlerini pazarlara ulaştırırlar ise Rum çetelerinin baskınlarına uğradı. Bunlar yetmezmiş gibi Yunan işgal kuvvetleri, Türkleri ürünlerini ucuza satmaya zorluyorlardı⁵⁴.

Karapınar ve Germencik taraflarındaki incir ağaçları da mitralyöz ateşiyle paramparça edilmiştir⁵⁵. 25 Temmuz 1919 tarihli Aydın Mutasarrıflığından yazılan bir telgrafta Menderes'in kuzeyinde 42 köyün yakıldığını, köy halkının eşya ve paralarının gasp edildiğini, sayıları 50-60 bini bulan koyun, keçi, at, kısrak ve kara sığırı İzmir üzerinden Yunanistan'a götürdükleri belirtilmiştir⁵⁶.

Aydın Valisi'nin raporu ve bu rapora ışık zayıyat defterine göre

A- Yunan askerleri tarafından gasp edilen eşya

Halkın üzerinden, hane, mağaza ve dükkânlardan 108. 332.089

Resmi dairelerden 36.979.045

Toplam 145.311.134 kuruş olarak hesaplanmıştır.

B- 7 büyük yelkenli gemi, 2 kayık, 6 köy yağma ve tahrip edilmiştir.

Aydın Vilayetine 30 Temmuz 1919 tarihli raporuna göre:

⁵⁰ Celal Bayar, *a.g.e.*, c. VI, s. 1969, Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s. 245, Rahmi Apak, *İstiklal Harbinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, İstanbul 1942, s. 97. Şefik Aker, *a.g.e.*, c. II, s. 127

⁵¹ DH-KMS, 53-4/36, Süleyman Tekir-Selçuk Ural, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Aydın Muhacirleri 1919-1920", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:13, S. 26, Güz 2017, Ankara 2017, s. 131

⁵² Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s. 146

⁵³ Şefik Aker, *a.g.e.*, C. II, s. 152

⁵⁴ DH-KMS, 52-5/24

⁵⁵ İzmir, *Ayvalık ve Aydın Havalisinin Yunanlılar Tarafından İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Makamat-ı Askeriye'den Mevrut Raporları Havi İkinci Kitap*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1335, s. 37

⁵⁶ *Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi*, s. 574

A- Katliam ve hicret dolayısıyla mal ve eşya zayıyatının gerçek kıymeti tayin ve tespit edilememiştir. Yalnız İneabat Nahiyesinin zayıyatı 20.550.000 ve Değirmencik Nahiyesinin zararı da 10.000.000 kuruştur.

B- Aydın civarındaki 51 Müslüman köyü ve hayvanları tamamen (yalnız Aydın merkezinde 5800 İslam hanesi) yanmıştır⁵⁷.

Aydın Hastanesi'nden Yunanlılar tarafından yağma edilen mal ve eşyanın miktarı 396.325 kuruş kadardı⁵⁸.

İzmir Fecayii adlı kitapçıkta Aydın'da yanan Türk hane ve eşyaların kıymeti 10.000.000 lira olarak gösterilmiştir⁵⁹.

Yunanlıların Nazilli'den Çekilişleri Esnasında Yaşanan Ekonomik Tahribat

Yunanlıların Nazilli'yi boşalttığı 20 Haziran 1919 Cuma sabahı Yörük Ali Nazilli'ye girdiğinde Yunanlıların kendiliklerinden şehirden çekildiğini öğrenir⁶⁰. Yörük Ali ve milislerinin Nazilli'ye gelişi şehirdeki yağmacılara cesaret vermiş, Yunanlılardan sonra bu kez şehir çetelerin istilasına uğramış, yağma tam 14 saat sürmüştü⁶¹. Bütün efeler Nazilli'ye yaya geldikleri halde, şehirden ayrılırken hepsinin altında mükemmel bir at çekilmiş bulunuyordu. Yağmanın yaşandığı gece Nazilli'de vurulan vurgunun miktarı 60 bin lira kadar tahmin ediliyor. Yunanlılar geri çekilişleri esnasında Nazilli'den Aydın'a kadar telgraf hatlarını da tahrip etmişlerdir⁶².

Yunanlılar Nazilli'den çekilirken Köşk'te birçok kimsenin bazı hayvanını, Belediye Reisi Nuri Efendi'nin mağazasını, esnaftan Muharrem Çavuş'un dükkânını yağma etmişlerdir. Ayrıca birçok Türkün evlerini de yağmamışlardır⁶³. Yunanlılar çekildikten sonra bölgeyi tasvir eden Aker gördükleri karşısında yaşadığı hayal kırıklığını gizleyememiştir. "*Köşk Nahiyesi merkezi birkaç yüz haneli bir belde idi. İçinden geçiyoruz. Ahaliden bir fert kalmamış koca kasaba boşalmıştı. Sultanhisar'ın da boşalmış olduğunu ve dağ köylerinden yollara dökülmüş birçok muhacirlerle karşılaştık. Nazilli kapkaranlık ıssız bomboştur. Dükkânların birçoğu açık bırakılmış gibi idi. Sokakları güç seçiliyordu.*"⁶⁴ 57. Fırka kumandanı Şefik Bey 26 Haziran 1919'da Harbiye Nezaretine Kuva-yı Milliye'nin takibi üzerine Yunan kuvvetlerinin mahalli Rum halkını da beraberlerine alarak Aydın'a gittiklerini, Nazilli'nin

⁵⁷ *Yunan Fecayiiine Mütteallik Aydın Vilayetinin Beynelmillel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesaiik-i Resmîyeye Müstenid Hulasa*, Matbaa-ı Askeriye, Dersaadet 1335, Mustafa Turan, a.g.e, s. 167-168

⁵⁸ *ATASE Arş. Kl. 82 Ds. 90-305 F. 32.*

⁵⁹ *İzmir Fecayii*, Mülhakatta (Yazan belli değil), Tarihsiz, s. 11

⁶⁰ Asaf Gökbel, a.g.e, s. 169-170

⁶¹ Saadet Tekin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1997, s. 165

⁶² Şefik Aker, a.g.e, Cilt:I, s. 84

⁶³ *ATASE Arş. Kl: 529- 141, Ds.47-A, F.3-1*

⁶⁴ Şefik Aker, a.g.e, III, s. 182-83

Yunanlılar tarafından tahliyesi üzerine Türk Kuvvetlerinin Nazilli'ye girerek halktan yağma edilen eşyayı toplayıp sahiplerince verdiklerini bildirmiştir⁶⁵.

Tahkikat Heyeti Raporunda Yunan işgalinin bölgeye kan ve ateşten başka bir şey getirmedeği belirtilmiş, on binlerce Türk'ün malını ve daha birçok kıymetli eşyasını bırakarak iç bölgeye kaçmak zorunda kaldığı belgelenmiştir⁶⁶. Yunan işgaline uğramasıyla yapılan mezalim ve baskılar karşısında kaza ve köylerde yaşayan on binlerce halk, kitleler halinde İtalyan işgal bölgelerine sığınmaya başladılar. Muhacirlerin hemen hepsi altlarında ve üstlerinde bir şeyleri olmayan çıplak insanlardı. Büyüklü küçüklü ve kadınlı erkekli düşmandan kaçan insanlardı. Çiftçiler tarla ve bahçelerindeki mahsullerini bırakırken esnaflar ise dükkânlarını kapamak zorunda kalmıştı. Gelir ve geçim vasıtalarının tamamından mahrum vaziyettediler. Bu durumda olan on binlerce muhacir ilk etapta İtalyanlar tarafından işgal edilen Çine'ye akın etmişti⁶⁷.

Yunanlıların çekilişleri sırasında verdikleri zararlarla ilgili en ayrıntılı bilgiler “*Anadolu da Yunan Zulüm ve Vahşeti*” isimli eserde yer almıştır. Aydın Mutasarrıflığının yaptığı tahkikata göre; Yunanlılar 3300 haneli Yukarı Nazilli'yi resmen yakmışlardır. Yalnız 10 Hristiyan evi ile şehir kenarındaki 40 hane yangından kurtulmuştur. Aşağı Nazilli'de de 1200 ev yanmıştır. 100 kadar ev yangından kurtulmuştur. 1 askeri depo, belediye binası, 5 cami, 4 okul, 3 medrese bu yangın sırasında yok olmuştur.

19 Ekim 1922 tarihli Dahiliye Vekaleti tezkeresinde de Yunanlıların Nazilli Kazasında 6838 evi yaktıkları belirtilmektedir⁶⁸. Nazilli Kaymakamlığının Beynelmîlel Tahkik Komisyonu üyelerine verilmek üzere hazırlanmış olan rapora göre Yunan askerleri bir kadından 160.000 kuruşu gasp ettiği kaydedilmiştir⁶⁹.

Aydın'ın Yunanlılar tarafından işgali üzerine doğuya doğru kaçan yaklaşık 100.000 kişi Nazilli ve çevresinde toplanmıştı. Henüz işgal edilmeyen Nazilli ve çevresindeki kasabalara sığınan mülteciler cami, harap medrese, metruk han ve meskenleri mekân tutmuşlardı. Bölgedeki mültecilerden 10000 kadarı açlık ve hastalıktan kırılırken, arta kalanların bir kısmı Nazilli ve kasabanın işgali üzerine Dinar'a gitmişlerdir⁷⁰.

⁶⁵ DH, HMS, 52-3/34, ATASE Arş. K1: 27, Ds.75-107, F.25, Selçuk Ural, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2005, s. 67

⁶⁶ Metin Ayışığı, “Unutulan Soykırım, Batı Anadolu da Yunan Mezalimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, XV. s. 784. Heyetin hazırlanmış olduğu raporda Aydın ve çevresinde Yunanlıların yaratmış olduğu maddi ve manevi tahribatla ilgili atıflar dikkat çekmekteydi. Örneğin, raporda Nazilli'nin Yunan birliklerince boşaltılması sırasında götürülen 30 kadar Türkün sonradan öldürülmesi olayı da anlatılmaktadır. ATASE Arş. K1.118 Ds. 81-423, F. 74, Mustafa Turan, a.g.e., s. 437-448

⁶⁷ Celal Bayar, a.g.e., VII, s.17. Süleyman Tekir- Selçuk Ural, a.g.m, s. 133

⁶⁸ *Anadolu da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, s. 47. Mehmet Hocoğlu, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul 1985, s. 221

⁶⁹ *Yunan Fecaine Müteallik Aydın Vilayetine Beynelmîlel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesâik-i Resmîyeye Müstenid Hulasa*, Dersaadet Matbaa-ı Askeriye, İstanbul 1335, Mustafa Turan, a.g.e, s. 174

⁷⁰ Mesut Çapa, “Yunan İşgalinin Batı Anadolu'da Sebep Olduğu İç Göçler,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, X/29, Ankara 1994, s. 381

İşgallerle beraber bölgede oturan halk Yenipazar'a göç etmiş ve bunu fırsat bilen Yunanlılar Kasaba da terk edilen eşya, hayvan, zeytinyağı ve zahireyi İzmir'e sevk etmişlerdir⁷¹. Sultanhisar'da Balcızade Hakkı, Dürükzade Hacı Ahmet Beylere ait olan zeytin yağı fabrikasının kapıları Yunan askerlerince kırılarak girilmiş, depoda bulunan ürünler ve fabrika aksamı alınarak İzmir'e gönderilmiş, fabrika tahrip edilmiştir. Sultanhisar'ın Eskihisar Köyünden bazı evleri ateşe veren bir Yunan müfrezesi köy halkından Hacı İshakoğlu Ömer Ağa'yı öldürerek evin eşyalarını ve paralarını gasp etmişlerdir⁷².

Sultanhisar'daki meyhaneleri işleten Rum meyhanecileri Türk halkına “*şu kadar rakı borcun var*” diyerek borcu olmayan ve hatta ağzına içki koymamış Müslüman Türk halkını soymak amacıyla baskı yoluyla istedikleri parayı zorla alıyorlardı⁷³. Yunan işgalinin sonlarına doğru Yunan Ordusu bölgeden çekilirken, Sultanhisar'da 22 ev yakılmış ve 4 kişi de öldürülmüştür⁷⁴.

Atça'da işgal öncesi 3000 ev bulunurken, Yunanlılar tarafından çıkarılan yangın sonrası geriye ancak 286 ev sağlam kalabilmiştir. Hükümet konağı, postane, 1 depo, 3 okul, 4 cami, 3 mescit, 1 huzurevi 300 dükkân yakılmıştır⁷⁵. Burada Yörük Ali Efe'ye ait olan pamuk fabrikası Yunanlılar tarafından tahrip edilmiştir. 12 bin nüfuslu Atça'da, Yunanlıların yarattığı baskılar sonucu ancak 5000 kişi kalmıştır. Atçalılara ait zeytinlikler ve incir bahçeleri de Yunanlıların çekilişleri esnasında tamamen yakılmıştır⁷⁶.

Yunanlılar Kuyucak'tan çekilirken 51 ev, 11 ahır, 33 mağaza, 107 dükkân, 11 kahvehane, 7 han, 2 cami, 10 fırın, hükümet binası ve belediye binaları ile bir halı atölyesini tamamen yakmışlar ve 101 büyük baş hayvanı da beraberlerinde götürmüşlerdir⁷⁷.

Nazilli'nin doğusunda bulunan civardaki küçük yerleşim birimlerinde de durum çok iç açıcı değildi.

Gencelli de 50 evden 47'si, Feslek'te 58 ev, Kavacık'ta da 265 evin tamamı Yunanlılar tarafından çıkarılan ateş sonucu yanmıştır. Kızıldere de 180 evin 30'u yanmış, Kurtuluş Köyünde de 7 ev yakılmıştı. Nazilli'nin doğusunda en çok yıkımın yaşandığı iki köyden biri Pamukören, diğeri Buharkent'ti. Pamukören'de 500 evden 480'i yakılmış, 1500'den fazla nüfustan ancak 300 kişi kalmış Eski adı Burhaniye olan Buharkent'in tamamı Yunanlıların çıkardığı yangın sonrası yanmıştır⁷⁸.

Bölge de en korkunç katliam Karatepe de gerçekleşti. Karatepe Katliamı işgal devletleri temsilcileri ve gazetelerinin de dikkatini çekmiş Rum çeteleri ile Yunan

⁷¹ Sultanhisarlıların Yenipazar'a kaçış öyküleri için bkz. Bingül Dürük (Adahğ), *Sultanhisarlı Çocukların İşgal Anıları*, Karacasu Postası Matbaası, Nazilli 1992, s. 30-33

⁷² Murat Özcan, *Tarihin Işığında Yunan Mezalimi*, IQ Yayınları, İstanbul 2003, s. 163-164

⁷³ Aslan Buğdaycı, *Milli Mücadele de Nazilli 1919-1922*, Karacasu Matbaası. Nazilli 1996, s. 148

⁷⁴ Talat Yalazan, *a.g.e.*, s. 165

⁷⁵ *Anadolu da Yunan Zulüm ve Vahşeti* Ankara 1338, s.149-150, Mehmet Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 222-223

⁷⁶ Milli Mücadele'de Atça'da yaşananlar için bkz; Sadettin Demirayak, *Aydın'ın Üç Efesi*, Tuna Matbaacılık, Aydın 2011, s. 301-330, Aslan Buğdaycı, *a.g.e.*, s. 148

⁷⁷ Talat Yalazan, *a.g.e.*, s. 166-167

⁷⁸ Talat Yalazan, *a.g.e.*, s. 167-168

askerlerinin gerçekleştirdiği katliam önce İngiliz, Amerikan ve Fransız istihbarat raporlarına ardından Arnold Toynbee'nin mektuplarına ve The Times Gazetesinin 6 Nisan 1922 tarihli sütunlarına kadar taşınmıştır. Yunanlıların gizlemeye çalıştığı kırsal alanda gerçekleşen katliam kısa sürede batı kamuoyunda yankı bulmuştu. The Times Gazetesinde Arnold Toynbee'nin mektubuna atfen verilen haberde bütün Karatepe Köyü halkının camiye doldurulduğu, sonra caminin ateşe verildiği, camiden kaçmayı başarabilenlerin ise Yunan askerlerinin açtıkları ateş sonrası kurşunlara hedef oldukları ifade edilmiştir. Dikkat çeken bir başka unsur da katliam sonrası köydeki taşınabilir bütün malların ve hayvanların yerli Rum ve Yunan askerlerince çalınmış olması idi. Uzunca süre Yunan mezalimini görmemezlikten gelen ve kayıtsız kalmış olan İngiltere Hükümeti bile Karatepe Köyü katliamı benzeri olayların artması üzerine “*Yunan Ordusunun davranışlarının üzüntü verici, yapılanların uygur bir ulusa yakışmayacak türden olduğunu*” kabul etmek durumunda kaldı⁷⁹.

Yunan İşgali ve Söke Çevresinde Yaşanan Ekonomik Tahrifat

Dido Sotiriü'nun belirttiğine göre Selçuk bölgesinde Rumların silahlanmasıyla Söke'ye kadar civar köylerde ki bütün Türkler evlerini ve tarlalarını bırakarak Kuşadası ve Söke'ye göç etmek zorunda kalmışlardır⁸⁰. Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra da özellikle adalardan gelen Rum göçmenlerin Söke'ye sızması Yunanistan'ın Rumları iskân politikasıyla bölgeye binlerce Rum'u yerleştirmesi, baskı ve yıldırma siyasetiyle Türk nüfusunu göçe zorlanmasıyla beraber bölge de dengeler Türklerin aleyhine bozulmuştur⁸¹.

1918 yılı Aralık ayında adalardan gelen çeteler yerli Rumların kılavuzluğunda Türk köylerine baskınlar düzenleyerek ele geçirdikleri büyük ve küçükbaş hayvanları sürüp motorlarla tekrar adalara götürüyorlardı⁸². Yerli Rum ve Yunanlılardan oluşan silahlı çeteler Mart ayının ilk günü Söke dolaylarındaki bazı Türk köylerini basmışlar ve buldukları bütün hayvanlarla erzakı kıyıda bekleyen gemilere yüklemişlerdi⁸³. 1919 yılı Mart ayından itibaren Rum çetelerinin faaliyetleri iyice genişledi. Rumlar Söke'nin Gelebiç Köyü ambarlarında ki zahireyi yağmaladılar⁸⁴. Mart ayının üçüncü günü Söke'de bir Türk Köyü Rum eşkıyaların silahlı baskımına uğradı. Silahlı Rumlar köy kahvesini taramışlar ve buldukları bütün hayvan ve erzakı götürmüşlerdi⁸⁵. Yunan birliklerinin işgal ettikleri Söke ve çevresinde ilk yaptıkları iş Batı Anadolu da izledikleri siyasetin bir benzeri olarak halkın elinde bulunan ulaşım araçlarını ve hayvanlarını gasp etmek bunun dışında sivil halkın yaşadığı evler basılarak halkın elinden zorla kilim, halı ve değerli eşyalar alınmıştır. Karşı koyanlar işkenceye

⁷⁹ Justin Mc Carty, *a.g.e.*, s. 328

⁸⁰ Dido Sotiriü, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Alan Yayınları. 12. Baskı, İstanbul 1996, s. 135

⁸¹ Günver Güneş, “Yunan İşgalinin Söke ve Çevresinde Yarattığı Tahrifat”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, S. 10, Ağustos 2007, Ankara 2007, s. 19

⁸² Yaşar Çağbayır, *Söke*, İzmir 1989, s. 33

⁸³ Türkmen Parlak, *İşgalden Kurtuluşa Yunan Ege'ye Nasıl Geldi*, İzmir Sosyal Hizmetler Kültür Vakfı Yayını, İzmir 1982, s. 401

⁸⁴ M.Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, X., Ankara 1956, s.58, Sıtkı Aydın, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 23

⁸⁵ Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 175

uğramış ya da öldürülmüştür. Yunan askerleri Söke ve köylerinde, mağaza, dükkânlarda sivil halkın aç kalacağını düşünmeden ellerindeki bütün yiyecek maddelerini, zahirelerini ve hayvanlarını almışlardır. Bütün bu aldıkları eşya ve hayvanların içinde işlerine yarayacak olanları ya çarşı ortasında satıyorlar ya da alıp yakıp yıkarak kullanılamaz hale getiriyorlardı. Yalnızca bu bölgede olup bitenlerle ilgili olarak resmi raporlara geçen maddi kayıplar on binlerce liraya varmıştır⁸⁶.

Bu konu ile ilgili olarak resmî belgelerden ve raporlardan seçtiğimiz birkaç olayı aktarıyorum.

Yunan işgalinin ardından Söke'den göç eden bütün Türklerin evleri soyulmuştur. Evvela zenginlerin hanelerinden işe başlamışlardır. Ezcümle merhum Hacı Halil Paşa'nın konağıyla üç mahdumunun haneleri, Kocagöz Ahmet Ağa ve mahdumu Şükrü Beyin, Hacızade Kazım Beyin ve biraderinin haneleri soyulduktan sonra diğer haneler bir çöp bırakılmayacak şekilde yağma edilmiştir. Hanelerden sonra mağazalar, dükkânlarda yağma edilmiştir. Emtia, erzak, zahire, eşya namına ne mevcutsa orduya yarayan kısmı orduya mal edildikten sonra diğerleri meydanda müzayedede edilmektedir. Mal sahipleri Hıristiyanlardan şahit buldukları halde mallarını kurtaramamışlardır⁸⁷. Söke'de Çeltikçi Camii'nin seccade ve kilimleri tamamen alınmıştır. Ahırlardan hayvanlar çalınıp, bir kısmı Söke'de kesilip dağıtılırken; diğer bir kısmı da canlı olarak İzmir'e sevk edilmiştir⁸⁸. Söke ve çevresinde Yunan askerinin baskıları sonucu halkın büyük çoğunluğu göç ettiğinden bunlara ait olan mallara Yunanlılar emval-ı metruke diye el koyarak ev eşyalarına varıncaya dek yağmalamışlardır⁸⁹.

Yunanlıların Söke'yi ilk işgallerinde Reji memuru Hamdi Efendi Rum çeteleri tarafından dövülmüş, eşyaları zorla alınmıştır. Söke göçmenlerinden Muhtar Recepoğlu Muhtar Söke'ye Yunanlılar girdiklerinde bazı mahalleleri yaktıklarını kendisinin Konak Mahallesiindeki iki evinde Yunanlılar tarafından yağmalandığını Söke Göçmenleri Komisyonunda ifade etmiştir⁹⁰. Aynı komisyona ifade veren Karaağaçlı Köyünden üç er ise *"Biz ilk işgalde 1 Mayıs 1920 de köydeydik. İşgalle beraber katliam başladı. Bizler kaçarak canımızı zor kurtardık. Altı ay sonra İtalyanlar geldiler. Geri döndük. Eşyalarımızdan ve hayvanlarımızdan hiçbir şey kalmamıştı"* diye açıklama yapmışlardır⁹¹.

⁸⁶ Metin Ayışığı, Unutulan Soykırım: "Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi", *Türkler Ansiklopedisi*, C:16, Ankara 2002, s. 777

⁸⁷ Günver Güneş, *Yunan İşgalinin Söke*, s. 25

⁸⁸ Anadolu'da Yunan Zulmü ve Vahşeti, Ankara 1338, s. 62, Yerli Rumların Türklerin Elinde kalan bütün mallarını almak için kurdukları baskı ve aldatmacalarla ilgili olarak Samim Karagöz'ün Kalpaklılar Romanındaki Yorgi ile Mehmet arasındaki diyalog için bkz. Samim Karagöz, *Kalpakkıllar*, İstanbul 1975, s. 267

⁸⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, II., Ankara 1996, s. 275

⁹⁰ Günver Güneş, *Yunan İşgalinin Söke*, s. 26

⁹¹ Mehmet Hocaoğlu, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul 1985, s. 229-230

Yunanlılar işgallerden kısa süre sonra Söke ve çevresinde yüzlerce insanı hunharca öldürmüş, yaralamış, evlerini ve dükkânlarını yağmalamış, kadınlara tecavüz etmişlerdi⁹².

İtalyanlar Söke'yi boşaltmadan önce durumu ve Yunanlıların kendilerinin yerine işgal edeceklerini Türklere duyurdular. Böylece Söke ve çevresinde yaşayan Müslüman-Türk halkı toplayabildiği eşyasını ve evlerini bırakarak Büyük Menderes'in karşı tarafına geçmeye başladılar⁹³. Aydın Valisinin Yunan işgaliyle birlikte oluşan gasp ve hırsızlık olaylarına dair Beynelmilel Tahrik Heyetine sunulan raporunda Domatça Karakolu, Onbaşı Çiftliği ve Gelebiç Köylerinin yağmalanmış olduğu, 14 at ve iki öküzün de gasp edildiği belirtilmiştir⁹⁴.

Söke'de Giritli Nusret Ağa'nın 2000 keçisi Yunan Hükümeti tarafından zapt edilmiştir⁹⁵.

20 Nisan sabahından itibaren Söke mıntıkasında saldırıya başlayan Yunanlılar bu bölgede rastladıkları göç halinde ki ailelerden dört erkekle, iki kadını ve köylülerin bütün eşyaları ile yük taşımakta kullandıkları hayvan ve araçlarını alıp götürmüşlerdir⁹⁶. Yunan askerleri Söke'ye girdikleri gün bilumum Müslüman mağazaları ve evleri yerli Rumlar ile Yunan askerleri tarafından yağma edilmiştir⁹⁷.

Söke'den Birinci Ordu Mıntıkasına firar eden Ahmet Hulusi Oğlu Alaaddin Efendi'nin anlattığına göre Yunan askerleri yerli Rumlarla birlikte Söke'nin Müslüman Türk halkına ait ne kadar ev ve eşyası varsa cam ve tavanlarına kadar yağmalanıp parçalanmıştır. Kasabada eşyaları ve evleri ateşe vererek üç kez yangın çıkarmışlardır⁹⁸. Söke'de Yunan mezalimi sebebiyle halkın büyük bir kısmı göç etmiş olduğu için kasaba da yalnızca 360 kişi kalmıştı⁹⁹.

Tahribatın Bir Başka Boyutu

Yunanlıların Aydın Sancağında yarattığı tahribat o denli büyük boyutlu idi ki; Bina ve insanlara verilen zararın yanında doğal yaşamında fazlasıyla etkilenmiş olduğu dönemin tanıkları ve resmî belgelerle kanıtlanmıştır. Nitekim Yunan işgal sahasında keskin nişancılar yalnızca Kuva-yı Milliyecilere ateş açmakla kalmıyor, Kedi, köpek yanında küçük ve büyük baş hayvanları da vuruyorlardı¹⁰⁰. Köşk

⁹² Ferhat Berber, "Millî Mücadele'de Söke'ye Bir Bakış", *Birinci Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarihi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, İzmir 2002, s. 105, Mustafa Turan, a.g.e, s.176-179, Talat Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi II, (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)*, Ankara 1994, s. 159-160

⁹³ Ferhat Berber, *Millî Mücadele'de Söke'ye*, s. 105

⁹⁴ *Yunan Fecayiiine Mütteallik Aydın Vilayetinin Beynelmilel Tahrik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesaik-i Resmîyeye Müstenid Hulasa*, İstanbul 1335

⁹⁵ *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, s. 62

⁹⁶ Yaşar Çağbayır, a.g.e, s. 51

⁹⁷ *Yunanlıların Yeni İşgal Ettikleri Söke*, s. 9

⁹⁸ *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, s. 28

⁹⁹ *HR SYS. 2613/77*

¹⁰⁰ Lozan konferansında sunulmuş olan kayıtlara göre Aydın Sancağında işgale uğrayan bölge de toplam 7126 at, 4830 eşek ve katır, 7543 inek ve öküz, 11115 manda, 30 deve, 25471 keçi, 29581 koyun telef olmuştur. Yunanlılar tarafından alınıp götürülen hayvan sayısı ise belli değildir. Bu da gösteriyor ki Yunan işgali aynı zamanda bölgenin ekolojik dengesini de altüst etmiştir. Justin Mc Carty, a.g.e, s. 349

Kasabası ve köylerinde kuyu sularına zehir atılıyor. Ekilmiş araziler yağmalanıyor, otlar ve ağaçlar ateşe veriliyordu.

Yunanlıların Temmuz 1919 tarihine kadar süren ilk işgal harekâtı, halkın büyük bir çoğunluğunun işgal bölgesinden ayrılmaları sonucunu doğurdu. Yunanlıların 27 Mayıs'ta Aydın'ı, 3 Haziran'da da Nazilli'yi işgal etmeleri üzerine Aydın, Umurlu, Sultanhisar, Köşk, Atça ve Nazilli'den Denizli'ye göçler başlamıştır. Yunan kuvvetleri ve Rum çeteleri bölgenin etnik yapısını kökten değiştirmek adına üç farklı yol izlediler. İlk olarak katliamlar yaparak bölge halkını göçe teşvik ettiler. İkinci olarak ahalinin elindeki ekonomik değere sahip her türlü para ve mala el koydular. Son olarak ise şehir ve kazaların önde gelenlerini tutuklayarak Yunanistan'a sürgüne yolladılar¹⁰¹.

Aydın'ın işgali üzerine ocağını terk edenler nispeten daha emin ve güvenli buldukları İtalyan işgal bölgesine iltica ediyorlardı. Ürünü tarlada bırakan, kepengini kapatıp yükte hafif bahada ağır mal varlığı ile göç edenler kısa süre sonra geçim sıkıntısına düşüyorlardı. Bu olaylar neticesinde Çine'de 25.000 kadar mülteci birikmişti¹⁰². Muhacirler kendi deyimiyle mezalimi ve muhacereti şu sözlerle açıklıyorlardı: *“Ovalarından bal dağlarından yağ akan o cennet mahallerde en fakirimiz beş on bin lira servet sahibi iken bugün yüz binlerce liralık zenginler bile nan paraya muhtaç bir hale geldi. Yurtlarımızda bağ, bağçe, emlak gibi umum menba' servetlerimiz haile ile yeksan edildi.*¹⁰³ İşgal dolayısıyla yerlerinden çıkıp, daha doğrusu kaçmak mecburiyetinde kalmış olan ve Aydın Sancağı dahilinde miktarı 150 bini aşan göçmen ve mültecilerin iskân, iae ve yerleştirilmeleri, o zaman ki şartlar içinde halledilmesi imkânsız önemli meseleler ortaya çıkarmıştı¹⁰⁴. Muhacirlerin büyük bir bölümü hükümet tarafından kendilerine verilen zahire ile hayatlarını idame ettiremeyeceklerini düşünerek hayatlarını kazanmaya çalışıyorlardı. Nazilli, Koçarlı, Yenipazar, Söke ve havalisinin tamamında küçük ve büyükler için meyan kökü çıkarmak gibi oldukça karlı ve basit bir iş kolu bulunuyordu. Bir kişi günde 50 ila 70 arasında meyan kökü çıkarabilmekteydi. Kıyyesi 43 yaklaşık 50 paraya alıcı bulunduğu için bu iş ile meşgul olanların ve hayatlarını bu şekilde kazananların hükümet yardımından mahrum bırakılmasına karar verildi. Bunun dışında Çine, Söke ve Kuşadası havalisinde meskûn muhacirler İtalyanlar tarafından şoselerin tamiratında 70-80 kuruş yevmiye ile istihdam ediliyorlardı. İşgal bölgelerinde yapılan teftişlerde muhacirlerin zeytin hasadı gibi işlerde çalıştıkları da tespit edilmişti. Aşar ve iae ambarlarındaki zahire muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılama noktasında yetersiz kaldığı için bölgede görevli memurlar yaptıkları bu gibi tespitler aracılığıyla ihtiyacı olmayanları belirleyerek zahirenin gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaştırmak için çaba gösteriyorlardı.¹⁰⁵ Yunan zulmünden kaçarak göç etmek zorunda kalan Müslüman

¹⁰¹ Süleyman Tekir- Selçuk Ural, *a.g.m.*, s. 134

¹⁰² *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996, s. 57

¹⁰³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi-BCA, 272.00.00-65.6.2.18-6

¹⁰⁴ Cengiz Orhonlu, *“Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yaptıkları ‘Tehcirin Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler’*, *Belleten*, c. 37, S. 148, Ankara: TTK Yay., 1973, s. 490

¹⁰⁵ BCA, 272.00.00-65.6.2.18-11

ahalinin en büyük sorunlarından birisi giyim kuşam ve örtünme için gerekli olan malzemeye ulaşım sorunuydu. Birinci Dünya Savaşı yıllarından başlamak üzere tekstil ürünlerinin fiyatlarında inanılmaz yükselişler olmuştu. Anadolu'nun birçok bölgesinde giyim eşyasına ulaşmak kolay olmuyordu. Yunan işgali sırasında da yanlarına mal ve eşya namına neredeyse hiçbir şey almayarak canlarını kurtarmak adına kaçan biçare Müslümanlar sefil bir durumdaydılar. Denizli, Nazilli ve Çine havalisinde öyle muhacirler görülmüştü ki ellerinde ve avuçlarında bir parça hasır bile yoktu. Geceleri toprak üzerinde yatmak zorunda kalan bu insanların üzerindeki kıyafetlerde sefaletlerinin en büyük göstergesiydi. Heyet-i milliler ve ahali cemiyetleri bu konuda ciddi yardımlarda bulunarak muhacirlerden bir kısmına hasır, örtü, kilim gibi eşya ile giyim kuşam malzemesi noktasında yardım yapmalarına rağmen genel ihtiyacı karşılama noktasında yetersiz kalmışlardı¹⁰⁶.

Yunanlıların Batı Anadolu'da sebep olduğu insanlık dışı eylemlere karşı İtilaf Devletleri daha fazla kayıtsız kalamadılar. ABD, İngiltere, Fransa, İtalya temsilcilerinin bulunduğu bir araştırma komisyonu oluşturuldu¹⁰⁷. Beynelmilel Tahkik Heyeti daha incelemelerine başlamadan Harbiye Nezareti 14. Gurup Kumandanlığından 6 Ağustos 1919 tarihli yazı ile Batı Anadolu'da Yunan işgali sırasında meydana gelen zulümleri tahkik etmek üzere Barış Konferansı kararıyla bir heyetin geleceğini belirterek, bu heyet nezdinde İslam halkın uğradığı zararların mübalağasız, fakat gerçek olarak delilleriyle anlatılması, yanan köylerin, yağma edilen malların yaralanan ve öldürülen insanların, ırza tecavüz olaylarının zaman, mekan, şahit ve delil gösterilerek şifahen ve yazılı olarak heyete verilmesi, mümkünse yazılı olarak verileceklerin Fransızca yazdırılması talep edildi.¹⁰⁸ 20 Ağustos'ta Dahiliye Nezaretinden Yunanlıların Hükümet dairelerine verdiği zarar zıyanla ilgili olarak yetkililerden bilgi istendi¹⁰⁹. Bu çerçevede Albay Şefik Bey'in emriyle 57. Fırka Kumandanlığının subaylar gönderilerek Söke, Koçarlı, Aydın dışında Yunan mezaliminden kaçıp Nazilli'ye sığınan Türklerden bilgiler toplanmıştır¹¹⁰. Yunanlıların bölgede yaptıkları mezalim zaman, mekân, şahit ve deliller gösterilerek tespit ettirilmeye çalışılmıştır. İstihbarata dayanan olaylar toplanmış, halktan maddi zararları, mümkün olabilen doğrulukla teyit ettirilerek Tahkik Heyetine vermek üzere hazırlanmıştır¹¹¹.

Tahkikat Heyeti Aydın ve çevresinde yaptığı incelemeler sonrası hazırladığı raporunda Yunan işgalinin bölgeye kan ve ateşten başka bir şey getirmediği belirtilmiş, onbinlerce Türkün malını ve daha birçok kıymetli eşyasını bırakarak iç

¹⁰⁶ BCA, 272.00.00-65.6.2.18-9.

¹⁰⁷ Peter Buzanski, "Anadolu'nun İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Müttefiklerarası Komisyonun Raporu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. IX, Sayı: 49, İstanbul 1971, s. 6, Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 310, Selçuk Ural, *a.g.e.*, s. 101

¹⁰⁸ Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 325

¹⁰⁹ *DH-KMS 52-4/20*, Selçuk Ural, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2005, s. 91

¹¹⁰ Aydın Çevresindeki olaylarla ilgili toplanan dilekçe, belge ve raporlar için bkz. *ATASE Arş. K.1. 81, Ds.128-301 F.6/1-4; K1. 426, Ds. (1-6)3. F.38-21*, Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s. 321vd. Mustafa Turan, *a.g.e.*, 140-179

¹¹¹ Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s. 303

bölgeye kaçmak zorunda kaldığı belgelenmiştir¹¹². Tahkikat Heyetinin Türk gözlemcisi Teğmen Kadri Bey'in 5 Ekim 1919'da tamamlayarak Harbiye Nezaretine sunduğu raporunda Yunan işgalinin bölgenin siyasi, sosyal yapısını bozmasının yanında ekonomik yapısını da alt üst ettiğini belirtmiştir¹¹³. İşgalin bölgedeki ekonomik yapıyı nasıl olumsuz etkilediği tarafsız gözlemciler tarafından da somut biçimde ifade edilmiştir. Amiral Bristol'un ABD Dışişleri Bakanına gönderdiği yazıda, Yunan işgalinden sonra bölgenin Türklerce boşaltıldığı Aydın Demiryolu örnek gösterilerek belirtilmekte, Yunan kuvvetleri tarafından burada ayakta bir tek ev ve bir tek köy bırakılmadığı, çevrede tarla da ürün toplayan bir tek kişinin görülmediği, ürünlerin terkedilmiş ve çürümekte oldukları anlatılmaktaydı¹¹⁴.

Yunan Yönetiminde Yaşanan Ekonomik Sorunlar

Yunan işgali, Batı Anadolu'nun ekonomik ve finansal açıdan gerilemesine neden oldu. İşgali takip eden günlerde savaş yıllarının baskısına bile dayanan bölge ekonomisi bozulmaya başladı. İşgaller neticesinde Menderes Vadisi boyunca ekilebilen arazilerde, sebze ve meyve bahçelerinde ağır tahribat meydana geldi¹¹⁵.

İngiliz yöneticilerin raporlarına yansıyan bu durum bölgede ekim yapılmasının önündeki en büyük engeldi. Dolayısıyla yaklaşan kış büyük bir kıtlığında habercisiydi. Bu kıtlıktan bölgede yaşayan bütün halklar ister istemez etkilenenecekti. İşgal sonrasında bölgede ithalat ve ihracat neredeyse tamamen durmuş, iş hayatı bekleme pozisyonuna geçmişti. Bölgeye hammadde girişi çıkışı da oldukça sorunlu bir hal almıştı. Aydın ve demiryolu hattı boyunca yer alan güzergahta ticareti yaşam altüst oldu¹¹⁶. Bu gelişmelerden bütün işletmeler etkilendi. Bunun sonucunda işgal bölgelerinde ciddi bir nakit sıkıntısı baş gösterdi. Bölgede ekonomik durumun bozuk olmasıyla fakirlik de artmıştı. Buna karşılık bu insanlara Yunan Yönetimi tarafından destek verilmeyordu. Yunan Yönetiminin dışındaki iç bölgelerde ise Türkler kendi kaderlerine terk edilmişlerdi.

Yunan Yönetiminin baskıcı ekonomik uygulamaları sonucu Büyük Menderes Bölgesinden Yunanistan'a İzmir limanından iki yüz bin koyun ve keçinin ve yüz bin baş sığır gönderilmiştir. Aydın'daki Yunan Yönetimi Sancakta faaliyet gösteren bankalar ile, Duyun-u Umumiye kurumuna ait kasalara da haciz koymuştu¹¹⁷.

¹¹² Selçuk Ural, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası*, Güneş Vakfı Yayını, Erzurum 2005, s.126-127, Asaf Gökbel, *a.g.e.*, s. 359, Metin Ayışığı, "Unutulan Soykırım, Batı Anadolu da Yunan Mezalimi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. XV. s. 784. Heyetin hazırlamış olduğu raporda Aydın ve çevresinde Yunanlıların yaratmış olduğu maddi ve manevi tahribatla ilgili atıflar dikkat çekmekteydi. *ATASE Arş.* K1.118 Ds. 81-423, F. 74, Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 437-448

¹¹³ *BEO.1275/4042*, Raporun tam metni için bkz; *Türk İstiklal Harbi II/2*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1963, s. 374-389

¹¹⁴ Ahmet Emin Yaman, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi (1919-1922)*, Betik yay., Ankara, 1998, s. 100

¹¹⁵ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 166

¹¹⁶ İsmail Ediz, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 315

¹¹⁷ *DH.İ.UM.*, 20/-29/ 14//10; *HR.HMŞ.İŞÖ.* 217/14

Yunan Yönetimi bölgede etkin bir ekonomik kontrol sağlamaya çalışmış ve bunu gerçekleştirmek adına Yüksek Komiser zaman zaman dayatmalara bile müracaat etmişti. İşgal başladığı günden itibaren Yunanlılar, kapitülasyonların kaldırıldığını açıkladılar, fakat birkaç hafta sonra Yüksek Komiser Stergiadis, kapitülasyonların devam ettiği konusunda bir açıklama yapmak zorunda kaldı¹¹⁸.

Tahkikat Komisyonu üyelerine sevimli görünme çabası Yunan Yönetimini bölgedeki baskıcı uygulamalarını bir süre de olsa dizginlemiştir. Fakat komisyonun bölgeden ayrılmasından sonra durum tekrar eski haline dönmüştü. Ekonomik uygulamalar konusunda şikâyetlerin giderek artması üzerine 21 Aralık 1921 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından Yunan Dışişlerine konu ile ilgili bir nota verildi. İngiltere'nin Atina Büyükelçisi, Yunan Yönetiminin uygulamaya koyduğu ekonomik kısıtlamaların devam etmesi halinde İzmir ve civarının zaten savaş yıllarında bozulan ekonomisinin çok daha büyük bir kayba uğrayacağını belirtiyordu. Büyükelçi, tarımsal arazilerin ekiminin daha fazla engellenmesinin İzmir ticaretine ve endüstrisine büyük zarar vereceği konusunda Londra'yı uyarıyor ve gerekli tedbirleri almasını istiyordu. Yunan işgalinin ardından bir yıl geçmesine rağmen bölge genelinde yıllık ürün miktarı hala çok düşük seyrediyordu. İzmir Sancağının birçok bölgesinden dışarı göç edenlerle birlikte tarımsal ürün miktarında önemli düşüşler yaşanmıştı. Yunan otoriteler bölgede çalıştırılmak üzere Yunanistan'dan insan getirerek bunun üstesinden gelmeye çalıştılar¹¹⁹.

Aydın ve çevresindeki tarımsal faaliyetleri etkileyen bir diğer önemli sorun terör faaliyetleriydi. Güven ve asayiş problemi yüzünden insanlar arazilerini ekip biçmekte zorlanıyorlardı¹²⁰. Bölgede yaşayan Müslümanlar, Rumlar tarafından soyulduklarına ve saldırıya uğradıklarına dair İngiliz yetkililere şikâyetlerde bulunuyorlardı¹²¹. Nitekim Mart 1922 tarihli bir raporda Aydın Sancağında yetişen üzümü, incir, pamuk, tütün, meyankökü gibi ürünlerin Yunan işgali altında %40'ndan fazlasının kaybolduğunu çiftçilerin perişan bir vaziyette bulunduğunu belirtmiştir¹²².

İşgalin ardından Yunan yönetimi, bölgede vergi toplama faaliyetlerine de girişti. Yunanlılar işgalleri altında bulunan Aydın'da yer yer emlak ve aşar vergisi adı altında vergi toplamaya kalkmışlardı. Fakat Duyun-u Umumiye memurlarının protestoları sonucunda bu teşebbüslerinden vazgeçtiler. İngiliz istihbarat memurlarının bildirdiğine göre Yunan otoriteler Aydın'da Türklerin yetiştirdiği incirlerin yarısına el koyuyorlardı. Yunanlılar, bunu yaparken elde edilecek gelirin göçmenler tarafından kullanılacağını öne sürüyorlardı¹²³. Ayrıca Yunan askerlerinin bölgede tekâlif-i

¹¹⁸ İsmail Ediz, *a.g.tez.*, s. 316-317

¹¹⁹ Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 166

¹²⁰ Bu nedenle tarla da bağ ve bahçelerde yetiştirilen ürünlerde üretim 1922 yılına gelindiğinde oldukça düşmüştü. En büyük düşüş incirde idi. 1918 yılında Aydın çevresinde 20 milyon kilo olan incir üretimini 1922 yılına gelindiğinde 6 milyon kiloya kadar düşmüştü. Filiz Çolak, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2005, s. 101

¹²¹ İsmail Ediz, *a.g.tez.*, s. 318- 319

¹²² "Güzel İzmir'de Vaziyet-i İktisadiye", *Türkiye İktisat Mecmuası*, No:3, Mart 1922, İzmir 1922, s. 74-75

¹²³ İsmail Ediz, *a.g.tez.*, s. 319

harbiye adı altında halkın hayvan ve eşyalarına el koyduklarına dair İstanbul'a şikâyetler gidiyordu¹²⁴.

Yunanlılar tarafından kurulan çetelerin Türk halkından vergi topladığına, memur maaşlarını ödemek için aşar gelirlerine el koyduklarına dair şikâyetler sık sık yazışmalara konu olmuştur¹²⁵. Yunan yaralılarına yardım maksadıyla papazların dahi eşraftan ve halktan para topladıklarının örnekleri Osmanlı arşiv kayıtlarında mevcuttur¹²⁶. Yunanlı yetkililer bölgede Yunan Drahmisinin kullanılması için de büyük çaba sarf etmişlerdi. Özellikle Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından sonra buna yönelik adımların atıldığı görülmektedir. 1920 Eylül ayında Yunan Yönetimi yayınladığı bir genelgeyle demiryollarında Yunan Drahmisinin geçerli olduğunu belirtti. Fakat bu girişimler demiryolu şirketinin işletmesini ellerinde bulunduran Fransızları oldukça rahatsız etmişti. Konuyla ilgili gönderilen raporlarda Yunanlılara bundan vazgeçmesi konusunda baskı yapılması isteniyordu fakat bu girişimler pek başarılı olmadı, Drahminin kullanılmasına yönelik adımlar devam etti¹²⁷.

İşgalden önce gümrükler, İtilaf Devletlerinin ortak kontrolü altındaydı. Gümrük sorumlusu İtalyan bir donanma memuruydu. Yunan işgaliyle birlikte İtalyan memur, bölgedeki diğer temsilcileri bilgilendirmiş ve İstanbul'dan gelen emirle birlikte gümrüklerdeki uluslararası kontrolün kalktığını belirtmişti. Yunanlılar derhal bu durumu kendi lehlerine çevirmişler ve gümrük merkezine bir Yunan kontrolör yerleştirmişlerdi¹²⁸. Yunanlılar, ordunun ihtiyacını karşılamak üzere direk kendi kontrolleri altında bulunan İzmir'e zahire sevk ediyorlardı¹²⁹. Aydın'dan, Söke'den, Nazilli'den Yunanistan'a hayvan ve buğday kaçakçılığına dair sık sık şikâyetler ve ihbarlar oluyordu¹³⁰. Bu kaçakçılığı önleyebilmek için İstanbul Hükümeti, İzmir'deki Yunan askerlerinin Osmanlı topraklarından erzak temin etmelerini önlemek için hububat ihracatını yasaklamıştı¹³¹. Yunanlılar işgal boyunca kademeli olarak Türklerin ve diğer yabancıların kontrolü altında bulunan mevkiileri ele geçirme teşebbüslerine devam ettiler. Sonuç itibarıyla bu durumdan bölgede ticaret yapan ve yaşayan birçok kişi olumsuz etkilendi. Yunan Yönetimi, sınırı aştığı konusunda sık sık uyarıldı fakat sadece birkaç günlük düzelmenin ardından yeniden aynı davranışları sergilemeye devam etti¹³².

Millî mücadele yıllarında Yunan işgali altında yaşayan halkın sorunları başlangıçta Heyet-i Milliyeler ve Kuva-yı Milliye eliyle çözülmeye çalışılırken, 23 Nisan 1920 sonrası TBMM tarafından ele alınmıştır¹³³. 20 Eylül 1920 tarihinde kabul edilen İhracat vergisi nedeniyle Aydınlı üretici ellerindeki malları satamaz hale

¹²⁴ *DH.İ.U.M. 20/-25, 14/035*

¹²⁵ *DH.EUM.AYŞ. 56/48*

¹²⁶ *DH.EUM.SSM. 47/5*

¹²⁷ İsmail Ediz, *a.g.tez.*, s. 320

¹²⁸ *DH.KMS. 52/-5/10*

¹²⁹ *DH.KMS. 49/-2/56*

¹³⁰ *DH.KMS. 55/-3/8*

¹³¹ *DH.ŞFR. 105/74*

¹³² İsmail Ediz, *a.g.tez.*, s. 322

¹³³ Mehmet Evsile, *Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Günlük Hayat*, E Yazı Yayınları, Samsun 2015, s. 99-100

düşmüşlerdi. Aydın Mebusu Esat Efendi Söke, Koçarlı, Çine, Karacasu, Bozdoğan cihetlerinde halkın elinde zeytinyağı ile saire malların kaldığını bunun nedeninin işgal altında bulunan Aydın'dan Yunanlıların külliyetli miktarda zeytinyağını İzmir ve Memalik-i Ecnebiyeye sevk ederek ucuz fiyata satması olduğunu ihracat vergisinin halk nezdinde çok büyük zararları olduğunu, ticaret yaşamının sekteye uğradığını belirterek Mecliste bu verginin kaldırılmasını teklif etmiştir¹³⁴. Fiyatların her geçen gün artmasına neden olan vergi 3 Ağustos 1921 tarihinde kaldırılmış üretici rahat bir nefes almıştır¹³⁵. Bölgelerinden göç eden halkın geride bıraktığı ev, eşya, gayr-ı menkul, bağ bahçe ve tarlaların tespiti oldukça zor olmuştur. Yunan işgalinden kurtarılan Aydın Sancağı yerleşimlerinde yaşayan köyleri kasabaları yakılmış olan halkın musakkafat, arazi ve temettuat ve aşar vergileri affedilmiştir. Aydın'da ihtiyacını belgeleyenlere hükümetçe bedelsiz yemeklik ve tohumluk zahire dağıtılmıştır¹³⁶. Yakılan yıkılan evlerin yeniden yapımı için ormanlardan kesilecek keresteden orman vergisi alınmaması, bedelsiz nakliye vasıtası ve hayvan verilmesi karara bağlanmıştı¹³⁷. Yunan işgalinden kurtarılan Aydın Sancağı yerleşimlerinde yaşanan ve TBMM'nin başını ağrıtan olaylardan biri de yağma ve talan olayları olmuştur. Meclisin işlenen yağma suçlarını önlemeye yönelik girişimleri ise çoğu kez başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yağma çevre köy halkı, dışarıdan gelenler, efe ve zeybek grupları tarafından gerçekleştirilmiştir¹³⁸.

30 Ağustos yenilgisinden sonra, muzaffer Türk ordusunun önünden soluk almadan kaçan Yunanlılar, Türk askeri güçleriyle aralarındaki mesafe olanak verince, yollar üstündeki tüm köy, kasaba ve kentleri yakmış, yıkmış ve oralardaki insanları çocuk, kadın, erkek, yaşlı ayrımı yapmadan acımasızca öldürmüşlerdi. Yerli Rumlar ve Ermeniler Yunan askerlerine soyacakları evleri gösteriyorlardı. İlk soygun yapılıyor, sonra evler yakılıyor ve sakinleri öldürülüyordu.

İşgal dönemine ait resmî belgeler ve raporlar söz konusu ekonomik tahribatı tüm açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Aydın Valisi'nin raporu ve bu rapora ışık zayıt defterine göre Yunan askerleri tarafından gasp edilen eşya, halkın üzerinden, hane, mağaza ve dükkânlardan 108. 332.089, resmi dairelerden 36.979.045, toplam 145.311.134 kuruş olarak hesaplanmıştır¹³⁹. Dahiliye Vekili namına Müsteşar Ahmet Münir Bey'in 19 Ekim 1922 tarihli tezkiresinde, Aydın Sancağında Yunanlıların 28.

¹³⁴ Levent Evren, *1920-1930 TBMM Zabıt Ceridelerine Göre Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 47

¹³⁵ *BCA, BKK 175-5, BCA, BKK, 172-8, Filiz Çolak, II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2005, s. 93

¹³⁶ 1922 yılı Kasım ayında Aydın Sancağına tohum için 209.530, hayvan için 400.000 lira bütçe ayrılmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 24, s. 482

¹³⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, İçtima:2, c. 13, 24.10. 1921, s. 266

¹³⁸ Mehmet Evsile, *a.g.e.*, s. 104-105

¹³⁹ *Yunan Fecayine Müteallik Aydın Vilayetine Beynelmîlel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesaik-i Resmîyeye Müstenid Hulasa*, Matbaa-ı Askeriye, Dersaadet 1335, Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 167-168

351 ev, 89 cami ve mescit, 6.640 han, hamam ve dükkân, 113 fabrika, yağhane, debbağhane, 140 okul ve medrese, 20 resmi bina yaktıkları ifade edilmiştir¹⁴⁰.

Lozan'da Görülen Hesap

Batı Anadolu'da Yunan tahribatının maddi boyutunu, Lozan Konferansına hazırlık kapsamında İcra Vekilleri Heyeti tarafından yapılan tetkik ve tatbiki neticesinden tespit edebiliyoruz¹⁴¹. Türk yetkililerin Lozan Barış Konferansında maliye komisyonuna sundukları rapora göre Yunanlıların Anadolu'da yarattıkları hasarın bilançosu 1 milyar 300 milyon lira idi. Dönemin kur rakamları göz önüne alındığında bu 880 milyon dolar tutuyordu. Bu tablodan en fazla zarar gören bölgelerden biri de Aydın Sancağı oldu. Aydın Sancağında Yunan işgalinin yarattığı tahribatın kıymet olarak değeri şöyle idi. Gayr-ı menkul: 59 milyon lira, menkul: 111 milyon lira, hayvan: 4 milyon lira, toplam: 174 milyon liradır¹⁴².

Yunanlıların Batı Anadolu'da yarattığı tahribat Lozan Barış Konferansında Türkiye Baş Delegeesi İsmet Paşa tarafından komisyonlarda ısrarla gündeme getirilmiştir. Venizelos ise Yunan işgalinin ortaya çıkardığı sorunların sorumlusu olarak savaşın getirdiği bir zorunluluk olarak göstermiştir¹⁴³. Yunan işgalinin Aydın Sancağında oluşturduğu maddi ve manevi zararların karşılanması bu nedenle mümkün olmamıştır. Türkiye'nin ısrarlı tutumu da savaş mağdurlarını rahatlatacak bir çerçeve oluşturamamıştır. Ancak Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar ve barışa olan ihtiyaç nedeniyle Yunan işgalinin yarattığı tahribat sonucu ortaya çıkan tazminat konusu, Karaağaç'ın Türkiye'ye bırakılmasıyla sonuca kavuşturulmuştur.

Yunan İşgalinin Sonu; Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydın'da İşgalin Yarattığı Ekonomik Tahribatı Ortadan Kaldırma Çabaları

Türkiye Büyük Millet Meclisi kurtarılan bölgede mezalimin boyutunu ve hayati derecede eksiklikleri bölgeden gönderilen raporlar ölçüsünde tespitten sonra yardım faaliyetlerine başlamıştı. Hükümet bölgeye yardımlarını büyük ölçüde Hilal-i Ahmer vasıtasıyla yapmıştı. Bununla beraber Himaye-i Etfal Cemiyeti de savaş döneminin yaralarının sarılmasına katkı sağlamıştı¹⁴⁴.

11 Eylül tarihiyle Ankara'dan bildirildiğine göre bölgeye ilk yardımda bulunmak için üç heyetin daha hazırlandığı bunların arasında Aydın'ında olduğu belirtildi¹⁴⁵. Türk kamuoyuna yansıdığı kadarıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi, Büyük Taarruz sürecinde yakılan, yıkılan ve tahrip edilen yerlerin yeniden inşası için

¹⁴⁰ *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, s. 147-148. Mehmet Hocaoğlu, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul 1985, s.222. Mustafa Turan, *a.g.e.*, s. 168

¹⁴¹ *BCA, BMGM Kataloğu*, No:030.10/140.4.12/4, Bünyamin Kocaoğlu, *Kurtuluşun Kuruluşu Batı Anadolu'da TBMM Yardımları*, Değişim Yayını, İstanbul 2008, s. 42-43

¹⁴² Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 218-219

¹⁴³ Abdullah İlgazi, Selim Cenik, "Lozan Belge ve Tutanaklarındaki Yansımalarıyla Anadolu'daki Yunan İşgali ve Yakıp Yıkımlar", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, yıl 2, S. 3, Şubat 2004, Ankara 2004, s. 40

¹⁴⁴ Uğur Üçüncü, *Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon 2010, s. 269

¹⁴⁵ *Peyâm-ı Sabâh*, 14 Eylül 1338

adeta seferber olmuştu. Yeni meskenler yapılması, tahrip edilmiş ev, okul, yol, köprü, demir yolları ve posta telgraf tellerinin tamir edilmesi faaliyetlerine başlamıştı¹⁴⁶. Yunanlıların Anadolu'yu terk ederken verdikleri zarar belki de işgal sürecinde verdiklerinden daha büyük olmuştur. Aydın ve çevresinde yakılmadık yıkılmadık bina neredeyse kalmamıştı. Halkın malları gasp, tarım arazileri talan edilmişti¹⁴⁷. Türkler Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Aydın'a geri dönerlerken, 7-8 bin civarındaki gayr-i Müslim nüfusta Aydın'dan ayrılmıştı¹⁴⁸. Aydın'daki Yahudi nüfusun tamamı da mahallelerinin, dükkân ve mağazalarının yanmış olmasından dolayı şehri terk etmişlerdi¹⁴⁹. Aydınlı Türkler ise şehirlerine geri döndüklerinde yanmış yıkılmış ev, dükkân, mağaza ve mahallelerle karşılaşmışlardı¹⁵⁰. Kentin öncelikli sorunu yeniden imar edilmesi idi. Başka bir sorun da işgal sırasında boşalan kentin yeni konuklarının kimler olacağıydı. Cumhuriyetle birlikte ticaret erbabı gayr-i Müslimlerin şehirden ayrılmalarıyla ortaya çıkan yeni durum karşısında ticari sahada Türkler kendileriyle baş başa kalmışlardır. Özellikle Rumların Aydın ve çevresinden ayrılmasıyla geride sahipsiz ve boş pamuk, incir, üzüm bağ ve bahçeleri ile ev kalmıştı. 1924 tarihli Türk-Rum Mübadele Antlaşması söz konusu boşluğu kısmen de olsa doldurabildi. Ama bozulan ekonomik ve ticari yapıyı düzene sokmak için onlarca yıl beklemek gerekecekti. Resmi kayıtlara göre mübadele ile Aydın'a gelen göçmenlerin sayısı 6574 kişi idi¹⁵¹. Mübadele bölgede çok önemli sosyoekonomik değişimlere yol açmıştır. Aydın'dan ayrılan Rumların büyük bir kısmının esnaf ve ticaret erbabı oluşu kentte ekonomik anlamda ciddi kayıp ve zararlara neden olmuştur. Yunanistan'dan gelerek Aydın çevresine yerleştirilen mübadillerin çoğunluğunun tarım sektöründe çalışması esnaf ve sanatkarın olmayışı iktisadi yapıda var olan sorunları daha da körükledi. Aydın'dan ayrılan Rumların sayısı Yunanistan'dan gelen mübadillerden daha fazlaydı. Bu nedenle terkedilmiş tarımsal arazi ile esnaflık ve ticari alanda inanılmaz bir boşluk ortaya çıkardı.

Aydın ve çevresinde ticari alanda etkin olan 10 bin Rum, 3 bin civarında Yahudi kentten ayrıldığında pek çok işkolunda olduğu gibi, ticari alanda da belirmiş olan boşluğu Türk girişimcilerin dolduracağı ve artık ekonominin ulusal bir niteliğe kavuşması yönünde önemli adımlar atılacağı düşüncesi genel kabul görüyordu. Ama kısa sürede ortamın buna uygun olmadığı anlaşıldı. Türk tüccarının Aydın şehrinde ticareti canlandırma konusundaki iyi niyetli çabaları deneyimsizlik, sermaye yetersizliği gibi olumsuz etkenlerle birleşince ister istemez sıkıntılı bir sürece girildi.

¹⁴⁶ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Dosya: 13713, Yer No: 140.4.13

¹⁴⁷ Bünyamin Kocaoğlu, a.g.e, s. 65

¹⁴⁸ Günver Güneş, *Atatürk ve Aydın*, Aydın Ticaret Odası Yayını No:1, Aydın 2006, s. 2

¹⁴⁹ Henri Nahum, *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 223-224

¹⁵⁰ Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın", *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 239, İstanbul 2002, s. 48

¹⁵¹ Bu rakam Aydın Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Arşivi Mübadele İskân Defterlerinden yola çıkılarak Yrd. Doç. Dr A. Adnan Öztürk tarafından bulunmuştur. Oysa kendisinin de ifade ettiği gibi sayının daha büyük olması gerekir. A. Adnan Öztürk, "Sosyo- Ekonomik ve Kültürel Yapıya Etkileri ile Türk -Rum Mübadele Antlaşması Sonrasında Aydın ve Denizli İline Yapılan Göçler", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, (ed. Ayfer Özçelik ve diğerleri), Denizli 2007, s. 315

Aydın'a çok yakın Bağarasına yerleştirilen mübadillere 1925 yılında 180 ev, 2804 dönüm tarla, 109 sebze bahçesi, 930 incir ağacı, 21185 zeytin ağacı, 2 han, 11 dükkân ve 2 değirmen verilmesine rağmen araziler hala boştu ve işlenmiyordu¹⁵². Söke'de boş arazilerin işlenebilmesi için yetkililerden bölgeye daha çok göçmen gönderilmesi istenmekteydi¹⁵³. Aynı şekilde Yunanistan'dan gelen mübadillerin büyük çoğunluğu bölgeden ayrılmış olan Rumların ev ve arazilerine yerleştirilmelerine rağmen 1936'da Güllübahçe, Doğanbey, Akköy ve Yeniköy'de çok sayıda metruk arazi bulunmaktaydı. Mübadillerin boş arazilere yerleşmesi sağlanarak terkedilmiş bakımsız bağ bahçe ve tarlalar tarıma açılarak ekonomiye katkı sağlaması amaçlanıyordu¹⁵⁴.

Cumhuriyet döneminde Aydın bu enkazın üzerine yeniden kurulurken, neredeyse tükenen ticari yaşamı canlandırmak konusunda da ciddi çabalar içine girilmiştir. Yunan işgali sırasında yaşanan tahribat kentte önemli ticaret kollarından bazılarının sonunu da hazırlamıştır. Ekonomik çark sermaye yetersizliği, nüfusta dolayısıyla işgücünde azalma, tutucu güçlerin muhalefeti, hukuksal yapının engelleyici ve yetersiz özelliklerinin yanında Osmanlı'dan devralınan kötü miras nedenleriyle işlemez hale gelmişti. Rumların Aydın Sancağından ayrılışı, Yahudilerin mahallelerini iş yerlerini, dükkânlarını toplu olarak bırakıp, İzmir, Amerika, Arjantin ve Avrupa ülkelerine göç etmeleri onlar aracılığıyla gerçekleştirilen pek çok ticari alışverişte Aydın'ın İzmir'le İzmir'in de Avrupa ile olan bağlarını koparmıştı¹⁵⁵. Günlük tüketim maddelerinde yüksek fiyat artışları yaşanırken, üreticinin satacağı tarım ürünlerinin fiyatları anormal biçimde düşmüştü. Bu çelişkili ortamda çiftçi, ürettiği malı satamayacağı gibi bir izlenime kapılmıştı. Bu nedenle, 1923 yılında savaş yıllarına göre üretimde önemli bir artış olmasına karşın, eldeki ürünü satın alacak tüccarların sayısının azlığı yüzünden, ticari dengeler alt-üst olmuş, üretim sektörü zarar görmüştü. Tarımsal ağırlıklı ürünlerle beslenen Aydın pazarları 1922 yılını takip eden süreçte ciddi ürün kayıplarıyla karşı karşıya kaldı. Bunun nedenleri araştırıldığında savaşın yarattığı olumsuz etki hemen gözlerden kaçmayacaktır. Üretime direk etki eden genç nüfus silah altındadır. Üretime katkısı hemen hiç yoktur. İşgücü tamamen ortadan kaybolmuştur. Buna 1922 yılı sonlarında tam hasat dönemine denk gelen Eylül ayı içerisinde Yunan askerlerinin geri çekilirlerken tarla, bağ ve bahçelerde yarattığı tahribatı da eklemek gerekecektir. Savaş nedeniyle sekteye uğrayan ticari ilişkilerdeki bozukluk yüzünden ürünün pazarlanması, taşınması ve karşılığının alınmasındaki zorluklar rekoltede düşüşe neden olmuştur¹⁵⁶. Tarım

¹⁵² *Aydın Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Arşivi*, Söke- Bağarası Göçmen ve Mübadiller Esas Kayıt Defteri 1-2, s. 50

¹⁵³ *Anadolu* 21 Şubat 1926, Talat' Söke Mektubu", *Hizmet* 24 Temmuz 1927

¹⁵⁴ A. Adnan Öztürk, *a.g.m.*, s. 321

¹⁵⁵ Günver Güneş, Yıkılış ve Diriliş; Atatürk Dönemi Çağdaşlaşma Sürecinde Aydın, *Atatürk Araştırmaları I*, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Uygulama Merkez Müdürlüğü Yayını:1, İzmir 2011, s. 84

¹⁵⁶ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)* Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 57-58

ürünlerinin fiyatları 1923 yılında inanılmaz oranda geriledi¹⁵⁷. Bu olumsuz görüntüyü tamamlayan bir diğer etken de yol ve taşıma sorunu olmuştu. Türkiye'nin geneli için boyutları büyük olan yol ve taşıma sorunu, Aydın için de geçerliydi. Bu durum, çiftçinin ürettiği ürünü pazara indirmesinde büyük zorluklar yaratmaktaydı¹⁵⁸.

Valiyetin ve Belediye'nin kısıtlı bütçeleriyle gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin ardından ticari yaşamında kısmen de olsa canlanma görülmüştür¹⁵⁹. Ticaretin canlı olduğu merkezler alınan ve satılan ürünün adıyla anılıyordu¹⁶⁰. Üretime etki eden unsurlar, büyük ölçüde savaşın etkisinden olumsuz yönde etkilendiğinden; örneğin, üretime işgücü olarak katkıda bulunması gerekli genç erkek nüfusun silah altında bulunmasından dolayı, doğal olarak üretim düşmüştü. Bunun diğer nedenleri ise, 1922 yılının sonlarında, tam hasat dönemine denk gelen Eylül ayı içinde Yunan askerlerinin geri çekilirken tarlaları, bağları, bahçeleri tahrip etmesi; kıyıma uğramaktan korkan üretici çiftçilerin bağımlı bahçesini bırakıp, korunabilmeyi umduğu yörelere kaçması ve doğal olarak hasat yapamamasıydı. Ayrıca, tarım ürünlerinin yetiştirilmesinde pek etkin bir rol oynayan Rumların yöreyi terk edip, Yunanistan'a kaçmaları ile hem büyük bir tarımsal işgücü açığının ortaya çıkışı, hem de buna bağlı olarak, onların terk ettikleri tarla, bahçe ve bağlardaki ürünün toplanamayarak, çürümeye terk edilmesi de önemli nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada savaş nedeniyle sekteye uğrayan ticari ilişkilerdeki bozukluk yüzünden ürünün pazarlanması, taşınması ve karşılığının alınmasında karşılaman zorluklar da rekoltenin düşmesine etki eden unsurlar olarak belirmişti¹⁶¹. Tarım ürünlerinin pazarlanması yönünden 1923 yılında büyük bir buhran yaşanmış; ürün rekoltesindeki artışın tersine, pek çok üretici iflas etmenin eşiğine gelmiştir. Ziraat Bankası'nın 1924 yılı bütçe raporunda vurgulanarak belirtildiği gibi bu buhranı yaşamış olan köylünün içine düştüğü durum, gerçekten üzücüdür Aydın'da -1925 yılında- incir mahsulünden beklenen üretim %45'den düşük olması ve halkın bir iki Yahudi simsarın oyununa gelmesi nedeniyle ekonomik alanda halkın durumu oldukça kötüleşmişti¹⁶².

¹⁵⁷ Örneğin Eylül 1923'te kıyyesi 9-10 kuruşa kadar düşen incirin bir kısmının üreticiye destek olunması amacıyla ordu tarafından satın alınması bile düşünülmüştü. Koşulların düzelmesiyle bundan vazgeçilmişti. *Ahenk* 11 Teşrin-i Evvel 1923

¹⁵⁸ Kemal Arı, "Türk Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", DEÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi* 1/3, İzmir 1993, s. 43-44

¹⁵⁹ Günver Güneş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydın'da İktisadi ve Ticari Yaşam", *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Bayram Kodaman ve Diğerleri, Isparta 2009, s. 990-999

¹⁶⁰ Un Pazarı, Urgan Pazarı, Zahire Pazarı, Yoğurt Pazarı, Mısır Pazarı, Hasır Pazarı, Hayvan Pazarı, Yağcılar içi gibi, Aydın Belediyesinin de ticari yaşamı canlandırma konusunda 1924 yılından sonra çaba içerisinde olduğunu görmekteyiz. Nitekim belediye bu düşüncesini Ramazan Paşa Mahallesi'nde bir Pazaryeri açarak hayata geçirmiştir. H. Hilmi Bayındır-Fehmi Poyrazoğlu, *Aydın Kenti-Tarihi- Coğrafyası Bugünü*, Aydın 1966, s. 66

¹⁶¹ Kemal Arı, "Türk Kurtuluş Savaşı Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/3, Yıl:1993, İzmir 1993, s. 38

¹⁶² Günver Güneş, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında*, s. 49

Sonuç

15 Mayıs 1919'da başlayan ve Büyük Taarruz sonrasında Türk ordusunun zaferi neticesinde Yunan ordularının geri çekilmesi üzerine son bulan Aydın Sancağındaki Yunan işgali dönemi sadece insan kaybına değil aynı zamanda Anadolu ekonomisinin bel kemiğini teşkil eden Aydın ve çevresinde büyük bir yıkım meydana getirmiştir. İşgal sona erdiğinde geride yakılmış yıkılmış şehirler, çaresiz, aç ve evsiz barsız bir halk bırakmıştı. Yunan işgalinin Batı Anadolu'da maddi tahribatı oldukça büyük olmuştur. Söz konusu tahribat sadece evlerin yakılması, yıkılması, halkın kıymetli eşyasının gasp edilmesi ile sınırlı kalmamıştır. Bölgenin gelişmiş bir ticaret ve tarım merkezi oluşu işgalin ekonomik tahribat boyutunu daha çok gözler önüne sermiştir.

Büyük Taarruz sonunda Batı Anadolu'yu terk etmeye başlayan Yunan ordusu geri çekilmesi sırasında, Aydın Sancağında geçtikleri neredeyse tüm yerleşim yerlerini harabeye çevirmişti. Yunanlıların Aydın Sancağını terk ederken verdikleri zarar, işgal yıllarında verdiklerinden misli ile fazlaydı. Geri çekilme güzergâhında olan bütün köy ve kasabaları ateşe vermiş, bu yerleşim yerleri ya tamamen ya da kısmen yakılmıştı. Halkın malları ve hayvanları gasp edilirken ekili arazileri telef edilmiştir. Tarım arazileri Yunan askerleri tarafından talan edilirken, İşgal sürecinde ticari alanlarda tahrip edilmiştir. Yunanlılar yaptıkları katliamların yanı sıra, Müslüman ahalinin ekonomik açıdan zayıflaması için ellerinden geleni yaptılar. İlk etapta bağ, bahçe ve tarlalara gidenler için vesika çıkartma zorunluluğu getirildi. Yunan devriyeleri, vesika çıkaranları çeşitli bahanelerle alıkoyarak ürünlerini toplamalarına engel oldular. Ürünlerini pazarlara ulaştıranlar ise Rum çetelerinin baskınlarına uğradı. Bunlar yetmezmiş gibi Yunan işgal kuvvetleri, Türkleri ürünlerini ucuza satmaya zorluyorlardı. Yunanlıların Aydın Sancağında yarattığı tahribat o denli büyük boyutlu idi ki; Bina ve insanlara verilen zararın yanında doğal yaşamında fazlasıyla etkilenmiş olduğu dönemin tanıkları ve resmî belgelerle kanıtlanmıştır. Nitekim Yunan işgal sahasında keskin nişancılar yalnızca Kuva-yı Milliyecilere ateş açmakla kalmıyor, kedi, köpek yanında küçük ve büyük baş hayvanları da vuruyorlardı. Köşk Kasabası ve köylerinde kuyu sularına zehir atılıyor. Ekilmiş araziler yağmalanıyor, otlar ve ağaçlar ateşe veriliyordu. Yunan ordusunun bu zararı sadece insanları yaralamak, öldürmek boyutunda kalmamış maddi boyuta da taşınmıştır. Yunan mezaliminden kurtulabilenler ise evlerini barklarını terk ederek güvenli gördükleri yerlere göç etmeye başlamışlardır. Pek çoğu aç, susuz, çıplak, meskensiz kalarak perişan bir şekilde yaşamaya mecbur kalmıştır.

TBMM Yunan işgalinin sona ermesinden sonra mültecilerin sorunlarıyla ilgilenmiş, kurtarılan köy, kasaba ve şehirlerde tahrip edilen yerlerin ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır.

Türk- Yunan Nüfus Mübadelesi de bölgede çok önemli sosyoekonomik değişimlere yol açmıştır. Aydın'dan ayrılan Rumların büyük bir kısmının esnaf ve ticaret erbabı oluşu kentte ekonomik anlamda ciddi kayıp ve zararlara neden olmuştur. Yunanistan'dan gelerek Aydın çevresine yerleştirilen mübadillerin çoğunluğunun tarım sektöründe çalışması esnaf ve sanatkarın olmayışı iktisadi yapıda var olan sorunları daha da körükledi. Aydın'dan ayrılan Rumların sayısı Yunanistan'dan gelen

mübadillerden daha fazlaydı. Bu nedenle terkedilmiş tarımsal arazi ile esnaflık ve ticari alanda inanılmaz bir boşluk ortaya çıkardı.

Kaynakça

Arşivler

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüdler Daire

Başkanlığı

ATASE Arş. Kl. 17 Ds. 102-68 F. 59; Kl. 24, Ds. 93, F.134; Kl. 27, Ds.75-107, F.25; Kl. 27 Ds. 75-107 F. 28-1; Kl. 28 Ds. (20-A) 113 F. 7; Kl. 72 Ds. 242-273 F. 7-1; Kl. 72 Ds. 242-273 F. 7-3; Kl. 81 Ds. 128-301 F. 5-3; Kl. 81, Ds.128-301 F.6/1-4; Kl. 81 Ds.128-301 F. 6-4; Kl. 81 Ds 128-301 F.9-14; Kl. 81 Ds. 128-301 F.10-12; Kl. 81, Ds. 128-301, F. 11-2; Kl. 81, Ds. 128-301, F. 11.5; Kl. 81 Ds. 128-301 F. 11-9; Kl. 82 Ds. 90-305 F. 27; Kl. 82 Ds. 90-305 F. 32; Kl. 89 Ds.129-326 F.16; Kl. 89 Ds. 129-326 F.24; Kl. 89 Ds. 129-326 F. 28-1; Kl.118 Ds. 81-423, F. 74; Kl. 243 Ds. 43-17 F. 25; Kl. 402 Ds. 14-5 F. 1-2; Kl. 402 Ds. 14-5 F. 1-10; Kl. 402 Ds. 14-5 F. 1-64; Kl. 402 Ds (13-7) F.2; Kl. 426 Ds (1-6)3 F. 24; Kl. 426 Ds. (1-6)3 F. 26; Kl. 426 Ds. (1-6)3. F.38-21; Kl. 426 Ds. (1-6)3 F. 18; Kl. 426 Ds (1-6)3 F. 24; Kl. 529Ds.47-A, F.3-1; Kl. 529, Ds.47-A-141, F.3,

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 272.00.00-65.6.2.18-11.

BCA, 272.00.00-65.6.2.18-6.

BCA, 272.00.00-65.6.2.18-9.

BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Dosya: 13713, Yer No: 140.4.13.

BCA, BMGM Kataloğu, No:030.10/140.4.12/4

BCA, BKK 175-5

BCA, BKK, 172-8

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO.1275/4042

DH.EUM.AYŞ. 56/48.

DH.EUM.SSM. 47/5

DH.İ.UM. 20/-25, 14//035; 20/-29/ 14//10

DH.KMS. 49/-2/56; 52-3/71; 52-4/20; 52-5/10; 52-5/24; 53-4/36; 55/-3/8.

DH, HMS, 52-3/34

DH.ŞFR. 105/74.

HR.HMŞ.İŞO. 217/14

HR SYS. 2613/77

Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Arşivi

Aydın Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Söke- Bağarası Göçmen ve Mübadiller Esas Kayıt Defteri 1-2

Gazete ve Dergiler

Ahenk

Anadolu

Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi,

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleten,

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi

Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Hizmet

İstiklal Harbi Gazetesi,

Tarih ve Toplum Dergisi

Türkiye İktisat Mecmuası

Kitap ve Makaleler

Adalığ, Bingül, *Sultanhisarlı Çocukların İşgal Anıları*, Karacasu Postası Matbaası, Nazilli 1992

Aker, M. Şefik, *İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali*, c. II, İstanbul 1937

Anadolu'da Yunan Zulmü ve Vahşeti, Ankara 1338

Arı, Kemal, "Türk Kurtuluş Savaşı Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:3, Yıl:1993, İzmir 1993.

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996

Apak, Rahmi, *İstiklal Harbinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, İstanbul 1942.

"Aydın", *Yurt Ansiklopedisi II*, İstanbul 1982

Aydinel, Sıtkı, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1990

Ayışığı, Metin, "Unutulan Soykırım, Batı Anadolu da Yunan Mezalimi", *Türkler Ansiklopedisi XV*, Ankara 2002

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım VI*, İstanbul 1969

Bayındır, H. Hilmi- Poyrazoğlu, Fehmi, *Aydın Kenti-Tarihi- Coğrafyası Bugünü*, Aydın 1966.

Berber, Ferhat, "Millî Mücadele'de Söke'ye Bir Bakış", *Birinci Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, İzmir 2002.

Bora, Siren, *İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1922)*, İstanbul, 1995.

Buğdaycı, Aslan, *Millî Mücadele de Nazilli 1919 – 1922*, Karacasu Matbaası., Nazilli 1996

Buzanski, Peter, “Anadolu’nun İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Müttefiklerarası Komisyonun Raporu”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi IX/49*, İstanbul 1971

Çağbayır, Yaşar, *Söke*, İzmir 1989

Çakmak, Zafer, “Batı Anadolu’da Gerçekleştirilen Yunan Mezalimi Hakkında Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi Tarafından Hazırlanmış Askeri Bir Rapor”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XIX/1*, Elâzığ 2009

Çapa, Mesut, “Yunan İşgalinin Batı Anadolu’da Sebep Olduğu İç Göçler,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi X/29*, Ankara 1994

Çolak, Filiz, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Batı Anadolu’da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2005

Demirayak, Sadettin, *Aydın’ın Üç Efesi*, Tuna Matbaacılık, Aydın 2011

Ediz, İsmail, *Batı Anadolu’da Yunan İşgali 1919-1922*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara 1994

Evren, Levent, *1920-1930 TBMM Zabıt Ceridelerine Göre Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001

Evsile, Mehmet, *Millî Mücadele Sırasında Anadolu’da Günlük Hayat*, E Yazı Yayınları, Samsun 2015

Gökbel, Asaf, *Millî Mücadele’de Aydın*, Aydın 1964

Gökbilgin, M.Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken I*, Ankara 1956.

Güneş, Günver, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 239, İstanbul 2002

Güneş, Günver, *Atatürk ve Aydın*, Aydın Ticaret Odası Yayını No:1, Aydın 2006

Güneş, Günver, “Yunan İşgalinin Söke ve Çevresinde Yarattığı Tahribat”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:5, S. 10, Ağustos 2007, Ankara 2007

Güneş, Günver, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Aydın’da İktisadi ve Ticari Yaşam”, *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (Ed. Bayram Kodaman ve Diğerleri), Isparta 2009

Güneş, Günver, “Yıkılış ve Diriliş; Atatürk Dönemi Çağdaşlaşma Sürecinde Aydın”, *Atatürk Araştırmaları I*, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Uygulama Merkez Müdürlüğü Yayını:1, İzmir 2011

Hocaoğlu, Mehmet, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul 1985

İlgazi, Abdullah-Cenik, Selim, “Lozan Belge ve Tutanaklarındaki Yansımalarıyla Anadolu’daki Yunan İşgali ve Yakıp Yıkımlar”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, S. 3, Şubat 2004, Ankara 2004

İzmir, Ayvalık ve Aydın Havalisinin Yunanlılar Tarafından İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Makamat-ı Askeriye’den Mevrut Raporları Havi İkinci Kitap, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1335

İzmir, Ayvalık ve Aydın Havalisinin Yunanlılar Tarafından İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Askeri Makamlardan Gönderilen Raporlar, *Belgelerle Yunan Mezalimi*, Yay. Haz. Zekeriya Türkmen, Ocak Yay, Ankara, 2000

İzmir Faciası, *Belgelerle Yunan Mezalimi*, (Yay. Haz. Zekeriya Türkmen), Ocak Yay, Ankara 2000

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)* Yurt Yayınları, Ankara 1982

Kocagöz, Samim, *Kalpakkıllar*, İstanbul 1975

Kocaoğlu, Bünyamin, *Kurtuluşun Kuruluşu Batı Anadolu’da TBMM Yardımları*, Değişim Yayını, İstanbul 2008

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982

Mc Carty, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998

Nahum, Henri, *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000

Orhonlu, Cengiz, “Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yaptıkları ‘Tehcirin Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler’”, *Belleten XXXVII/148*, Ankara: TTK Yay., Ankara 1973

Özcan, Murat, *Tarihin Işığında Yunan Mezalimi*, IQ Yayınları, İstanbul 2003

Özgün, Cihan, *1850-1923 Yılları Arasında İzmir’in Hinterlandı Olarak Büyük Menderes Havzasında Ticaret ve Ticaret Yolları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004

Öztoprak, İzzet- Aytepe, Oğuz- Karataş, Murat, *Yunan İşgalinde Batı Anadolu*, ATAM Yayını, Ankara 2014

Öztürk, A. Adnan, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapıya Etkileri ile Türk – Rum Mübadele Antlaşması Sonrasında Aydın ve Denizli İline Yapılan Göçler”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, (ed. Ayfer Özçelik ve diğerleri), Denizli 2007

Parlak, Türkmen, *İşgalden Kurtuluşa Yunan Ege’ye Nasıl Geldi*, İzmir Sosyal Hizmetler Kültür Vakfı Yayını, İzmir 1982

Sonyel, Salahi. R, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Yunan İstilacılarının Batı Anadolu’da Uyguladığı Siyaset” *Son Yüzyıllarda Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Akademi Kitabevi Yayını, İzmir 1994

Sotiriu, Dido, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Alan Yayınları. 12. Baskı, İstanbul 1996

Süvari Yüzbaşı Ahmed, *Türk İstiklal Harbi Esnasında Millî Mücadele*, İstanbul 1928

Tekin, Saadet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1997

Tekir, Süleyman- Ural, Selçuk, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Aydın Muhacirleri 1919-1920", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:13, S. 26, Güz 2017, Ankara 2017

Turan, Mustafa, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli- 1919-1923)* Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999

Turan, Mustafa, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali (15Mayıs 1919)", *Türkler Ansiklopedisi XV*, Ankara 2002

Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi II, Kısım: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1963

TBMM Zabıt Ceridesi XIII, Devre:1, İçtima:2 24.10. 1921

Ural, Selçuk, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası*, Güneş Vakfı Yayını, Erzurum 2005

Üçüncü, Uğur, *Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon 2010

Yalazan, Talat, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi (15 Mayıs 1919- 9 Eylül 1922)*, c. II, Ankara 1994

Yaman, Ahmet Emin, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi (1919-1922)*, Betik Yay., Ankara, 1998.

Yapucu, Pullukçuoğlu, Olcay, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak; Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007

Yunan Fecayine Müteallik Aydın Vilayeti'nin Beynelmilel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesaik-i Resmîye'ye Müstenid Hulasa, Matbaa-ı Askeriye, Dersaadet 1335

Yunanlıların Yeni İşgal Ettikleri Söke Havalisinde Yunan Askerlerinin Vahşeti, Tarihsiz, ATASE Kütüphanesi.

EKLER**Tablo:1 Aydın Mahalle ve Köylerinde Yunan Askerleri ve Yerli Rum Çetelerinin Yapmış Oldukları Hasar ve Zayıt:**¹⁶³

Mahalleler	Yakılan Ev	Yakılan Dükân ve Mağazalar
Kubbeli Mescid	-	17
Saray İçi	-	3
Çıksorut	250	200
(Okunamadı)	150	8
Meşrutiyet	-	-
Kutb-ı Ala	-	15
Kozdibi	-	1
Torbacı	-	20
Orta	150	60
Karacaahmet	300	350
Hamidiye	-	-
Kaynak	-	16
Yarbaşı İslam	10	15
Hasan Efendi Mahallesi	-	-
Köprülü	-	-
Ramazan Paşa	212	50
Cuma	580	40
Debbağlı	60	200
Terziler	200	125
Balcılar	-	60
Cemalettin	-	15
Paşa	3	31
Hisar	-	-

Tablo:2 Aydın'ın Mahalle ve Köylerinde Yunan Askerleri ve Yerli Rum Çetelerinin Verdiği Zarar ve Zıyan Tablosu¹⁶⁴

Mahalle	Yakılan Binaların Değeri	Yanmış Kaybolmuş Mal ve Eşya Değeri	Yangın ve Zıyan Toplamı
Kubbeli Mescid	80.000	900.000	980.000
Sarayiçi	7.000	1.500.000	1.507.000
Çıksorut	950.000	2.400.000	3.350.000
(Okunamadı)	360.000	660.000	660.000
Meşrutiyet	-	200.000	200.000

¹⁶³ Mahalle isimleri ve rakamlar Talat Yalazan'ın eserinde çoğu kez yanlış okunmuştur. Talat Yalazan, *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, Ek:12, Daha doğru bir değerlendirme bir iki istisna dışında bkz. Mustafa Turan, a.g.e , s.464. Ek.31

¹⁶⁴ Talat Yalazan, *Anadolu'da Yunan Zulümü ve Vahşeti*, Ek:12, Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi*, Ek:31, s.464-465.

Kutb-ı Ala	750.000	825.000	825.000
Kozdibi	700.000	1.000.000	1.000.000
Torbacı	25.000	400.000	425.000
Orta	420.000	1.600.000	2.020.000
Karacaahmet	800.000	1.500.000	2.300.000
Hamidiye	680.000	680.000	680.000
Kaynak	90.000	800.000	890.000
Yarbaşı İslam	50.000	60.000	110.000
Hasan Efendi	-	250.000	250.000
Köprülü	-	331.000	331.000
Ramazan Paşa	-	1.815.000	3.182.000
Cuma	-	1.500.000	1.500.000
Debbağlı	-	1.300.000	2.300.000
Terziler	1.625.000	1.750.000	3.375.000
Balcılar	80.000	1.050.000	1.190.000
Cemalettin	-	72.000	72.000
Paşa	-	700.000	700.000
Hisar	-	200.000	200.000

Tablo:3 Aydın ve Çevresindeki Köylerde Yunanlılar ve Yerli Rumların Neden Olduğu Yangınların Yarattığı Tahribat¹⁶⁵

Köy ve Kasaba	Yanan Hane	Mağaza- Dükkân
İneabad Nahiyesi Karaağaçlı Köyü	-	-
Reisköy	109	4
Asi Kürtler	-	-
Gümüşköy	70	9
Hıdırbeyli	350	9
Üzümlü	90	-
Germencik Nahiyesi	821	70
Erbeyli	150	7
Elengüllü	85	2
Ömerbeyli	120	6
Kuyupınar	250	3
Beyköy	67	4
Kızılcaköy	130	-
Abdallar	-	-
Çıksorut Köyü	35	4
Karahabibler	37	-
Baltaköy	31	-
Göhlisar	-	-
Sıralılar	-	-
Çine Savran Köyü	54	-

¹⁶⁵ Talat Yalazan, *Anadolu'da Yunan Vahşeti ve Zulmü*, Ek:12, Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi*, Ek:31, s.464-465.

Aydın Tepecik Köyü	Meçhul	-
Aydın Yeniköy	28	-
Çine Eski Çiftlik	5	-
Hacı Ali Obası	180	10
Sınırteke	200	9
Işıklı	80	-
Şevketiye	-	-

Tablo-4: Aydın ve Çevresindeki Köy ve Kasabalarda Yunanlıların ve Yerli Rumların Çıkardığı Yangınlarda Meydana Gelen Maddi Zararlar:¹⁶⁶

Köy ve Kasaba	Yakılan Binaların Değeri	Yanan ve Kaybolan Mal Eşya Değeri	Yangınların Toplam Zararı
İneabad Karaağaçlı Köyü	-	1.875.000	1.875.000
Reisköy	130.800	172.500	303.300
Gümüşköy	63.200	86.250	139.450
Asi Kürtler	-	160.200	160.200
Hıdırbeyli	393.800	705.500	1.099.300
Üzümlü	45.000	86.250	139.450
Germencik Nahiyesi	712.200	578.800	1.290.800
Erbeyli	78.500	122.600	201.100
Elengüllü	25.500	57.600	83.100
Ömerbeyli	48.000	121.300	169.300
Kuyupınar	375.000	593.000	968.000
Kızılcaaköy	104.000	197.500	301.500
Beyköy	10.500	44.080	54.580
Abdallar	-	385.500	385.500
Çıksorut	31.500	289.500	321.000
Karahabibler	14.800	118.500	133.300
Baltaköy	18.600	64.125	82.725
Göhlisar	-	10.000	10.000
Sıralılar	-	5.000	5.000
Çine Savranköyü	21.600	45.000	66.600
Aydın Tepecik	-	250.000	250.000
Çine Eski Çiftlik	-	-	-
Aydın Yeniköy	16.800	56.000	72.800
Hacı Ali Obası	90.000	506.000	596.000
Sınırteke	300.000	630.000	930.000
Işıklı	120.000	920.000	1.040.000
Şevketiye	-	568.000	568.000

¹⁶⁶ Talat Yalazan, *Anadolu'da Yunan Vahşeti ve Zulmü*, Ek:12, Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi*, Ek:31, s.464-465.

TÜRKİYE’DE PLANLI DÖNEMDE BİR KIRSAL KALKINMA PROJESİ: KÖY KALKINMA KOOPERATİFLERİ

A Rural Development Project Planned Period in Turkey in: Rural Cooperative Development

İSMET TÜRKMEN *

Özet

Türk iktisat tarihinde kooperatifçilik deneyimi, 1863 yılında başlatılmakla birlikte, Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne aktarılan bu birikim farklı dinamiklerin de tesiri ile belli dönemlerde duraksamalar yaşamıştır. Cumhuriyet tarihimizde resmî kaynaklarda daha çok kuruluş sektörü teorisinden hareketle kooperatifçilik deneyimimiz konusunda ikili tasnifin de benimsenmiş olduğu görülmektedir: *Tarım Kooperatifleri* ve *Tarım Dışı Kooperatifler*. Bu tasniflendirme özelinde köy kalkınma kooperatifleri üretim faaliyetlerinden, pazarlama faaliyetlerine kadar bütün işlevleri üstlenmiştir. Kooperatiflerin geliştirilmesinin 1961 Anayasasıyla, devletin sorumluluğuna girmesinden sonra kooperatifçilikle ilgili maddeler, hükümet programlarında ve beş yıllık kalkınma planlarında yer almaya başlamıştır.

Türkiye’nin Planlı Kalkınma yıllarının hemen başlarında Köy Kalkınma Kooperatifleri Türk Ticaret Kanunu’nun kooperatif şirketlere ilişkin hükümlerine göre 1963’den itibaren kurulmaya başlanmıştır. Bu çok amaçlı kooperatifler, üretim faaliyetlerinden, pazarlama faaliyetlerine kadar bütün işlevleri üstlenmişlerdir. Ayrıca kuruluş süreçlerinin hemen ardından özellikle yurt dışına çalışmak için gidecek köy menşeli kimselere öncelik verilmesi ve kooperatife otomatik üye kabul edilmesi gibi faktörlerin de tesiri ile bu kooperatiflerin kısa zamanda ve hızla büyümelerine sebep olmuştur. Resmî kaynaklara göre, 1965 yılında 13.063 üyeye ulaşan 296 köy kalkınma kooperatifi sayısı Birinci Beş Yıllık kalkınma Planı’nın sonunda 824’e ulaşırken 20.000 ortağı da bünyesinde toplamayı başarmıştır. Bu çalışmada genelde Türkiye’de kooperatifçiliğin cumhuriyet dönemi tarihsel gelişimi değerlendirilmeye çalışılırken özelde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plan Dönemi’nde köy kalkınma kooperatiflerinin kırsal kalkınmaya tesirleri tespitlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de kooperatifleşme tarihi ve Köy Kalkınma Kooperatiflerini çalışmalarını incelemektir. Bununla birlikte; bu kurumların faaliyet sahalarını hükümet programları, siyasi parti programları, Kalkınma Bakanlığı Kütüphane ve Dokümantasyon Şubesi verilerinden hareketle ortaya koymak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma Planı, Köy Kalkınma Kooperatifleri, Türkiye.

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat (e-posta: iturkmentug@gmail.com).

Abstract

Cooperative experience in the history of the Turkish economy, besides launched in 1863, this accumulation transferred from the Ottomans to the Republic of Turkey, has experienced indeterminations during certain periods with the effect of different dynamics. In the our history of the Republic, it is seen that in the official sources, rather than the theory of the organization sector, the dual classification on our cooperative experience has been adopted: Agricultural Cooperatives and Non-Farm Cooperatives. In this classification, the village development cooperatives undertook all functions from production activities to marketing activities. The development of cooperatives became the responsibility of the state with the 1961 Constitution; then the cooperative clauses started to take part in government programs and five-year development plans.

Turkey's in the early years of planned development, village development cooperatives have been established after 1963 in accordance with the provisions of the Turkish Commercial Code cooperative companies. These multi-purpose cooperatives have undertaken all functions from production activities to marketing activities. In addition, these cooperatives have grown in a short time and rapidly with the effect of factors such as giving priority to the people of the village who are going to work abroad and the acceptance of automatic members to the cooperative. According to the official sources, the number of 296 village development cooperatives, which reached 13,063 members in 1965, reached to 824 at the end of the First Five-Year Development Plan, and managed to collect 20,000 partners.

In this study, in general, historical development of cooperatives republican period in Turkey and in particular, the impacts of village development cooperatives on rural development in the First Five-Year Development Plan Period will be evaluated. The aim of this study is to examine the history of cooperatives and the cooperative works of village development in Turkey. In addition, government programs, political party programs will be determined from the data of Ministry of Development Library and Documentation Department.

Key Words: Development Plan, Village Development Cooperatives, Turkey.

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrasında gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde kalkınmanın planlar dâhilinde demokratik ve sosyal adalet içinde gerçekleştirilmesi inancı ve arzusu, bunun araçlarının ortaya konulması gerçeğini gözler önüne sermiştir. Bu doğrultuda, iktisat politikası araçlarından yararlanılması amacıyla ülke düzeyinde ekonomik gelişmenin izlenmesi ve bu iktisadi gelişmeden toplumun hak ettiği oranda yararlanmasının takibinde zorluklar yaşanmıştır¹.

Türkiye özelinde iktisadi kalkınmayı ve bunun takibini zorlayan unsurların başında nüfus yapısı gelmektedir. 1960'lı yılların başında nüfusun %67'sinin kırsal alanda yaşadığı Türkiye'de, kooperatifçiliğin doğmasında etkili olan nedenlerin tarihi

¹ Zeynel Dinler, *Bölgesel İktisat*, Beşinci Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2001, s. 67

arka planında kırsal nüfusu oluşturan tarım işletmelerin büyüklüğünün 100 dekardan küçük ve dağınık olması gelmektedir². Ayrıca nüfusun, kişi başına düşen yıllık ortalama gelirin kentte yaşayan bir bireyin ancak %40’ı kadar olduğunu bilmekteyiz. Bu doğrultuda, kırsal sahada; altyapı, tarımsal işletmelerin küçüklüğü ve dağınıklığı, eğitim-sağlık, örgütlenme, kadın-çocuk, genç nüfusa yeni iş olanaklarının açılmaması, sosyal olanakların yetersizliği gibi başlıca sorunlar da bulunmaktadır³. Bu sorunlar nüfusun büyük kısmının yaşamını sürdürdüğü kırsal alanda kalkınma araçlarının geliştirilmesinde etkili olmuştur. Bu araçlar arasında kooperatiflerin önemli fonksiyonu icra edeceği de göz ardı edilmemiştir. Bu nedenle pek çok ülkede olduğu üzere kooperatifler, Türkiye özelinde bölgesel anlamda özellikle tarım sahasında yaşamını sağlayan üretici nüfus için dikkate alınan iktisadi bir müesseseleşme şekli olarak kabul görmüştür.

Türkiye’de planlı kalkınma dönemine girildiğinde ülke genelinde de olduğu gibi Köy Kalkınma Kooperatiflerinin sayısının diğer kooperatiflere göre fazla olması nedeniyle, bu kooperatiflerin incelenmesinin ortaya koyacağı sonuçların daha önemli olabileceği düşünülmüştür. Çalışma özelinde, öncelikle kavramsal çerçeve ortaya konularak, kırsal alanda faaliyet gösteren bu kooperatiflerin, işleyiş ve örgütlenme yapıları tespit edilerek, kooperatifleşme yapısının incelenmesi amaçlanmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Kalkınma Kavramı ve Kapsamı

Kalkınma; toplumsal yapının değişkenlerinin, siyasî otorite tarafından belli politikalarla etkin hale getirilerek geliştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle kalkınma, sosyal bilimlerle kullanılan bir terim olarak siyasî bir muhtevaya sahiptir. İktisadi değişkenler esas alınarak dikkate alınabilecek bir diğer kalkınma tanımlaması da şu şekildedir: *“Fert başına üretimin sürekli genişleyerek ve hızlı olarak artırılması, bir başka deyişle çalışan nüfusun veriminin yükseltilmesidir. Verimin*

² Türkiye Nüfusu (1927-1960)’nu gösteren tablo:

Yıllar	Nüfus	Artış Miktarı	Yıllık Artış Oranı (%)
1927	13.648.270	-	-
1935	16.158.018	2.509.748	21.3
1940	17.820.950	2.662.932	19.8
1945	18.790.174	969.224	10.7
1950	20.947.188	2.157.014	22.9
1955	24.064.763	3.117.575	28.8
1960	27.800.831	3.745.068	29.8

1959–1960 devresinde ülke nüfusu en kuvvetli artışı göstermiştir. Ancak, 1950–1955 yılları arasında ülkeye giren göçmenler toplam rakamdan çıkarıldığı takdirde, tabii artışın biraz düşeceği açıktır. Nitekim, 1950 ve 1953 yılları arasında ülkeye aşağı yukarı 125 bin muhacirin girdiği kale alınacak olursa, 1955 nüfusumuzun azalma göstereceği anlaşılır. bkz. (Halûk Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1962, s. 72)

³ Burhan Aydın Can, Sait Engindeniz, Onur Can, “Kırsal Kalkınmada Kooperatiflerin Rolü ve Önemi; SS Çavuşoğlu Tarımsal Kalkınma Kooperatifi Örneği”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi (Özel Sayı)*, 2017, s. 123

*artması sadece insanın teknik becerisinin artması değil; emeğin, doğal ve beşeri kaynakları işleyerek yarattığı birikmiş becerilerin yükselmesi demektir*⁴.

Sistemleştirilmiş ve belli çağdaş yöntemlerden yararlanmış siyasî tepki, sosyal anlamı ile tanımladığımız öğelere yöneldiğinde, *kalkınma politikaları* adını alır. Kalkınma politikaları toplumun gelişmesini bilinçli belli doğrultulara kaydırmak, kapsamını ve yapısını belli modellere göre değiştirilmek istenmesi anlamına gelmektedir⁵.

Politikaların daha çok üretim ilişkilerini ve faktörlerini kapsayan unsurları için geçerli aracı *iktisadi planlamadır*. Buna karşın bazı ülkeler, geri kalmış bir toplumu, sosyoekonomik gelişme sürdüremeyeceği varsayımından hareketle bütün toplumsal öğeleri etkilemeyi, gelişmeyi engelleyen etkenleri karşılamayı ve olumlu yönde değişmeyi sağlayacak etkenleri güçlendirmeyi, politikalarının esası haline getirmişlerdir. Bunun aracı “*sosyal ve ekonomik kalkınma politikalarıdır*”⁶.

Üretim ilişkilerini ve faktörlerini kapsayan unsurlar için geçerli bir araç olan iktisadi kalkınmayı belirleyen özellikler özetle şu şekilde sıralanabilir:

- Bir yapı değişikliği olup, yeni bir yapıdan diğer yapıya geçiştir.
- Belli bir durumdan, daha iyi bir duruma doğru yönelen dinamik bir harekettir.
- Kişi başına düşük gelir düzeyinden daha yüksek bir gelir düzeyine veya negatif olan bir büyüme hızı düzeyinden daha yüksek bir büyüme hızına geçiştir. Bir bakıma reel gelir artışıdır.
- Üretim faktörlerinin yeni bir bileşimi veya yeni bir üretim fonksiyonu ile emeğin verimini arttırmaktır.
- Alışkanlıklarda, inançlarda, davranışlarda ve zihniyette bir değişmedir.
- Eğitim anlayışının değişmesidir⁷.

Esas itibarıyla, iktisadi kalkınma ve sosyal kalkınma birbirini tamamlamaktadır⁸. Yatırım, millî gelir ve ücret artışları refah düzeyini yükselten faktörlerdir. Bundan dolayıdır ki, iktisadi kalkınma, sosyal kalkınmadan önce ortaya çıkabilir⁹. Kalkınma gerekli planlamaların yapılması neticesinde, şansa ve tesadüflere değil, bilince, iradeye ve belli amaçlara dayanmaktadır.

Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterlik kurumunun verilerine göre sosyal kalkınmanın özellikleri şu şekildedir:

⁴ Birikmiş beceri içine sermaye malları, teknoloji, geliştirilmiş çevre koşulları ve ekonomik kurum ve kurullar da dahil edilebilir. bkz. Memduh Aytür, *Kalkınma Kavramı*, DPT Yay., Ankara 1971, s. 4

⁵ Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yay., İstanbul, 2001, s. 119

⁶ Aytür, *a.g.e.*, s. 7

⁷ Ali Özgüven, *İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması*, İstanbul 1988, s. 99

⁸ Bülent Danişoğlu, *Köylülük ve Bireyselleşme Üzerine Bazı Görüşler (Tartışma Notu)*, DPT Yay., Ankara 1986, s. 4-5

⁹ Tom Askwith, “Community Development in Turkey”, *Community Development Journal*, Vol.1, No. 1 (January., 1966), s. 11

“Gelir dağılımındaki büyük farklılıkları mümkün olduğu kadar gidermektir. Kişiyi gelir artışları yanında, daha iyi bir konut, daha iyi sağlık koşulları, daha iyi ulaşım, daha iyi eğitim ve kültür gibi birçok hizmetler vermektir. Herkese en azından zorunlu ihtiyaçlarını kolayca karşılayabilecek imkânlar hazırlamaktır. Kişi başına ortalama tüketim eğilimini yükseltmek yani kişisel gelirleri arttırmaktır. Kişisel ve kolektif düzeyde sosyal ve beşerî ilişkileri, sosyal dayanışmayı, karşılıklı saygınlığı arttırmaktır”¹⁰.

1982 Anayasası’nda *Ekonomik Hükümler* kısmında yer alan 166. maddede planlamanın amacı şu şekilde ifade edilmiştir:

“Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayinin ve tarımın yurt düzeyinde dengeli ve uyumlu bir biçimde hızla gelişmesini, ülke kaynaklarının döküm ve değerlendirilmesini yaparak verimli şekilde kullanılmasını planlamak, bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak devletin görevidir. Planda millî tasarrufu ve üretimi artırıcı, fiyatlarda istikrar ve dış ödemelerde dengeyi sağlayıcı, yatırım ve istihdamı geliştirici tedbirler öngörülür; yatırımlarda toplum yararları ve gerekleri gözetilir, kaynakların verimli şekilde kullanılması hedef alınır. Kalkınma girişimleri, bu plana göre gerçekleştirilir. Kalkınma planlarının hazırlanmasına TBMM’ce onaylanmasına, uygulanmasına, değiştirilmesine ve bütünlüğünü bozacak değişikliklerin önlenmesine ilişkin usûl ve esaslar kanunla düzenlenir”¹¹.

Kooperatifçilik Kavramı

24 Nisan 1969 tarihli “*Kooperatifler Kanunu*”nda şu şekilde tanımlanmıştır:

“Tüzel kişiliğe haiz olmak üzere, ortaklarının belirli ekonomik çıkarlarını, özellikle mesleki veya temel ihtiyaç maddelerini karşılıklı yardım, dayanışma ve birbirine kefalet yoluyla sağlamak amacıyla, gerçek veya kamu tüzel kişileri, il özel idareleri, belediyeler, köyler ve dernekler tarafından kurulan sermaye ve ortak sayıları değişen kuruluşlar.”¹² Hançerlioğlu, kooperatif kavramını şu ifadeleri ile özetlemektedir: “Ortak gereksinimleri ortaklaşa sağlamak için kurulan, bir şirket biçimi olmakla beraber kâr amacı yoktur ya da olmaması gerekir. Tüketim, üretim ve kredi alanlarında kurulabilir. Ortakların sayısı belli ve sınırlı değildir.”¹³

Kooperatifçilik ise, fertlerin tek başlarına gerçekleştiremeyecekleri veya birlikte yaşamalarında fayda gözetilen işleri en doğru şekilde ve maliyet fiyatına yapmak üzere, “*dayanışma*” suretiyle ekonomik enstrümanların bir araya getirilmesidir¹⁴.

¹⁰ MGKGS, a.g.e., s. 30

¹¹ *TC1982 Anayasası*, Seçkin Yay., Ankara 2001, s. 179

¹² *Resmî Gazete*, 10.05.1969, Sayı: 13195.; Ömer Demir, Mustafa Acar, “Kooperatif”, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 2. Baskı, Vadi Yay., Konya 1997, s. 139

¹³ Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 5. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1981, s. 236-237

¹⁴ Z.G. Mülayim, *Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara 1999

Türkiye’de Kooperatifçilik Tarihi

Köy Kalkınma Kooperatiflerinin Tarihî Arka Planı ve Gelişimleri

Kooperatifçilik Türkiye özelinde farklı isimlerle imece alışık olunan bir iş birliği anlayışı şeklinde düşünülmüştür. Diğer taraftan günümüzde kooperatiflerin yasalarla desteklenen bir uygulama olması ve “sürdürülebilir kalkınma” için düşünülen bir başvuru aracı olarak kabulü görece yenidir. Türkiye iktisat tarihinde kooperatifçilik uygulaması, Mustafa Kemal Atatürk döneminden itibaren iktisadi kalkınma için başvurulan yollardan biri olmuştur. Devletin kuruluş sürecinde “*misak-ı iktisadi*” kararlarının alındığı İzmir İktisat Kongresinde (17 Şubat-4 Mart 1923) kooperatifler gündeme taşınmıştır¹⁵.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren kooperatifçilik çeşitli yasalarda yer almış, bir örgütlenme biçimi olarak varlığını kabul ettirebilmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk örneği 1924’te kurulan Aydın İncir Müstahsilleri Kredi ve Satış Kooperatifi olmuş ve aynı yıl İtibarî Ziraî Birlikleri Kanunu çıkarılmıştır¹⁶. Ayrıca 1925 yılında Mustafa Kemal Atatürk’ün tüketim kooperatifçiliği ile özel olarak ilgilendiği görülmektedir. 24 Mart 1925 tarih ve 586 sayılı bir yasa ile Ankara Memurlar Tüketim Kooperatifi kurulmuştur¹⁷. İlerleyen yıllarda Mustafa Kemal Atatürk’ün cumhurbaşkanlığı döneminde kooperatifçilikle ilgili yasal düzenlemeler açısından 1935 yılı en verimli yıl olmuştur. Bu yılda 2834 sayılı “*Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu*” ve 2836 sayılı “*Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu*” çıkarılmıştır. Bu yılda çıkan iki yasaya dayanarak yurdun her yanında yüzlerce kooperatif kurulmuştur¹⁸. Takip eden dönemde ihracat mallarının satışında örgütlenmeye gidilmesini esas alan dönemin İktisat Vekaleti 1936’da İçdir, Ege ve Trakya’da farklı kooperatiflerin kurulmasını sağlamış, sonraki yıllarda da bu konudaki politikalar sürdürülerek örneğin Karadeniz’de fındık ürünü için kooperatifler kurulmuştur¹⁹.

Gerek İkinci Dünya Savaşı döneminde gerekse savaş sonrası 1950 yılına kadar yasa düzenlemeleri ve kooperatifçilik üzerine bir değişiklikte yaşanmamıştır²⁰. Bu dönemde Türkiye’de kooperatifler ya genel hükümlere (6752 sayılı Türk Ticaret Kanunu) ya da bazı özel kooperatif kanunlarına göre kurulup işletilmiştir²¹. Tarımda

¹⁵ A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989, s. 44

¹⁶ Celal Bayar, *Şark Raporu*, (Sadeleştiren: Nejat Bayramoğlu), Kaynak Yay., İstanbul 2006, s. 85-86.; A. Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989, s. 133-134

¹⁷ Cem Emrence, “Turkey in Economic Crisis (1927-1930): A Panoramic Vision”, *Middle Eastern Studies*, Vol.39, No. 4 (Oct., 2003), s. 71-72

¹⁸ Mustafa Sönmez, *Kapitalist Devlet İşletmeleri ve Türkiye*, Türk İktisatçılar Birliği Yay., Ankara 1978, s. 39

¹⁹ Mustafa Erkal, *Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması*, İstanbul 1972, s. 210-216

²⁰ Jean Maillet, *İktisadi Olayların Evrimi*, (Çeviren: Ertuğrul Tokdemir), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 163-164.; C. F. Strickland, “The Cooperative Movement in the East”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol.11, No. 6 (Nov., 1932), s. 821

²¹ Oktay Yenal, *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 112-113

modernleşme çabalarının yoğunlaştığı 1950’lerden sonra Zirai Donatım Kurumu, Köy Kalkınma Kooperatifleri ve Teknik Tarım Teşkilatı kurulmuş, daha önce çıkarılan çiftçiyi topraklandırma kanunuyla da daha geniş topraklarda tarım yapma imkânı sağlanmıştır²². 1923-1960 yılları arasında Türkiye’de kooperatiflerin temel amacı daha çok kırsalda, üretici örgütlenmesini, çiftçinin yaşam düzeyini ve kalitesini artırmak olmuştur²³.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren gösterilen kooperatifleşme hususundaki hassasiyet 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi sonrasında anayasal bir zemine de taşınmıştır. Askeri müdahale sonrasında 1961 Anayasası’nda kooperatifçilik özel bir madde ile yer almıştır. Bahsi geçen anayasanın 51. maddesine dayanarak devlete kooperatifleri destekleme görevi verilmiştir: “*Madde 51-Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır.*”²⁴ Anılan maddeye göre kooperatifler özel girişimin yetersiz kaldığı anlaşılan yerlerdeki, topluluk girişimi olarak tanımlanmıştır. Bu sırada 1960’lı yıllardan sonra Avrupa’da ise kooperatifler, tüketici ve son kullanıcıya ulaşma aşamasına geçmiş ve iş bölümü, uzmanlaşma gibi yeni anlayışlara anlam vermeye başlanmıştır²⁵.

Kırsal sahaların kalkınması için kooperatiflere Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1963-1967) yer verilmiştir. Tarım kredi kooperatiflerine mevduat toplama yetkisinin verilmesi, pazarlama kooperatiflerinin gelişmesinin sağlanması, ormancılık kooperatiflerinin kurulması, balıkçılık kooperatiflerinin ve konut kooperatiflerinin desteklenmesi şeklinde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda “*Toplum Kalkınması (Köy Kalkınması)*” başlığı altında yer bulmuştur²⁶. Bu dönemde verilen mücadele sonrasında ilk plandan sonra küçük çiftçilerin kooperatif kurması teşvik edilmeye de başlanmıştır. Bu doğrultuda, devlet kendi işlevlerini, kooperatifçilik hareketinin hızlı gelişmesi için uygun koşulları hazırlamakla sınırlamıştır. Kooperatifçilik hareketi bu süreçte planlı bir hareket sayılmıştır²⁷.

²² H. Olalı, İ. Duymaz, *Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı*, İzmir Ticaret Borsası Yayınları, Yayın no:28, İzmir, 1987, s. 83

²³ G. Özdemir, G. Keskin, H. Özüdoğru, Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Tarımsal Kooperatiflerin Önemi, *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, (2011), s. 109

²⁴ A. Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları Yapılışları, Özellikleri ve Yapılan Değişiklikler*, 5. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 124

²⁵ U. Geray, “Yeni Koşullar ve Tarımda Kooperatifçilik”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Seri: B, Cilt: 40, Sayı: 2, (1990), s. 49.; Esasında AB ülkelerinde kooperatifçilik 19. Yüzyılda başlamıştır. Tarım kooperatifleri ortaklarının gelirlerini iyileştirmeye ve ürünlerine pazar temin etmeye yardım etmektedirler. Ekonomide ve sosyal alanda sosyoekonomik arabulucu olarak görev yapmaktadırlar. Avrupa’da kooperatifçilik tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (H. İnan, *Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik ve AB*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, No:2004-40, İstanbul, 2004); Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 1. Cilt, 2. Baskı, Gerçek Yay., İstanbul, 1972, s. 165

²⁶ DPT, *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1963, s. 101-102

²⁷ Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından onaylanan ve 25.12.1963 tarihinde göreve başlanan III. Koalisyon (X. İnönü) Hükümeti’nin “*Bakanlar Kurulu Listesi*”nde, 6 / 3349 sayılı kararname ile ayrı bir Köy İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Bahsi geçen bakanlığın ilk girişimi bu döneme kadar kurulmuş köy kooperatiflerinin bir envanterini ortaya koymak olmuştur. Kuruluşunu tamamlayan 150 girişim ile birlikte toplam sayının 158 olduğu tespit edilmiştir. Bu tespite göre Bakanlık mevcut aktif 50 kooperatiften 12’sinin dokuz farklı ilde dağılmış olduğunu tespit etmiştir. Bu sırada Devlet Planlama Teşkilatı uzmanlarınınca bir proje gurubu oluşturulmuş ve bu proje için fizibilite hesapları da yapılmıştır. Buradaki amaç; on iki köy

Türkiye’de, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plan Dönemi* hükümetleri içinde İkinci Demirel Hükümeti (3 Kasım 1969-6 Mart 1970) döneminde Köy *Kalkınma Kooperatiflerinin* kurulmasının teşvikine, ilk defa bu hükümet programında rastlanmaktadır²⁸. Hükümet programında yer verilen bu kuruluşlar için Devlet Planlama Teşkilatı uzmanlarınca bir proje gurubu oluşturulmuş, bu gurup kırsal gelişme planları da hazırlamıştır. Fakat gerekli olan sermayenin elde edilmesi sürecinde zorluk yaşanmıştır. Köy İşleri Bakanlığı gerek yardımlarla gerekse kredilerle bir kısım parayı temin edebilmiştir. Eksik kalan kısmın kooperatif ortaklarınca karşılanması öngörülmüştür. Fakat o dönemin içinde bulunduğu şartların da tesiri ile çiftçiler gerekli fonları toplayabilecek kaynağa sahip değillerdir. Gerekli olan kaynağın sağlanması amacıyla Köy Kalkınma Kooperatifleri aracılığı ile uluslararası iş gücü göçü ve kırsal bölgelerin kalkınması arasında bir ilişki kurma düşüncesi doğmuştur. Köy Kalkınma Kooperatiflerince uygulanacak projelere kaynak temin etmek için “*Dış Ülkelere İşçi Göndermede Kooperatif Kuran Köylülere Öncelik Tanıma Projesi*” geliştirilerek yürürlüğe konulmuştur. Bu sebeple köy kalkınma kooperatiflerine halk arasında Almanya kooperatifleri denilmeye de başlanmıştır.

Bu çalışmaların neticesinde 1965-1974 yılları arasında 1204 kooperatif projesine 42.277 kişilik işçi kontenjanı tahsisi yapılabilmektedir²⁹. Esasında Köy Kalkınma Kooperatiflerinin ortak sayısını hızla arttırmak amacıyla farklı bir yol takip edilmiştir. Buna göre, öncelikle yurtdışına gitmek isteyen Türk işçileri doğup büyüdükleri köy için çeşitli kalkınma projelerini gerçekleştirmek amacıyla kurulacak kooperatiflere katılacaklardır. Ardından yurtdışında edinecekleri tasarruflarla ortağı olacakları bu kooperatifleri destekleyeceklerini taahhüt ettikleri takdirde yurtdışına işçi olarak sıra beklemeden gidebileceklerdir. Bu sayede, 1966 yılında Köy Kalkınma Kooperatiflerinin sayısı 382’yi, 1967 yılı sonunda ise 1349’u bulmuştur³⁰.

Esasında, Köy Kalkınma Kooperatifleri ile ilgili plan yapılırken kooperatiflerin sadece yurt dışında iş bulup çıkış yapmakta öncelik kazanmak için kurulabileceği düşünülememiştir. Yukarıda işaret edildiği gibi çok sayıda kooperatif kurulmuş olması üzerine programa hâkim olamayan Köy İşleri Bakanlığı projelere dahil olmak isteyen çok sayıda kooperatife öncülük edememiştir. Ayrıca kısa sürede kurulan Özel Kooperatifler Dairesi ise bu işi yürütmekte gerek fonlar gerekse personel bakımından yetersiz kalmıştır. Örneğin bu işe ilk başlanıldığında öngörülen bütçenin sadece onda

kooperatifinin her birinin kendi projesi ile civar yöreler için bir gelişme merkezi olması, belirli bir alanda kırsal gelişmeye katkıda bulunmasıdır. Uzun vadede yörelere ait diğer yapısal sorunlar da ele alınarak kapsamlı bir kırsal gelişmenin gerçekleştirilmesi bu şekilde hedeflenmiştir. bkz. Yıldız Ülgen, “Köy-Koop Hareketinin Türk Kooperatifçiliğinin Gelişimine Olan Etkileri”, *Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ, 2008, s. 6

²⁸ İsmet Türkmen, “Cumhuriyet Hükümetleri Döneminde Güneydoğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Yatırımları (1960-1995)”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2010, s. 186-188

²⁹ R. Penninx, V. Renselaar, *Gurbet, Minnet, Üç Kuruşluk Servet -Yurt Dışındaki İşçilerin Tasarruflarını Türkiye’de İşçi Şirketleri ve Köy Kalkınma Kooperatifleri Aracılığı ile Verimli Bir Biçimde Yatırma Dönüştürme üzerine bir inceleme-*, Ajans ve Matbaacılık Sanayi, Ankara 1979, s. 64

³⁰ Rinus Penninx, “A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey”, *The International Migration Review*, Vol.16, No. 4 (Winter., 1982), s. 811-812

birinin anılan daireye tahsis edilmesi sonucunda ilk on iki pilot proje dahi yürütülememiştir³¹.

Bu doğrultuda, Köy Kalkınma Kooperatiflerinin hedefleneni gerçekleştirilememesi nedenlerinden birisi de Almanya’nın 1967 yılında ekonomik durgunluğa girmesidir. Türk işçilerinin büyük bir çoğunluğu da bu süreçte Almanya’dadır. Bu süreçte ülkedeki birçok Türk işçi işlerinden çıkarılmış bunun sonrasında ise Türk işçiler Türkiye’ye dönmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle köy kalkınma kooperatiflerine de ortak olmak için bir neden kalmamıştır. Bu nedenle bu yıllarda Köy Kalkınma Kooperatiflerinin sayısında önemli bir artış gerçekleşmemiştir. Fakat bu durumun Türkiye’ye olumlu yansımaları Köy İşleri Bakanlığı’nın Almanya’nın durgunluk döneminde toparlanma fırsatı bulmuş olmasıdır ve bakanlığın örgütsel yapısını tekrar düzenleme olanağı bulmasıdır.

Yaklaşık bir yıl sonra Avrupa’daki ekonomik durgunluğun aşılmasının ardından Türkiye’den işçi talebi yeniden canlanmış ve Türk işçilerine olan talebin 1968 yılında yeniden canlanması üzerine kooperatiflere karşı ilgi de tekrar artmıştır. Bu sırada, Penninx ve Renselaar’a göre, “*Köy İşleri Bakanlığı 1969 yılında kooperatifler ile ilgili çalışmalarına yeniden hız verdiğinde bu programı anlamlı bir şekilde düzenleyemeyeceğini göstermiştir. Herhangi bir kooperatif proje seçimi konusunda yardım için başvurduğunda bakanlık uzmanları bu taleplere yetişememiş ve yetersiz kalmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı zorunlu fizibilite çalışmalarının hızla artışı karşısında çaresiz kalmıştır.*”³²

Bu sırada Türk işgücü ihracatının artış gösterdiği 1969-1973 yılları arasında bu kooperatiflerin sayısı da hızla artmıştır³³. Fakat Avrupa’da tekrar yaşanan ekonomik durgunluğun yeniden başladığı 1973 yılı sonunda Türk işçilerinin Avrupa’ya geçişi de durağanlaşmıştır. Buna rağmen kooperatif kurma konusundaki ilgi devam etmiştir. Kanaatimizce bunun nedeni, Avrupa’ya gitmek isteyenlerin sayısının fazla oluşudur³⁴.

Avrupa’ya iş göçünün 1973 yılının sonlarında ihracatı pratik olarak kesintiye uğradığında, kayıtlı 5301 Köy Kalkınma Kooperatifi’nden resmen onaylanmış projelerini hazırlayabilenlerin sayısı 752’yi geçmemiştir. Bu doğrultuda programın başlatılmasından itibaren istihdam kontenjanı tanınan kooperatif sayısı ise 779’a ulaşmıştır. Fakat burada dikkat çeken önemli bir husus ise, projelerin çoğunluğunun

³¹ O. Artukoğlu, “Yurt Dışı İşçi Tasarruflarının Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası”, *Banka Sistemi ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri*, (Uzmanlık Yeterlilik Tezi), T.C. Merkez Bankası Dövizler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2005, s. 65

³² R. Penninx, V. Renselaar, *a.g.e.*, s. 68.

³³ Kooperatifleri aracılığı ile yurt dışına işçi olarak çıkan ortakların kooperatiflerine verecekleri %40 oranındaki katkı payları İş ve İşçi Bulma Kurumu kanalıyla toplanarak kooperatiflere kaynak aktarılacaktır. Fakat bu katkı payları İş ve İşçi Bulma Kurumu’nda hiçbir zaman toplanamamıştır. Resmî ortak katkı payı oranı 1971 yılında %15’e düşürülmüştür.

³⁴ Bu sırada 1975 yılına gelindiğinde Libya’nın yabancı işçi alacağı yolundaki açıklamaların artması üzerine Orta Anadolu’da köy kalkınma kooperatiflerine katılımlar da artmıştır. Bu gerçeklik esasında kooperatiflerin desteklenmesinin nedenlerinin başında kişisel çıkarlar olduğu gerçeğini göstermektedir. bkz. June Starr-Jonathan Pool, “The Impact of a Legal Revolution in Rural Turkey”, *Law & Society Review*, Vol.8, No. 4 (Summer, 1974), s. 537

özellikle kaynak bakımından parlak durumda olmamalarıdır. Esasında, sermaye oluşturamayışlarının nedeni, kısmen kontenjan sisteminin yarattığı umudu yaşatamamalarından ileri gelmektedir³⁵.

Köy Kalkınma Kooperatiflerinin yapabildikleri konusunda 1975 yılında bir çalışma yapılmış, bu araştırmaya göre 1975 yılı itibariyle projelerinde planlanan miktarda sermayeyi toplayabilen kooperatiflerin sayısının 223 adet olduğu saptanmıştır. Bundan daha vahimi ise bunlardan birçoğunun uzun bir süre üretime geçememiş veya döner sermayenin yetersizliğinden, üretime geçtikten bir süre sonra üretimlerini durdurmuş olmalarıdır. Sonuçta projelerin ciddi bir çoğunluğu farklı sebeplerle başarısızlığa uğramıştır. Daha da vahim olan yanı ise, Türkiye'nin farklı sahalarında beton iskeletler halinde terk edilen yapı karkaslarının sergilediği manzaralardır. Bu manzaranın arkasındaki önemli bir gerçeklik, Köy İşleri Bakanlığı'nın kooperatiflere dair 1966'dan sonra bir denetim kurmak için istekli davranmamış olmasıdır.

Diğer taraftan dönemin Köy Kalkınma Kooperatiflerinin yapısal biçimleri ve çalışma şekilleri incelendiğinde çok farklı örnekler göze çarpmaktadır: Örneğin Yozgat, Yeni Fakılı'daki ilk *“pilot projelerden”* biri olan ve 1973 yılında inşaatı tamamlanmış un fabrikasına sahip kooperatiftir. Kooperatif fabrikasını verimli bir şekilde çalıştıramamış ve fabrika tahıl fiyatlarında spekülasyon yaparak para kazanmayı hedefleyen bazı tüccarların eline geçmiş, sonunda un fabrikası 1975 yılında kapanarak kaderine terk edilmiştir. Bu örnekte de görüleceği üzere, kooperatiflerin başlangıçta bu işi düşünen ve gönül verenlerle ilgisinin kalmamış olmasıdır. Diğer bir örnekte Sinop ilinde Tungal Köy Kalkınma Kooperatifi 1966 yılında kurulmuş, 166 üyesinden 50'si Avrupa'ya gönderilmiştir. Ancak kooperatifin öncelikli amacı üyelere alınan sütlerden peynir yapmak olup çok az sermayeye gereksinim duymuştur. Diğer yandan küçük çaptaki projelerin yanında büyük projeler de göze çarpmaktadır. Yozgat ilindeki 2600 ortaklı Çandır Köy Kalkınma Kooperatifi 1965 yılında kurulmuş olup üyeleri, farklı projeleri inceledikten sonra ayçiçeğinden yağ elde edecek bir fabrika üzerinde karar kılmışlardır. Kooperatif için gerekli sermaye Sinop'taki Tungal kooperatifinin yaklaşık 55 katıdır. Kooperatifin 2600 ortağından sadece 183'ü yurtdışında çalışmaya gidebilmişse de %80'i çıkış yapabilmek için müracaat etmiştir. Bu kooperatifin ortaklarının ise Türkiye'nin neredeyse her yerinden olduğu dikkati çekmektedir. Esasında Çandır Köy Kalkınma Kooperatifini bir *“işçi şirketinden”* ayıran en önemli fark, kuruluşu ve biçimindeki hukuki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Örneğin; Sakarya ili Karasu İlçesinde S.S.

³⁵ Gerek devlet gerekse Avrupa'daki işlere yerleştirilen işçiler mali sorumluluklarını yerine getirmemişlerdir. Bu durum kooperatiflere yatırım planlarını gerçekleştirmekte ciddi güçlükler yaratmıştır. Genellikle dış ülkelerdeki işçiler bu kooperatiflere girip ortak olmayı ve ödeme yapmayı yabancı ülkelere işçi olarak gidebilmenin zorunluluğu saymışlardır. Taahhütlerini yerine getirmeyen işçilere karşı bazı yaptırımlar uygulanması gündeme gelmiştir. Pasaportlarının iptal edilmesi, zorunlu olarak ödenmesi gereken miktarların yurtdışındaki işçilerin Türkiye'deki ailelerine ödetme gibi fikirler ortaya atılmıştır. Ancak bu yönde hiçbir girişim olmamıştır. bkz. L. P. Fettig, Soner Ogut-C. B. Baker, “Effects of Financing and Employment Alternatives on a Modern Farm Village in Turkey”, *Illinois Agricultural Economics*, Vol.13, No. 2 (Jul, 1973), s. 12-15

Limandere Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, yurtdışına işçi göndermek için kurulan bir kooperatif iken, kurum bir işçi bile göndermeden faaliyetine son vermiştir. Ayrıca 1986 yılına kadar Sinanoğlu Tarımsal Kooperatifi ile çalışan Limandere köy önderleri, bu seneden sonra kendi kooperatiflerinin yeniden canlandırılmasını istemiş ve bunu gerçekleştirmişlerdir³⁶.

Kooperatiflerin gelişim süreçlerine ilişkin dikkat çekmekte olan diğer bir husus ise, genel boyutuyla ülkenin iktisadi durumudur. 1974 yılına gelindiğinde Köy Kalkınma Kooperatiflerini desteklemek için hükümetçe 2 milyon TL’lik tahsisat ayrılmışsa da Kıbrıs Barış Harekâtı sebebiyle hedeflenen rakamlar gerçekleştirilememiştir. Takip eden yılın 1975 Martında yeni hükümet iktidara gelmiş ve hükümetin, *Köy Kalkınma Kooperatifleri Geliştirme Programı* Köy İşleri Bakanlığı’nda yeniden dikkatleri çekmeye başlamıştır. Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı’nın adındaki “kooperatifler” sözcüğü çıkarılarak Bakanlık “Köy İşleri Bakanlığı” olarak hizmet vermeye devam etmiştir. Bu yıllar öncesindeki tecrübeler daha gerçekçi biçimde tekrar gözden geçirilmiştir. Yerel girişimlerle uluslararası iş göçü arasındaki ilişkiden doğmuş bulunan 1965-1975 arası Köy Kalkınma Kooperatifleri ile 1969 yılında çıkarılan 1163 *Sayılı Yeni Kooperatifler Yasası*’na göre kurulmuş çok amaçlı köy kooperatifleri arasındaki ayırım da sona ermiştir³⁷.

1965’ten 1974’e kadar devletin kontenjan sistemi yürürlükte kalmamıştır ve ayrıca Köy Kalkınma Kooperatifleri’nden fizibilite raporu hazırlatarak, raporlarını Köy İşleri Bakanlığı’na onaylatırabilenlere Avrupa ülkelerinde istihdam olanağı tanınması sistemine de devam edilmiştir. Bu dönem içinde kurulan kooperatiflerin sayısı ise hızla artmış ve kısa sürede 6000’e ulaşmıştır. Bunların arasında tescil ve proje planı yaptırarak resmî onay alabilen ve yurtdışına işçi gönderebilenlerin sayısı da 1000 kadardır. Köy Kalkınma Kooperatiflerine tanınan kota sisteminden yararlanarak yurt dışına gidebilen Türk işçilerinin sayısı da yaklaşık olarak 23.000 kadardır. Fakat bahsi geçen işçilerin kooperatiflerine yaptıkları katkı miktarları ülke dışına çıkmadan önceki taahhütleri tutarından çok geride kalmıştır. Yine aynı şekilde yurt dışındaki işçiler tarafından kooperatiflere yapılan fon katkısı işçi şirketlerine ve çok ortaklı şirketlere yapılanlara oranla daha düşük seviyelerde kalmıştır³⁸.

Köy Kalkınma Kooperatifleri hareketi başlardan itibaren devletin başlatıp teşvik ettiği ve ilk başlarda kurumsal olarak devletin mekanizmaları tarafından denetlenen bir yapı olmuştur. Kota sistemi ile yurt dışına gönderilecek işçilerin bu kooperatiflere yapacakları katkıları arttıracakları umulmuş, fakat hedeflenen rakamlara ulaşılmasını güvence altına alacak hiçbir önlem ve uygulamaya gidilmemiştir³⁹.

³⁶ N. Yavuz, *Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerine Objektif Bir Bakış, Gelişmelerin Önündeki Engeller ve Yapılması Gerekenler*, HayKoop Sakarya Bölge Birliği Yayınları, www.Haykoop.org. (Erişim tarihi: 20 Mart 2007)

³⁷ O. Artukoğlu, “Yurt Dışı İşçi Tasarruflarının Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası”, *Banka Sistemi ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Etikileri*, (Uzmanlık Yeterlilik Tezi), T.C. Merkez Bankası Dövizler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005, s. 69

³⁸ R. Penninx, V. Renselaar, *a.g.e.*, s. 73

³⁹ R. Penninx, V. Renselaar, *a.g.e.*, s. 75

Köy Kalkınma Kooperatiflerinin Feshi ve Sonuçları

Başlangıçta ülkenin içinde bulunduğu gerçeklerden de hareketle umutla gerçekleştirilmeye çalışılan Köy Kalkınma Kooperatiflerinin başarılarını engelleyen nedenler konusunda farklı görüşler öne sürülmektedir. Bunların bazılarını şu şekilde maddelendirmek mümkündür:

1. Kooperatif ortaklarının çoğu, bu kurumlar vasıtası ile beklemezsizin yurt dışına gitmek için buraları kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu hedeflerine ulaşmalarının ardından kooperatifler işleyemez duruma gelmiş ve kurulan kooperatifler ise tecrübesizlik ve işletme hatalarından dolayı başarılı olamamıştır.

2. Siyasî ve idarî hantallık, aşırı kırtasiyecilik, kooperatifler için tasarlanan parasal destek konusundaki imkân yetersizlikleri ve kooperatif ortaklarının uzmanlık bilgisi ve liderlik yetenekleri konusundaki yetersizlikleri işleyişi zorlaştırmıştır.

3. Devletçe iyi niyetle geliştirilen projelere teşvikler, o dönemde ortaya çıkan kooperatif ağaları tarafından suiistimale uğratılmış ve kooperatifler sadece yurt dışına işçi gönderme aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kooperatif ve proje uygulayan kooperatif sayısı miktar olarak artmışsa da amaçlanan sosyoekonomik hedeflere ulaşamamıştır. Ayrıca alt yapı ve pazarlama olanakları, kooperatif-ortak ilişkisi, arz-talep dengeleri gibi hususlar araştırılmadan kooperatiflere geliş güzel uygulatılan projeler ülkenin dört bir yanında kooperatifçiliğe kötü puan kazandıran yarım kalmış veya işletmesi durmuş yatırımların ortaya çıkmasına ve dolayısıyla da kaynak israfına sebep olmuştur⁴⁰.

Bu ifadelerden de hareketle, kooperatiflerin mevcut bakanlık ve kooperatif uzman yöneticileri arası iş birliği ile iyi yönetimi sağlanamamıştır. Esasında yukarıda işaret edilen hususlar gerçekleştirilebilseydi, Köy Kalkınma Kooperatifleri gerek Türkiye gerekse işçiler ve aileleri için, en başta ülke kooperatifçiliği açısından bir hareket olabilirdi⁴¹.

Bu olumsuzlukların yarattığı sonuçlar üzerine kooperatiflerin feshi sürecinde ise devlet ilgili kurumları kanalıyla, Köy İşleri Bakanlığı eliyle mahkemeye başvurmuş ve Köy Kalkınma Kooperatifleri Merkez Birliği'nin kapatılmasını istemiştir. Bunun üzerine merkez birliği mahkeme kararıyla kayyuma teslim edilmiştir. İnan, kooperatiflerin fesih sürecine ilişkin şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Köy kalkınma kooperatifleri başlangıçta devletin desteği ile kurulmuş olmalarına rağmen, aslında tabandan gelen istekli köylerde doğduğundan demokratik yönetim yapısına sahip, özerk ve bağımsız kuruluşlardır. Devletin demokratik kooperatifçiliği özendirici politikaları olmadığından özellikle

⁴⁰ Yıldız Ülgen, “Köy-Koop Hareketinin Türk Kooperatifçiliğinin Gelişimine Olan Etkileri”, *Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ, 2008, s. 11-12.; U. N. Abadan, *Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, No: 2002-10, İstanbul 2002, s. 102

⁴¹ Yıldız Ülgen, *a.g.t.*, s. 12

1980’li yıllardan sonra bu kooperatifler zor günler yasamışlar, bir kısmı faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardır”⁴²

İlbaş ise Köy Kalkınma Kooperatifleri tecrübesinin hedefleneni gerçekleştirilememesini ve kaybettirdiklerini şu ifadeleri ile özetlemiştir:

“1980 askeri darbesi haksız yere köy-koop merkez birliğini, tasfiye etmeseydi, onların başlattıkları kooperatifçilik rüzgârları Türkiye’yi üretkenliğin içinden kalkınmışlık düzeyine doğru götürecekti. Bu günah bizim değildir... Oysa devlet kooperatif karşıtı politikalar yerine, tüm dünyada olduğu gibi kooperatifleri destekleyici politikalar üretseydi, Köy Kalkınma Kooperatifleri köylerin kalkınmasına büyük katkıda bulunur ve köylerden kentlere gittikçe artan göç frenlenirdi”⁴³.

Cevdet Kocaman ise, kooperatiflerin tasfiyesi ile ilgili özetle şöyle bir değerlendirme yapmıştır:

“Köy-koop hareketi o dönemin en büyük demokratik köylü hareketiydi. Bunun 12 Eylül’den sonra bu şekilde ortadan kaldırılması, Türk kooperatifçiliğinde ‘yarı devlete bağlı’ modellerin ortaya çıkmasına yol açtı ve ortada köylü hareketinin ekonomik ve politik sözcülüğünü yapacak kuruluş kalmadı. Ancak İzmir, Muğla, Çanakkale, Kırklareli, Tekirdağ, Edirne, Karadeniz’de de Sinop’taki kooperatifler gibi, üretime dayalı kooperatifler ayakta kalabildi. Bunun dışında kooperatif hareketi yok oldu”⁴⁴.

Neticede, Köy-Koop Ankara Merkez Birliği’nin kapatılması sonrasında Türkiye genelinde kooperatifçilik hareketinde bir çözülme ve sonrasında dağılma süreci başlamıştır. 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi ise kooperatiflerin en ağır darbeyi almasına sebep olmuştur.

Sonuç

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin sosyoekonomik yapısının tesiri ile uygulamaya geçirilen Köy Kalkınma Kooperatifleri, köylüyü köyünde kalkındırmayı amaçlayan bunu ilk kez düşünce ve uygulamaya koyan müesseseler olmuşlardır. Bu sayede köylünün ürünü doğrudan olmamakla birlikte, sanayiden geçerek pazarlanmaya çalışılmış, bir boyutuyla sanayileşme köylerden, hammaddenin üretildiği yerlerden başlatılmak istenmiştir. Köy Kalkınma Kooperatifleri tecrübesinin geliştirdiği bu düşüncenin köy kooperatifçiliğine kazandırdığı en önemli kazanım köyü ve köylüleri kalkındıracak olan köy sanayi olmuştur.

Türkiye’nin tarımsal kalkınması için bu tip kooperatiflerin desteklenmesi gerek İkinci Dünya Savaşı gerekse takip eden “Soğuk Savaş” döneminde gerekmiştir. Öncelikle ülkede kırsal sahada istihdamı ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek bu dönem hükümetlerinin gelişmiş ülkelerdeki benzerleri gibi öncelikleri arasında olmuştur. Bu doğrultuda, 25 Aralık 1963 tarihinde göreve başlayan III. Koalisyon (X. İnönü) Hükümeti’nin “*Bakanlar Kurulu Listesi*”nde, 6 / 3349 sayılı kararname ile ayrı

⁴² H. İnan, *Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik ve AB*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, No: 40, İstanbul 2004, s. 102

⁴³ Yıldız Ülgen, *a.g.t.*, s. 33

⁴⁴ Yıldız Ülgen, *a.g.t.*, s. 34

bir Köy İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Ayrıca Türkiye’de, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plan Dönemi* hükümetleri içinde Köy *Kalkınma Kooperatiflerinin* kurulmasının teşviki, ilk defa İkinci Demirel Hükümeti (3 Kasım 1969-6 Mart 1970) programında görülmüştür.

Bu kooperatifler başlardan itibaren devletin başlatıp teşvik ettiği ve ilk başlarda kurumsal olarak devletin mekanizmaları tarafından denetlenen bir yapı olmuştur. Fakat bu müesseselerden hedeflenen rakamlara ulaşılmasını güvence altına alacak önlemlerin alınmasında sorunlar yaşanırken, 12 Eylül Askeri Müdahalesi genel kabule göre kooperatiflere en ciddi darbeyi indirmiştir.

Kaynakça

A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989

A. Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989

A. Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları Yapılışları, Özellikleri ve Yapılan Değişiklikler*, 5. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2005

Ali Özgüven, *İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması*, İstanbul 1988

Burhan Aydın Can, Sait Engindeniz, Onur Can, “Kırsal Kalkınmada Kooperatiflerin Rolü ve Önemi; SS Çavuşoğlu Tarımsal Kalkınma Kooperatifi Örneği”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi (Özel Sayı)*, 2017

Bülent Danışoğlu, *Köylülük ve Bireyselleşme Üzerine Bazı Görüşler (Tartışma Notu)*, DPT Yay., Ankara 1986

C. F. Strickland, “The Cooperative Movement in the East”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol.11, No. 6 (Nov., 1932), ss. 812-832

Celal Bayar, *Şark Raporu*, (Sadeleştiren: Nejat Bayramoğlu), Kaynak Yay., İstanbul 2006

Cem Emrence, “Turkey in Economic Crisis (1927-1930): A Panoramic Vision”, *Middle Eastern Studies*, Vol.39, No. 4 (Oct., 2003), s. 67-80

DPT, *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1963

G. Özdemir, G. Keskin, H. Özudoğru, Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Tarımsal Kooperatiflerin Önemi, *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, (2011)

H. İnan, *Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik ve AB*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, No:2004-40, İstanbul, 2004).; Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 1. Cilt, 2. Baskı, Gerçek Yay., İstanbul 1972

H. Olalı, İ. Duymaz, *Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı*, İzmir Ticaret Borsası Yayınları, Yayın no:28, İzmir 1987

Halûk Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1962.

İsmet Türkmen, “Cumhuriyet Hükümetleri Döneminde Güneydoğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Yatırımları (1960-1995)”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 2010

Jean Maillet, *İktisadi Olayların Evrimi*, (Çeviren: Ertuğrul Tokdemir), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983

June Starr-Jonathan Pool, “The Impact of a Legal Revolution in Rural Turkey”, *Law & Society Review*, Vol.8, No. 4 (Summer, 1974), s. 533-560

L. P. Fettig, Soner Ogut-C. B. Baker, “Effects of Financing and Employment Alternatives on a Modern Farm Village in Turkey”, *Illinois Agricultural Economics*, Vol.13, No. 2 (Jul, 1973), s. 12-15

Memduh Aytür, *Kalkınma Kavramı*, DPT Yay., Ankara 1971

MGKGS, *Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri*, Ankara 1993

Mustafa Erkal, *Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması*, İstanbul 1972

Mustafa Sönmez, *Kapitalist Devlet İşletmeleri ve Türkiye*, Türk İktisatçılar Birliği Yay., Ankara 1978

N. Yavuz, *Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerine Objektif Bir Bakış, Gelişmelerin Önündeki Engeller ve Yapılması Gerekenler*, HayKoop Sakarya Bölge Birliği Yayınları, www.Haykoop.org. (Erişim tarihi: 20 Mart 2007)

O. Artukoğlu, “Yurt Dışı İşçi Tasarruflarının Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası”, *Banka Sistemi ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri*, (Uzmanlık Yeterlilik Tezi), T.C. Merkez Bankası Dövizler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2005

Oktay Yenal, *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010

Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 5. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981.

Ömer Demir, Mustafa Acar, “Kooperatif”, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 2. Baskı, Vadi Yay., Konya 1997

R. Penninx, V. Renselaar, *Gurbet, Minnet, Üç Kuruşluk Servet -Yurt Dışındaki İşçilerin Tasarruflarını Türkiye’de İşçi Şirketleri ve Köy Kalkınma Kooperatifleri Aracılığı ile Verimli Bir Biçimde Yatırıma Dönüştürme üzerine bir inceleme-*, Ajans ve Matbaacılık Sanayi, Ankara 1979

Rinus Penninx, “A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey”, *The International Migration Review*, Vol.16, No. 4 (Winter., 1982), ss. 781-818.

Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yay., İstanbul 2001

TC 1982 Anayasası, Seçkin Yay., Ankara 2001

Resmî Gazete, 10.05.1969, S. 13195

Tom Askwith, “Community Development in Turkey”, *Community Development Journal*, Vol.1, No. 1 (January., 1966), s. 6-11

U. Geray, “Yeni Koşullar ve Tarımda Kooperatifçilik”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Seri: B, Cilt: 40, Sayı: 2, (1990)

U. N. Abadan, *Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, No: 2002-10, İstanbul 2002

Yıldız Ülgen, “Köy-Koop Hareketinin Türk Kooperatifçiliğinin Gelişimine Olan Etkileri”, *Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ 2008

Z.G. Mülayim, *Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara 1999

Zeynel Dinler, *Bölgesel İktisat*, 5. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2001

PENETRATION OF URBAN CAPITAL INTO THE PALESTINIAN COUNTRYSIDE: THE BEGINNINGS, JAFFA IN THE 1830S

Filistin Kırsal Bölgesine Kentsel Sermayenin Girişi: 1830'larda Yafa

MAHMOUD YAZBAK*

Abstract

The primary mechanism for the penetration of merchants' capital into the hinterland Jaffa was the Salam (advance purchase contracts) of money lending system. It was through the Salam contracts that much of agriculture surplus was appropriated by urban merchants from both individual peasants and whole villages. This paper investigates how the Salam system worked, who used it, and how its use changed overtime.

The expansion of commercial capital into the hinterland of Jaffa manifested itself after the Egyptian invasion of Palestine (1830-1840). The issues of peasant debt and socioeconomic differentiation, commercialization of land and its products and the emergence of large landowning families will be discussed in this paper.

Key Words: Palestine, Jaffa, urban capital, rural area, trade.

Özet

Tüccarların sermayesinin Yafa art bölgesine girmesi için temel mekanizma, para ödünç verme sisteminin Salam'ı (peşin alım sözleşmeleri) idi. Salam anlaşmaları yoluyla, tarımsal fazlalığın çoğunun şehirli tüccarlar tarafından hem bireysel köylülerden hem de bütün köylerden tahsis edildiği anlaşıldı. Bu makale, Salam sisteminin nasıl çalıştığını, kimin kullandığını ve kullanım süresinin nasıl değiştiğini araştırıyor.

Ticari sermayenin Yafa iç bölgelerine yayılması, Mısır'ın Filistin işgalinden (1830-1840) sonra ortaya çıktı. Bu makalede, köylü borcu ve sosyoekonomik farklılaşma, toprağın ve ürünlerinin ticarileşmesi ve büyük toprak sahibi ailelerin ortaya çıkışı konuları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Yafa, kentsel sermaye, kırsal bölge, ticaret.

Jaffa, a Palestinian port city on the Eastern Mediterranean, emerged from the beginning of the 19th century as Palestine's vibrant economic and cultural center. The economic importance of Jaffa brought about more opportunities for investment for urban capital owners in the countryside. The primary mechanism for that investment was money lending system which offered immediate cash to peasants, against future

* University of Haifa Myazbak@univ.haifa.ac.il

delivery of agricultural produce known as *salam* contracts which involved a significant proportion of illegal interest.

In fact, the *salam* contracts facilitated urban capital penetration into rural areas and linked their economy with that of the merchants in coastal cities. Since the 1830s, big merchants in Palestine contracted with world trade markets and met growing European and regional demand for Palestinian agricultural products such as olive oil, sesame, barley, wheat and oranges. Christian merchants in particular occupied a powerful position by developing a complex network of sociopolitical and financial relations.

As a result, since the 1830s, Christian big merchants began purchasing agricultural lands, olive plantations and oil presses in the countryside, especially through the system of *bay' wafa'* (mortgage until repayment), which opened the road before urban capital and merchants to effectively control the means of agricultural production in the Palestine's country side.

Jaffa, a Palestinian port city on the eastern Mediterranean, emerged from the beginning of the 19th century as Palestine's vibrant economic and cultural center. It attracted migrants from different Palestinian areas and from elsewhere in the Ottoman Empire, especially from Egypt, Lebanon and Syria. Capital owners in Jaffa invested heavily in citrus groves, especially the well-known "Jaffa oranges". Also soap factories and sesame presses attracted many merchants to invest heavily in these branches. These factories depended entirely on raw material, olives and sesame, heavily produced in the country side. Big merchants and entrepreneurs (capital owners) who invested in these branches built wide and complicated economic networks in the country side to ensure steady flow of raw materials to their factories. The need for raw materials of Jaffa's capital owners pushed them to penetrate into economy of the country side making it part of the city's economic orbit. However, Jaffa's rapid development continued un-interrupted and became at the eve of Palestine's Nakba in 1948, Palestine's most important economic and cultural city.

As global markets approached the Palestinian countryside through the city's merchants, the olive tree has transformed from being a source of self-sufficiency and local consumption into a marketing commodity and a source of investment, and a means of using urban capital to control the embryonic economic structure of the Palestinian countryside. The results of this transformation will be further clarified in the coming decades when large rural properties would be appropriated by the city's merchants. As a result, a new class of peasants emerged with no agricultural means of production and turned into low-skilled laborers outside the village boundaries and on the outskirts of the city.

The economic importance of Jaffa, as well as of other coastal towns in Palestine, increased rapidly from the beginning of the nineteenth century. This brought about more opportunities for investment for urban capital owners, mainly the big merchants. The penetration of urban capital into the countryside was one opportunity.

In the Jaffa hinterland, the primary mechanism for that penetration was money lending system which offered immediate cash to peasants (*fellahin*), against future

delivery of agricultural produce. This arrangement benefitted both parties as the urban merchants accumulated considerable capital and were in need of agricultural surpluses for their factories and marketing activities, while the countryside was in constant need for cash. The merchants' capital invested or borrowed by the *fellahin* was guaranteed through legal contracts. As elsewhere, Jaffa's merchants preferred to lend money through two systems: the *salam* (advance purchases or deferred credits) and the "bay'wafa" (ensured sales). It was through the contracts of these two money-lending systems that much of the agricultural surpluses was appropriated by merchants from both individual peasants and entire villages. This paper discusses how the borrowing system worked and who used it and how it facilitated the penetration of urban capital into Palestine's countryside.

The expansion of commercial capital into Palestine's rural areas began long before the nineteenth century, but its effects manifested themselves most clearly after the Egyptian invasion to Bilad al-Sham (1830).¹ Note that during the Egyptian rule in Palestine (1831-1840), there appeared in Jaffa's *shari'a* court records (*sijills*) new financial transactions and commercial relations that had not been seen in the Jaffa *sijills* before. The most important of these transactions is the *salam* contracts².

The *salam* contracts became common when the big urban merchants found it necessary to secure certain quantities of agricultural produce before the harvest season. At the same time, the *fellahin* needed cash. The principle of the *salam* contract was that the first party (the merchant) paid cash immediately upon the conclusion of the contract, against the promise of the second party (the *fellah*) to deliver the sold commodity on a later date and at the agreed price. The *salam* contract required that the commodity – usually crops – be delivered to the first party in kind regardless of its market price in the harvest season. According to the balance of power between the two contracting parties, it is believed that the *salam* contracts involved a significant proportion of (then illegal) concealed interest that guaranteed profit to the lender even if market prices fell below the expected level³.

Apparently, the merchants of Jaffa registered several *salam* contracts in the *shari'a* court records after contracting the terms of the *salam* contract somewhere outside the court, usually at the merchants' office, as follows:

Al-Khawaja [honorary title of prominent merchants] Elias Al-'Asaily, the legal agent of *Khawaja* Qusta Israfim paid Muhammad bin Ali, from the village of Dayr Ghassanah, from the Mt. Nablus region, a sum of one thousand and five hundred *qurush* [cents], as *salam* against providing him with fifty jars of fine olive oil. The agreed-upon price of each jar is thirty *qurush*...., deferred for four months, [to be] transported to the Wahbiyya soap factory in Jaffa. The transportation fee is to be paid

¹ Beshara B. Doumani, "Merchants, Socioeconomic Change and the State in Ottoman Palestine: The Nablus Region, 1800-1860," Ph.D. Thesis, Washington D.c., 1990, p. 254

² Beshara Doumani, *I'adat iKtishaf Filastin, Ahali Jabal Nablus, 1700-1900* (Rediscovering Ottoman Palestine), (Beirut, 1988), pp. 159-216 (Arabic)

³ *Ibid.*, p. 166; Mahmoud Yazbak, *Haiifa in the Late Ottoman Period, 1864-1914: A Muslim Town in Transition* (Leiden, 1998), p. 185

by the borrower and nothing by the lender... The terms of the *salam* become invalidated after four months from the date of signing.

Jumada al-Awwal 1252/August 27, 1836. Witnesses: Haj Mahmoud Al-Azouni, Sheikh Daoud Al-Azzouni, Sheikh Amin Marrar, Mohammed Al-Qutob, Court Clerk⁴.

The price changes with the length of the *salam* period. The longer the period between the signing and the delivery of oil (in this case), the lower the price of the oil jar. This is what happened with Abdul-Razzaq, the son of the late Abdul-Dayem, the head of the village of Dayr Sudan in the *al-Quds* (Jerusalem) area. Abdul-Razzaq represented a group of peasants from his village and signed a *salam* contract with *Khawaja* Qustandi Israfim for 250 oil jars for 6,450 *qurush* to be delivered six months later. In other words, the owner paid only about 25 *qurush* for an oil jar⁵. Thus, the owner of the soap factory saved 1050 *qurush*, equivalent to 16%, thanks to the two-month delay, compared to the previous contract. It is possible to say that the 16% was the interest rate that the capital owner (the merchant) obtained from the loan to the farmer for the extension of the *salam* period. In order to guarantee his rights against the rest of the peasants represented by Abdul-Razzaq, the *salam* contract included a declaration by the peasants “that each of them personally guarantees the financial warranty for the others, and even if all missed except one, he is obliged to pay for all the others”.

On several occasions, the *salam* contract included a statement that this is a “*righteous and legitimate salam contract free of interest and meets all legal conditions.*”⁶ In fact, this statement was disingenuous, as proved by the *salam* contracts in which the price of oil changed according to the deferral period. It is clear that oil prices usually rose at the beginning of the harvest. In order to prevent competition between owners of soap factories in the high olive-picking season, they sought to secure a large amount of oil to the soap factories several months before the season. It seems that the *salam* contracts have become a common phenomenon in Jaffa during the Egyptian rule, designed to increase the quantities of soap exported to Egypt due to the increased demand for this commodity. However, the farmers in Jabal (Mt.) Nablus and the Jerusalem hills had long been accustomed to the *salam* system, before Jaffa’s merchants and soap factory owners penetrated these areas⁷.

The prices of olive oil in the *salam* contracts depended on several factors, the most important of which was the intensity of competition among merchants to secure their oil, which led to the improvement of the farmers’ bargaining terms. The farmers’ demand for cash and their available network with urban merchants also played an important role in determining the price of the oil jar. While *Khawaja* Antoine Kassar signed a six-month *salam* contract with the farmers of al-Mazra’a near Jerusalem, and paid 30 *qurush* per jar, he paid only 22 when contracting for nine months in 1836. In

⁴ *Sijill of Jaffa*, volume 9, p. 202

⁵ *Ibid.*, vol. 11, p. 158

⁶ *Ibid.*, vol. 9, p. 215

⁷ Doumani, *I’adat iKtishaf Filastin*, p. 167

the latter case, the farmers of Qarawah Bani Zayd were in need for cash immediately after the end of the harvest season. The merchant lent them the money against provision at the beginning of the next season. The farmers also agreed to deliver the produce to Jaffa. This was the lowest price we have ever seen in our documents. It seems, that the merchant was familiar with the cash crises of the village and their need for cash, which allowed him to impose such a low price⁸.

In the same year, *Khawaja* Israfim recorded a series of *salam* contracts, deferred for varying periods ranging from four to nine months. Interestingly, the prices of the oil jar varied from one contract to other, although the duration was similar. On the same day that Israfim signed a contract with Ahmad al-Muslih and paid 22 *qurush* a jar for nine months as mentioned above, he signed another contract with Hussayn al-Salakh of Dayr Ghassanah near Jerusalem and paid 25 for the same duration⁹. He also contracted with other farmers from the same and neighboring villages. While he paid a certain farmer 28 *qurush* for seven months, he paid another 27 and sometimes even 30 for the same duration¹⁰. It is clear from these contracts that the prices of the oil jar differed not only according to the length of the term but also according to the intensity of the competition between the urban merchants, and the farmers' need for cash.

It is worth noting that all the *salam* contracts for olive oil contracted by *Khawaja* Israfim and other merchants from Jaffa during the period of the Egyptian rule were signed only with farmers from the villages of the mountains of Jerusalem. No *salam* contracts between merchants from Jaffa and farmers in Mt. Nablus appeared in the Jaffa *sijill* during the Egyptian rule, perhaps because of the social alliances in the area. The Nablus elite controlled the surrounding countryside, preventing Jaffa's merchants from penetrate this area. Conversely, the villages of the Western Jerusalem mountains located nearer Jaffa appeared to be less controlled by the interests of Jerusalem's elite. This fact has facilitated the economic penetration of Palestine's coastal merchants to those villages, linking them to a new economic system based on cash flow from Jaffa to convert olives, the most valuable product in the Palestinian mountains, into soap for domestic consumption and export.

The *salam* contracts in this period refer to two important issues. First, the economic base of the city of Jaffa, which has grown steadily since the end of the 18th century and has become in the 1830s an important productive and investment power that transcended the city limits. Second, the big merchants and capitalists, especially the owners of the soap factories and sesame presses, succeeded to penetrate rural, coastal and mountainous areas to invest in it and develop direct economic networks, as we have seen in the above examples of *salam* contracts. During the 1830s, the Egyptian government bought large quantities of soap, especially from the merchants

⁸ *Sijill of Jaffa*, vol. 11, p. 137

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, vol. 11, p. 147, 153

of Jaffa, to supply its military requirements, which led traders to secure ample quantities of oil to provide the Egyptian army¹¹.

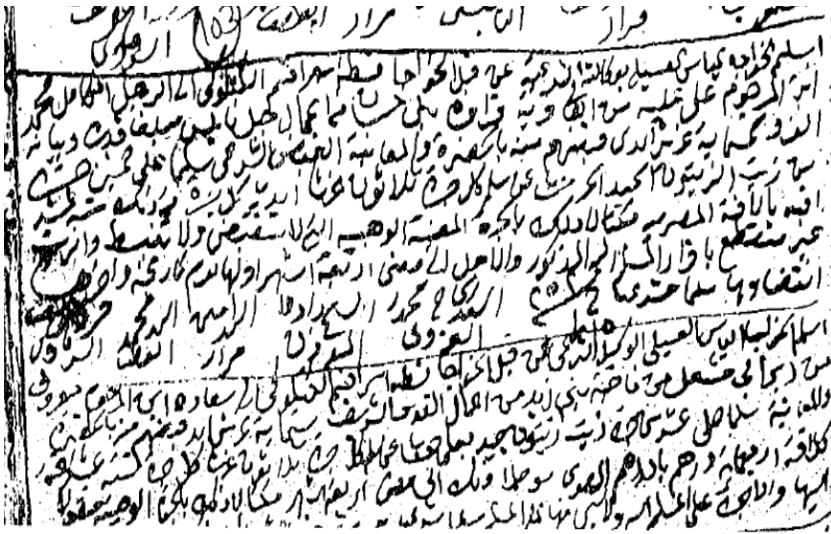
The court records during that period also include *salam* contracts for agricultural crops other than olive oil, namely sesame and cotton. It seems that in this period the demand for sesame oil in the Egyptian market in particular increased, pushing owners of sesame presses in Jaffa to seek more *salam* contracts. Just as before the period of the Egyptian rule, we did not find any olive oil *salam* contracts in Jaffa *shari'a* court records, this record did not contain any *salam* contracts for sesame. The first of these contracts appeared in 1836 and was initiated by Mohammad Abdel Fattah Damiyat, owner of a sesame oil press in Jaffa. As his name indicates, he was originally from the Egyptian port city of Damietta. In 1836, he signed four *salam* contracts related to sesame. These contracts included farmers from different villages in the vicinity of Jaffa and Bedouin farmers from 'Arab al-Nafi'at near Gaza.¹² We also found another *salam* contract for sesame between *Khawaja* Antoine Kassar of Jaffa and farmers from the village of Qastina, near Isdud, on the coastal plain stretching from Jaffa to Gaza, an area famous for rain fed crops. Finally, a single cotton contract was signed between *Khawaja* Hanna Mitri and a farmer from the village of Tulkarm, northeast of Jaffa.

The terms of the *salam* contracts for these commodities are not different from the *salam* contracts relating to olive oil. The period of sesame *salam* contracts ranged between four to five months, usually starting in mid-May, and the commodity was delivered in September, at the end of the harvest season. All *salam* contracts stipulated that the agricultural product should be delivered to Jaffa at the merchant's place. Usually, transportation costs were paid by the merchant or factory owner. Owners of soap factories and sesame presses also contracted with the owners of transport animals in order not to give the peasant an excuse to delay the transfer of their produce to Jaffa.

¹¹ Asad Rustum, *al-Usul al-Arabiyya LiTarikh Suriyya fi Ahd Muhammad Ali Pasha*, 5 vols., (Beirut, 1934), vol. 3-4, p. 263

¹² *Sijill of Jaffa*, vol. 11, p. 148, 153, 160

Figure 1: A *Salam* Olive Oil Contract

Source: *Sijill* of Jaffa, vol. 11, p. 148 (1836)

Money Lending: The Papers of *Khawaja Qustandi* (Qusta) Israfim

Interest was no stranger to the Jaffa community even in simple financial transactions. A debt contract referred clearly to usury, despite the fact that everyone was aware of its illegitimacy. A case in the *shari'a* law dealt with a loan of 700 *qurush* borrowed by Hussein al-Liddi from a woman called Amna al-Masri. She detailed in her lawsuit that “he owes her the amount of eight hundred *qurush*. Of these, seven hundred *qurush* are the legal debt and the eighth hundred is the interest. She asked the court to order the debtor to pay her all the amount of the loan”. The defendant admitted that “she has added an extra hundred *qurush* on the loan for the duration, as agreed and signed to his satisfaction”. Eventually, the judge ruled: “The lawsuit is unlawful and should not be heard in the court because of the plaintiff’s admission that she has added to the loan pure interest [which] is illegal and must be annulled”.¹³ In order not to lose the interest included in *salam* or other forms of credit contracts, merchants sought to conceal it under different names.

In fact, the *salam* contracts was one of the ways of contracting between farmers and merchants of the city, which facilitated urban capital penetration in rural areas and linked their economy with that of the merchants in coastal cities. Since the 1830s, the big merchants contracted with world trade markets and met growing European and regional demand for Palestinian agricultural products such as olive oil, sesame, barley,

¹³ *Ibid.*, vol. 9, p. 145

wheat and oranges. These commodities were affected by price fluctuations due to supply and demand changes imposed by the city market, especially in Jaffa, whose economy became gradually linked to the global economy. This trade transformation produced a new class of merchants with relations to the European consuls, ensuring foreign protection. Christian merchants in particular occupied a powerful position by developing a complex network of sociopolitical and financial relations. During the period of the Egyptian rule, a certain Mikha'il Israfim became a big merchant in Jaffa. His career represents a model of social and economic change in Jaffa, especially the penetration to the Palestinian countryside.

Israfim's name was accompanied with the title *Khawaja* whenever it appeared on *shari'a* court records. *Khawaja* is a title of respect and appreciation accompanying the names of major merchants in official documents. Khawaja Qustandi Son of Mikha'il Israfim was a Catholic who came from Jerusalem and settled in Jaffa in the 1820s. He appeared to have been a wealthy man before coming to Jaffa, and to have invested his capital in various commercial ventures and was under the protection of the consuls of Sardinia and France. Qustandi and his brother Bishara quickly managed to build a wide socioeconomic network in Jaffa and its surroundings. Because of their high social status, wealth and commercial interests, each received titles of honor such as *Zain 'Ashiratu* (Pride of his Community), given to only the most senior members of the Christian community.

They had a good relationship with the Governor of Jaffa *sanjaq* (district), Mahmoud 'Abd al-Hadi¹⁴, brother of Husayn 'Abd al-Hadi, the Governor of Acre *wilaya* (province), the strongest man in Palestine during the Egyptian rule. The leadership of the 'Abd al-Hadi family was prominent in Palestine and in Mt. Nablus in particular. The Israfims' relationship with the 'Abd al-Hadis developed into a commercial and investment partnership in several fields in Jaffa, including the establishment of new stores on the beach near the port and the Sea Mosque¹⁵. This relationship with Mahmoud 'Abd al-Hadi provided an important safety net for the investments of the Israfims, particularly in the rural areas of Jerusalem and Nablus, enabling them to secure continuous supply of olive oil to their soap factories to meet the growing Egyptian demand.

The *salam* contracts were not the only way through which Qustandi Israfim penetrated the countryside. In his commercial dealings with the *fellahin*, he also used the direct lending method, with contracts imposing hidden and high interest, ensuring control over the price of olive oil and linking a large group of farmers to his economic networks. From March 15, 1837 (8 Dhu al-Hijjah 1252) and for a whole month, the registrar of the *shari'a* court in Jaffa was occupied documenting and editing more than seventy legal loan contracts by Israfim. These documented the amounts lent, the interest rate, the names and villages of the farmers, and the witnesses. The following

¹⁴ Ibid., vol. 10, p. 176, 270. Mahmud 'Abd al-Hadi was the *mutasallim* of Jaffa (1832-1834)

¹⁵ Ibid., vol. 10, p. 176

is the text of one of these loan contracts, as an example of the rest of the contracts concluded by the *Khawaja* with the peasants:

To the *shari'a* council came Saleh Al-Abed from the village of 'Atara [near Jerusalem]. He recognized and acknowledged that he was legally indebted to *Khawaja* Israfim the Catholic an amount of 480 *qurush* as a legal debt. Four hundred *qurush* of it is a cash debt, and the other 80 *qurush* is against an amber narghile, deferred to ten months from the date below. All this is ratified by *Khawaja* Bishara [Israfim] the legitimate agent of his brother *Khawaja* Qusta. The period of debt begins on mid-Dhu al-Hijja 1252 [March 22, 1837].

All of the loan contracts concluded by *Khawaja* Israfim expired in January or December, the season of olive picking and pressing. Although olive oil was not mentioned in these contracts and nothing was mortgaged against the loan, as was the case in the *salam* contracts, it was clear that the date of repayment was tied to the olive pressing season when the farmers sold their products to merchants from Jaffa, perhaps also Israfim himself.

The above loan contract poses a set of questions. How did Israfim ensure repayment? Where was the benefit hidden in this "legal loan"? Is this really a legitimate loan? What is the role of the witnesses in this contract? Usually, seven witnesses signed each of these loan contracts. In one day, ten such contracts were registered in the Jaffa court. For each of these, contractors and witnesses attended in the courtroom, meaning that the courtroom was filled with people from different social backgrounds who came to register the loan contracts of *Khawaja* Israfim. We can imagine a crowd of more than 100 men standing in front of the court and how this affected a small city like Jaffa in the 1830s. This crowd testified to Israfim's socioeconomic power. It is also important to imagine the logistics involved in bringing these crowds from different places to Jaffa and pay the farmers in cash. This process could not have been organized on the same day had Israfim not had agents spread in the various villages to contact the peasants and network them with the *Khawaja* himself. Some of the loan documents refer clearly to village elders or to sheikhs (heads) of the *nahiya* (subdistrict) as a borrower or as selling his products to Israfim.

In fact, Israfim succeeded to build up his network with Palestine's rural areas through the influential rural leadership, and through them also he "secured" his loans in full and ensured its payment on time including the interest. In addition to the village dignitaries, the names of the witnesses included many of the influential religious and social personalities in Jaffa itself, attesting to Israfim's influence among the town's social elite as well.

Studying the pattern of financial lending at this period through 70 lending operations by Israfim shows that the hidden interest rate was 20% on the total amount for a period of ten months, and that the loan and the interest were paid together in one payment at the end of the loan period¹⁶. The abovementioned loan document includes the loan details and terms, the most important of which is that the hidden interest is

¹⁶ The lending documents are documented in the *sijill* of Jaffa, vol. 11. pp. 280-297

an integral part of the amount that the debtor undertakes to repay. The amount of the actual loan received by the debtor is referred to as “cash money” (*darahim nuqud*) and the interest is hidden in “the price of the amber narghile”, here, or in other goods such as cloth and soap. In other words, the contractors state that the debtor bought from the lender some goods added to the amount of the loan and the borrower became indebted to the lender and repaid accordingly. The percentage of the price of goods, i.e. the interest, was 20% for ten months in all contracts concluded by Israfim, or 24% annually. Thanks to this thinly disguised ruse, the contract could be registered as legitimate, since it did not contain the explicit terms “interest” or “usury”, illegal in Islamic law. The amounts in Israfim’s contracts ranged between 100 and 8500 *qurush*, averaging 800 *qurush* for an average term of 9-10 months. The total capital in the seventy documents mentioned above amounted to 72,185 *qurush*.

The record includes 13 documents that did not specify the amount of cash loan and interest, i.e., the goods hiding the interest, as in the following example:

To the council of the *shari'a* court came Muhammad al-Umar, from the people of the village of Bani Zayd of the *nahiya* of *al-Quds al-Sharif*. He acknowledged and confessed that he is rightfully indebted to *Khawaja* Qusta Israfim the Catholic an amount of 2,200 *qurush* against two *qintars* (quantity) of soap deferred to ten months from the date below. All of this was confirmed by *Khawaja* Elias al-Usaily, the legal agent of *Khawaja* Qusta. The period of delay begins on the sixteenth of Dhi-Al-Hijja of the year 1252¹⁷.

We do not know why this debt contract and twelve similar others were made this way, contrary to previous contracts that contained detailed information about the amount of cash and the goods, i.e., interest. Interestingly enough, all these twelve contracts stipulated that the amount of debt against the soap quantity was also deferred for ten months. Whatever the case, all the debt contracts we found in the *sijill* involved farmers who came to Jaffa from their villages and borrowed cash from merchants in Jaffa. In other words, these farmers were no longer confined to their villages, but the city became an important part of their livelihood. This process of growing contacts between the city and countryside would have important socioeconomic and political implications in subsequent decades.

Reading other lending contracts of Qusta Israfim clarifies that he expanded his investments in the Palestinian countryside not only by money lending and crediting, as in the previous examples. Since 1838, he began purchasing agricultural lands, olive plantations and oil presses in the countryside. These last investments were done through a lending system known as *bay' wafa'*, whereby the debtor “sold” a piece of property to the lender equal in value to the sum borrowed plus “interest” for an agreed period of time after which the loan was repaid. This mechanism was also designed to circumvent the *shari'a* prohibition on taking interest. In fact, the full ownership of the

¹⁷ *Sijil* of Jaffa, vol. 11, p. 290

property was transferred to the lender and he had the right to use it fully until repayment. The *bay' wafa'* contract was the most profitable contract for the lender and the most damaging to the seller, i.e., debtor. In many cases, the borrower lost what he had sold or mortgaged against the loan, because the mortgage or *bay' wafa'* included the source of production for the borrower¹⁸.

According to the following document, for example, the borrower sold or mortgaged all that he owned in the village's olive press, and also planted land with olive trees:

Khawaja Bishara son of *Khawaja* Mikha'il Israfim the Catholic, the legal agent of his brother *Khawaja* Qusta Israfim, bought with the money of his principal for his principal from the sellers Sulayman bin Muhammad Al-'Ais and Abdul Hamid bin Abdul Majid Al-Rawwas. Both are from the village of Kafr 'Ayn in the Bani Zayd *nahiya* of *al-Quds al-Sharif*. They came to the *shari'a* court in Jaffa together with *Khawaja* Bishara, the aforementioned agent. They sold him, for his principal, *Khawaja* Qusta, eleven *qirat* [karat, a fraction] of twenty-fourth of the whole, of all the [olive press] in the abovementioned village...

They also sold him the *musha'* (common share) of eight *qirats* of all the olive press located in the western side of the abovementioned village... and a piece of land in the [nearby] village of Farta which contains 160 olive trees... The price for all these is 3000 *qurush*. The price is paid by *Khawaja* Bishara, the agent of his brother with the money of his brother, to the sellers as they legally acknowledged the receipt of said amount.

Then, after the completion and conclusion of this, the buyer, *Khawaja* Bishara, acknowledged on behalf of his principal *Khawaja* Qusta that he promised the aforementioned pledgees that when they pay him or his brother the price of the abovementioned, he will return to them the sale mentioned above, as legally promised. The two sellers allowed *Khawaja* Qusta to use the two oil presses and olive plantations as long as the loan was not repaid in full. This is a legal permission¹⁹.

The *bay' wafa'* system entailed that the debtor would sell a piece of property to the lender equal in value to the amount borrowed for an agreed period of time after which the loan was discharged. The debtor became the renter of the property (usually a house or a piece of land, or both), of which the lender was now temporarily the owner, for an annual payment to latter, the rent in fact being the interest. Again, the system was designed to circumvent the religious legal prohibition on taking interest. It also entailed that debtors who proved unable to repay simply forfeited their property to the lender²⁰.

The *bay' wafa'* document quoted above confirms that Jaffa's capital owners and merchants, after penetrating the rural economic structure, moved on to a new stage:

¹⁸ For more information about the "*bay' wafa'*" system and its social and economic effects on Palestine, see, Mahmoud Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period*, p. 185, 203-204, 217

¹⁹ *Sijill* of Jaffa, vol. 11, p. 285.

²⁰ Mahmoud Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period*, p. 185

effectively controlling the means of agricultural production, to become part of their wealth. As a result of the *bay' wafa'* contracts, many of the rural means of production moved to *Khawaja Qusta's* ownership and to similar other merchants in Jaffa. In this case, the judge did not hesitate, when the validity of the contract was proved, to enforce the sale²¹. This shift in urban investment reflected the enormous economic changes that the Palestinian society was subjected to during the Egyptian rule.

The injection of urban capital into the countryside through credit and debt and the accompanying interest and accumulation of debt, the year-on-year transfer of this debt and the imposition of fines on arrears necessarily led to the loss of many farmers' means of production and livelihood even in this period preceding the Ottoman legal transformations, or *Tanzimat*, which were responsive to changes in the local market and world trade, such as the Land Law of 1858 and the Vilayets Law of 1864, and many other legal changes until the end of the Ottoman Empire. In the final analysis, during the reform period, the Ottoman legal system facilitated the transfer of agricultural land, i.e., the means of rural production, to the hands of local and foreign investors who turned it into a commercial commodity, sold and bought like any other. This was not permitted before the Land Law.

As we have seen above, through the *bay' wafa'* system, capital forces were stronger than the prevailing law. The transfer of rural property actually began during the period of Egyptian rule, i.e., twenty years before it was legally approved. The following example clarifies that for the *fellahin*, such contracts created a vicious circle of indebtedness:

The Shari'a council was attended by Abdul Rasul... of the people of the village of Yabrud in the vicinity of *al-Quds al-Sharif* and acknowledged... that he had contracted with the *khawaja* Bishara Israfim the Catholic, the legal agent on behalf of his brother *Khawaja Qusta*... and it is agreed that he is indebted the amount of 6155 *qurush*, and hundred jars of olive oil... And after that he bought from *Khawaja Bishara* the agent of his brother fifty pieces of Egyptian cloth at the price of 2025 *qurush*, [...] So his total debt to the *Khawaja* became 7388 *qurush* and a hundred oil jars. [...] All this debt is deferred for nine months from the date below [...]. Then came to the *shari'a* court the honorable sheikh Samhan and guaranteed the amount of the debt²².

The contents of the above document clearly indicate that the debtor has not been able to repay his debts from previous years. What the debtor had to do now was renew his debt with the interest included and add compounded 20% interest on the whole amount. But the document above does not explain about the hundred oil jar pledged by the debtor. Was this part of the fine on previous debt? Or was it part of the new debt? In any case, the hundred jars of oil constituted a considerable sum, as one jar was sold in the market for 30-35 *qurush*.

²¹ See examples in the *sijill* of Jaffa, vol. 9, p. 180, 182

²² *Ibid.*, vol. 11, p. 289

What is important in this case is the appearance of the financial guarantor, the sheikh of the *nahiya* himself. As mentioned above, *Khawaja* Qusta's networking with powerful leaders in the Palestinian countryside facilitated the injection of his capital and secured a safety net to collect debts and later, to effectively control the means of rural production²³. In his research about Nablus, Doumani also mentioned that in the same period, most of the merchants were not interested in owning much of the land that they could have acquired due to debtors' default. Their main concern was to keep the farmer or village under debt so that they could ensure steady supply of cheap agricultural goods²⁴.

However, opening the doors of Palestine to the Western religious, economic and political interests during the Egyptian rule led to radical changes in Palestine's social structure and created new social elite, especially Christians, who depended on trade, money and foreign protection.

²³ The activities of *khawaja* Qustandi in Palestine's rural areas and its results are similar to the conclusions which Doumani have reached in Jabal Nablus. See, Doumani, *I'adat iktishaf Filastin*, pp. 192-194

²⁴ *Ibid.*, p. 194

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL ESNAF LONCALARI VE SORUNLARI (1726-1738)

Guilds of Ottoman Istanbul in the First Half of Seventeenth Century and Their Problems (1726-1738)

MEHMET AKİF ERDOĞRU*

Özet

Bu bildiri temel olarak İstanbul kadısı Mehmed Said Münir Efendi'nin (öl. 1738) hazırlattığı İstanbul esnaf sayımlarına dayanıyor. Patrona İsyanı öncesinde ve sonrasında İstanbul'da esnaf birlikleri hem siyasal hem de ekonomik olarak önemli roller oynadılar. Klasik Osmanlı ekonomik ve siyasal sisteminin değişimine paralel olarak esnaf loncalarının işleyiş ve anlayış biçimleri değişmeye başladı. Çoğu lonca, hammadde sorunuyla karşı karşıya kaldı. İç örgütlenmede düzensizlikler yaşıyordu. Hükümet, loncalara atanan idari yöneticileri sıkı denetleme çabasındaydı. Yeni dükkânların açılması, pazarlama ve mamul maddelerin satış yerleri hususunda yeni yönetmelikler çıkarıldı. Ustaların isimleri, sayıları ve tezgâh sayıları kontrol edildi. Bu dönemde akçanın ekonomik değeri ile oynandığından esnaf fakirleşmeye başladı. Buna ilaveten hükümetin yaptığı ağır vergilendirme, İstanbul'a olan göçler, İran ve Avusturya ile yapılan harpler ve işsizlik loncaları olumsuz etkiledi. Ayrıca yenicerilerin esnafa ekonomik müdahalesi, mahir olmayanların usta olarak ortaya çıkması, gedik, iltizam ve vakıf sistemlerinde değişimler esnafi olumsuz etkileme başladı. Klasik üretim tekeline uyulmadı. Dolayısıyla bu dönem İstanbul esnaf tarihi açısından bir geçiş dönemi olarak adlandırılabilir. Bu tebliğde bu değişim ve farklılaşmalar üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Esnaf, Lonca, İstanbul, Patrona Halil, ticaret, Mehmed Said Münir Efendi.

Abstract

My paper is mainly based on the *sijil defter* of Istanbul prepared by Mehmed Said Münir Efendi (d.1738), a judge of Istanbul. After and during the Patrona Halil rebellion guilds of Istanbul had an important role on Istanbul economically and politically. Because classic Ottoman economic and politic system has changed, guilds of Istanbul had changed in concept and in function. Most guild suffered from suppling raw material and faced to difficulties in their inner administrative organization. Ottoman governments approved officers of guilds who were appointed by their head and controlled them possibly. New regulations were issued by the governments about the opening of new shops, marketing and retail stores of manufactured goods. Governments also want to controlled numbers and names of masters who were working in Istanbul and also number of looms. Because of felling of the economic

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aerdogru@gmail.com

value of *akca* guild members began to get poor. In addition to this the governments levied heavy taxes like *imdadiye* on the guilds. Migration to Istanbul, wars with Austria and Iran, unemployment effected on guilds of Istanbul negatively. Janissaries soldiers also interfered with the right to trade and manufacture of the guilds. Some masters who were not specialist in their profession began to entered to the guilds contrary to their regulations. Classical pious foundation system, license and tax farming system began to turned into different methods. It makes a hole in the monopoly privilege of the guilds. I suggest that there were a transformation and differentiation for the guilds of Istanbul after the rebellion.

Key Words: Istanbul, guilds, trade, Patrona, artisans, merchants

XVIII. yüzyıl başlarında, esnaf loncaları (*hırfet, meslek birlikleri*), Osmanlı şehirlerinin çoğunda, İstanbul şehri de dâhil olmak üzere, hacim ve sayı olarak büyümeye devam etti ve ekonomik güçlerini koruma çabası içindeydiler. Bununla beraber, esnaf loncalarının sayısı ve etkisi, bölgeden bölgeye veya şehirden şehre farklılıklar gösteriyordu. Bu süreçte İstanbul’da da hem tüccar loncaları hem de esnaf loncaları, her bakımdan bir değişim içerisine girdiler. Osmanlı hükümeti, İstanbul’da hüküm süren siyasal ve askeri kargaşadan sebebiyle, tüm loncalara ‘*nizâm vermeye*’ çalışıyordu. Hükümet, ana hatlarıyla, bu loncaların sayısını, örgütlenme biçimini ve idarecilerinin (*kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyarlar*)¹ isimlerini bilmek ve lonca idarecilerinin atamalarını onaylamak istiyordu. *Kefalet* sistemini de zanaatkarlar arasında sıkı sıkıya uygulamaya çalışıyordu. Yine, üretilen malların fiyatlarını ve kalitesini denetlemeye çalışıyor, loncanın talepleri doğrultusunda izinsiz açılan dükkânları kapatıyor ve işleyiş ve pazarlama ile ilgili yeni yönetmelikler çıkarıyordu. Bunun yanı sıra, esnaf loncalarının hammadde sorununu² çözmeye çalışıyor ve üretim miktarını ve satış mahallerini denetlemeye çalışıyordu. Loncaya kayıtlı olmayan ustaların isimlerini ve sayılarını öğrenmek istiyordu. Loncalar ile ilgili tüm bu hususları öğrenmek için İstanbul kadısı Mehmed Said Münir Efendi (Kethudazâde Mehmed Efendi) (öl. 1738) lonca sayımı ile görevlendirildi. İstanbul kadısı Mehmed Efendi, on iki yıllık bu süreç boyunca İstanbul loncalarıyla, özellikle esnaf loncalarıyla, ilgili talep edilen bilgileri bir deftere kaydetti³. Bu bilgiler hem Osmanlı

¹ Etnaf ile ilgili terminoloji hakkında bkz. Eunjeong Yi, “XVII. Yüzyılda İstanbul’da Lonca Üyeliği: Dernek İçi Değişimler”, *Ortaoğu’da Zanaatlar ve Zanaatkarlar, Müslüman Akdeniz’de Bireyin Biçimlenmesi*, (ed. S. Faroqi, Randi Deguilhem, Çev. Hatice Aslı Tamaç), İstanbul 2017, Alfa yayınları. XVII-XVIII. Yüzyıllar Şam örneği için bkz. Abdul-Karim Rafeq, “Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 111, No. 3 (July-September, 1991), s. 495-511

² Haziran 1638’de (Muharrem 1040) Hasköy’de mumhanede çalışan Ortodoks Rum ustalardan oluşan mumcu esnafı, mum için gerekli hayvansal yağları belli kasaplardan satın alıyorlardı ve kendi aralarında anlaşmışlardı. Keyiflerine göre istedikleri kasap dükkânlarından yağ almayacakları konusunda anlaşmışlardı. Ayrıca her usta grubuna ait belli bir satış bölgesi vardı ve mum satan dükkânlar belirliydi. Temmuz 1655’te mumcuların mumları bakkallar aracılığıyla değil de Attar loncası aracılığıyla satmaları yasaklandı.

³ Onun İstanbul kadılığı döneminde tutmuş olduğu 1726-1738 yıllarına ait esnaf kayıtları, Osmanlı iktisat tarihinin bir yönünü gösterdiği için önemli kaynaklar arasında sayılabilir. Bu tam metin olarak

ekonomik tarihi hem de askerli tarihi açısından değerlidir ve benim tebliğimin konusu bu bilgileri değerlendirmeye yöneliktir. Zira İstanbul esnafının, ekonomik zaruretlere dolayı, yeniçeriler ile birlikte hareket ederek, silahlı bir güç olarak, sultan III. Ahmed'in tahtan indirilmesinde önemli bir rol oynaması, Osmanlı tarihinin ilgi çekici istisna olaylarından biridir⁴. Bu belgelerin bir kısmı üzerinde çalışmış olan Prof. Münir Aktepe, bu dönemde İstanbul esnafını olumsuz etkileyen üç faktörden söz eder. Birincisi, gümüşün kıymeti düşürülerek, paranın (akça) değerinin yükseltilmeye çalışılması, yani paranın ayarı üzerinde oynanmasıdır. Yeni basılan *Zolota* isimli paraya halk rağbet etmemiştir. İkincisi, esnaf loncalarının kendi iç örgütlenmelerindeki sorunlardır. Üçüncüsü de savaşlar (İran, Rusya ve Avusturya ile yapılan) sırasında esnafa yüklenen ağır vergilendirilmedir⁵. Ona göre, 1718 yılından itibaren, vergi sisteminde değişiklik yapılması, İstanbul'a olan iç göç ve işsizlik, loncaların iç idari sistemlerinin değişmesine neden olmuştur. 1726'da *Kafesçi ve örücü esnafı*, sadece ustaları hesabına çalışmaya başlayacaklar; yeni dükkân açamayacaklar, çırak alırken tüm ustalar ve kalfalar sakal bırakacaklardı. Esnaf, Damad İbrahim Paşa'nın koyduğu bu yeni vergilerden rahatsızdı. Eski ustalar ile yeni gelen usta ve tacirler arasında, husumet ortaya çıktı. Dolayısıyla memnuniyetsiz bir esnaf grubu belirdi. Üçüncüsü, bazı esnaf loncalarının imal etmesi gereken maddeleri, başka lonca ustalarının imal etmesi ve satması şikâyet konusu olmuştur. Esnaf loncalarına tanınan tekel imtiyazı büyük ölçüde delinmiştir. Örneğin *Su künkçüleri, çömlekçiler ve bardakçılar loncası* arasında, hangi maddelerin imal edileceği konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Yine, Yaş Yemişçiler ile Bakkallar arasında hangi malların satılacağı konusunda sorun çıkmıştır. Patrona Halil İsyanı öncesinde, esnaf, bu memnuniyetsizlikten dolayı, hükümete çok sayıda şikâyet dilekçesi vermiş, ancak bu dilekçelerin gereği tam olarak yerine getirilememiştir⁶. Suraiya Faroqi, 1720'de sultan III. Ahmed'in emriyle bir festival düzenlendiğini, İstanbul esnafının bu festivale hediye ile katıldığını, Sultan ile esnaf arasında hediye alışverişinin önemli bir olay olduğunu; fakir zanaatkarların hediye temininde ve görevlendirilen idarecilerin masraflarını karşılamada sıkıntı çektiklerini yazar. Sultan bu nedenle,

yayımlanmıştır: *İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/ M. 1726-1738)*, (Haz. F. Recep, S. Atay, H. Kılıç, Y. Karaca, R. Erol, S. Kahrıman), İSAM Yay., İstanbul 2010, (117 yaprak). (*Kethudazâde Mehmed Said Efendinin verdiği nizamda...*), s. 428

⁴ M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730), İstanbul 1958*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları. Bu belgelerin bir kısmı bu incelemede değerlendirilmiştir.

⁵ Sadece savaşlardan dolayı esnafa konan ağır vergiler değil, sürmekte olan vergi nizamının da esnafı olumsuz etkilediği ileri sürülebilir. Örneğin, 1661'de Kayıkcı ve Peremeciler, Yeniçeri, Cebeci, Topçu, Arabacı ve Acemi oğlanlarının yaptığı gibi, *kürekcî bedeli* isimli her sene ödenen bir vergiyi ödemek istemiyorlardı. Hükümet, Yeniçeri ağası vasıtasıyla esnafa ödetmek istiyordu. 25 Mart 1679'da Zimmi Yağcı loncasına bağlı tüccarlardan her mud yağ için vergi (resm) ve masdariye ödemeleri gerektiği gümrük emini Hacı Hüseyin tarafından bildirildi. (Eyüp Mahkemesi, No. 74, İstanbul 2011, s.64, Hasköy Mahkemesi, No. 10, s. 162).

⁶ M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 1-40

lonca üyeleri tarafından kendisine sunulan hediyelere karşılık olarak para hediye etmiştir⁷.

İstanbul kadısı Mehmed Efendi, 1726-1738 yılları arasında İstanbul'da seksen civarında⁸ esnaf loncasını denetleme imkânına kavuştu. Mehmed Efendi'nin *defterinden* öğrendiğimize göre, bu loncalar, belirli iş kollarında yoğunlaşmışlardı. Bunların başında tekstil sektörünün (aba, bez, ipek, basma, yastık, döşek, keten, tulumbacı şeridi, perde, peştamal, seccade, tülbent, terzi vs.) geldiği görülüyor. Taşımacılık (yük, su, taş, kömür, insan) ve yiyecek-içecek sektörü (çörek, lokma, revani, kurabiye, şarap, nişasta, ekmek, turşu, yaş yemiş, kar, bamya, şerbet, kadayıf, kebab, sucuk, pastırma, sarımsak, işkembe, buğday) önemli bir alandı. Bununla beraber dericilik (ham deriler) ile maden ürünleri sektöründe (kılıç, bıçak, nal, nalbur, kazan, demir çivi, bakır ürünler, nalça, kalemtıraş, kuş kafesi) ve yağ (susam, beziryağı) de çalışan çok sayıda esnaf bulunuyordu. Diğer sektörler ise aydınlatma (mum), cam (şişe) ve parfümeri (misk, kına, sabun), kâğıtçılık (kâğıt, mührer, mürekkep), ahşap doğramacılık (kaşık, kapı-pencere) ve boya (deri, kumaş, ahşap) ve türün (*duhan*) oldukları görülüyor.

Bu dönemde bazı mesleklerin henüz lonca halinde örgütlenemedikleri anlaşılıyor. Nitekim Mehmed Efendi, yıkayıcı (temizleyici) *taifesi*'nin (*kassar/çirpıcı*) *esnaf* olmadığını, *amele* grubundan olduklarını belirtir. Bunların malî tüccardan aldıkları; ücret karşılığında yıkadıklarını ve henüz kethüdalarının bulunmadığını belirtiyor. Ermeni ve Türklerden (Müslüman) oluşan bu grup, aralarına yabancıları almayacaklar, maharetsiz (*ham-dest*) kimselere iş vermeyecekler ve iki Müslüman erkeği kethüda seçeceklerdi. Bu dönemde karma loncalar (Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Çingene), üretimlerini birlikte yapmaya devam ediyorlar ve hükümetin tavrına doğrudan bağımlıydılar⁹. Yine, Türk ve Ermenilerden oluşan *Basmaçılar*, ücret ile çalışan *amele* cinsindedi. İstanbul'da sadece Vezir Hanı'nda çalışıyorlardı ve 27 gedikten (kadro) ibarettiler. Ustalar birbirlerine kefil olmuşlardı.

⁷ Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, 2000, I. B. Tauris, s. 181

⁸ İstanbul'da bulunan loncaların sayısı hakkında farklı rakamlar (44 ila 177) ileri sürülmüştür. İstanbul'daki esnaf sayısının bu rakamdan fazla olduğu açıktır. Ama tam sayıyı tahmin etmek zordur. bkz. R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I*, (Çev. M. A. Kılıçbay ve E. Özcan), Ankara 1986, V yayınları, s. 336. (esnaf loncalarının bazı üyeleri yeniçerilere mensuptu. Bunların bazıları bekâr odalarında yaşıyordu. Bir kısmı savaşa katılıyor, orduya çadır temin ediyordu. Orducu esnafının sayısı 22'dir. Kendi loncaları orducu esnafına kazanç kayıplarını telafi etmek ve ailelerinin ihtiyaçlarını sağlamak için bunlara belli bir miktarda ödeme yapıyordu, s. 370-74). 1582'deki esnafın geçit törenine 225 farklı esnaf loncası katılmıştır (bkz. Gisela Prochazka-Eisl, "Osmanlı Edebiyatında Loncaların Geçit Törenleri: 1582 Yılına Ait Surname", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar, Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi*, ed. S. Faroqhi, Randi Deguilhem, Çev. Hatice Aslı Tamaç, İstanbul 2017, Alfa yayınları, s. 55. 21 Şubat 1680'de (IV. Mehmed) padişahın kızı doğduğu için Galata, Haslar ve Üsküdar esnafının (*tavaif-i esnaf/ehl-i hirfet*) gemileri mahya ile süslemeleri emredildi (*Eyüp Mahkemesi*, No. 90, İstanbul 2011, s. 566)

⁹ XVIII. Yüzyılın ortalarından itibaren karma loncalar arasında ahlaki değerlerden ve gelir paylaşımından dolayı çekişmeler ortaya çıkacaktır. *Bürüncek (ham ipekten mamul kumaş yapan) ve İbrişim Bükücüler* loncasında çıkan etnik çekişme hakkında bkz. Onur Yıldırım, "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners' Guild in Istanbul", *International Review of Social History*, Vol. 47, No. 3 (December 2002), s. 408-419

Mehmed Efendi'nin dikkat ettiği önemli nokta, ustaların loncaya sahip olup olmadıklarıydı. Loncası olmayan ustaları da lonca halinde örgütlenmeye teşvik ediyordu. Örneğin, Nalburcular esnafı, henüz bir loncaya sahip değildi. 1726'da Yirmi yedi Müslüman ustadan oluşan bu grup, Saray'ın mimarbaşısının talimatları doğrultusunda çalışıyorlardı ve demir çivi imal edenlerin (*enserci*) alanına girmelerini mimar ağa yasaklamıştı. Hepsisi birbirine kefil olmuşlardı. Zira demir çivi imal eden ustalar da mimar ağa ile çalışıyorlardı. Çivilerin ölçüleri ve fiyatı, sarayın mimarı tarafından belirlenmişti. Lofça, Zağra ve Samakov'dan (Bulgaristan'da) getirilen ham demirden 22 farklı çivi imal ediyorlardı. Bu çiviler mimarın belirlediği standartlara uygun olacaktı. Çoğu Ermeni olan bu çivi ustalarını birbirine kefil olmuşlardı. Demir hurdacıları da saray mimarı ile çalışıyorlardı. Kırtan fazla Ermeni hurdacı birbirine kefil olmuşlar ve henüz bir lonca oluşturamamışlardı. Bu durum hem idari açıdan hem de tekelleşme açısından önemliydi.

Bazı iş kolları loncalar halinde örgütlüydü. Örneğin, *kayıkcıların* İstanbul'un kıyı semtlerinde kethüdarları olduğu gibi, bunlara nezaret eden Müslüman Türk bir baş kâhyaları vardı. Kumkapı, Cebeli Ali Kapısı, Fenerkapısı, Balat Kapısı, Hasköy, Tophane, Samatya ve Kuzguncuk semtlerinde bulunan kayık ustaları (*aylakçı*) ve kayık sahipleri, semt sakinlerinin dinsel yapısına göre Rum, Ermeni, Türk ve Yahudi olabiliyordu ama baş kethüda Türk'tü. Rum ve Türk ustalardan oluşan *Mumcular*, lonca halinde örgütlüydü. İstanbul'da söz konusu yıllarda kethüdarlarının idaresinde çalışan toplam 66 mum dükkânından söz ediliyor. Öküz, sığır ve koyun yağından mum yapıyorlardı. Yedikule semtinde çalışan mum ustalarının çoğu Rum idi. Çingene ustaların da mum imalinde görev aldıkları anlaşılıyor. *Terziler*, eskiden beri, lonca halinde örgütlüydüler. Türk ve Müslüman terzi ustalarından oluşan bu meslek birliği için Mehmed Efendi, bunlara gerek yeni ve gerekse eski elbiseleri tamir etmeleri gerektiğini buyurmuştu. *Tütüncü* esnafının lonca etrafında çok iyi örgütlendiği (*kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyarlar*) görülüyor. İstanbul'un en kalabalık üyeye sahip loncalarından biriydi. Bosna, Drama, Kavala, Praveşte, Kızanlık, Belgrat ve Edirne'den İstanbul'a geldiği anlaşılan 530 Türk tütün ustasının bir kısmının '*tiryaki*' olduğu ifade ediliyor. Bu dönemde tütün sektörünün para getiren önemli sektörlerden biri olduğu anlaşılıyor. Zira tütüne olan talep epeyce yüksekti. Bu yüzden de İstanbul'da birçok semtte tütün ile ilgisi olmayan gayrimüslimler yeni dükkânlar açmaya başladılar (*ecnebilerin alakaları yoğ iken halâ nice mahallerde dükkân ihdas ettiklerinden...*). Bunlar tütün tartımında ve tütünün kalitesinde hile yapmaya başladılar. Terazinin ayarını bozdular (*kem ayar dirhem kullanmayıp, damgalı tamam dirhem ile halis duhan bey etmek...*). Tütüne armut yaprağı kurusu ile incir yaprağı kurusu karıştırmaya başladılar. Tütüncülük sanatını bilmeyenler (*ham-dest*) bu işe karışmaya başladılar. Yeniçeriler tütün ticaretine de bulaştılar. Mehmed Efendi, bu tür sahtekârların tütün işine karışmalarını emretti. Ancak bu emre ne derecede uyulduğunu bilmiyoruz. Zira İstanbul'da kırtan fazla çarşıda tütün satılması, *duhancı* loncasının kendi üyelerini korumada bile işinin zor olduğunun bir kanıtı olarak gözüktüyor. *Nişastacıların*, kendilerine has loncası olduğu ve kendilerine ait imalathanelerinin (*kârhané*) bulunduğu anlaşılıyor. Nişasta imal etme işinin Türk (Müslüman) ustalar tarafından yapıldığı ve uzman olmayan kişilerin nişasta

yapmaması gerektiği kadı tarafından emredildi. *Şerbetçiler* de lonca halinde örgütlüydüler. Sarayların ve halkın şerbet ihtiyacını karşılıyorlardı. Bunlar sadece Karcılardan kar alıyorlardı. Şerbetçiler için temel hammadde olan kar, İstanbul'da dört semtte ve dört mahzende depolanacaktı. Saray karcısının kendi idaresinde özel deposu vardı. Kar, ancak bu depolardan satın alınacaktı. Başka yerlerden kar alınması yasaklandı. Parfüm ve kokulu sabunlar satan *Miskçiler*, meslek birliğine sahiptiler. Tamamı Müslüman olan 42 Müslüman parfüm ustası, Sultan Bayezid ile Bedesten çarşısında dükkânlara sahiptiler. Sadece *Pamuk iplikçileri*, ketenciler ve sabuncuların kına satmalarına izin verildi. Para kazandıran bir iş kolu olduğu, Ermeni ve Yahudilerin, 'hileli sabun' satmalarından anlaşılıyor. En kalabalık üyeye sahip meslek birliğinden biri de *Bürüncek (ham ipekten mamul kumaş yapan)* ve *İbrişim Bükücüler* loncasıydı. İstanbul'da 200'e yakın ustası bulunan ipekten iplik yapan bu loncanın üyeleri, Ermeni ve Rum ustalardan oluşuyordu. Başlarındaki *kethüda ve yiğitbaşı* ise Türk'tü. Meslek birliğine sahip olan *Kebecilerin* dokudukları kebe kumaşı (yünden kaba kumaş) aşırı fiyattan satmalarının halka zarar vereceği ifade edildi. Bu tür kumaş satmak *Kebeci* esnafına ait bir imtiyaz iken, *mahberci, kuşakçı, muhtekir ve koltukçular* tarafından satışının engellenmesi loncaları tarafından talep edildi. *Şişeci* esnafının idaresi asli olarak Türklerin elindeydi ama şişe ustaları ve şişe imalathaneleri Yahudilere ait iken en üst düzey idareci (*nazır*) Müslüman bir erkekti. Yahudiler, ayrıca, hurda şişeleri topluyorlar, Ömer Ağa vasıtasıyla bunları şişe imalathanelerine (*şişehâne*) dağıtıyorlardı. İstanbul'da yedi adet şişe imalathanesi vardı. Bundan başka şişe imalathanesi açmak ve maharet sahibi ve uzman olmayan ustaların bu yerlerde çalışması yasaklandı. Ayvansaray Kapısı, Eğri Kapı, Piri Paşa ve Tophane semtlerinde bulunan şişe fabrikalarındaki Yahudi ustalar birbirine kefil oldular. *Arka ve At Sakaları taifesi*, beygir veya arka kırbalarıyla (su taşımaya yarayan deri tulum) içme suyu temin etme işini yapıyorlardı. Bir meslek birliği olarak hem *yiğitbaşı* ve *yazıcıları* hem de *sakabaşılı* vardı. Rum ve Türkler tarafından yapılan bu iş, Müslümanlar ile Rumlar arasında dinsel bir soruna dönüştüğü görülüyor. Türkler, çeşmelerden içme suyu temin etme işinin başlangıçtan beri kendilerinin yaptığı bir iş olduğunu iddiasındaydılar. Rumlar daha sonra Müslüman kılığına girerek bu işi yapmaya başlamışlardır (*kefere bıyıklı olan sakalar sakal koyuverip...*). Türk ve Yahudilerden oluşan bu meslek birliği olarak *Pazarcılar ve Pazar Çeyrekçileri*, bezirgândan (*sermayeci*) İstanbul dışından tedarik ettiği malı alıyorlar ve bu malı İstanbul'da bulunan dükkânlara resmi fiyattan dağıtıyorlardı. İstanbul, pazarlama açısından *bölük* ve *çeyreklere* ayrıldı. Bir semtteki dükkânların tamamına *çeyrek* adı verildi. İstanbul bu açıdan toplam olarak yedi bölük ve yirmi çeyreğe ayrıldı. İstanbul beş bölük iken, Galata ve Tophane bir *bölük*; Eyüp ve Kasımpaşa başka bir *bölük* sayıldı. Sadece Ortaköy semtindeki Pazarcılar Yahudi idi. *Tülbendçi* esnafı da meslek birliğine sahipti. Ermeni ve Türk ustalardan oluşan 170 civarında üyesi (usta) vardı. Bunların çoğu Ermeni idi. 26 ustadan oluşan *Buğday Döğücü* esnafı da bir loncaya sahipti ve Türklerden oluşuyordu. Unkapanında (*kapan-ı dakik*) çalışmaları zorunluydu. *Sarımsakçılar* ile *Buğday döğücüler* arasında buğdayın kabuğunun çıkarılması konusunda sorun çıktı. *Sarımsakçılar* buğday döğmeye kalktılar ancak yasaklandı. Bunların sadece yumurta ve sarımsak satmalarına izin

verildi. *Tulumbacı şeridi* denilen bir halatı dokuyan şerit ustaları, Rum, Yahudi ve Müslümanlardan oluşan bir loncaya sahiptiler. 20 Yahudi usta bir Müslüman erkeği başlarına kethüda seçtiler. Tezgâh sayısı 30'u aşamayacaktı. En eski loncalardan biri olan *Tabakçılar* esnafının (Debbağ taifesi), bu dönemde halâ ahi geleneklerine bağlı kalmaları ilgi çekicidir. Zira Yedikule Kapısı semti dışındaki tabakhanelerde çalışan dericiler, koyun kasapları ve *celebkeşanlar* ile sorun yaşamaktaydılar. İstanbul kadısı Mehmed Efendi, bunları, devlet aleyhine fitne ve fesat çıkarmakla suçladı. Merkezlerini de *Darünnedve*'ye¹⁰ benzetti. Bu dönemde ham deriye olan talep çok arttı. Bu sebeple ham deri kaçakçılığı yapıldığı anlaşılıyor. Eyüp semtinde çalışan bazı tabakçılar koyun, kuzu, sığır ve keçi derilerini paraları ile kendileri satın alırlarken, fiyatın yükselmesinden dolayı, *Peremeciler* ham derileri kayıklarına yükleyerek başka yerlere götürüyorlar, dolayısıyla tabakçılar ham maddeden yoksun kalıyorlardı¹¹. Bu dönemde Tabakçıların alt kolu olarak küçük loncalar gelişti. Bunlardan biri Yedikule semti dışında çalışan *Kirişçi* esnafı idi. İstanbul kadısı Mehmed Efendi hepsi de Türk olan 146 Kirişçi ustanın ismini vermektedir. Yine ham derilere perdah çeken ve boyayan *Boyacı* esnafından söz edilmektedir. *Kethüda* ve *Perdahbaşı* isimli idarecileri etrafında boyacı ustaları da lonca etrafından örgütlendiler. İstanbul'da söz konusu tarihlerde *abacılar*, *bezzazlar*, *iplikçiler* ve *Dimiciler* olarak 450'ye yakın Rum ve Türk usta vardı. Kendilerine özgü bir loncalarının olduğu anlaşılıyor. Arnavut ve Bulgarların giydikleri kaba kumaştan yapılan elbiseleri dokumak ve ütölemek terzilerin değil, abacıların işiydi. Yedikule semtinde 24 aba ustası bulunuyordu ve hepsi de Rum erkekti. Yiğitbaşlıları da bir Rum erkekti. Yeni dükkân açmak lonca tarafından yasaklanmıştı. *Şirugancı loncası*, Rum ve Türklerden oluşuyordu. Susam ve bezir yağı işleyen bu ustalar, yağhaneleri temiz tutacaklar; bezir yağı ile susam yağı işledikleri aletleri birbirlerine karıştırmayacaklardı. Elli ustadan ibaret *Nalıncı* esnafı da bir loncaya sahipti. Bunların hepsi de Türk'tü. *Çamaşırçılar* da bir lonca halinde örgütlendi. Ancak loncanın izni olmadan çamaşırçılık yapanlar vardı. Örneğin, Ermeni Bedros, loncaya kayıtlı olmamasına ve kefil de bulunmamasına rağmen, Valide Hanı'nda çamaşırçılık yapmaya başladı. Lonca onu engellemeye çalıştı. Bu lonca berberler loncası ile de sorun yaşadı. Berberler, çamaşırçıların iş alanına giriyor ve onların çırak (*şakird*), kalfa (*halife*) ve usta alımlarına karışıyorlardı. Turşucular ile bakkallar arasında da sirke ve turşu satışından dolayı sorun çıktı. Bakkalların sadece lahana turşusu ile sirke satabilecekleri kararlaştırıldı. *Turşucular*, loncaya sahip oldukları için, izinsiz yeni turşu dükkânının açılmasına izin vermediler. *Kılıççı* esnafının da bir meslek birliği etrafından örgütlendiği görülüyor. Ermeni, Türk ve Rum ustalardan oluşan 42 kişilik bu birlik, kethüda ve *kılıçbaşı*nın etrafında örgütlendiler. Ustalar birbirine kefil oldular. Kılıçların kabzası, abanoz, sakız ağacı, balık dişi, fildişi, yenedünya ağacı veya sandal ağacından imal edilecekti. Bütün bu hammadde İstanbul dışından geldiği için ham madde sorunu yaşadılar. Birtakım muhtekirlerin eline düştüler. Bir meslek

¹⁰ Cahiliye döneminde Mekke'de kabile işlerinin konuşulduğu ev.

¹¹ Hükümetlerin köseleye ihtiyacı arttığı için İstanbul'a dışarıdan getirilen ham derinin kaçakçılığı da arttı. Bu ham deri tabakçılara değil, yüksek fiyat ödeyen koltukçulara satılıyordu. Ama bu durum geleneklere aykırıydı.

birliği olarak *Nalça Kesiciler*, Galata, Üsküdar ve Eyüp semtlerinde çalışıyorlardı. Lonca içinde birbirleriyle vergilerin ödenmesi konusunda sorun yaşadıkları görülüyor. Bazı ustalar, yeni dükkân satın alanlardan, *Kasım ve Hızır İlyas akçası* ismi altında kanunsuz olarak bir parayı talep ediyorlardı. *Balmumcular*, kethüdalarının idaresinde, Galata Gümrüğüne gelen balmumunu kullanıyorlardı. Balmumunu, önce Saray'ın mutfak görevlisi aldıktan sonra, kalanını bunlar satın alıyorlardı. Ancak bu dönemde balmumuna olan yüksek talepten dolayı, bir Rum erkeğin, gümrükten tüm balmumunu satın aldığı, depoladığı, daha sonra da yüksek fiyattan sattığı anlaşılıyor. Yahudi tacirler de gizlice balmumu satın alıyorlar ve yüksek kâr ile satıyorlardı. İstanbul kadısı Mehmed Said Efendi, 1726 yılında muhtekirlerin balmumu satın almasını yasaklayan bir emir yayınladı. *Seccade Kilimi Dokuyanlar* da bir loncaya sahiptiler. İstanbul'da toplam 30 tezgâh ile 18 kayıtlı ustanın olduğu görülüyor. Tezgâh sahipleri Rum ve Türk idi. '*Sırmalı ağır kesme*' türünde bir seccade dokumak Nişo isimli bir Rum'un icadı ve sanatı olarak kabul edildi. Diğer ustalar bu türde seccade dokuyamayacaklardı. Ustaların itirazından dolayı, yeni tezgâh koymak yasaklandı. *Kuş kafesi yapanlar* da bir loncaya sahip değillerdi. Bundan dolayı, İstanbul kadısı Mehmed Efendi'ye göre bunlar üzerine bir kethüda atanmalıydı. Zira '*nizamları*' karışık¹². Bu sebeple kadı kafes fiyatlarını kendisi belirledi. İşkembe ustaları, Rum ve Türk'tü. Aşçılardan farklı olarak işkembeciler, şirden pişirmeyeceklerdi. Sarayda bulunan köpekler için şirden çorbasını sadece işkembeciler pişirebilecekti. *Zağarcılar*, şirden çorbasını işkembecilerden alacaktı. Çörek ustaları, Rum ve Türk idi. Defterde 83 ustanın ismi kaydedilmiştir. Kasap *Kanadarları*, tahtacılar, ciğerciler ve bakırcıların Rum oldukları görülüyor. Sahta bakırdan yapılan eşyalar, bir daha satılmasın diye denize atılacaktı. *Kâğıtçı ve Mühreci loncası* (kâğıdı billur bir top ile cilalayanlar), sayıları az olmasına rağmen, sadece Türklerden oluşuyordu. Aynı dönemde İstanbul'da Müslüman bir erkeğin idaresinde bir *Tacirler loncasının* da bulunduğunu belirtelim¹³.

İstanbul kadısı Mehmed Efendi'nin defterinden elde ettiğimiz tüm bu bilgilerden, bazı yorumlar yapabiliriz. Hemen belirtmeliyim ki, tüm bu bilgilerden, İstanbul loncalarını, Suraiya Faroqi'nin de belirttiği gibi, '*büyük bir teori içine sokmak*' mümkün değildir. İstanbul'da bu dönemde kimi zanaatkârlar için lonca kurma sürecinin devam ettiğini ve hükümetin de buna destek verdiğini ileri sürebiliriz. Eski loncaların yanı sıra, onların alt kolu olan yeni loncalar kurulmaya devam etmektedir. Tüm bu loncalara da erkeklerin egemen olduğu görülür. Kadınların

¹² 'Nizam' kelimesi sözlük anlamının dışında bir esnaf terimi olarak yorumlanabilir. Esnaf loncaları aldıkları kararları ortak karar olarak kadıya sunuyorlardı. Kadının onayından sonra bu kararlar yasallaşuyordu. Bu kararlar divan kalemlerinden birine kaydediliyor ve esnafa 'nizamı' belirten fermanlar veriliyordu. Loncanın aldığı kararlar bu şekilde resmi bir hüviyet kazanıyordu. bkz. A. Nakiboğlu ve B. Doğanın Yasa, '18. Yy'da İstanbul Esnafının Sorunları', *İkinci İktisat Tarihi Kongresi, 24-25 Haziran 2010*, (ed. M. Öztürk ve A. Aksın, Elâzığ) 2013, s. 139. Bu yüzyılda esnaf ve zanaatkârların genel sorunları üzerine bkz. İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt:1 S. 2, Muğla, 2000, s. 121-168

¹³ Bu loncalar İstanbul kadısı Mehmed Efendi'nin denetlediği loncalardır. İstanbul'un tüm loncaları bu listede bulunmamaktadır.

resmen üye olduğu herhangi bir loncaya rastlanmaz. Aynı dönemde Avrupa şehirlerinde de kadınlar üye olarak birçok loncaya kabul edilmediklerini biliyoruz. Sadece bir örneğe sahibiz. 1675 yılında Paris'te hayatlarını düzgün biçimde kazanabilmeleri için sadece kadınların üye olabileceği bir terzi loncası kurulmuştur¹⁴. İstanbul'da bazı lonca ürünlerine olan talep fazla olmasından dolayı bazı zanaatkarlar lonca üyeliği ve üretim izni olmadan gizlice üretim yapmışlar ve loncanın onayını almadan açtıkları dükkânlarda satış yapmışlardır. İstanbul'a dışarıdan izinsiz gelen bu ustalar, lonca kurallarını hiçe sayıyorlar, üretim yapıyorlar ve ürünü kaçak olarak satıyorlardı. Böyle durumlarda, eğer lonca iyi örgütlü ve yasal haklarını kullanmada muktedir ise, izinsiz açılan dükkânları, hükümetin de baskısıyla, kapattırabiliyordu. Ancak, üretimin engellediğini ileri sürmek zordur. Aslında kimi loncaların kurallarını uygulama bakımından çok daha esnek olduğunu, İstanbul'a gelen ucuz işgücünden dolayı sonradan gelen ustaları loncaya kabul etiklerine dair bilgiler vardır.

Osmanlı loncaları üzerine çalışmış olan Almanya doğumlu İsraili Doğubilimci Gabriel Baer (1919-1982), 1718 Pasarofça Anlaşması'ndan sonra İstanbul'da genişleyen ve enflasyoncu bir ekonominin olduğunu söyler. Ekonomi üzerindeki bu stres, loncalar üzerinde de paralel bir etki yapmıştır. Bu etki hem ekonomik hem siyasi ve dini hem de kültürel bakımdandır. Loncalardaki bu gerginlik, 1730 Patrona İsyanı'nın bir sebebi olarak görülür. Bu yeni kutuplaşmada esnaf, sultan ve sadrazama muhalefet etmiş; 1731 Baharı'nda loncalar, İstanbul'da süregiden kargaşanın işlerini olumsuz etkilediği gerekçesiyle desteğini I. Mahmud'a vermişlerdir. Tahta geçen I. Mahmud, çoğunu gayrimüslim esnafın ödediği savaş vergisini (*imdad-ı seferiyye*, *avarız-ı divaniyye* ve *tekâlif-i örfiyye*) kaldıracağına söz vermiştir. Dönemin İstanbul'daki İngiliz elçisi Everard Fawkener, esnaf ile Yeniçeriler arasında silahlı çatışma çıktığı rapor etmiştir¹⁵. Osmanlı tarihçisi Abdülkadir Özcan, Patrona İsyanı'nın sebepleri arasında, esnaf loncaları üzerindeki ağır vergi yükü ile esnafın sayıca çoğalmasının İstanbul esnafını rahatsız etmesini sayar. İsyan süresince esnaf dükkânlarını kapatmış ve silahlanmış. Yeniçeriler ve bazı din âlimleri de isyancılara (toplam 4.000 kişi) katılmışlar ve destek vermişlerdir. İsyan bittikten sonra, bakkal ve fırıncılar hariç, kapalı tuttıkları dükkânları açmışlardır¹⁶.

R. W. Olson ise özellikle 1727 yılından sonra, Osmanlılar üzerinde Safevi tehlikesinin (Tahmasb Kulu Han ve Nadir Şah) belirmesiyle, İstanbul esnafın şikâyetinin arttığını iler sürer. Ona göre İstanbul'da para tedavülünde bir azalma olmuştur ve buna bağlı sorunlar devam etmektedir. Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a olan göçlerden dolayı klasik lonca sisteminde değişiklikler olmaktadır. En önemlisi de savaş masraflarını karşılamak için hükümetlerin esnaftan *ordu akçası* adı altında

¹⁴ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, (Çev. Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul 2009, s. 641

¹⁵ Gabriel Baer, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 13, No. 2 (April, 1970), s. 145-165. Ayrıca: Robert W. Olson, "The Ottoman Empire in the Middle of the Eighteenth Century and the Fragmentation of Tradition: Relations of the Nationalities (Milletts), Guilds (Esnaf) and the Sultan, 1740-1768", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 17, Issue 1/4 (1976-1977), p. 72-77

¹⁶ Abdülkadir Özcan, "Patrona İsyanı", *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 189-190

ağır bir vergi talep etmesidir. 1730 Patrona İsyânına götüren sebepler arasında, sadrazam, ulema, kızlar ağası, yeniçeriler ve esnaf arasında, özellikle Avrupa ile ilişkiler konusunda, ciddi bir kutuplaşmanın olduğunu; esnafın Sultan ve sadrazama muhalif olduğunu ve I. Mahmut'a destek verdiklerini belirtir. I. Mahmut'un tahta geçmesinin temel dayanak noktasının, gayrimüslim esnafın sadakasını kazanması ve *ordu akçası* isimli vergiyi kaldırması olduğunu söyler. Ancak I. Mahmut döneminde de 1740'da İstanbul'da ekmek fiyatlarının aşırı arttığını, buna bağlı olarak 6 Haziran 1740'da asilerin, İstanbul'da Sipahi pazarındaki dükkânlara saldırdığını ve yiyecekleri yağmaladığını; dükkân sahiplerinin dükkânlarını kapatmaya zorlandığını yazar¹⁷. Ona göre tüm bu esnaf isyanlarının sebebi, Venedik, Avusturya ve Rusya ile olan savaşlar nedeniyle vergilerin artması; yiyecek fiyatlarının artışı, yiyecek tedarikinin azalması ve para kıtlığıdır. Savaş vergileri, esnaf da dâhil olmak üzere, halkı tahrik etmiştir. Zirai üretimde de olması, tüm din ve uluslardan İstanbul'a bir göçmen ve mülteci akınının olması, İstanbul'da açlık ve işsizliğe neden olmuş ve isyanları tetiklemiştir. İstanbul'da kundakçılığın (yangın) çoğalmasıyla, paranın bir kısmı inşaat sektörüne harcamasına neden olmuştur¹⁸.

İstanbul loncaları üzerinde çalışmış olan Onur Yıldırım'a göre, XVIII. Yüzyılın ilk yarısında hükümet yetkilileri ile birlikte hareket eden loncalar *gedik* adını taşıyan yeni bir uygulamayı geliştirmişlerdir. Bu yeni uygulama loncaların geleceğini belirlemede hayati rol oynamıştır. İstanbul'a olan göç, yeniçerilerin ticari hayata daha etkili katılmaları, savaşlar, vakıf müessesesindeki farklı uygulamalar ve iltizam sistemi loncaları derinden etkilemiştir¹⁹.

Aynı süreçte, Avrupa'da işleyen loncalar ile Osmanlı loncalarını karşılaştıran Suraiya Faroqhi, XVIII. Yüzyıl ortalarından önce, Avrupa'da loncaların tamamen kaldırılmadığını; bunun yerine, Fransız idarecilerin yaptıkları gibi, loncaların hükümet çıkarları için kullandığını söyler. Özellikle Fransa'da bunlara üretilen malları kontrol etme görevinin verildiğini ileri sürer. Yine ona göre, Avrupa'da loncalar çirak eğitimi sağlamışlar ve kentsel vergilerin toplanmasına yardım etmişlerdir. Osmanlı hükümetleri de loncaları Avrupa'da olduğu gibi aynı amaçlar için kullanmışlardır. Osmanlı loncalarının Fransa'daki Colbert'in uygulamalarından farklı taraf, Fransa'da lonca üretimleri ihracata yönlendirilmişken; Osmanlılarda iç pazara (Saray, ordu, donanma) giren malların kalite kontrolünde kullanılmasıdır. Osmanlı loncaları üzerine çalışmış olan Gabriel Baer'in '*loncaların asli görevinin devlete hizmet etmek ve malzeme sağlamak olduğu/ loncaların en önemli fonksiyonunun hükümet ile şehirli nüfus arasındaki bağlantıyı sağlamaları*' şeklinde

¹⁷ Robert W. Olson, "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 20, No. 2 (May, 1977), p. 186

¹⁸ Robert W. Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 17, No. 3 (Sep., 1974), s. 329-344

¹⁹ Onur Yıldırım, "Transformation of the Craft Guilds in Istanbul (1650-1860)", *Islamic Studies*, Vol. 40, No. 1 (Spring 2001), s. 51-52 vd.

özetlenebilecek görüşünü²⁰ de tadil etmiştir. Faroqhi'ye göre, G. Baer, loncalar ile ilgili farklı belge çeşitlerini değil, savaşlar esnasında esnaf ile ordu arasındaki ilişkileri gösteren tek tip Osmanlı belgeleri incelemesinin neticesinde bu yetersiz görüşe ulaşmıştır. Ona göre Osmanlı loncaları ile Avrupa loncaları arasında 'işleyiş esasları' bakımından da büyük farklılıklar yoktur²¹.

XVIII. yüzyıl başlarında İstanbul loncalarının Avrupa'daki loncalar gibi genel ekonomik büyümeyi sağlamadığı ve serbest ticareti engellediği görülür. Bu klasik loncalar, hükümetin denetimi altında olmayan pazarların egemen olduğu bir ekonomik liberalizme de karşı gibi durmaktadır. Loncaların büyük kısmının hâlâ tekel peşinde olduğu, hükümete karşı sorumluluk ve bağlılık hissettiği, klasik yönetmelikleri uygulamaya çalıştığı ama hem lonca içi hem de hükümet denetiminin gerçekçi yapılamadığı, lonca içi ve dışı vergilendirmede suiistimallerin sürdüğü ve sanayileşme adımlarının atılmadığı görülür. Bilindiği gibi, aynı dönemlerde Fransız maliye başmüfettişi Anne-Robert Jacques Turgot (1727-1781) loncaların tamamen kapatılmasını, tarifelerin kaldırılmasını ve hükümetin ekonomiye müdahil olmamasını istemiştir. Ancak Fransız hükümeti usta-kalfa-çırak hiyerarşisinin kaldırılması durumunda ortaya çıkabilecek toplumsal ve ekonomik anarşiden korkmuştur²².

Avrupa'da uygulanan merkantilist siyasetin (1640-1776), özellikle Fransız Maliye Bakanı Colbert'in (1619-1683) merkantilist politikalarının özel olarak İstanbul esnaf loncalarını genel olarak da Osmanlı loncalarını etkileyip etkilemediğini belirleyecek somut verilerden aslında mahrumuz. Ancak, Osmanlı bürokratları arasında batılılaşma sürecinin başladığı bu dönemde, İstanbul loncalarının, Fransız devlet adamı Colbert'in uygulamalarından çok fazla etkilenmediği, Avrupa ekonomisiyle bir bütünleşmeye girmeyerek, klasik biçimde işlemeye devam ettiği, teorik olarak, ileri sürülebilir. Belki de tek benzerlik, Osmanlı hükümetinin, Fransa'daki gibi, tüm loncaları idari bakımdan denetim altına almaya çalışmasıdır. Nitekim bu konuda çalışmış olan Halil İnalçık, Avrupa ile Osmanlılar arasındaki ekonomik ilişkilerin değişime uğradığını ve imtiyaz (kapitülasyon) rejiminin 'yeni bir yönelime girdiğine' işaret eder. Ona göre, merkantilizm, Osmanlı ekonomisi anlayışıyla tam bir tezat teşkil eder. Osmanlılar ile merkantilistler arasındaki temel farkın, Avrupa'da ülke ekonomisinin anonim bir şirket gibi düşünölmeye başlaması; bilanço

²⁰ Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970), s. 33

²¹ Suraiya Faroqhi, "Osmanlı Loncalarını Anlamak", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar, Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi*, (ed. S. Faroqhi, Randi Deguilhem, Çev. Hatice Ash Tamaç), İstanbul 2017, Alfa yayınları, s. 31

²² Merry, s. 642. Fransa'da loncaların tekelciliği Fransız Devriminden hemen önce 1791'de kaldırılmıştır. Böylece işçilere ticaret yapma yolu açılmıştır. Benzer bir reform 1810-1811 yıllarında Prusya'da yapıldı. 1814'de İngiltere'de *Çıraklık Kanunu* kaldırıldı. Fransa'da loncalar çöküş sürecinde olmasına rağmen endüstride gerçek güç olarak kaldılar. 1762'de Fransa'da kırsal endüstrinin lonca baskısından özgür kalması büyük bir endüstriyel gelişmeye yol açmadı ama parça başı sisteminin büyümesine öncüllük etti. Bu ise kapitalist üretim örgütlenmesine doğru atılan büyük bir adım oldu. İngiltere'de ise loncalar 1700 yılından sonra daha az güce sahip oldular (Shepard Bancroft Clough, Charles Woolsey Cole, *Economic History of Europe*, New York 1952, s. 398, 525)

toplamının ülke lehine olmasına ve ‘*bunun kıymetli madenler ile dayanıklı mallar olarak hesaplanır hale*’ gelmesiydi. ve ‘*ekonomiyi bir bütün olarak görme ve rakip devletlere karşı ister fiziksel ister ekonomik açıdan koruma fikri, XVIII. Yüzyıldan önce Osmanlılar aklına hiç gelmemiştir*’ görüşünü ileri sürmektedir. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar da Osmanlı hükümetleri ‘*yerli sanayinin himayesiyle*’ hiç ilgilenmemiştir²³. Bilindiği gibi, Colbert, Doğu Hindistan ve Batı India Kumpanyaları vasıtasıyla Fransa’nın, Hindistan, Madagaskar ve Kanada ile ticaret hacmini genişletti. Buralara gemiler ve göçmenler gönderdi. Güney Amerika’da Cayenne’de (Fransız Guyanası) koloni oluşturdu. Hükümet adına resmi firmalar kurdu ve deniz aşırı ticareti destekledi. Yabancı gemilere vergiler koydu. Balina ve balina yağına özel bir önem verdi. Onun bu uygulamaları sayesinde Fransa’da işsizlik azaldı; vergiler ve ödemeler düştü; ırmaklar, kanallar ıslah edildi; donanma geliştirildi; suçlular gemiler ile Fransa’dan Kuzey Afrika kıyılarına gönderildi. Doğum arttı. Değerli madenlerin ihracatı yasaklandı. Gemi sigortası geliştirildi, kısacası her ne kadar, koloniler ile Fransa arasında koordinasyon sorunu olduysa da merkantilist siyaset canlandırılarak, Fransa yeniden yapılandırılmıştır. İspanya, aynı dönemde, kolonileriyle bir ticaret tekeli kurarken, Hollanda, ‘ulusal refahı’ artırmak için ‘*serbest ticaret’e* yöneliyordu. Hollanda da değerli madenlerin ihracatını yasaklamıştı. Batavya’dan (Jakarta) getirdiği kahve, biber, haşhaş, çivit (kumaş boyası), karanfil, hindistan cevizi, şeker ve köle gibi emtia ile Doğu ile olan baharat ve köle ticaretini tekelinde tutuyordu. 1700 yılında Java’da kahve ekimine başlandı²⁴. Netice olarak, İncalcık’a göre, Osmanlı ekonomisinin amacı, tüm bu uygulamalardan farklıydı. Zira üretim, fiyat, malların kalitesi, tartı ve ölçülerin denetlenmesi, imalat ve satışa konan kısıtlamaların amacı iç pazardaki tüketicilerin korunmasına yönelikti²⁵.

Kaynakça

A-Arşiv Belgeleri

İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/ M. 1726-1738), (Haz. F. Recep, S. Atay, H. Kılıç, Y. Karaca, R. Erol, S. Kahriman), İSAM Yay., İstanbul 2010

Eyüp Mahkemesi, No. 74, İSAM Yayınları., İstanbul 2011

Eyüp Mahkemesi, No. 90, İstanbul 2011, İsam Yayınları

Hasköy Mahkemesi, No. 10, İstanbul 2011, İsam Yayınları

B-Araştırma ve İncelemeler

Aktepe, M. Münir, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları.

²³ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Cilt 1, 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, Eren yayıncılık, s. 86-87

²⁴ Shepard Bancroft Clough, Charles Woolsey Cole, *Economic History of Europe*, New York 1952, s. 323-325

²⁵ H. İncalcık, *aynı eser*, s. 88

Baer, Gabriel, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 13, No. 2 (April, 1970), s. 145-165

Baer, Gabriel, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970)

Clough, Shepard Bancroft, Charles Woolsey Cole, *Economic History of Europe*, New York 1952

Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, 2000, I. B. Tauris

_____, "Osmanlı Loncalarını Anlamak", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar, Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi*, (ed. S. Faroqhi, Randi Deguilhem, Çev. Hatice Aslı Tamaç), İstanbul 2017, Alfa yayınları, s. 13-51

_____, "Osmanlı Zanaatkârları: XVIII. Yüzyılda Üzerinde durulması gereken sorunlar ve Kökenleri", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar, Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi*, (ed. S. Faroqhi, Randi Deguilhem, Çev. Hatice Aslı Tamaç), İstanbul 2017, Alfa yayınları, s. 98-134

Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi I/2*, Muğla, 2000, s.121-168

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Cilt 1, 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, Eren yayıncılık

Mantran, R., *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I*, (Çev. M. A. Kılıçbay-E. Özcan), Ankara 1986, V yayınları.

Nakiboğlu, A. ve B. Doğançın Yasa, "18. Yy'da İstanbul Esnafının Sorunları", *İkinci İktisat Tarihi Kongresi, 24-25 Haziran 2010*, ed. M. Öztürk ve A. Aksın, Elâzığ 2013, s. 133-149

Olson, Robert W., "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 20, No. 2 (May,1977), s. 186.

_____, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 17, No. 3 (Sep.,1974), s. 329-344

_____, "The Ottoman Empire in the Middle of the Eighteenth Century and the Fragmentation of Tradition: Relations of the Nationalities (Milletts), Guilds (Esnaf) and the Sultan, 1740-1768", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 17, Issue 1/4 (1976-1977), s. 72-77

Özcan, Abdülkadir, "Patrona İsyanı", *DİA 34*, İstanbul 2007, s. 189-190

Prochazka-Eisl, Gisela, "Osmanlı Edebiyatında Loncaların Geçit Törenleri: 1582 Yılına Ait Surname", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar, Müslüman*

Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi, (ed. S. Faroqhi, Randi Deguilhem, Çev. Hatice Aslı Tamaç), Alfa yayınları, İstanbul 2017

Rafeq, Abdul-Karim, "Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 111, No. 3 (July - September, 1991), s. 495-511

Wiesner-Hanks, Merry E., *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, Çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul 2009

Yıldırım, Onur, "Transformation of the Craft Guilds in Istanbul (1650-1860)", *Islamic Studies*, Vol. 40, No. 1 (Spring 2001), s. 49-66

_____, "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners' Guild in Istanbul", *International Review of Social History*, Vol. 47, No. 3 (December 2002), s. 408-419

Yi, Eunjeong, "XVII. Yüzyılda İstanbul'da Lonca Üyeliği: Dernek İçi Değişimler", *Ortaoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar, Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi*, (ed. S. Faroqhi, Randi Deguilhem, Çev. Hatice Aslı Tamaç), Alfa yayınları, İstanbul 2017

ARTUKLU DÖNEMİ İKTİSADİ HAYAT HAKKINDA BAZI TESBİTLER

Some Tests About Economic Life in Artuqlu

MUHAMMET BEŞİR AŞAN*

Özet

Artukluların hüküm sürdükleri bölgeler, Orta Çağdan beri kullanılan önemli ticaret güzergahları üzerinde bulunmaktaydı. Bu ticaret güzergahının en önemli günümüzde İpek Yolu olarak adlandırılan ticaret yoludur. Batı ve doğu ticaret yollarının önemli kavşak noktalarında bulunan Diyarbekir, Urfa, Mardin, Hasankeyf ve Musul civarında hüküm süren Artuklular, tüccar kervanlarının geçiş ve mübadele merkezlerinden biri olmuştur. Bu yerleşim yerleri aynı zamanda Suriye, Mısır, Arabistan, İran ve Anadolu arasında da ticari faaliyetlerin ortasında bulunmaktaydı.

Anadolu yerleşim yerlerinde gerek Selçuklular ve gerek Anadolu Beyleri ticaretin zarar görmemesi için çok gayret sarf etmişlerdir. Bu gayret sayesinde ticaret yolları üzerindeki bazı bölgelerde siyasi karşılıklara rağmen ticarete zarar görmemiş gerek Müslüman gerek Frenk ve sair Hıristiyan tacirler büyük bir emniyet içinde Anadolu'da alışverişlerine devam etmişlerdir. Bu sayede ticaret kervanları Türkistan, Harizm, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu istikametinde güvenli seferler yapabilmiş, bu durum Anadolu'daki diğer beyliklerin ticari faaliyetlerinin artmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Artuklu, Ticaret, Tarım, Para, Yol, Köprü.

Abstract

Artuklu Principality is a Turkmen Principality ruled between 1102-1409 in its capital Diyarbakır, southeastern, Mardin, Hasankeyf and Harput areas. He was named after Artuk Bey, the Turkman. In 1086, he died in Jerusalem the same year. Then the Artukids; Hısnıkeyfa, Mardin and Harput.

The regions where the Artuks ruled were located on the important trade routes used since the Middle Ages. The most important trade route for this trade route is the Silk Road. The Artukids ruled around Diyarbekir, Urfa, Mardin, Hasankeyf and Mosul, located at the important junction points of the western and eastern trade routes, became one of the transit and exchange centers of merchant caravans. These settlements were also in the midst of commercial activities between Syria, Egypt, Arabia, Iran and Anatolia.

In the Anatolian settlements, both Seljuks and Anatolian Beys made great efforts to prevent the damage of trade. Thanks to this effort, despite the political contradictions in some regions on the trade routes, the trade has not suffered any harm,

* Prof. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elâzığ, turkuvaz23@yahoo.com

both Muslim and Frankish and Christian traders have continued their purchases in Anatolia under a great safety. In this way, the trade caravans were able to make safe flights in Turkestan, Harizm, Iran, Azerbaijan, Iraq, Syria and Anatolia, which led to an increase in the commercial activities of other principalities in Anatolia.

Economic life in Artuklu period; In addition to the incentives applied to trade, agricultural and monetary policies will also be discussed. The source of the period, especially the source of the period, Hamdullah Mustavfi, Ebuullahl Fida al-Hamevi, Ibn Cubeyr ey etc. using the artifacts, cultural assets in the region (Castle, Mosque, Palace, Han, Bath, Bridge, etc.) will be supported.

Key Words: Artuklu, Trade, Agriculture, Money, Road, Bridge.

Giriş

Adlarını Eksük oğlu Artuk'tan alan Artuklular'ın 1087'de Artuk Bey'in Kudüs'teki valiliği ile başlayan hakimiyeti, daha sonra onun çocuklarının Güneydoğu Anadolu'da Hısn-ı Keyfa (Hasankef), Mardin ve Harput'ta kurdukları Artuklu beyliği ile uzun süre devam etmiştir. 1408-1409 yıllarında Karakoyunlu Kara Yusuf'un Mardin'i teslim alması ile son bulan Artuklu yönetimi özellikle Güneydoğu Anadolu'da kuruldukları dönemlerde bölgenin siyasetinde oldukça etkin rol oynamışlardır. Haçlı Seferlerinin başladığı aynı dönemde kurulan Artuklu yönetimi gerek Haçlılarla gerekse bölgedeki diğer güçlere karşı çeşitli sebeplerle değişik zamanlarda mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Haçlılar, Zengiler, Eyyubiler, Anadolu Selçukluları, Danişmendiler, Ahlatşahlar, İlhanlılar ve Türkmen beylikleri olan Akkoyunlular ile Karakoyunlular çeşitli nedenlerle ilişkileri olan Artuklular Güneydoğu Anadolu bölgesinde özellikle 1243 Köseadağ Savaşı'na kadar bölgede bir denge unsuru olmuşlardır. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra siyasi etkinliklerini tamamen kaybeden Artuklular, Moğol tahakkümünü tanımak zorunda kalmışlardır¹.

Artuklu Döneminde Tarihi Yollar

Artukluların hüküm sürdükleri bölgeler, Orta Çağ'dan beri kullanılan önemli ticaret güzergahları üzerinde bulunmaktaydı. Bu ticaret güzergahının en önemlisi günümüzde İpek Yolu olarak adlandırılan ticaret yoludur. İpek Yolu Doğunun ipek, baharat ve çeşitli mallarının batıya taşınması ile Çin'den Avrupa'ya uzanan bir ticaret yoludur².

İpek Yolu Tebriz'den sonra Anadolu'da iki ticaret yolu şeklinde İstanbul'a bağlanmaktaydı. Birincisi Kuzeyden Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Ankara, Bolu ve Bursa üzerinden işlemekte, ikinci yol ise daha güneyden gelmekte, Van, Bitlis, Diyarbakir, Urfa, Birecik, Halep, Adana, Konya, Akşehir, Kütahya ve Bursa yolunu takip etmekteydi³. Henüz başka ticaret yollarının keşf olunmadığı bir dönemde, Batı ve doğu ticaret yollarının önemli kavşak noktalarında bulunan Diyarbakir, Urfa,

¹Remzi Ataoğlu; "Artukluların Güneydoğu Anadolu'da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi", *Artuklular* c. I, Mardin 2008, s. 1; Çoşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, III, s. 415-417

²M. Halis Özer, "Artuklu Devletinde Önemli ticaret Yolları ve İktisadi Etkileri", *Artuklular II*, Mardin 2008, s. 475; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh yayınları, İstanbul 2003, s. 55

³Ahmet Tabakoğlu; *age*, s. 240

Mardin, Hasankeyf ve Musul civarında hüküm süren Artuklular, tüccar kervanlarının geçiş ve mübadele merkezlerinden biri olmuştur. Bu yerleşim yerleri aynı zamanda Suriye, Mısır, Arabistan, İran ve Anadolu arasında da ticari faaliyetlerin ortasında bulunmaktaydı. Anadolu yerleşim yerlerinde gerek Selçuklular ve gerek Anadolu Beyleri ticaretin sekteye uğramaması için pek çok gayret sarf etmişlerdir. Bu ihtimam sayesinde bu ticaret yolları üzerindeki bazı bölgelerde siyasi karışıklıklara rağmen ticarete hanel gelmemiş gerek Müslüman gerek frenk ve sair hıristiyan tacirler büyük bir emniyet içinde Anadolu'da alış-verişlerine devam etmişlerdir⁴. Selçuklular ve diğer Anadolu beylikleri hükümdarları yabancılarla ticari anlaşmalar yapmışlar, hıristiyan tacirlere Anadolu'da ticaret yapma özgürlüğü tanımışlar, bütün tüccarlara yolculuklarında karşılaşılabilecekleri soygunlar ve kaybolan malları için zararı karşılama taahhüdünde bulunmuşlardır⁵.

Bu sayede ticaret kervanları Türkistan, Harizm, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu istikametinde güvenli seferler yapabilmış, bu durum Anadolu'daki diğer beyliklerin ticari faaliyetlerinin artmasına sebep olmuştur. Diğer beylikler gibi Artuklular da hüküm sürdükleri yerlerde bu durumdan faydalanmışlardır. Artuklu memleketi ve hususiyile Mardin, İran, Azerbaycan, Kafkasya, Erzurum ve Ahlat bölgelerinden gelen tüccarların ve yıllık hac kervanlarının da uğrağı olmuştur⁶.

Milletlerarası ticaret ve mübadelenin genişlemesi Anadolu'da birtakım pazarların teşekkülüne sebep oldu. Mardin yakınında ve ovada bulunan Koç-hisar (Dunaysır-Kızıltepe) çağdaş müelliflere göre böyle bir uluslararası Pazar haline gelmişti. Buraya Suriye, Diyarbekir ve Sultan Mesud'a ait Rum (Anadolu)'dan tüccarlar gelip toplanır ve alış-veriş yapmışlardır⁷. Artuklular zamanında hanlar, hamamlar, çarşılar, medreseler inşa edilmiş, burası çok mamur bir yerleşim yeri olmuştur. İpek yolu üzerinde bulunan Düneysır, Artuklular döneminde önemli ticaret ve konaklama merkezi haline gelmiştir⁸.

Artuklu ülkesinde, zirai üretim ve sanayi imalatı yanında madencilik de çok ilerlemiş ve yeni madenler de bulunarak işletilmiştir. Bakır madenleriyle zengin ve Ergani bakır üretimi ile meşhur olan Artuklu ülkesinde yeni bakır madenleri keşfedilmiştir. Artuklu devleti bu madenlerden bakır üretimini teşvik etmiş ve Artuklu sikkeleri bastırmışlardır⁹.

Selçuklu hükümdarları gibi, Artuklu beyleri de iskân politikaları uygulayarak, düşman ülkelerdeki hıristiyan halkları da kendi memleketlerine yerleştirmişlerdir. Kara Arslan böyle bir tehcir münasebetiyle, "Biz bu götürdüğümüz insanları esir

⁴M.Halis Özer; *agm.*, s. 475; İ.Hakkı Uzunçarşılı; *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1984, s. 246

⁵M.Halis Özer; *agm.* s. 475; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, MEB Basımevi, İstanbul 1965, s. 206-207

⁶Osman Turan; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 209; M. Halis Özer; *agm.*, s. 476

⁷Osman Turan; *age*, s. 207

⁸M.Halis Özer; *agm.*, s. 477; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İstanbul 1969, s. 293

⁹O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 212

edecek değiliz. Bunları köylere naklediyoruz. Oralarda çiftliklerde bizim için çalışacaklar” derken üretim yapacaklarını ve vergi ödeyeceklerini ifade etmiştir¹⁰.

Artukoğulları Döneminde Köprüler

Artukoğulları döneminde, nehirler üzerinde muazzam ve gayet dayanıklı taş köprüler kurularak şehirlerarası nakliyat üzerine insanlığa büyük hizmetlerde bulunulmuştur. İbn Ezrak’ın bildirdiğine göre Meyyafarikin’de tarihi ilk köprü Husam el-Din Timurtaş tarafından 1146 (Hicri 541) senesinde inşaaya başlanmış ve ancak 1147 (542) senesinde tamamlanmış ve bu köprüye Cisir Karaman (Karaman Köprüsü) denilmiştir¹¹.

Karaman Suyu (Ab-ı Karaman) adı bilhassa XIV. Yüzyıl kaynaklarında mevcut olup bilahare buna Batman suyu adı verilmiştir. Yer yer tamir izleri görülmektedir. Onarım sırasında bazı yazılı taşların sağa sola konulduğu göze çarpmaktadır. Feld Mareşal Helmuth Von Moltke ise Hınkeyfa’dan söz ederken burada vaktiyle 80-100 ayak açıklıkta muazzam bir kemerle Dicle’yi aşmış bulunan bir köprü kalıntılarının bulunduğu bahseder¹².

Kaynaklardan Artuklular’ın bazı han ve kervansaraylar yaptırmış oldukları öğrenilmekte, ancak ticaret yollarının emniyeti bakımından daha çok köprülere önem verdikleri anlaşılmaktadır.

Hasankeyf’teki Dicle Köprüsü ile Diyarbakır-Bitlis yolu üzerindeki Batman Suyu (Malabadi) Köprüsü, tek gözlü büyük açıklık ve figürlü kabartmalarıyla, Diyarbakır-Eğil yolu üzerindeki Devegeçidi Suyu Köprüsü de çok gözlü yapısıyla belli başlı örneklerdir. Kartal ve arslan kabartmaları kadar kitabe kuşakları ile de dikkatleri çeken Diyarbakır surlarındaki Ulu Beden ve Yedi Kardeş burçları, askeri mimari konusunda Artuklular’ın ulaştığı noktayı gösteren en önemli kalıntılardır. Artuklu yapılarında çok sayıda usta ve mimar adına rastlanmaktadır. İsa Ebü Dirhem. Ca’fer b. Mahmüd, Osman b. Takak, İbrahim b. Ca’fer, Yahya b. İbrahim es-Sarafi devrin mimarisini yönlendiren ustaların bugüne adları ulaşabilenleridir. Kitabelerde Sultan el-Melikü’s-Salih Mahmüd’un “tersim”inden bahsedilmiş olması da Artuklu mimarisinin bölgede kurmuş olduğu kuvvetli üslup ve geleneğin bir göstergesi olarak kabul edilebilir¹³.

Akarsuları geçişte, öncelikle askeri ulaşım ve ticaretin geliştirilmesine hizmet eden bu köprüler gerek taşkın akışlarıyla ilişkileri gerekse akarsu yatağındaki ayakları açısından, birer su yapısı niteliğini de taşımaktadır. Kimileri yüzlerce, kimileri ise binlerce yıldır insanlığa hizmetlerini sürdürmektedirler. Zamanlarının bilim, sanat ve deneyiminin sessiz tanıkları olan köprüler, su mühendisliği, malzeme, yapı teknik ve

¹⁰ M.Halis Özer, *agm*, s. 478; Osman Turan, *age*, s. 205

¹¹ Tomas Çerme, “Tarihte Artuklu-Ermeni ilişkileri: Sosyal Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum”, *Artuklular* c. I, Mardin 2008, s. 361; Gabriel Albert, *Voyages Archeologiques dan la Turquie Orientale*, 1 texte Paris, 1940, s. 345 no: 28

¹² Tomas Çerme; “Tarihte Artuklu – Ermeni ilişkileri: Sosyal Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum”, *Artuklular* c. I, Mardin 2008, s. 361; Feld Mareşal Helmuth Von Moltke, *Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, çeviren Hayrullah Örs, Ankara 1960, s. 185

¹³ Ara Altun; “Artuklular”, *DİA III*, s. 415-418

teknolojileri ile mimari estetik özellikleri bir arada bulunduran yapılardır¹⁴. Artukluların bazı han ve kervansaraylar yaptırmış oldukları öğrenilmekte, ancak ticaret yollarının emniyeti bakımından daha çok köprülere önem verdikleri anlaşılmaktadır. Hasankeyf'teki Dicle Köprüsü ile Diyarbakır-Bitlis yolu üzerindeki Batman Suyu (Malabadi) Köprüsü, tek gözlü büyük açıklık ve figürlü kabartmalarıyla, Diyarbakır-Eğil yolu üzerindeki Devegeçidi Suyu Köprüsü de çok gözlü yapısıyla belli başlı örneklerdir¹⁵.

Artuklu Sikkeleri

1. *Hükümdar tasvirli sikkeler*, Figürlü Artuklu sikkelerinin en büyük grubunu oluşturmaktadır. Anadolu'da, klasik dönem Yunan şehir devletlerinde ve Roma döneminde basılmış sikkelerin üzerinde yer alan yüksek rölyefli hükümdar portre ve büstleri çok sonra Orta Çağda Anadolu'da yaşayacak olan Orta Asya'dan geçerek gelen Türkmen Beylikleri tarafından da kullanılmıştır.

Büst Şeklindeki Hükümdar Tasviri: H.611 tarihli sikkenin ön yüzünde Defne dalları ile süslü sola dönük, büst şeklinde hükümdar tasviri etrafında; Nasreddinya vaddin Artuk Arslan Meliki Diyarbekir ibaresi bulunmaktadır. Arka yüzde ise Ebu El Abbas Ahmed El Nasreddin Allah Emir El Mü'minin El Melik El Adil Ebu Bekir Bin Eyüb Ahid Aşere ve sitemie yazısı vardır.

2. *İsa Simgeleri*: Hısn-ı Keyfa Artuklu Meliki Fahreddin Kara Arslan'ın (1148-74) Bizans sikkeleri üslubundaki darp yılı bulunmayan sikkesinde İsa yarım portre biçiminde, uzun saçlı, sakallı, sol elinde kutsal kitap incil tutmakta, sağ eliyle ise takdis işareti yapmaktadır. İsa portresi diğer Türkmen devletleri tarafından da kopya edilerek sikkelerinde kullanılmıştır¹⁶.

3. *Tahta Oturan Hükümdar Tasviri*: Nasreddin Artuk Arslan'a ait H.628 tarihli sikkenin ön yüzünde; Taht üzerine bağdaş kurarak oturmuş, sol eli ile göğsünde küre tutan hükümdar tasviri bulunmaktadır. Başın sağında ve solunda yıldız motifli işlenmiştir. Tahtın sağında Artuk Arslan, solunda Nasreddin ibaresi vardır. Sikkenin arka yüzünde; Billahe El İmam El Mustansır Emir El Mü'minin El Melik El Kâmil Muhammed. Darbı Sene Semane ve Aşrin ve Sitemain ibareleri bulunmaktadır¹⁷.

4. *Artuklu Sikkelerinde Çift Başlı Kartal Figürü*: Çift başlı kartal ilk kez Mezopotamya'da mühürlerde M.Ö.3. bin'in sonu ile 2. bin'in başlarında görülmektedir. Daha sonra bütün Ön Asya'ya yayılmıştır. Hemen hemen bütün Anadolu ve Türk medeniyetleri tarafından sevilerek kullanılmıştır.

¹⁴Kazım Çeçen; "Köprü", *DİA XXVI*, s. 252-255

¹⁵Ara Altun; "Artuklular", *DİA, III*, s. 415-418

¹⁶Ramazan Uykur, "Artuklu Sikkelerinde Figürlü Süslemenin Dinsel Bir İmge Olarak Vurgulandığı Kompozisyonlar", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği Ankara, 2010, s. 159-168; Ayrıca geniş bilgi bkz. Oğuz Tekin, "Eski Yunan-Roma-Bizans Sikkelerinde Dini Motif ve Semboller", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Yayın Danışmanı: Halil İnalıcık, ed. Bülent Arı) Ankara 2011

¹⁷Geniş bilgi için bkz. İbrahim Artuk/Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul1993; Artuk, İbrahim /Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, II, İstanbul 1974

Anadolu Selçuklu eserlerinde takip edebildiğimiz insan ve hayvan figürleri, bazen gerçekçi fakat çoğu kez tılsım, nazarlık, astrolojik gibi sembolik anlamlarda kullanılmıştır. Oldukça zengin çeşitliliğe sahip olan bu sembolik imgeler dünyasına, Asya kültür çevrelerinin etkisi, Türklerin eski dini, İslam inançları yanında, yerel antik gelenekler gibi farklı etkenlerin katkıları söz konusudur.

Çift başlı kartalın koruyucu unsur yanında kuvvet ve talih sembolü ile aydınlık gibi anlamlar taşıdığı kabul edilmektedir. Kartal Tanrı'nın gücü ve erkinin sembolü idi. İlk bahar ve güz mevsimlerinin kartalın kanat hareketleri neticesinde meydana geldiğine inanılırdı. Kartal kültürüyle ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre antik Türk düşüncesinde bu kuş Güneş ve Gök Tanrı'nın sembolü sayılmıştı.

Artuklu Türkmenleri, çift başlı kartal figürlerini farklı malzemelerde sıklıkla kullanmışlardır. Bu düşüncenin temelinde, onun koruyucu ve kuvvet sembolü olduğuna inandıkları gibi Artuklu Melikleri'nin bunu şahsi bir devlet arması olarak benimsediği de anlaşılmaktadır.

Çift başlı kartal motifi pek çok sembolik anlamda kullanılmıştır. Yakutlar göğün üst katında efsanevi bir çiftbaşlı kartal bulunduğuna inanmışlardır. Hayat ağacıyla beraber, gökyüzüne açılan kapının bekçisi simurg olarak da betimlenen çift başlı kartal, mezar taşlarında ise ölünün ruhunu veya ona refakat eden kuşu sembolize etmektedir. Orta Asya'da çok yaygın olan kartal kültüründe tek ve çift başlı kartalı koruyucu, nazarlık, tılsım, aydınlık-güneş sembolü ve havayı tayin eden unsur olarak görülmektedir. Sikkeler üzerinde bulunan çift başlı kartalın anlamı ise bazı hükümdarlarca arma-sembol, bazılarınca da kendi gücünü sembolize etmektedir. Çift başlı kartal figürü, hükmetme gücünü destekleyen, pekiştiren bir motiftir¹⁸.

Sonuç

Artuklular, günümüzde İpek Yolu olarak bilinen ticaret yolunun Anadolu ve Mezopotamya'daki önemli kavşak noktalarında hüküm sürmüşlerdir. Artuklu hükümdarları bu ticaret yollarını korumuş ve iktisadi avantajlarından faydalanmaya çalışmışlardır. Uyguladıkları tarım ve para politikaları ile Anadolu'nun iktisat tarihine önemli katkı sağlamışlardır.

Kaynakça

Alptekin, Çoşkun, "Artuklular", *DİA*, III, s. 415-417

Altun, Ara; "Artuklular", *DİA*, III, İstanbul 2007, s. 418-419

Artuk, İbrahim /Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul 1993

_____, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, c. 2, İstanbul 1974

Ataoğlu, Remzi, "Artukluların Güneydoğu Anadolu'da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi", *Artuklular I*, Mardin 2008

¹⁸Geniş bilgi için bkz. Şennur Şentürk, "Çift Başlı Kartal ve Avcı Kuşlar", *Sikkeler Ne anlatır?*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 62 vd.; Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 3, "Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar" *Beylikler Dönemi Sikkeleri*, "The Wind Blowing From Asia To Anatolia" *An Exhibition of Beylik Period Coins*, İstanbul 1994

Çerme, Tomas, “Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyal Ekonomik ve Siyasi Açıdan Genel Durum”, *Artuklular I*, Mardin 2008

Çeçen, Kazım, “Köprü”, *DİA XXVI*

Özer, M.Halis, “Artuklu Devletinde Önemli ticaret Yolları ve İktisadi Etkileri”, *Artuklular c. II Mardin 2008*, s. 471-479

Şentürk, Şennur, “Çift Başlı Kartal ve Avcı Kuşlar”, *Sikkeler Ne Anlatır? Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık*, İstanbul 2009

_____, “Oturan Hükümdar Sembölü”, *Sikkeler Ne Anlatır? Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık*, İstanbul 2009

Tabakoğlu, Ahmet; *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh yayınları, İstanbul 2003

Tekin, Oğuz, “Eski Yunan-Roma-Bizans Sikkelerinde Dinî Motif ve Semboller”, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, (Yayın Danışmanı: Halil İnalçık, Editör: Bülent Arı), Ankara 2011

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980

Turan, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İstanbul 1969

Uzunçarşılı, İ. Hakkı; *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1984

Uykur, Ramazan, “Artuklu Meliki İmâdeddîn Ebu Bekr’in Sikkesinde Ejder/Evren ile Mücadele İkonografisi”, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* 14-16 Ekim 2009

_____, “Artuklu Sikkelerinde Figürlü Süslemenin Dinsel Bir İmge Olarak Vurgulandığı Kompozisyonlar”, *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği Ankara 2010

Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 3, “Asya’dan Anadolu’ya İnen Rüzgâr”, *Beylikler Dönemi Sikkeleri*” *The Wind Blowing From Asia To Anatolia*” *An Exhibition of Beylik Period Coins*, İstanbul 1994

OSMANLI İKTİSADÎ DÜZENİ: ESASLARI- DEĞİŞME ve GELİŞME

Ottoman Economic Order: Principles- Change and Development

MUSTAFA ÖZTÜRK*

Özet

Sanayi önce tarım toplumu özelliklerini taşıyan Osmanlı ekonomisinin temeli ziraattı. Bütün mülk-varlık devletindi. Bütün iktisadi kaynaklar tımar ve mukataa usulü ile işletiliyordu. Toprağı işletenler belli bir resmi görev ile yükümlüydüler. Klâsik dönemde devlet kaynakları zenginleşmek feodalleşmek mümkün değildi.

Ülkenin kaynakları temel gıda ve ihtiyaç maddeleri için yeterliydi, klâsik dönemde bazı lüks malların dışında ithalata ihtiyaç yoktu. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki iktisadi gelişmeler, Osmanlı ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler yaptı. İktisadi değişime ihtiyaç vardı. Değişimin ilk merhalesi, devletin temel muhasebe sikkesi olan akçenin yerine Kuruş-Para sistemine geçilmesiydi. İkinci merhale 1695 tarihinde yayınlanan bir fermanla mukataaların malikâne usulü ile babadan oğula geçecek şekilde satılmasıdır ki, bu tarihimizdeki ilk özelleştirmedir. Üçüncü merhalede 1702 yılında tımar toprakları da malikâneye verildi. Bunun neticesinde ülkede ayanlık yükseldi, taşrada devlet kaynakları ile zenginleşen bir zümre ortaya çıktı. Bu suretle iktisadî ve toplumsal yapı köklü değişimlere uğradı. Günümüze kadar gelen toprak ağalığını temeli bu değişimdir.

Sanayi İnkılabından sonra Avrupa'da meydana gelen büyük gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni de iki yönlü etkilemiştir. Birincisi, Avrupa'daki sanayi ve teknolojik ilerlemelerden geri kalmak istemeyen Osmanlı Devleti, köklü ıslahatlar yapmıştır. Kendi kaynakları ile sağlayamadığı teknoloji ve sermayeyi Avrupa'dan ithal etmek mecburiyetinde kalmıştır. İkincisi, sermaye ve teknoloji transferi, ülkenin geniş kaynakları teminat gösterilerek yapılıyordu. Bu da karşılıklı ticaret şeklinde değil, te taraflı sömürü halinde gelişti ve Osmanlı Devleti, Avrupa'nın menfaat ve rekabet alanı haline geldi.

Bütün bunlara karşılık Osmanlı Devleti de kendi imkânları önemli kalkınma hamlelerini başarmıştır. İktisadî alanda yeni müesseseler kurdu, eğitim alanında sanayi mektepleri, ziraat mektepleri ve pek çok fabrikalar kurdu. İmtiyazlarla da olsa binlerce km. demiryolu, şose inşa etti, Hicaz demiryolunu öz kaynakları 1908 yılında tamamladı.

19. yüzyılda kurulan pek çok müessese Cumhuriyet dönemine intikal etti. Hatta Osmanlı demiryolları, sadece ülkemizde değil, günümüzde Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Balkan ülkelerinde kullanılmaktadır.

* Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mustafa.ozturk@idu.edu.tr İZMİR, ORDIC 0000-0002-6808-8788

Anahtar Kelimeler: Osmanlı iktisadı, esaslar, değişme, gelişme.

Abstract

First, agriculture was the basis of the Ottoman economy, which had the characteristics of agrarian society. It was the state of all property. All economic resources were operated by timar and muqataa. Those who cultivated the land had a certain official duty. In the classical period, it was not possible to enrich state resources and feudalize.

The country's resources were sufficient for basic food and supplies, and in the classical period there was no need for imports other than luxury goods. Economic developments in Europe since the 17th century have had negative effects on the Ottoman economy. Economic change was needed. The first step of the change was the replacement of the state's basic accounting coin, Aqche, to the Qurush-Para system. The second stage was a decree issued in 1695, which sold the muqataas in a manor-style manner from father to son, which is the first privatization in our history. In the third stage, the lands of grooming were given to the manor in 1702. As a result of this, the moonlitness rose in the country and a clan which was enriched with state resources emerged in the provinces. In this way, the economic and social structure has undergone fundamental changes. This change is the basis of the landowners that have survived to the present day.

The great developments that took place in Europe after the Industrial Revolution also affected the Ottoman Empire in two ways. First, the Ottoman Empire, which did not want to lag behind the industrial and technological advances in Europe, made radical reforms. It had to import technology and capital from Europe that it could not provide with its own resources. Second, the transfer of capital and technology was done by guaranteeing the country's vast resources. This did not develop in the form of mutual trade, but in the form of bilateral exploitation, and the Ottoman Empire became the area of interest and competition for Europe.

On the other hand, the Ottoman Empire has achieved significant development moves by its own means. He established new institutions in the field of economics, established industrial schools, agricultural schools and many factories in the field of education. Thousands of kilometers, even with concessions. railway, built a highway, completed the resources of the Hejaz railway in 1908.

Many institutions established in the 19th century passed to the Republican period. Even the Ottoman railways are used not only in our country but also in Syria, Lebanon, Jordan, Israel and Balkan countries.

Key Words: Ottoman economy, rudiments, change, development.

Giriş

Sanayi öncesi tarım toplumlarının siyasî, iktisadî, askerî ve sosyokültürel alanlarda ortak özellikleri vardır. Bu dönem toplumlarına ortak özellik kazandıran unsur ise, enerji kaynaklarının tabii enerji kaynakları olmasıdır ki, bunlar, insan ve hayvanın kas gücü ile su ve havanın kaldırma ve itme gücüydü. Bundan dolayı bütün klâsik toplumlar arasında her alanda benzerlikler bulunmaktadır. Bütün klâsik devletlerde üretim teknik, araç ve gereçleri, nakliye, ticaret, ulaşım ve haberleşme aynı tabii enerji kaynaklarına dayanıyordu. Bu yüzden toplumlar arasında çok büyük farklılıklar yoktu, sosyal değişme ve gelişme çok yavaş ve uzun bir sürede meydana gelirdi.

Osmanlı Devleti de klâsik dönem özelliklerini yaşamakta olduğundan, iktisadî düzeni de tarım toplumu iktisadî düzenidir. İktisadın kaynakları ziraat, hayvancılık ve gene tabii enerji kaynaklarına dayanan sanayi ile hammadde ve sanayi mamullerinin ülke içinde veya ülkeler arasında mütevazi ticarete dayanıyordu. Para ekonomisi yeterince gelişmemiş, daha çok aynı ekonomi hâkim olduğundan, ücretlendirme ve ödemeler de tımar sisteminde olduğu gibi aynı olarak yapılmaktaydı. Devletin gelirleri büyük ölçüde ziraî kaynaklara dayanıyordu.

Aynı iktisadî ve coğrafi zaruretlerden dolayı, devletin merkezî parasını her an yerde istenen miktarda ve oranda arz etme imkânı olmadığından, başkent ile maden yataklarına yakın veya bölgesel merkezlerde darphaneler kurulmuştur. İltizam ile işletilen darphaneler, İstanbul'un belirlediği vezin ve ayarında sikke darbetmek mecburiyetindeydi. Aksi halde iltizam sözleşmeleri iptal edilir ve darphane kapatılırdı.

Günümüzde olduğu gibi, geçmişte de devletin iktisada nerede, nasıl, hangi oranlarda müdahale edeceği hususu Osmanlı Devleti için de önemli bir husustu. Kısaca Osmanlı Devleti'nin iktisat politikası nasıl ve hangi esaslara dayanıyordu. Bu tebliğimizde, Osmanlı iktisadî düzenin klâsik dönemdeki esaslarını ele alarak, dönem içinde meydana gelen temel gelişme ve değişimleri ele alacağız.

1. Klâsik Dönem Osmanlı İktisadının Esasları

Osmanlı Devleti'nin idarî, iktisadî ve sosyal alandaki dünya görüşünün temellerini, geleneksel Türk kültüründe aramak daha doğrudur. Zira Osmanlı düzeni rastgele bir sistem ihdas etmemiş, tabii olarak geleneksel dünya görüşünü benimsemiş ve uygulamıştır. Daha yakından incelendiğinde, bu geleneksel bağ açıkça anlaşılmaktadır.

Türk devlet geleneği, gücünü Tanrıdan alan, yerle gök arasında yaratılan insanları idare etmek üzere gönderilen hakan tarafından yönetilirdi. Buna göre, gök çadır ve güneş de bayraktı. Bu göğün altında olan her canlı, Tanrının hakana emanetiydi. Hakanın görevi, halkın güvenliğini sağlamak, karnını doyurmak ve adaletle hükmetmekti. Bu görevleri yerine getiren hakanlar meşru idi. Kısaca meşruiyetin kaynağı, halkın can, mal güvenliği ve adaletle idare edilmesiydi. Türk devlet geleneğinin bu esaslarını Göktürk Kitabelerinde açıkça görmek mümkündür. Daha sonraki dönemin en önemli siyaset bilimi eseri olan Yusuf Has Hacib'in

Kutadgu Bilig adlı meşhur eserdir. Kutadgu Bilig'in pek çok beytinde, sultanın iyi kanunlar yapması, adaletle hükmetmesi hakkında değerli nasihatler bulunmaktadır. Kutadgu Bilig'e göre devletin halkına karşı üç vazifesi vardır. Halkı haramilerden, yol kesenlerden korumak, can ve mal güvenliğini sağlamak, akçeyi sağ tutmak, yani iktisadi düzeni sağlam tutmak, halkın karnını doyumak ve nihayet iyi kanunlar yapmak ve uygulamaktır. Kimseyi kimsenin üstüne çıkarmamak da Sultanın önemli bir göreviydi¹.

Halkın da devlete karşı üç vazifesi vardır. Bunlar, devletin hakkını yani vergisini zamanında ödemek, devletin kanunlarına uymak ve devletin dostuna dost, düşmanına düşman olmaktır. Bu esaslar, klâsik Türk devlet geleneğinin temel kurallarıdır. Devlet halkın can, mal, ırz ve namusunu korumaktan, işe kaynaklarını hazır hale getirmekten ve adaletle hükmetmekten sorumludur. Bu düzende, kimse kimsenin üstünde değildir, kimileri ağa, kimileri ırgat değildir². İslam öncesi Türk devletlerinde, Pers, Sasanî ve Hint hanedanlıklarında, halkın sultana dilek ve şikâyetlerini iletmesi, çok eski bir gelenektir. Türk-İslam devletlerinin hepsinde sultanların belli zamanlarda halkın dilek ve şikâyetlerini dinledikleri, bunun için divanlar düzenledikleri, bazen cuma ve bayram selamlıklarında halkın dileklerini yazılı olarak aldıkları ve tabî ki değerlendirdikleri bilinmektedir. İşte Osmanlı Devleti de aynı geleneği takip ederek, en başından beri halkın dilek ve şikâyetlerini alıyordu. Halkın dilek ve şikâyetleri makbuldür, kadın, erkek, Müslim, gayr-i müslim, herkes dilek ve şikâyetini sultana sunabilirdi³.

Doğu toplumlarında, Hint, İran ve Türklerde meşhur adalet dairesi vardır. Buna göre; *devlet askersiz, asker hazinesiz, hazine insansız, insan adaletsiz olamaz*⁴. Toplumsal düzeninde temelinde, adalet vardır. Adaletle yönetilen insanlar, iktisadî kalkınmayı ve refahı sağlar, böylece devletin hazinesi güçlenir. Son olarak en tepede güçlü bir ordu teşkil edilir. Adaletle yönetilen insanların oluşturduğu toplumlarda zenginlik ve güçlü bir devlet olur. Görülüyor ki, devletin temelinde adalet konmuştur⁵. Onun içindir ki, *adalet mülkün temeli olmuştur*⁶. Kanunlar ne kadar iyi olursa olsun,

¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II- Tercüme*, Reşit Rahmeti Arat, TTK. Yay., Ankara 1959, Beyit, 817-818, 5574-5580

² "Halk arasında adaleti gözet. .halkı adil kanunlarla idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına izin verme", *Kutadgu Bilig*, Beyit 5563, 5575

³ Bu hususta bkz. Mustafa Öztürk, "Osmanlı Devletinde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi", TTK, *XVII. Türk Tarih Kongresi IV. Cilt I. Kısım*, (Ankara 15-17 Eylül 2014), Ankara 2018, s. 211-229

⁴ "Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir, halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır", *Kutadgu Bilig*, Beyit 2057-2058

⁵ Adaletiyle tarihe mal olmuş Hz. Ömer'in, Şam'da sahibinin rızası alınmadan bir arazide cami yapmak isteyen Halid bin Velid ile ilgili şikâyet kendisine ulaşınca, ona gönderdiği mektupta; "*camiyi yık ama adaleti yıkmak*" dediği meşhurdur. İslam geleneği ile de beslenen adalet anlayışı, Osmanlı Devletinin ısrarla takip ettiği politika olmuştur.

⁶ Osmanlı Devleti, adaleti ayakta tutmak ve devam ettirmek için dönemin şartlarına göre olağanüstü bir gayret sarfetmiştir. Halkın ağır vergi yükü altında ezilmemesi, eşkıya ve haraminin zulüm ve tasallutundan korunması için onlarca ferman yayınlamıştır ki, bunlara bile *Adalet Fermanı* diyordu. Adaletnâmeler için bkz. Halil İnalçık, "Adaletnâmeler", TTK, *Belgeler II/3-4*, Ankara 1967, s. 49-145,

onları adaletli bir şekilde uygulamadıktan sonra bir anlamı kalmaz, kanunlara riayet ve kanunların uygulanmasında adil davranmak, adaletin aslı unsurlarıdır⁷. Bu dört temel husus birbirine bağlıdır, biri diğerine tercih edilemez. Çünkü birisinin eksikliği, diğerlerini doğrudan etkiler.

Osmanlı iktisadî düşünce ve düzeni de bu geleneklere dayanmaktadır. Sultan, yeryüzünde Allah'ın halifesi, halife-i rû-yi zemindir. Sultanın şahsı ile özdeşleşmiş devletin görevleri, halkın can, mal, ırz ve namusunu korumak, karnını doyurmak, dönemin tabiri ile *imar-ı bilâd ve terfih-i ibadî* ikame etmek, yani ülkenin imarını ve halkın refahını sağlamaktır. Bu esaslara göre Osmanlı devletinin iktisadî ve sosyal siyasetini şu başlıklar altında özetleyebiliriz:

1.1 İktisadî Kaynaklar

Sanayi öncesi özelliklerin hâkim olduğu klâsik dönemde Osmanlı Devleti, devletin, ordu ve donanmanın, halkın ihtiyaçlarını kendi imkânları ile karşılayabiliyordu. Temel gıda maddesi olan hububatın her çeşidi Anadolu, Rumeli, Suriye ve Mısır'da bolca üretiliyordu. Hatta yüzyıllarca Avrupa, Osmanlı Devleti'nin hububatına muhtaçtı. Hububat ticareti o kadar kârlı bir hale gelmişti ki, kaçakçılığı dahi yaygınlaşmıştı. Keza güney ve Ege bölgesinde zeytincilik, hemen her tarafa yetiştirilen bağlar da halkın bu alandaki ihtiyaçlarına yetiyordu. Aynı şekilde Anadolu ve Rumeli'nde özellikle Diyarbakır, Urfa, Sivas ve Ankara çevresindeki aşiretlerin yetiştirdikleri milyonları bulan büyük-küçük baş hayvan varlığı, Osmanlı Devleti'nin en önemli zenginlik kaynağı olup, bu hususta da dışarıya muhtaç değildi. Büyük hayvan varlığına bağlı olarak, ülkede geniş bir dericilik sanayi ve ticareti ile esnaflık geleneği de iktisadın önemli bir kaynağını teşkil ediyordu. Gerek İstanbul ve gerekse ordunun et ihtiyacı, yağ ve peynir gibi gıda maddeleri, iç piyasanın ihtiyacına cevap veriyordu⁸. At, katır, deve, manda, öküz gibi büyük baş hayvanlar da ikmal ve iaşe ile ordunun hizmetinde önemli bir yer tutuyordu⁹. Geniş ormanlık alanlardan elde edilen kereste, donanmanın ihtiyacını karşılıyordu.

Ülkede bol miktarda maden yatakları vardı ve bu madenler ordu ile piyasanın ihtiyacını karşılıyordu. Foça, Ulubat, Kütahya ve Şarkî-Karahisar'da, Rumeli'nde Gümölcine'de şap madenleri vardı. Daha 14. yüzyılda şap madenleri imtiyazı Cenevizlilere verilmişti. Bu imtiyazların bir zaaf eseri değil, siyasî bir araç olarak verildiği unutulmamalıdır¹⁰. Bilecik'te demir madeni, ordunun kurşun ve gülle ihtiyacını uzun süre temin etti. Amasya Gümüşhacıköy'de gümüş, Kastamonu Küre'de bakır madenleri faaldi ve buradan çıkan bakır, Tokat, Sivas ve Amasya bakırcı esnafına veriliyordu. Bakırın İran'a kaçırılmasına asla izin verilmezdi.

ayrıca bkz. Yücel Özkaya, "XVIII'in Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", TTK, *Belâten XXXVIII/151*, Ankara 1974, s. 445-491

⁷ "İster oğlum ister yakınım olsun, yolcu, geçici olsun, misafir olsun, kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir, hüküm verirken hiçbirini beri farklı bulamaz", *Kutadgu Bilig*, Beyit 817-818

⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi 2, 1453-1559*, 2. Baskı Tekin Yayınevi, İstanbul 1979, s. 200

⁹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi 2, 1453-1559*, s. 198-201

¹⁰ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, s. 242-244, ayrıca bkz. İnalcık, "İmtiyazat", *DİA* 22, s. 245-252

Bunlardan başka Rumeli’nde Serez Sidre Kapısı ve Novobedre’da gümüş madenleri işletiliyordu¹¹.

Bursa, Denizli, Balıkesir, Alaşehir gibi daha pek çok şehirde ipek ve bez dokunurdu. Ankara’nın sofı ise dünya çapında meşhurdur. Bursa, Halep, Malatya, Diyarbakır ve Şam’da kadife, ipek, kutni kumaşlar dokunur ve her tarafa gönderilirdi¹². İhtiyaç hâsıl olduğunda Rusya, Lehistan, Venedik hükümetlerine daha sonraları da İngiltere’ye hassa tacirler göndererek, lüzumlu emtiayı tedarik ederdi¹³. Yeniçeri askerine her sene verilen kaput için içeride belli yerlerden ocaklık olarak her sene belli miktarda yapağı alır ve bunu Selanik ve köylerindeki tezgâhlara vererek yağmurluk dokuttururdu. Aynı şekilde yeniçerilerin iç çamaşırları için de ocaklık yerler vardır. Donanma için kereste, yelken bezi, gemi halatı, zift, üstübü, kürek, gemi demiri vesaire için muayyen ocaklık yerler de çalışmaktaydı¹⁴.

Şehir ekonomisi esnaf teşkilatı dâhilinde belli esaslara göre yönetilirdi. Halkın ihtiyacı olan her türlü emtianın bol, ucuz, kaliteli ve her zaman bulunabilmesine dikkat edilirdi. Mehmet Genç, devletin bu politikasına *iaşe* politikası demekte ve iaşenin devamlı, kaliteli ve bol bir şekilde temini için bazı müesseselerin benimsendiğini belirtmektedir¹⁵. Ticarete kâr haddi, narh, ithalatın teşvik, ihracatın zorlaştırılması ve ihracattan daha yüksek gümrük alınması, müsadere gibi müesseselerin uygulanması, iaşenin teminine yöneliktir. Öte yandan içeride ne kadar bol olursa olsun, *ihracı memnu emtia* vardı ki, bunlar; at, her çeşit hububat, bakliyat, silah, kükürt, kurşun, bakır, demir, kereste, deri olup, bunların ihracı kesinlikle yasaktı¹⁶. Bazı özel durumlarda *inayet-i şahane* kabilinden ve siyasi amaçlarla Venedik’e zahire ihracına izin verilmiştir¹⁷.

Yabancı devletlere verilen ahitnameler karşılığında veya savaşlardan sonra bazı devletlerin vermekle yükümlü oldukları yıllık haraçlar da devletin önemli gelir kaynaklarındandı. Meselâ; Venediklilere 1479’da verilen ahitname karşılığında Venedikliler yıllık 10.000 altın ödeyeceklerdi. 1533’de Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu ile yapılan antlaşmaya göre, Avusturya yıllık 30.000 altın verecekti. Aynı meblağ 1547 tarihli antlaşma ile de teyit edilmişti.

Venediklilerle yapılan sulh antlaşmasına göre, Mora ve Dalmaçya sahillerindeki kaleler Osmanlılara bırakılıyor ve Venedik 300.000 altın ödeyecekti¹⁸. Eflak Voyvodaları da 16. yüzyılın sonlarına kadar nevruzdan nevrufa olmak üzere her sene

¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 682-683

¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 682

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1975, s. 689

¹⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 689

¹⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000

¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 686

¹⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 684. Bu hususta başka bir çalışmamız için bkz. Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, “Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nin Venedik’e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631)”, Ankara Üniversitesi- *OTAM* 32, Ankara 2013, s. 141-170

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, 3. Baskı, Ankara 1975, s. 379

hazineye 100 yük yani 10.000.000 akçe¹⁹, Raguza 12.500 flori²⁰ ve Sakız da 10.000 flori²¹ vermek zorundaydı. Bunların dışında İran yılda (1618-1624) 200 balya ham ipek, Moskof Prenslığı 25.000 Ruble ve Polonya 15.000 duka ödeyecekti. Moskof ve Polonya ödemeyi Kırım Hanlarına yapıyorlardı. Mısır'ın ilhaki ile eskiden Memluklara yıllık 8.000 duka altın veren Venedik Cumhuriyeti, bundan böyle aynı miktarı Osmanlı Devleti'ne ödeyecekti²². Mısır'ın geliri yılda 1 milyon 200 bin duka getirirdi. Yalnız Kahire'nin vergisi yıllık 200 bin duka, aynı şekilde Suriye'nin vergisi de 200 bin duka idi. Guccerat ve Hint Hükümdarlarının Mekke'ye bağlıladıkları hazine de mutat olarak gelirler hanesine geçilirdi²³.

1.2. İktisadî Düzen

XV. yüzyıl İmparatorluk Türkiye'sinde köy, toplumsal bünyesi kademesiz olarak, tarım ile uğraşan ve birbirlerinden yaşayışları fazla da farklı bulunmayan çiftçi ailelerinden oluşuyordu. Bütün iş hayatlarına iki tek üretim türü, hayvancılık ve tarım işletmeciliği hâkimdi. Kendileri arazi sahibi olmayıp, devletin kiracısı durumunda bulunuyorlardı²⁴. Ülke topraklarını ve diğer bütün ekonomik doğa kaynaklarını özel mülkiyete vermeyip, kamu adına kendi elinde tuttuğunu söylediğimiz devletin bu büyük varlığını bir üretim sermayesi olarak değerlendirmesinde ancak köylü=çiftçi dediğimiz halk yığınlarını kullanmak zorunluğu vardı²⁵.

Osmanlı ekonomisinin temeli ziraat ve hayvancılıktı. Aşağıda görüleceği gibi, ziraatin işletme müessesesi de tımarı. Bütün mülk devletindi, halk ancak kiracıydı. Bütün devlet kaynakları ya resmî bir görev karşılığında veya merkez hazine adına nakit para karşılığında işletilirdi ki buna *mukataa* denirdi. Devletin ekonomisinin büyük çoğunlukla ziraata dayanmasından dolayı, tabii olarak gelirlerinin büyük çoğunluğu ziraat kaynaklarına dayanıyordu. Kırsal alan kaynakları sefer görevi karşılığı tımara verildiği için de devletin askerî gücünü kırsal kesim nüfusu oluşturuyordu.

Klâsik dönem devletleri kendilerini dinî, hayrî, eğitim, kültür, sağlık ve bayındırlık hizmetlerini yerine getirmekle görevli görmezlerdi. Bu dönem devletlerinin birinci vazifesi, dahilî ve haricî güvenliği sağlamaktı. Bunun için mümkün olduğu kadar merkezî hazineden bu işlere para ayırmazlardı. Zikredilen bu hizmetler, millî hasılanın bir kısmı, özel bir kanunla vakıflara havale edilmiştir. Bu yüzden klâsik dönemlerde her alanda hizmet veren geniş vakıflar kurulmuştur. Osmanlı devleti de merkezî bütçeden, cami, mescit, kilise, havra, eğitim, kültür hizmetleri için bütçe ayırmamıştır. Nevruzdan Nevruza tutulan Osmanlı bütçeleri, geleceğe yönelik olarak devlet kurumları arasında bir tahsisat öngörmez. Gelecek yılın kurumlarına ait tahsisat tespit edilmez. Bununla beraber bir önceki senenin muhasebesinden nerelere ne kadar harcandığı hakkında bilgi verir. Devlet, bu bilanço

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 430

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, 434

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 435

²² Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, 2. Baskı, Eren Yay. İstanbul 2004, s. 106

²³ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, YKB Yay. 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 88

²⁴ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi 2*, s. 49-50

²⁵ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi 2*, s. 123

ile nerelerden ne kadar akçe geleceğini, nerelere ne kadar harcanması gerektiğini bilirdi. Osmanlı ekonomisinin önemli göstergelerinden birisi bütçelerdir. Her ne kadar günümüz bütçe esaslarına göre hazırlanmamış olsalar da dönemin genel iktisadî vaziyeti hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Her ne kadar günümüz bütçe esaslarına göre hazırlanmamış olsalar da dönemin genel iktisadî vaziyeti hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu amaçla aşağıda 16-18. yüzyıllardaki bazı bütçelerden örnekler verilmiştir.

16. Yüzyılda Bütçeler²⁶

Bütçe Yılları	Gelir	Gider	Fark
1523-24	116.888.385	118.783.849	- 1.895.464
1524-25	141.272.658	126.581.347	+ 14.691.411
1527-28 (Nakdi Bütçe)	277.244.773	203.201.931	+74.042.842
1546-47	241.711.834	171.872.357	+69.839.577
1547-48	198.887.284	111.997.449	+86.889.245
1566-67	182.022.400	207.932.516	- 25.910.116
1567-68	348.544.150	221.532.423	+127.011.728
1581-82	198.738.848	250.165.720	- 51.426.872
1582-83	313.744.645	277.578.755	+ 36.165.890

17. yüzyıla ait bazı bütçe rakamları şöyledir²⁷:

Yıllar	Reel Gelir (Akçe)	Reel Gider (Akçe)
1608	225.530.870	264.723.370
1654	225.635.960	276.444.770
1666-67	194.530.370	222.099.360
1687-88	246.175.500	316.702.670
1696-97	241.238.930	281.717.790

18. yüzyıla ait bazı bütçe rakamları da aşağıda görüldüğü gibidir²⁸:

Yıllar	Gelir (Krs.)	Gider (Krs.)
1701-1702	9.852.728	8.920.504
1761	14.514.000	14.064.500
1784	14.742.415	18.670.275
1785	18.075.490	

²⁶ Dönem içindeki bütçe rakamları Sahillioğlu ile Barkan'dan derlenmiştir. bkz. Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası* 41/1-4, 1985, s. 423, Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", İÜ. *İktisat Fakültesi Mecmuası* XV/1-4, (1953-1954), s. 238-250, Barkan, "H.933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği, İÜ. *İktisat Fakültesi Mecmuası* XV/1-4, (1953-1954), s. 251-329, Barkan, "H. 954-955, M 1547-1548 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası* XIX/1-4, (1957-1958), s. 219-276, Barkan, "H. 974-975 M. 1567-1568 Mali yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi, İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası* XIX/1-4, (1957-1958), s. 277-332

²⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı İktisat Tarihi*, 8. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2008, s. 205

²⁸ Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 111

Verilen bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, 16. yüzyılda gelirler giderlerden fazladır yani bütçe fazla vermiştir. Ama 17. yüzyıl bütçeleri daima açık vermektedir. 18. yüzyılda nispeten gelir-gider dengelenmiş görünmektedir. Bunda mukataaların peşin para ile malikâne üzere satılmasının yanında, 1739-1769 yılları arasında süren uzun barış döneminin etkili olduğu söylenebilir.

Osmanlı bütçelerinde dikkat çeken bir husus da gelir fasıllarında zekât faslının olmamasıdır. Geçmiş Müslüman devletlerin aksine Osmanlı devlet anlayışında dinî bir müessese olan zekâtın devlet tarafından toplanmaması, hele bunun bütçeye dâhil edilmemesi, üzerinde özellikle durulması gereken bir husustur.

Devlet görevi olarak yapılması gereken hizmetler vakıflar marifetiyle yerine getiriliyordu. Başta padişahlar, vezirler ve ileri gelen ulema, ayan eşraf geniş vakıflar kurarak bu hizmetleri yürütmüşlerdir. Dikkat edilirse, bütün cami, mescit, han, hamam, medrese gibi kurumlar, kurucularının adıyla anılmaktadır²⁹.

Devletin parası 1327 tarihinde Sultan Orhan tarafından bastırılan Akçe idi. Devletin resmî muhasebe sikkesi olan akçe, dönem içinde enflasyonist cereyanlara dayanamayarak küçüldü ve 1688 yılında yerini Kuruş-Para esasına bıraktı³⁰. Klâsik dönemler madenî para rejimi geçerliydi. Onun için paranın kıymeti izafi değil, hakikiydi. Piyasanın her türlü irili-ufaklı sikkeye ihtiyacı olduğu için, ülkede yabancı devletlerin sikkeleri de tedavül ederdi. Gerçekte devletin bu paralara ihtiyacı da vardı. Çünkü devlet, piyasanın ihtiyacı olan ve her yerde bulunabilen miktar ve oranda sikke ihraç edemiyordu.

Bütün klâsik devletlerde saltanat ile devlet bütünleşmiş, bütün mülk devletin kabul edilmiştir. Havada uçak kuş, denizdeki balık, yer altındaki madenler devletindi. Devlet, kişilere ülkeye hizmetleri ve başarıları mukabilinde, mîrî mülkün sadece tasarruf hakkını geçici olmak kaydıyla devredebilirdi. Genel hatlarıyla çizdiğimiz Osmanlı klâsik iktisadî ve toplumsal düzenini aşağıdaki tablo ile gösterdik.

Tablo I. Osmanlı İktisadî Düzeni

Devlet/Saltanat

↓↑

Mîrî Varlık

↓↑

Kaynağı	Müessesesi	Mutasarrıfı/İşleteni
Toprak	Tımar	Raiyyet
Sınai-Ticarî	Mukataa	Emin/Mültezim
Özel Mülk	Çiftlik/Vakıf	Özel Kişi/Müteveli

Devletin mîrî varlığı, şekilde görüldüğü gibi taksim edilmiş ve mutasarrıfları ile işletenleri tasnif edilmiştir. Özel mülk, vakıf dahi nihayetinde mîrîdir, devletin kesin

²⁹ Dünyanın her yerinde mabetler, devletlerin merkezî bütçeleriyle değil, o dine inanan müntesiplerin yardımıyla yapılmakta ve yaşatılmaktadır. Bu gelenek günümüzde de halâ varlığını sürdürmektedir. Camiler, Kiliseler, Hindu, Budist mabetleri halâ aynı usul ile inşa ve idame ettirilmektedir.

³⁰ Osmanlı para tarihi hakkında bkz. Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler* 10, Ankara 2002, 802-822

murakabesi altındadır. Zaten tarım toplumlarında özel mülkiyet çok sınırlıdır. Mîrî toprakların işletilmesi, tımar müessesesi ile raiyyet tarafından işletilirdi. Toprağın mülkiyeti, zemini devlete aitti. Toprağın işletme hakkı resmî bir görev karşılığından kişilere tevcih edilirdi ki, bu timardır.

Tımar, Selçuklu ikta sisteminin bir devamıdır. Bunun esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahilerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Bir başka açıdan tımar, “geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına” verilmiş isimdir³¹. Tımar topraklarını işlemek hak ve görevine sahip olan reayanın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerin tahsili sahib-i arz (toprak sahibi) kabul edilen dirlik sahiplerine bırakılmıştı. Bu yetkinin ve sistemin denetlenmesi görevi kadılara aitti. Böylece çoğu sipahi olan dirlik sahiplerinin toprak ve reaya (köylü) üzerindeki yetkileri hukuk çerçevesinde idi³².

Böylece tımar hem bir vergi toplama aracı hem de bir ödeme aracıydı. Sanayi öncesi tarım toplumlarında orta ölçekli devletlerin bir müessesesiydi. Bu dönemlerde devletlerin iktisadî ve sosyal ihtiyacını karşılayabiliyordu. Ancak devletlerin sınırları genişledikçe, idarî ve iktisadî bakımdan devletin tek merkez yönetilmesi mümkün değildi. Onun için bütün devletler geniş idarî birimlere (eyalet) ayrılmıştır. Gene de eyaletler dâhilinde vergi toplama ve resmi görev karşılığı olarak ücretlendirme tımar sistemi ile yapılmak zorundaydı. Çünkü nakit ekonomisi gelişmemişti, bundan dolayı her türlü mal ve hizmeti nakde çevirmek mümkün değildi.

Tımar sisteminde devletin gelirleri mevsimlere yani mahsul zamanına bağlıydı. Oysa devletin ihtiyaçları süreklidir. Ordu ve donanmanın sefere çıkması bile baharda olurdu. Ama 17. yüzyıldan itibaren Avrupa’da gelişen silah sanayii ve orduların teçhizi hususunda yapılan ilerlemeler, savaşları bütün yıla yaymıştır. Bu dönemden itibaren tımar sistemi, devletin her alanda artan masraflarını karşılayamıyordu. Bilinenin aksine tımar sistemi bozulmamıştır, kanunnamesiyle ve bütün uygulamalarıyla ortadadır, ancak yetersiz hale gelmiştir. Bütün bunlar değişimin bir ihtiyaç, bir zaruret olduğunu ortaya koymaktadır.

Merkezî hazinenin nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla ziraî nitelikli olmayan ticarî ve sınaî kaynaklar mukataa/kesim usulü ile işletilmekteydi. Mukataalar *ber-vech-i iltizam* ve *ber-vech-i emanet* olmak üzere iki şekilde işletiliyordu. Ber-vech-i iltizam ile mukataayı işleten kimseye *mültezim*, ber-vech-i emanet ile mukataayı işleten kimseye de *emin* denirdi. İltizam ile işletilen mukataalar, lâyük görülenlere ihale usulü ile verilir, ihale bedelinin yarısı muaccele/peşin olarak alınır, geriye kalanı/müeccele de iki eşit taksitle alınır. Mukataaların süresi en fazla iki yıldır. Bundan maksat, hem her iki yılda bir mukataayı ihaleye çıkararak muaccele bedelini

³¹ Tabakoğlu, *Osmanlı İktisat Tarihi*, s. 219

³² Tabakoğlu, *Osmanlı İktisat Tarihi*, s. 220

yenilemek, hem de uzun yıllar bir mukataanın işletilerek mahallileşme ve feodalleşmenin önüne geçmekti.

Ber-vech-i emanet usulü ile işletilen mukataalar genellikle iktisadî ve stratejik değeri yüksek olan gelirlerdi. Gümüşhane, Ergani-Keban madenleri, Galata, Trabzon, İzmir, Halep gümrükleri emanet usulü ile işletilirdi. Eminler vezir rütbeli olurdu ve maaşlarını mukataa gelirlerinden değil merkez hazineden alırlardı³³.

Özetlediğimiz bu iktisadî düzenin yürütülmesi hususunda devletin takip ettiği siyaset, yani iktisat politikası, mîrî varlığın işletilmesi, devlet ile iktisat arasındaki ilişki, Mehmet Genç'in tespit ettiği üç esasa dayanıyordu. Bunlar; a. İaşe, b. Gelenekçilik, c. Fiskalizm prensipleridir³⁴.

Fakat Osmanlı iktisadî ve sosyal düzeninde bütün mülk devletindir. Devletin/sultanın izin vermediği hiçbir kişi, devlet kaynaklarını tevcih edemez. Bir bakkal, kasap veya imam ile müezzinin ataması dahi Sultanın beratı atanırdı. Sultanın izniyle Sadrazam, Beylerbeyi, Şeyhü'l-İslam gibi üst düzey görevliler, yetki alanlarında atama yapabiliyorlardı.

1.3. Toplumsal Düzen

Yukarıda da değinildiği gibi, Osmanlı düzeninde halk arasında din, dil, ırk ve kültür bakımından bir fark yoktu. Sınıflar arasında keskin çizgiler olmayıp, tam tersine sınıflar arasında geçişler her zaman mümkündü. Bir çiftçinin, bir Hıristiyanın oğlu kabiliyetine göre devlet idaresinde çeşitli mansıp alabiliyor, en üst makamlara kadar yükselebiliyordu. Devlet için din, dil, etnik köken değil, devlete hizmet ve sadakat önemliydi.

İktisadî hayatın temeli ziraata dayandığı ve halkın büyük kesiminin geçim kaynağının ziraat olması hasebiyle, halkın büyük kesimi kırsal kesimde ikamet ve istihdam ediliyordu. Buna göre klâsik dönemde şehirleşme çok az bir oranı teşkil ediyordu. Kırsal kesimde iktisadî kaynaklar, üretim araç ve teknikleri aynı idi. Kaynakların devletin mülkü olduğu, bu kaynakların tevcihinin resmî bir görevle mukayyet olduğu, bu görevlerle birinin ağa ötekinin ırgat olmasına fırsat verilmemiştir³⁵.

Klâsik dönemde, yukarıda zikredildiği üzere, devletin iktisat ve sosyal politikasının sonucu olarak Osmanlı toplumunda orta sınıfın daha güçlü olduğu görülmektedir. Bu hususta cizye ve tereke verileri bize açık fikir vermektedir.

Bilindiği gibi gayr-i Müslimler cizye vermekle mükelleflerdi. Cizye mükellefleri de zengin (alâ), orta halli (evsat) ve fakir (ednâ) olmak üzere üç sınıfa

³³ Mukataa hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Mukataa", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 129-132

³⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, aynı yer.

³⁵ Tarım toplumlarında elbette bedeniyle çalışan ırgatlık yapan bir kesim vardı. Murabaa usulü (halk arasında marabalık) bir çeşit iş gücü nispetinde emek-kazanç usulüydü. Ama bu, Batıdaki gibi bir serflik değildi. Kastımız, klâsik dönem Osmanlı toplumunda böyle bir ağalık-serflik düzeninin olmadığını vurgulamaktır. Ancak bu düzen 18. Yüzyıldan itibaren bozulacaktır ki, ileride bu konuya değinilecektir.

ayrılmıştır. Halep merkezi örnek olmak üzere cizye ile mükellef olan nüfus mükelleflerinin sayıları verilmiştir.

Tablo 2- 1846 Tarihinde Halep'te Gayr-i Müslimlerin Cizye Esasına Göre Dağılımı³⁶

Mahalle	Alâ	Evsat	Ednâ	Toplam
Sahatü Biza	34	75	70	179
Akyol	77	1.173	2.403	3.653
Cellum-u Kübra	56	158	153	367
Kadıasker	3	1	4	8
Cübbü Karaman	-	-	-	-
Kellâse	14	25	-	39
Karlık	17	49	-	66
Babu'n-Neyreb	1	-	-	1
Ferâfire	288	1.011	1.753	3.052
Toplam	490	2.492	4.383	7.365

Halep merkezinde cizye mükelleflerinin toplamı 7.365'tir. Bunun 490'ı yani %6,65'i alâ, 2.492'si, yani %33,83, evsat ve 4.383'ü %59,51'i edna statüsündedir. Zengin bir ticaret merkezi olmasına rağmen zengin sınıfın oranı beklenenin altındadır. Orta sınıf daha yaygındır. Fakir sınıf ise en yüksek oranı teşkil etmektedir. Orta ve fakir sınıf toplamı %93,94'ü teşkil etmektedir. Gayr-i Müslimlere ait bu tablo aslında o dönemin genel vaziyeti hakkında da bir fikir vermektedir. Halkın büyük çoğunluğu orta ve fakir düzeydedir. Sanayi sonrası ekonominin tesirlerinin henüz alınmadığı bir dönemdir. Bütün şehirlerin halkı, dönemin tabii enerji kaynaklarına dayalı sanayi işletmeleri ile geleneksel esnaf teşkilatlanması ve mahalli ticarete dayanan bir ekonomik faaliyet sürdürüyorlardı. Bu itibarla bu dönemde Osmanlı toplumunda orta sınıf daha güçlüdür.

Benzer oran, 18. yüzyılda Erzurum'da yapılan cizye muhasebesinde görülmektedir. 1761 (1175) tarihli muhasebe kaydında; Erzurum vilayetinde 1.297 alâ, 6.492 evsat ve 1.481 edna derecesinde gayr-i Müslim vardır. 1.762 (1176) tarihinde de 1.273 alâ, 6.669 evsat ve 1.220 edna statüde gayr-i Müslim mevcuttur³⁷. Burada da orta sınıfın daha fazla yani daha güçlü olduğu görülmektedir.

Başka verilerle de benzer yapıyı tespit etmek mümkündür. Meselâ; 1730-1750 tarihleri arasında 100 tereke üzerinde yaptığımız bir incelemede, terekesi 10-500 kuruş arasında olanların yani fakir olarak kabul edilebileceklerin oranı %50'dir. 500-2000 kuruş arasında olanların oranı %33'tür. Bunları da orta halli kabul etmek gerekir. 2000 kuruştan fazla tereke geliri olanların oranı ise %17'dir³⁸. Aynı tablo burada da görülmektedir. Orta ve fakir olanlar %83'lük bir oranı oluşturmaktadır.

17 Aralık 1781 tarihinde Antep'te tespit edilen cizye evrakı da aynı mealdedir. Buna göre Antep'te 100 alâ, 950 evsat ve 450 edna olmak üzere toplam 1500 cizye

³⁶ BOA. NFS. 3726 Numaralı Nüfus Defteri

³⁷ BOA Cevdet Maliye 7173-B

³⁸ Mustafa Öztürk, "Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler", *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu II*, Adana 2017, s. 151

mükellefi vardı³⁹. Başka bir ifade ile 1500 cizye mükellefinin 950'si orta hallidir. Bu toplamın %63,33'ü demektir. Cizye evrak sınıflandırmasında alâ ile edna yani zengin ile fakirin daha az, evsat yani orta sınıfın daha fazla olduğu görülmektedir. Bunu Halep de dâhil olmak üzere aşağıdaki tabloda görmek mümkündür. Aşağıdaki tabloda Halep ve Antep cizye evrakı tasnifi aşağıda görülmektedir⁴⁰.

Tablo-3: Cizye Evrakı Tasnifi

	1767	Alâ 601	Evsat 5.508	Edna 1.401	Toplam 7.510
Malatya-Antep- Maraş					
Antep	1843	120	926	302	1.348
Halep	1843	1.256	9.528	1.726	12.510

Bu husus geleneksel hayat tarzının Müslim-gayr-i Müslim fark etmeden aynı şekilde geçerli olduğunu göstermektedir. Her iki tabloda orta sınıfın yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Orta sınıfın güçlü olması, Osmanlı toplumunun belirgin vasfıdır. Bu haliyle Osmanlı toplum yapısı *şişkin bir kavanoza*, kapitalist ülkelerin toplum yapısı ise bir *kum saatine benzer*. Kapitalist toplumlarda çok zengin ve çok fakir vardır, orta sınıf çok zayıftır. Bütün idealist iktisat teorilerinin ve hükümetlerin hedefi, toplumda orta sınıfı güçlendirmektir. Bu haliyle Osmanlı toplumu bunu başarmış görünmektedir.

2. Değişme

Osmanlı Devleti'nin bu kurulu klâsik düzeni, şöyle ya da böyle 17. yüzyılın son çeyreğine kadar sürdürüldü. Aslında sistemin yetersizliğinin emareleri daha 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştı. Fakat kurulu düzenin değişmesi veya değiştirilmesinin önünde pek çok zihinsel ve askerî-bürokratik engeller vardı. Ama her halükârda bir değişime ihtiyaç vardı. Bu değişimin özellikle dış tesirleri önemliydi. Gerçekten 17. yüzyılda Avrupa'da büyük gelişmeler meydana gelmiş, ilk sömürgecilik hareketleri ile Avrupa dışından tonlarca kıymetli maden Avrupa ekonomisine katılmış, bundan başka iktisadî değeri yüksek pek çok kalem mal Avrupa'ya akmıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerinden esir olarak alınıp getirilen insanlar köleleştirilmiş, bu suretle hem kârlı bir köle ticareti başlamış, hem de Avrupa'nın imarında büyük katkılar sağlamıştır. Başka bir ifade ile Avrupa'nın imarının temelinde kölelerin emekleri ve kanları vardır.

17. yüzyılda Avrupalı tüccarlar bütün Amerika ve Afrika ile Hindistan ve Pasifik'e ulaşmışmış, oralarda büyük ticaret kolonileri kurmuşlardı. Kısacası dünya ekonomisi ve ticaret hacmi eskiye oranla büyük boyutlara ulaştı. Elbette Avrupa'ya akan bu zenginlik, onların ordu ve donanmalarının modernleşmesine ve tabii olarak Osmanlı ordularına karşı üstün hale gelmelerini sağlamıştır. Artık Osmanlı Devleti için kolay zaferler dönemi kapandığı gibi, savaşlar bir yük haline gelmeye başlamıştı.

³⁹ Ayşe Güdeoğlu, *131 Nolu Şer'îye Sicil Defterine Göre Gaziantep'in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 2013, s. 64

⁴⁰ Hilmi Bayraktar, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antep'in İdarî Yapısı ve İktisadî Durumu", Gaziantep Valiliği-Gaziantep Üniversitesi-*Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu*, (Gaziantep, 22 Ekim 1999), Gaziantep 2000, s. 88

Uzun ve yıpratıcı seferler, ekonominin yetersizliğine, halkın perişanlığına ve bunun sonucu olarak iç huzursuzluklara sebep olmuştur. Klâsik dönemin müesseseleri, yeni dönemin ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiştir. O halde idarî, siyasi, askerî ve iktisadî bir değişime ihtiyaç vardı. Aslında sistemin yetersizliği ve yenilik ihtiyacı daha 17. yüzyılın başlarında görülmüştü. Bunu görenlerin başında Sultan II. Osman gelmektedir. Gene aynı çağda bunu gören başka fikir sahibi insanlar da vardı. Bu dönemde Sultana, sistemin nasıl bozulduğunu ve ne yapılması gerektiği hususunda meşhur Risalesini sunan Koçî Bey olmuştur. Yüzyılın ortalarında Köprülüler devri, nispi bir sükûn sağlamıştı, bazı düzenlemeler yapılmıştı.

Nihayet 1683'te başlayan Viyana Kuşatması ve ardından 16 yıl süren savaşlar, devleti acil tedbirler almaya mecbur etmişti. Uzun ve yıpratıcı savaşların getirdiği mali yük, kısa aralıklarla meydana gelen saltanat değişikliklerinde verilmesi adet olan cülus bahşişleri, hazineye büyük yük getiriyordu.

Devletin resmî muhasebe sikkesi olan akçe artık kullanılamaz hale gelmiş, 100 dirhemden 2000, hatta 2700 adet kesilecek derecede küçülmüştü. Değişimin ilk merhalesi paranın ıslahı hususunda görüldü. 1688 yılında geleneksel Akçenin yerini *Kuruş-Para* esası aldı. Hollanda Thalerleri toplanarak üzerine darphanenin damgası vurularak büyük ölçekli Kuruşlar basıldı. Para da Kuruşun aksamı oldu. Devletin resmî para birimi Kuruş-Para olmakla beraber, akçe halâ ufaklık olarak ve bazı hazine hesaplarında 1810 yılına kadar kullanılmaya devam etti.

Değişimin ikinci merhalesi, 10 Ocak 1695 tarihli ferman ile *mîrî mukataaların malikâne üzere peşin para ile satılmasıdır*. Tarihimizdeki ilk özelleştirme olan malikâne usulü⁴¹, o zamana kadar devletin mutlak mülkiyetinde olan mukataaların, yukarıda zikredilen savaşların getirdiği malî buhranın da etkisiyle babadan oğula geçmek üzere satılmasıdır. Aslında mîrî mukataalar, çok eskiden beri kârlılığını kaybetmişti. Çünkü mukataalar en fazla 2 yıllık sürelerle iltizama veriliyordu ve gelecek için de hiçbir garantisi yoktu. Bundan dolayı ülke genelinde yüzlerce belki binlerce mukataa âtil haldeydi. Bu durum tabii olarak hem mukataalardan gelen muaccelle ve müecele gelirlerinin azalmasına, hem de üretimin düşmesine sebep oluyordu. Zikri geçen fermanda belirtildiği gibi Mısır'ın halvan köyler olarak adlandırılan sistemi örnek alınmıştır. İlk özelleştirmenin sonucu olarak hazine gelirleri arttı, gerçi bütçe açıkları tam olarak kapanmadı ama %130'lar civarında açık veren bütçe rakamları, iyileşme eğilimine girdi.

Bütçedeki bu rahatlamadan cesaret alan hükümet 1702 yılında asker *çıkaran tımar topraklarını ve mîrî köyleri de malikâneye çevirdi*⁴².

“1702’de devlet mukataalarının mültezimlere “malikâne” olarak hem de aynen eskinin “tımar malikâne”si gibi erkek evlada geçmesi şartıyla verilmesine karar verilmesi hazine adına, vergi toplama yükümlerini bu yoldan ele geçiren yerli mütegalibeleri, mukataa bölgelerinin birer derebeyi yaptığı gibi, 1726’da çıkarılan bir fermanla Enderunlu vali tayini sisteminden

⁴¹ Mehmet Genç, “Malikâne”, *DİA* 27, İstanbul 2003, s. 516-518

⁴² Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839”, Ankara Üniversitesi DTCTF *Tarih Araştırmaları Dergisi* c. 8, Ankara 1963, s. 51

vazgeçilip her sancak ya da vilayetin yerli ağalarından belki en kudretlisinin oraya vali yapılmasına yol açılması, Osmanlı miri toprak düzeninin işlemeze hale gelmesinden beri, memlekette, han; hamam ve özellikle köylerde çiftlikler edinerek, geniş servetler yığılmış, kapılarına bir sürü de “sekhan ve sarıca” yığarak gereğinde hükümete bile karşı duracak güç kazanmış olan köklü ailelere, çevrelerinin üzerinde vali ve mütezim yetkileriyle tam bir derebeyi olma fırsatı kazandırmıştır”⁴³.

Görüldüğü gibi, klâsik Osmanlı mîrî rejiminin değişmesi, sadece iktisadî bir tercih olarak kalmamış, yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, sosyal bir değişimin de zeminini hazırlamıştır. 18. yüzyıl, devlet kaynakları ile zenginleşen, güçlenen mahallî hanedanların, ayanların doğmasına vesile olmuştur. Klâsik dönemde bazı kimselerin devlet kaynakları ile zenginleşmesi, birinin öteki üzerinde ağa, bey olması mümkün değil iken, yeni dönemde devlet kaynaklarını bir şekil elde eden toprak ağaları, mütegalibe mahallî güçler ortaya çıkmıştır. Bu süreç 19. yüzyıl boyunca devam edecek ve Cumhuriyete kadar gelecektir⁴⁴.

Bütün bunlar hemen her alanda önemli değişimleri de beraberinde getirdi. Vilayetlerin iltizama verilmesinin bir sonucu olarak vergilerin tevziinde de bir değişim görülmektedir. Taşradaki mîrî/devlete ait harcamalar (bunlar; vali, sancakbeyi, voyvoda, muhtar gibi görevlilerin maaşları, ikramiyeleri, devlete ait, binaların yapım ve tamiri, su yolları ile umumî ve askerî yolların yapımı ve bakımı, o sancağa gelen, resmî vazife ile misafir olan görevlilere yapılan bütün masraflar, fermanları getiren tatarı varıncaya kadar bütün mîrî harcamalar) mahallindeki halk tarafından örfî vergilerine mahsuben harcanmakta, yıl boyunca Kadı tarafından ve şehir ileri gelenlerinin nezaretinde yapılan bu harcamalar bir deftere kaydedilirdi. Daha sonra bu defter Merkeze gönderilir, yapılan kontrollerden sonra üzerine Sah (صح) çekilerek tasdik edildikten sonra mahalline iade edilirdi. Merkezden tasdik edilerek gelen meblağ iki taksitte sancak halkına avarız hanesi esasına göre tevzi edilirdi. Önce şehirde başlayarak mahallelere, esnafa ve en sonunda köylere tevzi edilirdi. Elbette bu tevzide mahallenin, esnafın veya köyün nüfus, dükkân sayıları ve ödeme kabiliyetleri göz önünde bulundurulurdu⁴⁵. 19. yüzyıla gelindiğinde pek çok alanda olduğu gibi vergi hususunda da büyük yenilikler olacaktır.

3. 19. Yüzyıl

19. yüzyıl, dünyada büyük değişme ve gelişmeler olduğu yüzyıldır. Kısaca hatırlanacak olursa, 18. yüzyılda İngiltere’den başlayıp Avrupa’ya yayılan Sanayi İnkılabı ve 1789 Fransız İhtilalinin tesirleri, bu yüzyıla damgasını vurmuştur. Sanayi İnkılabı ile yeni bir enerji kaynağı bulunmuş, bu enerji kaynağı kısa zamanda sanayi,

⁴³ Akdağ, aynı yer

⁴⁴ Bu hususta geniş bilgi için bkz. M. Öztürk, “Osmanlı Klâsik Sisteminin Değişmesinin Sosyal Sonuçları veya Ayanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler IV. cilt II. Kısım*, (Ankara, 20-24 Eylül 2010), Ankara 2015, s. 899-907

⁴⁵ Mustafa Öztürk, *243 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, (Ankara Üniversitesi DTCF, Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1979, s. 12, Belge No: 20, 46, 48, 49, 50, 82, 83, 91, 96. Tevzi Defterleri üzerine ayrıntılı bir inceleme için bkz. Yakup Akkuş, “Osmanlı maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi* S.65, İstanbul 2017, s. 29-62

üretim, ulaştırma ve haberleşme alanlarına uyarlanmış, bunun sonucunda iktisadî alanda büyük değişimler meydana gelmiştir. Eskiden beri var olan sömürgecilik bu dönemde daha da yaygınlaşmış, hemen hemen dünyada gidilemeyen bir bölge kalmamıştı. Sömürgeciliğin hedefi ve devamlılığı için *hammadde kaynaklarına* ulaşmak, sanayileşme ile elde edilen mamul maddeler için *pazar* bulmak ve hammadde kaynakları ile pazarlara giden *ana yolların güvenliğini* sağlamak esastı ve bunlar hayati önemi haizdi. Bütün sömürgeci devletler için hedef aynı olunca rekabet de kaçınılmaz olacaktır. Nihayet bu rekabet 20. yüzyılın başlarında Birinci Dünya Savaşının çıkmasına sebep olacaktır.

Gene Sanayi İnkılabının bir sonucu olarak gelişen liberal kapitalizm, geleneksel devlet anlayışında da köklü değişime sebep oldu. Şöyle ki; klâsik dönemlerde devletler doğrudan eğitim, sağlık, bayındırlık hizmetlerinin içinde deydiler. Sanayileşme ile birlikte eskiden 20-30 nihayet 100 işçinin çalıştığı atölyelerin yerini, binlerle ifade edilen işçilerin çalıştığı dev sanayi tesisleri ve bölgeleri oluşturdu. Binlerce işçinin sağlıksız şartlarda çalışmaları, salgın hastalıkların meydana gelmesine, bu da kapitalistlerin işgücü kaybına sebep oluyordu. Onun için liberaller, devletlerinden umumi sağlık tesisleri, hastahane ve dispanserlerin kurulmasını talep ettiler. Her bölgeden gelen binlerce işçi, okuma yazma bilmedikleri için yeni makineleri kullanamıyorlardı ki, bu da önemli servet kaybına sebep oluyordu. Bu noktada kapitalistler, devletleri sağlık, eğitim ve bayındırlık hizmetlerinin içine çektiler, adeta devlete yeni görevler verdiler. Elbette bu muazzam tesislerin sağlıklı bir şekilde yaşaması, devletlerin de arzu ettiği bir husustu. İşte burada klâsik devlet anlayışı değişime uğradı. Avrupa'da artık devletler, özel sektörün gücünün yetmediği veya özel sektör için kârlılığı olmayan ama yapılması zaruri olan sağlık, eğitim, bayındırlık hizmetlerini üstlendi. Başka bir ifade ile devletçi ekonomik sistem dönemi başladı.

Bu devlet anlayışı, değişim ve dönüşüm Osmanlı Devleti'ne de yansdı. Osmanlı Devleti de bu kalkınma yarışından geri kalmak istemiyordu. Geniş bir bölgeye hükmeden Osmanlı Devleti, hâkimiyetini sürdürmek, halkının refahını sağlamak, dönemin tabiri ile *umrana ulaşmak* ve bu büyük yarışta geri kalmamak için idarî, askerî, iktisadî ve sosyal alanda köklü ve kalıcı ıslahatlar yapmak mecburiyetindeydi. Osmanlı Devleti'nde de klâsik devlet anlayışının yerini çağdaş devlet anlayışı aldı. Nitekim genel olarak ıslahat hareketlerine bakıldığında bu değişimi görmek mümkündür. Meselâ; ilköğretim mecburî hale getirildi, erkek ve kız öğretmen okulları açıldı, sanayi mektepleri, kuruldu, sağlık alanında daha 1827'de Tıbbiye açıldı, arkasından karantina teşkilatı kuruldu. Bütün bu hizmetler artık devletin merkezî bütçesi ile ve devlet memurları tarafından yerine getiriliyordu. Kısacası 19. yüzyıl, klâsik dönemden çok farklı bir devlet anlayışının ve buna bağlı olarak müesseselerin kurulduğu veya ıslah edildiği yüzyıldır. Burada sadece iktisadî alanda meydana gelen değişimleri ele alacağız.

3.1. Merkez ve Taşra Teşkilatında İktisadî Kurumlardaki Değişim

Zikredilen umumi değişim kurumsallaşması için idarî ve bürokratik alanda k kurumların ıslahı gerekiyordu. Bu amaçla Tanzimatla beraber bir dizi ıslahatlara girişildi. 1838 yılında Baş Defterdarlık Maliye Nezaretine çevrildi. Maliye Nezareti,

Merkezde Nazır (Bakan), taşrada vilayetlerde Defterdar, kazalarda Mal Müdürlükleri şeklinde teşkilatlandırıldı. Kaza Meclisleri kuruldu, vergilerin toplanması Muhassıllıklara havale edildi.

İlgili fermanla *usul-i muzır*ra olarak adlandırılan iltizam usulü kaldırıldı⁴⁶. Aynı fermanla Şehir Meclisleri ile muhassıllıkların kurulması kararlaştırıldı. Muhassıllık Meclisleri kadı, müftü, kazanın askerî yetkilisi ve ileri gelenlerden oluşan 10 kişiden oluşuyordu. Gayr-i Müslim nüfusun olduğu yerlerde metropolit, kocabaş ve hahamlar da meclise girecekti. Muhassıllar da üyeler gibi Meclis üyeleri de maaşlı idiler⁴⁷. Uzun yıllardan beri yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar olarak idare edilen sancaklar, bundan böyle kaymakamlar tarafından idare edilecekti.

Klâsik toprak sistemi olan tımar 1831 yılında resmen kaldırıldı, topraklar tapuya verildi ve 1858 tarihinde Arazi Kanunnâmesi yayınlandı. Vergi usulünde de yeni düzenlemeler yapıldı. 1840 yılında yayınlanan bir fermanla halkın gelirine göre vergilendirilmesi, bunun için önce emlak tahririnin yapılmasına karar verildi⁴⁸. Bunun sonunda halkın sahip olduğu emlak ve hayvan varlığına göre *Temettu vergisi* kondu. Bundan başka kıymetli kâğıtlardan alınan harçlar, saydiye denen kara ve deniz avcılığı, canavar vergisi, kalyoncu bedeliyesi, iane-i cihadeyi, bedel-i askerî, bedel-i nakdî, damga resmi, mahkeme harçları, nüfusu ve mürur tezkeresi harçları, kontrato harçları, tapu harçları gibi yeni vergiler ihdas edildi⁴⁹.

Dönemin bütçeleri günümüzün çağdaş bütçelerinin ilk örnekleridir. Klâsik dönem bütçeleri, geçmiş yılın hazine hesapları niteliğindeydi, gelecek senenin sektörel öngörüsü ve dağılımı yoktu. Yeni dönemin bütçeleri hem geçen senenin muhasebesini vermekte hem de gelecek seneye ait kurumlara tahsis edilecek miktarı tespit etmekteydi. 19. yüzyıl, siyasi bakımdan büyük sıkıntıların yaşandığı dönemdi. Kısaca hatırlanacak olursa; 1806-1812 Osmanlı-Rus, 1828-29 Osmanlı-Rus, 1853-56 Osmanlı-Rus (Kırım Savaşı) ve nihayet 1877-78 Osmanlı-Rus savaşları dönemin önemli savaşlarıdır. 1831-1840 Mehmet Ali Paşa isyanı ile 1821-1830 Rum isyanları da uzun savaş şeklinde sürmüş ve tabii olarak devlete mali yük getirmiştir. Öte yandan yapılan ıslahat hareketleri de önemli mali kaynak gerektiriyordu. Bütün bunlar dönemin bütçelerine olumsuz yansıyordu.

1841-42/1861-62 dönemi bütçeleri, artan bir oranla sürekli açık vermiştir. Meselâ; 1841-42 bütçesinde gelirler 562.911.000 kuruş iken giderler 567.074.000 kuruş idi ve açık 0.7 idi. Bütçe açığının rakamları şöyle seyretmiştir. 1847-48'de 2,3, 1848-49'da 5,8, 1849-50'de 12,4, 1851-52'de 8,0, 1859-60 17,7 ve 1861-62'de 14,1

⁴⁶ Öztürk, 243 Numaralı Ankara Şer'iyeye Sicili, Belge 71 Muhassıllık kurumu için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", *IX. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım*, Ankara 1988, s. 1153-1161. Ayrıca bkz. Ayla Efe, "Osmanlı Devletinin Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi S. 49*, İstanbul 2010

⁴⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara 1985, s. 34-35

⁴⁸ Ayla Efe, "II. Mahmud'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği", *Belleten LXXX/288* (Ağustos 2016), Ankara 2016, s. 483-505

⁴⁹ Vergiler hakkında bkz. Abdülatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990

olmuştur⁵⁰. Bütçe açıklarından da anlaşılacağı gibi, devletin gelirleri giderlere yetmemektedir. Daha çok nakit paraya ihtiyaç vardır. Her ne kadar yeni vergiler ihdas edilse de bir türlü bütçe açıkları kapatılamamıştır. İşte bu dönemde nakit bulmak için başka çarelere başvurulacaktır.

19. yüzyıla kadar ülkeler arasında borç alış-verişi yoktu. Sanayi İnkılabından sonra Avrupa'da sermaye birikimi arttı. Bu sermayenin ihraç edilerek para ile para kazanma politikası benimsendi. Sanayileşmiş ülkeler için sermayelerini ihraç ederek nüfuz alanlarını genişletmek ve muhafaza etmek önemliydi. Öte yandan Osmanlı Devleti gibi kendi öz kaynakları ile nakit ihtiyacını karşılayamayan ülkelerin de yabancı sermayeye ihtiyacı vardı. İşte bu karşılıklı mecburiyetler, *borç alış-verişini* doğurdu. Buna *sermaye transferi* diyoruz. Sermaye transferi, yeni dönemin bir diplomasi aracı haline geldi.

Kırım savaşına kadar borcu olmayan Osmanlı Devleti ilk defa borç almak zorunda kaldı ve bundan sonra da malûm olan Osmanlı borçları devam etti. 1881 yılında hazinenin iflas etmesi üzerine hükümet, borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etti ve *Duyûn-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresini* kurdu. Borçların tahsilini bu idareye bıraktı⁵¹.

Dünyadaki gelişmeleri takip eden ve geri kalmak istemeyen Osmanlı Devleti, çağdaş müesseseler kurmak ve alt yapı hizmetlerini tamamlamak amacıyla Tanzimat ile birlikte büyük bir ıslahat programına girişti. Tanzimat, sıradan bir hadise değildir. Devlet anlayışı, müesseseler, ordu, donanma, maliye, eğitim, kültür, bayındırlık, sağlık vd. alanlarda çağını yakalamayı hedef alan büyük bir dönüşüm programıdır.

3.2. Dahilî İktisadî Teşebbüsler

Yabancı menşeli bankaların ülke genelinde kurulup gelişmesi, halkın tefecilere mahkûm edilmemesi amacıyla bazı teşebbüslerde bulunulmuştur. 1867 yılında yayınlanan *Memleket Sandıkları Nizamnamesi* ile sistemin her tarafa yaygınlaştırılması hedeflendi⁵². 1868 yılında da İstanbul Emniyet Sandığı kuruldu⁵³. *Eytam* ve *Menafî Sandıkları* da dönemin dâhilî iktisadî müesseseleridir. Mithat Paşa'nın gayretleri ile kurulan ve örnek uygulamaları olan Menafî Sandıkları 1888 yılında *Ziraat Bankası*na dönüştürüldü. Sandık bütün varlığı ile Ziraat Bankasına devredildi. 15 Ağustos 1888 tarihli nizamname ile kurulan Banka, Ticaret ve Ziraat Nezaretinin murakabesi altında çalışacak bir devlet müessesesi olacaktır. Bankanın itibarî sermayesi 10 milyon liradır⁵⁴.

⁵⁰ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *TTK Belgeler c. XIII, S. 17, 2*, Baskı, Ankara 1993, s. 227

⁵¹ Osmanlı borçları hakkında zengin bir literatür bulunmaktadır. Meselâ; Kırkor Kömürcüyan, *Osmanlı-Dünyu Umumiye-Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihi*, İstanbul 1948, Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964, Donald Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü*, İstanbul 1940, Rıfat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları 1854-1914*, Ankara 1989, Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993

⁵²Geniş bilgi için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, s. 70-71

⁵³ İlkin-Tekeli, a.g.e., s. 72

⁵⁴ Elkin-Tekeli, a.g.e., s. 80-81

Bugüne kadar Tanzimat reformlarında denince akla idarî ve mülkî ve askerî alanla yapılan ıslahatlar gelmektedir. Bu makalenin sınırlarını aşacak olan Tanzimatın iktisadî reformlarının sadece belli başlı müesseselerini hatırlatmakla yetineceğiz. Devlet kademesinde önceleri birbirlerine bağlı iken sonradan her biri ayrı birer bakanlık olan *Maliye, Nafia, Ticaret Nezaretleri* kuruldu. Bu Nezaretlerin taşrada Müdürlükleri, meselâ Maliye Nezaretinin vilayetlerde *Defterdarlık*, kazalarda *Mal Müdürlükleri* gibi bağlı kuruluşları ihdas edildi. Devletin gelir-giderlerini kontrol etmek amacıyla 1862’de *Divân-ı Muhasebat* (Sayıştay) kuruldu. Vergiler artık iltizam ile değil, doğrudan devlet memurları marifetiyle toplanacaktı. Ziraat ve hayvancılığın geliştirilmesi için *Halkalı Ziraat Mektebi* ile 1863’te Mithat Paşa’nın girişimi ile *Sanayi Mektepleri* açıldı. Şirketleşme canlandı, ilk defa 1886’da *İstanbul Borsası* kuruldu.

Ülkede sanayileşme yolunda önemli adımlar atıldı. 1842 yılında Zeytinburnu’nda büyük bir sanayi kompleksi kuruldu. Aynı tarihlerde Bakırköy Baruthanesi kuruldu ve 1848 tarihinde ilk buharlı gemi padişahın huzurunda denize indirildi. Yeşilköy çiftliği, Hereke fabrikası, İzmit Çuha fabrikası, 1844 Paşabahçe, 1844’te İzmir’de kurulan kâğıt fabrikaları ilk akla gelen sanayi tesisleridir⁵⁵.

Tabii ki Osmanlı sanayii kuruluş ve gelişme çağındadır, ülkenin bütün ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Bütün ihtiyaçları kendi öz kaynakları, sermayesi ve teknolojisi ile karşılaması mümkün değildi. Bir yerde öz kaynaklarla halkı talepleri karşılanamadığı zaman ya ithalat veya kaçakçılık olur, bu iktisadî bir kuraldır. İşte Osmanlı Devleti de kendi kaynakları ile karşılayamadığı ihtiyaçlarını ithal etmek zorunda kaldı. Bunu ülkenin kaynaklarını teminat göstererek imtiyazlar şeklinde yaptı. Demiryolları, tramvay, madenlerin işletilmesi, limanlar, vapur ve havagazı işletmeleri, yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük şehirlerin elektrik ile aydınlatılması gibi pek çok alanda yabancılara imtiyazlar verilerek inşa edildi.

Zengin imtiyazlar verilerek yapılırsa da binlerce kilometre demiryolu inşa edildi. 1.564 km.lik Hicaz demiryolu yerli kaynaklar, halkın ianeleri ve vergilerle inşa edildi ve 1908 yılında işletmeye açıldı⁵⁶. Değişik tarihlerde farklı devletlere verilen imtiyazlarla inşa edilen demiryolu da 6.778 km.dir ki, Osmanlı döneminde toplam 8.343 km. demiryolu yapılmıştır.

Başta İstanbul olmak üzere Selanik, İzmir, Bursa, Ankara, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs ve Bağdat gibi şehirler, gene yabancı şirketlere imtiyazlar verilerek elektrikle aydınlatılmaya ve tramvay hatları döşenmeye başlandı. Ülkenin her tarafına telgraf

⁵⁵ Asuman Uzun, *Osmanlı Devletinde İktisadi Gelişmeler 1789-1860*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ 2019, s. 159-162

⁵⁶ Hicaz demiryoluna dünya Müslümanlarının katkısı olmuştur ama bu zannedildiği gibi çok yüksek meblağlarda değildir. “Osmanlı sınırlarının dışından (Fas, Rusya, Çin, Sumatra ve Cava) gelen bağış miktarı, toplam bağışların sadece %9,5’ini oluşturuyordu. Söz konusu bağış miktarının toplam gelirler içindeki payı ise %2,8 gibi düşük bir rakamdır”. Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=351937>. Erişim Tarihi: 23.12.2018)

hattı ulaştırılmıştı. 1864 tarihinden itibaren bütün Arap ülkelerine. Şam, Kudüs, Mekke, Medine ve hatta Yemen'e kadar binlerce km.lik telgraf hatları çekildi.

Ancak bütün bu ihtiyaçları kendi öz kaynakları, sermayesi ve teknolojsi ile karşılaması mümkün değildi. Bir yerde öz kaynaklarla halkı talepleri karşılanamadığı zaman ya ithalat veya kaçakçılık olur, bu iktisadî bir kuraldır. İşte Osmanlı Devleti de kendi kaynakları ile karşılayamadığı ihtiyaçlarını ithal etmek zorunda kaldı. Bunu ülkenin kaynaklarını teminat göstererek imtiyazlar vererek yaptı. Demiryolları, tramvay, madenlerin işletilmesi, limanlar, vapur ve havagazı işletmeleri, yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük şehirlerin elektrik ile aydınlatılması gibi pek çok alanda yabancılara imtiyazlar verilerek inşa edildi. Böylece emperyalizm ülkenin her alanına yayıldı. İmtiyaz alan ülkeler, sadece büyük paralar kazanmıyorlardı. Aynı zamanda imtiyaz aldıkları bölgelerde büyük bir nüfuz sahibi oluyorlardı. Daha önceki ticarete dayalı ilişkiler tek taraflı sömürüye dönüştü.

Sonuç

19. yüzyılda kısmen çağdaş sanayi tesisleri görülse de Osmanlı ekonomisi ömrünün sonuna kadar bir tarım toplumu ekonomisi özelliklerini gösteriyordu. Zira millî hasılasının büyük kısmı halâ tarıma dayanıyor, nüfusun %80'i kırsal kesimde yaşıyordu. Bu haliyle temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kendine yeterliydi. Çağın göre takip ettiği başarılı iktisat politikası neticesinde açlık yoktu. Elbette mahallî bazı afetlerden (kuraklık, çekirge salgını, veba gibi) dolayı halk sıkıntı çekmiştir. Ama kurulu düzen sayesinde, hemen kıtlık olan bölgelere, başka vilayetlerden oşür malından yeteri kadar hububat oraya nakledilir ve açlık önlenirdi. Klâsik dönemdeki kurulu düzenin 17. yüzyılda bozulması ile devlet kaynakları, merkezdeki ileri gelenler ile taşradaki ailelerin eline geçti ve babadan oğula intikal etti. Ayanlar güçlendi, büyük servet sahibi oldular. İşte günümüze intikal eden toprak ağalığı ve büyük servet sahibi çevreler bu şekilde doğdu.

Osmanlı mîrî rejimi sayesinde, günümüzde sınırlarımızın dışında olan ülkelerin merkez ile bütünleşmesi sağlandı. Bu bölgelerde Osmanlı vakıfları ve eserleri, taşınmaz kültür varlıkları, alt yapı tesisleri geçmişin mirası olarak ayaktadır. Meselâ; bugün Suriye, Lübnan, Mısır, Ürdün, İsrail ve Balkanlarda halâ Osmanlı döneminden kalan demiryolları kullanılmaktadır. 19. yüzyılda sanayileşen Avrupa devletlerinin iktisadî üstünlüğü açıkça görülmeye başlandı. Devletin kalkınma arzu ve iradesi, ancak Batılı devletlere imtiyazlar verilerek yerine getirilebiliyordu. Böylece Osmanlı Devleti, Batının iktisadî hâkimiyet ve rekabet alanına girdi.

Bu dönemde yapılan iktisadî ıslahatlar ve kurulan müesseseler, Cumhuriyete intikal etti. Bakanlıklar, Sayıştay, demiryolları, tramvaylar, tüneller, şose yollar, limanlar, vapur işletmeleri, pek çok alanda faaliyet gösteren şirketler, borsa, devlet tahvilî usulü, bankalar, posta teşkilatı, ziraat ve sanayi mektepleri gibi daha pek çok müessese günümüzde varlığını sürdürmektedir. Osmanlı Devleti'nin en dramatik mirası ise elbette ki, milyonlarca altını bulan borçlarıdır. Cumhuriyet 1956 yılına kadar bu borçları ödemiştir.

Kaynakça

Akdağ Mustafa, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839”, Ankara Üniversitesi DTCTF *Tarih Araştırmaları Dergisi* c. 8, S. 14, Ankara 1963, s. 51-61

Akdağ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 2, 1453-1559*, 2. Baskı Tekin Yayınevi, İstanbul 1979

Akkuş Yakup, “Osmanlı maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş”, *Tarih Dergisi* S. 65, İstanbul 2917, s. 29-62

Barkan Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası XV/1-4*, (1953-1954), s. 238-250

Barkan, “H. 954-955, M 1547-1548 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası XIX/1-4*, (1957-1958), s. 219-276

Barkan, “H. 974-975 M. 1567-1568 Mali yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi, *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası XIX/1-4*, (1957-1958), s. 277-332

Barkan, “H.933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası XV/1-4*, (1953-1954), s. 251-329

Bayraktar Hilmi, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antep'in İdarî Yapısı ve İktisadî Durumu”, Gaziantep Valiliği-Gaziantep Üniversitesi-*Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu*, (Gaziantep, 22 Ekim 1999), Gaziantep 2000

Berkes Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, YKB Yay. 3. Baskı, İstanbul 2018

BOA. NFS. 3726 Numaralı Nüfus Defteri

Çadırcı Musa, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, *IX. Türk Tarih Kongresinden Ayrılışım*, Ankara 1988, s. 1153-1161

Çadırcı Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991

Efe Ayla, “II. Mahmud'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği”, *Bellefen LXXX/288* (Ağustos 2016), Ankara 2016, s. 483-505

Efe Ayla, “Osmanlı Devleti'nin Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* S. 49, İstanbul 2010

Genç Mehmet, “Malikâne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Kısaltma: *DİA*) 27, İstanbul 2003, s. 516-518

Genç Mehmet, “Mukataa”, *DİA* 31, İstanbul 2006, s. 129-132

Genç Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000

Güdeloğlu Ayşe, *131 Nolu Şer'îye Sicil Defterine Göre Gaziantep'in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013

Güran Tevfik, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861”, TTK *Belgeler c. XIII, S. 17, 2.* Baskı, Ankara 1993, s. 213-362

İnalcık Halil, “Adaletnâmeler”, TTK, *Belgeler II/3-4*, Ankara 1967, s. 49-145

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, s. 242-244

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, 2. Baskı, Eren Yay. İstanbul 2004

İnalcık, “İmtiyazat”, *DİA 22*, s. 245-252

Ortaylı İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara 1985

Özkaya Yücel, “XVIII’in Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu”, TTK, *Belleten XXXVIII/151*, Ankara 1974, s. 445-491

Öztürk Mustafa, “Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler”, *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu II*, Adana 2017

Öztürk Mustafa, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler 10*, Ankara 2002, s. 802-822

Öztürk Mustafa, “Osmanlı Devleti'nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, TTK, *XVII. Türk Tarih Kongresi IV. Cilt I. Kısım*, (Ankara 15-17 Eylül 2014), Ankara 2018, s. 211-229

Öztürk Mustafa, *243 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili*, (Ankara Üniversitesi DTCF, Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1979

Öztürk Mustafa, “Osmanlı Klâsik Sisteminin Değişmesinin Sosyal Sonuçları veya Ayanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler IV. cilt II. Kısım*, (Ankara, 20-24 Eylül 2010), Ankara 2015, s. 899-907

Öztürk Mustafa-Aksın Ahmet, “Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devletinin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631), Ankara Üniversitesi- OTAM 32, Ankara 2013, s. 141-170

Özyüksel Murat, *Hicaz Demiryolu*,

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=351937>. Erişim Tarihi: 23.12.2018)

Sahillioğlu Halil, “1524-1525 Osmanlı Bütçesi”, İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası 41/1-4*, 1985

Şener Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990

Tabakoğlu Ahmet, *Osmanlı İktisat Tarihi*, 8. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2008

Tekeli İlhan-İlkin Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1981

Uzun Asuman, *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Gelişmeler 1789-1860*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ 2019

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1975

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II- Tercüme*, Reşit Rahmeti Arat, TTK. Yay., Ankara 1959

KSENOPHON'UN OIKONOMIKOS ADLI ESERİ KAPSAMINDA AHLAKİ DEĞERLER VE EKONOMİ İLİŞKİSİNİN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

The Reflections of the Correlation of Ethics and Economy on Our
Times Within the Context of Xenophon's Oeconomicus

MUZAFFER DEMİR*

Özet

Sokrates'in öğrencisi ve hayranı olup MÖ 430 yılı civarında doğan Atinalı tarihçi Ksenophon, Aristoteles'ten önce antik manada ev ekonomisi üzerine dünyanın ilk bilinen metnini yazmıştır. Onun *Oikonomikos* olarak adlandırılan eseri, bir mülkün nasıl yönetilmesi gerektiğine dair Sokrates ile Alopekeli Kritoboulos arasında geçen bir diyalogdur. Ancak Sokrates, bu diyalogun üçte ikisinde ev idaresi biliminin ilkelerini açıklamak için Iskhomakhos olarak adlandırılan birisi ve karısı hakkında uzun uzadıya konuşmaktadır. O meraklı bir öğrenciyi idare bilimi ve ustalığını izah etmeye teşebbüs ederken tasvir edilmektedir. Iskhomakhos karakterinde aktif olarak başarılı bir uygulayıcıyı arayıp bularak, onu söyleşi ile meşgul edip sorularla yoklayarak büyük oranda konu başlığını geliştirmektedir. Ksenophon, eserinin genel kapsamında ise mülk yönetimi modelini kullanarak iktisadi faaliyette başarı için en temel gereksinimlerin bazısını ve başarıya ulaşmak için gerekli stratejileri sunmaktadır. Bu stratejiler işletmenin kaynaklarının yönetimi, işçilerden en yüksek verimliliği elde etmek, verimliliği korumak ve uzun-vadeli başarı için bazı genel tavsiyeleri içermektedir. Bu mantıkla eseri tavsiye literatürü kapsamına girmektedir. Bu tavsiyelerden şu örnekleri verebiliriz; para sadece nasıl yöneteceğini bildiğin takdirde iyidir; birisinin zenginliği arasında arkadaşlarının da sayılması gerekir; bütün iyi ve yüce insanlar tarımla uğraşmayı sever. Para yardımıyla bulunma yükümlülüğü örneğinde olduğu gibi, zengin olmanın avantajlı olmayan yönleri, ev ekonomisinde erkek-kadın iş birliği ve özellikle kadının anahtar rolü de vurgulanmaktadır. Bunların yanında *Oikonomikos*, lükse düşkünlük, sarhoşluk ve tembelliğin tasvip edilmemesi, cömert olma becerisi, işçilerine ilgi göstermek, diğerlerine nasıl erdemli olunacağını öğretmek, iyi yönetici olma kabiliyetini kazanabilmeleri için çalışanların işyerinde eğitimlerinin verilmesi gibi güzel insan olma niteliklerini tasvir etmektedir. Amaç sadece adaletli olanın ödüllendirileceği daha uyumlu bir toplum yaratmak olacaktır. Böylelikle etik davranış ekonomik idarenin öz bileşeni olarak kendisini göstermektedir. Bu manada, *Oikonomikos* etik ve ekonomi arasındaki bağlantıya destek çıkmaktadır dolayısıyla ahlaki değerler ve ekonominin etkileyici bir tanımını sunmaktadır. Çalışma öylesine değerlidir ki, hatta birisi bizim gelişmiş ve modern

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, dmuzaffer68@gmail.com.

dünyamızda kolaylıkla, özellikle stratejik idare alanında, benzerlikleri bulabilir. Biz çalışmamızda bu istisnai benzerlikler üzerine odaklanacağız.

Anahtar Kelimeler: Ksenophon, *Oikonomikos*, Sokrates, ev ekonomisi, siyasi ekonomi.

Abstract

The world's first text on home economics belongs to the Athenian writer, Xenophon, who was born in 431 BC and was a pupil and admirer of Socrates and is known to have written the first text of home economics before Aristotle in an ancient sense. The format of his book titled as *Oeconomicus* is a dialogue between Socrates and Critoboulus of Alopece about the proper way to manage an estate. But Socrates talks in an approximately two thirds of the dialogue about a man named Ischomachus and his wife, in order to illustrate the principles of "the science of the household". He is depicted attempting to elaborate the science and art of management to an eager student. He enlarges his topic by actively searching for a successful practitioner, participating him in conversation and exploring him with questions. By making use of the model of estate management, Xenophon, in his work, presents some of the most fundamental essentials for success in business, and the strategies needed for achieving that success. These strategies comprise the methods for managing the resources of the company, obtaining the highest productivity from employees, carrying on the efficiency, and some general advice for a long-term achievement. In this sense this work belongs to advise-literature. To give some examples of these advices; money is only good if you know how to manage it; friends should also be accepted among a man's wealth; all good and great people enjoy dealing with agriculture. The disadvantageous sides of being wealthy as in the case of being obliged to make donations and the collaboration of both men and women and especially the key role of woman in the economy of home are also emphasized. Beside these, the *Oeconomicus* narrates the qualities of a beautiful person, such as the disapproval of the luxury, drink and idleness; the ability of being open-handed; the caring for his employees; the teaching of others how to live a virtuous life; the education of those in one's employ in the ability to be good managers. The aim is to create a more harmonious society where only the just will be rewarded. So, the ethical conduct emerges as a core component of the economic management. In this sense, *Oeconomicus* contributes to the connexion between ethics and economics and so presents an impressive narrative of ethics and economics. The work has such a value that even in our advanced and modern world one can easily find parallels especially in the field of strategic management. In this study, we shall particularly strive to explain these parallels.

Key Words: Xenophon, *Oeconomicus*, Socrates, home economics, political economy.

Giriş

Antik Yunan Dünyası'nda *oikonomia* teriminin kullanımı MÖ V. yy.'da yazılan eserlerde görülmektedir. Aslında Hesiodos'un MÖ VII. yy. civarında yazdığı düşünülen İşler ve Günler (*Erga kai Hemera*) adlı eseri *oikos* yönetimine adanmıştır.

Tarımsal üretimle ilgili pek çok tavsiyeye yer verse de bu eserde “*oikonomia*” teriminin geçmemesi ilginçtir. MÖ V. yy.’ın başlarından itibaren *Oikonomia* terimi Klasik Dönem siyasi arenasında ve tiyatrolarında kullanılır hale gelmiştir. Kynisizmin kurucusu ve Sokrates’in dostu Antisthenes (MÖ 445 yılı civarında doğmuştur), “*Ev İdaresi*” ile ilgili bilimsel çalışmalardan ilkinin derlemiştir, ancak bu çalışma günümüze kadar ulaşmamıştır¹. Antisthenes’in eserini, bu çalışmamızın da konusu olan, MÖ 430 yılı civarında doğan Ksenophon’un “ekonomiyi bilen kişi” anlamına gelen *Oikonomikos* adlı eseri ve bir nesil sonra Aristoteles (MÖ 384 yılı civarında doğmuştur)’in *Oikonomia* üzerine yazdığı, ancak sadece iki fragmanı günümüze kadar ulaşan çalışması² takip etmiştir. *Oikonomia* literatürü zaman içinde sadece Klasik Yunanistan ile sınırlı kalmamış, Yunan felsefe düşüncesinin bütün okulları MÖ 322 yılından MÖ 200 yılı civarına kadar ev idaresiyle ilgili metinler derlemeye devam etmişlerdir. Aristoteles’in öğrencileri özel olarak ekonomi üzerine üç metin yazmış ve bunlar da Aristoteles’e atfedilmiştir; günümüzde Pseudo-Aristoteles tarafından yazılan metinler olarak adlandırılmaktadır. MÖ I. yy. itibariyle Gadarlı Philodemos bu eserlerden ilkinin okulun baş idarecisi olarak Aristoteles’in yerini alan Theophrastos’a mal etmiştir. Arius Didymus tarafından yazılan Stoik ve Peripatetik (Aristotelesci) ekonomik düşünce özetlerinin yanında diğer Hellenistik Dönem Okulları (Pythagoryan/Kallikratidas, Stoik/Hiorekles, Epiküryan/Philodemos) üyeleri tarafından ekonomi üzerine yapılan çalışmalar da literatürde zaman içinde yerini almıştır³.

Bütün bu literatür içinde Ksenophon’un *Oikonomikos* başlıklı çalışması antikçağdan günümüze ulaşan ev idaresi veya yönetimiyle ilgili günümüze kadar ulaşabilen ilk ve temel bilimsel çalışmalardan birisi olarak kabul görmüştür. Aristoteles tarafından bildirildiği üzere, Antik Yunan Dünyası’nda ekonomi sanatı, genel olarak çocuklar, eş ve ev üzerine yönetim üzerine odaklanmaktadır⁴. Ksenophon ise şöyle bir tanımlamada bulunmaktadır (*Oik.* VI.4): “İyi, şimdi mülk idaresinin bir bilgi dalı olduğunu öğrendik ve bu bilginin insanların mal varlığını artırabilecekleri türden olduğu gözüktü ve bir mal varlığının birisinin mülkünün toplamıyla eş olduğu ortaya çıkmaktadır ve mülkiyetin bir geçim sağlamak için faydalı olduğunu söylemiştik ve faydalı şeyler birisinin nasıl kullanmasını bildiği şeylerin tamamını meydana getirmektedir”. Dolayısıyla ev idaresi üzerine odaklanmış olan bu antik dönem tanımlamalarıyla günümüz ekonomi tanımlamaları arasında farklılık bulunmaktadır. Bu sebeple antik “ev idaresi”nin bizim çağdaş “ekonomik” anlayışımızla ne dereceye kadar bağlantısı olduğuna dair tartışmalar günümüzde hala devam etmektedir.

Bu tartışmaların başlangıcı MS XIX. yy. sonları ve XX. yy. başlarına kadar gitmektedir. M. I. Finley bunları 1979 yılında yayınladığı eserinde derlemiştir ve ona

¹ Apud Diog. *Laert.* VI.16 (MS III. yy.).

² Apud Diog. *Laert.* II.12.

³ *Oikonomia* konusunda çalışmaları olan yazarlar ve metinleri hakkındaki referanslar için bkz. D. Leshem, “Retrospectives: What Did the Ancient Greeks Mean by ‘Oikonomia?’”, *The Journal of Economic Perspectives*, XXX/1 (2016), ss. 227-228

⁴ *Pol.* 1278b 37-38

göre Ksenophon'un *Oikonomikos* adlı eseri “ekonomik prensibi içeren tek bir cümle dahi” içermemektedir ve sonuçta bilimsel ekonomik teoriler bağlamında önem arz etmemektedir. Bu sebeple Finley, daha çok Antik Yunan ekonomisinin toprak kiralama, gemicilik, hububat, köle ticareti ve benzer yönlerini siyasi ekonomi (siyasi ve sosyal kurumlar içine gömülmüş bir ekonomi) bağlamında incelemektedir⁵. S. Pomeroy, kadın işinin sadece ev tüketimine yönelik olduğuna dair A.H.M Jones⁶ tarafından da yankılanan Finley'in bu “*minimalist*” ekonomi görüşüne, karşı tezlerle cevap vermiştir⁷. Yakın geçmişte yayınlanan bir çalışmada da ev/malikâne/çiftlik idarelerinin, Arkaik ve Klasik Dönem'lerdeki en mütevazı şartlarda bile, tekstil üretimi ve diğer zanaattan tarımsal üretim ve işlevsellerine kadar pek çok alanda faal olduğu belirtilmektedir. Hatta kendi kendine yeterliliğin de ötesinde bir potansiyele sahip olmuşlardır; özellikle mimari yapılar gibi arkeolojik buluntular ve nüvizmatik veriler dikkate alındığında, Antik Yunan ev işleriyle ilgili ekonominin makro-ekonominin sınır veya limitleriyle büyük oranda aynı olduğu veya birbirlerine destek verdiği ön görülmektedir⁸. Bu kapsamda bakıldığında Antik Yunan ekonomisinde de kompleks bir yapılanmanın olduğu ve her ne kadar mimari vesaire gibi altyapı koşulları aynı olmasa da ekonomik organizasyon, örgütlenme, düzenlemeler, motivasyon ve ahlaki değerlerin benzerlik gösterdiği vurgulanmaktadır. Örneğin Ksenophon'un *Oikonomikos*'unda iş bölümü ve iş disiplini hakkında en eski tartışmalar yer almaktadır. *Oikonomikos* içinde işten kaçma, disiplin ve ev idaresi için motivasyonla ilgili problem tartışmaları, iyi ve düzgün hayat tarzının etik-siyasi kavramsallaştırması (bilgi ve hünerin serbestçe uygulanmasına tevdi edilen bir hayat tarzı için) olarak çok miktarda bulunmaktadır, ancak elitistlerin meşakkatli bir iş olarak kıymeti takdir edilen tarıma önem vermeleri ve market yeri veya ticari işlerine karşı önyargılarından dolayı⁹ üretimin pazarlama ayağı üzerine gidilmemektedir. Dolayısıyla Eski Yunan yazarlarının belli sebeplerle üretimin ticaret ve pazarlama ayağı üzerinde fazla durmaması, ev ekonomisinin kent ekonomisine önemli bir katkı sağlamadığı anlamına gelmemelidir. Bu sebeple bizim de kanaatimiz Ksenophon'un *Oikonomikos* adlı eserinde geçen belli kavram ve uygulamaların bazı modern benzerlikleri bulunduğu yönündedir¹⁰.

⁵ Finley'in konuyla ilgili görüşleri hakkında bkz. A.A. Bradley, “Oikos and Oikonomia: Greek houses, households and the domestic economy”, *British School at Athens Studies*, XV (2007), s.259.

⁶ A. H. M. Jones, *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, ed. P. A. Brunt. Oxford 1974, s. 352

⁷ S. Pomeroy, *Xenophon's Oeconomicus: A Social and Historical Commentary, With a new English translation*, Oxford 1994, ss. 42 vd., 58 vd., 247

⁸ Bradley, a.g.m., s.259.

⁹ Bu konudaki tartışmalar için bkz. S. Johnstone, “Virtuous Toil, Vicious Work: Xenophon on Aristocratic Style”, *Classical Philology*, LXXXIX/3 (1994), ss.220 vd., özellikle 230 vd. Johnstone (a.g.m., s.230), Ksenophon'un *Oikonomikos* adlı eserinde, elit hayat tarzının temeli olarak dört ilke üzerinde durduğuna vurgu yapmaktadır: sahte görünümlerin tehlikeleri, idareci olmanın veya hükmetmenin doğası, özgür birisi olmanın anlamı ve tertipliliğin önemi. Çiftlik idaresinin Antik Yunan'da en arzu edilir zanaat olduğuna dair özellikle bkz. Plat. *Prot.* 319a.

¹⁰ Aynı zamanda bkz. W.J. Booth, “On the Idea of Moral Economy”, *The American Political Science Review*, LXXXVIII/3 (1994b), s. 659

Buna ilaveten, Ksenophon'un yukarıda verdiğimiz tanımlamasının altında yatan ekonomik boyut, üretimi artırarak veya tüketimi azaltarak varlığını devam ettirmek için gerekli araçları sağlamaktadır. Bunun da ötesinde amaçlarla araçlar arasında alternatif kullanımlara sahip bir ilişki olarak *oikosu* yöneten insan tavrı, ekonominin de ötesinde felsefi ve siyasi alana yayılmaktadır. Diğer deyimle ev idaresi, idarenin başındakinin felsefe ve siyasetle uğraşmasını kolaylaştırmak için ahlaki bir eğilimi de kapsamaktadır; ekonomi sosyal hayatta felsefi ve siyasi alandaki değerler üzerinde etkili olabilmektedir¹¹. Burada *oikos*daki bireyin sadece maddi açıdan iyi, müreffeh bir hayat için değil sosyal hayat için de kendisini dünyaya hazırlamasının önemine vurgu yapılmaktadır¹². Ksenophon aynı zamanda eserinde iyi hayat tarzı için gerekli felsefi ve siyasi tipleri de tanımlamaktadır (*Oik.* II.10; XI.9-10; aynı zamanda bkz. *Oik.* I.4; XXI.9). İhtiyaçlarını makul hale getiren bir felsefeci zamanının çoğunu felsefe yaparak geçirebilir (*Oik.* II.4). Aşağıda açıklayacağımız üzere, *Oikonomikos* da Sokrates'in muhatabı siyasi ideal tip *Iskhomakhos*, sadece kendi *oikosunu* yönettiğinden değil aynı zamanda kenti donatabilecek ve dostlarını da destekleyebilecek ihtiyaç fazlasını yığıldığından güçlü ve zengin bir kişi olarak addedilmektedir (*Oik.* XI.9-10). Dolayısıyla burada sadece ev içi değil, kente de yayılan özgür edinme yollarıyla gelirleri artırma veya harcamaları kısma yöntemlerine dayalı bir ekonomik boyut, bunun da sosyal hayatta ahlaki meyle sahip siyasi ve felsefi yansımaları söz konusudur. Günümüz bağımsız ekonomi idaresiyle karşılaştırıldığında antik ekonominin daha fazla felsefi, siyasi ve ahlaki boyutu öne çıkmaktadır. Modern ekonomide hırsı geri plana atan "ahlak-bağlantılı" görüş reddedilirken, Antik Yunan'da ekonominin sadece etik bir alan olarak mantıklı olduğu ve en önemli katkısının da bu olduğu görüşü kendisini göstermektedir. İhtiyaçlar ve arzular arasında aklı başında (*sophrosyne*) bir ayırım yapılmakta ya siyasi ya da felsefi ideal tip için mal varlığının üretim ve birikimine sınır konulmaktadır¹³. Özgür bir şekilde kendi kendisini kontrol edemeyen, şehvet ve kötülüklerin kölesi olan birisinden iyi bir çiftçi olamaz (*Oik.* I.19-23). Farklılıklar olsa da burada doğal olarak vurgulanması gereken nokta Antik Yunan ekonomisinin "*ahlak-bağlantılı*" ilkelerinin modern ekonomide de istendiğinde uygulanabileceğidir. Günümüz ekonomisinin zengin ve fakir arasındaki uçurumu artıran mülk üzerine mülk katma yönündeki acımasız kapitalist anlayışının yıkılması gerekmektedir. Antik Yunan'da olduğu gibi, bireysel zenginliklerin sosyal tabanda paylaşımcı bir mantıkla eğitim, kültür, sanat ve mimari gibi pek çok alana yayılarak kullanılması ve bu bağlamda saygınlık kazandıracak değerlerin öne çıkarılması dengeli bir ekonomik işleyiş açısından elzem gözükmektedir.

Bu bakış açımız doğrultusunda öncelikli olarak Ksenophon'un eserinin özelliği ve içeriğinden bahsedeceğiz. Platon'un uyguladığı metoda benzer şekilde soru sorarak

¹¹ Leshem, *a.g.m.*, ss. 229-230

¹² Arius Didymus şöyle bildirmektedir: "[Bi]r *oikos* gereksinimlerle [baş]a çıkmaktadır]. Bu gereksinimler iki türdür, sosyal hayat ve iyi hayat için olanlar; çünkü *oikonomikos* ilk önce ya gelirlerini serbest araçlarla temin edip artırarak ya da harcamaları keserek bu şeyler hakkında ileriye görmeye ihtiyaç duymaktadır" (Apud Stob. *Ant.* II.7.26)

¹³ *Oik.* I.22; Leshem, *a.g.m.*, s. 232, 235

öğrenme ve geçmişi hatırlamayla ilgili örneklemelerin yer aldığı özelde çiftçilik/ziraat/tarım üzerine öğretici bir diyalogdur¹⁴. Klasik Dönem tavsiye literatürünün önemli örneklerinden birisi olup, Antik Yunan kadınlarının günlük hayatı hakkında da nadir bulunabilecek bilgiler sağlamaktadır¹⁵. Bu diyalogda Sokrates tarihi bir kişilik olarak gözükmemektedir. Sadece diyalogun ilk kısmında baş figürdür. Eserin üçte biri Sokrates'in Kritoboulos ile diyalogunu içermektedir (I.-VI. bölümler). Varlıklı genç adam Kritoboulos, kendi işlerini idare etmek için Sokrates'in tavsiyesine başvurmaktadır; elindeki öz kaynaklarını en karlı biçimde kullanma arzusu içindedir. Sokrates, Iskhomakhos gibi meşhur olmak isteyen Kritoboulos ile diyalog kısmında mal varlığının anlamını tartışmakta ve bunu sadece mülk sahibi olmanın ötesinde, faydalılık ve iyi halde olmayla eş tutmaktadır. Ev idaresinde başarıyı elde etmek için mütevazılık ile yönetme ve sıkı çalışmayı ilişkilendirmektedir. Kritoboulos ev idaresindeki uygulamaların içeriklerini sorduğunda, kendisinin bu konuda bilgisi olmadığını ancak kendisinden daha tecrübeli Iskhomakhos isimli zengin bir Atinalı centilmen çiftçiden (*kalos kagathos*) işittiklerini anlatabileceğini bildirmektedir. Buna göre Sokrates, Iskhomakhos ile Zeus Eleutherius Tapınağı'nın üstü kapalı kemerli yolunda karşılaşmaktadır ve onun niçin *kalos kagathos* olarak isimlendirildiğini öğrenme arzusunu dile getirmektedir. Iskhomakhos bunun üzerine konuşmayı başlatmakta, konuşmada üstünlüğü ele almakta ve bunu sonuna kadar baskın bir şekilde devam ettirmektedir. Iskhomakhos çalışmalarının mahsullerini çalışarak koruyacak ve akıllıca artıracak bir eş arzu etmektedir; bunun yollarını eşine öğretmeye çalışmaktadır ve hatta onun kendisinden de üstün olması arzusunu dile getirmektedir¹⁶. Iskhomakhos'un, Sokrates ile karşılıklı konuşmasının veya tartışmasının önemli bir bölümü şu kısımlardan oluşmaktadır: *oikos* ekonomisinde kadının yönetsel rolü; eşinin köleleri yönetmesi ve eğitmesi; hastalara bakması; yiyecek ve erzak depolarını düzenlemesi; ödül ve cezaları uygulaması; ekimde uygulaması gereken metodlar; kâhyalara olan gereksinim ve onların boş bırakılmaması; üretim ve kaynakların verimliliğini artırma doğrultusunda eşinin ve kâhyasının (dolayısıyla işgücünün) motive edilmesi¹⁷. Konuşmanın yaklaşık

¹⁴ R.R. Wellman, "Socratic Method in Xenophon", *Journal of the History of Ideas*, XXXVII/2 (1976), s. 318

¹⁵ G. Danzig, "Why Socrates was Not a Farmer: Xenophon's Oeconomicus as a Philosophical Dialogue", *Greece & Rome*, L/1 (2003), s.57. Ancak bu eserde dürüst ve onurlu kadın modeli üzerine odaklanıldığından genel Atina kadınlarını temsil edemeyeceği ve hatta ekonomik açıdan üst sınıf temsil edildiğinden Atina sosyal sınıflarının genel hayatı açısından da değerlendirilemeyeceği ön görülmektedir. bkz. S.I. Oost, "Xenophon's Attitude toward Women", *The Classical World*, LXXI/4 (1977/1978), s. 225

¹⁶ *Oik.* VII.42. İyi bir metin okumasıyla kadın karakterinin kendi zekâsına sahip olma durumunun gün yüzüne çıktığı -ki bunun da zaman zaman kocasını doğruladığı ve aynı zamanda belki de kocasınınkini tahmin ettiği- önerilmektedir. Bu konudaki tartışma için bkz. A. Gini, "The Manly Intellect of His Wife: Xenophon's 'Oeconomicus' Ch.7", *The Classical World*, LXXXVI/6 (1993), s. 483

¹⁷ Kaynakların ve mal varlığının idaresi üzerine bir başka antik çalışmada da kadınsı öğreticilik emsalleri verilmektedir. bkz. Ps.Arist. *Oik.* III. kitap. Bu eser Latince yazılmış olup önemli bir kısmında Ksenophon'un eserinden faydalanılmıştır. Hesiodos'a göre iyiliğine veya kötülüğüne göre kadın ya ekonomik bir zafiyet ya da gelir sağlayan kişilik olabilir (*Erga.* 308-309; 374-380; 702-705; *Theog.* 584). Hesiodos ile aynı dönemde yaşadığı düşünülen Amargoslu Semonides'in kadınlara karşı hicivli şiirlerinde kadının evde ve daha geniş toplumda üretimi ve kaynakları kesintiye uğratmasıyla ilgili açıklamalar için bkz. Y.L. Too, "The Economics of Pedagogy: Xenophon's Wifely Didactics", *Proceedings of the*

olarak üçte ikisi (VII-XXI. bölümler) Sokrates ve Iskhomakhos arasındaki bu diyalogla geçmekte ve Kritoboulos ile yapılan tartışmaya geri dönülmemektedir¹⁸. Sokrates bu konuşmada pasif rol oynarken, Ksenophon ideal centilmen çiftçiyi resmetmeye daha fazla ilgi duymaktadır. Hatta bu bağlamda Ksenophon'un aslında Iskhomakhos karakterinde kendisini tasvir ettiği ön görülmektedir¹⁹.

Antik Yunan Uygarlığı, Klasik mermer mimarisi, demokrasinin gelişimi, askeri teknoloji, denizcilik, felsefe, sanat (özellikle heykeltıraşlık ve vazo), olimpiyatlar, hitabet ve drama gibi önem verdiği pek çok alanda Avrupa'ya esin kaynağı olmuştur. Aslında üzerinde durulmayan özel sektörün öne çıktığı ekonomi ve ticaretin de bu esin kaynakları arasına dâhil edilmesi gerekmektedir. Ksenophon'un *Oikonomikos* adlı bilimsel araştırma yapıtı, antik tarım modelleri içinde kodlanmaktadır. Dolayısıyla yukarıda da vurguladığımız üzere bu eserde özellikle tarımla uğraşmanın, dönemi itibariyle Krallar için bile ahlaki faydalarının yanında savaş için vücudun güçlenmesi ve hazır hale gelmesini sağladığına vurgu yapılmaktadır²⁰. Günümüzde ise tarımın ötesinde ticaret, sanayi ve teknolojik alanlardaki ilerlemeler ülkelerin gelişmesinde daha öne çıkmaktadır; çünkü tarımsal üretim nispeten bu yöndeki gelişmelerle daha fazla ve kolay desteklenebilir hale gelmiştir. Buna rağmen Ksenophon'un tarımsal yönetim stratejilerinin günümüz öğreti modelleriyle benzerlik gösterdiğinin dikkate alınması gerekmektedir. Ksenophon çiftlik veya malikâne yönetimi modelini kullanarak işte başarı için en temel gereksinimlerden bazısını ve o başarıyı yakalamak için gerekli stratejileri sunmaktadır. Bu stratejiler bir işletmenin kaynaklarını idare etme metodlarından, işçilerden en yüksek verimliliği sağlama, verimliliği muhafaza etme ve uzun vadeli başarı için bazı genel tavsiyelerden oluşmaktadır. Ksenophon'un görüşlerinden sonra geçen yüzyıllar boyunca pek çok ekonomik değişim ve dönüşüm süreçlerinin yaşandığı da bir gerçektir. Bu değişimler arasında en çok öne çıkan olgu antikçağda kurumsal bir nitelik kazanmış olan köleliğe dayalı iş gücünün günümüzde en azından teoride evrensel olarak yasaklanması olmuştur. Bu türden değişimlere, ileriye görmeye ve genelleme yapmaya yönelik sıkıntılara rağmen, Ksenophon'un metni hala modern iş dünyasına değerli tavsiyeler sağlamaktadır ve bu bağlamda onun eserinden günümüz ekonomistlerinin de faydalanması gereği ortadadır.

Cambridge Philological Society, XLVII (2001), s. 68

¹⁸ Iskhomakhos ile konuşma iki ana kısma ayrılmaktadır. VII-X. bölümler centilmenin eşinin eğitimine temas etmektedir ve XI. bölümden sonuna kadar çiftçinin hayatının diğer niteliklerinden bahsedilmektedir. Bu bölünmenin temeli metodolojiktir: tartışma biçimi XI. bölümde değişmektedir ve tutarlı bir geçmişi hatırlama gelişmesi göstererek anımsamaların açıktan tanınması ve tartışmasıyla zirveye ulaşmaktadır. Bu bağlamda Iskhomakhos'un dikkatlice eşine ev görevlerini, Sokrates ve dolaylı olarak Kritoboulos'a eş eğitimini öğrettiği önceki bölümlere benzememektedir (Wellman, *a.g.m.*, s. 313)

¹⁹ Wellman, *a.g.m.*, s.311. Oost (*a.g.m.*, s.226, 236), bu eserde neyin Sokrates neyin Ksenophon'la bağlantısı olduğu konusunda kafa karışıklığının doğduğunu, ancak Iskhomakhos diyalogunun az çok Ksenophon'un kendisini temsil ettiğini; Ksenophon'un Sokrates'in de etkisiyle kendi eşinin güzelliklerini yansıtmaya çalıştığını belirtmektedir. Sokrates'e kendisini daha fazla mütevazı görme yönünde biçilen rol açısından ise durum görüldüğü gibi olmayabilir (Too, *a.g.m.*, s.76, 78; Danzig, *a.g.m.*, s. 76)

²⁰ *Oik.* IV.2. Ayrıca bkz. M. Balme, "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece", *Greece&Rome*, XXXI/2 (1984), ss.145-146

Günümüzde herhangi bir işletmenin başarısında kaynak yönetimi ve kullanımı önemli bir rol oynamaktadır. Aslında maddi mal varlığı belli taahhütleri içeren yükü de beraberinde getirmektedir (*Oik.* II.5-6) ve sade maddi mal varlığı Atina demokratik yönetiminin getirdiği mükellefiyetler yüzünden kolaylıkla eriyebilmektedir²¹. Sokrates düşüncesinde de makul olmayan büyük miktarlarda ve yönetilmesi zor mülkiyet sahibi olmanın gereksiz olduğu fikri öne çıkmaktadır²². *Oikonomikos*'da da öncelikli olarak bir mal veya nesneye sahip olmanın değil onu kullanmasını bilmenin asıl serveti (*khremata*) oluşturduğuna vurgu yapılmaktadır (*Oik.* I.8 vd.). Buna göre bilgi malın veya servetin önemli bir bileşenidir; çünkü faydası olmayan nesnelere iyi bir maksada hizmet eden araçlara dönüştürebilmektedir. Bu gerçeklik mülkiyetin servetin önemli bir parçası olmadığı anlamına gelmez. Ancak eserdeki baş karakterlerden Kritoboulos gibi birisinin daha fazla mülkiyetten çok onu nasıl kullanabileceğine dair bilgelik veya hikmete ihtiyaç duyduğu da açıkça belirtilmektedir²³. Ksenophon (*Oik.* III.5), mal varlığının idaresinin önemini şunu söyleyerek göstermektedir: “*Kişiler aynı türden toprağı işlettiğinde, bazıları zaruret içinde düşerken ve toprağı ekmekten harap olduklarını ilan ederken, diğerleri tarlasından iyi ürün almakta ve bol miktarda istediğine sahip olmaktadır*”. Buradan aynı kaynaklara sahip iki çiftlikten birisinin kar, diğerinin zarar ettiğine işaret edilmektedir. Benzer kaynaklardan iyi yönetilenin başarılı sonuç vereceği gerçeği üzerinde durulmaktadır. Günümüzde daha az maddi kaynakla aynı seviyedeki işi idare edebilme veya var olan kaynakları kullanarak daha büyük bir hacimdeki işi destekleyebilme başarılı stratejiler olarak görülmektedir. Ksenophon'a göre kaynakların başarılı idaresi, mal varlıklarının doğru olarak sayımının yapılmasını, kullanım ve dağılımlarındaki verimliliği, işletmenin öz beceri bilgisini ve maddi kaynaklarının tamamını bu öz beceriler veya gelirleri üzerine uygulamayı emin kılmaya mecburiyetini içermektedir.

Ksenophon (*Oik.* III.2), malikâne sahiplerinin pek çok pahalı mala sahip olsa da bunların güvende ve sağlam olup olmadığını bilmediklerini, ihtiyaç duyduklarında onları kullanamadıklarını ve bu durumun da kendilerini ve hizmetkârlarını endişelendirdiğini bildirmektedir. Ona göre, bazıları daha az mala sahip olsalar da ellerindeki mal ve malzemelerini hazır tutarlar, ne zaman ve nerede kullanacaklarını iyi bilirler. Dolayısıyla bir işletmenin emrindeki kaynakların sayımı veya miktarı yanında, gerekli olursa ne zaman, nerede ve nasıl kullanılacaklarının de iyi idrak edilmesi gerekmektedir. Bireylerin çalıştığı pek çok iş birimlerinden oluşan ve mal

²¹ Toplum faydasına vergiler, hırslı otlakçılar tarafından açılan daVâlâra harcanan paralar ve büyük paralarla eğlenceler düzenleyerek siyasi dostlukları pekiştirme gayretleri örnekleriyle ilgili olarak bkz. Too, *a.g.m.*, s. 77

²² Ksenophon'un bir başka çalışmasında (*Sym.* IV.43), konuşmacı Antisthenes tarafından gerçek servetin maddi kaynaklar meselesi olmadığı manevi veya entelektüel vasıf olduğu ve bu kavramsallaştırmanın kaynağı olarak da Sokrates'in saygınlığı kabul görmektedir. Bu konudaki antik kaynaklar ve tartışma için ayrıca bkz. Danzig, *a.g.m.*, s. 59.

²³ Danzig (*a.g.m.*, s.60), Sokrates'in onunla diyalogundaki amacının ekonomik olmaktan çok etik olduğunu ve Sokrates'in onu centilmen bir çiftçinin mütevazı ve sağlıklı hayat tarzını benimsemesine ikna etmek istediğini ve varlıklı bir çiftçi olan Iskhomakhos ile olan ikinci diyalogunda da onun para kazandıran tecrübelerinden çok (*Oik.* XI.11), gerçek centilmen olmasına ilgi duyduğunu iddia etmektedir.

varlıkları yayılmış durumda olan günümüz şirketleri için de benzer problemler söz konusudur. Bu sebeple şirketler gelirlerinin kaydını tutmak için muhasebeciler çalıştırmakta ve bütün iş, profesyonellerinin kabul edeceği ve anlayabileceği standart formata getirilmektedir. Ksenophon (*Oik.* VIII.10), teknik olarak çok ileri seviyede olma ihtimali düşük olsa da böylesine bir saymanlık örneğini teşvik etmekte ve avantajlarını şu şekilde ifade etmektedir: “*Neyin sağ ve neyin salim olmadığını bileceğiz...bir göz atmayla ilgilenilmesi gereken şeyin ne olduğu ortaya çıkacaktır ve her bir şeyin nerde olduğu bilgisi çabucak onu kullanıma hazır hale getirecektir, böylelikle sıkıntıya düşmeden onu kullanabiliriz*”.

Aynı zamanda işletmeler ellerindeki kaynaklarının tam olarak tespitine ek olarak, gereksiz ve getirisi olmayan stoklar üzerine yapılan harcamaları azaltma stratejisi izlemektedirler. Ksenophon eldeki stok mevcutlarının tespiti için hazırlanan listelerin doğru olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda her bir özel bölümü tam anlamıyla bilen, her şeyin ne zaman ve nerede tutulduğunu ve ondan ne kadar olduğunu söyleyebilen hizmetkârını övmektedir (*Oik.* VIII.14). Bununla birlikte sağlıklı gelir idaresi elindeki kaynakların önemli telakki edilen iş veya görevlere dikkatlice yönlendirilmesini gerektirmektedir. Modern işyerlerinde de idareciler her gün böylesine kararlarla yüzleşmektedirler ve firmanın kaynaklarını nasıl en iyi şekilde kullanabileceklerini tespit etme gayreti içindedirler. Iskhomakhos (*Oik.* VIII.33), eşine bu yönde bir izahat için kraliçe arı örneğini şöyle vermektedir: “*O arıları tembelliğe müptela etmemektedir; oysaki görevi dışarıda çalışmak olanları dışarı çalışmaya göndermektedir; onlardan her biri ne getirirse getirsin, onu bilmekte ve kabul etmektedir ve ihtiyaç duyuluncaya kadar onu muhafaza etmektedir*”. Aslında Iskhomakhos burada ayrıntılı bir şekilde kendi önemini arka plana atmaktadır: evlilik kovanı kral değil kraliçe tarafından yönetilecektir ve evlilik kovanına hammadde getiren kocanın değil, bu hammaddenin nasıl güvenli bir şekilde işlenmesi gerektiğini bilen karısının önemi vurgulanmaktadır²⁴. Bu bağlamda kadın özellikle kocası ve diğerleri tarafından üretilen ne varsa onun koruyucusudur; kocasının saban sürmesinin, ekin ekmesinin, ağaç dikmesinin, hayvancılık yapmasının devamlılığı ve arazinin kaynaklarının korunmasından sorumlu güvenilir idarecidir (*Oik.* VII.3, 20-21).

Ayrıca işletme öz gelirlerinin devamlılığını sağlayan niteliklerinin farkında olmalı ve bunları geliştirmeye devam etmelidir (Örneğin günümüzde Mercedes araba firmasının imalatlarında güvenlik ve dayanıklılık niteliklerini öne çıkarması veya başka bir firmanın kaporta, aksesuar veya elektronik donanımdan çok motor sağlamlığı ve dayanıklılığına önem vermesi veya bir başkasının yakıt tasarrufuna odaklanması gibi). Bu öz gelirleri veya niteliklerine katkı sağlamayan kaynaklarını da gözden çıkarmasını bilmelidir. Ksenophon (*Oik.* I.11) da kendi zamanında bu kavramın önemine şöyle vurgu yapmaktadır: “*Kullanmasını bilmeyenler için bir flüt satıldıkları zaman değerlidir, satmak yerine ellerinde tuttuklarında değerli*

²⁴ R. Scaife, “Ritual and Persuasion in the House of Ischomachus”, *The Classical Journal* XC/3 (1995), s. 229. Klasik Yunan toplumunda kadının erkek alanına geçmesi üzerine tartışmalarla ilgili referanslar için ayrıca bkz. Too, *a.g.m.*, s. 61

değildir". Günümüzde de elindeki ürününün niteliğini koruyamayan veya gün geçtikçe daha nitelikli hale getirerek öz gelirlerinin sürdürülebilirliğini sağlayamayan işletmeler rekabet kabiliyetlerini yitirmektedirler. Ksenophon (*Oik.* XX.12), bu bağlamda babasından aldığı tavsiyelerin önemini şöyle vurgulamaktadır: o "*benim iyi ekilmiş bir toprak parçası almama asla izin vermedi, sahibinin ilgisizlik ve kabiliyetsizliği yüzünden ekin ve ağaç ekilmemiş olanı almam için baskı yaptı*". Böylece Ksenophon, maliyeti düşük ancak üretimi maksimum kapasiteye çıkarılabilecek ekim alanını önceden gören ve satın almak için peşinden koşan malikâne idarecisinin ferasetini kabul etmektedir.

Günümüz şirketlerinde olduğu gibi, antikçağda malikâne veya çiftlik işletmesinde işgücü ve insan kaynaklarının iyi yönetilmesi de başarının temel şartlarından birisidir. İnsan kaynakları iyi yönetildiğinde başarılı, verimli bir koordinasyon ve iş birliği sağlanmaktadır. Çalışanların verimliliği doğanın sunduğu ekonomik problemlerle baş etmede önemli rol oynamaktadır. Ksenophon da iyi liderlik ve bunun sonucunda ortaya çıkan neşeli ortamın verimliliği en azından iki katına çıkaracağına işaret etmektedir²⁵. Ksenophon bir idareciye işçileri nasıl idare edeceğini öğretmek için doğru metodun ekim yapmak olduğunu şöyle bildirmektedir: "*Çiftçilik/tarım/ziraat insanları birlikte gayret etme eğitimine yardım etmektedir...toprağın ekimi insanların yardımına bağlıdır*" ve işçi idaresinin başarı için hayati vazife olduğunu tecrübe ile öğrenmektedir: "*işçilerini daha hırslı ve itaatkâr yapmadıkça hiç kimse iyi bir çiftçi olamaz*" (*Oik.* V.14-15). Bu bağlamda köleleri kullanmak ta bir sanattır; onların sınıflandırılması, idaresi ve denetimi önem arz etmektedir. Sadece patronlarının çıkarına hizmet eden köleler idari ve el işine göre sınıflandırılmaktadır²⁶. Ancak patronlar, kölelerinin siyasi koruma hakları olmasa da akliselime dayalı etik temayülleriyle onlara aşırı iş gördürmemeli, onları insaflıca dengeli bir şekilde maksada uygun olarak kullanılmalıdır²⁷. Modern iş dünyasında da işçileri mümkün olduğunca üretken ve yaratıcı olmaya motive etmek ve firmanın tamamının daha iyi olması için hep birlikte çalışma stratejileri geliştirmek önemlidir. Böylece insan kaynakları yönetimi için geçmişte ve günümüzde iki kritik meselenin motivasyon ve grup kaynaşması olduğu görülmektedir.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de çalışanları negatif ve pozitif teşvik etme yöntemleri bulunmaktadır. Iskhomakhos köleleri idare etmede bunlara değinmektedir (*Oik.* XIV.3-6). Bütün işçilerin motivasyona ihtiyacı bulunmaktadır. Bu işi kaybetme kaygısı gibi negatif veya vaktinde promosyonun sağlanması gibi pozitif olabilir. En önemlisi bu teşvikin, işçi veya çalışanın kendi amacına değil şirketin tamamına fayda sağlayacak şekilde elinden geleni yapmasını sağlamasıdır. İşçi ve işveren arasındaki en büyük çatışma, işveren kâr amacı güderken, işçinin kendi maaş, özlük hakları ve yaşam kalitesinin artırılması talepleridir. İşçi ve işveren arasında zaman zaman vuku

²⁵ *Oik.* XX-XXI; S.T. Lowry, "The Classical Greek Theory of Natural Resource Economics", *Land Economics*, XLI/3 (1965), ss.205.

²⁶ Ksen. *Oik.* 12-15, 21; Arist. *Pol.* 1255b; Ps.-Arist. *Oik.* I.1344a

²⁷ Leshem, *a.g.m.*, s.234

bulan bu çatışmanın negatif etkilerini en aza indirmek için işçi ve iş yeri hedeflerini nizama sokan teşvik edici sistemin en verimli şekilde kurulması gerekmektedir.

Teşvikle ilgili olarak ödüllendirme ve cezalandırma sistemi devreye girmektedir. Bununla işçi, şirketin tamamına fayda sağlayacak bir şey başardığında her zaman ödüllendirilmektedir. Sürekli olarak patronlarının desteğini arayan bazı işçiler açısından sadece iyi tavırlarının takdir edilmesi en yüksek verimliliğe ulaşmalarında yeterli bir teşvik oluşturabilmektedir. Bu bağlamda Iskhomakhos, eşinden bu yöndeki beklentisini şöyle dile getirmektedir: “*o [eşi], kendi mahallinde olduğu sürece değerli olanı övgü ve onurla ödüllendirmelidir, [çalışanlar] davet edildiklerinde ceza ve azarlamayla gönüllerini kırmamalıdır*” (Oik. IX.15). O çalışanlarına neşe verici bir şekilde davrandığında arı kovanındaki arılar gibi kraliçe arıyı asla terk etmeyecekler ve her zaman onun yanında yer alacaklardır (Oik. VII.38). İyi yapılmış bir işin övülmesi ve takdir edilmesi sadece işçileri ödüllendirmekten daha fazlasına yol açmaktadır; aynı zamanda işçilerin işletmenin kendilerine iyi davrandığı ve saygı duyduğu hissini güçlü kılmaktadır. Bu iyi muamele ayrıca işçinin sadık olmasına yol açmaktadır ki, bu konuda Iskhomakhos karısına özellikle hizmetkârları hastalandığında zorlanabileceğini bildirdiğinde, karısı şöyle cevap vermektedir: “*Oh hayır, eğer kendilerine iyi davranılanlar müteşekkir hissedecekler ve öncesinden çok daha itaatkâr olacaklarsa görevlerin en mutluluk vereni olacaktır*” (Oik. VIII.37). İstemli itaati kazanmak ilahi bir güç gibidir (Oik. XXI.12). Ksenophon'un zamanında köleler gibi teşvik ödemesine sahip olmayan işçiler için bile iyi muamele ve saygı yeterli motivasyon olabilmekteydi. Ksenophon bununla ilgili şu örneği vermektedir: “*Bazı evlerden hizmetkârların neredeyse tamamı ayaklarından zincirlenmiştir ve buna rağmen kaçmaya çalışmaktadırlar, hâlbuki diğerlerinde kısıtlama yoktur, çalışmak ve görev yerlerinde kalmak istemektedirler*” (Oik. III.4).

Buna rağmen çalışanlar genelde sade bir övgü ve motivasyonları için iyi muameleden daha fazlasına gereksinim duymaktadırlar. Aslında işletmenin karını artıran herhangi bir durum karşısında daha büyük bir telafi beklentisi içine girmektedirler. Bu sebeple ödenti ve terfi iş birliğini artırmak için işletmenin elinde olan temel özendirici dürtülerdir. Günümüz işyerlerinde başvurulan bu teşvikinin en yaygın biçimi satıştan elde edilen komisyondur. Iskhomakhos karısının ev işlerine bağlı kılınmasının önemini şöyle vurgulamaktadır: “*Biz aynı zamanda onu [karısını] bütün eğlencelerimize ortak yaparak ve sıkıntılarımıza ortak olmaya davet ederek ona sadık olmayı öğrettik*” (Oik. IX.12). Bir anlamda sahip olunan şey üzerinde kazanç odaklı sürekli bir ilgi ve gözetlemenin varlığı söz konusudur: “*Malları koruyarak en iyi kazancı elde eden ve tahrip ederek en kötü kayba uğrayan kişi onlara en çok göz kulak olmaya mahkûm olan kişidir*” (Oik. IX.17).

İşçileri en yüksek derecede verimli olmaları yönünde motive etmeye ek olarak, onların işgücünün organize edilmesi ve birlikte üretimin teşvik edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda günümüzde takım çalışmaları becerilerini artırma stratejileri öne çıkmaktadır. İşçileri bir araya getirerek onların daha iyi çalışmalarını sağlamak basit bir iş olmasa da büyük oranda işletmenin karlılığını yükseltmektedir. Iskhomakhos bu bağlamda eşine şöyle demektedir: “*Aşkım, insanlar için düzenden*

daha güzel (kalon) ve faydalı hiçbir şey yoktur. Koro insanoğlunun bir kaynaşmasıdır, ancak koroyu oluşturanlar kendi bildikleri gibi hareket ederlerse sadece karmaşaya dönüşmektedir ve izlenmekten de zevk alınmaz bir hal almaktadır, ancak onlar uyumlu bir şekilde faaliyet gösterip şarkı söylediklerinde bütün bu adamlar çok geçmeden görmeye ve işitmeye değer bir hale bürünmektedirler” (Oik. VIII.3). Burada dakikliği ve uyumu güzel bir performans ortaya koyan ve hareketleri bütünleştiren çok iyi koordine edilmiş koro takımı söz konusudur. Ksenophon bunun dışında da örnekler vermektedir; temizliği ve düzgünlüğü ile meşhur, yerinde kullanım için bütün donanımı çok güzel düzene sokulmuş Phoenikia ticaret gemisi (Oik. VIII.11-16); düzenli ordu (Oik. VIII.4-7); tam silahlı *trireme* (VIII.8). Pers krallarının tarımda sağladıkları organizasyon ve düzene de atıfta bulunmaktadır²⁸. Bu örneklerle vurgulanan sadece düzenin veya uyumun yararlı olması değil aynı zamanda ahlaki açıdan iyi ve güzel olmasıdır, bunun sadece özel bir alanda evrensel olarak da uygulanabilmesidir²⁹.

Çalışanları ortak bir hedef doğrultusunda motive etmenin yollarından birisi de onlarla iyi iletişim kurmaktan geçmektedir. Ksenophon da iletişim kurabilme becerisinin önemine vurgu yapmaktadır. Iskhomakhos genç yaşta aldığı eşine ilk öğrettiği şeyin konuşma becerisi (*dialegesthai*) olduğunu belirtmektedir. Karısıyla konuşamazsa ona ev idaresinin gerekliliklerini öğretemez. O türüne göre başlıklar seçip karşısındakini öğreterek ikna etmeye dayalı bir konuşma tarzına odaklanmaktadır. Böylelikle karşısındakinin düşünüp taşınarak ortak noktada buluşmasını sağlamaktadır. Ancak bu her iki taraf için de geçerlidir. Sadece işveren değil patron da yeri geldiğinde karşısındakinin mantıklı konuşma ve yapıcı eleştirilerine kulak vermelidir³⁰.

Günümüz şirket veya işletmelerinde olduğu gibi, çiftlik idaresinde de belli bir düzen, hiyerarşi gereklidir ve çalışanlarının patronlarının daha fazla başarısı için hizmet etmesi önem arz etmektedir. Iskhomakhos’un eşine verdiği eğitimin temel unsurlarından birisi düzen (*taksis*) dersi³¹. İyi bir kent ve ordu gibi iyi ev idaresi düzenli olmalıdır³². “İyi düzenlenmiş” demek kabaca her bir aracın uygun bir şekilde yerinde olması ve nispeten her birinin kullanımını ve maksadını icra etmesi anlamına

²⁸ Oik. IV.12-25. Iskhomakhos bir çiftçinin düzensizliği ile ilgili örneklerle de yer vermektedir (Oik. VIII.9). Örneklerle ilgili olarak ayrıca bkz. Lowry, a.g.m., s.205.

²⁹ Johnstone, a.g.m., s.233.

³⁰ Oik. VII.9-10. Ayrıca bkz. A. Glazebrook, “Cosmetics and Sôphrosunê: Ischomachos’ Wife in Xenophon’s Oikonomikos”, *The Classical World*, CII/3 (2009), ss.239-240. Glazebrook, bu çalışmasında Iskhomakhos’un karısını *psimuthion* ve *ankhousa* gibi kozmetikler (pudra ve yüz boyası) ve yüksek topuklu ayakkabılar kullanmaktan vazgeçirme çabasını, yeni bir kadın karakteri ortaya koymak olarak görmektedir; burada kadın eşlerin, basmakalıp bir şekilde tembel, verimsiz ve hilekâr olmaktan çok iyi ev idaresinin aktif, üretken, güvenilir ve verimli ortakları olabileceği önerilmektedir. Iskhomakhos, eşinin kendisini daha çekici yapmak için kozmetik kullanmasını kendi mal varlığını farazi olarak abartmasına benzetmektedir (Oik. X.3). Hakiki olan öz varlıklar veya servettir. “İnsanlarda güzel ve soylu şeyler genç görünümlele artmaz, yaşam tarzlarındaki erdemliliklerle artar” (Oik. VII.43). Mesaj açıktır. Sadece güzel görünmek yeterli değildir, gerçekten de güzel olmak gerekir; bunu gerçekleştirmek için de kadın eşin evin gerçek idaresini alması ve yönetim sanatıyla düzeni sağlaması gerekmektedir (Johnstone, a.g.m., s. 230)

³¹ L.R. Shero, “Xenophon’s Portrait of a Young Wife”, *The Classical Weekly*, XXVI/3 (1932), s. 18

³² Scaife, a.g.m., s. 229

gelmektedir. Öncelikli olarak ev içi ve dışı işlerin ayrı tutulması boşa uğraşmanın önüne geçmek açısından önemlidir (*Oik.* VII.40). *Oikos* içinin tamamında düzen sağlanmadığı sürece ortak iş birliği ve bundan kaynaklanan faydalara ulaşılması mümkün gözükmemektedir. Iskhomakhos'un *oikos* içindeki malların düzenlenmesi ve disiplini ile ilgili talimatları oldukça kapsamlıdır. Koca, ev donanımının kolayca bulunması ve herşeyin uygun, elverişli olması gerektiğine dair genel prensibi bildirmektedir ve bundan sonra uzun uzadıya eşinin bir tarafa ayırması veya saklaması gereken eşyaları sıralamaktadır: ayakkabılar, geniş mantolar, yatak takımı, tunçtan giyimler, yeme ve içmeyle ilgili çeşitli kaplar (*Oik.* VIII.19). Sonrasında *oikosun* erkek ve kadın kalma yerlerinin ayrılması ev teçhizatının daha fazla sınıflandırılmasını sağlamaktadır (*Oik.* IX.4-5). Bunların ötesinde karısına çeşitli türden silahları, sepet örgüsü işleri, mutfak malzemelerini, sofrta takımlarını, tuvalet donanımını ve yoğurma teknelerini beyan etmektedir. *Oikosun* odaları da öyle ayarlanır ki malikâne üyeleri yazın serin kışın sıcak hissederler. Depolarının da intizamlı olması gereklidir³³. Ev içinde ve arazi üzerinde kaynakların düzenlenmesi ve yapılandırılması faydalı (*eukstreston*) ve güzeldir, son derece iyi organize olduğunda iyi bir ürün veya üretim ortaya çıkmaktadır³⁴. Iskhomakhos depodan bir şeyi getirmesini istediğinde ve eşi bunu beceremediğinde, o eşine her bir şeyi yerli yerine koymasını talimatını vermiştir (*Oik.* VIII.10). Kadınlar ve hizmetkârlardan oluşan diğer çalışanların da ne iş yapacaklarına dair görev dağılımı ehliyet ve liyâkatlarına göre belirlenmelidir ve hiyerarşik pozisyonları sıralanmalıdır³⁵. Ksenophon'un yaşadığı dönemdeki kadın ve erkek görevleri arasındaki ayırımın günümüz cinsiyetçilik mantığıyla düşünülmemesi gerekmektedir. Bu ayırımın yapılmasındaki temel sebep ortak iş birliğinden kaynaklanabilecek verimliliği artırmaktır.

Aslında bir malikânedeki düzensizlik aynı zamanda patronunun ruh halini de yansıtabilmektedir. Bu malikânedeki diğer bireylerin ruh âlemi üzerinde benzer etkileşimlere yol açabilmektedir. Bu sebeple düzenli ve güzel bir ortamın ruh ve maneviyat üzerindeki pozitif etkisi önem arz etmektedir. Iskhomakhos'un mülklerinde düzenin güzelliğine ve doğadaki düzenin tek parça ağına sürekli gönderme yapılması durumun doğallığına ve toplumun temeli olarak uygunluğuna işaret etmektedir³⁶. Sonuçta tanrılar ekim yapmanın yanında ev idaresinin diğer dallarını sergileyen sağduyulu insanların çalışkanlıklarını sürekli olarak ödüllendirmez; bu sebeple akıllı ve dikkatli insanlar ellerinden geldiğince yapmaları gereken şeyleri bilmeli, eşlik etmeli ve dürüstçe uygulamalıdır (*Oik.* XI.8). Doğa veya tanrıların arzusu normal şartlarda planlama ve kontrole ilgili insan kapasitesinden sınırlanmaktadır ve bu yöndeki iyi temayüller dualarla da desteklenmektedir³⁷. Ancak

³³ Iskhomakhos'un *oikosunda* oda ve depo düzeni tartışması için bkz. *Oik.* VIII.18-IX.10. Atina'da en küçük yerleşimlerde bile depolama yapılmasıyla ilgili olarak bkz. Ps.-Arist. *Oik.* I.1344 b 31-33

³⁴ Too, a.g.m., s. 71

³⁵ *Oik.* VIII.3, 18, 23; III.3-4, 10; VII.22, 29

³⁶ W.J. Booth, "Household and Market: On the Origins of Moral Economic Philosophy", *The Review of Politics*, LVI/2 (1994a), ss. 212-213, 227

³⁷ W.R. Newell, "Machiavelli and Xenophon on Princely Rule: A Double-Edged Encounter", *The*

tanrıların insanlara ve insanların eşyalara düzen vermesi düşüncesinin de bu bağlamda dikkate alınması gerekmektedir³⁸. Diğer deyimle, doğa ve tanrıların arzusuna uygun olarak düzenli ve dürüst bir şekilde işini yapma gayreti içinde olan kişinin hayatta başarılı olma oranı da buna bağlı olarak artmaktadır.

Bir işletmede idarecilerin diğer çalışanlarını da idare etmeyi öğretme becerisine sahip olmaları önemlidir. *Oikonomikos* bir eğitim el kitabıdır³⁹. Iskhomakhos iyi bir idareci yetiştirmede ödül ve ceza stratejisini şöyle tavsiye etmektedir: “*Eğer insanları sorumluluğu üzerlerine almayı uygun hale getirmek istiyorsan, işlerini denetlemeli ve incelemelisin ve iyi icra edilmiş işi ödüllendirmeye hazır olmalısın ve hak ediyorsa dikkatsizliği cezalandırmaktan çekinmemelisin*” (*Oik.* XII.19). Böylelikle patronun dikkatli gözü güzel ve iyi iş üretilmesini teşvik eder.⁴⁰ Bir işletmenin sahibinin kendi yokluğunda işi idare edebileceği güvenilir, yetenekli ve dürüst birisini bulması gerekmektedir. “*İlk gereksinim onun sadık olması olacaktır. Eğer seni yokluğunda temsil edecekse*” (*Oik.* XII.5). Bu sadakat veya bağlılığın başarılabilmesi için şirket ve çalışanlarının hedeflerini aynı nizamaya sokan bir teşvik yapısının olması önemlidir. Iskhomakhos bu konuda şuna kanaat getirmektedir: “*Senin iyi şeylerinden pay alarak keyfini sürenler sana sadıktırlar ve zenginleşmek istemektedirler*” ve özellikle her şeyin ötesinde parasal kazanç arayışı içinde olanlar için “*onlara sadece sebatla çalışmanın karlı olduğunun gerekliliğine işaret etmeyi*” önermektedir (*Oik.* XII.7, 15).

Bir işletmede harcamaların da çok iyi idare edilmesi gerekmektedir. Bir işletme çok yüksek gelirlere sahip olsa da iyi idare edilmeyen harcama yapıları yüzünden zaman içinde sıkıntı yaşayabilir. Iskhomakhos böylesine bir vakta karşısında mecazi olarak şu uyarıda bulunmaktadır: “*Sızdıran bir küple su çekenler...acınacak durumdadır; çünkü onlar boş yere iş yapar gözükmektedir*” (*Oik.* VIII.40). Ksenophon burada kadın eş tarafından rasyonel koruma, kullanım ve tüketimine işaret ederek, Iskhomakhos’un o dönemde kadına izin verilmeyen bir alanda politika ve siyasette boş zaman bulmasını sağladığına vurgu yapmaktadır⁴¹. Maliyet verimliliğini (az masrafla büyük gelir sağlama verimliliği) devam ettirebilmenin özellikle günümüz endüstriyel şirketlerinde de en önemli problemlerden birisi olduğunu bilinmektedir. Ksenophon, yine az masrafla büyük kar sağlama verimliliğinin önemine işaret etmektedir ve bu bağlamda düşük fiyatta yeterli özelliklere sahip bir evin inşasıyla daha pahalı ve belki de daha görkemli ancak işlevsellikten yoksun bir yapıyı karşılaştırmaktadır: “*Bazı insanlar kullanışsız evler inşa etmek için büyük miktarlarda para harcarlarken diğerleri daha az fiyata bütün yönleriyle mükemmel evler inşa etmektedirler*” (*Oik.* III.1).

Düşük harcama yapılarını koruyarak devam etmenin bir diğer yöntemi katı bütçe kontrollerinden geçmektedir. Bütçe işlemleri gelirler ve harcamalar arasındaki

Journal of Politics, L/1 (1988), ss. 120-121

³⁸ *Oikonomikos*’da bu ayırım hakkındaki tartışmalar için bkz. D.O. Davies, *The Education of Socrates in Xenophon’s Oeconomicus* (Ph.D. Thesis), State University of New York at Buffalo 1989, ss. 74 vd.

³⁹ Oost 1977/1988, 235

⁴⁰ *Oik.* XII.20. Bununla ilgili olarak aynı zamanda bkz. Ps.-Arist. *Oik.* I. 1345a

⁴¹ Leslem 2016, 234

dengeyi sağlamalıdır ve bu bağlamda da sürekli olarak denetlenmesi gerekir. Böylelikle aşırı harcamalara karşı kontrollü tedbir alınabilmekte ve firmanın gelirlerinin en uygun projelere yönlendirilmesi sağlanabilmektedir. Iskhomakhos geliri, eşi ise harcamaları kontrol etmektedir ve bu konuda “*Eğer her ikisi de kendine düşeni yaparsa, arazi büyür*”⁴². Bu bağlamda *oikos* kadın yönetici ile patron arasında evi işletme ve aileyi yetiştirme üzerine ortaklık (*koinonia oikou te kai teknon*) olarak kavranmaktadır ve evin erkeği de kadını bu yönde eğitmelidir⁴³. Dolayısıyla *Oikonomikos*'da henüz başlamakta olan ortaklıklarını tanımlamak için *koinonos* ve *koinonia* gibi terimler sıkça kullanılarak karı ve kocanın ortak refahını hedefleyen ortak ev, finans kaynakları ve nihayetinde çocuklara vurgu yapılmaktadır; aynı zamanda her iki tarafta da birbirlerini tamamlayan eksiklikler ve beceriler - ki kadınlar daha fazla sevgi dolu olduklarından çocuk büyütme, evcil olduklarından yemek pişirme ve titiz olduklarından elbise dikme, utangaç ve çekingen olduklarından depoları korumada başarılıyken, erkeklerin kapı dışı işlerinde savunmacı ve daha güçlü bir karakterle daha çok çalışmaları olarak sıralanabilir- evlilik ilişkisini daha faydalı kılmaktadır⁴⁴. Iskhomakhos, genç eşinin patronu gibi hareket etse de aşağılayıcı bir tavır içinde değildir, kendileri ve çocuklarının geleceği için daha iyi bir ortaklık kurma ve bunun onurunu yaşama arayışı içindedir⁴⁵. Ancak bu durum onların eşit olduğu anlamına gelmemelidir; çünkü kadın kocası ne derse itaat etmekte ve yerine getirmektedir⁴⁶. On dört yaş civarındaki görmeyi, işitmeyi ve konuşmayı bilmeyen genç gelin⁴⁷, öğrenme konusunda uyumlu ve hızlıdır (*Oik.* VII.10; VIII.1). Öncelikle yapması gereken şeyler arasında iştahını kesmek, az tüketmek, içme ve uyku da dâhil her yönüyle ölçülü olmak gelmektedir⁴⁸. Ayrıca boşa vakit geçirmeden sürekli gözlemleyerek ve çalışarak kendisini geliştirmesi ve katkıda bulunması gerekmektedir⁴⁹.

Ksenophon, varlıkların idaresi, işgücü ve harcamaların verimliliği gibi ana temalara ek olarak bazı daha genel idare ilkelerine de hitap etmektedir. Bu temel ilkelerden birisi de kişinin elindeki göreve kendisini adama ve hedeflerinin peşinde

⁴² *Oik.* III. 15-16; VII. 30; X. 3

⁴³ *Oik.* VII.11-12. Bu ortaklık sadece varlığını devam ettirmeyi değil aynı zamanda mutlu bir varlık sürdürmeyi hedeflemektedir (Ps.-Arist. *Oik.* I.1343b)

⁴⁴ Scaife, *a.g.m.*, ss. 226-227; Too, *a.g.m.*, s. 70

⁴⁵ *Oik.* VII.42; Shero, *a.g.m.*, s. 21

⁴⁶ Oost, *a.g.m.*, s. 232-233

⁴⁷ Ksenophon'un çağdaşlarına, yaklaşık on dört yaşında genç bir kadınla evlenme tavsiyesinde bulunmaktadır; aynı zamanda genç kadının bu yaşa kadar da himaye altında eğitimsiz bir hayat geçirmiş olması; kendi seçme hakkı olmadan ailesi tarafından kocasına verilmesi; entelektüel yoldaşlık açısından aralarında engel olmaması; kadının sürekli olarak evin içinde ve dışında dolaşması; evin ve içinde çalışanların tamamı üzerinde sorumluluğu üzerine alması gerekliliklerini vurguladığı önerilmektedir (Shero, *a.g.m.*, ss. 19-20)

⁴⁸ *Oik.* VII. 4-6, 14; IX. 11

⁴⁹ *Oik.* X.10-13; VII. 3. Iskhomakhos, eşine şu tavsiyede bulunmaktadır: “Bir köle gibi sürekli olarak oturarak durma, fakat tanrının yardımıyla gerçek bir hanımefendi gibi davran. Tezgâhın başında dur ve hakkında daha fazla bildiğin bir şey öüne geldiğinde talimat ver; tersi bir durumda ise öğrenebildiğin kadar öğren. Ekmek pişiren kadını gözle; kâhya kadın depoları taksimat yaparken onun yanında dur; ev boyunca denetleme turları yap ve her şeyin yerli yerinde olup olmadığını gör.” (*Oik.* X.10)

sebatla çalışma arzusudur. Azim ve kararlılığın herhangi bir alanda başarılı olmada önemli bir unsur olması gerektiği açıkça ortadır. En başarılı insanlar kendisini kariyerlerine adayın, tutarlı ve azimli olanlar arasından çıkmaktadır. Ksenophon buna şöyle dikkati çekmektedir: “*Mesleklerini dikkatsizce takip edenlerin kayba uğradığını gördüm ve kendilerini hevesle mesleklerine adayınların daha çabuk, daha kolay ve daha fazla karla başarılı olduklarını keşfettim.*” (Oik. II.18).

Bir işletmeyi yöneten kişinin işlettiği alanda bilgili, uzman ve tecrübeli olması da gereklidir. Iskhomakhos bir çiftçi örneğini kullanarak şöyle bildirmektedir: “*Başarılı bir çiftçi olabilmek için birisinin ilk önce toprağın türünü bilmesi gerekir. Çünkü eğer toprağın ne büyümeye elverişli olduğuna dair becerin yoksa, ne ekeceğini veya dikeceğini de bilemezsin*” (Oik. XVI.2). Iskhomakhos, buna ilaveten şunu vurgulamaktadır: “*Farz edin ki birisi toprağın ne üretebileceği konusunda tamamen cahildir, üzerindeki ağaç ve hububatı görmeyi beceremez veya birisinden toprak hakkında gerçeği işitemez, hâlbuki herhangi birisi için toprak parçasının özelliğini tecrübe ile ortaya çıkarmak bir at veya insanı test etmekten çok daha kolaydır*” (Oik. XX.13). Burada tabiat kendisini saklamadığından fiziki doğaya intibak üzerine odaklanılmaktadır, doğanın cömertliği ve masum içtenliği üzerine ruhların nüfuz ettiğine dair bir inanç göstergesi söz konusudur⁵⁰. Dolayısıyla çiftçi toprağı üzerinde ne ekmeyi bilmesinin yanında ne zaman ve nasıl ekeceğini de çok iyi bilmelidir ki, en yüksek miktar ve kalitede ürün alabilsin. Günümüzde de çeşitli endüstri şirketlerinin birbirleriyle rekabet içinde olduğunu bilmekteyiz ve bu rekabet bazen öyle sertleşmektedir ki, belli bir endüstrideki bilgi eksikliği önemli bir dezavantaja dönüşebilmektedir. Eğer şirketler tüketici tercihleri, reklam verme standartları veya ortak üretim teklifleri gibi unsurları iyi kullanamazlarsa, rakiplerinin önüne geçme ihtimali de o oranda zayıflamaktadır. Sonuçta en iyi işletme yöneticileri içinde rol aldıkları çevreyi en iyi bilenler ve ilerlemeye yönelik çözüm yollarını anlama bağlamında çabuk öğrenme eğilimi gösterenler arasından çıkmaktadır.

Günümüz işletmelerinde olduğu gibi antikçağda da bir işletmenin ürünlerini çeşitlendirmesi gerekmektedir. Bunun sebebi herhangi bir zamanda zayıf performans riskini azaltmak için çoklu ve farklı biçimlerde yatırımlar yapılması, yani üretimi çeşitlendirme gereğinden kaynaklanmaktadır. Bunun dışında işletme genişleme amaçlı olarak diğer iş alanlarına da yöneldiğinde çeşitlendirme zorunluluk haline gelmektedir. Ancak gereğinden fazla çeşitlendirmenin kaynakları gereğinden fazla verimsiz olarak dağıtma veya kullanma riski içerdiğinin de burada vurgulanması gerekmektedir. Bu bağlamda çeşitlendirme stratejilerini geniş tutan işletmelerin daha yüksek kar ve buna bağlı büyüme istikrarını korumaları gerekmektedir. Iskhomakhos bu konuda şöyle bildirmektedir: “*Mevsim boyunca arka arkaya dikmenin en iyisi olduğunu düşünüyorum; çünkü bütün zamanlarda yeterince yiyecek elde etmek, bir zamanda çok fazla diğerinde yeterince yiyecek elde etmemekten çok daha iyidir*” (Oik. XVII.6). Bu aslında günümüzde riski hafifletme stratejisine benzemektedir. Iskhomakhos’un tam bir hasat başarısızlığına uğramaktansa, yatırım ve ekim dönemini geniş tutmayı önerme stratejisi günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

⁵⁰ Lowry, a.g.m., ss. 204-205

Sonuçta Ksenophon *Oikonomikos* adlı eserinde işletme kaynaklarının yönetimi, işgücü verimliliği, işletme verimliliği ve uzun vadeli stratejiler üzerine tavsiyeleriyle öylesine temel işletme uygulamalarını ele almaktadır ki, bunlar günümüzde üniversitelerdeki girişimcilik ve stratejik idare derslerinde öğretilebilecek türden konulardır.

Kaynakça

Antik Literatür

Arist. *Pol.* (= Aristoteles, *Politika*)

Aristotle. Aristotle in 23 Volumes, Vol.21, translated by H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1944.

Diog. Laert. (= Diogenes Laertius)

Lives of Eminent Philosophers. Diogenes Laertius. R.D. Hicks. Cambridge. Harvard University Press. 1972 (First published 1925).

Hes. *Erga., Theog.* (= Hesiodos, *Erga kai Hemerai, Theogonia*)

Hesiod. The Homeric Hymns and Homeric. With an English Translation by H.G. Evelyn-White. Theogony. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1914.

Ksen. *Oik., Sym.* (= Ksenophon, *Oikonomikos, Symposium*)

Xenophon. Xenophon in Seven Volumes, Vol.4. Harvard University Press, Cambridge, MA; London, William Heinemann, Ltd. 1979.

Plat. *Prot.* (= Platon, *Protagoras*)

Plato. *Plato in Twelve Volumes*, Vol.3. With an English translation by W.R.M. Lamb. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1967.

Ps.Arist. *Oik.* (= Pseudo Aristoteles, *Oikomonika*)

Aristotle. Aristotle in 23 Volumes, Vol.18, With an English translation by G.C. Armstrong. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1935.

Stob. *Ant.* (= Stobaios, *Anthologium*)

Ioannis Stobaei Anthologium, Vol.2, ed. C. Wachsmuth - O. Hense. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung 1909.

Modern Kaynaklar

Balme, M., "Attitudes to Work and Leisure in Ancient Greece", *Greece&Rome*, XXXI/2 (1984), ss. 140-152

Booth, W. J., "Household and Market: On the Origins of Moral Economic Philosophy", *The Review of Politics*, LVI/2 (1994a), ss. 207-235

Booth, W. J., "On the Idea of Moral Economy", *The American Political Science Review*, LXXXVIII/3 (1994b), ss. 653-667

Bradley, A. A., "Oikos and Oikonomia: Greek houses, households and the

domestic economy”, *British School at Athens Studies*, XV (2007), ss. 259-265

Danzig, G., “Why Socrates was Not a Farmer: Xenophon’s *Oeconomicus* as a Philosophical Dialogue”, *Greece & Rome*, L/1 (2003), ss. 57-76

Davies, D. O., *The Education of Socrates in Xenophon’s Oeconomicus* (Ph.D. Thesis), State University of New York at Buffalo 1989.

Gini, A., “The Manly Intellect of His Wife: Xenophon’s ‘*Oeconomicus*’ Ch.7”, *The Classical World*, LXXXVI/6 (1993), ss. 483-486

Glazebrook, A., “Cosmetics and Sôphrosunê: Ischomachos’ Wife in Xenophon’s *Oikonomikos*”, *The Classical World*, CII/3 (2009), ss. 233-248

Jones, A. H. M., *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, ed. P. A. Brunt. Oxford 1974

Johnstone, S., “Virtuous Toil, Vicious Work: Xenophon on Aristocratic Style”, *Classical Philology*, LXXXIX/3 (1994), ss. 219-240

Leshem, D., “Retrospectives: What Did the Ancient Greeks Mean by ‘*Oikonomia*?’”, *The Journal of Economic Perspectives*, XXX/1 (2016), ss. 225-238

Lowry, S. T., “The Classical Greek Theory of Natural Resource Economics”, *Land Economics*, XLI/3 (1965), ss. 203-208

Newell, W. R., “Machiavelli and Xenophon on Princely Rule: A Double-Edged Encounter”, *The Journal of Politics*, L/1 (1988), ss. 108-130

Oost, S. I., “Xenophon’s Attitude toward Women”, *The Classical World*, LXXI/4 (1977/1978), ss. 225-236

Pomeroy, S., *Xenophon’s Oeconomicus: A Social and Historical Commentary, With a new English translation*, Oxford 1994

Scaife, R., “Ritual and Persuasion in the House of Ischomachus”, *The Classical Journal*, XC/3 (1995), ss. 225-232

Shero, L. R., “Xenophon’s Portrait of a Young Wife”, *The Classical Weekly*, XXVI/3 (1932), ss.17-21

Too, Y. L., “The Economies of Pedagogy: Xenophon’s Wifely Didactics”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, XLVII (2001), ss. 65-80

Wellman, R. R., “Socratic Method in Xenophon”, *Journal of the History of Ideas*, XXXVII/2 (1976), ss. 307-318

ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE 17. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE EV FİYATLARI ÜZERİNE MUKAYESELİ BİR İNCELEME: HARPUT, KONYA, ANTEP VE MANİSA ÖRNEĞİ

A Comparative Study on the House Prices in the Last Quarter of the
17th Century According to the Court Records: Harput, Konya, Antep
and Manisa Example

NURAY ÖKSÜZ*

Özet

Osmanlı terminolojisinde hâne, beyt, menzil, mülk veya dam olarak ifade edilen ev, insanların hayatlarını idame ettirmesi için gerekli olan en önemli mekânsal unsurdur. Tarihin her devrinde insanlar barınabilecekleri bir yerin sahibi olmak istemişlerdir. Bütün kültürlerde önce bir eve sahip olmanın gerektiğine vurgu yapıldığına sıkça rastlanır.

Evlerin mimari tarzları ve hangi malzeme ile yapıldıkları, medeniyet tarihinin gelişimi ve coğrafya ile de ilgilidir. İnsanlık tarihine bakıldığında, insanların toplu halde bir sosyal ve idari organizasyon içerisinde bir arada yaşamaya başlamasından sonra aileleri ile birlikte tabiatın olumsuz koşullarından korunmak ve barınmak için evler inşa ettikleri görülür. İhtiyaçlar arttıkça evlerinde fonksiyonu artmıştır. Tek göz odaların yerini zamanla başka odalar, ayrı mutfak, ahır ve kiler almıştır. Yapı malzemeleri de bu değişime uğramıştır. İlk başlarda toprak ve taşla yapılan üstü yine toprakla örtülü evlerin yerini kerpiç ve üstü çeşitli malzemelerle kapatılmış evler almıştır. Özel mülkiyetin ve alım-satımın insanlık hayatına girmesiyle birlikte, evlerin ve diğer gayrimenkuller de alınıp-satılmıştır. Ev fiyatları değişen iktisadi ve siyasi şartlar çerçevesinde artmış veya azalmıştır. Bu yönüyle gayrimenkul fiyatları dönemin en önemli iktisadi göstergelerinden birisi olarak karşımıza çıkar. Bir başka ifade ile ev fiyatları, dönemin ekonomik ve sosyal yapısını anlatmaktadır.

Osmanlı döneminde mülk satışları şer'iyeye sicillerinde yer almaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde satış işlemleri kadı huzurunda mahkemede gerçekleşmekteydi. Günümüz noterlerinde gerçekleşen işleme benzer bir akit yapılmaktaydı. Bu çalışmada, şer'iyeye sicillerinden faydalanarak Anadolu'nun farklı coğrafi bölgelerinde bulunan Manisa, Konya, Harput ve Antep şehirlerindeki ev fiyatlarını tespit ederek mukayeseli bir inceleme yapılmıştır. Bahse konu şehirlerdeki evlerin yapısı, alım-satımın kimler arasında geçtiği, fiyat farkları, evin konumu, satışın nasıl gerçekleştiği ve satış esnasında para dışında bir iktisadi mübadele aracının kullanılıp kullanılmadığı konusu da incelenmiş ve bazı tespitler yapılmıştır.

Bu bildirinin temel amacı, 1675 ve 1698 tarihleri arasında Harput, Konya, Antep ve Manisa şehirlerindeki ev satışlarını mukayeseli bir şekilde inceleyerek 17. yüzyılın

* Fırat Üniversitesi, e-posta: nuryoksz@gmail.com

sonlarında ev fiyatları ile ilgili bir kanaate varmaktır. İncelememize konu olan şehirlerin farklı bölgelerde bulunması ve cazibe merkezi olup olmadıkları elbette ki bazı farklılıklar göstermiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan fiyat farklılıklarının sebepleri üzerinde de durulmuştur. Mülkün tamamının dışında müstakil bölümlerinin de tek tek satılıp satılmayacağı ve satış esnasındaki durumlara göre ev alım-satımındaki beklentinin neler olduğuna da dikkat çekilmiştir. Evlerin konumları ve sınırlarının satış akitlerinde nasıl belirlendiği konusuna da açıklık getirilmiştir. Bütün bunların dışında ev fiyatlarının, diğer mal veya tüketim malları karşısındaki değeri de tespit edilerek, bir evin dönemindeki iktisadi kıymeti belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler; Şer’iyye Sicili, hâne, fiyat, ev, Harput, Konya, Antep, Manisa.

Abstract

In the Ottoman terminology, the house, which is expressed as being a state, a place, a property or a roof, is the most important spatial element necessary for the survival of people. In every period of history people wanted to have a place where they could live. In all cultures, it is common to emphasize the need to have a home first.

The architectural styles of the houses and the materials are related to the development of the history of civilization and geography that they are built on. When the history of humanity is evaluated, it is seen that after the people started to live together in a collective social and administrative organization, they built houses to protect themselves from the negative conditions of nature and shelter together with their families. As the needs increased, the function of houses increased. Single rooms have been replaced by other rooms, separate kitchen, barn and pantry. Building materials have also changed. The houses, which were covered with earth and stone, were replaced by houses covered with various materials. As private property and trading took place in human life, houses and other real estates were purchased and sold. House prices have increased or decreased within the framework of changing economic and political conditions. In this respect, real estate prices are one of the most important economic indicators of the period. In other words, house prices describe the economic and social structure of the period.

Property sales during the Ottoman period were included in the court records. Because the sales process in the Ottoman Empire was in court before the *cadi*. A similar act was done in the current notary public. In this study, a comparative study was conducted by determining the house prices in Manisa, Konya, Harput and Antep cities in different geographical regions of Anatolia by analyzing the court records. The structure of the houses in the cities in question, the trade-off between sales, the price differences, the location of the house, how the sale took place and whether an economic exchange tool was used outside the money during the sale were also examined and some determinations were made.

The main objective of this paper is to examine the home sales in the cities of Harput, Konya, Antep and Manisa in a comparative manner between 1675 and 1698, and to reach a conclusion about the house prices in the late 17th century. The fact that

the cities in question are located in different regions and whether they are centers of attraction have of course shown some differences. In this context, the reasons of price differences are also discussed. Apart from the whole of the property, it is pointed out that individual parts can be sold individually and what is the expectation of buying and selling house according to the situation during the sale. It is also clarified how the locations and boundaries of houses are determined in sales contracts. Apart from all these, the value of house prices against other goods or consumer goods was determined and the economic value of a house was determined.

Key Words: Court records, price, price house, Harput, Konya, Anteb, Manisa.

Giriş

Osmanlı Devletinde mülk satışı, mahkemede kadı huzurunda şahitler eşliğinde yapılmaktadır. Satışın gerçekleşmesinin ardından kararlar Şer'iyye Sicilline kaydedilirdi. Şer'iyye Sicilleri içerisinde çokça görülen satış akitlerinin önemli bir kısmını ev satışları oluşturmaktadır. Bunun dışında bağ, tarla, değirmen, dükkân gibi diğer gayrimenkullerin satışları da yer almaktadır.

Ev satışları belirli bir usule göre gerçekleşmektedir. Öncelikle alıcı ve satıcının isimleri, ikamet adresleri, satılacak olan evin nerde olduğu ve çevresinde nelerin bulunduğu belirtilirdi. Ardından da evin fiziki yapısı hakkında bilgi verilir ve fiyatı belirtilip, satış akti tamamlanırdı. Burada evin fiyatının dışında alıcı, satıcı ve evin komşularının Müslim ya da gayrimüslim olması, sosyal bir gözlem yapmamıza da vesile olmaktadır. Yani ev fiyatları sadece iktisadi veriler sunmamaktadır. Dönemin ekonomik ve sosyal yapısı hakkında da bilgi vermektedir.

Evin fiyatının belirlenmesinde çevresinin ve fiziki yapısının önemli bir rolü bulunmaktadır. Fakat her evin aynı yapıda ve aynı özelliklere sahip olması pek mümkün değildir. Çünkü Osmanlı Devletindeki evler genellikle ana bina ve ona bağlı eklentiler şeklindedir. Günümüzdeki gibi evin kapladığı alanla ilgili rakamsal bir bilgi verilmemektedir. Bu nedenle evleri karşılaştırmada veya kategorize etmede evin bölümleri esas alınmıştır. Bu bildiride, 1670-1698 tarihleri arasında Konya, Harput, Manisa ve Antep şehirlerinde yapılan ev satış verilerinden istifade edilerek mukayeseli bir çalışma amaçlanmıştır. İlgili şehirlerin şer'iyye sicilleri incelenmiş ve hepsi için eş zamanlı bilgilerin bulunduğu bir kesit tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışma 17. yüzyılın son çeyreği ile sınırlandırılmıştır. Bunun yanında benzer özelliklere sahip olan evler kategorize edilerek mümkün olduğunca sağlıklı bir mukayese yapılmaya çalışılmıştır.

İncelenen sancaklardaki ev satışlarında genel olarak akçe ve esedi kuruş ile satış yapılmıştır. 1688-1879 yılları arası kuruş para devri olarak geçmesine rağmen incelenen ev satışlarında hâlâ bir para birliği olmadığı görülmüştür. Biz akçe ve esedi kuruş cinsinden verilen fiyatların hepsini esedi kuruşa çevirerek vermeyi uygun bulduk. Böylece para birliğini sağlayarak okuyuculara kolaylık sağlamayı amaçladık.

1- Ev Satışlarında Dikkat Çeken Hususlar

Ev satışı çeşitli nedenlerle olabilmektedir. İnsanların ihtiyaçlarının ve ekonomik durumlarının değişmesi bunun en önemli nedenlerindedir. Aile bireylerinin sayısının

artması, buna bağlı olarak ev eşyalarındaki çeşitlilik insanların daha büyük ya da daha fonksiyonel bir evde yaşama isteğine neden olmuştur. Evi sadece barınmanın sağlandığı bir yer olarak düşünmemek gerekmektedir. Çünkü ev, ailenin yaşamını sürdürdüğü, sosyalleştiği ve ihtiyaçlarını karşıladıkları bir yapıdır.

Bu yapı içerisinde temel binanın oda, sofa ve havludan oluştuğunu görmekteyiz. Evin mutfak, kiler, eyvan, ahır, samanlık vb. diğer bölümleri eklenti olarak geçmektedir. Ayrıca evin dâhilinde bulunan çeşme, kuyu, karlık ve ağaç gibi ihtiyaç giderici fonksiyonun olması da önemli bir husustur. Her evin birbirinin aynısının olması aynı özelliklere ve görsele sahip olması pek mümkün değildir. Zaten incelenen şehirlerdeki satışlarda ev ve bölümlerin ifadelerinde de farklılıklar mevcuttur.

Konya, Antep ve Manisa'da mülk olarak geçen *ev* tabiri Harput'ta *menzil* olarak geçmektedir. Antep'te odaya *beyt* ve kilere ise *hazine* denilmiştir. Ayrıca çeşme için *maâ-cari*, su kuyusu için *bi'ri-mai*¹ gibi ifadeler kullanılmıştır. Bunun dışında evin konumu belirtilirken, *bir taraftı... mülkü* tabiri sıkça kullanılmakla beraber bunun dışında yön ifadeleri de kullanılmıştır². Evin görseliyle ilgili kiremit örtülü veya toprak örtülü gibi ifadeler sıkça Manisa Şer'iyye Sicilinde geçmektedir. Bu da Manisa'nın coğrafik olarak fazlaca yağış alan bir yer olmasından kaynaklı ortaya çıkan bir durum olabilir.

Satışlar, asaleten veya vekâleten yapılabilmektedir. Satış akidleri Hanefi mezhebine göre yapıldı. Her satışın belirli kural ve kaideleri bulunmaktaydı³. Erkekler tarafından yapılan satışlar dışında kadınların da yapmış olduğu satışlar bulunmaktadır. Ama genel olarak kadın satıcı veya alıcı söz konusu ise vekâletini verdiği akıl ve baliğ bir erkek tarafından işlemi yapıldı. Bunun dışında öksüz ve yetim kalan çocukların vasileri de satış yapabilmektedir.

Müslüman ve gayrimüslim bir kişi alıcı veya satıcı olması fark etmeksizin ev alım satımı aralarında yapabilmekteydi. Konya'da Avak veled-i Sergiz Kayseriye'deki mülkünü Mustafa Beşe'ye satmıştır⁴. Ayrıca bu örnekte mülkün çevresindeki komşularının da zimmi olduğunu görmekteyiz. Bu durum bize mahalle kavramı içinde dini farklılıkların bir önemini olmadığı ve birbirleriyle hoşgörü çerçevesinde yaşadıklarını göstermektedir.

2- Ev Fiyatlarının Belirlenmesi ve Satış Şekilleri

Gayrimenkul yani bir yerden bir yere taşınması mümkün olmayan kıymeti olan mallara verilen isimdir. Ev, tarla, arsa (ev yeri), bağ, bahçe, dükkân gibi gayrimenkul

¹ Ahmet Yarşı, *45 Numaralı Gaziantep Şer'iyye Sicilinin İlk Yüz Sayfası Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (H. 1107/1696), Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2014, s. 175

² Ayşe Yıldırım, *152 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (1092/1681-1682) Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2013, s. 24-25

³ Ali Bardakoğlu, "Beyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 14-17

⁴ Emrah Akbaş, *13 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili (1087-1088/1676-1677) Değerlendirme ve Transkripsiyon*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 132

kapsamına giren mallar ancak satışla aktarılabilir. Evlerin fiyatlarını belirlerken en önemli husus evin bölümleri ve fonksiyonudur. Çünkü satış akdinde evin dışı ve ölçüsü hakkında bilgi verilmemektedir. İkinci önemli husus ise evin çevresinde nelerin olduğudur. İncelenen Şer'iyye Sicillerinde 520 ev satışı tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde evin bölümlerinin geçtiği ve fiyatın verildiği satışlar esas alınmıştır.

İncelediğimiz ev satışları içinde bölümlere göre yaptığımız tasnif şöyledir:

- İki katlı evler
- Müstakil evler
- Birden fazla eklentiden oluşan evler

Osmanlı şehirleşmesi yatay olarak genişlemekte ve caddelere yön vermektedir. Evler, geniş veya dar olması fark etmeyen bir havlu içine inşa edilirdi. Diğer komşu evlerinde havluları bu alana yapışık bir vaziyette şekil alırdı. Ev satışlarında da sınırlar belirlenirken *tarik-i âmm* tabiri boşluğa yani caddeye baktığını ifade ederken *tarik-i has* tabiri çıkmaz sokakta olduğunu ifade etmektedir. Zaten genel olarak Osmanlı mahalleri birbirinden duvarlarla ayrılmıştır⁵. Çıkmaz sokakların ve dar sokakların bulunması sosyal yaşamda pek çok soruna neden olmuştur.

İncelediğimiz dört şehirde de iki katlı evler bulunmaktadır. Bu dönemleri düşünürken hepimizin aklına gelen evin iki katlı olduğudur. Çünkü ziraatla uğraşan bir toplumun hayvanlarının olmaması mümkün değildir. Mutlaka her evin bir ahır bulunur ve bu bölüm evin alt katında samanlıkla birlikte kullanılırdı. Aynı zamanda kışların soğuk geçtiği Harput, Antep ve Konya şehirlerinde ahır ve samanlığın alta olması ısınmada da fayda sağlamaktaydı. Ayrıca evlerin bölümleri günümüzdeki gibi iç içe bir şekilde yapılmadığından odalar arasında bir bağlantı yoktu⁶. İki katlı oda, sofa, ahır/kiler/mutfak, havlusu olan bir ev; Konya'da 24 esedi kuruş⁷, Harput'ta 70 esedi kuruş⁸, Manisa'da 42 esedi kuruş⁹, Antep'te 46 esedi kuruşa¹⁰ satılmıştır¹¹. Burada evlerin özellikleri tam birbirinin aynısı olmasa da fonksiyon olarak birbirine yakın yapılarıdaki evlerdir. Konya'da 24 esedi kuruşa satılan evin iki cephesinin caddeye bakmasına rağmen diğer ev satışlarından düşük olmasının nedeni nafaka için satıldığından dolayıdır. Harput'taki evin fiyatının yüksek olmasının nedeni ise hem merkezde bir mahallede olması hem de alıcının evine bitişik olmasından kaynaklıdır.

⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan 21. Yüzyıla*, (Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 166

⁶ Faroqhi, s. 169

⁷ E. Akbaş, s. 211. Ayrıca Konya evinin fiziki yapısı için bkz, Ruhi Özcan, *17. Yüzyılda Konya'da Mülk Satışları ve Fiyatlar (1640-1665)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1993

⁸ Yavuz Kısa, *H.1091-1092/M. 1680-1681 (s. 125-247) Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2015, s. 139

⁹ A. Yıldırım, *152 Numaralı Manisa*, s. 48

¹⁰ A. Yarşı, *45 Numaralı Gaziantep*, s. 29

¹¹ Bu fiyatları akçe cinsinden hesaplamak için 1 esedi kuruş x 120 akçe formülü kullanılabilir. bkz. Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 808

Yine iki katlı içinde ağaç, çeşme ve kuyu gibi bir unsurunun olması durumunda evin fiyatının arttığını görmekteyiz. Antep'te 1696'da iki oda, mutfak, havlu ve çeşmesi olan bir ev 90 esedi kuruşa satılmıştır¹². 1698'de ise, iki oda, mutfak, kuyu ve havlusu olan bir evin yarı hissesi 53 esedi kuruşa satılmıştır¹³.

Müstakil bir oda, mutfak/ahır/sofa/kenef/odunluk, havlu olan ev satışlarına baktığımızda Harput'ta 15 esedi kuruş¹⁴, Manisa'da 21 esedi kuruş¹⁵, 1696'da Antep'te 24 esedi kuruş¹⁶ iken 1698'de 40 esedi kuruşa¹⁷ yükseliyor. Konya'da böyle bir ev 1670'de 24 esedi kuruş¹⁸, 1673'te 13 esedi kuruş¹⁹, 1676'da 9 esedi kuruşa²⁰ düşüyor. Bakıldığında müstakil evlerde çok yüksek bir fiyat farkının olmadığı görülmektedir. Ancak Konya'daki benzer özelliklerdeki evlerin yıllar içinde neden fiyatlarının düştüğünü anlayamadık. 1673'de 13 esedi kuruşa²¹ satılan evin harabe olmasına rağmen 9 esedi kuruşa satılan evden daha pahalıya satılması dikkat çekicidir.

Birden fazla eklentiden oluşan çok fonksiyonlu evlerin az olsa da sicillerde satışı bulunmaktadır. Fiyat olarak iki katlı evlerden daha yüksek bir miktara satılırlardı. Ayrıca bu evlerin satışlarında takas ve maddi değeri olan maddelerin kullanıldığı da tespit edilmiştir. Manisa'da kiremit örtülü, iki katlı, oda, sofa, ahır, havlu, samanlık ve 3 anbarı olan bir ev 340 esedi kuruşa satılmıştır²². Antep'de 2 katlı üç tarafı oda olan, ahır, eyvan, kuyu ve havlusu olan bir evi babalarının borcu için 300 esedi kuruşa satmışlardır²³. 1698 'de yine Antep'de iki katlı üç oda, mutfak, havlu ve ayrıca bir oda, ahır, havlu ve kuyusu olan ev 400 esedi kuruşa satılmıştır²⁴. İki yıllık bir sürede böyle fonksiyonlu olan evlerin %1 oranında artış göstermesi tabiidir. Konya'da iki katlı iki oda, sofa, tabhane, yazlık ve havlusu olan bir ev 290 esedi kuruş ve bir kara kılıç karşılığı satılmıştır²⁵. Yine Harput'ta iki katlı iki oda, sofa, kış evi, mutfak, ahır, iki eyvan ve havludan oluşan bir 60 esedi kuruş ve vezni belli olmayan pamuk karşılığı satılmıştır²⁶. Konya'da 1673 tarihli bir satışta da bir hatun babalarından kalan evin

¹² A. Yarşı, s. 167

¹³ Betül Çiftçi, *49 Numaralı Antep Şer'iyye Sicilli Değerlendirme ve Transkripsiyonu*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2017, s. 141

¹⁴ Y. Kısa, *Harput Şer'iyye Sicili*, s. 210

¹⁵ A. Yıldırım, *152 Numaralı Manisa*, s. 111

¹⁶ A. Yarşı, s. 80

¹⁷ B. Çiftçi, s. 146

¹⁸ Fatih Küçük, *14 Numaralı Konya Şer'iyye Sicilli Değerlendirme ve Transkripsiyon 1080-81(1669-1670)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2013, s. 139

¹⁹ Ayşe Yürekli Tutar, *16 Numaralı Konya Şer'iyye Sicilli (1083-1083/1672-1673) Değerlendirme ve Transkripsiyon*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 161

²⁰ E. Akbaş, *13 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili*, s. 128

²¹ Metin içinde 1600 akçe olarak geçmektedir. Biz esedi kuruşa çevirdiğimizde 13.33 esedi kuruş çıkmaktadır yuvarlayarak 13 esedi kuruş yazılması tarafımızca uygun bulunmuştur.

²² A. Yıldırım, s. 215-216

²³ A. Yarşı, s. 224

²⁴ B. Çiftçi, *49 Numaralı Antep Şer'iyye Sicilli*, s. 68-69

²⁵ E. Akbaş, *13 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili*, s. 222

²⁶ Y. Kısa, *Harput Şer'iyye Sicili*, s. 128

kendi hissesini kardeşlerine eşya ile takas ederek satmıştır²⁷. Bu dönemde eşya karşılığı veya maddi değeri olan maddelerle satışların olması alıcının parasının yetmemesi sonucunda mı böyle bir yol seçildi yoksa satıcı kendi ihtiyacını gidermek için mi bu teklifi etti bilemiyoruz. Harput'ta 1673 tarihli bir satışta iki katlı bir oda, kış damı, havlu ve kenefi olan bir ev; bir kalamullah, sim raht, kara kılıç, bir kır at, bir müdd buğday ve vezni nâ-malum sabun karşılığında satılmıştır²⁸. Bu satışta nakit para kullanılmaması fiyatı belirlemede güçlük yaratmaktadır. Ancak evin bölümlerine bakıldığında 70-80 esedi kuruş arasında bir fiyata satıldığı tahmin edilmektedir. Fakat para yerine bu maddi değeri olan ürünlerin neden tercih edildiği belirtilmemektedir. Bazı satışlarda bir miktar nakit para ve değerli ürünlerin birlikte ödeme aracı olarak kullanıldığını da rastlanmaktadır. Mesela; Harput'ta bir satışta üç tarafı caddeye bakan iki katlı, oda, sofa, kış evi ve kileri olan ev için 17 esedi kuruş, bir donluk, münevves sof ve üç top acem çiti, üç al çuha kavuk, otuz üç arşın kırmızı dirayı al ve bir rub nehude karşılığında satılmıştır²⁹. Nakit paranın az tutulup diğer maddelere ağırlık verilmesi dikkat çekicidir.

Ev satışlarının borç, nafaka ve mehir bedelini karşılamak için de yapıldığını biliyoruz. Mesela, Antep'te 1698'de bir oda ve havludan oluşan ev 10 esedi kuruşluk borç ile takas edilmiştir³⁰. Burada dikkat çeken iki durum vardır. Birincisi vekil olarak bir kadının seçilmesi ve satışın bu kişi tarafından gerçekleştirilmesidir. İkinci dikkat çeken ise alıcının satılan evle komşu olması yani burada alıcı mülkünü genişletmek ve borcu bu yolla tahsil etmek istemiştir. Manisa'da kiremit örtülü bir oda ve bir miktar havlusu olan ev 13 esedi kuruşa satılmıştır³¹. Harput'ta ise iki katlı oda, sofa, kış evi, kiler, eyvan, ahır ve kenefi olan bir ev yetim kalan çocukların nafakası için takas yoluyla satılmıştır³². Takasın yapıldığı evin sınırları belirtilip bölümleri hakkında bilgi verilmemektedir. Ancak alıcının ekstradan 48 esedi kuruş vermesi takasın yapıldığı evlerin birbirine denk olmadığını göstermektedir. Mihr olarak verilen veya takas edilen 1698 tarihli Antep'te gerçekleşen bir satışta evin sınırları belirtilmekte fakat bölümleri hakkında bilgi verilmemektedir³³. Mihr-i müeccel olarak verilen bu ev 15 esedi kuruşluk bedel karşılığı verilmiştir. 15 esedi kuruş miktarı bize takas edilen evin fazla büyük olmadığını göstermektedir.

Borç ve takas yoluyla satılan evlerde, satıcı para karşılığı evini alıcıya bırakmamaktadır var olan borcun tahsili için satışlar gerçekleşmektedir. Böyle bir durumun söz konusu olması bey' bi'l-vefa (istiğlal) yani evin borca karşılık rehin bırakılması anlamına gelmekteydi³⁴. Bizim incelediğimiz satışlarda para verilip

²⁷ A. Yürekli Tutar, *16 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili*, s. 341

²⁸ Bekir Koçlar, *362 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili H. 1082-1083 (M. 1671-1673)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 1990, s. 204

²⁹ Y. Kısa, s. 201

³⁰ B. Çiftçi, s. 186

³¹ A. Yıldırım, *152 Numaralı Manisa*, s. 193

³² Y. Kısa, *Harput Şer'iyeye Sicili*, s. 150

³³ B. Çiftçi, s. 242-243

³⁴ Ali Bardakoğlu, "Bey", s. 19

karşılığında ev, ipotek ya da rehin bırakılarak satılmamaktaydı. Geçmişte verilen borcun tahsiline karşılık satışlar yapılmaktaydı.

Aile bireyleri veya komşular arasında ev alım-satımı yapıldığı gözlenmiştir. Özellikle ev hissesi satışları, ev mübadeleleri aile fertleri arasında gerçekleşirken komşularla daha çok ev yerini büyümeye yönelik satışlar yapılmıştır. Çünkü Türk aile yapısında aile çocuklarının yanlarından mecburi bir sebep yok ise ayrılmasını istememektedir. Komşusunun evini alarak hem daha büyük bir alana sahip olacak hem de çocuğunun evlenmesi durumunda onlara barınacakları bir mekân vermiş olacaktır. Manisa’da iki katlı kiremit örtülü oda, sofa, ahır, havlu, saman damı, üç adet ambarı olan bir ev, 340 esedi kuruşa komşuları tarafından satın alınmıştır³⁵. Burada evin kiremit örtülü olması ve evin sınırından birinin alıcı olması fiyatı etkilemiştir. Çünkü evin fonksiyonuna bakıldığında ve diğer fiyatlarla karşılaştırıldığında verilen fiyatın fazla olduğu dikkat çekmektedir. Mesela yine Konya’da komşunun aldığı bir evin iki tabhane, ahır ve havludan oluştuğu belirtilmiştir³⁶. 58 esedi kuruşa satılan bu evin de fonksiyonun yetersiz olması söylediklerimizi desteklemektedir. Daha önce borç karşılığı verilen evlerde söylediğimiz 10 veya 15 kuruşluk evlerin komşu alımlarında 50 kuruş ve üstüne satıldığı görülmektedir. Tabii ki tamamen aynı olmasalar da arada fiyat farkı olduğu kesindir. Bunlara ilaveten bir de yine aynı tarihlerde Konya’da iki katlı tabhane, sofa, oda, samanlık ve iki havludan oluşan ve içindeki eşyaların da dahil edilerek satışı yapılmıştır³⁷. Dahil edilen eşyalar içerisinde kazan, tepsi, el leğeni, tencere, sahan, kilim vb. eşyalar toplamda 30 esedi kuruşa komşularına satılmıştır. Bu satışla diğer iki satış karşılaştırıldığında diğer satışlardaki fiyatların fazla olduğu tekrar anlaşılmaktadır.

Ev hisse satışlarında aile bireylerinin kendi aralarında hisselerini birbirlerine satarak mülkiyet tek elde tutulmaktadır. Ayrıca hisse sahipleri ortak kararla evi bir başkasına da satabilmekteydi. Yine kendi hisseleri olan evin bölümü tek olarak satılabilir. Antep’te iki katlı oda, mutfak, kuyu ve havludan oluşan evin varislerinden biri yarı hissesini eniştesine 53 kuruşa satmıştır³⁸. Yarı hissenin de diğer kız kardeşte olması mülkiyetin bir elde toplandığını göstermektedir. Konya’da yapılan bir ev hissesi satışında da kardeşler ortak kararla hisselerini satmışlardır³⁹. Bu satışta kişilerin hisseleri yani onlara düşen evin bölümleri zikredilmekte ayrıca verilecek olan bedel de verilmektedir. Böylece daha sonra satış bedeli üzerinden bir sorun çıkması engellenmiştir. Yine Konya’da bir babanın daha hayattayken oğluna evinin yarı hissesini sattığı görülmektedir⁴⁰. Babanın neden böyle bir satışta bulunduğu belirtilmemiştir. Kendisine bakması karşılığı mı yoksa başka bir sebeple mi yapıldığı bilinmemektedir. Çünkü bu mülke sınır iki mülkü daha bulunduğu zikredilmektedir. Özellikle hisseli satışlarda satıcının birden fazla kişiden oluştuğu bilinmektedir.

³⁵ A. Yıldırım, *152 Numaralı Manisa*, s. 215-216

³⁶ E. Akbaş, *13 Numaralı Konya Şer’iye Sicili*, s. 189

³⁷ E. Akbaş, s. 202

³⁸ B. Çiftçi, *49 Numaralı Antep Şer’iye Sicili*, s. 141

³⁹ E. Akbaş, s. 193

⁴⁰ E. Akbaş, s. 242

Ancak birden fazla kişinin alıcı durumunda olduğu satışlara rastlamak nadir bir durumdur⁴¹.

Ev mübadelesi ise, kişiler arasında evlerin değiştirilmesidir. İncelediğimiz dönemler içerisinde Konya'da 1677 tarihli iki satışın ev mübadelesi tarzında yapıldığı görülmüştür. İlk satışta aynı mahallede bulunan ve benzer özelliklerdeki evler baba ve oğlu arasında değiştirilmiştir⁴². Diğer mübadele olayında ise aile bireyi olamayan alıcı ve satıcının yıllar önce yapmış oldukları satışa ek olarak oda ve havlu da ilave edilmiştir⁴³. Karşılığında 7 esedi kuruş ve alıcının başka bir mahalde bulunan bağı değiştirilmiştir. Mübadelelerde de eğer değiştirilecek olan mülkler birbirine denk değilse nakit ödemenin de yapıldığı anlaşılmaktadır.

Müzayede veya açık arttırma yoluyla satılan evler de bulunmaktadır. Bu evlerin bu yolla satılmasındaki amaç, ev için verilecek en yüksek fiyatı bulmak ve satışın resmen belgelenmesini sağlamaktır⁴⁴. İncelediğimiz satışlarda, çoğunlukla zaruret-i nafaka veya zaruret-i deyn (borç) için müzayede yoluyla satışlar yapılmıştır. Manisa ve Harput'ta bu yolla satışlar yapılmayıp, Konya ve Antep'te incelenen dönemlerde bu yolla satışlar mevcuttur.

Mülk satışlarında hibe edilerek yani bir bedel alınmadan yapılan satışlarda bulunmaktadır. Bu satışlar bağ, bahçe, tarla veya hayvan hibesi olabileceği gibi ev hibesi de yapılmaktaydı. Mihre karşılık veya bir aile bireyine hibe yapıldığı görülmüştür. Evin tamamı ya da bir bölümü hibe olarak verilmiştir. İncelediğimiz dört şehirde de hibe yoluyla yapılmış satışlar bulunmaktadır.

Bunlar dışında aile bireyleri arasında sebep belirtilmeden yapılan satışlar da bulunmaktadır. Özellikle Manisa'da eşler arasında yapılan satışlarda alıcının kadın, satıcının erkek olması bu satışların mehir bedeli olup olmadığı düşündürmektedir⁴⁵. Fakat sınırları, bölümleri ve fiyatın belli olduğu satışlarda sebep belirtilmemiştir. Antep'te yapılan bir satış da kardeşler arasında geçmektedir⁴⁶. Bu satışta ölçü birimleri ve yön belirteçleri kullanılarak ev tarif edilmiştir. Gerçek bir alım-satımın olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü belirtilen sınırlar ve bölümlere bakıldığında evin gerçek fiyatına satıldığı görülmektedir.

Tablo 1. Tiplerine ve Yıllara Göre Ev Fiyatları

Ev Tipi	Konya	Manisa	Antep	Harput
2 katlı ve çok eklentili evler (Büyük ev)	183 esedi kuruş (1670) ⁴⁷	340 esedi kuruş (1681) ⁵¹	200 kuruş (1696) ⁵²	100 esedi kuruş +kara kılıç+eyer+bir

⁴¹ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, (Çev. Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 186

⁴² E. Akbaş, *13 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili*, s. 183

⁴³ E. Akbaş, s. 256

⁴⁴ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 212

⁴⁵ A. Yıldırım, *152 Numaralı Manisa*, s. 41-42

⁴⁶ B. Çiftçi, *49 Numaralı Antep Şer'iyeye Sicili*, s. 104

⁴⁷ F. Küçük, *14 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili*, s. 82

⁵¹ A. Yıldırım, s.215

⁵² A. Yarış, *45 Numaralı Gaziantep*, s. 175

	22.400 akçe (187 esedi kuruş/1673) ⁴⁸ 50 esedi kuruş (1676) ⁴⁹ 50,5 kuruş (1682) ⁵⁰		117 kuruş (1697) ⁵³ 400 kuruş (1698) ⁵⁴	miktar pamuk ve sabun (1671) ⁵⁵ 70 esedi kuruş (1681) ⁵⁶ 150 esedi kuruş (1691) ⁵⁷
Tek katlı veya eklentisi olmayan evler (Küçük ev)	10 esedi kuruş (1670) ⁵⁸ 1600 akçe (13 esedi kuruş/1672) ⁵⁹ 9 esedi kuruş (1676) ⁶⁰ 15 kuruş (1681) ⁶¹	13 esedi kuruş (1681) ⁶²	24 esedi kuruş (1696) ⁶³ 15 kuruş (1697) ⁶⁴ 10 kuruş (1698) ⁶⁵	
Tek katlı veya iki katlı birkaç eklentiden oluşan evler (Standart ev)	24 esedi kuruş (1670) ⁶⁶ 53 esedi kuruş (1672) ⁶⁷ 22 esedi kuruş (1677) ⁶⁸ 40 kuruş (1681) ⁶⁹	42 esedi kuruş (1681) ⁷⁰	46 kuruş (1696) ⁷¹ 48 kuruş (1697) ⁷² 42 kuruş (1698) ⁷³	70 esedi kuruş (1673) ⁷⁴ 36 esedi kuruş (1681) ⁷⁵ 50 esedi kuruş (1691) ⁷⁶

⁴⁸ A. Yürekli Tutar, *16 Numaralı Konya Şer'iyeh Sicili*, s. 341

⁴⁹ E. Akbaş, s. 141

⁵⁰ Ömer Büberci, *1681-1682 Tarihlerinde Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (26 Numaralı Konya Şer'iyeh Siciline Göre)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017, s. 69

⁵³ Bahar Candan, *47 Numaralı Gaziantep Şer'iyeh Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (126-267. Sayfalar Arası)*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, Ekim, 2018, s. 198

⁵⁴ B. Çiftçi, *49 Numaralı Antep Şer'iyeh Sicilli*, s. 68

⁵⁵ Bekir Koçlar, *362 Numaralı Harput Şer'iyeh Sicili*, s. 146

⁵⁶ H. Ş. S., 38244-VI, 118/b. 1

⁵⁷ Erdiñ Gülcü, *1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harput Şer'iyeh Sicili*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 1993, s. 169

⁵⁸ F. Küçük, *14 Numaralı Konya Şer'iyeh Sicilli*, s. 95

⁵⁹ A. Yürekli Tutar, *16 Numaralı Konya Şer'iyeh Sicili*, s. 161

⁶⁰ E. Akbaş, *13 Numaralı Konya Şer'iyeh Sicili*, s. 128

⁶¹ Ömer Büberci, *Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 68

⁶² A. Yıldırım, s. 193

⁶³ A. Yarşı, *45 Numaralı Gaziantep*, s. 84

⁶⁴ Bahar Candan, *47 Numaralı Gaziantep Şer'iyeh Sicili*, s. 88

⁶⁵ B. Çiftçi, s. 186

⁶⁶ F. Küçük, s. 139

⁶⁷ A. Yürekli Tutar, s. 215

⁶⁸ E. Akbaş, s.191

⁶⁹ Ö. Büberci, s. 68

⁷⁰ A. Yıldırım, s. 48

⁷¹ A. Yarşı, s. 29

⁷² B. Candan, s. 71

⁷³ B. Çiftçi, s. 52

⁷⁴ B. Koçlar, s. 320

⁷⁵ H. Ş. S., 38244-VI, 120/b. 1

⁷⁶ E. Güler, s. 140

3- Satışlarda Kullanılan Para Birimleri ve Maddi Değeri Olan Ürünler

Gayrimenkul olarak tabir ettiğimiz ev, dükkân, bağ, tarla, arsa gibi taşınmazların belirli bir fiyatı yoktur. Yani özellikleri tarif edilerek devlet tarafından bir fiyat konulmamıştır. 1688-1879 tarihleri arasında artık Osmanlı Devleti kuruluşuna devrine girmiştir. Ancak incelediğimiz dönemler bu devre geçiş dönemi olduğu için para biriminde bir birlik yoktur. Günümüzde de farklı bir para birimine geçildiğinde birkaç yıl bir önceki para birimi kullanılmaya devam etmektedir. Bu normal bir durumdur. Zira paranın basımı, yayılması ve eski paranın toplanmasının belirli bir süre aldığını biliyoruz. 16. yüzyılın son yirmi beş yılında meydana gelen ekonomik ve sosyal olaylar fiyatların 3-4 misli artmasına neden olmuştur⁷⁷. Kullanılan para biriminin değerini kaybetmesi ve piyasada dolaşan yabancı kaynaklı paralar alım-satımda belirli bir dengenin olmamasına neden olmuştur. Özellikle mülk satışlarında narhın olmaması farklı ev tiplerine farklı fiyatların verilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle ev tipleri ve fiyatları arasında bir benzerliğin olmadığı gözlenmiştir. Tabii insanlar bir evi ne kadar sürede satabilmekteydi, pazarlık esnasında neler yapıldığı ve mecburi satımlarda daha alt bir fiyata kaliteli bir evin nasıl satılması sorularına şer'iyye sicillerine bakarak cevap bulamamaktayız.

Satışlarda genel olarak esedi kuruluşu kullanılmakla birlikte akçe cinsinden yapılan satışlarda mevcuttur. Satışlar içerisinde hem esedi kuruluşu hem de kuruluş ifadelerinin olması bizi yanıltmamalıdır. Çünkü bu dönemde basılan kuruluşlar ya da kullanılan kuruluş ifadeleri aslında esedilere denk gelmekteydi⁷⁸. 1660'dan sonra bir esedi kuruluşu 100 akçe üzerinde seyretmiştir⁷⁹. Bizim incelediğimiz 17. yüzyılın son çeyreğinde genel olarak bir esedi kuruluşun 120 akçeden hesaplandığını bilmekteyiz⁸⁰. İncelenen şehirlerin şer'iyye sicillerinde yalnız on adet satışta akçe cinsinden fiyat geçmiş olup, bunlarda zikredilen kurala göre esedi kuruluşuna çevrilmiştir.

Ev satışlarında para dışında diğer maddi değeri olan ürünlerinde kullanıldığını ifade etmiştik. İncelenen şehirlerden Harput ve Konya'da yapılan satışlarda böyle durumlara rastlanmıştır. Bu iki şehirde de esedi kuruluşu cinsinden nakit paraya ek olarak diğer ürünler istenmiştir. Tarımsal ürünlerinde kullanıldığı satışlarda miktarın belirtilmemesi evin tam olarak fiyatını belirleyemememize neden olmuştur. Harput'ta iki satışta pamuk⁸¹, Konya'da da iki satışta buğday⁸² istenmiştir. Bunlar dışında Konya'da kara kılıç istenirken⁸³, Harput'ta sim hançer, bargir, kara kılıç ve kıymetli dokuma ürünlerinin⁸⁴ olduğu satışlar yapılmıştır. 17. yüzyılda vadeli olarak yani taksitlendirme usulüyle ev satışlarının yapıldığı bilinmektedir⁸⁵. Ancak bizim

⁷⁷ Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, c. XXXIV, S.136, Ekim, 1970, s. 561

⁷⁸ M. Öztürk, "Osmanlı Para Tarihi", s. 809

⁷⁹ M. Öztürk, s. 808

⁸⁰ Ömer Düzbakar, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 42

⁸¹ Y. Kısa, *Harput Şer'iyye Sicili*, s. 128-153

⁸² E. Akbaş, *13 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili*, s. 125, 165

⁸³ E. Akbaş, s. 222

⁸⁴ Y. Kısa, s. 146-175-200-201

⁸⁵ Ömer Düzbakar, *Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat*, s. 44

incelediğimiz şehirlerde bu durum yoktur. Sadece Konya’da bir satışta evin teslim tarihinin ne zaman olacağı belirtilmiştir⁸⁶.

Evlerin fiyatları ve satış usulleri belirlendikten sonra akla herhangi bir görevlinin maaşıyla ne kadar sürede ev alabileceği sorusu gelmektedir. Bu konuyu dikkate alarak bazı görevlilerin maaşlarına göre tek katlı ve iki katlı bir evi kaç yılda alabileceği tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2: Ev Fiyatları ve Maaşlar

Görevi	Maaşı (akçe) ⁸⁷	İki katlı 150 esedi kuruş değerinde bir evin kaç yıllık maaşla alınabileceği	Tek katlı 70 esedi kuruş değerinde bir evin kaç yıllık maaşla alınabileceği
İmam	3 ⁸⁸ -5 ⁸⁹	16-10	7-5
Mütevelli	10 ⁹⁰	5	2
Muallim	10 ⁹¹ -4 ⁹²	5-12	2-6
Cabi	2 ⁹³ -4 ⁹⁴	25-13	12-6
Müezzin	5 ⁹⁵	10	5
Kethüdayeri	15 ⁹⁶	3	1.5
Ferraş/ Loğkeş	2 ⁹⁷	25	12

Bunlar dışında kent kadınlarının 150-200 akçe arasında yevmiye aldıkları bilinmektedir⁹⁸. Böyle yüksek maaşlı görevlerdeki kişilerin kolaylıkla çok büyük veya küçük bir ev alabileceği söylenebilir.

Sonuç

Gayrimenkul satışları içerisinde en önemli ve dikkat çeken ev satışlarıdır. Özellikle evin fonksiyonu, alıcı-satıcının kim olduğu, çevresinde nelerin bulunduğu ve son olarak ortaya çıkan fiyat neden önemli olduğunu göstermektedir. Evi kadın bazında düşününce fonksiyonlarının ne kadar önemli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Çünkü bir kadın için evin büyük ve işlevsel olması yaşamını ve düzenini daha iyi idare etmesine neden olacaktır. Evin içinde kuyusu veya çeşmesi varsa yaşam

⁸⁶ B. Çiftçi, *49 Numaralı Antep Şer'iyye Sicilli*, s. 69

⁸⁷ Hesaplamalar akçe değerindeki yevmiyelerin yıla ve esedi kuruş çevrilmesiyle yapılmıştır.

⁸⁸ H. Ş. S. 38244-VI, 16/b. 1; Enver Çakar- Celalettin Uzun, *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elâzığ 2017, s. 45

⁸⁹ Hediye Önderoğlu, *154 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1095 -1096/1684 -1685)*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015, s. 165

⁹⁰ A. Yürekli Tutar, s. 400

⁹¹ Enver Çakar- Celalettin Uzun, s. 54

⁹² H. Önderoğlu, s. 67

⁹³ Enver Çakar- Celalettin Uzun, s. 92

⁹⁴ F. Küçük, s. 400

⁹⁵ A. Yürekli Tutar, s. 424

⁹⁶ A. Yürekli Tutar, s. 406

⁹⁷ Enver Çakar- Celalettin Uzun, s. 92; B. Çiftçi, s. 563

⁹⁸ Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 24. Baskı, İstanbul 2017, s. 174

daha kolaylaşmaktadır. Aynı şekilde havlu da diğer önemli husustur. Dış dünyayla insanlar arasına konan en güzel alanın havlular olduğunu söyleyebiliriz. Kendi özel alanları içerisinde hem açık havanın bulunması hem de varsa ağaç, çeşme veya kuyunun olması buranın aynı zamanda sosyal bir alan olarak kullanıldığını da göstermektedir.

Ancak farklı coğrafyalarda ve farklı iklim türlerinde bulunan şehirlerdeki evlerin aynı olması mümkün değildir. Bu nedenle birbirine benzeyen evlerin tanıtımı ve fiyatları verilmiştir. Evlerin bölümleri, kullanılan ifadelerdeki farklılıklar açıklanmıştır. Fiyatlardaki farklılıkların sebepleri ve satışlarda kullanılan uygulamalara da açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Küçük bir evin oda, sofa/mutfak, ahır ve havludan oluştuğunu bu çalışma sonucunda söyleyebiliriz. Büyük evlerin ise, bölümlerini arttırmak, coğrafyaya ve iklime göre yeni bölümler koymak mümkündür. Fiyat olarak da küçük bir evin 10-15 esedi kuruş arasında fiyatlandırıldığı, büyük evlerin ise fonksiyon ve konumuna göre 100 esedi kuruş ve üstüne satıldığını görmekteyiz. Bu çalışmada dikkat çeken bir husus Harput'ta küçük ev tipinin fazla olmamasıdır. Bu durum çok emin olmamakla birlikte ailelerinin evlense de çocukları ve onların ailesi ile birlikte yaşamayı tercih ettikleri bir geleneğin olması ile açıklanabilir.

Ev satışlarının veya gayrimenkul satışları ekonomik veriler ışığında sosyal yaşama dair bilgiler de vermektedir. Bu tür araştırmaların ev eşyalarının fiyatları ile zenginleştirilmesi halinde daha anlamlı sosyal ve iktisadi sonuçlara ulaşılabileceği muhakkaktır.

Kaynakça

1- Arşiv Kaynakları

Ankara İlahiyat Fakültesi Şer'iyye Sicilleri Kataloğu

HŞS, 38244-VI, 118/b.1, 120/b. 1

2- Araştırma-İnceleme Eserler

AKBAŞ, Emrah; *13 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili (1087-1088/1676-1677) Değerlendirme ve Transkripsiyon*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018

BARDAKOĞLU, Ali; "Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992

BÜBERCİ, Ömer; *1681-1682 Tarihlerinde Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (26 Numaralı Konya Şer'iyeye Siciline Göre)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017

CANDAN, Bahar; *47 Numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (126- 267. Sayfalar Arası)*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep Ekim, 2018

ÇAKAR, Enver-Celalettin Uzun; *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elâzığ 2017

ÇİFTÇİ, Betül; *49 Numaralı Antep Şeriyeye Sicilli Değerlendirme ve Transkripsiyonu*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2017

DÜZBAKAR, Ömer; *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

FAROQHİ, Suraiya; *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan 21. Yüzyıla*, Çeviren: Elif Kılıç, Tarih Vakıf Yurt Yayınları, İstanbul 1997

FAROQHİ, Suraiya; *Orta Halli Osmanlılar*, Çeviren: Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009

GÜLCÜ, Erdinç; *1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 1993

İNALCIK, Halil; *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 24. Baskı, İstanbul 2017

KISA, Yavuz; *H.1091-1092/M. 1680-1681 (s. 125-247) Tarihli Harput Şeriyeye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2015

KOÇLAR, Bekir; *362 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili H. 1082-1083 (M. 1671-1673)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 1990

KÜÇÜK, Fatih; *14 Numaralı Konya Şeriyeye Sicili Değerlendirme ve Transkripsiyon 1080-81(1669-1670)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013

BARKAN, Ömer Lütfi; "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bellekten*, c. XXXIV, S.136, Ekim 1970

ÖNDEROĞLU, Hediye; *154 Numaralı Manisa Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1095 -1096/1684 -1685)*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015

ÖZCAN, Ruhi; *17. Yüzyılda Konya'da Mülk Satışları ve Fiyatlar (1640-1665)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1993.

ÖZTÜRK, Mustafa; "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

YARŞI, Ahmet; *45 Numaralı Gaziantep Şeriyeye Sicilinin İlk Yüz Sayfası Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1107/1696)*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2014

YILDIRIM, Ayşe; *152 Numaralı Manisa Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1092/1681-1682)* Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2013

YÜREKLİ Tutar, Ayşe; *16 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili (1083-1083/1672-1673) Değerlendirme ve Transkripsiyon*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018

OSMANLI GİRİTİNDE VAKIF KÖYLER

Vakıf Villages in the Ottoman's Crete

NURİ ADIYEKE*

Özet

Girit adası fethedildikten sonra 1650, 1670 ve 1705 yıllarında üç kez tahrir edildi. Binden fazla olan köylerin çok büyük bir kısmı çeşitli has ve zeametlere bırakıldı. Daha az sayıdaki köyler ise çeşitli vakıflara tahsis edildi. Son olarak az sayıdaki köy, Girit savaşlarında yararlılık gösteren yöneticilere temlik olarak verildi. Bu temlik köylerin bir kısmı da daha sonraki tarihlerde vakfa dönüştürüldü.

Tapu tahrir defterlerinde vakıf köylerinin genel görünümü şu şekildedir. Resmo sancağı; Resmo'nun vakıflar açısından zengin olduğu görülmektedir. Sultan İbrahim Camisi vakfı 5 köy; Valide Sultan Camisi vakfı 4 köy; Hüseyin Paşa Camisi vakfı 4 köy; Musa Paşa Camisi vakfı 2 köy; Abdülkadir Geylani Camisi ve imareti vakfı 6 köy; Muharrir Ahmet Efendi Mescidi vakfı ve Defterdar Ahmet Paşa Çeşmesi vakfına da birer köy hasredilmiştir. Resmo sancağında toplam 23 köy vakıf köyüdür. Hanya'ya bağlı vakıf köylerinde durum şöyledir; Haremeyn vakfı (İsfakiye köyleri) 11 köy; Vezir Hüseyin Paşa evkafı 8 köy; Sultan İbrahim Camisi vakfı ve Yusuf Paşa Camisi vakıfları birer köydür. Hanya'ya bağlı vakıf köy sayısı da 21'dir. Kandiye sancağı Vakıf köyleri ise; Sultan İbrahim Camisi vakfı / 1; Valide Sultan Camisi vakfı / 1; Sofu Mehmet Paşa Camisi vakfı / 3 köydür. Kandiye sancağı toplam vakıf köyü sayısı 5'tir.

Tapu tahrir defterlerindeki vakıf köyler yazılırken Haremeyn evkafı köyleri farklı bir şekilde yazılmıştır. İsfakiye kayıtları genel yazımdan tamamen farklıdır. "*Vakf-ı Haremeynü'ş-Şerifeyn*" kaydı altındaki 11 tane köyün yazımında servet hiç yazılmamıştır, sadece kişilerin isimleri yazılmıştır. Servetin Haremeyn evkafına ait olduğu düşünülürse bu şekildeki yazımın amacı anlaşılabilir. On bir köyün altında sadece tek yekün vardır. Farklı kayıtlardan, bu köylerin ve nahiyenin aşarı, yaylak ve kışlak vergileri, iskele gümrüğü ve diğer bütün vergileri bu vakfa bırakılmıştır. Bu keyfiyet 19 yüzyıl düzenlemeleri çerçevesinde de bu şekliyle devam etmiştir. Diğer köylerin tahriri ise normal has ve temlik köylerinden hiçbir farklılık göstermeden yazılmıştır.

Toplam vakıf köylerinin 20 tanesi cami, 14 tanesi cami ve imarethane, 11 tanesi Haremeyn, 1 tane mescit ve 1 tane çeşme için vakfedilmiştir. Toplam 49 tane vakıf köyünün %90'ı Hanya ve Resmo sancaklarındadır. İlk sayımlarda Estiye'de vakıf köyü yoktur. Buradan şu sonucu çıkarabiliriz ki ilk etapta kurulan vakıf köylerin %90'ı Girit savaşları sürerken egemenliğin ilk dönemlerinde oluşturulmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi; Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, nuri.adiyeke@edu.tr

Girit adasının fethinden hemen sonra yapılan bu vakıf kurma süreci zaman içinde devam etmiştir. Bu sürecin tamamlayıcısı olarak önemli Osmanlı yöneticilerine verilen temlik köylerin bir müddet sonra bu kişilerin ahfadınca vakfa dönüştürüldüğü görülmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde Girit eyaletinde bulunan binin biraz üzerindeki köyün 93 tanesi vakıf köyü olmuştur. Başka bir deyişle toplam köylerin yaklaşık %8,5'i vakıf köyü idi. İki asır süresince adadaki vakıf köy sayısı neredeyse iki katına çıkmıştır.

Son olarak bu vakıflar tıpkı öteki vakıflar gibi Lozan Anlaşması çerçevesinde tasfiye edilmişlerdir.

Bildirimizde, Girit'te çeşitli amaçlara yönelik olarak ayrılan emlakın içinden sadece vakıf köyleri incelenecektir. Girit'teki vakıflara bırakılan köylerin hukuksal konumları, ekonomik açıdan diğer köylerle karşılaştırılması ve diğer benzeri hususlar tarihsel süreç içinde incelenecektir. Bildirimizde temel kaynaklar; Tapu Tahrir Defterleri kayıtları ve der kenarları, Girit Sicilleri ile Mübadele ile Türkiye'ye getirilen Evkaf Defterlerinden izlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Girit, vakıf, tahrir.

Abstract

After the island of Crete was conquered, three censuses took place in 1650, 1670 and 1705. A large proportion of more than a thousand parts of the villages was allocated to various has and feoffs. Fewer villages were allocated to various vakıfs. Finally, a small number of villages were attributed to the administrators, who were beneficial in the wars of Crete. Some of these villages were converted into foundations in later dates.

The general outlook of vakıf villages in land registry books is as follows. The sanjak of Rethymno; it is observed that Rethymno is rich in terms of vakıfs. Vakf of Sultan İbrahim Mosque has 5 villages; Vakf of Valide Sultan Mosque has 4 villages; Vakf of Hüseyin Pasha Mosque has 4 villages; Vakf of Musa Pasha Mosque has 2 villages; Vakf of Abdülkadir Geylani Mosque and imaret has 6 villages; Vakf of Writer Ahmet Efendi Mosque and Defterdar Ahmet Pasha have 1 village. 23 villages are acknowledged as vakıf villages in total in the sanjak of Rethymno. The outlook of the vakıf villages of Chania is as follows; Haremeyn Vakfı (İsfakiye villages) has 11 villages; Vakf of Vezir Hüseyin Pasha pious has 8 villages; Vakf of Sultan İbrahim Mosque and Vakf of Yusuf Paşa Mosque have 1 village. There are 21 foundation villages within Chania. The foundation villages of Heraklion are as follows; Vakf of Sultan İbrahim Mosque has 1 village; Vakf of Valide Sultan Mosque has 1 village; Vakf of Sofu Mehmet Pasha Mosque has 3 villages. The total number of vakıf villages in the province of Heraklion is 5.

While registering the vakıf villages in the land registry books, the villages of Haremeyn homeland were written differently. İsfakiye records are completely different from general writing as well. When registering 11 villages under the registry of "Vakf-ı Haremeynü'ş-Şerifeyn", no fortune was written, only the names of the persons were written. Considering that the fortune belongs to Haremeyn

foundation, the purpose of this registry can be understood. Only a single sum was specified at the bottom of eleven villages. As it was understood from the other records, the tithes of the villages, summer and winter taxes, pier customs and all other taxes were allocated to this foundation. This state of affairs continued in this way within the framework of the 19th century regulations. However, the registry of the other villages was completed without distinguishing the normal property and assignment villages.

Out of all vakıf villages, 20 were devoted for mosques, 14 for mosques and almshouse, 11 for Haremeyn, 1 for small mosque and 1 for fountain. 90% of the 49 foundation villages are located in Chania and Rethymno. In the first census, there is no vakıf village in Estiye. Here, we can understand that 90% of the vakıf villages established in the first phase were formed within the first periods of sovereignty during the Cretan wars.

The process of establishing foundations, which took place rapidly after the conquest of Crete, continued over time. As a complement to this process, it is comprehended that the villages assigned to the significant Ottoman administrators were transformed into a foundation by descents of these people after a while. In the 19th-century, 93 of the villages in the province of Crete were transformed to vakıf villages. In other words, 8,5% of the total villages were allocated to the vakıfs. In two centuries, the number of vakıf villages on the island has doubled. Finally, these vakıfs were liquidated just like other foundations in the framework of the Lausanne Treaty.

In this paper, only the vakıf villages will be examined among the property reserved for various purposes in Crete. The legal status of the villages allocated to the vakıfs in Crete, their economic comparison with other villages and other similar issues will be reviewed in the historical process as well. The basic sources used in our declaration are as follows; Land Registry Books and postscripts, Crete Registries and Foundations Registries that were brought to Turkey after the Exchange.

Key Words: Ottoman, Crete, waqf, counting.

Giriş

Sosyal devlet olgusunun henüz olmadığı dönemlerde günümüzün sosyal hizmet sunumları bağımsız bir kurum olan vakıflar eliyle yapılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu için de durum böyleydi. Osmanlı vakıf kuruluş ve şekillenmesini İslami kurallara göre düzenlemişti. Bu çerçevede başta dini mekanların ve diğer topluma hizmet amaçlı binaların yapımı ve hayatlarını devam ettirmesi için çok sayıda vakıf kurulmuştur.

Vakıf en genel şekliyle; gelir getiren bir servetin sonsuza kadar bir hayır işine hapsedilmesidir. Bunun bir uzantısı olarak vakıf kurucusunun bu serveti bir yere bağlayabilmesi için bu servetin kendi mülkiyetinde olması zorunluluğu vardır. Osmanlı padişahları, valide sultanlar ve üst düzey devlet yöneticileri konumları gereği yeni fethedilen memleketlerde devletin olması gereken toprakları doğrudan vakıflara kaydedebiliyorlardı. Bu çerçevede Osmanlı topraklarındaki birçok köy bütün olarak belli vakıflara kaydedilerek, vakıf köyleri oluşturulmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in binlerce vakıf köyünü miriye geçirmesi bu durumun eski tarihlerden beri oldukça

yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Sayıları bilinmese de 16., 17. ve 18. yüzyıllarda da birçok köyün vakıf köyü olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Girit adası Osmanlı topraklarına 17. yüzyılın ortasında katıldı. Adada baştan itibaren çok sayıda vakıf kurulduğu görülmektedir. Bu vakıflara birçok gayri menkul, servet aktarıldı. Vakıflara aktarılan servet kimi zaman bir toprak parçası, bir zeytinlik kimi zaman kentlerdeki ev, dükkân ve benzeri gelir getiren gayri menkuller idi. Bazen de bütün bir köyün bir vakfa tahsis edilmesi söz konusu idi. Bazen bir vakfa köyün bütünü değil de bir kısım geliri tahsis olunuyordu. Örneğin 19 Cemaziye’l-Evvel 1062 [M. 28 Nisan 1652] tarihli bir düzenleme ile Pedye nahiyesine bağlı Voni karyesinin toplam 66.690 akçe olan gelirinin yalnız 20.000 akçesi Tekye-i Hacı Bektaş Veli vakfına tahsis edilerek “*bakisinin sadır olan hatt-ı hümayun mucibince has olarak zapt edilmesi*” ferman olunmuştur¹. Bu tür uygulamaların farklı tarihlerde ve coğrafyalarda uygulandığını söyleyebiliriz². Bir başka uygulama da belirli mukataaların vakıf olarak tahsis edilmesiydi. Örneğin, 18. yüzyıl başlarında Kandiyeye’deki Sultan Mehmet Camisi kandil vakıfları, Valide Sultan Camisi vakfı, Muharrir Mehmet Efendi Mescidi vakfı ve Defterdar Ahmet Paşa çeşmesi vakıfları için belirli köylerdeki zeytinyağı mukataası gelirleri vakfedilmiştir³. Zamanla bu mukataaların genişleyerek bütün köyün vakfa aktarıldığı da oluyordu.

Çalışmamızda sadece vakfedilen köyleri inceledik. Bu köylerin büyüklükleri, iktisadi şekillenmeleri ve değişimlerinin tespiti şüphesiz ilginç olacaktır fakat bu problematikler çalışmamızın dışında tutuldu.

Osmanlı Girit’i vakıf köyleri hakkında üç tür kaynak veri sunmaktadır. Birincisi Tapu Tahrir defterleridir. İlk olarak 1650 yılında savaş devam ederken alınan topraklar üzerinde kapsamlı bir tahrir yapıldı⁴, Adanın tamamen alınması sonrasında 1670 yılında ikinci tahrir⁵, 1705 yılında da üçüncü ve son tahrir yapıldı⁶, Bu tahrirler çerçevesinde adada toprak ve vergi düzenlemeleri yapıldı. Bu tahrir defterlerinde vakıf köyleri hakkında önemli bilgiler vardır. İkinci kaynağımız, 1880’li yılların başında yapılan yazımlardır. Bu dönemde adada yaşanan sosyal ve siyasi çatışmalar çerçevesinde vakıf köylerinin aşarı ile ilgili problemler ortaya çıkmıştır. Adadaki bu çatışmalara bir çözüm amacı ile vakıf köyleri hakkında bir layiha düzenlenmiş⁷ ve adaya gönderilmiştir. Bu defter esas alınarak Mübadele sırasında da başka bir defter

* Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nuri.adiyeke@deu.edu.tr

¹ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), Tah., d. no: 820, s. 113.

² Mehmet Fatsa, “Niksar Yöresindeki Ahi Vakıflarının Karadeniz Bölgesinin İskânı ve İslamlaşmasındaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, sayı:39, (2013), s. 34

³ Tapu Kadastro Arşivi, (TKA.) Defter yeni no: 1, s. 238b

⁴ Bu defterler; Tah., d. no: 820, 1650 Tarihli Girit Mufassal Defteri; Tah., d. no: 785, 1650 Tarihli Girit İcmal Defteri

⁵ Bu defterler; Tah., d. no: 822, 1670 Tarihli Hanya-Resmo Mufassal Defteri; Tah., d. no: 825, 1670 Tarihli Kandiyeye-Sitia Mufassal Defteri; Tah., d. no: 801, 1670 Tarihli Girit İcmal Defteri.

⁶ Bu defterler; TKA., Eski no: 489; yeni no: 1, 1704-6 Tarihli Hanya Mufassal Defteri; Eski no: 488; yeni no: 4, 1704-6 Tarihli Kandiyeye Mufassal Defteri.

⁷ Bu düzenleme ve vakıf köyleri listesi için; *Mühimme Defteri*, no: 263, s. 184-187.

daha hazırlanmıştır⁸. Mübadeleye esas olan defter 1880’li yılların başlarına tarihlenmektedir. Üçüncü ve son kaynağımız da kadı sicilleridir. Vakıfların gerek kuruluşu gerekse işleyişi açısından önemli kaynaklardan birisinin kadı sicilleri olduğu unutulmamalıdır. Kadı sicillerinde vakıf köylerinde yaşanan hukuksal ve idari sorunlara ilişkin bilgiler bulunmaktadır.

Ada fethedildikten sonra yapılan düzenlemelerle toprağın 3 kısma ayrıldığını söyleyebiliriz. İlk olarak tımar topraklar/köyler vardır. Adadaki köylerin yaklaşık %90’ını oluşturan tımarların çok büyük bir kısmı has topraklardı. Daha az oranda zeametler vardı, ilk sayımda çok az olan küçük tımarların da ikinci sayımlarla beraber haslara dönüştüğü görülmektedir. Üçüncü sayımlarda artık zeamet toprakların/köylerin de özellikler havass-ı hümayuna dönüştürüldüğü görülmektedir⁹. İkinci olarak daha az sayıda köyün, çalışmamıza esas olan, vakıf mülkü olarak tescil edildiği görülmektedir. Üçüncü olarak oldukça az sayıda köy, yöneticilere temlik olarak verilmiştir¹⁰. Zaman içinde bu temlik köylerin önemli bir kısmının vakfa dönüştürüldüğünü belirtmemiz gerekir.

Osmanlı dönemi Girit vakıf köyleri toplam 14 vakıfta mevcuttu. Bunlar tablo 1’deki gibidir.

Tablo 1: Osmanlı Dönemi Girit Vakıf Köylerinin Toplu Görünümü
(Tablo vakıfların sürekliliğine ve yoğunluğuna göre sıralanmıştır.)

Vakfın İsmi	Köy Sayısı				
	Tapu Tahrir Defterleri			19. Yüzyıl Sonu 20. Y. üzyıl Başı	
	1650 Yılı	1670 Yılı	1705 Yılı	1881 Mü. D.	Tas. Defteri
Gazi Hüseyin Paşa Medine-i Münevvere Vakfı	11	11	11	13	13
Gazi Hüseyin Paşa Resmo, Hanya ve Kisamo’da yaptırdığı cami, mescid ve imarethane vakfı	11	11	12	12	5
Sultan İbrahim Vakfı	7	7	7	12	3
Şeyh Abdülkadir Geylani cami, imaret ve tekkesi vakfı	3	3	3	3	3
Vezir Musa Paşa Hanya’da yaptırdığı cami vakfı	1	2	2	2	2
Vezir Yusuf Paşa Vakfı	1	1	1	1	1
Valide Sultan Resmo ve Kandiye’de yaptırdığı camiler vakfı	-	4	3	3	3
Mustafa Ağa Vakfı	1	-	-	-	-
Sofu Mehmed Paşa Kandiye’de yaptırdığı cami vakfı	-	3	3	3	3
Sultan Mehmed Hanya, Kandiye ve Remo’da yaptırdığı hayrat ve Şeyh Ali Efendi’nin Bektaşî Tekkesi vakfı	-	-	-	1	4

⁸ VİBMA., Defter no: 2250 *Girit Evkaf Defteri*. Bu defter 1881 tarihlidir.

⁹ A. Nühket Adıyke-Nuri Adıyke, “Girit’in ‘*Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri*’: 1705 Yılında Girit’te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler”, Basılmamış daktilo metin, s. 23

¹⁰ Girit’teki temlik köyleri için; Adıyke Nuri, “Fatih Paşaların Kendilerine Armağanı: Osmanlı Girit’inde Temlik/Mülk Köyler”, *Hilâl, Studi Turchie Ottomani*, (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), v. 6, 2018, s. 97-110

Serdar-ı Ekrem Fazıl Ahmed Paşa Kandiyе'de yaptırdığı cami vakfı	-	-	-	3	3
Vezir Muradpaşazade Medine'de yaptırdığı medrese vakfı	-	-	-	2	2
Defterdar Ahmed Paşa'nın yaptırdığı çeşme vakfı	-	-	-	-	2
Muharrir Hasan Efendi Kandiyе'de yaptırdığı mescid vakfı	-	-	-	-	1
Toplam Vakıf Köy Sayısı	5	2	2	5	4
				5	5

Vakıf köylerin tespiti açısından iki problem vardır. Bunların ilki köy isimlerinin tespitidir. Tapu Tahrir Defterlerinde vakıf köylerinin isimleri birçok kez farklı yazılmaktadır. Ufak tefek harf farklılıklarının yanı sıra köy ismi bazen tamamen başka olabilmektedir¹¹. İkinci sorun ise köy sayılarında yaşanan farklılıklardır. Tabloda görüleceği üzere vakıf köy sayılarında değişiklikler görülmektedir. Sayılardaki küçük farklılıklar çiftliklerin köye, köylerin çiftliklere dönüştürülmesi ile yaşanmıştır. Vakıf köylerinin sayısı 1650 tahririnden 1670 ve 1704 tahrirlerine düzenli bir artış göstermektedir. 1705 yılından 1880 yılına kadar da bir artış yaşanmıştır. Bunun en önemli sebebinin de temlik köylerinin vakfa çevrilmesi olmalıdır. Ne var ki tasfiye Defterindeki köy sayısındaki düşüş üzerinde düşünölmeye değer bir farklılaşmadır.

Vakıf köyleri olarak ilk anmamız gereken vakıf Hanya fatihi Gazi Hüseyin Paşa'nın kurduğu Haremeyn-i Şerife/Medine-i Münevvere vakfidir. Gazi Hüseyin Paşa, Hanya'nın fethinden sonra İsfakya kazasına bağlı 11 köyün tamamını kurduğu bu vakfa tahsis etmiştir¹². Bu köylerin isimleri defterlerde kimi zaman farklılık göstermektedir. Özellikle İsfakya'daki köylerin girift bir yapısı vardır. İsimler bazen farklı yazılmıştır. Köyler birbirleri ile bağlantılıdır, bazı köyler sadece yazılıktır¹³. Anapoli, Avucika (Outzikas), Aya Rumeli, Aya Yanni, Kasteli Mohori (Mesochoni), Koloksa (Kolokasia), Metraşka (Mitraska), Semalove Vededad (Vouvas) köyleri bütün kaynaklarda anılmaktadır. Komidate (Komidates) köyü 4 kaynakta, Kusadi ve Semerya (Samain) köyü 2 kaynakta, Osiya Manya köyü ise bir kaynakta geçmektedir.

Gazi Hüseyin Paşa'nın Haremeyn vakfını ölümünden birkaç yıl önce 1658 yılında düzenlemiş olduğu dile getirilse de¹⁴ 1650 tahrir defterindeki kayıt bu vakfin

¹¹ Rumca yerleşim isimlerinin okunması önemli bir problemdir. Osmanlı kâtiplerinin her ne kadar yerli insanlardan yardım alsalar da bu isimleri Türk fonetiğine göre farklılaştırdıkları anlaşılmaktadır. Bir başka sorun da Rumca bu isimleri Arap harfleriyle yazmaktan kaynaklanmıştır. Bazen kâtip kendine göre isimleri değiştirmiştir. Genel olarak Kâtibin yazım şekline uygun yazımları kabul ettik. Köy isimlerinin tespitinde en önemli kaynak ise University of Crete, Institute for Mediterranean Studies tarafından hazırlanan Digital Crete oldu. (<http://digitalcrete.ims.forth.gr/index.php?l=1>) Burada da bulamadığımız isimleri (?) ile belirttik.

¹² İsfakya'daki bu vakıfla ilgili geniş bilgi için bkz: Simon R.F. Preece, Oliver Rackham, Machiel Kiel, Lucia Nixon, "Sphakia In Ottoman Census Records: A Vakıf and Its Agricultural Production", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno 2008, s.69-99

¹³ Price vd., *agm.*, s. 70

¹⁴ Price vd., *agm.*, s. 79

daha önceki tarihlere inebileceğini göstermektedir¹⁵. 1650 Girit İcmal Defteri'nde Nisan 1659 tarihli der-kenarda Hüseyin Paşa'nın diğer vakıflarının yanı sıra İsfakya'da Haremeyn-i Şerife vakfı ile ilgili oğlu hakkında kayıt vardır¹⁶. Bu vakfın bir evlatlık/tevlîyet vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Mütevelli başkanları onun ahfadından olmuştur¹⁷. 1705 tahrir defterinde, Medine-i Münevvere'ye vakfedilen bu 11 kıta köy ve onlara bağlı 10 mezranın “*maktuü'l-kadem serbest olmak üzere tahrir-i cedidde deftere kayd olunduğu*” yazılıdır¹⁸. Oldukça geç tarihli bir başka belgede ise; “*nahiye-i mezburede vaki cibal ve yaylaklar ve ... arazi-i haliye ve reaya mezraları ve ... nahiye-i mezkurenin aşar ve rüsumatı ve iskele gümrüğü ve bi'l-cümle maktuü*” nun bu vakfa bağlı olduğu kaydedilmişti¹⁹. 19. yüzyıl içinde Hüseyin Paşa'nın kurduğu bu vakfa Resmo'ya bağlı İrasinsi (?) karyesi ve Gazi nahiyesi de eklenmiş ve vakfın köy sayısı 13'e yükselmiştir²⁰.

Gazi Hüseyin Paşa'nın kurduğu ikinci vakıf da Resmo, Hanya ve Kisamo'da yaptırdığı cami, mescid ve imarethaneler vakfidir²¹. 1650 tahrirlerinde ismi geçen 11 köyün Hüseyin Paşa hayatta iken oğlu Ahmet Bey'e temlik kaydedildiği, Ahmet Bey'in de bu köyleri yukarıda adı geçen binaların mühimmat ve mürtezikasını için vakfettiği kaydedilmiştir²². Bu köylerin vergilerinin adı geçen vakfa aktarıldığı belirtilmiştir. 1670 sayımlarında bu vakfın köy sayısı 12'ye yükselmiş, 1705 tahrirlerinde de 12 köy olarak kaydedilmiştir. 1880 sayımlarında da 12 olan vakfın köy sayısı Mübadele kayıtlarında sadece 5'tir.

Köy isimleri kimi zaman değişmiş, köylerin bağlı olduğu kazalar değişmiş ve ortaya karışıklıklar çıkmıştır. 12 vakıf köyü için yirmiye yakın farklı köy ismi ile karşılaştık. Bu durum göz önünde tutularak; kazalara bağlı Hüseyin Paşa Vakıf köylerinin genel görüntüsü şu şekildedir²³.

Tablo 2: Gazi Hüseyin Paşa'nın Girit'teki Binalarına Vakfettiği Köylerin Defterlerdeki Dağılımı

Hanya Kazası Köyleri	1650 TT.	1670 TT.	1705 TT.	1881 MD.	Tas. Def.
Drakona (Diryeçe)	+	+	+	+	+
İlikan (Dimatisi) (?)	+	+	+	+	+
Vrises	-	-	+	+	+

¹⁵ 820 numaralı 1650 Tapu Tahriri Defterinde bu kaydın sonradan eklendiğine dair doğrudan veya dolaylı hiçbir ipucu bulunmamaktadır. ss.97-102

¹⁶ Tah., d.n o: 785, 1650 Tarihli Girit İcmal Defteri, s.108

¹⁷ Price vd., *agm.*, s. 82.

¹⁸ TKA., *Defter yeni no: 1*, s. 82b.

¹⁹ *Mühimme Defteri*, d. no: 263, s. 184.

²⁰ *Mühimme Defteri*, no: 263, s. 184; VİBMA, no: 2250.

²¹ Gazi Hüseyin Paşa'nın bu vakfı, vakfedilen gayri menkuller ve diğer bilgiler hakkında bkz: Yusuf Sağır, “Gâzî Hüseyin Paşa'nın Girit'teki Vakıf Eserleri”, *Turkish Studies*. v.8/2, (Winter), 2013, ss. 285-301

²² Tah., d. no: 785, s. 109-110.

²³ Birinci hane 1650, ikincisi 1670, üçüncüsü 1705 tahrirlerini, dördüncü 1881 Mühimme kaydını beşincisi ise Tasfiye defteri kaydını işaret etmektedir. (+) defterde kayıtlı olduğunu, (-) ise defterde bu isimde bir köyün kayıtlı olmadığını göstermektedir.

Resmo Kazası Köyleri					
Prases (Vrase)	+	+	+	+	-
Hiro Manastırı	+	+	+	+	+
Vrakoma	-	+	-	+	+
Apokoron Kazası Köyleri					
Armenisi (Armoni)	-	+	+	+	-
Diyohorya (?)	+	-	-	-	-
Monohori (Monohorya)	-	+	+	+	-
Kisamo Kazası Köyleri					
Nohya	+	+	+	+	-
Piskopi (Aya İlia)	+	+	+	+	-
Dirayanbo (?) Kato	+	+	+	+	-
Dirayanbo (?) Epanu	+	+	+	+	-
İspila (Spilya)	+	-	-	-	-
Vrilapani (?)	+	-	-	-	-
Aemenos (Kaemenos)	+	-	-	-	-
Srabasyan (?)	-	+	-	-	-
Asbeya (?)	-	+	-	-	-
Taraça (?)	-	-	-	+	-

Gazi Hüseyin Paşa'nın 11 tane Haremeyn-i Şerife vakıfları için 12 tane de kendi kurduğu hayır kurumları için vakfettiği toplam 23 köy, oğlu adına önce temlik edilmiş daha sonra vakfa çevrilmiştir. Hüseyin Paşa'nın ahfadına da bunlara ek olarak 10 tane köy temlik olarak kalmış ve bunların 19. yüzyılda hukuksal işlemleri bu vakıflarla birlikte yapılmıştır.

Osmanlı Giriti'nde devamlılık gösteren bir başka vakıf Sultan İbrahim vakfidir. 1650 tahririnde bu vakıf, "*padışah-ı alem-penah vakfi*" olarak yazılmıştır. 1670 ve 1705 tahririnde "*Vakf-ı Cami-i Sultan İbrahim Han der nefsi-i Hanya [veya] Resmo*" olarak farklılaştırılmıştır. 1881 tarihli düzenlemelerde de "*cennet-mekân Sultan İbrahim Han hazretlerinin Hanya Resmo ve Kandiye'de bina buyurdıkları hayrata vakf eylediği...*" şeklinde kayıt tekleştirilmiştir. Sultan İbrahim hayratı vakıflarının karyeler dışında Hanya'daki Hünkâr camisi için nefsi-i Hanya'da çok sayıda dükkân, işyeri ve ev gelirleri,²⁴ Resmo'daki Sultan İbrahim camisi için de Resmo kenti gelirleri ve Resmo'da çok sayıda gayri menkul vakıf olarak tescil edilmiştir²⁵. Bu vakfa bağlı köylerin yanı sıra çok sayıda metoh da vardır. Sultan İbrahim vakıflarının tapu tahrirlerde isimleri ve sayıları tutarlıdır. Kaza ve köy isimleri şu şekildedir:

Hanva Kazası	Amari Kazası	Avvasil Kazası	Molaviz Kazası
Galata	Pene (Besa) (?)	Milayisi (Milarisi)	Koşana (?)
	Murina (?)	Espilos (Asili)	
		Drayona (?)	

²⁴ Tah., d. no: 820, s. 134-137; Ayrıca, VİBMA., *Resmo Şeriye Sicili*, (RŞS.) no: 3109, s. 105. Bu siciller bir süre önce İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden, Ankara'ya Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivine taşınmıştır. Yeniden tasnif çalışmaları yapılmakta olan bu defterlerin eski numaraları kullanılmıştır.

²⁵ Tah., d. no: 822, ss.330-332; TKA., *defter no:1*, s.127b-128b.

1881 düzenlemeleri çerçevesinde bu 7 köye ek olarak, Resmo kazasına bağlı Hloyi (?) ve Hloro karyelerinin, Amarya (Amari) ve Ayo Vasil (Ayvasil) kazalarına bağlı Kaloboru (?), Manastraki ve Turunaki (?) karyelerinin de bu vakıf köyleri arasına eklendiğini görüyoruz. Bunun iki sebebi olabilir. Birincisi 18. yüzyıl veya 19. yüzyılın ilk üç çeyreği içinde bu köyler vakfa dönüştürülmüş olabilir. İkincisi de dönem konjonktürüne uygun olarak vakıf gelirlerini büyük göstermek olabilir. Mübadele tasfiye defterlerinde de tam tersi bir durum söz konusudur. Burada Sultan İbrahim Han vakfı olarak 3 köy gösterilmektedir. Hanya'ya tabi Galata karyesi, Kandiye'ye bağlı Kurşunlu karyesi ve Resmo'ya tabi ismi okunamayan bir köy. Bu azalma izaha muhtaç bir durumdur.

Köylerin vakfedildiği vakıflardan bir başkası da Şeyh Abdülkadir Geylani cami, imaret ve tekkesi vakfıdır.²⁶ Resmo yakınında bulunan bu tekkeye 3 köy ve bunlara bağlı 3 metoh vakfedilmiştir. Resmo Kazasına bağlı Aya İrini köyü ve Ayvasil kazasına bağlı Murniye ve Purika karyeleri bu tekke vakfıdır ve bu durum mübadeleye kadar aynı şekilde devam edip gitmiştir.

Süreklilik gösteren vakıflardan bir başkası da Vezir Musa Paşa'nın Hanya'da yaptırdığı cami vakfıdır. 1650 tahrirlerinde bir köy vakfedilmiş iken 1670 tahrirleriyle bu sayı 2'ye çıkmış ve mübadeleye kadar bu iki köy Musa Paşa vakfı olarak kalmıştır. İlk tahrirde sadece Apokoron kazasına tabi Mohrasa (Mahirun) (?) karyesi kayıtlı iken ikinci tahrirden itibaren aynı kazaya bağlı Dramnia (Ramin) karyesinin de bu vakfa eklendiğini görüyoruz. Ayrıca bu vakfa nefis-i Hanya'da çok sayıda dükkân, fırın, mahzen, hane, değirmen ve bahçe de kaydedilmiştir.²⁷

İstikrarlı bir şekilde kayıtlarını izleyebildiğimiz diğer bir vakıf Kapudan Yusuf Paşa'nın Hanya'da yaptırdığı cami vakfıdır. Bu camiye Hanya şehrinde çok sayıda dükkân, fırın, mahzen ve evler vakfedilmiştir.²⁸ Hanya kazasına bağlı Çikalarya diğer ismiyle Çömlekçi köyü, 1659 yılı yazında “*mezarii ve mülhakati ve reayası ve haracı ve avarız ve sair hukuk ve rüsumu ... ol vechle serbest olmak üzere*” vakf olmuştur.²⁹ Bu durum mübadele dönemine kadar devam etmiştir. Bu vakfı Gazi Yusuf Paşa'nın oğlu Mehmet Bey kurmuştur.³⁰

Girit'te köylerin vakfedildiği bir başka vakıf da Valide Sultan vakfıydı. Bu vakıf Mustafa Ağa Camisi vakfı ile de yakından ilişkilidir. Resmo kazasına bağlı Pigi karyesi ilk olarak Resmo'daki Mustafa Ağa vakfı olarak kaydedildiyse de 15 Haziran 1652 tarihinde gönderilen hatt-ı hümayun ile “*canib-i miriye kabz olunması için*” emir gelmiş ve köy hass-ı hümayun kaydolmuştur. Ne var ki bir süre sonra 1659 Nisan'ında köy, cami vakfına dönüştürülmesi için Mustafa Ağa'ya tekrar temlik edilmiştir. Köy

²⁶ Bu vakıfname için bkz. Mustafa Oğuz, *Girit (Resmo) Şer'iyye Sicil Defterleri (1061-1067)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 462-464, belge no: 952

²⁷ *Tah.*, d. no: 820, ss.142-145

²⁸ *Tah.*, d. no: 820, ss. 138-141

²⁹ *Tah.*, d. no: 820, s. 113, Evail-i Zi'l-kade [10]69

³⁰ VİBMA., *Defter no: 2332*, Hanya ve Midilli Evkaf Defteri.

gelirlerinin ve vergilerinin mufassal deftere tashihi için de gereken emirnameler gönderilmiştir³¹.

1670 tahririnden kısa bir süre sonra, Temmuz 1673’de Resmo’ya tabi Pigi karyesi Valide Sultan’ın Resmo varoşunda inşa ettirdiği cami için vakfedildi. Ayrıca bu karyenin yakınındaki iki çiftliğin gelirleri de Valide Sultan’ın İstanbul’da inşa ettirdiği cami-i şerif kandilleri için vakfedildi³². Valide sultanın Kandiyeye’de yaptırdığı cami için de ayrıca üç köy kaydedilmiştir. Pedye kazasına tabi Apasolori karyesi vakıf kaydedildikten sonra, hass-ı hümayun köylerinden Milapotamu’ya bağlı Ayuna (?) ve Ayo Yanni karyeleri bu vakfa eklenerek tashih olunmuştur³³. Bu vakfa ayrıca Kenurya’da 4 manastır eklenmiştir³⁴. 1705 tahrirlerinde Apasolori (Apesokari) karyesi hariç diğer 3 köy aynen devam etmiştir. 1881 düzenlemesi de durumda bir değişiklik göstermemiştir.

Tapu tahrir defterlerinden izleyebildiğimiz son vakıf Sofu Mehmet Paşa vakfidir. Kandiyeye’nin fethinden sonra kurulan Sofu Mehmet Paşa Camisi’ne 3 köy vakfedilmiştir. Temnos kazasına bağlı Ayo Silas ve Ayo Velasi (?) karyelerinin yanı sıra serdar-ı ekrem Ahmet Paşa temliki olan Yerosa (Brusa) köyü de bu vakfa eklenmiştir. Bu durumun mübadeleye değin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Tapu tahrir defterlerinde olmayan fakat 1881 kayıtlarında ve buna dayalı olarak hazırlandığı anlaşılan Mübadele defterlerinde bunlara ek olarak 5 vakfa daha rastlanmıştır. Bu vakıfların ilki Sultan Mehmed vakıfları idi. Mühimme defterinde, “*Sultan Mehmed Han hazretlerinin Kandiyeye kalesi haricinde vaki Şeyh Ali Efendi’nin Bektaşî Tekkesi’ne vakf eylediği karye ber-mucib-i vakfiye*” kaydı ile yazılı olan Kandiyeye sancağına tabi, Pedye nahiyesinde vaki Voni karyesi kayıtlı idi.³⁵ Mühimme defterinde Sultan Mehmet’e ait başka bir vakıf köyü yazılı olmasa da Mübadele defterinde, Sultan Mehmet Han vakfı olarak Kandiyeye’de bulunan caminin kandil masrafı için Kandiyeye’ye bağlı 3 köy daha zikredilmektedir. Bunlar Kırcaşan (?), Mangasi (?) ve ... (okunamamış) karyeleri idi. Tapu tahrir defterlerinde bu köylerin tamamı değil ancak belli mukataaları veya köy vergilerinin bir kısmı vakıf geliri olarak tescil edilmiştir.

Serdar-ı ekrem Fazıl Ahmed Paşa’nın Kandiyeye’de yaptırdığı cami vakfı da ilginç bir özellik göstermektedir. 1881 düzenlemeleri çerçevesinde Menofaç kazasına bağlı Aya Varvara ve Aya Tuma (?) karyelerinin, Milopotamo kazasına bağlı Mefaritsis (?) karyesinin bu vakfa bağlandığı görülmektedir. Bu köylerin yakınlarındaki çok sayıda metoh ve manastır da bu vakıflara dahil edilmiştir. Keza mübadele tasfiye defterinde bu köylerin Fazıl Ahmet Paşa vakfına kayıtlı olduğu

³¹ Tah., d. no: 820, s.123; Valide Sultan Vakfı olan Pigi karyesi hakkında ayrıca bkz: BALTA Evangelia- OĞUZ Mustafa, *Liva-i Resmo Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2009, s. 159, dipnot 232

³² Tah., d. no: 822, s. 406-407. 1705 tarihinde yapılan tahrirler çerçevesinde düzenlenmiş 1 numaralı defterin 166 ve 167 varakları arasında ekli 25 Haziran 1738 tarihli vesikada Resmo Sancağındaki Pigi karyesinin 1069 [M. 1658-1659] senesinde Valide Sultan vakfına devredildiği yazılmaktadır.

³³ Tah., d. no: 825, s. 11-14

³⁴ Tah., d. no: 825, s. 453

³⁵ *Mühimme Defteri*, no: 263

görülmektedir. Burada dikkat çeken olay, Kandiye'nin fethinden kısa bir süre sonra yapılan Fazıl Ahmet Paşa Camisinin 1670 ve 1705 tahrirlerinde vakıf köyleri kayıtlarına rastlanılmamasıdır.

Tapu tahrir defterlerinde rastlanmayan önemli bir vakıf da Medine'de kurulan bir medrese vakfıdır. 1881 kaydında, “*Vezir Muradpaşazade'nin mahlulundan Darü's-Saade Ağası el-Hac Beşir Ağa'nın mutasarrıf olduğu kurayı Medine-i Münevvere'de bina buyurdıkları medreseye vakfeylediği*” kaydedilmiştir³⁶. Bu köyler Hanya'ya bağlı Murniye ve Meşkila köyleriydi. Tahrir defterlerinde bu köyler temliktir ve büyük bir ihtimalle bu vakıf 18. yüzyılda kurulmuştur. Bu vakıf ve bağlı köyleri Mübadele kayıtlarında da mevcuttur.

Eski kayıtlarda olmayıp sadece Mübadele defterlerinde gördüğümüz iki tane vakıf bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Defterdar Ahmed Paşa'nın Kandiye'de yaptırdığı çeşme vakfıdır. Bu vakfa bağlı 2 tane köy vardı. Bunlar, Milopotamo kazasına bağlı Vaderu ve Ayomaria karyeleridir. Diğer vakıf da Muharrir Hasan Efendi'nin Kandiye'de yaptırdığı mescit vakfı idi. Bu vakfa da Kandiye kazasına bağlı Ashuya Hamedî (?) karyesi bağlanmıştı. 17. ve 18. yüzyıllarda bu köylerin tamamı değil sadece zeytinyağı mukataaları vakıf geliri idi³⁷. Geçen süre içinde bu köylerin bütün gelirlerinin ve mülkiyetinin bu vakıflara aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı döneminde Girit'teki 1.100 civarındaki köyün 35-55 tanesi vakıf köyüdür ki bu toplam köylerin %3,2 ila 5 arası bir oran oluşturur, bu yüksek bir oran değildir. Vakıf köylerinin çok büyük bir kısmının Resmo ve Hanya kazalarına bağlı olması dikkat çekicidir. Kandiye ve Stia'da vakıf köyleri oldukça azdır. Bu durum vakıf köylerinin çok büyük bir kısmının ilk tahrir ile şekillendiğini göstermektedir.

Vakıf köylerinin idaresi de özel bir hiyerarşiye tabi idi. Haremeynü'ş-Şerifeyn vakıflarının ve selatin vakıflarının en üst yöneticisi Darü's-Sade Ağası idi. Bu vakıfların her türlü idari ve mali işlemleri bu ağanın izni ve bilgisi ile yapılıyordu. Yine bu tür vakıfların merkez bürokrasisi ile olan işlemleri de bu kanaldan yürütülüyordu. Vakıfların bölgedeki temel yöneticileri de vakıf mütevellileri idi. Girit'teki vakıfların büyük bir çoğunluğu tevliyet vakıfları olduğu için³⁸ vakıf mütevellilerinin ailenin ahfadından seçildiği görülmektedir. Örneğin 18. yüzyılın başlarında Sofu Mehmet Paşa vakıflarının mütevellisi olan Sofu Mehmet Bey vefat etmiş ve yerine “*eslah-ı evlatdan*” büyük kızı Ayşe Hatun vakıf mütevellisi tayin edilmiştir³⁹. Bu vakfın mütevelliliğini bir süre sonra Fatma Hatun getirilmiş onun ölümüyle de bir başka kız kardeşi vakıf mütevelliliğine tayin edilmiştir⁴⁰.

³⁶ *Mühimme Defteri*, no: 263

³⁷ bkz. Yukarıda dipnot: 3

³⁸ Andriya Kopasis, “Girit'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, *Mecmua-yı Ebu'z-Ziya*, c. VII/ 69, (Cemazielevvel 1315), s. 1093

³⁹ Vikelea Kütüphanesi, Kandiye Şeriye Sicili, (KŞS.) no: 2, s. 290. Bu defterin ilk 148 sayfası Yunanca yayınlanmış, bu kısmı yayınlanmamıştır. *Ierodikeio Irakliou Defteros Kodikas (Meros A 1672-1674, ke Meros B 1683-1686)*, Gülsün Ayvalı, İlias Kolovos, Marinos Sariyannis, (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio 2014. Yayınlanmayan çevirileri kullanmamıza imkân veren Girit Üniversitesi, Akdeniz Araştırmaları Enstitüsündeki dostlarımıza teşekkür ederiz.

⁴⁰ KŞS., no: 2, s. 236

Selatin vakıfları için böylesi bir durum söz konusu olamayacağı için Darüssaade Ağası'nın onayı ile resmi prosedürler tamamlanarak yerel yöneticilerce resmi bir mütevellî tayin ediliyordu. Sultan İbrahim evkafı mütevellîliğine 1680 senesi Martından itibaren 6 seneliğine Küçük Mehmet Ağa tayin edilmiş ve bu durum kadı siciline kaydedilmiş⁴¹, 1689 yılında bu kişinin görevi tekrar uzatılmıştır⁴². Aynı yıl Sultan Mehmet Han vakıfları mütevellîliğine Ali Efendi tayin edilmiştir.⁴³ Aslında bu kişiler sultan adına “*mütevellî kaim-i makamı*” oluyorlardı. Nitekim Mart 1674 tarihli bir belgede; Kandiye Kalesi'nde olan Vezir-i Azam Ahmet Paşa vakfına ait mezra, köy ve bilcümle yerlerin zapt ü rabtu için bir yıllığına Osman Ağa “*bi't-tarikü'l-emanet tevfiż ve sipariş olunub mütevellî kaimimakamı nasb ve tayin*” olunmuştu⁴⁴.

Olağanüstü durumlarda yerel yöneticiler, mütevellîliğe geçici çözümler getiriyordu. 22 Mart 1708 tarihinde Girit valisi Vezir Numan Paşa, asıl vakıf mütevellîsi gelinceye değin vakf-ı mezbur imamı olan Ali Efendi'yi “*vekil-i mütevellî nasb etmiş*” idi⁴⁵. Keza 1748 yılı Mart ayında da Sultan İbrahim vakfına Girit defterdarı Süleyman tarafından Mustafa Efendi resmi mütevellî vekili tayin edilmiştir⁴⁶. 1755 yılı Temmuzunda Resmo'da olan Valide Sultan evkafının vekili Mehmet Kethüda vefat etmiş ve yerine Ahmet Bey görevlendirilmiş bu durum ilgili kişilere resmen bildirilmiştir⁴⁷.

Mütevellî tayin edilen kişiler kimi zaman vakfa ait işleri kendileri takip ediyorlar kimi zaman da bir vekil tayin ediyorlardı. Sofu Mehmet Paşa vakfı mütevellîsi Fatma Hatun, vakfın “*umuru mühimme ve levazimatını görmek için*”, Kandiye'de sağ kol alay beyisi Mustafa Ağa'yı vekil tayin etmiş, Mustafa Ağa da vekaleti kabul ettiğini beyan ederek şahitler önünde işlem mahkeme kaydına girmiştir⁴⁸. Mütevellî vekilliğine resmi bir görevlinin getirilmesi işleri idarenin kullanımı açısından çokça başvurulan bir yöntem gibi görünüyor. Nitekim 1673 sonbaharında Fazıl Ahmet Paşa vakfı “*mütevellî nazırlığı*” görev değişiminde eski görevli mukabeleci Ali Efendi bin Abdullah, yeni vekil ise yerli cebecibaşı Süleyman bin Mustafa Ağa'dır⁴⁹.

Vakıflarda, görevli olarak kayıtları tutan bir vakıf kâtipi vardı. Bazen bir kâtip birden fazla vakıfta görev yapabiliyordu. Örneğin 1127 (M. 1716-1717) yılında erbab-ı kalemden Ahmet Çelebi hem Sultan İbrahim Vakfı'nın hem de Gazi Hüseyin Paşa Vakfı'nın Kâtipi idi⁵⁰. Kâtiplerin yanı sıra vakfın diğer işlemlerini yapacak farklı vakıf görevlileri de mevcuttu.

⁴¹ RŞS., no: 98, s. 56

⁴² KŞS., no: 5, s. 265-266; *Ierodikeio Irakliou Pemptos Kodikas (Meros A 1673-1675), (Meros B 1688-1689)*, Maria Varuha, Fotini Hayreti, Marinos Sariyannis, (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2008, s. 478, hüküm no: 843. (Çeviriler kitap olarak refere edilecektir)

⁴³ KŞS., no: 5, s. 265; Kitap, s. 478, hüküm no: 842

⁴⁴ KŞS., no: 5, s. 130; Kitap, s. 267-268, hüküm no: 449

⁴⁵ RŞS., no: 55, s.169

⁴⁶ RŞS., no: 365, s.142

⁴⁷ RŞS., no: 415, s. 451

⁴⁸ KŞS., no: 2, s. 290, belge no: 895

⁴⁹ KŞS., no: 5, s. 24-25; Kitap, s. 90, hüküm no: 82

⁵⁰ RŞS., no: 3109, s. 30

Genel olarak vakıf köylerinin vakıf yönetim şeması aşağıdaki gibidir.

Vakıf Köylerinin Yönetim Şeması	
Vakıf Yönetimi	Mülki Yönetim
<p>Haremeynü'ş-şerifeyn vakıflarının ve selatin vakıflarının en üst yöneticisi Darü's-sade Ağası</p> <p>↓↓</p> <p>Vakıfların bölgedeki temel yöneticileri: vakıf mütevellileri (Selatin vakıflarında tayin edilen) (Tevliyet vakıflarında vâkıfın ahfadı)</p> <p>↓↓</p> <p>Mütevelli kaim-i makamı / Mütevelli nazırı</p> <p>↓↓</p> <p>Vakıf Görevlileri</p>	<p>Diğer mülki yöneticiler (Voyvoda, kapudan ...)</p>

Vakıf yöneticilerinin en önemli görevi; “*mutad-ı kadim üzere aşar ve rüsumat ve sair vakfa aid cüzi ve külli mahsulatı ahz ve kabz edib taraf-ı aherden kimesne*” ye müdahale ettirmemektir.⁵¹ Bu çerçevede vakıf köylerinde yaşanan en önemli sorun köylerdeki vakfa ait vergilerin toplanması idi. Anlaşıldığı kadarıyla bu vergilerin toplanması devletin kendisine ait vergileri toplama usulüne benzer bir şekilde yapıyordu. Mütevelli veya onun temsilcisi vergi toplama işini bir başka kişiye mukataa olarak veriyordu. Ne var ki bu durum eski tarihlerden beri sorunlar oluşturmuştu. 1652 yılı başlarında; Gazi Hüseyin Paşa vakıf köylerinin “*zabt u rabtı*” mütevelli tarafından her sene bir başkasına verilmekle köy ahalisine nice baskılar yapılmakta ve vakfa da önemli zararlar verilmekteydi. Bu köylerin aşar ve diğer vergilerinin artık bir başkasına verilmemesi ve “*müstakim ve dindar ve perhizkar*” bir kişi olan Musli Ağa’ya on seneliğine verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵² Musli Ağa’nın “*aher*”den olmamasının statüsünü bilemiyoruz ama anlaşılabilir bu köylerin vergilerinin toplanması işi bu kişiye iltizam edilmiştir. Nitekim Valide Sultan evkafına ait Resmo’daki bazı çiftlik ve karyelerin geliri Mustafa Efendi’ye “*... esedi gıruşa maktu ve der-uhte ve iltizam*” olunmuştur⁵³.

Vakıf köylerine ait vergi toplama işi toptan olmayıp köyler için ayrı ayrı da labiliyordu. Aynı tarihlerde Hüseyin Paşa evkaf köylerinden Prases ve Hiro

⁵¹ KŞS., no: 5, s. 130; Kitap, s. 267-268, hüküm no: 449

⁵² Oğuz, *agt.*, s. 463, belge no: 1001

⁵³ KŞS., no: 4, s. 456; *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas (Meros A 1672-1674), (Meros B 1683-1686)*, Gülsün Ayvalı-Fotini Hayreti-Pinelopi Fotinou-Marinou Sariyannis, (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio 2010, s. 670, belge no: 1160

Manastırı köylerinin 1061 yılı (1651-1652) aşar ve diğer vergileri “*ber-vech-i maktu*” Kurt Ağa’ya verilmiştir⁵⁴.

Vakıf yöneticilerinin bir başka görevi, vakıf emlakının “*zabt ü rabt ve vezai fi verüb ve evkaf-ı şerife levazımın görüb ve sene ahirinde muhasebesin gördükten sonra fazla zuhur eyleyen evkaf-ı şerife mahsulün vakıf için eda ve teslim edip tahrir olunduğu şurut üzere mutasarrıf olub hilaf-ı şer ve kanun olagelmışe mugayyir ...*” davranmamaktı⁵⁵. Ne var ki bazen görevliler görevlerini ihmal edebiliyordu. 1689 yılında Sultan İbrahim vakfı nazırı Küçük Mehmet adlı kişi sekiz seneden beri vakfın muhasebe hesaplarını merkeze göndermemişti. Bu çerçevede, “*vakfın umuru meçhul*” kaldığı için bu kişi azledilip yerine Ali Efendi atanmıştır⁵⁶.

Vakıf görevlilerinin muhasebe kayıtlarını merkeze göndermek konusunda gevşeklik göstermeleri ilerleyen zamanda da rastlanılan bir durumdur. 1714 Ekim sonları Kasım başlarına tarihlenen Darü’s-Sade Ağasının Girit’teki vakıf mütevellilerine gönderdiği bir mektup oldukça ilginç ve bilgi vericidir. Girit’te bulunan Sultan İbrahim, Sultan Mehmet, Valide Sultan, Gazi Hüseyin Paşa ve Sofu Mehmet Paşa vakıfları mütevellilerine gönderilen mektupta; görevlilerin kendi idarelerindeki vakıfların senelik gelir ve giderlerini, mukataalardan ve diğer kaynaklardan elde edilen gelirleri bir akçe şaşırmadan ayrı ayrı defter edip, vakıfnameleri ve mültezimlerin temessükleri ile kâtipler vasıtasıyla merkeze göndermeleri isteniliyordu. Bu iş için dergâh-ı âli bev vaplarından Mustafa Bey mübaşir tayin edilmişti. Görevlilerin buna uygun davranmaları, verilen defterlerin hilafında hiçbir şey olmaması emredilerek, aksi takdirde sadece azl olunmayıp, cezalandırılacakları da bildiriliyordu⁵⁷.

Başta mütevelliler olmak üzere, nazırlar, kâtipler ve diğer görevliler vakıf gelirlerinden kendilerine tahsis edilen maaşı alıyorlardı. 1684 yılında Kandiye Kalesi Valide Sultan Camisi evkafının Kâtibi Ahmet Halife’nin maaşı, yevmi on akçe idi ve bu para müteveli eliyle kendisine ödeniyordu⁵⁸.

Vakıfların yönetimi açısından önemli bir zafiyet, 1820-1830 yılları arasında adada yaşanan çatışmalar sırasında oluşmuştur. Eylül 1828 tarihli Haremeyn ve Selatin Evkafı Nazırı Abdî Ağa’nın arzında; Girit’teki bu vakıfların daha önceden senelik 16.000 kuruş bedel ile iltizama verildiğini fakat 1236 senesinden (M. 1820-1821) beri vergilerin düzenli toplanmadığı, toplanabilen bazı vergilerin de ancak vakıf mürtezikalılarının elinde kaldığından yakınılmıştır. Yerel yöneticilerden bu dönemin hesapları ve akçeleri istenilerek gerekli önlemin alınması bildirilmektedir⁵⁹. Bu sorun nasıl çözümlendi bilemiyoruz fakat bu tarihten birkaç yıl sonra Girit’teki

⁵⁴ Oğuz, *agt*, s. 461, 462, belge no: 948, 950

⁵⁵ KŞS., no: 4, s. 456; Kitap s. 669-670, belge no:1159. Benzeri bir tanım için aynı yer, belge no: 1160.

⁵⁶ KŞS., no: 5, s. 265-266; Kitap s. 478, belge no: 843

⁵⁷ RŞS., no: 3109, s. 134

⁵⁸ KŞS., no: 4, s. 469; Kitap s. 677, belge no:1174

⁵⁹ RŞS., no: 253, s. 45-46

Gazi Hüseyin Paşa vakıflarının Kandiye'deki çiftlik ve köyleri hasılatını idare tahsil etmek için Zikri Ağa görevlendirilmiştir⁶⁰.

Vakıf köylerinde yaşanan en önemli problem vergiler olmuştur. Durumu şu şekilde özetlemek mümkündür.

“Evkaf karyeleri reayaları hatt-ı hümayun şevket-makrun ile mağruzü'l-alem ve maktuü'l-kadem min-küllü'l-vücuğ serbest olub hin-i fetihden berü üzerlerine edası lazım gelen aşar-ı serbestiye ve rüsumat-ı sairelerin kanun ve defter mucibince eda eylediklerinden sonra ehl-i örf taifesi tarafından veçhen mine'l-vücuğ müdahale ve teaddi olunmayub vakıf mütevellileri tarafından serbestiyyet üzere zabt ve rabt olunagelmış” idi.⁶¹

Bu durum birçok vesikada da bu şekilde yazılmıştır. Kanun ve defter mucibince verilecek olan vergiler aslında tımar köylerinden oransal açıdan farklı değildi⁶².

Vakıf köylerinin vergi düzenlemelerinin genel sisteme paralel olmasına rağmen mültezimlerin birçok zaman buna uymayıp vergileri kendilerince topladıkları görülmektedir. Özellikle 1705 tahrirlerinden sonra 18. yüzyılın karışıklıklarıyla orantılı vakıf köylerinin vergi tahsilatında önemli sorunlar yaşanmıştır. 1713 yılı Temmuzunda Sultan İbrahim vakfı köylerinden Prasis köyü reayası arzuhal yazarak; köylerinin eskiden beri “*serbest*” olup hariçten bir kişinin gelip tekâlif-i şakka istememesi konusunda ellerinde berat olduğu halde son zamanlarda kendilerinden ordu akçesi, pişkeş ve sair tekâlif-i örfiyye istenilerek rencide edildiklerini bildirmişlerdir. Girit valisi Vezir Numan Paşa gönderdiği buyruğunda, Resmo muhafızı Mehmet Paşa'yı ve Resmo kadısını; Prases karyesi reayasından ordu ve saman akçesi ve sair tekâlif talep edilmemesi konusunda kesin bir dille uyarmıştır⁶³. Ne var ki bu ve benzeri problemler 18. yüzyıl boyunca devam edip gitmiştir⁶⁴.

Vergilerle ilgili yaşanan bir başka problem de bu köylerin vergilerine diğer görevlilerin müdahalesi idi. Bu köyler eskiden beri serbest olup ortaya çıkan işlemlerin vakıf görevlilerince yapılması genel bir kural idi⁶⁵. Buna rağmen Vakıf köyleri reayası vergilerini eda ettikten sonra miri görevliler de gelip tasallut ediyordu. Yönetim bunu engellemek için de emirler göndermiştir⁶⁶. Suistimaller sadece görevi olmayan resmi kişilerden gelmiyordu. Bazen vakıf görevlileri de reayayı rencide ediyordu. Vakıf reayasının “*üzerlerine lazım gelen aşar-ı şeriye ve rüsumat-ı saireleri her ne ise kanun ve defter mucibince olageldiği üzere eda eylemeleri*”⁶⁷ gerektiği

⁶⁰ 16 Aralık 1830 tarihli kayıt. RŞS., no: 253, s. 91

⁶¹ RŞS., no: 60, s. 137.

⁶² Vergi şekillenmesi için: Adıyke-Adıyke, *agm.*, s. 19-20; KŞS., no: 2, s. 298, belge no: 907.

⁶³ RŞS., no: 58, s. 92.

⁶⁴ Eylül 1712 tarihli şikâyet ve düzenlemeler için, RŞS., no. 58, s. 4; Nisan 1715 tarihli şikâyet ve düzenlemeler için, RŞS., no. 3109, s. 138; Haziran 1747 tarihli şikâyet ve düzenlemeler için, RŞS., no. 365, s. 176; Temmuz 1761 tarihli şikâyet ve düzenlemeler için, RŞS., no. 60, s. 188

⁶⁵ RŞS., no: 49, s.39.

⁶⁶ 1720 tarihli İsfakya köyleri için RŞS., no: 415, s. 253; 1742 tarihli Valide Sultan evkafı Pigi karyesi için, RŞS., no: 59, s.186-187.

⁶⁷ RŞS., no. 60, s. 137.

halde Prases ve Hro Manastırı köyleri aşar ve rüsumunu ber-vech-i maktu alan Kurt Ağa reayadan fazla vergi toplamıştır⁶⁸.

Vergilerle ilgili tersi problemlerin de yaşandığı oluyordu. 1743 Ocak ayında Haremeyn-i Şerife evkafı nazırı Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın şikayetinde Girit'teki Haremeyn evkafı köylerindeki reayanın yedi senedir bağ vergisini vermedikleri, vakıf görevlilerinin bağların dönüm resmini talep ettiklerinde de bağlarımız bozuktur diye sızlanılarak vakfın zarara uğratıldığı yazılmıştır. Gelen emirname ile resm-i dönümün diğer bağlarda ne ise o şekilde vakfa verilmesi bildirilmiştir⁶⁹.

Vergilerle ilişkilendireceğimiz bir başka problem de angaryalardı. Özellikle Hüseyin Paşa vakfı köylerinden Prasis ve Hro Manastırı zımmi reayasının sürekli olarak bu konuda suistimal edildiği anlaşılmaktadır. Bu iki köy reayasının berat-ı alışan mucibince Resmo'daki cami ve imaretin bakım ve tamir işlerinde istihdam edilmesi söz konusudur. Ne var ki 1652 Ağustosunda bu köylerin reayası, vakıf görevlisi Musli Ağa tarafından çeşme ve diğer hizmetler için çalıştırılmış, reaya da bu angaryalar konusunu merkeze şikayet etmişlerdir. Merkezden gelen yazıda bu durumun engellenmesi isteniliyordu⁷⁰. Bu konudaki suiistimler ve yakınmalar devam edip gitmiştir. 1707 Mayısında Resmo kalesi zabitlerinin kalede lazım olan meremmet (tamir), karakol hizmetleri ve sair işleri için bu köylerin reayasını kullanıyorlardı⁷¹. 1709 tarihli bir başka kayıt; bu köylerin reayası kendilerine eziyet edildiğinden, yakılarak “*ikide bir hizmet eylemeye iktidarımız kalmadı*” şeklinde yönetimden yardım istemişlerdir. Merkezi müdahaleden önce Numan Paşa, Resmo yöneticilerine, reayaya bu konuda baskı yapılmaması konusunda buyruldu göndermiştir⁷².

18. yüzyılda dönemin iktisadi ve mali problemleri vakıf köylerinde de yaşanmıştır. 1765 yılında, Gazi Hüseyin Paşa vakfı mütevellisi Fatma Hanım'ın şikayetinde, Haremeyn-i muhtereme evkafı reayasının öteden beri serbest oldukları halde son zamanlarda Kandiye, Hanya ve Resmo tercümanlarının bu köy reayasını, “*şurut-u serbestiyetname-i hümayun*” eskidir, yenisini isteriz diye rencide ettiklerinden yakınmıştır. Merkezden serbestiyet yazısının yenisi istenilmiş ve kısa bir süre sonra da bu yazı Girit'e gelmiştir. Gelen emirname bu tarihlerde serbestiyetin nasıl uygulandığı hakkında da önemli ayrıntılar sunmaktadır. Buna göre, öncelikle Haremeyne tabi mukasafatın serbestiyet-i kadimelerine uyulacağı ve şimdide kadar nasıl zabt ve tasarruf olunagelmiş ise bundan sonra da böyle uygulanacağı hatırlatılmıştır. Ahalinin evamir-i şerife ile vaki olan tekâlif ve hazeriyeyi toplamağa memur kişilere bu vergiler özendikten sonra Haremeyn reayasından kesinlikle teşrifîye, kudumiye, mübaşiriye, zebhiye baha ve tekâlif-i şakka gibi vergiler hiçbir kişi tarafından talep edilmeyecekti. Bu konudaki işlemleri ve ortaya çıkacak

⁶⁸ Oğuz, *agt.*, s. 461-462, belge no: 948, 950

⁶⁹ RŞS., no: 59. s. 127, 128. Aslında Girit'teki bağların tahriri genel bir problemdir. Adıyeke-Adıyeke, *agm.*, s. 16 vd.

⁷⁰ Oğuz, *agt.*, s.515, belge no: 1058, 1060

⁷¹ RŞS., no: 55, s. 168

⁷² RŞS., no: 55, s. 169

problemleri mahallinde voyvodaları marifetiyle ve marifet-i şerle görülecek ve reyaya eziyet edilmeyecekti⁷³.

Vakıf köylerinin vergileri ile ilgili önemli bir problem Girit'te ayaklanmaların yoğun olarak yaşandığı 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmıştır. Modernleşme ile yaşanan yeni gelişmeler, evkaf düzenlemeleri ve çatışmalarla birlikte evkaf köylerinin aşar gelirlerinin vilayet bütçesine kaydedilmemesi her yıl Vilayet Genel Meclisi'nde önemli tartışmalara konu oluyordu. 1883 yılında meclisteki Hristiyan üyelerin adada vakıf aşarı tanımadıkları ve vakıf köylerinin aşarını vilayet bütçesine eklenmek zorunda olduklarına dair bir karar aldılar. Babialı bu kararı tanımadı ve Meclis çalışmalarını tatil etti⁷⁴. Ertesi yıl Babialı bu soruna şöyle bir çözüm üretti. Aşar-ı mevkufe hasılatından vakıflar için toplam 500 bin kuruş ayrılarak oluşturulan evkaf idarelerine verilecek kalan para da eyalet bütçesine eklenecekti⁷⁵. Bu düzenlemeler çerçevesinde bu tarihte adadaki evkaf köylerinin tahrirleri yapıldı ve kapsamlı bir bilançosu çıkarıldı.

Vergi sorunlarıyla ilgili üzerinde duracağımız son konu cizye vergisi idi. Bu durum sadece Gazi Hüseyin Paşa'nın Haremeyn evkafına aktardığı İsfakya karyelerinde yaşanmıştır. Vakıf düzenlemeleri çerçevesinde "*surre-i şerife için dolab-ı Haremeyne teslim edilen*" 5.000 kuruş maktu cizye vergisinin 1762 yılında 1.357 tane evrak eklenerek 7.500 kuruşa çıkarılması düşünülmüşse de bunun uygun olmadığı ve eskisi gibi devam edilmesine karar verilmiştir⁷⁶.

Vergilerin dışında vakıf köylerinde yaşanan sorunlardan birisi köylere bağlı alanların tespiti ve bu alanların kullanımı olmuştur. 1668 tarihli bir kayıta Hüseyin Paşa evkafı Prases köyü yakınında olan bir mezra ve Yanodi (?) metohu yeni tahrirde belirsiz bir hal almıştır. Eskiden beri mahsulatın vakıf tarafından alındığı ve başkasının müdahalesi olmadığı halde burası bir süre önce defterhane-yi amire defterlerinde "*açıkdır deyu*" havas-ı hümayuna kayd olunmuştur. Vakfın zarar gördüğü için buraların gelirlerinin vakfa aktarılması isteniliyordu⁷⁷. Benzeri bir sorun da 1658 yılı Temmuzunda yaşanmıştır. Resmo sancağında Yanudi karyesi fetihten beri "*hariç ez-defter*" olup Hüseyin Paşa vakfı olan bir köye oldukça yakın olduğundan dolayı vakıf mütevellileri bu köyün vergilerini almışlardır. Defterhane-yi amirede olan vakıf defterlerinin incelenmesi sonucu bu köyün vakfa dahil olmadığı tespit edilerek 3.000 akçe ile baş muhasebeye kaydolunarak vakıfla ilişkisinin kesilmesi sağlanmıştır⁷⁸.

Kandiye kadısına gönderilen emirnamede; Köprülüzade Ahmed Paşa'nın Girit evkafının mütevellisi arz-ı hal sunup vakıf köylerinden Magarites karyesinin sınırı dahilinde olan ve eskiden beri öşür ve diğer vergilerin bu vakıf tarafından alınagelen

⁷³ RŞS., no: 49, s. 39

⁷⁴ Ayşe Nükhet Adıyke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2000, s.104

⁷⁵ *İntibah*, (Hanya), 21 Mayıs 1300. (M. 2 Haziran 1884)

⁷⁶ KŞS.,no: 3, s. 353-354; *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, Eleni Karancikou, Pinelopi Fotinou, (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki, Iraklio 2003, s. 420-421, belge no: 850

⁷⁷ RŞS., no: 98, s. 76

⁷⁸ RŞS., no: 98, s. 74

bir miktar yerler için yakınlardaki Pluma (?) Metohu ruhbanları “*o yerler bizim tasarrufumuzda olan metoh toprağındandır*” diye buraları tasarruf ediyorlarmış. Yapılan incelemede bu yerlerin adı geçen vakıf köyünün sınırı dahilinde olduğu o diyarın “*müsin ve ehl-i vukuf ve bi-garaz ve mutemedinalayh kimesnelerin şehadetleriyle şer’ en sabit ve zahir*” olmuştu. Öşür ve diğer vergilerinin de vakfa ait olduğuna dair kadılık makamından hüccet alındığı halde rahipler buna uymuyordu. Merkezden gelen emirde durumun yerinde incelenerek bu konuda vakfin hakkının korunması emrediliyordu⁷⁹.

Vakıf köylerinde yaşanan bir başka problem de reayanın yerleştirilmesi ve mülkiyet sorunu idi. Savaş sırasında ve hemen sonrasında boş kalan arazilerin ve evlerin üretim yapan insanlara verildiği görülmektedir. 1649 yılı sonlarında Hüseyin Paşa Vakıf köylerinden Hro Manastır köyünde, Markadoni Koca adlı harbi Frenk köydeki tarlasını, bağını, zeytinliğini ve evini bırakıp kaçmıştır. Bir süre sonra harabe haline gelen bu malları Manoliça Kaloyeri imar edip işlemeye başlar ve bunun üzerine bu gayrı menkuller de vergisini herkes gibi vakfa eda etmek kaydıyla bu kişiye bırakılmıştır⁸⁰. Aynı köyde benzer bir şekilde Corci adlı kişinin bıraktığı bir ev, bir bahçe, çeşitli meyveli ve meyvesiz ağaçlar, tahmini 20 mezurluk tarla ve 250 dip zeytin ağacı ve bir değirmen İstamad adlı zimmiye bırakılmış, kadı marifetiyle kendisine tapu tezkeresi de verilmiştir⁸¹. Bu işlem çerçevesinde İstamad ile vakıf mütevellisi görevlisi olan Kurt Ağa arasında nasıl bir ilişki vardı bilemiyoruz.

Benzeri bir mülkiyet bırakma ve düzenleme işlemi Kandiyе savaşından birkaç yıl sonra Eylül 1671 tarihinde yaşanmıştır. Sofu Mehmet Paşa vakfına bağlı Brusa köyü ahalisinden birçok gayrı Müslim reaya mahkemeye başvurmışlardı. Buna göre adı geçen köyde Müslümanların tasarrufunda olan 130 dönüm arazinin yanı sıra 400 dönüm arazi bu reaya verilip burada tavattun etmeleri için kendilerine ferman verilmiştir. Ne var ki bu 400 dönümün 140 dönümü Fazıl Ahmet Paşa’nın temlikli olan Topaltı bölgesinde kalmaktaydı. Dolayısıyla kendilerine 400 dönüm değil 260 dönüm arazi verilmiş, hane başına da 13,5 dönüm toprak kalmıştır⁸². Müslüman reayadan alınan 130 dönüm arazi ve ayrıca verilen 400-130=260 dönüm arazi toplam 390 dönümlük bir toprağa tekabül eder. Hane başına 13,5 dönüm toprak dağıtıldığına göre; $390 \div 13,5 = 29$ hane yapmaktadır. Bu da vakıf köylerine yapılan bu imar amaçlı yerel şenlendirme faaliyetinin bireysel bir uygulama olmadığını göstermektedir.

Vakıf köylerinde yaşayan köylüler tıpkı diğer has köylerde olduğu gibi özel mülkiyet hakkına sahiplerdir⁸³. Bu çerçevede ellerinde tuttukları araziler için kendilerine tapu belgesi veriliyordu. Dolayısıyla vakıf köylerinde de özel mülkiyet geçerli idi. Ne var ki bu konuda da bazen sorunlar yaşanabiliyordu. 1714 yılında Sofu Mehmet Paşa vakfı köylerinden Ayo Vilaşa sakinlerinden Ali adlı kişi yaptığı başvuruda; ada toprağının arazi-i haraciyyeden olmakla ahalisinin ellerinde tuttuğu

⁷⁹ KŞS., no: 5, s. 127; Kitap, s.263-264, belge no: 440

⁸⁰ Oğuz, *agt.*, s. 460, belge no: 946

⁸¹ Oğuz, *agt.*, s. 462, belge no: 952

⁸² KŞS., no: 2, s. 39, Kitap, s. 177, belge no: 307

⁸³ Girit’te toprağın kişilerin özel mülkü olarak kabul edildiğine dair; Adıyеke-Adıyеke, *agm.*, s. 4-5.

bağ, bahçe, bostan ve sair arazinin kendi mülkleri olup vefat ettiklerinde vereseleri arasında kanun üzere taksim olunması defter-i hakanide yazılı olduğu hatırlatılmaktadır. Ne var ki adı geçen vakfın evladiyet üzere mütevellisi olan Fatma Hanım ve vekilleri aldıkları vergilere kanaat etmeyip reayadan biri vefat edince veresesine intikal eden emlak ve arazisi vakfa ait olur diye araziye zapt ediyorlarmış. Daha önceden vakıf köyünde ölen kişilerin diğer yerlerde olduğu gibi kalan toprağının mirasa esas olduğu ve buna tecavüz edilmemesi bildirilmiştir. Buna rağmen Ali kendisine miras kalan toprağın vakıf yöneticilerince zapt edilip başkasına satıldığından şikâyet etmektedir. Merkezden gelen yazıda ise durumun incelenerek Ali için “*ihkak-ı hakk*” edilmesi emredilmiştir⁸⁴.

Vakıf olarak kurulan köylerde durum açıktır. Fakat temlikten çevrilen vakıf köylerindeki durumun biraz daha karışık olduğu görülmektedir. Hem toprağın mülkiyeti bir kişiye temlik edilmiştir, hem de burada yaşayan reaya toprağı kendisinin kabul etmektedir. Örneğin, Pigi karyesi bütün arazisi ile İstanbul Bahçekapı’da ve Kandiye kalesi varoşunda yaptırdığı camiler için Valide Hatice Sultan’a önce temlik edilmiş bilahare vakfa dönüştürülmüştür. Bu durumu vakıf yöneticileri toprağı işleyenlerin “*taraf-ı vakftan muaccele misillü icar*” olarak yorumlamışlardır. Özellikle “*bila varis*” ölen reayanın toprakları vakıf yönetimince vakıflar için zapt edilince yerli halkın tepkisini çekiyordu. Bu durumda idarenin de vakıftan yana karar verdiği görülmektedir, bu durumdaki toprakların vakıf yönetimince zapt edilebileceği kararlaştırılmıştır⁸⁵.

Vakıf köylerindeki yukarıda anılan problemlerin yanı sıra bazı daha küçük problemler de yaşanıyordu. Sultan İbrahim vakfı mütevellisinin yazdığı arzuhalde; bu vakfa ait arazilerde bazı kişilerin kireç taşı yapmak için çalı kesip kireç taşı yapıp sattıklarını ve vakfa hiçbir şey vermediklerinden şikâyet etmişlerdir. Vakfın zarara uğratıldığı ve bunun engellenmesi idareden istenilmiştir⁸⁶.

Şüphesiz ki vakıf köylerinde kayıtlara girmeyen bunun dışında başka problemler de yaşanıp gitmişti. Girit’teki vakıf köyleri dönemin sorunlarıyla uğraşarak Mübadele düzenlemelerine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Kaynakça

I-Arşivler

a- İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Mühimme Defteri, no: 263

Tah. d. no: 820, 1650 Tarihli Girit Mufassal Defteri.

Tah. d. no: 785, 1650 Tarihli Girit İcmal Defteri.

Tah. d.no: 822, 1670 Tarihli Hanya-Resmo Mufassal Defteri.

Tah. d.no: 825, 1670 Tarihli Kandiye-Sitia Mufassal Defteri.

⁸⁴ KŞS., no: 2, s. 235-236

⁸⁵ TKA., *Defter no: 1*, varak 166-167 arasında ekli vesika. 7 Rebiü’l-evvel 1151 (M. 25 Haziran 1738)

⁸⁶ RŞS., no: 3109, s. 124

Tah. d.no: 801, 1670 Tarihli Girit İcmal Defteri

b- Ankara Tapu Kadastro Arşivi

TKA., eski no: 489; yeni no: 1, 1705 Tarihli Hanya Mufassal Defteri.

TKA., eski no: 488; yeni no: 4, 1705 Tarihli Kandiye Mufassal Defteri.

c-İstanbul Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi

c1- Resmo Şeriye Sicilleri (RŞS.)

Defter no: 49, 55, 58, 59, 60, 98, 253, 365, 415, 3109.

c2- Tasfiye Defterleri:

Defter no: 2250, Girit Evkaf Defteri.

Defter no: 2332, Hanya ve Midilli Evkaf Defteri.

d- Vikelea Kütüphanesi, Kandiye Şeriye Sicilleri

Defter no: 2, 3, 4, 5.

e- Yayınlanmış Kadı Sicilleri

Ierodikeio Irakliou Defteros Kodikas (Meros A 1672-1674, ke Meros B 1683-1686), Gülsün Ayvalı, İlias Kolovos, Marinos Sariyannis, (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2014. (2 Numaralı Kandiye Sicili)

Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67), Eleni Karancikou, Pinelopi Fotinou, (Editör: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki, Iraklio 2003. (3 Numaralı Kandiye Sicili)

Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas (Meros A 1672-1674), (Meros B 1683-1686), Gülsün Ayvalı - Fotini Hayreti - Pinelopi Fotinou - Marinos Sariyannis, (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2010. (4 Numaralı Kandiye Sicili)

Ierodikeio Irakliou Pemptos Kodikas (Meros A 1673-1675), (Meros B 1688-1689), Maria Varuha, Fotini Hayreti, Marinos Sariyannis, (ed. Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2008. {5 Numaralı Kandiye Sicili}

f- Gazeteler

İntibah, (Hanya), 21 Mayıs 1300. (M. 2 Haziran 1884)

II-Araştırma ve İnceleme Eserler

ADIYEKE A. Nühket -ADIYEKE Nuri, “Girit’in ‘*Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri*’: 1705 Yılında Girit’te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler”, Basılmamış daktilo metin.

ADIYEKE Ayşe Nühket, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000

ADIYEKE Nuri, “Fatih Paşalar’ın Kendilerine Armağanı: Osmanlı Girit’inde Temlik/Mülk Köyler”, *Hilâl, Studi Turchie Ottomani*, (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), v. 6, 2018, ss. 97-110

Andreya Kopasis, “Girit’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi -9”, *Mecmua-yı Ebu’z-Ziya*, c. VII/ 69, (Cemazievvel 1315), ss. 1085-1093

BALTA Evangelia- OĞUZ Mustafa, *Liva-i Resmo Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2009

FATSA Mehmet, “Niksar Yöresindeki Ahi Vakıflarının Karadeniz Bölgesinin İskâm ve İslamlaşmasındaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, sayı:39, (2013), ss. 27-39.

OĞUZ Mustafa, *Girit (Resmo) Şer’iyye Sicil Defterleri (1061-1067)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 2002

PRİECE Simon R. F., RACKHAM Oliver, KİEL Machiel, NİXON Lucia, “Sphakia In Ottoman Census Records: A Vakıf and Its Agricultural Production”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By. Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno 2008, ss.69-99

SAĞIR Yusuf, “Gâzî Hüseyin Paşa’nın Girit’teki Vakıf Eserleri”, *Turkish Studies*. v.8/2, (Winter), 2013, ss. 285-301

III-Elektronik Kaynaklar

(<http://digitalcrete.ims.forth.gr/index.php?l=1>) University of Crete, Institute for Mediterranean Studies tarafından hazırlanan Digital Crete (Erişim Tarihi: 30.04.2019)

THE ECONOMIC LIFE OF TURKS OF THE GREAT TURKIC KHANATE BASED ON THE MATERIALS OF MENANDER PROTECTOR

Menander Protector'ın Eserlerine Göre Göktürk Kağanlığında Ekonomik Hayat

OLESIA ZHDANOVYCH*

Abstract

The article represent some parts of economic life in the Great Turkic Khanate based on the subjective point of view. The Byzantine people discovered northern Turkic lands in the middle of the VI century by exchanging the embassies between the Byzantine Empire and The Grate Turkic Khanate. Menander Protector described some interesting types of economy. Menander was the first author who had been writing about ancient Turks from the Southern Altai. There is the major idea of this article.

Key Words: The Great Turkic Khanate, The Middle ages, Menander Protector, economic life, Byzantine Empire

Özet

Bu bildiri, öznel bir bakış açısıyla Büyük Türk Hanlığı'ndaki ekonomik hayatın bazı kısımlarına odaklanacaktır. VI. yüzyılın ortalarında Bizans ve Göktürk imparatorlukları arasında elçiler vasıtasıyla gerçekleşen alışveriş, Bizans halkının kuzeydeki Türk topraklarını keşfetmesini sağlamıştır. Bizanslı tarihçi Menander Protector, bazı ilginç ekonomi türlerini tespit etmiştir. O, Güney Altaylı antik Türkler hakkında yazan ilk yazardır. Bu çalışmada, Menander'in eserleri doğrultusunda Türklerin ekeonomik hayatı irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Türk Hanlığı, Orta Çağ, Menander Protector, ekonomik yaşam, Bizans İmparatorluğu.

Introduction

The book of Early Byzantine's author Menander Protector is very important source for researching the relationship between Byzantine Empire and barbarians. However, this work preserved not hole, but only in fragments (excerpts). Menander wrote about last period of emperor Justinian I and the reign of Justine II and Tiberius I (558–582 pp.). Chronological terms of Menander's excerpts include the period from 558 to 582. In order to his post in emperor guardian Menander had access to official documents. He used some texts from diplomatic missions of that time. That is why his evidences are very reliable and important.

* Phd, Kyiv, UKRAINE

Menander has his own subjective opinion about barbarians. He describes them as rather strange, unclear and enemy. There is not straight definition about barbarians. Nevertheless, all text – is evidence of strong pro-Byzantine position of author.

Menander described the trip of Byzantine Embassy to the Turkish Khanate in Altai. This description is very important for several main reasons:

1). It help us to study about ancient Turks lives, organization of life in Khanate, customs, traditions and religious beliefs.

2). This description allows us to make an impression of the political relations of the Turks with the Byzantine Empire.

3). Menander describes in detail the way in which the embassy returned home, which makes it possible to identify the location of the Khanate. Information about mountains, rivers, seas and lakes, about cities and lands are extremely important for the development of historical geography.

4). This is the example of demonstration of Byzantine diplomacy towards nomadic barbarians.

In my report, I would like to tell you about some aspects of economic life of ancient Turks in the middle of the VI century. Menander was the first author who wrote about the elements of economic life of Turkish Khanate. In the South Altai was iron ore, so there was a lot of iron and products from it. Menander told us that as soon as members of the embassy descended from the horses on the lands of Sogdiana, “some of the Turks began to offer them to buy the iron. Menander concludes that by these actions the Turks wanted to boast of having iron ore mines. In the territory of the southern Altai, where the Turks lived, were indeed the deposits of iron ore that they melt for the Zhuan-zhuans, when they were under their authority. However, we don’t know if they could use this iron. Menandr doubts: “It is said that it is difficult for them to use iron products,” but it is now known that iron was in the Turks, and they not only mined it, but also produced weapons. The massage of iron is perceived by the Byzantines as a way of the Turks to show that their land is rich in deposits of iron ore from which they can make weapons. Therefore, the combat capability of the troops is high enough, so the Byzantine emperor must respect them.

The Turks in the Menander

The Turks were engaged in agriculture, were good artisans, in particular, they made metal tools, weapons and luxury items. All these factors contributed, in particular, to the increase in the population of Turkic people, and the power of the state. It inspired confidence in them and allowed them to communicate with the Byzantines on the same level. This confidence and power felt by the Byzantine ambassadors, and through them and Menander, describing the events from the words of Byzantine’s ambassador Zemarh.

Particular attention deserves a description of the Kagan’s place known as Golden Mountain. Menander gives an interesting description of the location of Istemy, detailing the luxurious life of the Kagan. Obviously, Zemarh emotionally wrote about these details in his report, struck by the incredible wealth of the Turkic ruler. He sat

in the middle of the tent on a golden seat. The ambassador also mentioned that one horse could carry Kagan if it was necessary. Obviously, it's about the element of a nomadic ceremony. It is emphasized here that Turks used exactly the horse, but not the other animal.

The author describes the magnificent decoration of the tent, which was covered with expensive silk fabrics of delicate natural colors. One of the Great Turkic Khanate was Sogdiana – the place near the Zeravshan River in the territory of modern Uzbekistan, between the Amu Darya and Syrdarya rivers. The Sogdians played an important role in the Turkic society because they were very good merchants and one of the best middlemen in trade in Central Asia. In addition, they were mediators in diplomatic relations and correspondence between the Turks and the Chinese. At the same time, we don't know anything about the Sogdian language for sure.

It should be noted that in the VI century in the Central Asia actively developed the economic and culture life. The cities were growing; different arts and crafts were developing. The most important sector in the economic life of Sogdiana was trade. How we already noticed, Sogdiana at that time was a part of the Great Turkic Khanate and was located at the intersection of a big caravan route from China to Byzantium. In addition, Sogdians possessed the skill of making silk and actively engaged in its production. In the trade of silk in the early Middle Ages Sasanian Persia was the leader, which was associated with Central Asia by the Great Silk Road, which passed past the Sogdian territory.

The Turks with Sogdians sought to gain the right to free trade between China and Byzantium. Deputies of the Sogdian people acted as mediators in the diplomatic relations of Turks with other countries. Knowledge of different languages and psychological peculiarities of other peoples, as well as pursuit of their own commercial interests, enabled them, together with the Turkic ambassadors, to negotiate with Byzantium, Persia and other neighboring states.

It was extremely unprofitable for the Sogdians that the Persians severely restricted the possibility of increasing the volume of silk trade. Sassanians didn't want to lose their positions to monopolize the Great Silk Road. They feared the competition of Sogdians in trade, and therefore avoided allied relations with the Turkic Khanate. They considered Sogdians generally to be serious rivals in the intermediary trade in silk, as well as products made from silk, produced in their craft workshops. The Sogdian textile products were unsurpassed; especially clothing that was exported to various other regions. It was the best products of cotton and silk in that region and maybe in the world.

The Sogdians in the Turkic Khanate were in a privileged position, dictated their conditions, and they honestly performed them. They were first of all merchants and they needed markets for their products and a new level of international bidding. The Sogdians took a part of initiating the sending of embassies from Turkic Khanate to the different states first of all because the ambassadors were entitled to duty free and unlimited and unhindered trade.

Menander provides an interesting message about the drink: «The wine is not the kind that we squeeze out of grapes, but the drink of their land is a local, barbaric origin, similar to the green sweet wine». Menander cannot identify what it was, because, according to Zemarh, the Byzantines did not drink anything like that before.

The second day of the meeting with Kagan took place in another tent. It was also combined with silk. There were many different statues of the different gods. During the visitation of the ambassadors Kagan sat down on the golden bed, and “from the middle of [the tent] were placed bowls and bowls of gold”.

On the third day, the ambassadors were invited to another tent, which even surpassed them in their decoration. There were wooden columns, covered with gold, and a golden bed that holds on four golden peacocks.

The description of Turks Khanate by Menander testifies to the exciting elements of luxury by the Turks. All the riches, most likely, were gained by them as trophies from numerous hostilities and conquests. Nevertheless, in this way they tried to show their power, military force and economic prosperity.

The love of luxury of the political elite didn't disturb the rest of the population of Khanate. The other people did not feel themselves pure or miserable. For example, the Sogdians did not know the oppression, but felt very comfortable. They held high positions and even worked as advisers to the rulers. We think that other peoples who were included in the state of the Turks also had preferences, but we don't know nothing about this from sources.

Menander mentioned a woman-slave whom Istemi gave to Zemarh after a three-day stay in a Kagan's place. Just as every citizen had his status and position in society, depending on his or her belonging to one or another kind, everything in the state was clearly stratified. Tribes were not the same, someone was given greater privileges, and someone had very little. There was slavery in the Khanate, but slaves were not Turks. They became, as a rule, prisoners of war.

Obviously, slavery in Khanate was different from slavery in settled, traditional empires. The prisoner, who was in the family of the Turks, felt quite comfortable: he had a meal, not beaten; he had to do some work and was rewarded for it. He was only dependent but was not deprived of his freedom. The phenomenon of slavery in the early Turks can be compared only with the colonate in the Roman Empire. Sometimes prisoners of war settled in a separate place of the empire, giving them the opportunity to live calmly and work in return for paying tribute to agricultural products and crafts.

However, despite the comfortable conditions created by slaves, they could never become full members of Turkic society. They were a dispossessed stratum that didn't play any role in the state, except for cheap labor. Most often, the source of slavery was the capture of people during raids on other lands and in the course of aggressive wars. The most terrible thing for the captives was that they were born and lived freely in their own countries, and when they were captured by the Turks, they became the slaves.

In the sources ancient authors mentioned slave women more than slave men. Obviously, the popularity of women as slaves indicates that domestic patriarchal slavery prevailed in the Turks. In addition, a woman was often used as a concubine. The duties of the slaves included tailoring and dressing of clothes, cooking, etc.

In my report, I wanted to show the subjective view of Byzantine historian Menander Protector and byzantine society of the VI century of the economic life of barbaric (mostly nomadic) peoples of northern lands in Altai. The VI century in the history of Eurasia marked the emergence of a new powerful state - the Great Turkic Khanate.

SALGIN HASTALIKLARIN OSMANLI VERGİ DÜZENİNE ETKİSİ

Effects of Epidemics on Ottoman Tax Order

ORHAN KILIÇ*

Özet

Salgın hastalıklar, tıbbi tedavi usulleri bulununcaya kadar insanların toplu ölümüne yol açan doğal bir afettir. Veba, çiçek, sıtma vb. salgın hastalıklar, orta ve yeniçağlarda tarihin gidişatını etkileyen önemli bir faktördür.

Muafiyeti olmayan her ferdin, devlet nazarında bir vergi mükellefi olduğu dikkate alınır, ölen her kişi vergi gelirlerinde bir azalma anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra, salgın hastalığın görüldüğü yerlerde yaşayan halkın buldukları yeri terk ederek göç etmeleri de bir müddet kayıt dışı kalmaları sonucunu doğurmuştur. Vergilerin iltizama verilmesi halinde, mültezimler toplamaları gereken parayı toplayamıyorlar ve devlete ödemekle yükümlü oldukları iltizam bedelini ödeyemiyorlardı. Bu durumda devlet mecburen mültezimlerden alması gereken meblağlarda indirim yapmak zorunda kalıyordu.

Devlet, salgın hastalık sebebiyle nüfusu azalan ve ciddi manada işgücü kaybı yaşayan bölgelere uzun veya kısa vadeli olarak bir vergi muafiyeti de getirmek zorunda kalmıştır. Bütün bu yaşananlar vergi gelirlerinde bir azalmaya sebep oluyordu.

Bu ve buna benzer sebeplerle salgın hastalıkların iktisadi bir sonucu olarak vergi düzeninde ciddi aksamlar yaşanıyor ve bütçeye ağır bir yük binebiliyordu.

Salgın hastalıkların iktisadi sonucu elbette sadece vergi düzenin bozulmasından ibaret değildi. Azalan işgücü, üretimin azalmasını; üretimin azalması, kıtlığı; kıtlık, fiyatların artışı; fiyatların artışı ise karaborsacılığı doğurabiliyordu. Böylelikle birbirini tetikleyen bir dizi iktisadi sorun ortaya çıkıyordu.

Bildiride, ölümcül olduğu zamanlarda Osmanlı Devleti'nde yaşanan salgın hastalıkların iktisadi hayata etkisinin sadece bir boyutu olan vergi düzenine etkisi üzerinde durulmuştur. Çalışma büyük ölçüde arşiv kaynaklarına ve devrin kaynak eserlerine dayalı olarak hazırlanmış, yer yer çağdaş kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, ekonomik hayat, vergi, salgın hastalık.

Abstract

Epidemic diseases are a natural disaster that causes mass death of people until medical treatment procedures are found. Plague, variola, malaria etc. epidemics are an important factor affecting the course of history in middle and new ages.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bil. Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ, okilic@firat.edu.tr

Considering that every non-exempt person was a taxpayer in the sight of the state, each person who died was a reduction in tax revenues. In addition, the people living in the places where the epidemic disease has been abandoned, leaving their place and causing them to remain unregistered for a while. In the event that taxes were granted to asylum, the taxpayers could not collect the money they had to collect, and could not pay the state they were obliged to pay. In this case, the state had to make a reduction in the amount it had to buy from the refugees.

The state had to bring a tax exemption either long or short-term to the regions where the population was declining due to epidemic disease and had serious labor losses. All this has led to a decrease in tax revenues.

As a result of these and other similar reasons, tax breaks were experienced as a result of the economic outbreaks of epidemics, and the budget was a heavy burden.

Of course, the economic outcome of epidemics was not just a deterioration of the tax order. Decreasing labor force, production reduction; production reduction, scarcity; scarcity, increase in prices; the increase in prices could give rise to trafficking. Thus, a series of economic problems triggered each other.

In the paper, the impact of the epidemic diseases in the Ottoman Empire on the economic life, which is only one dimension of the impact on tax order, was emphasized. The study has been prepared based on the archive resources and the main sources of the period and the modern sources have been used.

Key Words: Ottoman, economic life, tax, epidemic.

Giriş

Salgın hastalıklar tarihin her devrinde insanlık tarihini derinden etkileyen biyolojik bir olgudur. İnsanların toplu halde ölümüne yol açan ve ortaya çıktığı zamanlarda henüz tedavileri keşfedilmeyen hastalıklar, tarihin seyrine etki eden önemli bir faktör olarak karşımıza çıkar.

Salgın hastalıklar, doğal afet grubu içerisinde değerlendirilse de bazı hâllerde insanların bu afetin ortaya çıkmasına sebep olacak ortamları bizatihi kendilerinin yarattığı da unutulmamalıdır. Mesela sıtma, kolera ve veba hastalığı biraz da insanların etkisinin ve ihmalinin olduğu salgın hastalıklardır. Bu bağlamda insanların çevre ve tabiat üzerinde yaptığı birtakım bilinçsiz ve doğal dengeyi bozacak uygulamalarının salgın hastalıkları adeta davet ettiği dikkate alınmalıdır. Her şeye rağmen, salgın hastalıkların tabiatın kendi iç dinamiklerinden çıkan ve doğal afet grubu içerisinde değerlendirilebilecek biyolojik bir olgu olduğunu söylemek gerekir¹.

Doğal afetler arasında birbirini tetikleyen bir afet ilişkisi zinciri vardır. Mesela; kuraklıklar, depremler, şiddetli soğuk veya sıcaklar ve sel afetlerinin ardından sağlıklı

¹ Salgın hastalıkların tarihi boyutu, terminolojisi ve sistematığı için bkz. Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 6, Tarih Şubesi Yayınları No: 5, Elâzığ 2004, s. 11-40; Orhan Kılıç, "Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı yayınevi, Ankara 2017, s. 117-122

ve gerektiği kadar beslenemeyen veya uygun şartlarda barınmayan insanların başı sıkılık sistemleri çökmekte ve hastalıklara karşı dirençleri kalmamaktadır. Salgın hastalıklar sağlıklı ve dirençsiz vücutlara daha kolay yerleşebilmekte böylelikle de büyük salgınlar yaşanabilmektedir.

Salgın hastalıklar bir yandan toplu ölümlere yol açarken, diğer yandan toplumları daha birçok bakımdan olumsuz yönde etkilemiştir. İnsanlar tarihin her devrinde içgüdüsel olarak salgın görülen yerlerden bir an önce kaçma yönünde bir tavır geliştirmişlerdir. Bu durum elbette birçok iktisadi sorunu da beraberinde getirmiştir. Yaşanan göç hadiseleri ile terk edilen yerler *harab* veya *viran* oluyor, göç alan yerler ise hazırlıksız bir nüfus fazlalığı ile karşı karşıya kalıyorlardı. Bu durum elbette iskân coğrafyasını da derinden etkiliyordu².

Tarihteki salgın hastalıklar konusunun en problemlisi yanı, salgın hastalıkların sistematiği ve adlarıdır. Bu konuda bilimsel tespitler yapılmadan, orta ve yeniçağlarda birçok hastalık *veba* veya *tâ'ûn* olarak adlandırılmıştır. Daha eski devirlere gidildiğinde de benzer uygulamalara rastlanır. Hititlerde *henkan* denilen hastalık, semptomları bilinmediği için³ salgın hastalıkların genel bir adı olarak düşünülmüştür. Henkan'ın, veba, tifo veya kolera hastalığını karşılayacak manada kullanıldığı da ileri sürülmektedir⁴.

Osmanlı toplumu bağlamında düşünüldüğünde uzun bir süre öldürücü ve salgın olan hastalıkların hepsinin *tâ'ûn* yani *veba* olduğunu sanılmıştır. Bir anlamda bu tür hastalıkların hepsine genel olarak *veba* denilmiştir. Özellikle veba ve sıtma hastalığının birbirine karıştırıldığı zamanlar oldukça çoktur. Mesela; Lady Montagu, 1717 yılında yazdığı bir mektubunda, Osmanlı toplumunda anlatılan veba öykülerinin çoğunun gerçek olmadığını ve bunların yalnızca bir ateşten (sıtma) ibaret olduğunu söyler⁵. 18. yüzyılın sonlarında Akka'da yaşanan veba salgını hakkında bilgi veren Fransa konsolosu, salgının veba değil, *habis hummâ* olduğunu yazmıştır⁶. Bu durum bazen öyle karmaşık bir hal almıştır ki, kısa sürede olup biten ölümcül hastalıklar için bazen *hummâ-yı veba'îyye* tabiri kullanılmıştır. Mesela, Naîmâ Mustafa Efendi eserinin bir yerinde kısa sürede ölümcül olan bir hastalık için *hummâ-yı vebâ'îyye* tabirini kullanmıştır⁷.

² Salgın hastalıklar kaynaklı göçlerin tarihe etkisi hakkında bkz. Orhan Kılıç, "Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân", *Geçmişten Günümüze Göç II*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 55-17-01, Samsun 2017, s. 1237-1247

³ Ali M. Dinçol, "Ashella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, XLIV/193 (1985), TTK yay., s. 10

⁴ Çiğdem Atakuman-Tuğba Tanyeri Erdemir-Deniz Erdem-İlker Koç, *Hititler*, ed. İlker Koç, ODTÜ Bilim ve Toplum Kitapları Dizisi, Ankara Ekim 2006, s. 52; Salgın hastalıkların adlandırılması problemi hususunda bkz. O. Kılıç, "Sıtma ve Tarihe Etkileri", s. 117-122; O. Kılıç, *Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar*, s. 13-14

⁵ Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, Türk Dili Çevirisi: Murat Aykaç Erginöz, Ark yay., İstanbul 2004, s. 56

⁶ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çeviren: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, Ekim 1997, s. 13

⁷ Naîmâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Na'imâ*, Hazırlayan: Mehmet İpsirli, C. IV, TTK yay., Ankara 2007, s. 1693

Teorik olarak *tâ'ûn* özellikle hıyarcık vebası denektir. *Wâbâ* ise genel olarak salgın hastalıkların tümü için kullanılır. İki kelime de Arapçadan gelir. Hatta Arapça yazan bazı tarihçiler *her tâ'ûn bir wâbâ'dır, ancak her wâbâ bir tâ'ûn değildir* derler. Osmanlı kaynakları ise bu ayrımı teorik olarak gözetse de pratikte genellikle *tâ'ûn* ile *veba* eş anlamlı olarak kullanılır⁸.

1- Salgın Hastalıklar ve Vergi Düzeni İlişkisi

Salgın hastalıklar diğer bütün toplumlarda yarattığı tahribatı hiç kuşku yok ki Osmanlı toplumunda da yaratmıştır. Çünkü Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde belli aralıklarla epidemiler yaşadığı bilinmektedir. Salgınların siyasi, coğrafi ve sosyal birtakım sonuçlarının olduğu izahıtan varestedir. İnsanların toplu halde ölümüne yol açan her afet azalan bir nüfusu, azalan bir işgücünü ve azalan bir vergi gelirini ifade ediyordu. Her afetin arkasından; karaborsacılık, asayişsizlik, ahlaki olmayan davranışlar ve yükselen fiyatlar kendini gösterir.

Osmanlı toplumunda muaf olan zümreler bir tarafa bırakılırsa, her fert aynı zamanda bir vergi mükellefidir. Osmanlı iktisadi düzeni içerisinde toplanan vergilerin ya devlet hazinesine veya dirlik sistemi içerisindeki dirlik sahiplerine gittiği malumdur. Devlete ait vergi gelirlerinin bir kısmının *mukataa* haline getirilerek iltizam suretiyle mültezimlere verildiği, hatta 18. yüzyılın başlarından itibaren *malikâne* haline getirilerek *kayd-ı hayat şartıyla* tevcih edildiği bir süreç yaşanmıştır. Bazı vergilerin *ocaklık* haline getirilerek bir kısım askeri zümrelerin maaşlarına veya *Matbah-ı Amire* ve *Tersane-i Amire* gibi müesseselere bağlandıkları da çokça görülen bir uygulamadır⁹. Bu sebeple, salgın hastalıklar sebebiyle vergi gelirlerinin azalması durumunda, vergi hasılatına dayalı faaliyetler ve ödemeler de hâliyle aksiyordu.

Bir salgın hastalık sebebiyle yaşanan toplu ölümler, vergi mükelleflerinin ölümü ve bu vergilerin azalması demektir. Vergi mükelleflerinin toplu halde ölümü, beklenmeyen bir hadise olduğu için vergi gelirlerini iltizama alan mültezimlerin de bu vergi gelirlerini bekledikleri miktarda toplayamayacakları anlamına geliyordu. Dirlik bölgesindeki vergi mükellefleri topluca ölünce, dirlik sahibi istediği geliri sağlayamıyor, hazineye gitmesi gereken vergilerde de ciddi bir düşüş yaşanıyordu. Bu ve buna benzer durumlar elbette bir iktisadi kriz yaşanmasına sebep oluyor, bu krizler ise beraberinde birçok siyasi, idari, askeri ve sosyal krizi tetikliyordu.

Devlet, salgın hastalık afeti ile karşı karşıya kalan yerlerdeki hizmetlerin aksamaması veya o bölgelerin boşalmaması için çoğu zaman belli sürelerle vergi muafiyeti getiriyordu. Vergi muafiyetleri de gelirlerin beklenmeyen ve planlanmayan bir şekilde azalması ve iktisadi kriz anlamına geliyordu.

⁸ Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, Çeviri: Hazal Yalın, Kitap Yayınevi yay., İstanbul 2017, s. 30

⁹ Bu konuda bkz. Orhan Kılıç, "Ocaklık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, s. 317-318

2- Salgın Hastalıklar, Göç ve Vergiler

İnsanlar tarih boyunca salgın hastalıklardan kurtulmanın en içgüdüsel tedbiri olarak, salgın yaşanan bölgeyi terk etmek olarak görmüştür. Hristiyan dünyası ile kıyaslandığında, İslâm dünyasında bu konuda daha kadereci bir yaklaşım görülür. Çünkü salgın hastalığın Allah'tan geldiği ve Hz. Peygamber'in söylediğine inanılan bir hadis sebebiyle; salgın hastalığa yakalanan birisinin hastalık olan yerden çıkmaması gerektiğini, buna rağmen ölüm olması halinde ölen kişinin şehit olacağına inanılıyordu. Bu inanışın bir gereği olarak veba veya tâundan ölen kişilerin mezar taşlarına bazen *şehid* oldukları yazılmıştır. Mesela Arif Mehmed adlı kişinin 1812 (H. 1227) tarihli mezar taşında *Mat'ünen şehid* ibaresi bulunmaktadır¹⁰. Veba hastalığına bu yönüyle bir kutsiyet yüklenmesi sebebiyle, zaman zaman kaynaklarda *tâ'ün-ı mübârek* olarak ta nitelendiriliyordu.

Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayrimüslimlerin çoğunluğu salgın halinde *terk-i diyar* ediyorlardı. Dolayısıyla hastalıkların vergi düzenine etkisi daha çok gayrimüslim bağlantılı faaliyetler ve mükellefiyetlerde görülüyordu. Bu durum elbette ki terkedilen yerde vergi gelirlerinin azalmasına yol açıyordu. Göç ederek başka diyarlara gidenler, gittikleri yerlerde de bir müddet kayıt dışı kalıyorlar ve bu sebeple ciddi vergi geliri kaybı yaşanıyor. Bu vergiler mukataa haline getirilmiş ve iltizama verilmiş ise devlet ile mültezimler arasında oluşan yeni duruma göre bir güncelleme yapılmasına da ihtiyaç duyuluyordu.

Bu konuda Osmanlı coğrafyasında farklı zamanlarda yaşanan bazı örnek olaylar şöyledir:

1699 yılı baharında Edremid kazası ve çevresinde veba hastalığı baş gösterince halkının bir kısmı başka kazalara göç etmiş, bir kısmı ise askeri zümreye ilhak olmuştur. 350,25 avarız hanesi kabul edilen kazanın vergi geliri *tekaüd akçesi* olarak belirlenmiştir. Burada kalan az sayıda vatandaş bu meblağı tam olarak ödemedi sıkıntı çekmiş ve oluşan bu yeni durumdan kaynaklanan olumsuzluğu ortadan kaldırmak maksadıyla kazaların yeniden tahriri yapılmıştır. Bu şekilde gerçek bir vergi mükellefi tablosu ve gelir miktarı hesaplaması yapılarak vergi gelirindeki kaçaklar önlenmeye çalışılmıştır. Avarız tahririni yapmak üzere Ömer halife tayin edilmiş ve Mayıs başlarında İvrindi ve Ayazmend kazaları ve bağlı köylerinde yeni tahrir işlemi başlatılarak, Edremid'den buraya gelenlerin tespitine yönelik faaliyette bulunulmuştur¹¹.

Devlet göç yoluyla başka taraflara giden vergi mükelleflerinin kayıt dışı kalarak eski yerlerinde *kayıp*, yeni yerlerinde ise *defter harici* olmalarını önleme ile ilgili bazı tedbirler almıştır. Bu konudaki en akılcı yol, bu vergi mükelleflerinin gittikleri yerleri tespit edip buldukları yerde de olsa ödemeleri gereken şahsa bağlı vergilerini tahsil etmektir. Tuna'nın kuzey tarafında bulunan Rusçuk, Silistre, Hırsova, Karasu, Tolu ve Maçın kazalarında 1706 yılında yaşanan şiddetli bir veba salgını sebebiyle bu

¹⁰ D. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, s. 150

¹¹ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), *AE.SMST.II.*, Dosya No: 4, Gömlek No: 350

bölgelerden yaklaşık 5.000 kişi Eflak taraflarına gitmişlerdir. Bu durum, ilgili yerlerin cizye gelirlerinde bir düşüşe sebebiyet vermiştir. Oldukça fazla sayıda vergi mükellefinin başka bölgelere gitmesi vergi düzenini kökünden etkilediği için bir çalışma yapılmış ve bölgelerini terk edenlerin tespit edilerek vergi borçlarının Eflak'ta tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır¹².

1725 yılında Yenişehir ve Tırnova havalisinde yaşanan veba salgını sonucu, halkın yaşadıkları yerleri terk etmesi ve bir kısmının ölmesi sebebiyle cizye gelirlerinde ciddi bir azalma olmuştur. Cizye vergilerinin büyük oranda mukataa haline getirilerek iltizama verilmesi, salgın hastalıklardan göç eden zümrelerin büyük bir kısmının gayrimüslim olması ve bu mukataaları iltizama alan mültezimlerin istedikleri miktarı tahsil edememesi başlı başına bir sorun olarak devletin karşısına çıkıyordu. Yukarıda örnekte belirtildiği üzere terk-i diyar edenlerin ödemesi gereken vergiyi gittikleri yerde bulup onlardan tahsil etmek bir çözüm olarak görülse de pratikte ne kadar başarılı olduğu tartışılabilir. Yenişehir ve Tırnova cizyesini iltizama alan cizyedâr Hacı Sadullah 11 Mayıs 1725 tarihinde merkeze yazdığı bir arz ile muhtemelen kalanlardan gelecek yıla mahsuben vergi toplamak istemiş ve bölge kadılarına emir yazılarak bir sonraki yıla mahsuben toplanacak cizyeye müdahale etmemelerinin sağlanmasını talep etmiştir¹³.

Bazen göç sebebiyle azalan veya hiç alınamayan verginin başka yerlerdeki ahalinin üzerine yüklenmesi gibi çok ta hakkaniyetli olmayan uygulamalara da rastlanıyordu. Mesela; 1734 yılında Bolu Sancağı Viranşehir kazasına bağlı Yemişler köyünün halkının bir kısmı yaşanan veba salgını sebebiyle ölmüş, bir kısmı ise köyü terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir. Yemişler köyünün 1 avarız hane olarak kaydedilmiş vergisi, takibi ve tahsili mümkün olmayan bir şekilde bürününce, Viranşehir kadısı 24 Eylül 1734 tarihli bir arz yazarak bu köyün vermesi gereken 1 avarız hanesi verginin çevresindeki Şehabeddin, Ulak ve Bolu kazalarına taksim edilmesini talep etmiş ve bu talep yerinde görülerek Yemişler köyünün avarızı diğer yerlere taksim edilmiştir¹⁴.

1742 yılında benzer bir durum Konya ve Larendede çevresinde yaşanmıştır. Bu yılda bölgede yaşanan bir salgın sebebiyle bir kısım köy ahali veba ve kıtlıktan dolayı yerlerini terk etmişlerdir. Bu esnada Larendede kazasına bağlı Sadrun köyü ahali de dağılmış ve 1 avarız hanesi olarak kabul edilmiş vergilerinin tahsili gerçekleşmemiştir. Bu 1 hane Larendede kazasının gerçek hanelerine ilave olunmuştur¹⁵. Dolayısıyla kaçan halkın vergisi bir anlamda yukarıdaki örnekte olduğu gibi kalanların üzerine yüklenmiştir.

Salgın hastalıklar sebebiyle yerlerini terk edenlerin salgının etkisi ortadan kalktıktan sonra yerlerine dönmeleri halinde eski usul üzere vergilerini ödemelerine

¹² C. ML., Dosya No: 44, Gömlek No: 2005. Rusçuk ve Yergöğü taraflarında 1795 yılında ahalinin bölgeyi terk etmesini gerektirecek şiddetli bir veba daha yaşanmıştır. bkz. C. ML., Dosya No: 66, Gömlek No: 3047

¹³ İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 182

¹⁴ AE.SMHD.I., Dosya No: 76, Gömlek No: 5019

¹⁵ C..ML., Dosya No: 535, Gömlek No: 21977

dikkat ediliyor ve bu durum ilgili yerin yöneticilerine bildirilerek vergilerin yine eksiksiz olarak toplanmasına dikkat etmeleri isteniyordu. 1764'ten birkaç yıl önce başlayan bir salgın Adana ve çevresini etkilemiş 1764 sonbaharında salgının etkisi ortadan kalkınca bölgeyi terk eden gayrimüslimler yerlerine geri dönmüşlerdir. 15 Nisan 1764 tarihinde Adana kadısı ve mütesellimine yazılan bir hüküm ile birkaç yıl önce veba salgını sebebiyle bölgeyi terk edenlerin yeniden yerlerine döndüğü hatırlatılarak, Çukadar Osman marifetiyle cizyelerin eksiksiz toplanmasına yardımcı olmaları istenmiştir¹⁶.

1783 yılında İstanbul'da yaşanan veba salgını sebebiyle ölenler ve şehri terk edenler olmuştur. Bu durum cizye hususunda bir sıkıntı yaşanmasına sebep olmuş ve yeniden cizye evraklarının tanzimi ile ilgili çalışmalar yapılmıştır¹⁷.

3- Salgın Hastalıklar, Ticaret ve Vergiler

Ticarette uğraşan ve sürekli farklı coğrafyalarda dolaşan tüccarlar, veba salgını yaşanan yerlere girmekten haklı olarak imtina ediyorlar ve ticari güzergâhlarını farklı alanlara kaydırıyorlardı. Salgın hastalıkların en önemli taşıyıcılarının ticaret erbabı ve onların maiyetindeki insanlar olduğu, göz ardı edilmemesi gereken en önemli hususlardan birisidir. Tüccarlar hem kara hem de deniz güzergâhlarını kullanabiliyorlardı. Bu sebeple limanlar ve yol güzergâhlarındaki önemli şehirler; veba, frengi, kolera vb. hastalıklar için ciddi veba odakları haline gelebiliyorlardı. Ticaret erbabının veba veya başka bir salgın hastalık bilgisini aldığı bölgeye girmemesi, orada ödeyecekleri birtakım vergilerin de yeterince tahsil edilemeyeceği anlamına geliyordu. Özellikle gümrük vergileri herhangi bir hizmetin yerine getirilmesine bağlanmış ve beklenen miktarda toplanamamış ise o hizmetin aksaması gibi bir başka olumsuz durumun yaşanmasına da sebep oluyordu. Bu konudaki bir çarpıcı örnek, meseleyi yeterince açıklamaktadır.

Rum tüccarlar Rumeli kazalarından Nemçelü yani Macaristan tarafına nakledecekleri malları öteden beri Belgrad ve Niş Gümrüğü'nü kullanarak götürmüşlerdir. Belgrad ve Niş Gümrüğü gelirleri ise *Mahmud-ı Evvel Kütüphanesi* evkafı ile Belgrad ve Niş Kalesi zabitlerine ocaklık olarak bağlanmıştı. Rum tüccarlar 1762 yılında Belgrad ve Niş havalisinde yaşanan veba salgınından etkilenmemek için güzergâh değiştirmişlerdir. Hırşova ve havalisindeki Mihadiye taraflarında ihdas edilen iki adet nezaret ve bekçilikleri kullanmaya başlamışlar ancak bu Belgrad ve Niş gümrük gelirlerini azaltmıştır. Bundan dolayı bahse konu vakfın görevlileri ve kale muhafızlarının maaşlarının ödemesinde sıkıntı çekilmiştir. Bu durumun düzeltilmesi ile ilgili Belgrad kadısı tarafından 9 Ekim 1762 tarihli bir ilam yazılarak bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması için bazı tedbirler alınması konusunda temennide ve önerilerde bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁸.

Benzer durum, 18. yüzyılın başlarında Avrupa'da alınan daha katı tedbirlerle kendini gösterir. Veba salgını zamanlarında hastalıklı bir yerden gelme ihtimali olan

¹⁶ C..ML., Dosya No: 172, Gömlek No: 7294

¹⁷ C..ML., Dosya No: 306, Gömlek No: 12456

¹⁸ C. ML., Dosya No: 39, Gömlek No: 1799

hiçbir mal sınırlardan içeri sokulmuyordu. 1716 yılında XV. Lui döneminde Fransa’da çıkan veba salgını sebebiyle, yabancı devletlerin Fransız gemilerini limanlarına sokmamaları, Fransa’nın sanayi ve ticaret hayatına büyük sekte vermiştir¹⁹. Bu durum bir yönüyle de olsa Fransa halkının fakir düşmesinin sebepleri arasında sayılabilir. Halkın fakir düşmesi ise Fransız İhtilali’nin sebepleri arasında zikredilmektedir. Dolayısıyla bu dönemin olumsuz şartlarının oluşmasında salgın hastalıkların da bir etken olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

4- Azalan Vergi Gelirleri-Ölümler-Muafiyetler

Salgın hastalıklar insanları öldürmese bile zayıf düşürüyor, bu sebeple mükellefiyetlerini yerine getirmede sıkıntı yaşıyorlardı. Özellikle sıtma hastalığının insanları fikren ve bedenen zayıf düşürdüğü bir vakıadır. Bu durum salgın hastalıkların ekonomik sonuçlarının belki de en önemlisidir. Salgın hastalıklardan ölümler ise telafisi mümkün olmayan bir vergi geliri azalmasına sebep oluyordu. Ölümlerin fazla sayıda olması hem ekonomik hem de bir dizi sosyal sorunları beraberinde getiriyordu. Vergiler satılmış ise vergi tahsiline gelenlerin ölümler nedeniyle azalan nüfusun vergisini ailesinden tahsil etmeye çalışması veya diğer mükelleflerin üzerine yükleme çabası, devlet-halk münasebetleri bağlamında halkın devlete güven duygusunu da azaltıyordu. Bu problemlerin yaşanmaması için vergi defterlerinin oluşan yeni duruma göre güncellenmesi gerekiyordu.

İzornik ve çevresinde 1580 yılında yaşanan şiddetli veba salgınından sonra cizye tahsiline gelenler, ölenleri defterden çıkarıp yeni gelenleri ilave etmeden vergi tahsili yapmak istemişler, bu da ahalinin tepkisine yol açmıştır. Ahali, cizye tahririnin yeniden yapılmasını talep etmiş ve Budun beylerbeyi Ali Paşa’nın organizesiyle zaim Mehmed ve kâtip Osman eliyle yeniden tahrir yapılarak cizye verecek nüfus güncellenmiştir. Bu işlemden sonra Budun beylerbeyi Ali Paşa’ya yazılan 25 Ekim 1580 tarihli bir hükümlerle yeni tespit edilen deftere göre toplanacak cizyenin, ahalinin isteği doğrultusunda kendilerine yaptıkları zulüm ve baskılardan dolayı haraççılar eliyle değil, muhızlılar eliyle toplanması emredilmiştir²⁰.

Devletin salgın sonrası cizye tahsili ile ilgili tavrı her zaman bu şekilde reaya varisleri lehine gerçekleşmemiştir. 1576-1577 yıllarında Tımsıvar Vilayeti sınırları dahilinde yaşanan veba salgını sırasında gayrimüslim halktan çok sayıda insan ölmüştür. Genel yaklaşıma göre ve iyi niyet çerçevesinde, ölenlerin vergi veren nüfus içinden silinmesi gerekiyordu. Nitekim gayrimüslimler bizzat beylerbeyine müracaat ederek olageldiği üzere ölenlerin cizye defterlerinden silinmesini talep etmişlerdir. Defterden silinmesi istenen insan sayısının çok fazla olması sebebiyle, tereddütte kalan Tımsıvar beylerbeyi bu durumu merkeze bildirerek nasıl davranması gerektiği hususunda görüş istemiştir. Bunun üzerine kendisine gönderilen 26 Ocak 1577 tarihli bir hüküm ile, *kanûn-ı kadîm üzere mazkûrların mürdeleri üç yıl temâm oldukda ihrâc eylesin* denilerek ölenlerin vergilerinin varisleri veya kefillerinden alınması ve bu sorunun re’âyâya nefret vermeden ancak devleti de zarara uğratmayacak şekilde

¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sadeleştiren: Dündar Günday, C. I, İstanbul, 1994, s. 200

²⁰ MD 43, 288/574

çözülmesi istenmiştir²¹. Görüldüğü üzere devlet alacaklarından meblağın yüksek olması sebebiyle vazgeçmemiş ancak bu uygulamanın gayrimüslim halkın devlete karşı olumsuz bir tavır geliştirmesine sebep olacağını da fark etmiştir.

Salgın hastalıklar sebebiyle toplanamayan vergi gelirleri şayet bir askeri zümrenin mevacibleri yani maaşları için bağlanmışsa bunlara yapılacak ödemeler için devlet bütçesinden ek bir meblağ daha çıkıyordu. Mesela, 1573 yılında Kıbrıs'ta devam eden veba salgını sırasında vergi mükelleflerinin birçoğunun vebadan ölmesi sebebiyle *cizye* vergisi tam olarak toplanamamıştır. Adadaki yeniçerilerin mevâcibinin cizyeden karşılanması sebebiyle ödemeler yapılamamıştır²². Mevacib ödemesi için devlet hazinesinden bütçe dışı ek bir ödeme yapılmış bu da hâliyle bütçeye ek bir yük getirmiştir.

1582 yılında Hersek ve çevresindeki veba salgını neticesinde ölümler sebebiyle tahsil edilemeyen vergi miktarı 312.000 akçeyi bulmuştur. Bu miktar tımar ve zeamet sahipleri ile kale müstahfizlarının gelirleri içerisinde oldukları için ilgili zümrelerin tasarruf ettikleri gelirlerin de düşmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı Hersek Sancağı yeniden tahrir edilerek vergi mükellefleri güncellenmek istenmiştir. Sancağı tahrir eden Bosna defterdarı Kâtib Mehmed'e yazılan bir hükümlerle, eksik kalan meblağın havâss-ı hümayûn içindeki adet-i ağnam gelirinden karşılanması istenmiş ve reyaya ekstra bir yük bindirilmemiş veya dirlik sahiplerinin gelirlerinde bir azalmaya gidilmemiştir²³.

1643 yılında Mora yarımadasında yaşanan veba salgını ve çok sayıda insanın ölmesi sebebiyle, *cizye-i gebrân* defterinin güncelleştirilmesi gerekmiştir. Bu işe Baltacı Mehmed Ağa tayin edilmiş ve Klaverye kadısı Mehmed Sezai Efendi marifetiyle Arhos vilayeti yeniden tahrir edilerek yeni bir *cizye* defteri tanzim edilerek 26 Aralık 1643 tarihinde baş muhasebeye kaydedilmek üzere merkeze gönderilmiştir²⁴.

Veba salgınına yakalanan Tırhala Sancağı'na bağlı Tüşkeş köyü sakinlerinden büyük bir kısmı ölmüştür. Kalanların 17 *cizye* ve 50 avarız hanesi bedelini ödemeye güçlerinin yetmediğine dair Tırhala kadısının merkeze yazdığı bir 8 Temmuz 1651 tarihli bir arz bu kişilerin üzerindeki vergi yükünün azaltılmasına yönelik bir muafiyeti işaret ediyordu²⁵.

1660 yılında Selanik ve Üsküb taraflarında yaşanan veba salgını sebebiyle bu salgından etkilenen köylerin avarız vergisinden muaf olmaları sadece sürsat bedeline dahil oldukları kararlaştırılmıştı²⁶.

Salgın hastalıklardan etkilenen ahalinin bir kısım vergilerinin indirildiği de sıkça karşılaşılan bir durumdur. Mesela; 1696 yılında Selanik Sancağı Vodina kazasına bağlı

²¹ MD 29, 111/269

²² MD 23, 176/372

²³ MD 46, 313/715

²⁴ MAD. d., No: 15948, s. 1-23

²⁵ YB.04., Dosya No: 2, Gömlek No: 53

²⁶ MAD. d., No: 14680

Çortokob köyünde yaşanan veba sebebiyle de Vodina kadısının bir arz yazarak köy halkının avarız vergisinin indirilmesini teklif ettiğini görmekteyiz²⁷.

Devlet ölümler sebebiyle tahsili mümkün olmayan vergiler için mümkün olduğunca zamanında güncellemeler yapıyor ve bir an önce yeni defterler tanzim etmeye çalışıyordu. 1630 yılında Karabağ'da veba salgınından dolayı arkalarında bir çocuk bırakmadan ölen 130 kişi olduğu tespit edilmiş ve bunlardan tahsil edilmesi gereken *evlâd-ı fatihan bedeliyyesinin* tahsilinin mümkün olmaması sebebiyle Karadağ kadısı ölenleri düşerek yeni bir defter hazırlamış ve bir arzla merkeze göndermişti. Aynı durum Karaferya'ya bağlı köylerde ve şehirlerde de yaşanmış, yaklaşık elli kişi varis bırakmadan hayatını kaybetmiştir. Artık vergi tahsili mümkün olmayan bu kişilerin içinde olmadığı bir defter hazırlanarak bir arz ekinde Naib Ömer tarafından merkeze arz edilmiştir. Veba salgını Dubnice kazasına da sirayet ettiği için aynı konuda Dubnice Kadısı Seyfullah da vefat eden ve *evlâd-ı fatihân bedeli* alınmayacak olanların isimlerini içeren bir defter ve bir arz göndermişti²⁸.

Salgın hastalıklardan ölenlerin varisleri kalmışsa, devlet alması gereken vergileri onlardan tahsil yoluna da gidebiliyordu. 1795 yılında Rusçuk ve Yergöği taraflarında cizye tahsilinden birkaç ay önce ortaya çıkan veba sebebiyle birçok kişi ölmüş bunun üzerine Rusçuk kadısı ahalinin de isteği ile durumu merkeze iletmıştır. Bu durum sadrazamın 2 Kasım 1795 tarihli telhisi ile Padişah'a arz edilmiş ve 5 Kasım 1795'te çıkan emr-i şerif ile kaçanların yerlerine iadesi, ölenlerin ise cizyelerinin varislerinin mallarından veya kefillerinden alınması kararlaştırılmıştır²⁹.

Salgın hastalıklar sonucu yaşanan toplu ölüm hadiseleri doğal olarak en çok avarız vergisine tesir ediyordu. 1 avarız hanesindeki gerçek hane sayısı azaldığından, kalan gerçek hanelerin üzerine daha fazla bir vergi yükü biniyordu. Bu da ciddi bir huzursuzluk vesilesi olabiliyordu. Bu sebeple azalan gerçek hane sayısının dikkate alınarak 1 avarız hanesinin kaç gerçek haneye tekabül edeceği hususunda yeni düzenlemeler ve güncelleştirmelere ihtiyaç duyuluyordu. Bu konuda evvel emirde yapılacak iş avarız vergilerinde bir indirimle gidilmesi idi. Mesela; 1699 yılında Razlık kazasında yaşanan veba salgını sırasında ahalesinin büyük bir kısmı hayatını kaybetmiş, bunun üzerine kalanlarının avarızlarının indirimi için Razlık kadısı Mehmed Şeyhi Efendi tarafından merkeze bir talepte bulunulmuştu³⁰.

1708 yılında Çirmen'de yaşanan veba salgını Hanım Sultan evkafından olan Karabağ, Rum Efrem, Kirazlık, Kurdköyü, Yaylacık, Devedere ve Leşdepe köylerine de sirayet etmiştir. Bu sebeple köylerde yaşayan halkın sayısında ölüm veya kaçış sebebiyle boşalma olmuştur. Kalanların bedel-i nüzul, avarız ve celebkeşân ağnam vergilerini ödemeye muktedir olamadıkları hususunda Çirmen Naibi Mustafa Efendi tarafından 18 Ağustos 1708 tarihli bir arz yazılarak durum merkeze iletilmiştir³¹. Bu

²⁷ İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 135

²⁸ İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 105

²⁹ C. ML., Dosya No: 66, Gömlek No: 3047

³⁰ İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 159

³¹ İE. ENB., Dosya No: 7, Gömlek No: 737

durumda öncelikle bir vergi indirimi veya muafiyet beklentisi içinde olunacağı aşikârdır.

Bazı zamanlarda salgın hastalıklardan ölüm ve kaçanlar sebebiyle hiçbir mükellefe rastlanmadığı haller de yaşanıyordu. Öyle ki, 1705 yılında Gümülcine tarafına isabet eden veba sebebiyle ahali dağılmış ve cizye evrakı cizyedâr Musa'nın tabiri caiz ise elinde kalmıştı³².

1783 yılında Bosna Eyaleti sınırları içinde yaşanan veba salgını sebebiyle, merkeze bir rapor gönderen Bosna valisi Vezir Abdullah Paşa, hicri 1198 yılı yani bir yıl sonrasına yapılan cizye zammının kaldırılmasını hatta alınmamasını teklif etmiş, bu teklif üzerine zammın bir seneliğinin ertelendiği ancak cizyenin tamamen alınmaması işinin muvafık görülmediği belirtilerek cizye bohçasının gönderildiği bildirilmiştir³³.

1788 yılında Sakız adasında yaşanan veba salgınında 3.000'den fazla insan ölmüştür. Buranın cizye gelirleri I. Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan'ın *malikâne* olarak uhdesindedir. Azalan gelir sebebiyle cizye tahsiline kimse talip olmamıştır. Ancak Esmâ Sultan'ın mağdur olmaması için bir sonraki yılın cizyesine 7.500 kuruş zam yapılarak cizye tahsili için muhassıl veya bir başka kişinin bulunmasına çalışılmıştır³⁴. Bu uygulama ile muafiyet veya bir vergi indirimden ziyade vergilere zam yapılması halkın çok ta kabulleneceği bir durum olmamıştır diye düşünmek yanlış olmasa gerek.

Osmanlı toplumunda *cüzzam* hastalığı bulaşıcı olarak kabul edildiği için bunlar tecrit edilerek *miskinler tekkesi* adı verilen sığınma yerlerinde tutulabiliyorlardı. Hastalığa yakalanan herkes vergiden muaf oluyordu. Miskinler Tekkesi'nde sadece *cüzzam* hastaları da kalmıyordu. Mesela Sinob kazası sakinlerinden Mehmed Dede isimli bir şahıs sara hastası olmasına rağmen 1853 yılında Üsküdar Miskinler Tekkesi'nde kalmıştır. Mehmed Dede malı mülkü olmadığı ve muaf olduğu halde kendisinden vergi alınması üzerine durumunu bir arz ile merkeze bildirmiş ve kendisinden alınan verginin 29 Mayıs 1853 tarihinde iadesini sağlamıştı. Mehmed Dede yazdığı arzda kendisini *miskin* olarak nitelendirmişti³⁵.

Devletin veba veya başka bir salgın hastalığın çıktığı bölgelerde insanların bazı mükellefiyetleri yerine getirmedeki zorlukları ve özellikle de mültezimlerin yaşadığı sıkıntıları devamlı surette göz önünde bulundurduğunu söylemek gerekir. 1564 yılında Halep'te Un Kapanı'nı iltizama alan Hacı Mahmûd adlı kişinin bir yıllık iltizam bedeli olan 500 altının çıkan veba salgını nedeniyle affedilmesi, devletin bu konudaki hassasiyetinin göstergesidir³⁶. Benzer olarak; veba salgını çıkan Erzurum

³² Bu durum Gümülcine Naibi Rahmetullah tarafından 11 Mart 1705 tarihli bir arz ile merkeze bildirilmiştir. *İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 141*

³³ *C. ML., Dosya No: 600, Gömlek No: 24762*

³⁴ *C. SM., Dosya No: 165, Gömlek No: 8270*

³⁵ *A. MKT. DV., Dosya No: 73, Gömlek No: 44/1-2*

³⁶ *MD 6, 55/114*

halkına, Selânik'de mîrî çuka işleyen Yahudilere, Erdel hududundaki Hoybersin ahalisine aynı toleranslı tutumun gösterildiğini müşahede edebiliyoruz³⁷.

Sonuç

Salgın hastalıklar, diğer doğal afetler gibi insanları, toplumları ve devletleri birçok bakımdan etkilemiştir. Salgın hastalıklardan korunma ve tedavilerinin bilinmediği zamanlarda yaşanan her salgın arkasında toplu ölümler ve birçok bakımdan zayıf düşmüş bir toplum bırakmıştır. Salgın hastalıkların toplum hayatında yarattığı, sosyal, siyasi, kültürel ve daha birçok etki ile beraber belki de en hissedilen etkisi iktisadi sonuçları olmuştur. Kıtliklar, fiyatların yükselmesi, karaborsacılık vb. birçok iktisadi bozukluk salgın hastalıklardan sonra acımasız yüzünü göstermiştir. İktisadi düzene etkisinin en belirgin unsurlarından birisi de vergilerdir.

Salgın hastalıklar sonucu ölen her kişi bir vergi mükellefi olduğu için vergi gelirleri düşmüş, devlet hazinesi bu öngörülemez durum karşısında zor durumda kalmıştır. İltizama verilen vergilerin mükelleflerin ölümü veya başka yerlere göç etmesi halinde ise mültezimlerle devlet arasında yeni bir hesap güncellemesi gündeme gelmiştir. Bu durumdan zararlı çıkan ise daha çok devlet olmuştur. Devlet ölen kişilerinin vergilerini hiç olmazsa üç yıl daha varisleri veya kefillerinden almak gibi bir yolu denese de bu durumun reayayı huzursuz ettiğinin farkındadır.

Satılın veya satılmasın, devlete ait bir vergi geliri kaynağı herhangi bir askeri zümrenin maaşına *ocaklık* olarak bağlanmış ise hazine acil olarak eksik kalan meblağı temin etmek çabası içerisinde olmuştur. Bütün bunlar elbette Osmanlı yöneticilerini sürekli meşgul eden bir mesele olarak hep gündemde kalmıştır.

Gayrimüslim tebaanın vergilerinin tahsili konusunda daha çok sıkıntı çekildiği anlaşılmaktadır. Zira gayrimüslim halk salgın çıkan yeri hızlıca terk etme konusunda bir tavır geliştirmiş bu da cizye gelirlerinin yeterince veya hiç toplanamaması gibi bir sonucu doğurmuştur. Bu açıdan bakıldığında salgın hastalıkların Osmanlı vergi çeşitleri içerisinde en çok etkilediği kalem, cizye gelirleri olmuştur. Ölen kişilerin sadece verdikleri şahsa bağlı vergiler değil; ürettikleri, aldıkları ve sattıkları ile ilgili olarak verdikleri vergiler de haliyle düşmüş ve azalmıştır. Bu bağlamda hububattan alınan vergiler, zirai faaliyet vergileri ve ticari faaliyet vergilerinde de ciddi düşüşler yaşandığı söylenebilir.

Kaynakça

1- Arşiv Kaynakları/Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

a- Sedaret Mektûbî Kalemî Belgeleri

A. MKT. DV., Dosya No: 73, Gömlek No: 44/1-2.

b- Ali Emiri Tasnifi

AE.SMHD.I., Dosya No: 76, Gömlek No: 5019.

AE.SMST.II., Dosya No: 4, Gömlek No: 350.

³⁷ MD 36, 281/738; MD 22, 38/82; MD 28, 334/843

c- Cevdet Tasnifi

- C. ML., Dosya No: 39, Gömlek No: 1799.
C. ML., Dosya No: 44, Gömlek No: 2005.
C. ML., Dosya No: 600, Gömlek No: 24762.
C. ML., Dosya No: 66, Gömlek No: 3047.
C. SM., Dosya No: 165, Gömlek No: 8270.
C..ML., Dosya No: 172, Gömlek No: 7294.
C..ML., Dosya No: 306, Gömlek No: 12456.
C..ML., Dosya No: 535, Gömlek No: 21977.

d-İradeler Tasnifi

- İ. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 105.

e- İbnülemin Tasnifi

- İE. ENB., Dosya No: 7, Gömlek No: 737.
İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 105.
İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 135.
İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 141.
İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 159.
İE. SH., Dosya No: 2, Gömlek No: 182.

f- Maliyeden Müdevver Defterler (MAD d.)

- No: 14680, 15948.

g- Mühimme Defterleri (MD)

- No: 6, 22, 23, 28, 29, 36, 43, 46.

h- Yabancı Arşivler-Bulgaristan

- YB.04., Dosya No: 2, Gömlek No: 53.

2- Kaynak Eserler

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, (Sadeleştiren: Dündar Günday), C. I, İstanbul, 1994.

NAİMÂ MUSTAFA EFENDİ, *Târih-i Na'îmâ*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, C. IV, TTK yay., Ankara, 2007.

3- Araştırma/İnceleme Eserler

ATAKUMAN, Çiğdem -Tuğba Tanyeri Erdemir-Deniz Erdem-İlker Koç, *Hititler*, Editör: İlker Koç, ODTÜ Bilim ve Toplum Kitapları Dizisi, Ankara, Ekim 2006.

DİNÇOL, Ali M.; "Ashella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Bellekten*, XLIV/193 (1985), TTK yay.

KILIÇ, Orhan; *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 6, Tarih Şubesi Yayınları No: 5, Elâzığ 2004

KILIÇ, Orhan; “Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği (BUHASDER) Yayınları, Gece Kitaplığı yayınevi, Ankara, 2017, s. 117-159

KILIÇ, Orhan; “Ocaklık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 317-318

KILIÇ, Orhan; “Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân”, *Geçmişten Günümüze Göç II*, Editör: Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 55-17-01, Samsun, 2017, s. 1237-1247

LADY MONTAGU, *Doğu Mektupları*, Türk Dili Çevirisi: Murat Aykaç Erginöz, Ark yay., İstanbul, 2004

PANZAC, Daniel; *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, Çeviren: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, Ekim 1997

VARLIK, Nükhet; *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, Çeviri: Hazal Yalın, Kitap Yayınevi yay., İstanbul 2017

ESKİ ANADOLU KÜLTÜRLERİNDE TAPINAK EKONOMİSİ

Temple Economy in Ancient Anatolian Cultures

ÖZDEN ÜRKMEZ*

Özet

İnsanoğlunun manevi dünyası ve dini ihtiyaçları Neolitik Dönemden itibaren tapınaklar inşa etmesine sebep olmuştur. Buna en güzel örnek belki de Urfa'daki Göbeklitepe'dir. Tapınak yaşamı ve yönetimi ile ilgili en erken bilgilere ise Hititlerde rastlanmaktadır. Hitit Çağı'nın büyük tapınaklarında çeşitli görevleri olan onlarca memur çalışmaktadır. Aynı geleneğin daha sonraki Demir Çağı ile Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Anadolu'da benzer bir biçimde devam ettiği görülür. Anadolu'nun tüm çağlarında, tapınaklara yapılan bağış iktisadi döngünün önemli bir parçası olmuştur. Örneğin yılın belli dönemlerinde yapılan bayramlarda kesilen kurbanlar ve bağışlanan hediyeler, kültürlerin zirai ve iktisadi hayatını derinden etkilemiştir. Bununla beraber, sağlık, geleceği bilme ve önemli kararlar almak için tapınaklara yapılan başvurular, şehirler için çok önemli gelir kaynaklarıdır. Tapınaklarda gerçekleşen tüm bu faaliyetler ile ilgili gerek arkeolojik gerekse yazılı yeteri kadar bilgiye sahibiz. Bu bildirinin amacı, Neolitik Çağ'dan Roma Çağı'na, bütünsel olarak Anadolu kültürlerinin Tapınak ekonomisini incelemek ve tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Neolitik Çağ, Roma, tapınak, ekonomi.

Abstract

The spiritual world and religious needs of mankind have led to the construction of temples since the Neolithic period. Perhaps the best example of this is the Göbeklitepe in Urfa. The earliest information about temple life and management is found in the Hittites. Dozens of civil servants worked in the great temples of the Hittite Age. It is observed that the same tradition continued in a similar manner in the later Iron Age, Hellenistic and Roman Periods in Anatolia. In all ages of Anatolia, donations to temples have been an important part of the economic cycle. For example, sacrificial animals and gifts donated in certain periods of the year have deeply affected the agricultural and economic life of cultures. Also, applications to temples for health, important decisions and to know the future are very important sources of income for cities. We have enough knowledge about all these activities in the temples, both written and archaeological. The purpose of this paper is to examine and discuss the temple economics of the Anatolian cultures from the Neolithic Age to the Roman period.

Key Words: Anatolia, Neolithic Age, Rome, temple, economy.

* Doç. Dr. İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, ozden.urkmez@idu.edu.tr

Giriş

İlk kez 90'lı yıllarda kazılmaya ve anlaşılmaya başlayan Urfa Göbeklitepe, arkeoloji dünyasının o zamana kadar doğru zannettiği bir kuramın çürütmesine neden olmasıyla çok önemli olmuştur. Göbeklitepe'ye kadar, kültürleşme sürecinin daha en başındaki insanoğlunun ilk önce tarımsal geçim temelli yerleşik hayata geçtiği, sonrasında ise toplumsal yaşamın beraberinde getirdiği sosyopsikolojik olgularla dini sistemlerin olgunlaştığı düşünülmekteydi. Fakat Göbeklitepe ve beraberinde henüz araştırılmamış aynı bölgedeki diğer kült merkezleri, Klaus Schmidt'in de vurguladığı gibi, gelişmiş yerleşik-tarımsal neolitik yerleşim alanlarından daha önce gelişmiş kült alanlarının/tapınakların oluşturulduğunu göstermiştir. İnsanlık tarihinde ilk kez Anadolu'nun güney doğusunda günümüzden yaklaşık 12.000 yıl önce Mezolitik Çağ'da ortaya çıktığı anlaşılan bu yaşam biçiminin odağında *tapınak*¹ vardır. Benzer bir biçimde örneğin Diyarbakır Çayönü'nde görüldüğü gibi Akeramik Neolitik Dönem Anadolu'sunun ilk yerleşim yerlerinin gösterdiği üzere, sosyal düzende katı bir dinsel sistemin varlığı açıktır. Daha sonraki dönemlere ait benzer kült merkezleriyle bazı farklılıklar² gösterebilmesi ile birlikte Göbeklitepe yapıları, 10 ile 30 metre çapında, iç içe geçmiş dairesel planda taş bloklardan inşa edilmiş mimarilerdir. Ayrıca bu yapıların ortasındaki ana mekâna yerleştirilen 14 adet taşın boyu ortalama 4m., ağırlıkları ise yaklaşık 10 tondur. Hatta bunların arasındaki bir örnek, 7m. boyu ve yaklaşık 50 ton ağırlığıyla kendinden 9500 yıl sonraki Antik Çağ sütunlarıyla yarışacak durumdadır. Hem bu ünük ve çağından hiç bekleyen mimari, hem de söz konusu "T" formundaki antropomorfik dikili taşlar üzerine yine beklenmedik bir biçimde tasvir edilen hayvan kabartmalarının verdiği kültüsel mesajlar, çağın iktisadi yaşamının merkezinde de bu tapınakların olduğunu gösterir. Nitekim sayıları en az 16 olan tapınakların inşası, zamanın tezahür edemediğimiz aciz teknolojisine baktığımızda büyük bir iş gücü ve organizasyon gerektirmektedir. Bu organizasyonu da şüphesiz Göbeklitepe kült merkezini yöneten dini kişilerin yaptığı bellidir. Hatta Göbeklitepe kült merkezinin inşa edildiği Karacadağ eteklerinde yapılan arkeo-botanik çalışmalar buğdayın ilk atasının burada yetiştiğini ortaya koymuştur. Bu durumda ayrıntılarını bilemediğimiz Mezolitik ve Akeramik Neolitik dönem iktisadi yaşamının bel kemiğini oluşturan ilkel tarım faaliyeti de tapınak merkezli bir dini sistemin kontrolünde gerçekleşmiş olmalıdır³.

¹ Buradaki *tapınak* kavramı aslında niteliği henüz tam olarak çözümlenememiş bir *kült merkezi* kavramına karşılık gelmektedir.

² Örneğin Nevalı Çori'de bu kült merkezleri kare planlıdır ve yerleşimle iç içe bulunurlar. Bu özellikleri ile *tapınak* kavramıyla daha uyumludurlar.

³ Göbekli Tepe ve Akeramik Neolitik diğer kült yapıları ve haklarındaki düşünceler için bkz. Mehmet Özdoğan – Aslı Özdoğan, "Buildings of Cult and the Cult of Buildings", *Karatepe'deki Işık*, (ed. G. Arsebük vd.), Ege Yayınları, İstanbul 1998, s. 581; Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007; Mehmet Özdoğan, "Bazı Genellemeler-Öngörüler", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, (ed. M. Özdoğan- N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, ss. 441-458; Serap Özdol, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı, *Tarih İncelemeleri Dergisi, XXVI/1*, (2011), s. 173

Çok sayıdaki bilim insanı belki Göbeklitepe değil ama onun derinden etkilediği ve özellikleri ile tapınak vasfıyla daha uyumlu Anadolu/Kuzey Mezopotamya'daki Nevalı Çori gibi Neolitik Dönem kült merkezlerinin sonraki daha girift ve anıtsal Sümer tapınaklarının kökenini oluşturduğunu düşünmektedir⁴. Gerçekten de Sümerlilere bakıldığında Neolitik Anadolu ile benzer bir biçimde tapınakların sosyal ve iktisadi yaşamın merkezinde olduğu görülür. Özellikle Tanrı/tanrılar adına tapınağa karşılıksız olarak alınan tüm artı ürünler bir yana, kahinlik ve benzeri dini hizmetler sonucunda alınan çeşitli bağışlar tapınakların gittikçe daha da güçlenmesini ve Sümerlerin tam bir din devleti haline gelmesini sağlamıştır⁵. Sümerlilerin bu *tapınak-kent* modelinde tüm topraklar kamuya yani tapınağa aittir. Bu nedenle iş gücünden ilkel sulama teknolojilerine organizasyon, ücret ve paylaşırma gibi tüm alanların kontrolünü de tapınak sağlar. Bu sisteme bir örnek verilecek olursa, çivi yazılı belgeler ışığında Lagash Tapınağı'nın 4400 hektarlık toprağı tarım için kiraya verilmiştir. Kazanılan gelirin sadece ¼'ü kamusal dini ihtiyaçların karşılanması için kullanılırken geriye kalan ¾'lük kısmın 1200 kişilik tapınak personelinin masrafları için ayrıldığı anlaşılır. Bu tarlalarda çalışan halk tarımsal ve hayvansal ürünlerden sadece tapınağın belirlediği miktarda ailelerine yetecek kadar alabiliyor diğer tüm ürünler tapınağa teslim ediliyordu. Hatta halk vergiler bir yana tüm dini danışmalar için de ayrıca ücret ödemekteydi⁶. Tabletlerden öğrenilen başka bir durum, ekonomik açıdan zor duruma düşen kişilerin vade ve faiz karşılığında tapınaktan kredi olarak gümüş almasıdır. Hatta bu faiz oranlarının duruma göre %5 ile %33 arasında değişiklik gösterdiği bile tespit edilebilmiştir. Anlaşıldığı üzere aynı zamanda bir banka misali çalışan Sümer tapınaklarının ekonomisi tüm toplumsal yaşamın iktisadi yaşamının odak noktasını oluşturmaktadır. Sümer tapınaklarındaki bu ekonomi modelinin daha sonra Tunç Çağı Anadolu kültürlerini de etkilediği düşünülmüştür⁷.

Tunç Çağı'nda/Hititlerde Tapınak Ekonomisi

Mezopotamya ekonomik modelinin daha sonra Anadolu yani Hitit ekonomik modelini nasıl etkilediği tartışma konusu olsa da iki coğrafya arasındaki çeşitli farklılıklar, mutlaka bir ayrımın olması gerektiğini de ortaya koyar. Aslında kendinden yaklaşık 8000 yıl önceki Akeramik Neolitik geçmişe bakıldığında, Anadolu'nun Mezopotamyalı etkilere çok ta ihtiyacı yok gibidir. Mezopotamya'da yılın belli zamanlarında Fırat ve Dicle'nin taşkınları, gelişmiş kanal sistemleri yani kontrol edilebilir sulama, Hitit coğrafyası için pekte geçerli değildir. Yaşamın tüm alanlarının ham maddesi olan *su*, bu nedenle Tanrı'nın kontrolü altında olan yağışlara bağlıdır. Kullanılacak suyun geldiği yer ise doğrudan yağmurlar bir yana asıl olarak dağlardan fışkırır ve akar. Bu yüzdendir ki, bin tanrılı Hitit kültürünün kutsallar nüfusunun çoğunluğunu küçük dağ tanrıları oluşturur. Mezopotamya'dan farklı

⁴ Özdoğru, *a.g.e.*, s. 196, dipnot. 43

⁵ Henrietta McCall, *Mezopotamya Mitleri*, (Çev. Bircan Baykara), Phoenix Yayınları, Ankara 2011, s. 37-41; Mehmet Yunus Akrep, "Sümer Ekonomisinde Tapınak Faktörü", *Mavi Atlas*, 5/2, (2017), s. 463

⁶ Jean Luis Huot, Jean Paul Thalmann, Dominique Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, (Çev. A. B. Girgin), İmge Yayınları, Ankara 2000, s. 73

⁷ Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. N. Oral), Telos Yayınları, İstanbul 2001, s. 140-144; Tahsin Özgüç, *Kultepe, Kaniş/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 19

dinamiklere sahip olsa da Hitit ekonomik yaşantısının merkezine konulabilecek en önemli kurum yine dindir. Birçok Hitit tapınak kompleksinin içinde yer alan depolar ve işlikler, bir yandan tapınaklara bağlı üretimin göstergesi olmuşlar, diğer yandan da seferlerden elde edilen ganimetlerin koruyucusu olduklarını ortaya koymuşlardır. Bunun yanında birçok yazılı tablet de Hitit tapınak ekonomisi ile ilgili bilgi verici niteliktedir⁸.

Hitit tapınaklarında sosyoekonomik düzene bağlı olarak yüzlerce kişinin çalıştığı/yaşadığı bilinmektedir. É. DINGIRLIM: *Tanrıların Evi* olarak adlandırılan tapınaklarda, çok kalabalık bir görevli ordusu bulunmaktadır. Örneğin *Karahna* gibi küçük bir Hitit kentine ait tapınakta bile 775 kadar tapınak görevlisinin çalıştığı anlaşılmaktadır⁹. Tapınaklarda istihdam edilen bu görevlilere ve görevlerine ait bilgilerin yazılı metinlerde envanterlenmesi¹⁰, düzenin anlaşılmasına oldukça yardımcı olur. İsim isim belirtilmiş yüzlerce görevliden Rahip¹¹, Baş Rahibe¹², Kâtip¹³ ve Kâhin¹⁴ belki de en önemli görevlilerdir¹⁵. *Hilamatta* adı verilen tüm bu tapınak görevlileri hakkında IV. Tudhaliya tarihlendirilen bir tablette, görevlilerden beklenen en önemli şeyin temizlik olduğu ortaya çıkmaktadır¹⁶. Devletin ihtiyaçları bir yana, en üstteki rahipten en alttaki temizlik görevlilerine kadar sayıları bini bulan ve Tanrıya hizmet eden bu tapınak çalışanlarının yaşamları için bile önemli miktarda mala ve iktisadi bir düzene ihtiyaç olduğu bellidir. Bu noktada, Hitit tapınaklarında gerçekleşen iktisadi faaliyetler, tarım, hayvancılık, zanaat, vergiler ve bayramlar çerçevesinde değerlendirilebilir.

Tarım Hititlerde köylülerin birinci uğraşısı ve yaşam kaynağı olmakla birlikte en verimli araziler kamusal sarayların ve tapınakların malıdır. Bununla birlikte aristokrat bir zümreye ait özel tarım arazilerinin varlığı da bilinmektedir¹⁷. Özellikle tapınakların tarım arazilerine sahip olmalarının kralların düzenli bağışları sonucunda olduğu anlaşılmaktadır¹⁸. Tapınak adına tapınağın tarlalarında çiftçilik yapan görevliler ile ilgili talimat metinleri bu faaliyetlerle ilgili olguları aslında net olarak ortaya koymaktadır: *Tanrıların çiftçileri¹⁹ olan sizler, turfanda meyveler olduğunda,*

⁸ Serkan Demirel, *Hitit İnanç Sistemi ve Ekonomi İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ) Tarihi A.B.D., Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, s. 18-21

⁹ Muhibbe Darga, *Karahna Şehri Kültür Envanteri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1973, s. 17.

¹⁰ Emmanuel Loreche, *Catalogue des Textes Hittites*, Etudes et Commentaires. Bd. 75, Paris 1971, CTH 501-CTH 530, CHT 264

¹¹ LÚSANGA

¹² SALMEŞAMA.DINGIRLIM

¹³ LÚDUB.ŞAR

¹⁴ LÚHAL

¹⁵ Demirel, *a.g.e.*, s. 116-121

¹⁶ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 156-157

¹⁷ Albrecht Goetze, *Kleinasien*. Handbuch der Altertumswissenschaft, Kulturgeschichte des Alten Orients, München 1957, s. 118

¹⁸ Jhon F. Robertson, "The Social and Economic Organisation of Ancient Mesopotamian Temples", *Civilizations of the Ancient Near East*, 1, (1995), s. 445

¹⁹ LÚ.MEŞAPIN.LAL DINGİRMEŞ.

onu tanrılara getirin, tez elden ve tam zamanında getirin. Hiçbir insan onları yemezden önce, siz onu tanrıların huzuruna getirin. Eğer tanrılar onları arar, ancak siz geç kalmış olursanız, bu sizin günahınızdır²⁰. Diğer yazılı metinlerden de Hitit tapınaklarının tarımsal faaliyetlerinde özellikle tahıl ve meyvelerin ön planda olduğu görülmektedir²¹. Bununla birlikte özellikle üzümünden üretilen şarabın tapınak ekonomisi için çok önemli bir işlenmiş ürün olduğu anlaşılır. Anadolu'nun coğrafi koşullarına bakıldığında, tapınak ekonomisinde hayvancılığın da en azından tarım kadar önemli olacağı bellidir. Hitit metinlerinde *Tanrı'nın çobanları*²² olarak zikredilen tapınak görevlileri tapınağa bağlı kıraç arazilerde çeşitli küçük ve büyük baş hayvanları gütmekteydiler. Bu hayvanların sayısı bağlı oldukları tapınakların büyüklüğü ve ekonomik durumlarına göre değişiklik gösterebilmektedir²³. Tarımda olduğu gibi hayvancılıkta da ekonomi ve din ilişkisi metinlerde yine kendini apaçık bir biçimde ifade eder: *Tanrının çobanı sizler, eğer hayvanların doğum zamanında herhangi bir tanrıya yapılacak ibadet varsa ona ya dana ya kuzu ya oğlak sunarsanız onları geciktirmeyiniz. Onları tam zamanında sununuz. Onlara tanrılar karşından bakmasın. Taze şeyleri henüz hiçbir insan yemeden onları derhal tanrılara getiriniz*²⁴. Hitit tapınak ekonomisinin belki de başrolünde olan hayvancılık alanında bayram faaliyetleri ve bununla ilgili olan iktisadi döngüyle de iç içedir. Örneğin metinlerden bahar ve bereket tanrısı Telipinu için yapılan bayramlarda bin koyunun ve elli sığırın kurban edildiği bilinmektedir²⁵. Hayvanlar başta olmak üzere diğer birçok zirai ve zanaat ürününün tanrılar adına hediye olarak alındığı bu bayramların, tapınakların kontrolündeki iktisadi hayatın döngüsünde belki de en önemli rolü üstlendiği, çeşitli metinlerden çıkarımlar yapılarak anlaşılabilir: *Sizler için Hatti ülkesinde aylık bayramlar, yeni yıl bayramları, kış, bahar ve yaz bayramları, yalvarma/istek bayramları kutlanır. Başka hiçbir ülkede buna benzer bayramlar kutlanmaz*²⁶.

Zirai faaliyetler dışında Hitit tapınak ekonomisinde önemli başka bir sektör ise zanaattır. Hititler özellikle metal ve tekstil alanlarında uzmanlaşmışlar ve bu sektörlerde ihtiyaç fazlası ürünlerle ticaret yapmışlardır. Hattuşa büyük tapınağının %25'nin işliklerden oluşması bile tapınaklarda gerçekleşen bu zanaat ve ticaret faaliyetlerinin önemini ortaya koymaya yeterlidir. Tapınağa bağlı olarak çalışan zanaatkarların²⁷ tüm ihtiyaçları *Hilamatta*'nın parçaları olmaları nedeniyle tapınak tarafından karşılanmaktaydı. Bazı metinler ticaret ve ihtiyaç bir yana, tapınaklarda yapılan zanaat faaliyetlerinin salt tanrılar için ve sürekli olarak yapıldığına da işaret eder: *Sadece Hatti Ülkesinde yüce tapınaklar gümüş ve altınla süslenmiştir. Hiçbir*

²⁰ Süel, a.g.e., s. 75.

²¹ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Çev. Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, s. 106

²² LÚSIPA DINGIRLIM

²³ Goetze, a.g.e., s. 118

²⁴ Süel, a.g.e., s. 81

²⁵ Volkert Haas, Liane Jakob-Rost, "Das Festrütuale des Gottes Telipinu in Hanhana und in Kasha, Ein Beitrag zum Hethitischen Festkalender", *Altorientalische Forschungen*, 11, (1984), s. 44

²⁶ Albrecht Goetze, "Hittite Prayers", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1955, S. 397

²⁷ LÚKÜ.DİM

*ülkede senin için böylesi yoktur. Senin gümüştten, altından ve değerli taşlardan kapların ve ritonların sadece Hatti Ülkesi'nde vardır*²⁸. Öyle görünüyor ki, özellikle metalcilik üzerine yoğunlaşan Hitit tapınakları, metinlerde belirtilmese de bu nedenle madencilik sektörüyle de yoğun bağlantılar içinde olmalıdır. Metinler bir yana yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılan depolar, Hitit tapınaklarına bağlı önemli bir çömlekçilik sektörünü de ortaya koyar²⁹.

Tapınaklara bağlı olarak gerçekleşen tüm bu faaliyetler dışında, tapınak ekonomisini döndüren zahmetsiz ve sermayesiz en büyük finans kaynağı ise vergiler ve bağışlardır. Hitit halkının yaşantı süreci ve dünya olgusunun temeli olduğu anlaşılan Tanrılar ve onların memnuniyeti, tanrıların evi sayılan tapınaklara sunulan bağış ve vergilerle anlam bulmaktaydı. Bununla birlikte tapınaklara yapılan bağışlar asıl olarak kralların eliyle olmaktaydı. Öncelikle tahtın ve ülkenin esenliği başta olmak üzere yağmurun yağmasından, zaferlerin kazanılmasına neredeyse her konuda isteklerin gerçekleştirilmesinin tek yolu Tanrılara yapılacak bağışlardır. Bunun ilgili olarak, örneğin ünlü Tavananna Puduhepa'nın kocası kral III. Hattuşili'nin sağlığı için Tanrıça Lelwani'ye elli satırlık bir adak metninde dua ettiği görülür. Puduhepa'nın vaatleri arasında birçok hayvanla birlikte altından ve gümüştten kupaların, heykellerin tanrıçanın tapınağına sunulması vardır³⁰. Gerek zirai gerek zanaat gerekse vergi ve bağışlarla döndürülen girift Hitit tapınak ekonomisini fiziksel olarak yöneten tapınak görevlileri ise aslında bir taraftan da saraya bağlı olarak çalışan veznedar/sayman haznedarlardır³¹. Bu durum da aslında sıradan halka karşı nüktedir bir biçimde tapınak-saray ilişkisini ve aristokratik paylaşımı ortaya koyar. Bu üst düzey aristokratik paylaşımınla birlikte sıradan vatandaşlardan kral ve kraliçelere, Anadolu'nun Tunç Çağı Hitit dünyasında dini ve sosyal yaşamın olduğu kadar aslında iktisadi yaşamın odağında da saraylardan daha fazla tapınakların olduğu bellidir. Buna karşın, bu kadar ihtimam gösterilen Hitit tanrıları ve onlara ait tapınaklar, çağın sonundaki yıkıma ve yok oluşa engel olamamış gibidir.

Demir Çağı Anadolu Pagan Kültüründe Tapınak Ekonomileri

Yeni Demir Çağı ile birlikte ortaya çıkan yeni Anadolu kültürleri için değişmeyen nadir şeyler din, tanrılar ve tapınaklardır. Hititlerin yıkılışından sonra Anadolu'yu en iyi temsil edecek kültür Phrygler olmasına karşın, onlardan bize ulaşan kalıntılar Demir Çağı'nın başında ne gibi bir tapınak ekonomisinin olduğu konusunu aydınlatmaktan uzaktır. Buna karşın, Anadolu hakimiyetini Arkaik Çağ'ın başında Phryglerden devralan Lydia kültürü, bir yandan Anadolu geleneklerini sürdürür bir yandan da güçlü Ege-Helen kültüründen yoğun bir biçimde etkilenir. Özellikle kendilerinden önceki Phryglerden miras aldıkları Ana Tanrıça Kybele'nin Ege uygarlığıyla harmanlanmış şekli olan Artemis'e ait Sardeis'teki tapınak

²⁸ Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Society of Biblical Literature, Leiden, Boston, Köln 2002, s. 55

²⁹ Horst Klengel, "Zur Ökonomischen Funktion der Hethitischen Tempel", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XVI, (1975), s. 197

³⁰ Demirel, a.g.e., s. 94-95

³¹ LÜŞÂ.TAM için bkz. Demirel, a.g.e., s. 119

anıtsallığıyla Antik Dünya'nın dördüncü büyük Ion tapınağı unvanını almıştır³². Böyle anıtsal bir yapıyı inşa etmek şüphesiz çok güçlü bir ekonomiyi de gerektirir. Bu güç Sardeis'in başkent olduğu Gediz Nehri havzasındaki altın olarak karşımıza çıkar. Din-tapınak-ekonomi ilişkisinin Lydia'da vuku bulduğu en erken örnek olan Sardeis'in hemen dışındaki Kybele/Kuvava'ya³³ ait sunak, altın ve gümüşü arıtmak için kullanılan önemli bir işliğin hemen yanında ortaya çıkartılmıştır. Bu kült doğrultusunda inşa edilen Sardeis'in ünlü Artemis Tapınağı aslında Ephesos Artemisionu'ndan öykünerek yapılmıştır. Hatta Kroisos başta olmak üzere buradaki tapınağa inanılmaz hediyelerin ve sunuların gönderildiği bilinmektedir³⁴. Tapınak ekonomisi ile ilgili buradaki kazılardan elde edilmiş en önemli veri ise, bilinen en erken elektron Lydia sikke gruplarından birinin burada ele geçmiş olmasıdır. 1904-05 yıllarında İngilizlerin yaptığı kazılarda, İÖ. 7. yüzyılın sonlarına ait 93 elektron sikke ele geçmiş, daha sonraki kazılarda ise sikke buluntu sayısı gittikçe artmıştır. Buradaki önemli husus söz konusu sikkelerin adak olarak tapınağa bırakılmasıdır. Hatta Lydia'da başlayan tapınaklara sunu için darphanelerde sikke basma geleneğinin, şehir tanrılarına sunulmak ve bayramlarda kullanılmak üzere Roma Çağında da devam ettiği bilinmektedir³⁵. Öyle görünüyor ki, Lydia'da İÖ 7. yüzyılda başlayan ve günümüz dünya ekonomisinin temellerini oluşturan para ekonomisinin oluşmasında, dinle ilişkili bağış geleneği başrol oynamış gibidir.

İçinde Anadolu'nun da bulunduğu Hellen tapınak yaşamında, aslında önceki Anadolu ve Mezopotamya kültürlerinden çok şey olsa da söz konusu tapınakların şehir devletlerine bağlı olarak hizmet vermesi ve ilk zamanlardaki Lydia gibi istisnalar haricinde, politik merkezi idarelerin kontrolünden büyük ölçüde uzak olması, onların yeni bir ekonomik düzenle ortaya çıkmalarına neden olmuştur. Buna göre, Mezopotamya ve Hititlerde olduğu gibi din ve devlet arasındaki sosyal ve ekonomik çok sıkı ilişkiler Hellen tapınakları için geçerli değildir. Fakat yine de çok tanrılı pagan Ege kültürünün odağında dinin olduğu yadsınamaz. Yapılan bağışlar, özel olarak ya da bayramlarda sunulan hayvanlar ya da benzer davranışlar, tapınakların bağlı buldukları kentlerin ekonomilerine büyük katkılarda bulunmasını sağlamıştır. Hellen kültüründe birçok tanrı, tanrıça ve yerel kült olmakla birlikte, tapınak ekonomisi konusunda en aydınlatıcısı Apollon kültleri ve Tanrı'ya ait kutsal alanlardır: *Senin olursa okçu Tanrı Apollon'un tapınağı, görürsün insanlar yüzlerce kurbanla nasıl buraya gelir, nasıl toplanır insanlar burada ve dumanlar tüter yanan yağlı etlerden hiç durmadan; madem senin toprağında da hiç bereket yok, sen de beslenir semirirsin başka elden*³⁶.

³² Fikret Yegül, "Sardeis Artemis Tapınağı, *Lidyalılar ve Dünyaları*, (ed. N.D. Cahill), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, 36

³³ Burada bulunmuş kap parçası üzerine boyayla "Kuvav[...]"ismi yazılmıştır. bkz. Crawford H. Greenewalt, "Sardeis'te Altın ve Gümüş Arıtımı", *Lidyalılar ve Dünyaları*, (ed. N.D. Cahill), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 236

³⁴ Greenewalt, *a.g.e.*

³⁵ Jhon H. Kroll, "Sardeis Sikkeleri", *Lidyalılar ve Dünyaları*, (ed. N.D. Cahill), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 146, 154

³⁶ Tanrıça Leto'nun kurak bir adaya seslendiği Delos övgüsünün çevirisi için bkz. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1997, 48

Anadolu ve Apollon söz konusu olduğunda tartışılmaz iki önemli merkezden biri Miletus'a bağlı Didyma, diğeri ise Kolophon-Nova'ya bağlı Klaros'dur. Arkaik Çağın Anadolu bir yana Ege'deki metropol kenti olan Miletus'un Apollon Didymaion'u o kadar ünlüdür ki Lydia Kralı Kroisos Ephesos Artemision'u ile birlikte buraya da görkemli sunularda bulunmuştur³⁷. Özellikle Didyma Apollon Tapınağı'nın en başından beri *Brankhos* oğulları denilen bir soy tarafından yönetildiği bilinmektedir. Brankhidler bir rahip soyu olup tüm antik dünyada tanınmaktaydılar. Öyle ki onlara Mısır firavunlarından Nekos'un dahi hediyeler gönderdiği bilinmektedir³⁸. Miletoslu Brankhos ailesinin zenginliği aslında tapınak ve şehir arasında uzanan on kilometrelik kutsal yolun her iki tarafına sıralanmış oturan brankhid/rahip heykelleri³⁹ ile de pekişmektedir. Gerek Yunanistan'daki Delphoi gerekse Anadolu'daki Didyma ya da Klaros gibi tüm Apollon kutsal alanlarının merkezinde kehanet olgusu vardır. Bu olgu Hellen gündelik yaşamıyla paralel bir biçimde manevi bir ihtiyaç olarak doğmuştur. Örneğin, kökeni Grit olduğu anlaşılan Zeus'a tapınmada yağmurun tanrından istenmesi, metal kalkanların birbirine vurularak şimşek sesi çıkartılırken bir yandan da dans edilmesi suretiyle olmaktadır. Ya da tam tersine Zeus'un kızgınlığına bağlanan ve evleri dağıtan şiddetli hava koşulların yatışması için tanrıya kurbanlar kesilmekteydi⁴⁰. Fakat bu ibadetlerin her zaman çare getirmemesi Tanrı'ya doğru yoldan ulaşamamaya, başka bir deyişle onun isteklerini ya da söylediklerini anlamamaya yorulmuştur. Bu iletişimin yegâne araçları olarak ta kehanet merkezlerindeki kahinler ortaya çıkmıştır. Görülen bir rüyanın doğru yorumlanması, hastalıktan ya da ölümden kurtulma, yeni bir memlekete göçme ve daha birçok insani sorunun cevabı ancak kâhin aracılığıyla Tanrı tarafından verilebilmekteydi. Kutsal alanlara başvurular ister kişisel ister kamusal olsun, bunun mutlaka bir bedeli vardır. Örneğin Klarios Apollon Kutsal Alanında bulunan üç yüz civarında yazıt- oda yalnızca kutsal alanın geç dönemlerine ait olmak üzere- buraya güneyde Girit'ten kuzeyde Parion'a, doğuda Sagalassos'a çok sayıda başvurunun yapıldığını göstermektedir⁴¹. Bu başvurular sırasında yapılan cüretkâr bağışlar Tanrı'nın vereceği cevabı da mutlaka etkiliyor olmalıdır. Bağışlar aslında iki şekilde yapılmaktaydı. Bunlardan ilki aslında Lydia kültürüyle başlayan tapınağa direkt para vermek şeklindedir. İkinci bağış şekli ise örneğin figürinler gibi bağış için özel olarak üretilmiş sunu materyallerinin kutsal alanlarda satın alınması ve Tanrı'ya sunulmasıdır. Bununla birlikte örneğin Klaros'ta olduğu gibi yapılması uzun zaman alan ve maliyeti oldukça yüksek olan büyük boyutlu heykellerin siparişi ve sergilenmesi de tapınak ekonomisinin döngüsünde önemli bir kalemdir⁴². Özellikle Apollon kutsal alanlarının gösterdiği üzere, Hellen tapınaklarında da bir görevli grubu

³⁷ Herodotos, I.92

³⁸ Herodotos, II.159

³⁹ Klaus Tucheld, *Die Archaischen Skulpturen von Didyma*, Berlin 1970

⁴⁰ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, (Çev. S. Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 2007, s. 159-16

⁴¹ Nuran Şahin, *Klaros Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*, Ege Yayınları, İstanbul 1998

⁴² Klaros'ta bulunmuş kurosar ve genel olarak kurosarın tapınak kültürleri içindeki yerleri ve iktisadi bağlantıları için bkz. Özden Ürkmez, "Klaros'ta Bulunmuş Olan "KL.03" Kurosar" *Arkeoloji Dergisi*, XV, (2010), ss.27-40; Özden Ürkmez, "Kurosarlar: İkonografileri Üzerine Bir Tartışma", *Arkeoloji ve Sanat*, 140, (2012) ss.55-68.

söz konusudur. Sayıları on civarında olan ana görevli grubun bazıları: Kahineler ve Kahinler (Prophetes), Rahip (Hiereus), Kehanet Yorumcusu (Thespiodos), Sekreter (Graphikos), Yazman (Grammateus) şeklindedir⁴³. Lukianos'un bildirdiği üzerine örneğin Delphoi'da bir kehanetin ücreti iki drahmi ve iki obolos yani yaklaşık 14 gümüş sikkedir⁴⁴.

Yalnızca Anadolu değil aynı zamanda tüm Antik Dünya için ilk Lydia sikkelerinin ortaya çıkmasında büyük rol oynadığı anlaşılan Ephesos Artemis Tapınağı, *Tapınak Bankacılığı* kavramının doğuşunda da öncü olmuştur. Buna göre *Artemision'un hem mevduat varlıklarının muhafazasında hem de dışarıya borç para vermede bir ilk olduğu anlaşılır*. İÖ 6. yüzyıldan itibaren aynı zamanda bir banka işlevini de yürüttüğü anlaşılan Artemision'da bulunan bir yazıtta geçen "ergazesthai" (ἐργάζεσθαι) sözcüğü, *para/borç verme* şeklinde okunmaktadır. Bununla birlikte örneğin birçok tapınağın Demir Çağı Ege kültüründe tapınım kurumu olmalarının yanında tam anlamıyla kamu bankaları haline geldiği de anlaşılmaktadır. Örneğin Kos Asklepios Tapınağında bulunmuş olan İÖ 1. yüzyıla ait bir yazıtta okunan *tas tou theu trapezas* (τας του θε[ου τραπε]ζας) ifadesi, "*Tanrının Bankası ya da Kutsal Banka*" olarak tercüme edilmiştir. Yine aynı yüzyıla ait Troia'daki Athena İlias Tapınağındaki başka bir yazıtta ise, tapınağın borçlu kayıtlarında bölge kentlerinden Gargara, Dardanos, Skepsis, Assos, Aleksandreia Troas, Abydos ve Lampsakos gibi kentlerin adları geçer. Tapınak bankacılığındaki ekonomik döngüyle ilgili ayrıntıları yansıtan en iyi bilgiler ise yine bir Apollon Kutsal Alanı olan Ege'deki Delos adasında karşımıza çıkar. Anadolu'daki Perslere karşı mücadele için kurulan Attika-Delos birliğinin kasası Delos adasındaki Apollon Tapınağıdır. Buraya İÖ 5. Yüzyılda verilen toplam yıllık vergi 600 ile 1200 Talent⁴⁵ arasında değişmekteydi. İÖ 4. yüzyılda birliğin kasası olma durumu bitmesine karşın, çok sayıdaki kent devletinin bu kutsal alanı devlet bankası olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Örneğin İÖ 375 yılında on üç kent devletinin Delos Kutsal bankasındaki toplam mevduatları 47 talenttir. Tapınağa ait diğer kayıtlar, İÖ 5. yüzyıldan Roma hakimiyetine kadar, tapınağın şehir devletlerine ya da kişilere ortalama %10 faizle kredi verildiği de ortaya koyar⁴⁶.

Sonuç

Kültürleşme sürecinin başlangıcındaki Mezolitik ve Akeramik Neolitik dönemlerden Roma çağına kadar, Eski Çağ Anadolu insanının yalnızca sosyal yaşantısının değil iktisadi yaşantısının temelini de tapınakları koyduğu anlaşılır. Hatta zanaat ve zirai hayatın kontrolünün bu anlamda Göbeklitepe'den Demir Çağına kadar değişmez bir biçimde dini yaptırımlarla sağlandığı anlaşılır. Konu ile ilgili başka ve daha genel bir olgu hem Eski Mezopotamya'da hem de Anadolu'da, Roma Çağı'na kadar, tapınakların ait oldukları kültürlerin kamu bankası vasfında olmasıdır. Bu anlamda bankalar kamusal tüm mevduatların toplandığı yerlerdir. Hatta faiz

⁴³ Şahin, *a.g.e.*, s. 24vd.

⁴⁴ Lucianos, *Alexander*, 21.

⁴⁵ Atina standartlarına göre, 6 gümüş sikke/obolos 1 drahmi, 600 drahmi 1 talenttir.

⁴⁶ Erkan İldız, *Eski Çağda Bankacılık ve Bankerlik*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, İstanbul (2013), s. 96-98

karşılığında verdikleri borçlar ve krediler sayesinde ekonomik olarak her geçen gün daha da güçlenmişlerdir. Bu durum aslında halkın dini yaptırımlar bir yana ekonomik olarak ta tapınaklara yani antik dönemin kutsal bankalarına zorunlu olarak gittikçe bağlanmasına neden olmuştur. Örneğin Avrupa’da din ve paradan oluşan ve aslında özgürlük adı altında halkı köleleştiren bu aristokratik sistem, Orta Çağ’da bu sefer kiliseler tarafından temsil ederek devam ettirilmiştir. Düzen aslında günümüzün sisteminde de form değiştirmekle beraber devam eder. Tek fark, banka – aristokrasi paydaşlığında ve halkın emekçiliğinde *kutsal tapınak bankalarının* yerlerini daha modern ve Laik bankalara bırakmış olmasıdır.

Kaynakça

Akrep, Mehmet Yunus, “Sümer Ekonomisinde Tapınak Faktörü”, *Mavi Atlas*, 5(2), 2017, s. 458-473

Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, (Çev. S. Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 2007

Darga, Muhibbe, *Karahna Şehri Kült Envanteri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Yayınları, İstanbul 1973

Demirel, Serkan, *Hitit İnanç Sistemi ve Ekonomi İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ) Tarihi A.B.D., Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013

Erhat, Azra., *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1997

Greenewalt JR, Crawford H., “Sardeis’te Altın ve Gümüş Arıtımı”, *Lidyalılar ve Dünyaları*, (ed. N.D. Cahill), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.135-142

Goetze, Albrecht, “Hittite Prayers”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, University Press, Princeton, New Jersey, 1955

_____, *Kleinasien. Handbuch der Altertumswissenschaft*, Kulturgeschichte des Alten Orients, München 1957

Haas, Volkert; Jakob-Rost, Liane., “Das Festrionale des Gottes Telipinu in Hanhana und in Kasha, Ein Beitrag zum Hethitischen Festkalender”, *Altorientalische Forschungen*, 11, 1984, s. 9-91

Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. M. Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002

Huot, Jean Luis; Thalmann, Jean Paul; Valbelle, Dominique., *Kentlerin Doğuşu*, (Çev. A. B. Girgin), İmge Yayınları, Ankara 2000

Ildız, Erkan, *Eski Çağ’da Bankacılık ve Bankerlik*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, İstanbul 2013

Klengel, Horst, “Zur Ökonomischen Funktion der Hethitischen Tempel”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XVI, (1975), s. 181-200

_____, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. N. Oral), Telos Yayınları, İstanbul 2001

Kroll, Jhon H., “Sarveis Sikkeleri”, *Lidyalılar ve Dünyaları*, (ed. N.D. Cahill), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.143-156

Loreche, Emmanuel., *Catalogue des Textes Hittites*, Etudes et Commentaires. Bd. 75, Paris 1971

Lucianos, *Aleksandros ya da Düzmece Yalvaç*, (Çev. E. Varinlioğlu), İstanbul 1997

Macqueen, J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Çev. E. Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009

Mccall, Henrietta, *Mezopotamya Mitleri*, (Çev. Bircan Baykara), Phoenix Yayınları, Ankara 2011

Özdoğan, Mehmet- Özdoğan, Aslı., “Buildings of Cult and the Cult of Buildings”, *Karatepe'deki Işık*, (ed. G. Arsebük vd.), Ege Yayınları, İstanbul 1998 s. 581-593

Özdoğan, Mehmet, “Bazı Genellemeler – Öngörüler”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı*, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular, (ed. M. Özdoğan- N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 441-458

Özdoğ, Serap, “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1, 2011, ss. 173-191.

Özgüç, Tahsin, *Kultepe, Kaniş/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005

Robertson, Jhon F., “The Social and Economic Organisation of Ancient Mesopotamian Temples”, *Civilizations of the Ancient Near East*, 1, 1995, s. 443-454

Schmidt, Klaus, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe*, *En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007

Singer, Itamar, *Hittite Prayers*, Society of Biblical Literature, Leiden, Boston, Köln 2002.

Süel, Aygül, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1985

Şahin, Nuran, *Klaros Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*, Ege Yayınları, İstanbul 1998.

Tucheld, Klaus, *Die Archaischen Sculpturen von Didyma*, Berlin 1970.

Ürkmez, Özden., “Klaros'ta Bulunmuş Olan “KL.03” Kurosu” *Arkeoloji Dergisi*, XV, (2010), ss. 27-40.

_____, “Kuros'lar: İkonografileri Üzerine Bir Tartışma”, *Arkeoloji ve Sanat*, 140, (2012), ss. 55-68

Yegül, Fikret, “Sarveis Artemis Tapınağı”, *Lidyalılar ve Dünyaları*, (ed. N.D. Cahill), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 363-388.

ALAMET-İ FARİKA DEFTERLERİNE GÖRE CUMHURİYET DÖNEMİ MARKA KÜLTÜRÜNÜN ANALİZİ*

Analysis of the Trademark Culture of the Republican Period
according to Alamet-i Farika Registers

SERKAN YAZICI** - TUFAN TURAN***

Özet

Osmanlı Devleti'nde marka olarak bilinen en eski ticarî işletmeler 18. yüzyıl içerisinde tarihlendirilmektedir. 7-8 Hasanpaşa Fırını, Ali Muhittin Hacı Bekir Şekercisi gibi işletmeler varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmiş kurumsal kimlikleri ile ilgili tarihî bilgilere erişebildiğimiz az sayıdaki örnekler arasındadır. 19. Yüzyıl ile birlikte sanayileşme, kitlesel üretime geçiş, geniş anlamda pazarlama, dar anlamda reklam ve tutundurma gibi kavramların ön plana çıkmasıyla marka anlayışı hem dünyada hem Osmanlı Devleti'nde büyük bir değişime uğramıştır. Benzer ürünler imal eden her bir girişimci mamulünü diğerlerinden ayırt etmek için birtakım ayırt edici işaretler ya da sembollere başvurarak markalaşma anlayışının temelini atmaya başlamışlardır.

Dünyanın pek çok ülkesi gibi Osmanlı Devleti de 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticaret malları ile ilgili sahtecilik, dolandırıcılık, taklitçilik gibi hususlarla mücadele için markalaşma ve marka tescilini belli standartlarla kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu noktada 1871 yılında kabul edilen “*Eşya-yı Ticariyyeye ve Alamet-i Farikalara Dair Nizamname*” adlı, marka tescilini konu edinen düzenlemenin dünyadaki en erken örneklerden biri olduğu belirtilmelidir. Nizamnamede “marka” kavramının karşılığı olarak gösterilen “alamet-i farika” tabiri hemen benimsenmiş ve yüzyılın son çeyreği itibarıyla Osmanlı basınının ilan sayfalarında alamet-i farikalar boy göstermeye başlamıştır. 1929 yılında yaşanan Dünya Ekonomik Buhranı sonrasında, marka tescili konusunda Avrupa’da yaşanan değişiklikler, Türkiye’de de tatbik edilmiş ve Alamet-i Farika Defterlerinin tutulmasına son verilerek, marka tescilinin bu defterlerin yerine Resmi Sınâi Mülkiyet Gazetesi ile yapılması uygulaması başlamıştır. Bir süre yayınlanan Resmi Sınâi Mülkiyet Gazetesi’nin yerini günümüzde de yayınlanmakta olan Türkiye Ticaret Sicil Gazetesi almıştır. Günümüzde marka tescilleri bu gazete aracılığıyla yapılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında marka kültürünün anlaşılabilmesi için Alamet-i Farika defterleri temel veriler arasındadır. Osmanlı Devleti’nde marka tescili uygulaması için kullanılan Alamet-i Farika defterleri, 1871 yılından başlayarak 1931 yılına kadar çeşitli kurumlar nezaretinde

* Bu araştırmanın verileri TÜBİTAK 1001 kapsamında desteklenen “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Markalaşma ve Marka Tescilinin Analizi (1871-1931)” isimli ve 215K216 numaralı projeden alınmıştır.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, syazici@sakarya.edu.tr

*** Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, turan@sakarya.edu.tr

düzenli olarak tutulmuştu. Defterlerin her bir sayfası bir markaya bağlı tescil bilgilerini içermektedir. Bu sicil defterlerinin her bir sayfasında tescil için Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne başvuran işletmelerin logoları, ambalaj numuneleri yer almaktadır. Ayrıca alamet-i farika sahibinin adı, ürünün cinsi, işletme adresi, temsilcisi gibi temel bilgiler de bulunmaktadır. Bunun yanı sıra 1879 tarihli İhtira Beratı Kanunu'yla daha da geliştirilen marka tescil ve koruma uygulaması doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren ticari kuruluşların menşei, kurumsallaşmaları ve mevkiileri hakkında analizler yapmak mümkündür.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisat tarihi açısından oldukça ilgili çekici ve renkli veriler sunan bu defterler üzerinden sektörel analizler yapmak da mümkündür. Marka menşei, marka tescili yapılan ürünlerin dağılımı, marka mümessilliği müessesesi ve marka tescili yaptıran şirketlerin ülkedeki dağılımı gibi hususlar bu defterler üzerinden analiz edilebilir. Bu çalışma, Alamet-i Farika defterlerinin içeriği itibariyle karakteristik bir dönüşüm içerisine girdiği, tescil edilen markaların millilik oranının giderek arttığı bir dönem olarak Cumhuriyet dönemine odaklanmaktadır. Milli iktisadın inşası noktasında önemli bir evre olan 1923-1931 yılları arasında tescil edilen markalar bu kapsam içerisinde incelenecektir. Ele alınacak süreçte tescilleri yapılan markalar incelendiğinde, sigara kâğıtçılığı gibi geleneksel sayılabilecek sektörler bir tarafa, çağın koşullarına uygun olarak madeni yağlar, petrol ürünleri, otomotiv sektörü gibi daha endüstriyel iş sahalarının marka tescil süreçlerine katıldıkları görülmektedir. Bu bağlamda, bu araştırma ile Osmanlı'dan Cumhuriyet'e markaların içerisine girmiş oldukları sektörel dönüşüm süreci de irdelenmiş olacaktır. Bu noktadan hareketle, çalışmanın iktisat tarihi araştırmalarına çok yönlü katkılar sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Marka, Marka Tescili, Alamet-i Farika, Türkiye Cumhuriyeti.

Abstract

The oldest commercial enterprises known as the trademark in the Ottoman Empire are dated in the 18th century. 7-8 Hasanpaşa Oven and Ali Muhittin Hacı Bekir Şekercisi (candlemaker) are among the few examples where we have access to historical information about their corporate identity. In the 19th century, with the industrialization, mass production, marketing in the broad sense, advertising and promotion in the narrow sense, the concept of trademark has undergone a great change both in the world and in the Ottoman Empire. Each entrepreneur who produces similar products has begun to lay the foundations of his trademark approach by applying to a number of distinctive signs or symbols to distinguish his products from the others.

Like many other countries of the world, Ottoman Empire has tried to control branding and trademark registration with certain standards to combat fraud and counterfeiting related to trade goods since the second half of 19th century. At this point, it should be noted that the regulation on trademark registration, which was adopted in 1871, entitled "Regulation on Trade commodities and Trademarks" was one of the earliest examples in the world. The term "alamet-i farika", which is shown as the equivalent of the concept of trademark in the regulation, has been adopted and

they have started to appear in the advertisement pages of the Ottoman press as of the last quarter of the century. After the World Economic Depression experienced in 1929, the trademark registration changes taking place in Europe, has been applied in Turkey and giving an end keeping Alamet-i Farika Registers, the trademark registration has made to the Resmi Sınaî Mülkiyet Gazetesi (Official Industrial Property Gazette) instead of this Registers. Resmi Sınaî Mülkiyet Gazetesi, was published for a while, was replaced Türkiye Ticaret Sicil Gazetesi (Turkey Trade Registry Gazette), publishes today. Trademark registrations are made through this newspaper nowadays.

In order to understand the trademark culture in the Ottoman Empire and the first years of the Republic of Turkey, Alamet-i Farika Registers are among the fundamental data. The Alamet-i Farika Registers, which were used for the trademark registration application in the Ottoman Empire, were kept regularly between 1871 and 1931 under the supervision of various institutions. Each page of the Registers contains registration information attached to a trademark. Each page of these registries records the logos and packaging samples of the companies applying to the Ministry of Trade and Agriculture for registration. In addition, basic information such as the name of the owner of Alamet-i Farika, the type of product, business address and representative are also available. Also, it is possible to make analyzes about the origin, institutionalization and positions of the commercial organizations operating in the Ottoman Empire in accordance with the trademark registration and protection application developed by the Patent Right (İhtira Berati) Law of 1879.

It is also possible to make sectoral analyzes from these Registers that offer attractive and colourful data from the Ottoman Empire to the Republic. The trademark origin, the distribution of brand registered products, brand agency institution and the distribution of brand registration companies in the country can be analyzed through these Registers. This study focuses on the Republican period as a period in which the nationality rate of the registered brands was increasing and the brand of Alamet-i Farika has entered into a characteristic transformation. The trademarks registered between 1923 and 1931, an important phase in the construction of national economics, will be examined within this scope. When the trademarks that are registered in the process to be considered are examined, it can be seen that industrial fields such as mineral oils, petroleum products and automotive sector have been involved in the trademark registration processes apart from the traditional sectors such as cigarette paper. In this context, with this research, the process of sectoral transformation of trademarks from the Ottoman Empire to the Republican Turkey will be examined. From this point of view, it is expected that the study will make a multifaceted contribution to economic history researches.

Key Words: Trademark, Trademark Registrations, Trademark Registration Books, The Republic of Turkey

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Alamet-i Farika olarak adlandırılan marka kavramı, bir mal veya hizmeti diğer mal veya hizmetlerden ayıran işaretler olarak

tanımlanmaktadır¹. Kotler ve Armstrong'a göre markalar sadece işaretlerden ibaret değildir. Bir şirketin müşterileri ile ilişkilerindeki temel unsurlardan biridir. Markalar, müşterilerin algı ve duygularına hitap eder. “*Ürünler fabrikada üretilir ama markalar akıllarda yaratılır.*”² Marka tescili, üretici işletmelerin kendi ürünlerini ve hizmetlerini rakiplerinkinden farklılaştıracak her türlü isim, terim, işaret, sembol ve diğer göstergelerin kayıt yoluyla koruma altına alınmasını sağlayan bir işlemdir. Böylece, tescil edilen ürünün veya hizmetin sahipliğine ve kullanım hakkına ait her türlü yasal hak kayıt sahibinin eline geçmiş bulunmakta ve diğer üreticilere karşı korunmaktadır.

Avrupa’da marka tescili uygulamaları 1858 yılından itibaren görülmeye başlanmıştır. İlk olarak Fransa’da başlayan uygulama kısa sürede Avrupa’nın diğer ülkelerine de yayılmıştır³. Osmanlı Devleti de bu gelişmeden uzak kalmamış ve 10 Eylül 1871 yılında çıkarılan “*Eşya-yı Ticariyyeye ve Alamet-i Farikalara Dair Nizamname*” ile birlikte marka tescili uygulamasını başlatmıştır. Bu uygulama Cumhuriyet yönetimine geçildikten sonra da devam etmiştir.⁴ Bu nizamname ile birlikte, Osmanlı Devleti’nde faaliyet gösteren yerli ve yabancı ticari kuruluşlar, ürün, marka, logo ve ambalaj örneklerini, imalat yeri, satış temsilcisi ve adres bilgilerini içerecek şekilde Ticaret Nezareti’nce tutulan Alamet-i Farika Defterlerine kaydettirmiştir.⁵ Marka tescilleri sırasında verilen ürünün içeriği ve özellikleri hakkındaki bilgiler, ürünün benzerlerinden ayırt edilmesini sağlamaktadır. Bu ilk nizamnameyi yürürlükten kaldıran 10 Mayıs 1888 tarihli “*Fabrikalar Mamulâtı ile Eşyayı Ticariyyeye Mahsus Alamet-i Farikalara Dair Nizamname*” ile marka tescili daha kapsamlı bir hale gelmiştir⁶. Bu nizamname 3 Mart 1965 tarihinde kabul edilen ve 12 Mart’ta Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren 551 sayılı Markalar Kanunu’na kadar yürürlükte kalmıştır⁷.

Bu çalışmanın amacı, erken Cumhuriyet döneminde tescil edilmiş yerli ve yabancı ticari markaları tespit ederek, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nde marka kültürünün oluşumunu incelemektir. Bu amaçla, Cumhuriyet döneminde Alamet-i Farika defterlerinin tutulduğu 1924-1931 yılları arasında marka tescili yaptırmış yerli ve yabancı şirket kayıtları, Türk Patent Enstitüsü’nden temin edilen ilgili defterlerden incelenecektir. Böylece, dönemin tescilli markalarının sektörel dağılımı, tescil edilen

¹ Tolga Akay, “Osmanlı Devletinde Marka Hukukunun Gelişimi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı 126, 2016, s. 364

² Philip Kotler, Gary Armstrong, *Principles of Marketing*, 16. Baskı (Global Edition), Pearson Education Limited, USA, 2016, s. 275

³ Haydar Arseven, “Alamet-i Farika Hakkının Mahiyeti, Gayrı Kanunî Rekabetle Münasebeti ve Doğumu”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVI/ 3-4 (1950), s. 824-825

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kala, *Alamet-i Farika’dan Markaya*, Derleyen İrfan İnce, Türk Patent Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009; Ahmet Kala, *İhtira Beratı’ndan Patent’e, Alamet-i Farika’dan Marka’ya: Türk Sınai Mülkiyet Hakları Tarihi*, Türk Patent Enstitüsü Yayınları, Ankara 2008

⁵ Detaylı bilgi için Türk Patent Enstitüsü Kütüphanesi’nde bulunan Alamet-i Farika Defterleri incelenebilir.

⁶ Tolga Akay, “Osmanlı Devletinde Arma-i Osmânî ve Tuğrâ-yi Hümâyûn’un Alâmet-i Farika Olarak Kullanımı”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sayı: 9, Kars 2012, s. 4-5

⁷ bkz. “Markalar Kanunu”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunbtmmc048/kanunbtmmc048/kanunbtmmc04800551.pdf, Son Erişim Tarihi: 01.03.2019

ürün gamı tespit edilecek ve marka tescillerinin yıllara ve ülkelere göre dağılımları tespit edilecektir. Bu doğrultuda temel araştırma sorusu, erken Cumhuriyet döneminde markalaşma kültürünün görünümünün nasıl olduğudur. Bu soru ile birlikte, marka tescilinin hangi yıllar arasında ve hangi sektörlerde yoğunlaştığı sorularına da yanıt verilecektir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin markalaşma kültürünün ilk dönemini temsil edecek olan 1923-1931 yılları arasındaki tescillerinin incelenmesi, tarih bilimi yanında marka konusunda yapılacak bireysel işletme tarihi çalışmalarına da zemin hazırlayacak niteliktedir. Araştırmanın disiplinler arası olması, tarih ve işletme disiplininden araştırmacıların metodolojik anlamda birbirlerini beslemelerini gerekli kılacağından, bu öğrenme sürecinin sonraki işletmecilik tarihi çalışmalarına katkı sunması hedeflenmektedir.

Çalışma kapsamında, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin markalaşma kültürünün başlangıcı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ardından çalışmanın yöntemi tanıtılacak, analiz ve bulgulara yer verilecektir.

Yöntem

Alamet-i Farika Kanunu'nun çıktığı 1871 yılı ile defterlerin son cildinin tutulduğu 1931 yılı arasındaki tüm kayıtlar araştırmanın evrenini oluştursa da bir dönemleştirme çalışması olarak bu araştırma kapsamında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan son Alamet-i Farika defterinin tutulduğu 1931 yılı arasında geçen 8 yıllık süre incelenmiştir. Bu bağlamda veri seti, Türk Patent Enstitüsü Kütüphanesi'nde mevcut olan on beş marka sicil defterinin ilgili yılları kapsayan kayıtlarından elde edilmiştir. Ancak, kütüphane koleksiyonunda mevcut olmayan eksik defterlerin olduğu belirtilmelidir. Bu nedenle analize konu edilen kayıtlar, erken Cumhuriyet döneminin tüm marka tescillerini kapsamayabilir, eksik defterlerde bu döneme ait kayıtların da bulunabileceği düşünülmektedir.

Tüm veriler dijital ortama aktarıldıktan sonra, analize uygun hale getirilecek şekilde transkripsiyonu yapılmıştır. Veriler marka adı, marka logosu, ambalaj örneği, temsilci ismi, tescil tarihi, işletmenin yeri, ürünün cinsi bilgilerini içermektedir. Verilerin analizinde, doküman analizi yöntemine başvurulmuştur.

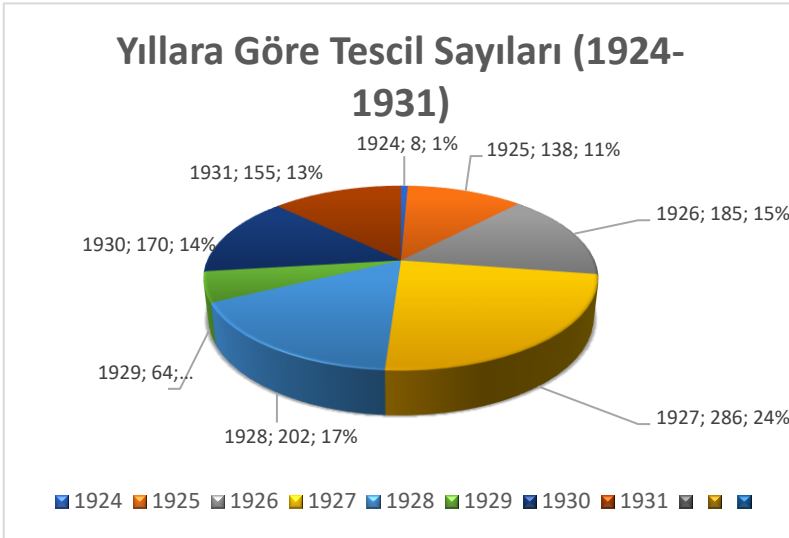
Analiz ve Bulgular

Analiz sonucunda marka tescil kaydına ulaşılan işletme sayısı 1208'dir. Bu kayıtlar araştırmacılar tarafından, ürün, marka vaz ve teslim yılı, sahiplik, vekil, adres, kaç tescil yapıldığı ve tescil için harcanan tutar bilgilerini içerecek şekilde sınıflandırılmıştır. Ancak, bu veri sınıflandırmasının her bir kayıt için yinelenmediği görüldüğünden, analiz ancak her kayıta bulunduğu tespit edilen üç başlık için yapılabilmektedir.

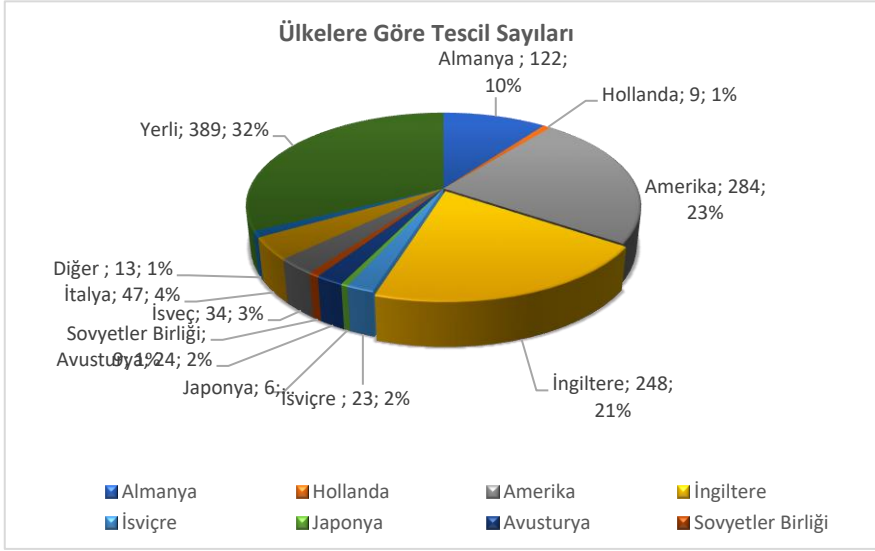
Bu başlıklardan ilki, tescil yıllarının dağılımıdır. Dönemle ilgili ilk kayıtlar Rumi takvim esas alınarak tutulmuş, ancak daha sonra Miladi takvim sistemine geçilmiştir. Analize konu edilen defterler, Rumi 1340 ve 1341 yıllarına ilişkin kayıtlarla başlamaktadır. 1923 yılında herhangi bir marka tescil kaydına rastlanmamıştır. İlk kayıtlar Rumi 1340 ve Miladi 1924 tarihlidir. Analiz sonuçlarına

göre, 1208 marka tescil kaydından 8'i bu tarihlere rastlamaktadır. Ertesi yılki kayıtlarda da Rumi ve Miladi takvimlerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Buna göre 1341 ve 1925 yıllarında tescili yapılan marka sayısı 138'dir. Bu tarihten sonra sırasıyla, 1926 yılında 185, 1927 yılında 286, 1928 yılında 202, 1929 yılında 64, 1930 yılında 170 ve 1931 yılında 155 tescil kaydı yapılmıştır. Dünya Ekonomik Buhranının gerçekleştiği 1929 yılında, marka tescil kayıtlarındaki düşüş dikkat çekmektedir. Marka tescillerinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekilde görülmektedir. Şekilde yer alan sayısal ifadeler, tescil yapılan yılı, tescil sayısını ve yüzdelik oranı ifade etmektedir.

Şekil 1: Yıllara Ait Tescil Sayıları

Gerçekleştirilen ikinci analiz, yapılan marka tescillerinin ülkelere göre dağılımı konusundadır. 1208 marka tescilinden 819'unun yabancı 389'unun ise yerli firmalar tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Analiz sırasında yabancı tescillerin hangi ülkeler tarafından gerçekleştirildiği belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre, erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'de marka tescili konusunda önde gelen ülke Amerika Birleşik Devletleri'dir. 819 yabancı marka tescilinin 284'ü Amerikan şirketlerine aittir. ABD'yi 248 tescille İngiltere izlemektedir. Tescil sayısına göre diğer ülkelerin sıralaması şu şekildedir: Almanya 122, İtalya 47, İsveç 34, Avusturya 24, İsviçre 23, Hollanda 9, Sovyetler Birliği 9 ve Japonya 6. Tescil sayısı 5'in altında olan ülkeler (Fransa, Kanada, Çekoslovakya, Yugoslavya ve Bulgaristan) birlikte değerlendirilmiş ve "diğer" başlığı altında ele alınmıştır. Bu ülkelerin toplam tescil sayısı da 13'tür. Marka Tescillerinin ülkelere göre dağılımı aşağıdaki şekilde görülmektedir. Şekilde ülkeler, marka tescil sayıları ve ülkelerin marka tescilindeki yüzdelik oranları aktarılmaktadır.

Şekil 2: Tescillerin Ülkelere Göre Dağılımı

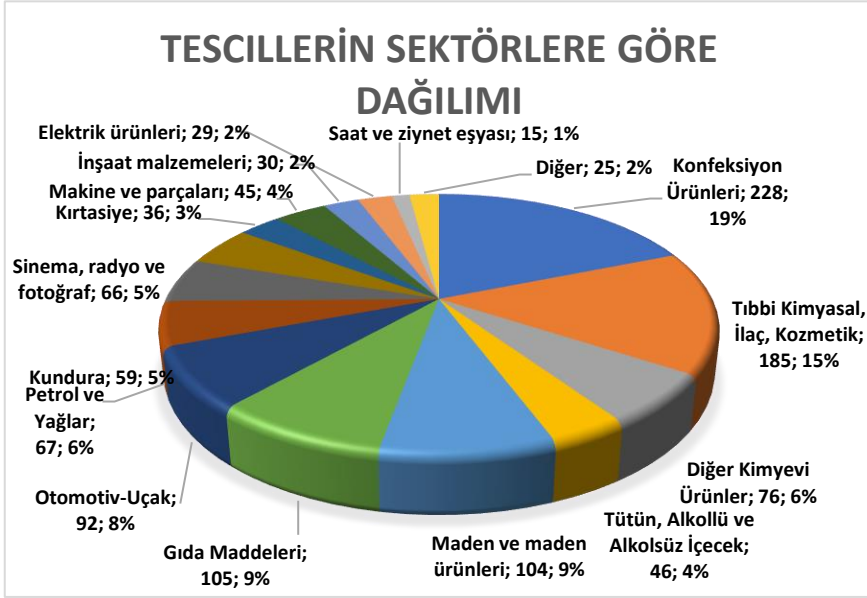
Analiz başlıklarından sonucunu, tescil edilen ürünlerin sektörler göre dağılımıdır. Kayıtların her birinde marka isminin yer almadığı görülmüştür. Bazı kayıtlar, marka adı, ürün çeşidi ve logo bilgilerini içerse de tüm kayıtlar esas alındığında ağırlıklı olarak ürün bilgisinin defterlere işlenmiş olduğu tespit edilmiştir. Tescil edilen 1208 marka içerisinde konfeksiyon ürünleri başı çekmektedir. Bu sektörden 228 marka tescili yapılmıştır. Tescili yaptırılan ürünler arasında, iplikler, tireler, kumaşlar, fanilalar, düğmeler, ipek ve yün mensucat, bezler ve şapkalar dikkat çekmektedir. En çok tescil işlemi yapılan ikinci alan, ilaç ve kozmetik sektörüdür. Tıbbî kimyasallar, insan ve hayvanlara mahsus ilaçlar, kolonyalar, diş macunları, losyonlar, kremler, parfümler vs. 185 ürünün tescil edildiği görülmektedir.

Marka tescillerinde üçüncü sırayı gıda sektörü elinde tutmaktaydı. Bu alanda yapılan 105 tescil tespit edilmiştir. Tescili yapılan ürünler arasında bisküvi, çikolata, incir, üzüm, çay, zeytinyağı, tereyağı, baharat, un, pirinç unu vs. ürünler bulunmaktadır. En çok tescili yapılan dördüncü ürün grubu, maden ve madenden mamûl eşyalardır. Demir, çelik, nikel, alüminyum ve krom gibi madenlerden üretilen madenî alet ve edevatı içeren bu gruptan 104 marka tescili yapılmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde, otomotiv sektörünün de Türkiye’de yoğun bir şekilde marka tescili yaptırdığı tespit edilmiştir. Bu alanda, otomobillerin yanı sıra otobüsler, kamyonlar, uçaklar, bisiklet ve motosikletler ile bunlara ait yedek parça ve aksesuarlara ilişkin toplam 92 markanın tescil edildiği görülmektedir. Otomotiv sektörünün devlerinden Ford, General Motors, Chevrolet, Buick ve Dodge gibi markalar da bu dönemde tescil edilmişlerdir. Günümüz beyaz eşya üreticisi Bosch markasının ilk marka tescilini otomotiv yedek parçaları üzerine yaptığı da bu çalışmada tespit edilmiştir.

Boya, vernik, zambak, çivit, kibrit, haşere öldürücüler ve yangın söndürme kimyasalları gibi ürünler, “diğer kimyevi ürünler” olarak tasnif edilmiştir. Bu grupta tescil edilen marka sayısı 76’dır. Otomotiv sektörünün gelişmeye başlaması ile birlikte petrol, benzin, mazot, gaz yağı ve diğer yağların tescillerinde de artış görülmüştür. İlgili dönemde bu ürünlerden toplam 67 markanın tescili yapılmıştır. Dönem itibarıyla gelişmeye başlayan diğer bir sektör de sinema, radyo ve fotoğrafçılıktır. Bu alanlarda 66 markanın tescili yapılmıştır. Tütün, alkollü ve alkolsüz içecekler alanında 46 marka tescil edilmiştir. Onları 59 marka tescili ile kundura ve 45 tescille makine ve motor grubu izlemektedir. Makine ve motor grubunun içerisinde, soğutucular, vantilatörler, süt ve yağ makineleri, telsiz ve telgraf makineleri, matbaa aletleri, yazı makineleri, şimendifer makineleri ve harici motorlar yer almaktadır.

Kâğıt, kalem, sulu ve yağlı boya, mürekkep, mukavva, kopya kâğıdı gibi ürünlerin yer aldığı kırtasiye grubundan 36 markanın tescil ettirildiği görülmektedir. Kırtasiye grubunu, 30 marka tesciliyle inşaat malzemeleri sektörü izlemektedir. Bu alanda çimento, kireç, badana ürünleri, inşaatlarda kullanılan alet ve edevatlar yer almaktadır. Elektrikli ürün ve aletler de bu dönemde tescil edilen ürünler arasındadır. Ampuller, piller, elektrik düğmeleri ve cihazları ile akümülatörleri ihtiva eden 29 markanın tescili yapılmıştır. Grup olarak ele alınan son ürünler, saat ve ziynet eşyalarıdır. Bu grupta 15 marka tescili olduğu görülmektedir. Tescil sayısı 10’un altında olan ürünler, “diğer” kategorisinde ele alınmıştır. Muşamba, ahşap ürünleri gibi ürünler in yer aldığı bu gruptan 25 marka tescili yapılmıştır. Marka tescillerinin ürünlere göre dağılımı aşağıdaki şekilde görülmektedir. Şekilde yer alan sayısal ifadeler, tescil yapılan ürün grubunu, tescil sayısını ve yüzdelik oranı ifade etmektedir.

Şekil 3: Tescillerin Ürün Gruplarına Göre Dağılımı

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin modernleşme hamlelerinden biri sayılabilecek marka tescili uygulamalarının, erken Cumhuriyet dönemindeki izlerini süren bu araştırmada, Alamet-i Farika Defter kayıtları incelenmeye konu edilmiştir. Analiz sonuçlarında, 1924-1931 yılları arasında yerli ve yabancı şirketlerin ülke içindeki yatırımlarının istikrarın oluşmaya başlaması ile hız kazandığı görülmüştür. 1929 buhranı sırasında şirketlerin yatırımlarındaki düşüş, marka tescillerindeki azalma ile doğru orantılı olmuştur. Ele alınan süreç içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'nde marka tescili yaptırılan Bosch, Singer, Ford, Chevrolet gibi dönemin öncü markaları, günümüzde halen dünya şirketleri olarak faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Tescil edilen ürün grupları ele alındığında, Osmanlı Devleti'nin en çok ihraç ve ithal ettiği kalemlerde tescil edilen markaların olduğu görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde göze çarpan en önemli ithalat, otomotiv ve makine sektörü ile bu sektörlerle bağlı yan dallar olarak göze çarpmaktadır. Henüz sanayi atılımı gerçekleştirilmemiş olan yeni Türkiye Cumhuriyeti, çağa ayak uydurmak için bu gruplarda yer alan ürünlere ihtiyaç duymakla birlikte henüz onları üretebilecek altyapıya sahip değildi. Yerli üretimin ve ihracatın lideri durumunda bulunan tekstil sektörü, en çok marka tescili yapılan alan olmuştur. Gerek yerli ve gerekse yabancı şirketler, Türkiye'deki konfeksiyon alanındaki potansiyeli görerek bu alanda yatırımlar yapmışlardır.

İlaç ve kozmetik sanayiinin de gelişimi ile kimyasal ürünler alanındaki yatırımların da ilgili dönemde artış gösterdiği, yapılan marka tescillerinin

yoğunluğundan anlaşılmalıdır. Yine bu dönemde, otomotiv sektörünün gelişimi ile birlikte petrol, benzin gibi ürünlerin tescillerinde de artış olduğu görülmüştür. Çağın gereksinimleri çerçevesinde elektrikli ürünlerin de yavaş yavaş Türkiye piyasasına girmeye başladığı tescil kayıtlarından tespit edilmiştir. Yine önemli miktarda marka tescili yapılan alanlardan biri olan gıda sektöründe, Türkiye pazarına, Türk halkının yeni yeni tanımaya başladığı ürünlerin girmeye başladığı dikkat çekmektedir.

Kaynakça

“Markalar Kanunu”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR / kanuntbmmc048/kanuntbmmc048/kanuntbmmc04800551.pdf, Son Erişim Tarihi: 01.03.2019.

Akay, Tolga, “Osmanlı Devletinde Marka Hukukunun Gelişimi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 126, 2016, s. 363-392

Akay, Tolga, “Osmanlı Devletinde Arma-i Osmânî ve Tuğrâ-yi Hümâyûn’un Alâmet-i Farika Olarak Kullanımı”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sy. 9, Kars 2012, s. 1-15

Alamet-i Farika Defterleri, (1924 (1340)-1931), Türk Patent Enstitüsü Kütüphanesi Koleksiyonu.

Arseven, Haydar, “Alamet-i Farika Hakkının Mahiyeti, Gayri Kanunî Rekabetle Münasebeti ve Doğumu”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVI/ 3-4 (1950), s. 822-893

Kala, Ahmet, *Alamet-i Farika’dan Markaya*, Derleyen İrfan İnce, Türk Patent Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009

Kala, Ahmet, *İhtira Beratı’ndan Patent’e, Alamet-i Farika’dan Marka’ya: Türk Sınai Mülkiyet Hakları Tarihi*, Türk Patent Enstitüsü Yayınları, Ankara 2008

Kotler, Philip, Gary Armstrong, *Principles of Marketing*, 16. Baskı (Global Edition), Pearson Education Limited, USA, 2016

19.YÜZYILDA OSMANLI TAŞRA EYALETLERİNDE TARIMDA ISLAHAT TEŞEBBÜSLERİ (MUSUL, BAĞDAT VE BASRA EYALETLERİ ÖRNEĞİ)

The Improvement Attempts in Agriculture in the Ottoman Provincial Provinces During the 19th Century (The Example of Mosul, Baghdad and Basra Provinces)

SİNAN MARUFOĞLU*

Özet

19.yüzyılda Osmanlı Devleti bir dizi ıslahat girişimleri başlatmıştır. Bu ıslahat süreci ilk olarak askeri alanda 1826 senesinde Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi ve Batı tarzı yeni bir Ordu'nun kurulması ile başlamıştır. Tanzimat süreci ile birlikte idari, adli, mali alanlarda devam eden bu ıslahat girişimleri, yüzyıl boyunca diğer tüm kamu alanlarını da kapsamıştır.

Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyıl boyunca girişmiş olduğu bu büyük ve köklü ıslahat teşebbüslerinin finansmanını temin etmek ve sürdürebilmek büyük önem arz etmekte idi. Bunun için taşra eyaletlerinde var olan iktisadi kaynaklarını da verimli bir şekilde kullanması ve azami ölçüde değerlendirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu tür ıslahatları taşra eyaletlerinde de hayata geçirebilmesi Mısır sorunun çözülmesi ve taşrada da merkezi otoritenin yeniden tesis edilmesinden sonra mümkün olabilmıştır. Bununla birlikte her taşra eyaletinin kendine özgü yerel güç odakları, kültürü, toplum yapısı ve ekonomik sorunları ile karşı karşıya kalmıştır.

Bu bağlamda Musul, Bağdat ve Basra eyaletlerinde de bu ıslahat teşebbüsleri ancak 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra hayata geçirilebilmiştir. Osmanlı Devleti için Irak coğrafyasında bulunan bu eyaletler, tarıma elverişli geniş arazileri ve Dicle ile Fırat gibi iki büyük nehir kaynakları ile zengin sulama imkânına sahip idiler. Ancak bütün bu imkânlarla rağmen, bu eyaletlerde tarım üretimi çok geri kalmıştır. Bu eyaletlerde tarımın ıslah edilmesi, sanayileşen Batı Avrupa Devletleri ile bu eyaletler üzerinden artan ham madde ihracatı ile birlikte büyük bir gelir sağlanabilir idi.

Öte yandan bu eyaletlerin sahip oldukları tarımsal ve hayvansal ham madde kaynaklarını değerlendirmek üzere kurulacak olan sanayi tesisleri ile Avrupa, Çin, Hindistan ve diğer yabancı ülkelerden ithal edilen belli başlı mamul malları da buralarda üretmek, devlet için önemli ölçüde tasarruf sağlanabilir idi.

Bu çalışmada, 19.yüzyılda Musul, Bağdat ve Basra eyaletlerinde tarım alanında yaşanan sorunları ve Osmanlı Devleti'nin bu alanda başlatmış olduğu iyileştirme

* Prof. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Muradiye, Manisa. E-Posta: Sinanmarufoglu@hotmail.com

girişimlerini ve ıslahat teşebbüslerini, Osmanlı kayıtları üzerinden okumaya ve değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, taşra, tarımsal ıslahat, Musul, Bağdat, Basra.

Abstract

In the 19th century, the Ottoman State initiated a series of reform initiatives. This reform process was first initiated in the military area in 1826 with the abolition of the Janissary Corps and the establishment of a new Western-style army. These reforming initiatives, which continued in the administrative, judicial, and financial fields along with the Tanzimat process, included all other public areas throughout the century.

It was of great importance to ensure and sustain the financing of these major and deep-rooted reform initiatives that the Ottoman State had undergone during the 19th century. For this, it has become mandatory to use the economic resources in provincial provinces efficiently and to evaluate them to the maximum extent.

However, the fact that the Ottoman State was able to implement such reforms in provincial provinces after the Egyptian problem was solved and the central authority was restored in the provinces. Nevertheless, each provincial province has its own local power focus, culture, social structure and economic problems.

In this context, these reform attempts have been realized only after the second half of the 19th century in the Mosul, Baghdad and Basra provinces. These provinces, which are located in the Iraqi geography, had large agriculture lands and rich irrigation opportunities with two large river resources such as Tigris and Euphrates.

However, in spite of all these opportunities, the agricultural production in these states was far behind. The improvement of agriculture in these states could provide a great income from the industrialized Western European States by the export of raw materials through these provinces. On the other hand, the industrial plants to be established in order to evaluate the resources of agricultural and animal raw materials in these provinces and the production of the main manufactured goods imported from Europe, China, India and other foreign countries could provide significant savings for the state.

In this study, we will try to read and evaluate the problems experienced in the field of agriculture in the Mosul, Baghdad and Basra provinces in the 19th century, and the improvement attempts, and reform initiatives initiated by the Ottoman State in this area through the Ottoman records.

Key Words: Ottoman, provincial, agricultural reform, Mosul, Baghdad, Basra.

Giriş

Bilindiği üzere Irak coğrafyası, özellikle Mezopotamya olarak bilinen Dicle ve Fırat havzası ilk insan yerleşim yerlerinin ve medeniyetinin oluştuğu, insanların topluca tarım yaptıkları, şehirler kurdukları ve ilk sanat eserlerini ortaya çıkardıkları coğrafyayı kapsamakta idi.

Ancak tarih boyunca bu topraklar üzerinde yaşanan mücadeleler ve savaşlar ile birlikte, burada kurulan düzenler sık sık değişime ve bazen de büyük tahribata uğramışlardır.

Osmanlıların 16.yüzyılın ilk yarısında Kanuni Sultan Süleyman döneminde İnan Safavileri ile mücadeleleri sonrasında 1534-1538 senelerinde Irak coğrafyasına hâkim olduklarında, başta Bağdat olmak üzere bu topraklar büyük ölçüde hâlâ 1258 senesinde vuku bulan ve Abbasi Devletine son veren Moğol istilasının tahribat izleri büyük ölçüde devam etmekte idi.

Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman seferinden sonra Irak'ı, kuzeyde Musul ve Şehrizer, ortada Bağdat ve güneyde de Basra ve el-Ahsa Eyaletleri olmak üzere beş ayrı eyalete bölmüştür. Musul ve Şehrizer Eyaletleri Haslı, Bağdat, Basra ve el-Ahsa Eyaletleri ise, Salyaneli Eyaletler statüsünde idare edilmiştir¹.

Irak Eyaletleri, 17. yüzyılın ilk yarısına kadar İnan ve Osmanlı Devletleri arasında, siyasi ve askeri nüfuz mücadelesi içinde olmuş ve zaman zaman iki devlet arasında el değiştirmiştir. Bu bağlamda İnan, 1624 senesinde Bağdat'ta meydana gelen Bekir Subaşı isyanı sonucunda, Bağdat'ı ele geçirmiştir. Yaklaşık 15 sene İnan hâkimiyetinde kalan Bağdat, 1638 senesinde Sultan IV Murat döneminde İnanlılardan geri alınmış ve Irak Eyaletlerinde Osmanlı hâkimiyeti yeniden tesis edilmiştir.

1749 senesinden itibaren Bağdat'ta Kölemen valiler dönemi başlamış ve 1831 senesinde Bağdat Valisi Davut Paşa'nın azledilmesine kadar devam etmiştir².

1831-1850 yılları arasında tüm Irak Eyaletlerinde Osmanlı merkezi idaresi yeniden tesis edilmiş ve Birinci Dünya Savaşına kadar sürecek olan, büyük idari düzenlemelerin, ıslahat çalışmalarının, sosyal ve ekonomik değişimlerin meydana geleceği yeni bir döneme girilmiştir³.

I-Musul, Bağdat ve Basra Eyaletlerinde Tarımın Durumu

Osmanlı döneminde, Irak Eyaletlerini oluşturan Musul, Bağdat ve Basra toprakları mülkiyet hukuku açısından; Mîrî, Öşrî, Haracı ve Vakıf topraklardan oluşmakta idiler. Bu topraklar sulama şekline göre 5 ayrı grup şeklinde tasnif edilmiş idi:⁴

1-"Seyhî" (Sulak) topraklar: Yılın dört mevsiminde de doğrudan doğruya nehirlerden sulanan topraklar idi.

¹Abbas, el-Azzavi, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn, c 4, Şeriket Etticare ve't-tiba'a el-mahdüde*, Bağdat1949, s. 37

² Davut Paşa'nın azledilmesi, başta Bağdat'ta olmak üzere, Irak Eyaletlerinde Osmanlı merkezi idaresinin yeniden tesis edilmesi süreci çok sancılı olmuş ve büyük bir tahribata da yol açmıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Mehdi Jawad Habib el-Bostani, *'Bağdat'taki Kölemen Hâkimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)'*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979

³Abbas el-Azzavî, *a.g.e.* s. 19-37. Abdülaziz Süleyman Nevvar, *Davut Paşa Vali Bağdat*, Dar el-Kâtib el-Arabi, el-Kahire, 1968; Ahmed el-Sufi, *el-Memâlik fi'l-Irak*, el-Musul 1952

⁴Ahmet Fehmi Beg, *Bağdat Vilayeti Dâhilinde Arazinin Suret-i Idare ve Tasarrufuna Dair Talimat Layihasıdır*, Denkur Matbaası, Bağdat 1332. s. 2

2-”Şitvî” (Kışlık) topraklar: Yılın kış ve ilkbahar mevsimlerinde, nehir sularının çoşmasıyla, bu sular ile sulanan topraklar idi.

3-”Krud” topraklar: “Kerd veya Na’ur” adı ile bilinen su dolapları veya makineli tulumalar ve diğer araçlar vasıtasıyla sulanan topraklar idi.

4-”Deymî” topraklar: Yalnız yağış ile sulanan topraklar idi.

5-”Kebî” topraklar: Yağışsız veya tarıma yetmeyecek kadar yağışlı, ancak nehirlerin çok etkin bir şekilde çoşması ve sellerin oluştuğu durumlarda sulanabilen topraklar idi.

Kuzeyden güneye doğru, Irak topraklarının büyük bir kısmından Dicle ve Fırat nehirlerinin yanı sıra, Diyale nehri ve Büyük ve Küçük Zab nehirlerinin ve bunlardan ayrılan ırmakların akması, ayrıca, Irak Eyaletlerinin büyük kısmının bol yağışlı olması, tarım ve hayvancılığın gelişmesi için uygun bir zemin oluşturmaktadır.

Musul eski Valisi Ebubekir Hazım Tepeyran, tarımda kullanılan ilkel yöntemler ve koruma önlemlerin yetersizliğine rağmen, bölgede toprak veriminin çok yüksek olduğunu bildirmiştir:⁵

Musul Vilayetinde ekilen toprakların büyük bir kısmı hububat üretimine ayrılmıştır. Musul, Kerkük ve Süleymaniye Sancaklarında üretilen hububat ürünlerinin başında, buğday, arpa, darı ve pirinç gelmekte idi. Bu ürünlerin arasında en büyük miktarı, kuşkusuz temel besleyici tarım mahsulü olan buğday ve arpa almakta idi.

Tarımsal sanayi ham ürünleri olan pamuk, susam, tütün ve zeytin gibi ürünler, ikinci sırada yer almakta idiler. Bölgenin coğrafi koşullarına ve verimliliğine göre, bu ürünler ağırlıklı olarak Kerkük ve Musul sancaklarında ekilmekte idiler.

Musul Vilayetinde bakliyat ürünleri (nohut, bakla ve mercimek), ekilen alan ve ürün miktarı bakımından üçüncü sırada yer almakta idiler. Hububat ve tarımsal sanayi ham ürünlerinde olduğu gibi, bakliyat ürünleri açısından yine Kerkük sancağı, Musul Vilayetinin en verimli bölgesini oluşturmaktadır.

Musul Vilayeti, meyve üretiminin çeşit ve miktarı açısından çok yetersiz kaldığı gözlenmiştir. Bu durumun başta gelen nedenleri; iklim şartlarının meyve üretimi açısından elverişsiz olması, meyve ürünlerinin uzun süre depolama imkânlarının yetersizliği, ulaşım şartlarının elverişsiz oluşu ve bu yüzden ticarî amaçlı üretime müsait olmaması idi.

Üretilen meyve mahsullerinin başında ceviz, erik, elma, armut, incir, badem, portakal ve limon gelmekte idi ve bu ürünlerin büyük bir kısmı, Kerkük Sancağında üretildiği tespit edilmiştir.

⁵Ebubekir Hazım Tepeyran, bu konu ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur; ‘*Toprak bu suretle sürülüp, ekilen tohumların çoğunluğunu, Kata denilen bıldırcın veya çil Keklik renginde ve Güvercin büyüklüğünde olup, binlercesi birden kara bulutlar halinde gelerek, ekilmiş tarlalara konan kuşların zararları ve diğer türlü kayıplarla beraber, bire on beşten yukarı mahsul verir, hele pirinç ve kuşyemi ekiminin, bire beş yüz ve daha ziyade nispete verdiği Kerkük’te öğrenmişim*’. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Canlı Tarihler*, İstanbul 1945, s. 260

Bağdat Vilayetinde yetiştirilen tarım ürünlerin başında tahıl ürünleri olan arpa, buğday, pirinç, mısır ve darı gelmekte idi. Bakliyat ürünleri olarak ta fasulye, bakla ve mercimek üretilmekte idi.

Bağdat Mektupçusu Mustafa Zihni Bey, yazmış olduğu 1883 senesine ait Bağdat Vilayet Salnamesinde, Bağdat Vilayetinde yetişen tarım ürünleri hakkında,

'Vilayetin her tarafında kuvve-i inbâtiyye hârikulâde bir surette olduğundan her nevi' mahsulün yetişeceğinde şüphe yoktur. Alelumum, vilayetin başlıca mahsulü kesret itibariyle dört nevi'dir, birincisi arpa, ikincisi buğday, üçüncüsü pirinç, dördüncüsü hurmadır. Envâ-ı erba'-i mezkura, bu vilayette külliyet-ü kesret üzere hâsıl olup, ekseriyet-i azîma ile ekser-i ahâlinin medâr-ı maişeti dahi mahsulatın işbu envâ'ine münhasır' olduğunu bildirmiştir⁶.

1908 tarihli Bağdat Vilayet Salnamesinin tespitlerine göre, Bağdat Vilayetinde, 'darı, pamuk, susam, lobya, bakla, nohut, mercimek ve az miktarda da olsa ipek ve tütün de' üretilmekte idi. Bağdat'ta meyve olarak hurma, üzüm, incir, erik, nar, limon, portakal, dut, şeftali, ayva, armut ve elma⁷, sebze olarak 'bamyâ, patlıcan, fasulye, domates, salatalık, şalgam, havuç, ıspanak, semizotu, pırasa, soğan ve sarımsak' gibi ürünler yetiştirilmekte idi⁸.

1900 tarihli Basra Salnamesine göre, Basra Vilayetinde yetişen tarım mahsullerinin başında hurma gelmekte idi. Hurma aynı zamanda Basra Vilayetinden yapılan dış ticaretin ana maddesini oluşturmaktaydı. Bununla birlikte vilayette arpa, buğday, darı, pirinç ve susam gibi mahsuller de yetişmekte, ancak bunlar yerel ihtiyacı bile karşılayamayacak kadar az olduğunu bildirilmiştir⁹.

II-Tarımda Islahat Teşebbüsleri

Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyıl boyunca kamu yönetimi alanında girişmiş olduğu büyük ve köklü islahat teşebbüslerinin yanı sıra, toprak düzeni ve tarım alanında da önemli islahat çalışmaları başlatmıştır.

Irak Eyaletlerinin sahip olduğu geniş verimli arazilere ve sulama imkânlarına rağmen, hâlâ tarım üretiminde olması gereken seviyenin çok gerisinde olduğu, bizzat Osmanlı Devleti'nin yetkili mercileri ve devlet adamları tarafından sık sık yapılan bir tespit idi.

Osmanlı Devleti, Tanzimat sonrasında tüm Irak Eyaletlerinde tarımın geliştirilmesi için belli başlı tedbirlere başvurduğunu görmekteyiz. Bu tedbirlerin başında;

- 1-Göçebe aşiretlerinin iskân edilmesi ve tarıma kazandırılması,
- 2-Toprak düzenlemeleri ve topraklara tapu verilmesi,
- 3- Tarımın ıslahı için hazırlanan raporlar ve sunulan öneriler idi.

⁶ Mustafa Zihni Bey (Bağdat Mektupçusu), *Bağdat Salnamesi 1300*, 4.defa, s. 66

⁷ A.g.e, ss. 66-67

⁸ *Bağdat Vilayet Salnamesi*, 1324, Bağdat, s. 209

⁹ *Basra Vilayet Salnamesi*, 1318, Basra, s. 204-210

1-Göçebe Aşiretlerin İskân Edilmesi

Osmanlı dönemi boyunca Irak Eyaletlerinde nüfusun yaklaşık %80-90'ı kırsal kesimde yaşamakta idi. Bu nüfusun sosyal yapısı büyük ölçüde aşiret yapısına dayalı ve bu aşiretlerin büyük bir kısmı da yerleşik, yarı yerleşik ve göçebe Kürt ve Arap aşiretlerden oluşmakta idi.

Yerleşik aşiretler, genellikle köylerde tarımla, yarı yerleşik aşiretler tarım ve hayvancılıkla, göçebe aşiretler ise genelde hayvancılıkla geçimlerini sağlamakta idiler. Göçebe aşiretlerin bir kısmı da ticaret kervanlarına, köylere ve yerleşik aşiretlere saldırarak, yağmacılık ve soygunculukla geçinmekte idiler¹⁰.

Hayvancılıkla geçinmekte olan göçebe aşiretler, sürüleri için otlak bulmak amacıyla yılın belli mevsimlerinde bir yerden diğer bir yere topluca hareket etmeleri sonucu, sayıları on binlere varan sürüleriyle, geçmiş oldukları ekili arazileri sürülerine yem ederek, toprakları eken yerleşik köylülere büyük kayıplar vermekte ve karşı çıkanlara da saldırmaktan çekinmemekte idiler.

Hayvancılıkla geçinen göçebe aşiretlerin yanı sıra, köyleri basan, hayvanları ve malları yağmalayan, yoldan geçen ticaret kervanları ve hatta Dicle ve Fırat Nehirlerinde mal taşıyan gemileri bile soyan göçebe aşiretleri de bulunmaktaydı.

İşte bölgede var olan göçebe aşiretler ve bu aşiretlerin saldırıları, Irak Eyaletlerinde kırsal bölgelerde istikrarın bozulmasına, tarım üretiminin aksamasına, ticaretin kesilmesine ve devletin gelir kaybetmesine neden olmakta idiler¹¹.

Osmanlı Devleti, Tanzimat dönemi ile birlikte göçebe aşiretlerin iskân edilmeleri yönünde önemli kararlar almış ve girişimler başlatmıştır. 1841-1867 yılları arasında çıkartılan yasaları ihtiva eden bir eserde, Anadolu'da bütün göçebe aşiretlerin bundan böyle buldukları yerlerde iskân edilmeleri, diğer yerleşik nüfus gibi, bunların da nüfus sayımlarının yapılması, tımarlar ve mukataalar dışında, işlenmemiş ve boş topraklara yerleşerek tarım ve ziraatla uğraşmaları ve vergilerini vermeleri gerektiği bildirilmiştir¹².

Bu süreçle birlikte, Musul, Bağdat ve Basra Eyaletlerinde de göçebe aşiretlerin iskânı yönünde önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. İlk olarak, boşalmış ve harabe

¹⁰ Irak genelinde Arap aşiretlerinden, yerleşik hayata geçmiş olanlara 'Mukim', tarım ile geçinenlere 'Filih' veya 'Müzâri', hayvancılıkla geçinen ve göçebe olarak yaşayanlara 'Bedu', bunlar arasında köyleri basıp, kervanları soyan Araplara da 'Serseri' ve 'Yağmakâr' denilmekte idi. Roso, J.B.L.Jack Baron, *Bağdat'tan Halep'e Arabistan Seyahati*, mütercimi Mehmed Suad, Türk Matbaası, 1321, s. 59

¹¹ 19. yüzyılda Irak Eyaletlerinde göçebe Kürt ve Arap aşiretlerinin yol açtığı sorunlar hakkında daha detaylı bilgi için; Marufoğlu, 'Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret ilişkileri' XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 09-13-Eylül-2002. Marufoğlu, a.g.e, 1998

¹²Söz konusu eserde '*Memalik-i Anadolu'da kâin bil-cümle aşair, ba'dezîn yaylak ve kışlağa gıtmeyip hangi mahallerde ise, cümlesi sayf-u şitâ (yaz kış) oralarda iskân-u ivâ ve yaylakları, iskân eyleyecekleri kazalar dâhilinde olarak, ahali-yi saire misillü, nüfusları tahrir ve vergilerinin dahi ol-vecihle haddi itidalde tahsisıyla, kadimi ahârın mukataat-u tımarat ve saire dâhilinde bulunmayan boz-u hâli mahallerde ziraat-ü hiraset ettirilme ve ötenden berü beher sene aşair-i merkuma taraftarından Meadin-i hümayuna veregelen sürre-u mürettebat-ı saireleri, kemakân tediye-u ifa olunması*' emredilmiş ve bu yönde karşı çıkacak olan aşiretler hakkında da gerektiğinde askeri güç kullanılması öngörülmüştür. *Kavânin ve Nizâmât Mecmuası 1257-1284*, Atatürk Kitaplığı, el yazması.

haline gelmiş köyleri yeniden inşa ederek, tarım ile iştilal edebilecek ve yerleşim bölgelerine gelebilecek saldırılara da karşı koyabilecek aşiretlerin yerleştirilmesi öngörülmüştür. Zira göçebe halinde bulunan bu tür aşiretlerin, yerleşik hayata geçmesi ve tarımla geçinmesi, üretim artışına yol açacak, devletin vergi kaynağı artacak, hem de yerleşik hayata geçmeyi kabul etmeyen aşiretlerin saldırıları önlenmiş olacaktır.

Osmanlı Devleti, Irak'ta göçebe ve yarı yerleşik aşiretlerin yerleşik hayata geçmeleri ve tarımla uğraşmaları için, her türlü kolaylığı sağlamaya çalışmıştır. Toprak tahsisi, vergi muafiyetleri, tohum verilmesi ve aşiret şeyhlerine maaş bağlanması gibi tedbirler, aşiretlerin büyüklüğü ve bölgelerin coğrafi ve sosyal koşullarına göre esnek bir şekilde uygulanmıştır.

1857 senesinde alınan bir kararla, Şehrizar Eyaleti içinde bulunan Erbil, Altın Köprü ve Kifri Kazaları ile diğer Nahiyelerin '*muzafatından çöl tarafında olup, hâli ve harap olan kura arazisi, sene be sene aşar-ı şer'iyyesi canibi Miriye eda-u teslim olunmak ve iskân olunacak ahali, sair ahali-i meskûneden olmayarak, aşair-u kabail takımından celb-ü iskân edilmek ve bunlar için 5 sene müddet tahsisıyla, o müddette vergi alınmamak üzere, bedelâtı münâsibe ile bâ tapu taliplerine ihale*' edilmesi kararlaştırılmıştır.

1870 senesinde Mithat Paşa, Al-Şammar Al-Cerba aşireti şeyhi, Şeyh Ferhan'a göndermiş olduğu Arapça bir yazısında, göçebelik hayatından vazgeçip, yerleşik hayata geçmeyi kabul ettikleri takdirde, Dicle nehri boyunca, Tikrit'ten Musul sınırına kadar uzanan bölgenin aşiretine tahsis edileceğini, Mentifik aşireti örneğinde (Basra-Bağdat arasında) olduğu gibi, burada da Al-Şammar Sancağının kurulacağını ve Mutasarrıflığının da kendisine verileceğini bildirmiştir¹³.

Mithat Paşa'nın bu davetini kabul eden ve yerleşik hayata geçmeye başlayan Al-Şammar aşireti için, Bağdat Valisi bu sefer tarımla iştilal etmeleri için gerekli olan ve ithal edilen tarım araç gereçlerinin 10 yıl boyunca vergiden muaf tutulmasını talep etmiştir. İstanbul'dan gelen cevapta ise, bu girişimin üretim artışına yol açacağı ve istikrarı sağlayacağı için, bu muafiyetin süresiz ve tüm Osmanlı topraklarında geçerli olmasının uygun görüldüğü bildirilmiştir.

Yine Mithat Paşa döneminde 1869 senesinde, İran ile olan sınır bölgesinde, göçebe aşiretlerin hareketlerini kontrol altına almak için, Süleymaniye Sancağında yarı yerleşik bir konumda bulunan Caf Aşiretinin¹⁴ bulunduğu bölgede, yeni idari düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve bu aşiretin şeyhine Kaymakamlık statüsü verilerek iskân edilmiştir¹⁵.

¹³Marufoğlu, *el-İrak fi el-Vesaik el-Osmaniyye*, Dar el-Shorok, Amman 2006, s. 56-59

¹⁴Derviş Paşa'nın tespitlerine göre, Süleymaniye Sancağı içinde kışlamakta olan Caf Aşireti, yazın İran'da Sine bölgesinde yaylamakta idiler. Harc-ı haneden ibaret olmak üzere, iki taksitle Süleymaniye mutasarrıflarına yıllık 70 Krân akçe vermekte idiler. Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1286, s. 57-58

¹⁵Bağdat Valiliğine hitaben gönderilen bir fermanda; '*Vilayet-i Celilelerinde, mülhakattan Süleymaniye Sancağının teşkilat-ı cedide iktizasından, beş kaymakamlıktan İran hudutlarına yakın Caf Aşiretinin, kış mevsiminde sahrayı içeren Gülanber Kazası müdürlüğünün kaymakamlığa çevrilmesi ve bir*

Sultan II. Abdülhamit döneminde, 1881 senesinde Irak Vilayetlerine gönderilen bir yazıda, göçebe aşiretlerin iskân edilmeleri hususunda, aşiretlerin köy oluşturması ve hane yapımı için izin talebinde buldukları takdirde, kendilerine gereken iznin verilmesi emredilmiştir¹⁶.

1894 senesinde, Mentifik Sancağına bağlı Gaysiye adlı bölgede, göçebe Arap aşiretlerinden Al-Zufeyr, Al-Rafii' ve Al-Imtayyir aşiretlerinin iskânı amacıyla, burada bir Cami'nin ve evlerin yapılmasına ve bölgenin ismini de Sultan Abdülhamit isminden esinlenerek, Hamidiyye olarak adlandırılmasına dair Süleyman Al-Sadun tarafından yapılan başvuru, Osmanlı Devletince olumlu karşılanmıştır. Basra Valiliğine gönderilen yazıda, gerekenin yapılması ve Süleyman Bey'in bu teşebbüsünden dolayı da ödüllendirilmesi istenmiştir¹⁷.

Bu konu ile ilgili Basra Valiliğine gönderilen bir yazıda, Basra'ya bağlı 38500 m²'lik Um el-Decac adlı bölgede bir Cami, bir Karakol ve bölge ihtiyacını karşılayacak miktarda dükkân yapıldıktan sonra geriye kalan 33300 m² arazinin, göçebe aşiretlere tahsis edilerek, bölgenin isminin de Halife (Sultan Abdülhamit) adına adlandırılması emredilmiştir¹⁸.

Göçebe Kürt aşiretlerinden bölgede en sorun çıkartıcı aşiret olarak bilinen ve birkaç defa sürgün edilmiş olan Hemavend aşiretinin yerleşik düzene geçmelerini sağlamak amacıyla, aşiret şeyhlerine maaş bağlanmakta, topraklarını işletmek için gereken tohumlar verilmekte ve bölgelerinde güvenliği sağlamak için de zaptiye görevlerinde bile istihdam edilmişlerdir¹⁹.

Sultan II. Abdülhamit döneminde, yabancıların ve özellikle de İngilizlerin Irak topraklarında artan siyasi ve ekonomik nüfuzlarına karşı, önemli yer altı kaynaklarına sahip bölgelerin ve bu bölgelere yakın tarım arazilerinin bir kısmı da Padişah'a ait Arazi-yi Seniyye kapsamına alınmıştır. Buralarda bazı ayrıcalıklara sahip yeni köyler inşa edilmiş ve bu köylere göçebe aşiretler de iskân edilmiştir²⁰.

Bütün bu girişimlerin sonuçta olumlu yansımaları olmuş, Irak Eyaletlerinin kırsal kesiminde önemli ölçüde istikrar sağlamış, yerleşik düzene geçerek tarım ve hayvancılık ile geçinen göçebe aşiretlerin sayısı artmıştır. 1867-1905 yılları arasında Irak Eyaletlerinin kırsal kesimlerinde uygulanan sıkı iskân politikaları sonuç vermiş ve göçebe aşiretlerin yaklaşık %50'si yerleşik düzene geçerek tarım ve hayvancılık

muavin tayini halinde, çok faydalı olacağı ve bu kaymakamlığa seçilen aşiret Emiri Muhammet'ten taahhüt alınması ve mezkûr sahranın olduğu araziden, aşiret-i mezkûra efradına parça parça tapu ile dağıtılarak, bu aşiretin iskânı ile beraber, İran aşiretlerinin de o taraflara saldırılarının önlenmesi ve şimdîye kadar İran'a gitmiş olan evlerin de, eski yerlerine dönmelerini ve iskânlarının' temin edilmesi istenmiştir. BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), Bağdat Ayn. Def. 849, 19 Şaban 1286 (1869)

¹⁶*İrd.Dah.* 70612, 1299 (1881)

¹⁷*İrd.Dah.* 23, 15.Muharrem.1312(1894)

¹⁸*İrd.Dah.* 20, 29 Rabiülevvel.1312(1894)

¹⁹Hemavend Şeyhlerinden Mahmut Hızır Ağa'nın 'seyyar tabur ağası namıyla ve 1.500 kuruş maaşla, Musul Vilayetinde istihdam' edilmesi hakkında bir irade-i hususiye çıkarılmıştır. *Mec.Vük.Maz.* 65/7, 9 Zilkade 1308 (1890). *İrd.Hus.* 599, 14 Şaban 1314 (1896)

²⁰Tepeyran, *a.g.e.*, s. 386

ile geçimlerini sağlamaya başlamıştır. Söz konusu dönemde Musul, Bağdat ve Basra Eyaletlerinde yerleşik hayata geçmemiş göçebe aşiretlerin kırsal nüfusa oranı %35'ten %17'e kadar düşmüştür²¹.

Ancak yerleşik düzene geçen aşiret şeyhleri zamanla mültezim olarak almış oldukları mukataalara ait devlete vermeleri gereken vergileri düzenli olarak vermedikleri gibi, topraklarında çalışan aşiret mensubu çiftçilere yer yer haksız vergiler koymakta ve onların mallarına ve hatta bazen de canlarına kast etmekten çekinmemekte idiler²².

2-Toprak Düzenlemeleri ve Topraklara Tapu Verilmesi

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat süreci birlikte 19.yüzyılın ikinci yarısında toprak düzeninde yapmış olduğu yeni düzenlemeler arasında, Tımar sisteminin kaldırılması ve 1858 senesinde çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile toprak türlerinin hukuki açıdan yeniden tasnif edilmesi, özel mülkiyetin tescil edilmesi ve topraklara tapu senetlerinin verilmesi olmuştur.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti, bazı taşra eyaletlerinin kendine özgü toprak sorunları karşısında, zaman zaman o eyaletlere mahsus ayrıca toprak Layihaları da düzenlemiştir. İşte bu bağlamda 1865 senesinde Irak toprakları ile ilgili Osmanlı Meclis-i Ahkâm-ı Adliyesi tarafından kapsamlı bir Toprak Layihası çıkartılmış ve bu Layihanın maddeleri doğrultusunda Irak'ta toprak sorunları çözülmeye çalışılmış ve mülkiyet hakları yeniden düzenlenmiştir²³.

Mithat Paşa'nın kısa süren Bağdat Valiliği döneminde (1869-1872), Bağdat Vilayetinde göçebe aşiretlerin iskân edilmesi ve topraklara tapu verilmesi ve diğer tohum ve teknik desteklerin yapılması ile birlikte, tarımsal faaliyetleri geliştirdiği gibi, elde edilen tarım ürünlerinin de %70 artırımına yol açmıştır.

Bu konu ile ilgili Mustafa Zihni Bey, Bağdat Salnamesinde şunları kaydetmiştir; '*Bundan 12 sene evvel mahsulatta daima tedeniyyât (düşüşler) olduğu halde, Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği zamanında, yani seksen altı (1286=1870) senesinde tapu usûl-ı mahâsin-i şumulün burada teessüsü ve halkın araziye sahip olması, arazi imârınca ve mahsulâtı yetiştirmesince bil-tab' hâsil olan rağbet üzerine gerek esmâr-*

²¹Marion Farouk-Sluglett and Peter Sluglett, 'The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, C.1870-1958', *International Journal of Middle East Studies* 15, 1983, s. 493

²²1877 senesinde, Mentefik aşiretleri mensubu 76 kişinin, Semava'dan Dâhiliye Nezaretine göndermiş oldukları Arapça bir telgrafta; Muntefik aşiretleri şeyhi ve aynı zamanda Muntefik Mutasarrıfı olan Fahd Paşa'nın zulmünden kendilerinin kurtarılması istihamında bulunmuşlardır. Söz konusu kişiler, telgrafta; Şeyh Fahd ve adamları hakkında hayatlarında hiç görmedikleri ve duymadıkları işkencelere tabi tutulduklarını, zorla hayvanlarını ellerinden aldıklarını, bu haksız uygulamaya karşı çıkanların evlerini yaktıklarını, halkın önünde bıyığını ve sakalını kesip, yüzünü çamura batırdıklarını ve diri diri ateşe attıklarını bildirmişlerdir. Devlet'ten, kendilerini ve ailelerini bu zalim şeyh Fahd ve adamlarının elinden acilen kurtarılmasını talep eden çiftçiler, aksi takdirde topraklarını terk edip yabancı bir ülkenin himayesine sığınmak zorunda kalacaklarını bildirmişlerdir. Marufoğlu, *a.g.e.*, 2006, s. 31-32

²³ Marufoğlu, "19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları", *Tarihin Peşinde Dergisi*, Sayı 9, 2013, s. 235-248

ü meyve yetiştirmesinde ve gerek sair mahsulatta hâsıl olan terakkiyyât (artışlar) adetâ %70'ten ziyâde' olduğunu zikretmiştir²⁴.

Ancak Osmanlı Devleti'nin bir taraftan içine düşmüş olduğu ve 1875 senesinde ödeyemez duruma geldiği dış borçları, diğer taraftan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının yol açtığı mali külfetler ve savaş tazminatları yüzünden merkezde olduğu gibi taşra vilayetlerinde de önemli ölçüde kamu harcamalarının kısılmasına yol açmıştır.

İşte bu nedenle Mithat Paşa döneminden sonra gelen Bağdat Valileri, onun yaptığı ıslahat çalışmalarını devam ettiremedikleri anlaşılmakta ve diğer alanlarda olduğu gibi tarımda da geriye dönüş süreci yaşanmıştır.

3-Tarımın Islahı İçin Hazırlanan Raporlar Ve Sunulan Öneriler

Osmanlı Devleti Sultan II. Abdülhamit döneminde Irak Vilayetlerinin kalkındırılması ve iktisadi kaynaklarını en iyi şekilde değerlendirilmesi yönünde, muhtelif alanlarda atılan adımlar ile birlikte, tarım alanında da ıslahat teşebbüslerini yeniden başlatmıştır.

Bunun için ilk olarak, Irak coğrafyasının, kuzeyden güneye kadar uzanan Dicle ve Fırat gibi iki büyük nehirleri yanında Diyala, Küçük ve Büyük Zap nehirlerine de sahip olmasına rağmen, tek Nil nehrine sahip olan Mısır Vilayeti ile tarım ve hayvancılık açısından kıyaslandığında, neden olması gereken seviyenin çok gerisinde kalmış olduğu? Sorusuna yanıt aranmaya çalışılmıştır.

Bu husus ile ilgili 22 Aralık 1878 tarihinde yazılan bir raporda;

'Mezopotamya, yani mâ verâ'el-nehreyn ve yahut nâm-ı diğerle hutta-i cesîme-i Irakıyye ki, bu iklim-i meşhurun tarih-i kadim-ü ceditini mütalaa edenler ile beraber, oranın ahvâl-i arzîyesine malumât-ı kâmileleri olan zevâtın tasdik edeceklerine emin olarak arz-ü beyân-ı maksada şu vecihle cesaret ederim ki; ...Bu arazinin kudreti inbâtîyyesi adetâ arz-ı Mısır'a faik olup, Mısır'ın yalnız bir Nil-i mübareki var ise, iklim-i mezkûrda, her biri Nil-i mübarek gibi Fırat ve Dicle namlarıyla iki cesîm nehirleriyle Diyâle ve sâire gibi enhâr-ı adide-i müfide câri olmakta bulunduğuna ve arazi-i mezkûrenin vis'at-ü cesâmeti ise cümlelerin malumu olmağla;... işbu Bağdat Vilayeti denilen iklim-i meşhur sair vilayâtı şâhâne gibi ayrı ayrı üç ya dört vilayet olmağla müsta'id olup, hatta bundan onbeş sene akdem dört eyalete münkasim' olduğu bildirilmiş ve yukarıdaki soruya yanıt mahiyetinde;

'İşbu hutta-i cesîme arazisinin çivit, afyon, şeker, ipek, kırmızı ve sair her nevi mahsulat-ı müfideyi, gâyet nefis olarak yetiştirmekte olan kabiliyet-ü istidadı bil-tecrübe (denenmiş olarak) malum-u âlem yân olduğu halde, böyle bir arazi-i münbîte-i vesia'den (geniş verimli araziden) şimdiye kadar layıkı vecihle istifade olunamaması, bazı ahvâl-ü idare-i gayr-i muntazamanın netice-i seyiyesi' sonucu olduğu

²⁴- Mustafa Zihni Bey, a.g.e, s. 67

bildirilmiş ve ‘şöyle ki; *arazi-i mezkûra hemen kâffe-i arazi-i harâciyye kısmına merbut olup emr-i ziraat-ü idaresi bil-tab’ hükümetin ikdâm-ü gayretine dâbeste olarak, ahâli-yi meskûnenin ise, keyfe mâ yeşâ’ tasarruf-ı arazi kaziyesinden mahrumiyetleriyle beraber istediği gibi ziraat-ü filâhat hususunda serbest olamaması câlib-i dikkattir. Ayrıca hitta-i mezkûra arazisinin ol-vecihle hâli-ü mua’ttal kalmasıyla, bundan matlup olan istifadenin ademi husulü mârrüz-zikr ahvâlden’ kaynaklandığı zikredilmiştir²⁵.*

Aynı raporda Mithat Paşanın yaptıkları ve ondan sonra gelenlerin durumu ile ilgili de;

‘tecrübe ve muvaffakiyeti görülmüş olan vulât-ı izâmdan vehle-i evvelide hatıra gelen en muktedir Vali Mithat Paşa olup, bu zâtın oralarca asâr-ı hayriyyesi mevcut ise de, ehlâfinin (sonradan gelenlerin) o esere iktifâ (takip) edememelerinden veya etmemelerinden naşi’ yüzüstü kalmış.... ve bir aralık yirmi beş bin kese akçe sarfiyla, Londra’dan pek çok alât-ü edevât zirâiye celb-ü ihzâr kılınıp, matlup olan istifâde hâsıl olmağa başlamış ise de, ne fayda ki Mithat Paşa’nın vakitsiz infisâl etmesiyle (ayrılmasıyla), işbu asâr-ı terekkiye(gelişmişlik) ve o alât-ü edevât zirâiyye dahi, ala hâlihi(olduğu üzere) kalmış olduğu misillü, müşârün ileyhın mahz-ı terakki-ü imâr kastıyla, mârrüz-zikr tâliplerine fûruhet eylediği arzâzi üzerine, sonradan pek çok fesat amîz münâzaât ile beraber, mâni-i terakki-ü i’ mârât’ olduğu yönünde tespitler yer almıştır.

Söz konusu rapora göre, bölgenin kalkınması ancak, Mithat Paşa gibi güçlü, dirayetli ve dürüst bir valinin Bağdat’a atanmasıyla, nehirlerin temizlenmesi ve ulaşımına açılmasıyla mümkün olabilecektir.

1881 senesinde, Bağdat eski valilerinden Abdürrahman Paşa tarafından yazılan başka bir raporda ise, Irak Vilayetlerinde tarımsal faaliyetlerin daha da kötüye gittiğine işaret edilmiş ve sahip olunan büyük su kaynakları ve verimli geniş arazilerine rağmen son dönemlerde, bazı tahıl ürünlerinde kıtlık çekildiği, fiyatların yükseldiği ve yurt dışından Hindistan’dan zahire ve Avrupa’dan da un ithal edildiği bildirilmiştir.

Raporda şöyle denilmiştir:

‘Hitta-i Irakıyye’nin istidad-ı arzıyesi ve onun kuvve-i inbâtiyesi umumun müsellemi olup, bu istidad-u kuvve ile beraber mahsul-ı zirâat-ü hirâsetin matlup vecihle ilerleyememesi, teessüf olunacak ahvaldendir. Hususan şu iki üç senedir buralarda devam eden galâ (pahalılık) ile Musul Vilayetinin uğradığı kaht (kıtlık) ve bi huzuru tesirâtıyla, el-yevm (bugün) buradan dahi asâr-ı galânun mündefti’ (bertaraf) olamaması, tâ Hint’ten zahire ve Avrupa’dan dakik (un)

²⁵-Y.PRK.ML, 1/53, 10 Kanunuevvel.1294(1878)

celbine(getirtilmesine) mecburiyet vermiş olmasıyla, şu haller terakkî-i zirâata sa'y-ü ihtimâmı birkaç kat daha artırmıştır.²⁶

Aynı raporda, Bağdat ve genel olarak Irak Vilayetlerinde tarımı geliştirmek için birtakım öneriler de sunulmuştur. Bunların başında da²⁷;

1-Çiftçilere, tohum ve diğer tarımsal ihtiyaçlarını düşük bir faizle kendilerine tedarik imkânı sağlayabilecek bir finans kaynağının oluşturulması, daha önce Tuna Vilayetinde ve daha sonra diğer vilayetlerde de kurulan Menafî Sandıklarının burada da kurulması.

2-Irak'ın sahip olduğu bol su kaynakları ve tarıma elverişli geniş topraklarında her türlü mahsulün yetiştirilmesine müsait olmasına rağmen, daha önce ekilmeyen şeker kamışı, afyon, gök boya ve diğer ürün çeşitlerini, buradaki çiftçilere yetiştirmesini öğretebilecek kişilerin Ziraat Nezareti tarafından buralara gönderilmesi.

3-İstanbul'da kurulan Ziraat Mektebine Irak Vilayetlerinden de talebe getirilmesi ve uzman tarım memurlarının yetiştirilmesi ve daha sonra da, ziraat mektebinin bir şubesini de burada açılması gibi öneriler olmuştur.

II. Meşrutiyet sonrasında, Bağdat Vilayet Meclisi, tarımı geliştirmek ve çiftçilerin mali durumunu iyileştirmek ve onları yaklaşık %50 civarında bir faiz oranı ile borçlandıran tefecilerin ellerinden kurtarmak amacıyla, Ticaret ve Ziraat Nezaretinden, Bağdat ve Basra Vilayetlerinde ve bunlara bağlı sancaklarda Ziraat Bankasının birer şubesinin açılması talebinde bulunmuştur.

Ancak bu konu ile ilgili 1914 senesinde Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından gönderilen bir yazıda şöyle yazmaktadır:

'Bağdat ve Basra arazilerinin bir kısmının mîrî ve bir kısmının da öşrî araziler olduklarından, bu topraklarda çalışan çiftçilerin toprak sahibi olmadıkları ve ücretli olarak çalıştıklarından dolayı, bunların alacakları tarım kredileri karşılığında teminat olarak gösterebilecek emlak ve araziye sahip olmadıkları için, Banka şubelerinin açılması, istenilen yararı sağlayamayacağı, dolayısıyla Bağdat ve Basra Vilayetlerinde toprakların doğrudan çiftçilere dağıtılacağı döneme kadar, söz konusu banka şubelerinin açılmasının ertelenmesi gerektiği...'²⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti tarafından 19.yüzyıl boyunca Irak Eyaletlerinde tarım alanında yukarıda zikredilen tüm ıslahat girişimlerine rağmen tarımın geri kalmasının başlıca sebepleri arasında şunlar zikredilebilir;

Üretimde uygulanan ilkel yöntemlerin devam etmesi,
Valilerin sık sık değişmesi ve yetkilerinin yetersiz oluşu,
Bölgenin aşiret yapısı ve aşiret şeyhlerinin çiftçiler üzerindeki nüfuzu,

²⁶-Y.EE, 7/12, 25 Şevval 1297(1881)

²⁷-Aynı Belge.

²⁸-UM.VM, 77/18, 16 Rabiülevvel 1332(1914)

Bölgede sık sık yaşanan aşiretler arası çatışmaların yol açtığı istikrarsızlık, Tarım üretimi için köylülere finansman kaynağının temin edilememesi, Ancak bütün bu eksiklikler ve sorunlar ile birlikte, sanayileşmiş Avrupa devletlerinin artan ham madde talepleri, demiryolu ve deniz taşımacılığında yaşanan gelişmeler ile birlikte, 1869 senesinde Süveyş Kanalının açılması, Osmanlı Devletinin diğer vilayetlerinde olduğu gibi, Irak Vilayetlerinde de ihracata dönük tarım ürünlerinin üretiminde önemli ölçüde üretim artışlarına yol açmıştır.

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak Vilayetlerinde sağlanan idari istikrar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde İngiliz ve Osmanlı buharlı gemilerinin işletilmesiyle birlikte, Basra limanı üzerinden dış piyasalara dönük yapılan tarım mahsullerinin ihracatında büyük oranlarda artışlar kaydedilmiştir.

Yapılan bir çalışmada,1866-1913 yılları arasında Irak Vilayetlerinden toplam 2.251.587 Pound tutarında buğday ve 5.228.594 Pound tutarında da arpa ihraç edildiği, ihracatta buğdayın tutarı 2.108 Pound'tan %11430 oranında artarak 243.054 Pounda, arpanın ihracat tutarı ise 158 Pounddan %707805 oranında artarak 1.118.490 Pounda yükseldiği bildirilmiştir²⁹.

Bir başka çalışmada ise,1864-1913 yılları arasında, Irak'tan toplam 30.510.000 Pound tutarında çeşitli tarım ürünleri ile toplam 12.261.000 Pound tutarında da çeşitli hayvansal ürünler ihraç edildiği, yurtdışına yapılan ihracat içinde çeşitli tarım ürünlerinin tutarı 86.000 Pound'tan %1969 oranında artarak 1.780,000 Pound'a, hayvansal ürünlerin tutarı ise, 13.000'den %4707 oranında artarak 625.000 Pound'a yükseldiğine dair tespitler yer almıştır³⁰.

Kaynakça

I- Osmanlı Arşiv Belgeleri (BOA):

Bağdat Ayn. Def, 849, 19 Şaban 1286 (1869).

İrd.Dah, 70612, 1299 (1881).

İrd.Dah. 23, 15.Muharrem.1312(1894).

İrd.Dah. 20, 29 Rabiülevvel.1312(1894).

İrd. Hus, 599, 14 Şaban 1314 (1896).

Mec. Vük. Maz 65/7, 9 Zilkade 1308 (1890).

İrd. Şur. Dev, 980, 3 Zilhicce 1288 (1871).

UM.VM, 77/18, 16.Rabiülevvel.1332(1914).

Y.PRK.ML, 1/53, 10.Kanunuevvel.1294(1878).

Y.EE, 7/12, 25 Şevval 1297(1881).

II-Kitap, Makale ve Tezler:

²⁹ Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900*, State University of New York Press,1997, s. 158

³⁰ Mohammad Salman Hasan, *Foreign Trade In The Economic Development Of Modern Iraq, 1869-1939*, (Doktora Tezi), St.Antony's College, Oxford, 1958, ss. 329-330

Abbas el-Azzavi, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn, c 4, Şeriket Etticare ve't-tiba'a el-mahdüde*, Bağdat,1949.

Abdülaziz Süleyman Nevvar, *Davut Paşa Vali Bağdat*, Dar el-Kâtib el-Arabi, Kahire 1968

Ahmed el-Sufi, *el-Memâlik fi'l-Irak*, el-Musul 1952

Ahmet Fehmi Beg, *Bağdat Vilayeti Dâhilinde Arazinin Suret-i İdare ve Tasarrufuna Dair Talimat Layihasıdır*, Denkur Matbaası, Bağdat 1332

Bağdat Vilayet Salnamesi, 1324, Bağdat

Basra Vilayet Salnamesi,1318, Basra

Hâla Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900*, State University of New York Press,1997

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914, c. 2, (ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), Eren Yayıncılık, 2004

Kavânin ve Nizâmât Mecmuası: 1257-1284, Atatürk Kitaplığı, el yazması

Roso, J.B.L.Jack Baron, *Bağdat'tan Halep'e Arabistan Seyahati*, mütercimi Mehmed Suad,Türk Matbaası,1321

Marion Farouk-Sluglett and Peter Sluglett, “The Transformation of Land Tenure And Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, C.1870-1958”, *International Journal of Middle East Studies* 15, 1983

Mehdi Jawad Habib el-Bustani, *Bağdat'taki Kölemen Hâkimiyetinin Te'sisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Vâliliği (1749-1842)*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1979

Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahut Tezkere-i Meşâhîr-i Osmânîyye*, c. 2, Matbaa-î Âmîre, 1311

Mohammad Salman Hasan, *Foreign Trade In The Economic Development Of Modern Iraq, 1869-1939*, (Doktora Tezi), St.Antony's College, Oxford 1958

Mustafa Zihni Bey (Bağdat Mektupçusu), *Bağdat Salnamesi 1300*, 4.defa

Stephen Hemsley Longrigg; *Arbaat-u Kurun min tarihü'l-Irak el-hadis*, (Ter. Cafer el-Hayyat), Menşürât el-Şerif el-Radi, Kum, İran 1968

Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayınevi, İstanbul 1998

_____, “Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret ilişkileri”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 09-13-Eylül-2002

_____, *el-Irak fi'l-l-Vesaiki'l-Osmaniyye*, Dar el-Shorok, Amman 2006

_____, “19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları”, *Tarihin Peşinde Dergisi*, Sayı 9, 2013

16. YÜZYILDAN 19. YÜZYILA MANİSA VE GAZİANTEP’TE KULLANILAN BAZI ÖLÇÜ VE TARTI BİRİMLERİ*

Some Weights and Measures Used in Manisa and Gaziantep from the
16th Century to the 19th Century

ÜMİT EKİN**

Özet

Çağdaş olan birçok devlet gibi Osmanlı İmparatorluğu da yılın belli dönemlerinde veya savaş, kıtlık ve doğal afet gibi olağanüstü haller vuku bulduğunda piyasalardaki istikrarsızlığı engellemek ve fiyatları kontrol altına almak için narh uygulamasına başvuruyordu. Bilindiği üzere narh, mal ve hizmet fiyatlarının devlet tarafından belirlenen üst sınırını ifade etmektedir. Hangi ürüne narh veriliyorsa, ilgili esnaf grubunun kethüda ve yiğitbaşlarına danışılır ve piyasa şartları da hesaba katılarak fiyat belirlenirdi. Fiyatların belirlenmesinden sonra oluşturulan defterlere ise narh defteri adı verilirdi. Narhın yapıldığı kazanın şer’iyye sicillerine kaydedilen narh defterlerinde yer alan bilgiler birçok konunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Kazada tüketilen gıda maddeleri, bu maddelerin fiyatları ve menşeleri, mal ve hizmet üreten esnaf grupları ile narha tabi olan malların miktarını ifade ederken kullanılan ölçü ve tartı birimlerinin neler olduğu örnek olarak gösterilebilir. Ancak Osmanlı Devletinde kullanılan ölçü birimleri yöreden yöreye ve dönemden döneme farklılık gösterdiği için yerel ölçülerin karşılıklarının tam olarak bilinemediği durumlarda karışıklıkların ortaya çıktığı ve varılan sonuçların yanlış olduğu görülmektedir. Bu araştırmada Gaziantep ve Manisa şer’iyye sicillerinde bulunan narh defterlerindeki kıyye, menn ve nügi gibi ölçü birimleri kanunnameler, sicillerdeki muhtelif belgeler ve metroloji çalışmaları ışığında ele alınacak ve günümüzdeki karşılıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın temel kaynağını 16-19. yüzyıllar arasında Manisa ve Gaziantep’te düzenlenen narh defterleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Antep, Manisa, ölçü-tartı.

Abstract

The Ottoman Empire, like many contemporary states, put the narh system (officially fixed price) into practice in certain period of year or during extraordinary situations such as war, famine and natural disasters in order to prevent instability in the markets and to control prices. As is known, narh refers to the upper limit of goods and services prices determined by state. When a fixed price of a product was defined, the chamberlains and chief craftsman of the relevant trade group were consulted and the price was fixed by taking into account the market conditions. The registers created after the determination of the prices were called narh defteri. The information contained in the narh registers, recorded in the şeriyye registers of a qaza in which

* Bu bildiri 116K410 numaralı TÜBİTAK ARDEB 1001 projesi kapsamında desteklenmiştir.

** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, uekin@sakarya.edu.tr.

narh was applied, serve to understand various subjects. From these registers, it can be found such as foodstuff consumed in a qaza, and their price and origins, groups of tradesman producing goods and services and also the measurement and weighting units used for officially priced goods when their amount was mentioned. However, as the units of measurement used in the Ottoman Empire differed from region to region and from time to time, it is seen that confusion occurred when the local measures were not fully known and thus results were inaccurate. In this study, measurement units such as olcek, kıyye, menn and nuğı in the narh defters of the Gaziantep and Manisa registers will be discussed in the light of various documents and metrology studies and tied to reveal their modern equivalents. The main source of this study is the narh defters of Gaziantep and Manisa recorded in the 6th to the 19th centuries.

Key Words: Ottoman, Antep, Manisa, measure, weighing.

Giriş

Osmanlı iktisat tarihinin kaynaklarından biri narh defterleridir. Bilindiği üzere narh, mal ve hizmet fiyatlarının devlet tarafından belirlenen üst sınırını ifade etmektedir. Çağdaşı olan birçok devlet gibi Osmanlı İmparatorluğu da yılın belli dönemlerinde veya savaş, kıtlık ve doğal afet gibi olağanüstü hallerin gerçekleştiği zamanlarda piyasalardaki istikrarsızlığı engellemek ve fiyatları kontrol altına almak için narh uygulamasına başvuruyordu. Hangi ürüne narh veriliyorsa, ilgili esnaf grubunun kethüda ve yiğitbaşlarına danışılır ve piyasa şartları da hesaba katılarak fiyat belirlenirdi. Fiyatların belirlenmesinden sonra oluşturulan defterlere ise narh defteri adı verilirdi. Narhın yapıldığı kazanın şer'iyye sicillerine kaydedilen narh defterlerinde yer alan bilgiler birçok konunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Kazada tüketilen gıda maddeleri, bu maddelerin fiyatları ve menşeleri, mal ve hizmet üreten esnaf grupları ile narha tabi olan malların miktarını ifade ederken kullanılan ölçü ve tartı birimlerinin neler olduğu örnek olarak gösterilebilir. Ancak Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü birimleri yöreden yöreye ve dönemden döneme farklılık gösterdiği için yerel ölçülerin karşılıklarının tam olarak bilinemediği durumlarda karışıklıkların ortaya çıktığı ve varılan sonuçların yanlış olduğu görülmektedir. Bu araştırmada Gaziantep ve Manisa şer'iyye sicillerinde bulunan narh defterlerindeki *kıyye*, *menn*, *batman*, *rutl* ve *nügi* gibi ölçü birimleri, sicillerdeki muhtelif belgeler, kanunnameler ve metroloji çalışmaları ışığında ele alınacak ve günümüzdeki karşılıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın temel kaynağını 16-19. yüzyıllar arasında Manisa ve Gaziantep'te düzenlenen narh defterleri oluşturmaktadır.

Narh Defterlerinin Osmanlı İktisat Tarihi Açısından Önemi

İktisat tarihçilerinin gündeminden düşmeyen konulardan biri Fiyat Devrimi tartışmalarıdır. Amerika'dan İspanya'ya getirilen gümüş nedeniyle 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da meydana gelen fiyat artışları *Fiyat Devrimi* olarak adlandırılmaktadır. Amerika'dan İspanya'ya akan değerli madenler o kadar fazlaydı ki, kısa zamanda bu madenlerin satın alma gücü ciddi oranda düştü, önce bu ülkede ardından da Avrupa, Ortadoğu ve Asya'da fiyat

artışlarına yol açtı. Neredeyse üç yüz yıldır yerinde sayan gıda fiyatları arttı¹. 16. Yüzyılın başlarından 17. Yüzyılın ortalarına değin Avrupa’da fiyatların gram gümüş cinsinden %100’ün hatta bazı ülkelerde % üzerinde arttığı, para birimleri tağşişle uğrayan ülkelerde ise bu oranın %600’ü geçtiği tespit edilmiştir².

Konuyla ilgilenen araştırmacılar, fiyat artışlarını iki başlık altında değerlendirmektedir: Parasalcı yaklaşım ve nüfus artışı tezi. En yaygın görüşlerden biri olan parasalcı yaklaşıma göre, Yeni Dünya’dan gelen değerli madenler nedeniyle piyasadaki para hacmi artmış, bu da fiyatların yükselmesine yol açmıştır. 17. yüzyılda ise değerli madenlerin girişinde meydana gelen azalmaya bağlı olarak fiyatlar düşmüştür. İkinci görüş ise nüfus artışı tezidir. Bu görüşü savunanlar, 16. Yüzyılda meydana gelen nüfus artışının, tarımsal üretimin sınırlılıkları yüzünden gıda maddelerinin fiyatlarının yükselmesine neden olduğunu, 17. Yüzyıldaki nüfus azalmasına bağlı olarak fiyat artışlarının yavaşladığını ileri sürmektedirler. Bunların dışında bazı tarihçiler ise kredi kullanımı, tağşişler gibi bazı etkenlerin fiyat artışlarında rol oynadığını savunmaktadırlar³.

20. yüzyılın ilk yarısında Earl Hamilton’un başlattığı Fiyat Devrimi tartışmalarından sonra bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de gıda, eşya ve hizmet fiyatları üzerinden benzer tartışmalar yapılmış, konuya olan ilgi azalmadan devam etmiştir. Türkiye’de yapılan geniş çaplı fiyat tarihi araştırmaları dendiğinde ilk olarak akla Ömer Lütfi Barkan ve Şevket Pamuk gelmektedir.

Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında, gıda ve hammadde fiyatlarının 5 mislinden fazla arttığını ortaya koymuş, bunun nedeninin Akdeniz üzerinden yürütülen ticaret olduğunu, Osmanlı sosyal ve ekonomik düzeninin gerilemesinin tamamen dış nedenlerden kaynaklandığını ileri sürmüştür⁴. Barkan’ın zengin Osmanlı arşivlerinden elde ederek kullandığı veriler kıyaslandığında Fiyat Devrimi üzerine Asya için ulaşılabilen bilgilerden sayısal olarak daha fazladır. Ne var ki, kullanılan fiyat verilerinin niteliklerinin sınırlı oluşu ve devletle ilişkisi tartışma konusu olmuş, Barkan’ın çalışması ve elde ettiği sonuçlar eleştirilmiştir⁵.

Şevket Pamuk tarafından yapılan çalışmada ise 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar İstanbul’daki ve sınırlı ölçüde de olsa bazı kentlerdeki fiyatlar ve ücretler ele alınmıştır. Söz konusu araştırmada fiyat endekslerinin oluşturulması için Topkapı Sarayı mutfağının muhasebe defterleri, İstanbul’a ait narh defterleri ile vakıflar ve

¹ Niall Ferguson, *Paranın Yükselişi, Dünyanın Finansal Tarihi*, Çev. Barış Pala, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 27

² Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 77 vd.

³ Bu görüşler hakkında bkz. Kayhan Orbay, “Fiyat Devrimi ve Geç 16. YY. ve 17. YY. İçinde Anadolu’da Fiyat Değişimleri”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, C. II, ed. Rahmi Deniz Özbay vd. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, s. 191

⁴ Ömer Lütfi Barkan, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, XXXIV/136 (1970), ss. 557-607. Bu makale daha sonra bazı değişikliklerle İngilizce’ye çevrilmiştir. bkz. *The Price Revolution of 16th Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East*, *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975, s. 3-28

⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s. 85

onlara ait imaretlerin muhasebe defterleri kullanılmıştır. Pamuk, kitabında sadece İstanbul için endeksler oluşturmakla yetinmemiş, Bursa, Edirne, Şam, Kahire ve Ankara için de endeksler hazırlamıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, bu listelerde dönemsel boşluklar bulunmaktadır. Söz konusu araştırmada ayrıca vakıf kayıtlarından hareketle, Edirne, Bursa, İzmir, Trabzon, Selanik, Belgrad, Şam ve Kudüs gibi İmparatorluğun önde gelen kentleri için ayrıntılı olmasa da inşaat işçilerinin günlük ücretlerinin uzun dönemli eğilimlerini ortaya koyan endeksler oluşturulmuştur⁶.

Gıda maddelerinin fiyatlarını ortaya koymak amacıyla yapılan başka çalışmalardan da bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan ilki Suraiya Faroqhi'ye aittir. Faroqhi, Sadreddin-i Konevi ve Mevlâna zaviyeleri ile II. Selim imaretine ait muhasebe defterlerinden elde ettiği verilere dayanarak 16. Yüzyılın ikinci yarısı ile 17. Yüzyılın ilk yarısında Konya'daki fiyat artışlarını göstermiştir⁷.

Bu alanda yapılan bir başka araştırma Tevfik Güran tarafından kaleme alınmıştır. Güran, İstanbul'daki Süleymaniye Vakfı ile Bolayır'daki Şehzade Süleyman Paşa Vakfı'na ait muhasebe defterlerindeki bilgileri kullanarak ilgili vakıflar için satın alınan gıda maddelerinin fiyatlarını ortaya koymuş, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar meydana gelen değişimleri ele almıştır⁸.

Farklı bölgelerdeki vakıflar konusunda yaptığı araştırmalarla tanınan Kayhan Orbay da fiyat endeksleri konusuna eğilmiştir. Orbay, birçok farklı vakfın muhasebe defterlerini inceleyerek özellikle gıda maddelerinin fiyatlarını ortaya koymuş, bu alanda neler yapılması gerektiğine dair önerilerde bulunmuştur⁹.

Konuya dair zikredeceğimiz son çalışma Rahime Hülya Öztürk'e aittir. Öztürk, Konya'daki II. Selim Vakfı İmaretini ile Mevlâna Celaleddin-i Rûmî Vakfı ve imaretine ait muhasebe defterlerindeki verileri esas alarak 1593-1651 yılları arasında gıda maddelerinin fiyatlarını incelemiştir¹⁰.

Türkiye'de yapılan fiyat tarihi çalışmalarında kullanılan kaynakların başında narh defterleri gelmektedir. Bilindiği üzere narh, mal ve hizmet fiyatlarının esnaf örgütlerinin görüşü alınarak devlet tarafından belirlenen üst sınırını ifade etmektedir.

⁶ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000

⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2004, s. 253 vd.

⁸ Tevfik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar, Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul 2006

⁹ Kayhan Orbay'ın konu hakkındaki çalışmalarından bazıları şunlardır: "Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History", *Turcica, Revue D'Etudes Turques*, C. XXXIX, 2007, ss. 3-48; "Tarihsel Fiyatların Elde Edilmesi ve Endekslemeler Konusunda Bazı Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XLVIII, Sayı: 1, Ankara 2008, s. 85-96; "Fiyat Devrimi ve Geç 16. YY. ve 17. YY. İçinde Anadolu'da Fiyat Değişimleri", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, C. II, ed. Rahmi Deniz Özbay vd., İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, ss. 191-199; "Account Books Of The Imperial Waqfs (Charitable Endowments) In The Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)", *Accounting Historians Journal*, C. XL, S. 1, 2013, s. 31-50

¹⁰ Rahime Hülya Öztürk, *16. Yüzyıl Fiyat Devriminin Konya Ekonomisi Üzerinde Yarattığı Etkiler*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara 2017

Narh, mevsimlere göre olağan zamanlarda yapıldığı gibi, savaş, kıtlık, devalüasyon ve doğal afetler vuku bulduğunda da yapılırdı. Hangi ürüne narh veriliyorsa ilgili esnaf grubunun kethüda ve yiğitbaşlarına danışılır ve piyasa şartları da hesaba katılarak fiyat bu doğrultuda belirlenirdi¹¹.

Konuya ilişkin ilk çalışmalar yaklaşık 50 yıl önce, 1964'te Halil Sahillioğlu tarafından yapılmıştır. İlk iki makalede¹² Bolu'daki eşya ve et fiyatlarını ortaya koyan Sahillioğlu, 1967'de yayımladığı üçüncü makalede¹³ 1525 tarihli bir narh defterini ele almaktadır. Yazar, bu çalışmada, sadece fiyat listelerini sunmamakta aynı zamanda narh kurumunun yapısı hakkında da bilgi vermektedir.

Narh üzerine yaptığı çalışmalarla¹⁴ tanınan Mübahat Kütükoğlu, 17. yüzyılın ilk yarısında yapılan sikke tashihlerinin ardından hazırlanan narhları yayımlamak suretiyle bu alana önemli bir katkı sağlamıştır. Kütükoğlu, 1618 yılına ait kayıtlar bulunmadığı için 1600, 1624 ve 1640 yıllarında düzenlenen listeleri yayımlamıştır. 1600 ve 1640 yıllarına ait olanlar İstanbul Kadılığı tarafından düzenlenmiştir. 1624 tarihli olan ise İstanbul kadılığı kayıtlarında bu tarihe ait narhlar bulunmadığı için Üsküdar, Bursa, Balıkesir ve Tekirdağ sicillerindeki narhlara dayanmaktadır.

Nispeten uzun sayılabilecek bir dönemi içeren başka bir çalışma Arif Bilgin'e aittir¹⁵. 1642-1708 tarihlerini kapsayan bu çalışmada, Üsküdar'daki malların fiyatlarını listeler halinde ortaya koymuş, hizmet fiyatlarını dışarda tutmuştur. Ayrıca sistemin işleyişiyle ilgili bazı ayrıntıları da göstermeye çalışmıştır.

Yukarıda bahsedilen çalışmaların dışında kısa bir döneme ait yahut tek bir defterdeki fiyatlara dayanarak yapılan çalışmalar da mevcut olmakla birlikte kapsamları dar olduğu için kısmi mukayeseye imkân verecekleri düşünülerek burada değerlendirilmemiştir.

Yakın zamana kadar kimi tarihçiler, kent ekonomisinde narhın sürekli olarak uygulandığını varsayıyorlardı ve bunu da geleneksel düzenin korunması amacını güden Osmanlı müdahaleciliğinin ve katılığının tipik bir örneği olarak yorumluyorlardı. Son yıllarda ortaya çıkan bir başka eğilim, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan itibaren iktisadi sorunlar karşısında giderek bilinçlenerek zorunlu kalmadıkça narha başvurmadığı, devalüasyonların, kıtlıkların, parasal ve siyasal istikrarsızlıkların sıkça yaşandığı 17. yüzyıl gibi zor dönemlerde narhların gündeme geldiği yönündedir. Bu görüşü savunanlar, 18. yüzyıl gibi daha istikrarlı dönemlerde,

¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Narh", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 390-391

¹² Halil, Sahillioğlu, "Bolu'da Eşya Narh Fiatları", *Çele*, 12, Ankara 1964, s. 9-17; Aynı Yazar, "Bolu'nun Kasapları ve Et Narh Fiatları", *Çele*, 13, Ankara 1964, s. 21-27

¹³ Halil, Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I (1967), ss. 36-40; II (1967), ss. 54-56; III (1967), s. 50-53

¹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 1978, ss. 1-85; Aynı Yazar, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983; Aynı Yazar, "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 34, ss. 123-182, İstanbul 1984; Aynı Yazar, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Piyasası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, s. 231-238

¹⁵ Arif Bilgin, "Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası (1642-1708)", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, C. IV, İstanbul 2007, s. 155-191

bazen 20-30 yıllık süreler boyunca narh listelerinin oluşturulmadığını, buna mukabil, malî ve siyasî bunalımların zirveye çıktığı 1780-1840 arasındaki dönemde narhların tekrar gündeme geldiğini kanıt olarak ileri sürmektedir¹⁶. Bu görüşlerin yanında, narhın her zaman yapıldığını ancak esnaf arasında bir sorun çıkması halinde mahkeme kayıtlarına yansıdığını iddia edenler de bulunmaktadır¹⁷.

Narh listelerinden çeşitli gıda, mal ve eşya fiyatlarının öğrenilebilmesi mümkündür. Bu defterler aynı zamanda Osmanlı toplumunun beslenme kültürü hakkında da bilgi veren çok değerli kaynaklardır. Toplumun hangi dönemlerde hangi gıda maddelerini tükettiğini anlamının yanı sıra ürün farklılıklarını gözleminin yolu da bu defterleri incelemekten geçmektedir.

Bu araştırma, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki dönemi kapsamaktadır. İlgili dönemde Manisa'ya ait 250'nin üzerinde, Gaziantep'in ise 150'ye yakın şer'iyye sicili bulunmasına rağmen narh defterlerinin sayısı oldukça azdır. Manisa sicillerinde 21, Gaziantep sicillerinde 28 narh defterine rastlanmıştır.

Manisa Kıyyesi, Rıtl, Menn, Batman ve Nügi

Narh defterlerindeki fiyatları sağlıklı bir şekilde tespit edebilmenin önündeki en büyük engel ölçü ve tartı birimlerinin net olarak ortaya konulamaması halinde ortaya çıkmaktadır. Osmanlı metrolojisinin henüz tam olarak aydınlatıldığını söylemek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nde birbirinden değişik o kadar çok ölçü ve tartı birimi kullanılmaktadır ki neredeyse her sancakta ayrı bir biriminin kullanıldığı, hatta aynı ölçeğin farklı yüzyıllarda farklı ağırlıkta olduklarını iddia edebiliriz.

Bu araştırmada Gaziantep ve Manisa'ya ait narh defterlerinde sıkça karşımıza çıkan bazı ölçü birimleri ele alınacaktır. Söz konusu ölçülere imparatorluğun birçok yerinde rastlanmakla beraber yerel kullanım farklılıkları nedeniyle hesaplamalarda karışıklıklara yol açmaktadır. Bu nedenle konunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

İlk değineceğimiz ölçü birimi Manisa Kıyyesidir. Bilindiği üzere, kıyye, okka, vukıyye ya da vakıyye adlarıyla da anılmaktadır. Bazı istisnaları olmakla birlikte¹⁸ genel olarak kıyye 400 dirhemdir.

Manisa sicillerindeki narhlarda, birçok ürünün ölçü birimi verilirken çoğunlukla kıyye kullanılmakla beraber bazen "*kıyye-i Manisa*" ve "*kıyye-i Osmâni*" ibarelerine de rastlanmaktadır. Örneğin 13 numaralı defterde her üçü de kullanılmaktadır. 1599-1609 yılları arasındaki narhların bulunduğu 13 numaralı defteri yayımlayan Ertan Gökmen, her iki kıyyeyi aynı kıyye olarak değerlendirmiş ve hesaplamalarını buna göre yapmıştır¹⁹. Ancak aynı ürünün, aynı defterde yer alan birbirine yakın tarihli

¹⁶ Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 105-107

¹⁷ Arif Bilgin, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Sırasında İstanbul Piyasası (1693-1697)", Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, İstanbul 2005, s. 98-99

¹⁸ Örneğin Aydın vukıyyesi 300, Muş okkası ise 500 dirhemdir. Geniş bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Elâzığ 2005, s. 96

¹⁹ Ertan Gökmen, "Narh Kayıtlarına Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Manisa'da Tüketilen Gıda Maddeleri (1599-1609)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, Sayı: 3, Manisa 2013, s. 62-115.

narhlarda fiyatlarının neredeyse iki misli olması dikkatimizi çekmiş ve bu durum olağan şüpheli olarak kıyye üzerinde yoğunlaşmamız gerektiğini düşündürmüştü. Nitekim, Manisa’da kullanılan okkanın farklı bir okka olma ihtimali, Manisa hakkındaki çalışmalarıyla bilinen Feridun Emecen tarafından da dile getirilmiştir. Bununla birlikte Emecen, konuyu açıklayıcı bir bilgi ortaya koymamıştır²⁰.

Bütün bu şüpheler doğrultusunda şu soruyu yeniden sorabiliriz. Manisa kıyyesinin ağırlığı ne kadardır? Sorumuzun cevabı, Kanuni Sultan Süleyman’ın annesi Hafsa Sultan’ın Manisa’da yaptırdığı cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi ve hankâhtan oluşan vakfının 1522 tarihli vakfiyesinde yatmaktadır. Vakfiyyede, her gün imarete misafirlere ikram edilecek gıda maddelerinin miktarları belirtilirken bir Saruhan okkasının kaç dirhemden oluştuğu açıkça belirtilmiştir. Buna göre, Manisa kıyyesi ile aynı şey olduğunu düşündüğümüz Saruhan okkası 800 şer’i dirhemdir²¹.

İnceleyeceğimiz ölçeklerden ilk üçü ritl, menn ve batmandır. Ritl, rotl ya da ratl diye de telaffuz edilen ritlin Yunanca’daki Litron’dan geldiği ve Arap dünyasında en çok kullanılan bir ağırlık ölçüsü olduğu belirtilmektedir²². Arabistan’dan Mısır, Filistin, Suriye, Irak, İran, Anadolu, Türkistan’a varıncaya kadar pek çok bölgede farklı karşılıkları olan ritlin Suriye’deki karşılığına baktığımızda 724 veya 720 dirhem olduğunu öğreniyoruz. 12. Yüzyılda 724 dirhem olan Halep ritli 16. Yüzyılda 720 dirhem olarak kabul edilmiş ve 19. Yüzyıla kadar da bu şekilde hesaplanmaya devam etmiştir²³.

İkinci ölçü birimimiz olan batmanın kelime anlamı tam olarak bilinmemekle birlikte Türkler ya da Türklerle ilgisi olan topluluklar tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır²⁴. Ağırlığı dönemden döneme ve bölgeden bölgeye değişmektedir. 1574 tarihli Antep Kanunnamesine nazaran batmanın 720 dirhem olduğunu kesin olarak biliyoruz²⁵.

Menn ise, Arap dünyasının birçok yerinde eski zamanlardan beri tanınan bir ölçü birimiydi. Bazı kaynaklarda ifade edildiğine göre, Mekke ve Medine’de Orta Çağın sonlarına kadar kullanılan 260 dirhemlik ölçü birimine verilen ad ritl idi. Yine 600 dirhemlik Dımaşk ritli “büyük menn” diye adlandırılıyordu²⁶.

Aslında ritl, batman ve mennin üçü birlikte değerlendirilmelidir. Çünkü bu ölçülerin üçü de özellikle Arap dünyasında birbirinin yerine kullanılmaktaydı. Ritl

²⁰ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara 1989, s. 250. M. Akif Erdoğan ve Ömer Bıyık tarafından hazırlanan 16. Yüzyıla ait bir vakıf defterinde Manisa ya da Saruhan kıyyesinin ismi geçmekle birlikte herhangi bir açıklamaya rastlanmamıştır (M. Akif Erdoğan-Ömer Bıyık, *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan (Metin ve İnceleme)*, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yayınları, Ankara 2014)

²¹ İbrahim Hakkı Konyalı, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Annesi Hafsa Sultan’ın Vakfiyyesi ve Manisa’daki Hayır Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VIII, Ankara 1969, s. 50

²² W. Hinz, s. 34

²³ W. Hinz, s. 37-38

²⁴ Cengiz Kallek, “Batman”, *DİA*, C. V, s. 199.

²⁵ “... yediyüz yigirmi dirhem ki bir batman olur her yüz batmana bir kantar dirler ...” 1574 tarihi Antep Kânunnâmesi için bkz. Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, C. I, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1988, s. 127

²⁶ Cengiz Kallek, “Men”, *DİA*, C. XXIX, s. 105

sadece 1 ve 2 numaralı Gaziantep sicillerinde yer alan narh defterlerinde karşımıza çıkmaktadır. Diğerlerinde ise menn ve batman birbirinin muadili olarak kullanılmaktadır. Hem yukarıdaki bilgilerden hem de narh defterlerindeki ürünlerin fiyatlarının hesaplanması sonucunda her üç ağırlığın da 720 dirheme denk gelen aynı ölçüler olduğunu söyleyebiliriz.

Üzerinde durmamız gereken ölçülerden bir diğeri de nügidir. 16. Yüzyıldaki narhlarda görünmeyen nügi, ilk olarak 29 Mart 1626 tarihli bir narh defterinde karşımıza çıkmaktadır²⁷. Bu tarihten itibaren Ayıntab/Gaziantep'te sıkça rastlanan nügi peynir, sabun, bal, sadeyağ, zeytinyağı, susamyağı, kuyrukyağı, badem, incir, kiraz, kayısı, kişniş, üzüm, sumak, nohut, leblebi, tahin, tahin helvası, ak helva, cevizli helva, badem helvası, bal helvası, susamlı helva, pekmez helvası, kabak helvası, nadiren de kalay, kına ve şeker ölçümünde kullanılmaktadır. Anadolu'nun Bulank, Çemişgezek, Çermik, Ergani, Diyarbakir, Tokat gibi²⁸ birçok bölgesinde 200 dirheme denk geldiği belirtilen nüginin, Gaziantep'e yakın kazalarda daha farklı bir değere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin 1518'de Mardin'de 78 ya da 200 dirhem iken²⁹, Birecik'te 67, Halep'te 100 dirhem idi³⁰. Ancak narh defterlerinde yaptığımız hesaplamalar sonucunda elde ettiğimiz rakamlar ile yukarıda belirtilen değerlerin hiçbirinin uyuşmadığı gözlenmiştir. Bu durumda Gaziantep'te farklı bir nüginin kullanılmış olabileceği ihtimali ortaya çıkmıştır. Nitekim, bazı ürünlerin nügi ile ifade edilen fiyatları, diğer ölçü birimleri ile verilen fiyatlarla karşılaştırıldığında bu yargının doğru olduğu ortaya çıkmaktadır. 15 Nisan 1626 tarihli bir narh kaydında, 30 akça olan 1 menn sabunun 1 nügisinin 2,5 akça olduğu, 18 Ocak 1627 tarihli başka bir narh defterinde, 96 akça olan 1 menn zeytinyağının bir nügisinin 8 akça olduğu ifade edilmektedir. Yaklaşık 110 yıl sonraya ait bir narh defterinde ise bir kantar balın 50 kuruşa, iki batmanın bir kuruşa ve nihayet bir nügisinin 5 akçaya satılması gerektiği belirtilmektedir³¹. Bir kantarın 100 batman, bir batmanın da 720 dirhem geldiğini biliyoruz³². Her üç örnekteki fiyatlar kıyaslandığında bir nüginin 1 batmanın 1/12'sine tekabül ettiği görülmektedir. Bu durumda Gaziantep'te kullanılan nüginin 60 dirhem olduğu sonucuna varabiliriz.

Sonuç

Türkiye'deki fiyat tarihi araştırmaları Fiyat Devrimi tartışmalarından sonra başlamıştır. Gıda, eşya ve hizmet fiyatlarını belirlemeye yönelik çalışmaların kaynakları arasında daha ziyade vakıf muhasebe defterleri ile narh defterleri bulunmaktadır. Bu kaynaklardan biri olan Narh defterlerini incelemek suretiyle narhların yapılış tarihleri, ilgili kazada tüketilen gıda maddeleri ile bunların fiyatları gibi pek çok konu hakkında ayrıntılı malumat elde etmek mümkündür. Ancak birçok narh kaydında yüzyılların getirdiği alışkanlıklar gereğince yerel ölçüklerin

²⁷ Gaziantep Şer'iyye Sicili (G.Ş.S), No: 162, s. 219

²⁸ Diğer örnekler için bkz. Ünal Taşkın, *a.g.e.*, 95-96

²⁹ Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 28

³⁰ Ünal Taşkın, *a.g.e.* s. 95

³¹ 1 Şaban 1149/5 Aralık 1736 tarihli narh defteri (G.Ş.S. No: 90, s. 282).

³² Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, C. I, s. 127.

kullanıldığı görülmektedir. Yerel ölçeklerin yanlış hesaplanması beraberinde birtakım sorunlar doğurabilir. Buna benzer yanlışların önüne geçmek için hazırladığımız bu çalışmada, 16-19. yüzyıllar arasında Manisa ve Gaziantep'te tutulan narh defterlerinden elde edilen veriler ışığında her iki yörede kullanılan Manisa kıyyesi, rıtl, menn, batman ve nügi adlı ölçü birimlerinin günümüzdeki karşılıkları tespit edilmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Manisa Şer'iyye Sicili No: 2, 3, 7, 8, 13, 17, 21, 26, 53, 127, 168, 185, 186, 189, 191, 198, 199, 200, 203, 204 ve 235

Gaziantep Şer'iyye Sicili No: 1, 2, 14, 27, 28, 30, 31, 35, 36, 37, 39, 44, 45, 50, 54, 57, 58, 65, 76, 86, 90, 98, 115, 139, 141, 142, 162 ve 171

2. Kitaplar ve Makaleler

Barkan, Ömer Lütfi, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV/136 (1970), ss. 557-607

Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of 16th Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975, ss. 3-28

Bilgin, Arif, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Sırasında İstanbul Piyasası (1693-1697)", Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, İstanbul 2005, ss. 98-99

Bilgin, Arif, "Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası (1642-1708)", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, C. IV, İstanbul 2007, ss. 155-191

Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara 1989

Erdoğan, M. Akif -Ömer Bıyık, *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan (Metin ve İnceleme)*, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yayınları, Ankara 2014

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2004

Ferguson, Niall, *Paranın Yükselişi, Dünyanın Finansal Tarihi*, Çev. Barış Pala, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012

Gökmen, Ertan, "Narh Kayıtlarına Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Manisa'da Tüketilen Gıda Maddeleri (1599-1609)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, Sayı: 3, Manisa 2013, ss. 62-115

Güran, Tevfik, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar, Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul 2006

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990

Kallek, Cengiz, "Batman", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, ss. 199-200

Kallek, Cengiz, "Men", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, ss. 105-107

Konyalı, İbrahim Hakkı, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Annesi Hafsa Sultan’ın Vakfiyesi ve Manisa’daki Hayır Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VIII, Ankara 1969, ss. 47-56

Kütükoğlu, Mübahat S., “Narh”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, ss. 390-391

Kütükoğlu, Mübahat S., “1009 (1600) Tarihli Narh Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 1978, ss. 1-85

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983

Kütükoğlu, Mübahat S., “1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 34, ss. 123-182, İstanbul 1984

Kütükoğlu, Mübahat S., “XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Piyasası”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, ss. 231-238

Orbay, Kayhan, “Fiyat Devrimi ve Geç 16. YY. ve 17. YY. İçinde Anadolu’da Fiyat Değişimleri”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, C. II, ed. Rahmi Deniz Özbay vd. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, ss. 191-199

Orbay, Kayhan, “Structure and the Content of the Waqf Account Books as Sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica, Revue D’Etudes Turques*, C. XXXIX, 2007, ss. 3-48

Orbay, Kayhan, “Tarihsel Fiyatların Elde Edilmesi ve Endekslemeler Konusunda Bazı Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XLVIII, Sayı: 1, Ankara 2008, ss. 85-96

Orbay, Kayhan, “Account Books of The Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)”, *Accounting Historians Journal*, C. XL, Sayı: 1, 2013, ss. 31-50

Özdeğer, Hüseyin, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, C. I, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1988

Öztürk, Rahime Hülya, *16. Yüzyıl Fiyat Devriminin Konya Ekonomisi Üzerinde Yarattığı Etkiler*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara 2017

Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010

Sahillioğlu, Halil, “Bolu’da Eşya Narh Fiatları”, *Çele*, 12, Ankara 1964, ss. 9-17

Sahillioğlu, Halil, “Bolu’nun Kasapları ve Et Narh Fiatları”, *Çele*, 13, Ankara 1964, ss. 21-27

Sahillioğlu, Halil, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I (1967), ss. 36-40; II (1967), ss. 54-56; III (1967), ss. 50-53

Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Elâzığ 2005

17. YÜZYIL OSMANLI BOSNA'SINDA VENEDİK TİCARET AĞLARI VE STRATEJİLERİ

Venice Trade Networks and Strategies in the 17th Century Ottoman Bosnia

VERA COSTANTİNİ*

Venedik Cumhuriyeti tarihyazımında onaltıncı yüzyıl bir ekonomik kriz yüzyılı olarak adlandırılır¹. Ekonomik ve demografik göstergelerin birlikte doğruladığı bu ekonomik duraklama tezi, İngiltere ve Hollanda'nın endüstriyel ve ticari gelişimi ve okyanus ticaretinin yükselişi gibi yapısal nedenlere dayandırılmaktadır. Yine de 70'li yıllarda tarihçi Richard Tilden Rapp'ın çalışmalarının gösterdiği gibi, Venedik devletinin başkentinde yüksek hayat standartlarının bu yüzyılda da devam etmesi, bu ekonomik duraklamanın mutlak bir krizdense göreceli bir düşüş olarak betimlenebilmesine olanak sağlamıştır. Bu devamlılıkta başlıca etken, çeşitli zanaatlerde ücretlerin loncaların gücü sayesinde yüksek kalmaya devam etmesiydi². Bu durumu reddetmek ise güç: Şehirde bulunmuş yabancı gözlemciler, tacirler ve elçiler; saraylar ve kamusal yapıların ihtişamı ve sanatsal ve bilimsel faaliyetlerin canlılığı üzerine bugün ekonomik kriz olarak yorumladığımız tabloyla bağdaşmayan yazılı kaynaklar bırakmışlardır³.

Ancak Venedik devleti yalnızca başkentinden ibaret değildi. *Stato da Mar*'da, yani Cumhuriyet'in İstria ve Dalmaçyadaki şehirlerinde, İyonyadaki adalarında, Girit'te, Tinos'ta (yani İstendil Adasında) ve bunlar dışında Adriyatik'te ve Doğu Akdeniz'de elinde kalan diğer topraklarda neler olup bittiğini sormak da doğru olacaktır. Bununla birlikte ve bu son soruyla ilişkili olarak, tarihçi Rapp tarafından da doğrulandığı üzere Venedik'te krize yönelik bir siyasi reaksiyonun mevcudiyeti bilindiğine göre, bu reaksiyonun farklı boyutları üzerine eğilmek, örneğin yeni bir ticaret politikası oluşumunu derinlemesine incelemek elzemdir. Venedik ve Osmanlı kaynaklarında yıllardan beri yürütmekte olduğum araştırma, batılı ticaret şirketlerinin İtalyan ve Osmanlı limanlarında güçlü, kalıcı ve sonuçları itibarıyla belirleyici olan yerleşim süreçlerinin başlangıç safhasını teşkil eden bu olumsuz dönemde, Venedik'in yeni ticaret politikasının ticari ve diğer kurumlarıyla krize karşı verdiği

* Dr., Venedik Ca'Foscari Üniversitesi, İtalya, vera@unive.it

¹ G. Parker ve L.M. Smith (eds.), *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Second Edition, Routledge, London, 1997 ve M. Fusaro, *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean. The Decline of Venice and the Rise of England, 1450-1700*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, pp. 39-63.

² R.T. Rapp, *Industry and Economic Decline in Seventeenth-Century Venice*, Harvard University Press, Cambridge/London 1976.

³ Mesela, İngiltere elçisi olan Henry Wotton'un Salisbury Kont'una mektubunda, Papalığa karşı ihtilafın zamanında organize edilmiş *Corpus Christi* bayramının alayının tanımına bakılabilir, (Venedik, Mayıs 26, 1606), L. Pearsall Smith ve H. Wotton, *The Life and Letters of Sir Henry Wotton*, cilt 1., Clarendon Press, Oxford 1907, p. 350.

kurumsal mücadeleye katkıda bulunup bulunmadığını, bulduysa bulunma biçimini ortaya çıkarmayı amaçlıyor⁴.

Onyedinci yüzyılda Avrupa'yı "yenilik" ruhu sarmaktaydı. Marcello Carmagnani'nin erken modern dönem Atlantik dünyasını inceleyen yeni eseri, Amerika'da tarım çiftlikleri ve madenlerindeki köle emeği üzerine kurulan, *Yeni Dünya'nın yeni ekonomisi uygulamasına açıklık getirmektedir*⁵. Bu yeniliklerin "eski" kıtada ve onun temeli olan Akdeniz'de "yenilik" kavramının ortaya çıkışını ne derecede etkilemiş olabileceği gelecek nesil iktisat tarihçileri için şüphesiz önemli bir tarihsel araştırma konusu olacaktır. Bu aşamada, Venedik'in Adriyatik, Dalmaçya ve en nihayetinde Osmanlı Bosna'sındaki ticaret politikasının değişimini anlamak için sormamız gereken soru şudur: Venedik için bu "yenilik" anlayışı neydi ve nasıl ifade ediliyordu?

Bu sorunun yanıtları, Venedik yönetici sınıfı için tek ve ortak bir stratejinin farklı yanlarını oluşturan muhtelif uygulamalarda gizlidir (askeri, siyasi, dini, kültürel, diplomatik). Olası bir Avusturya istilasını durdurmak üzere Friuli bölgesinde yeni bir kalenin inşası⁶, Yeni Bilim hareketinden entelektüellere Papalığın engizisyon yargılamalarına karşı sığınma sunulması politikası⁷ ve Dalmaçya şehri Split'te yeni bir limanın kurulması⁸, 1573'te Sultan İkinci Selim ile bağımsız bir barış anlaşması imzalayarak Papalık-İspanya-Avusturya ittifakından ve ittifakin vasallarından uzaklaşan Venedik yönetiminin bu önemli diplomatik manevrasıyla birlikte düşünülebilecek eylemlerdir⁹. Şu çok açık ki, 1572'de Kıbrıs adasının kaybından sonra Venedik Cumhuriyeti, kendi ticaret gemileri için Doğu Akdeniz'de ticaret koşullarının çok zorlaşacağını çabuk anlamıştı. Bu nedenle Venedik deniz ticaretinin kendine yeni rotalar bulması gerekiyordu.

Ufukta görünen ve kalıcı olma riski taşıyan kenara itilme durumuna karşı çözüm bir taraftan "doğal" ticaret ortağı olarak görülen Osmanlı Devleti'yle bir an önce barışın sağlanmasından, diğer taraftan ise Cumhuriyet'in hala hâkim olduğu önemli kıyı hatlarını kapsayacak stratejik bir projenin geliştirilmesinden geçiyordu. Bilhassa şu iyiden iyiye açığa çıkıyordu ki uluslararası ticaretin, Osmanlı Devleti'yle hususi bir imtiyaz ilişkisine dayanacak ve olabildiğince tekeli bir biçimde işleyecek bir modelde devam etmesi gerekmektedir. Bu modelin işleyişini garanti edebilecek yegâne unsur ise iki devlet arasındaki coğrafi yakınlıktı. Bunun sonucunda,

⁴ V. Costantini, *Fin dentro il paese turchesco: stabilimento della scala di Spalato e potenziamento delle reti mercantili e diplomatiche veneziane nell'entroterra bosniaco*, in "Studi Veneziani", n.s. LXVII (2013), pp. 267-281.

⁵ M. Carmagnani, *Le connessioni mondiali e l'Atlantico, 1450-1850*, Giulio Einaudi Editore, Torino 2018.

⁶ G. Pavan, *Palmanova: fortezza d'Europa, 1593-1993*, Marsilio, Venezia 1993 ve E. Concina ve E. Molteni, "La fabbrica della fortezza". *L'architettura militare di Venezia*, Banca Popolare San Geminiano e San Prospero, Verona 2001, pp. 185 ve sonrakiler.

⁷ E. Garin, *Dal Rinascimento all'Illuminismo. Studi e ricerche*, Nistri Lischi, Pisa 1970.

⁸ R. Paci, *La scala di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento*, Deputazione di storia patria per le Venezie, Venezia 1971.

⁹ F. Braudel, *Bilan d'une bataille*, in G. Benzoni, *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, Olschki, Firenze 1974, p. 113.

Venedik'in ticaretini yeniden uluslararasılaştırma hamlesinde öne çıkan bölge Adriyatik oldu. İşte Split şehrini ve *Stato da Mar*'ın bu uç şehrini Kilis sancağından ayıran dar kıyı şeridini kapsayan proje bu tarihsel arkaplanda vücut buldu. Edirne'ye, İstanbul'a, hatta daha da öteye uzanan Bosna hinterlandının limanı, Venedik'in Split'i olacaktı¹⁰.

Venedik yönetici sınıfının içsel dinamiklerinden doğmamasına rağmen, Split iskelesi projesi kısa sürede devlet için birincil derecede önem arzeder hale geldi: Dalmaçya kıyılarına Rialto'daki ticari merkezin uydusu olan bir serbest ticaret limanı kuran Venedikliler, bu limana Balkan hinterlandının tamamından tacirleri, Venedik'e doğru devam etmek üzere çekmeyi başardılar. Proje, Split'i Balkan hinterlandının denize açıldığı doğal "ağız" olarak görüyor ve Venedik Cumhuriyeti'ne bir kez daha bu denli büyük bir uluslararası ticari trafiğin imtiyazlı ortağı olma rolünü veriyordu.

Venedik'in gereksinimlerine kusursuz yanıt veren projenin yaratıcısı, Kıbrıs savaşı yıllarında Ancona'da aktif olan, daha sonra ise Venedik ve Osmanlı Bosnası arasında mekik dokuyan Portekiz Yahudisi, tacir Daniel Rodriga idi. Rodriga, Balkan ticaretinin zayıf noktasının, denize çıkan ticaret yollarının çok parçalılığı olduğunu anlamıştı. Bu zayıf nokta sadece ve sadece Venedik yönetimiyle Osmanlı Devleti'nin Bosna'daki yöneticilerinin üzerinde uzlaşacağı bir siyasi girişimle aşılabılır, yürürlüğe konulacak bir "mecburi güzergâh" uygulaması gümrüklerin yalnızca Venedik'te toplanmasını sağlayabilirdi. İskelenin kuruluş sürecini tasvir eden Venedik belgelerine baktığımızda, tamamında kaydedeğer bir yenilik, özgünlük hissiyatının dışa vurulduğunu görüyoruz. "Yeni iskele", "yeni yol" ya da daha basit haliyle "son kararımız" denilerek tanımlanan Split, İtalyan yarımadasındaki limanların Osmanlı Doğu Akdenizine uzanan geçiş merkezlerine dönüşme sürecinde giderek daha serbestiyetçi ve işlevsel karakterlere büründüğü yeni ekonomik ve politik koşullara bir yanıt olarak lanse edildi¹¹. İngiltere "Livornosuna" güveniyorsa, Venedik'in de "Split'i" olacak ve bu sayede hem Venedik Körfezi denilen Adriyatik sularında üstünlük pek iştilerilecek, hem de korsanlıkta görülen yoğun artış yüzünden genel bir trend haline gelen karayoluyla uzun mesafe ticarete yatırım yapılmış olacaktı.

Projenin başta Avusturya olmak üzere Adriyatik'teki limanları vasıtasıyla Balkanlarda baskın bir politika izleyen çeşitli devletlerin düşmanca tutumuyla karşılaşacağı çok barizdi¹². Avusturya; Balkan ticaretinin önemli bir kısmını Dubrovnik-Ancona hattında toplamaya çalışan Papalık, İspanya ve elbette Dubrovnik gibi envai mütteliklerin desteğine sahipti. Yani bu "yeni iskelenin" başarısı, Osmanlılarda nelde edeceği desteğe, ya da daha açık ifade etmek gerekirse Osmanlıların Balkan ticaretini Dubrovnik, Narenta ve Makarska yerine Split'ten yürütmeyi seçmesine bağlıydı. İşte Venedik yönetiminin iskelenin açılışıyla

¹⁰ Paci, *La scala di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani...* cit., p. 16.

¹¹ Archivio di Stato di Venezia (Venedik Devlet Arşivi), *Cinque Savi alla Mercanzia*, Prima Serie, b. 16, Haziran 16, 1589.

¹² K.M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, The American Philosophical Society, Philadelphia 1991.

eşzamanlı olarak Osmanlı Devleti'yle diplomaside yeni bir sayfa açma hamlesinin altında yatan neden buydu¹³. Bir yandan Balkanlardaki ekonomik nüfuz üzerine, diğer yandan ise İstanbul'daki diplomatik etkinlik üzerine yeni bir strateji inşa ediliyordu. Venedik bu yeni stratejisini hayata geçirmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde ve çeperinde halihazırda mevcut ve aktif olan ağlarına bel bağlıyordu. 16.yüzyıl boyunca Cumhuriyet'in Osmanlı Bosna'sıyla sürdürdüğü ilişkilerin miktarına ve niteliğine bakıldığında zaten Venedik'in Balkanlarda bu yeni döneme kadar edindiği nüfuzunu yeni dönemdeki stratejisi için, daha açık bir ifadeyle mevcut ağlarını güçlendirmek için kullanacağını görmek kolaydır. Bu ilişkiler o kadar yoğun ki iki devlet arasındaki sınırın epey "muğlak" bir sınır olduğunu söylemek mümkündür. Bu muğlak sınır mesleki göçler, mali meseleler, ortaklaşa üretim ve özellikle tahıl, balık ve tuz ticareti vesilesiyle sürekli olarak aşıyordu¹⁴. Özetle Venedikle arasındaki coğrafi yakınlık, bu uç bölgeye uluslararası ticarete stratejik bir rol vermişti. Bu rol, Split iskelesi projesiyle bir kez daha kendini gösteriyordu.

İskele sadece "yeni" değil, ayrıca ve her şeyden önce "gizli" bir projeydi. Bu gizlilik, özellikle iskelenin kuruluş aşaması için belirgindir: Venedik yönetiminin projeye önyak olan unsur olarak ortaya çıkmaması gerekiyor, bu nedenle proje daha çok tacirlerden tacirlere sunulan avantajlı bir ticari fırsat olarak lanse ediliyordu. Bu tarz bir stratejinin sebebi ve hedefi muhtemelen bizzat Osmanlı Bosna'sında ortaya çıkabilecek yerel rekabetlerin başka devletler tarafından siyasal olarak kullanılmasına ve Split üzerinden Venedik karşıtlığı yaratılmasına izin vermemektir. Endişe duyulan yerler Mostar, Makarska ve en çok daticari aktivitesi Dubrovnik-Ancona hattı tarafından kontrol edilen ve neticede Papa'nın menfaatine işleyen Narenta iskeleleriydi¹⁵.

Öte yandan bu gizlilik stratejisi sadece bölgede uygulanmıyordu: İstanbul'da baylos da sık sık Balkanlardaki yağmacılık faaliyetlerinin soruşturulması ve cezalandırılmasını istiyor, kervan ticareti için işlevsel olan kervansaray ve köprülerin inşasını sağlamaya çalışıyor, İstanbul-Kilis hattında geçiş izni nüshalarının kolaylıkla çıkarılması talebinde bulunuyor, ama tüm bunları yaparken Split'teki yeni iskele projesini asla resmi olarak dillendirmiyordu. Split ismi, 1590-1619 yılları arasında Sultan tarafından Bosna ve Hersek'teki farklı rütbelerde yerel idarecilere gönderilen ve orijinal çevirileriyle birlikte *Bailo a Costantinopoli* envanterinde bulunan 44 fermanın sadece birinde, Kilis sancakbeyi ve kadısına gönderilen bir fermana geçmektedir¹⁶. Aynı şekilde Mühimme Defterlerinde 1574'ten 1620'ya kadar uzanan yaklaşık elli yılda Split adını sadece bir kez görmekteyiz¹⁷. Buna göre, hisar olarak tanımlanan Split, iskele projesinin getirdiği her şeyden farklı bir biçimde

¹³ V. Costantini, *Alternative Paths Towards the Age of Mercantilism: The Venetian Project of the Scala di Spalato*, in M. Baramova, G. Boykov, I. Parvev, *Bordering Early-Modern Europe*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2015, pp. 63-76

¹⁴ V. Costantini, *Il sultano e l'isola contesa. Cipro tra eredità veneziana e potere ottomano*, UTET Libreria, Torino 2009, p. 24

¹⁵ Costantini, *Fin dentro il paese turchesco...* cit., p. 271

¹⁶ Archivio di Stato di Venezia (Venedik Devlet Arşivi), *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, b. 250

¹⁷ *Ibidem*.

yalnızca yerel meseleler bağlamında zikr edilmektedir. Açıkça, her iki belgedeki bağlamda da Split bir liman olarak görülmemektedir. Bununla birlikte Split'i Şebenik, Naretva, Dubrovnik ve Nova gibi doğrudan doğruya iskele sıfatıyla tanımlayan kaynakların bulunmaması da bahsedilen gizlilik bağlamında epey açıklayıcıdır.

Narenta'da gümrük vergisini toplamakla mükellef müfettiş emin ve Dukakin sancakbeyi, Venedik kaynaklarında projenin en katı karşıtları olarak öne çıkıyor. Haliyle, bir kervanın belirli bir bölgeden geçişi pek çok kişi için kazanç fırsatı anlamına geliyordu. Dolaylı vergi gelirlerini toplamak için mukataa tutan yukarıda mezkur kişiler de elbette bu kişiler arasındalardı.

Dalmaçya'daki Osmanlı iskelelerinin idari yapılarını anlamak için 9 Mart 1574'te Sultan İkinci Selim'den Bosna beylerbeyine gönderilen bir emri incelemek yeterli olacaktır. Bir tâlibler grubunun Şebenik, Narenta, Ragusa ve Nova'daki gümrüklerin iltizamı için yıllık 4 milyon akçelik devasa bir teklif yapmasını müteakip, Sultan, bölgedeki Paşa'dan yabancı tüccara at, tahıl, silah, pamuk, balmumu ve deri satışını resmi olarak yasakladığını duyurmasını istemiştir¹⁸. Bu yasağın ışığında muhtemel olan şudur ki iltizama talib olan grup, teklif ettiği iltizam bedelini çıkaracak ve kendisine kar ettirecek geliri tam da bu mezkur malları – elbette kendisi – “*Battı'ya*” satarak rahatlıkla elde edeceğini göz önünde bulunduracak ve teklifi yenileyecektir.

Birbirlerine rakip idarecilerin çatışmalarına ihtiyatla ama aynı zamanda uzlaştırmacı bir biçimde yaklaşmak gerekiyordu. Uzlaştırma burada siyasi ve ticari çıkarları eşzamanlı olarak bir araya getiren bir sistemi ifade etmektedir. Kurdukları bu sistemde Venediklilerin muhatabları Yeni Pazar sancakbeyi, Kilis sancakbeyi ve Bosna'daki Paşaydı. Bu ilk aşamada uzlaştırma işini üstlenen ise bilhassa Narenta ve Saraybosna'daki etkinliğiyle Osmanlı'nın Balkan kıyılarındaki müesses nizamına kendini kabul ettiren Daniel Rodriga olmuştur. Dubrovnik-Ancona hattına kıyasla Split-Venedik rotası, bu rotayı kullanan Osmanlı ve Venedik tüccarına giderek artan bir karlılık ve daha fazla ticari avantaj sunmaktaydı. Bununla birlikte bu ticari büyümenin herkes için farklı biçimler ve açılardan yararlı olduğu anlaşılıyor.

Bahsedilen avantajların başta gelenlerinden biri taşıma ve erişimle ilgilidir. Papalık Ancona'sından farklı olarak Venedik, malların kıtanın önemli pazarlarına direkt olarak sevkine olanak veriyordu. Bu pazarlardan en öne çıkan Alman pazarıdır. Split'ten geçen Osmanlı patentli mallar, aksi takdirde kaçınılmaz olan Dubrovnik'in aracılığından kurtulmuş oluyorlardı. Öte yandan, Venedik ayrıca ihraç mallar üreten birincil derecede önemli bir endüstriyel merkezdi. Buna karşın hinterlandlarında Venedik'teki gibi bir endüstriyel üretim kapasitesinden yoksun olan Ancona ve Livorno gibi limanlar, uzaklarda üretilen ve İngiliz, Hollandalı, Fransız tacirler ve onların aracılığı tarafından pazarlanan mallarla besleniyorlardı¹⁹.

¹⁸ M. T. Gökbilgin, *Venedik Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler*, “*Belgeler*”, V-VIII/9-12, 1968-1971, pp. 39-54

¹⁹ G. Pagano de Divitiis, *Mercanti inglesi nell'Italia del Seicento. Navi, traffici, egemonie*, Marsilio, Venezia 1990, p. 134

Venedik'in 1589'da kendi ihtiyariyle yaptığı Split iskelesi yatırımı, epey önemli siyasi ve ekonomik neticeler yaratmış, bu neticeler ise Venedik'i bir takım yeni siyasi pozisyonlar almaya itmişti. Venedik ilk kez, kendini Kutsal İttifak'ın gölgesinden kurtarıyor, eski müttefiklerinin ise Adriyatik'te karşısına düşman olarak çıktığını görüyordu. Buna karşılık Bosna'da, yani Osmanlı'nın kendine en yakın bölgesinde, krizin vurduğu bu çağda ticarete ve dolayısıyla dönemin uluslararası siyasetinde lider güçlerden biri olarak kalmasına olanak sunan partnerleri – Bosnalı idarecileri, tacirleri ve aracıları – buluyordu. Ve bu sayede İtalyan yarımadasında sadece ve sadece Venedik, ekonomik ve siyasi bağımsızlığını sürdürmeyi başarıyordu. Venedikli dragomanların, Bosnalı Müslümanların, Osmanlı idarecilerinin, Sefarad Yahudisi tacirlerin kullanımındaki bu yeni yolu desteklemeyi sürdüren Venedik, bu etnik anlamda epey heterojen grubun uluslararası ticaretin geleceğini oluşturacağını iyi anlamıştı. 1608 yılında lagündeki adalar şehrine akın akın gelen Bosnalı müslüman tacirlerin konaklama sorununu çözmek için bir *fontego*'nun tahsisi gündeme geldi²⁰. Şehrin Santa Croce bölgesinde bulunan ve içinde mal ambarları, banyolar, odalar ve bir mesjid barındıran *Fontego Dei Turchi*'nin, yani Türk Hanı'nın müslüman tacirlere tahsisi nihayet 1621'de gerçekleşti²¹.

Split iskelesi, 1645'te başlayan ve bilindiği gibi yirmi yılı aşkın kuşatmanın ardından Girit adasının Köprülü Ahmed Paşa'ya teslim edildiği, Venedik'in ise Kilis kalesi başta olmak üzere Bosna'da önemli topraklar kazandığı Girit savaşına kadar kullanımda kaldı. Savaştan önceki son on yılda iskelenin varlığı düşmanların ve rakiplerin çeşitli hamleleriyle risk altına girmişti. Uskok korsanlarının karadan ve denizden sık sık tekrar eden saldırılarına karşı Venedikliler ticaret gemilerini zırhlı savaş gemileriyle koruyor, bu gemiler Split ve Venedik arasında mekik dokuyarak güvenliği sağlıyordu. 1617 yılında ise bizzat İspanyol donanması Adriyatik'e girip Split'ten Venedik'e yol almakta olan ticaret gemilerine saldırdı²². O andan itibaren, İspanya'nın ve Avusturya'nın gücüne meydan okuyan ve Osmanlı'ya karşı bir Katolik ittifak çabalarını boşa çıkararak bu projenin daha fazla gizli kalamayacağı anlaşılmıştı. 1617'de Sultan I. Ahmet, Doj Giovanni Bembo'ya şunları yazıyordu: “[...] *hala tarafeyinin düşmanı olan İspanya kralı bir mahale zarar u gezend-i kasid ile birkaç pare galyotlar ve kadırgalar donavedüb fitne ve fesad üzere olduğu [...]*”. Osmanlı donanmasının İspanyol tacizlerinin yaşandığı sulardan uzak olmadığını hatırlatan Sultan, şöyle devam ediyordu: “*mabeyinde olan dostluk ve muhabbete binayen ve sizinle hüsn-i ittifak ve ittihad üzere olub iktiza edüb lazım gelürse donanmanız kapudanlarına imdad ve mu'avenet eyleyüb eğer yalılarda Memalik-i mahrusamızı ve eğer ehl-i İslam gemilerini ve eğer sizün cezireleri ve yalılarunuzu ve donanma ve*

²⁰ E. Concina, *Fondaci: architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Marsilio, Venezia 1997, pp. 219-240

²¹ D. Howard, *Cultural transfer between Venice and the Ottomans in the fifteenth and sixteenth centuries*, in H. Roodenburg, *Cultural Exchange in Early-Modern Europe*, c. 4. *Forging European Identities (1400-1700)*, Cambridge University Press, New York 2007, p. 155

²² Bu olay üzerinde Venedik dojana Bosnalı tüccâr'ın bir 'arzusu var: Archivio di Stato di Venezia (Venedik Devlet Arşivi), *Documenti Turchi*, gömlek 11, belge 1210

rençber gemilerinizi himayet ve siyanet eyleye"²³. Sultan'ın sözleri "*ortak düşmanın*" tanımlanması açısından daha açık olamazdı. Toparlamak gerekirse, Osmanlı kaynakları, Venedik tarihinin bu tartışmalı dönemine açıklık getirmede bize bir kez daha ışık tutmaktadır. Cumhuriyet'in bu dönemi üzerine bu zamana dek yapılan çalışmalarda Venedik ve Kutsal İttifak arasındaki ihtilaf ortaya konulmuşken, madalyonun öbür yüzündeki Venedik-Osmanlı ekonomik ve askeri ittifakı, yani bu dönemin asıl büyük yeniliği gün yüzüne çıkarılmamıştır. Papalığın Venedik'i içine itmek istediği kriz ve uluslararası izolasyon tehlikesine karşı Venedik, Akdeniz'in öte yakasındaki eski dostuyla Bosna ve Balkanlardaki ticaretin güçlendirilmesine dayanan yeni bir ittifak inşa etmişti. Her milletten tacirin akın ettiği Saraybosna'nın bize gösterdiği, kriz çağı denilen 17.yy'ın tam aksine neredeyse bir altın çağ olduğudur.

²³ *Ibidem.*

MEASURES OF THE RUSSIAN AUTHORITIES FOR THE OPENING OF THE TRADE ROUTE THROUGH THE BLACK SEA IN THE EARLY 18TH CENTURY

Erken 18. Yüzyılda Karadeniz'den Ticaret Yolunun Açılması İçin Rus
Yetkilerinin Önlemleri

VIACHESLAV STANISLAVSKIY*

Abstract

After signing a peace treaty with the Ottoman Empire in 1700, Russia did not abandon the intentions of the offensive in the southern direction. In peace, this state acted with the help of diplomacy. The Russian authorities tried to negotiate with Istanbul on opening a sea trade route for Russian ships through the Black Sea. In this article, the author systematized Russia's diplomatic actions for this purpose and united them into several groups: attempts to reach an official agreement, efforts to accustom the Turks to the fact that Russians are engaged in sea trade, measures that were aimed at the prohibition for merchants to travel by land, attempts of the Russian tsar to send ships to the Black Sea without the consent of the Turks. A separate case is Moscow's attempt to reach an agreement with France on the use of the Black Sea without the consent of Istanbul.

Key Words: Russia, the Ottoman Empire, diplomatic negotiations, trade routes, the Black Sea

Özet

Rusya, 1700 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile barış antlaşması imzalasada güneydeki taarruzundan vazgeçmedi. Barış döneminde diplomasi çerçevesinde hareket edildi. Rus makamları, Karadeniz üzerinden Rus gemileri için bir deniz ticareti rotası açılması konusunda İstanbul ile müzakere etmeye çalıştı. Bu makalede, yazar bu amaç için Rusya'nın diplomatik eylemlerini sistematik hale getirmiş ve birkaç grup halinde birleştirmiştir: resmî bir anlaşmaya varma çalışmaları; Türkleri, Rusların deniz ticaretiyle uğraşmalarına alıştırmaya çabaları; tüccarların kara yoluyla seyahat etmelerini yasaklayan tedbirler; tüccarların kara yoluyla seyahat etmelerini yasaklayan tedbirler; Rus çarının Türklerin rızası olmadan Karadeniz'e gemi gönderme teşebbüsleri; Moskova'nın İstanbul'un izni olmadan Karadeniz'i kullanma konusunda Fransa'yla anlaşmaya varma girişimi.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Osmanlı Devleti, diplomatik müzakereler, ticaret yolları, Karadeniz.

The study of trade contacts of Turkey with Russia and Ukraine at the beginning of the 18th century made it possible to see some insufficiently researched aspects of

* Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, vvslovaua@ukr.net

this topic. Today I propose to draw attention to the issue of trade routes. This question was one of the most acute in the diplomatic negotiations of the Russian ambassador in the Ottoman Empire and representatives of the Ottoman government. There are good reasons to speak confidently about the causes of the contradictions between the two parties. Russia raised the issue of the use of the Black Sea, which was under the full control of the Ottoman Empire.

From the time of the conquest of Azov in 1696, the Russian tsar made a lot of effort to strengthen his fleet. He was preparing to continue the war with the Ottoman Empire. However, the peace talks of his allies became an obstacle to these plans. Russia was compelled to discuss the conditions of peace. Nevertheless, this state has not abandoned its plans for offensive on the South. However, under new circumstances, Russia acted with the help of diplomacy. In 1698, the Russian tsar announced his condition of a peace treaty. He wanted to get Kerch, which was then under Turkish authority. At the same time, the Russians offered to agree on the use of two trade routes by merchants. The Russian side had in mind the traditional trade route, which passed through the Moldovan and Ukrainian lands, as well as the route through the Black Sea. Merchants from Russia, of course, had to carry their goods on Russian ships. These requirements and proposals were unsuccessful for Moscow. Since then, the issue of trade, and in particular of these trade routes, have become a constant topic of the negotiation process.

After signing a truce in January 1699, began talks on a peace treaty. Then the Russian representative Yemelyan Ukraintsev had instructions on the creation of a separate article on trade. Again it was about the unhindered travels of merchants by land and by sea.

But the Turkish side could not agree to the appearance of Russian ships in the Black Sea. Representatives of Istanbul were ready to agree on trips of merchants only by land. In addition, the Turks proposed that Russian merchant ships arrived in Kerch. They had a plan to create special conditions for trade with Russia in this town. They also did not object to the arrival of Russian ships from Arkhangelsk in the Mediterranean Sea through Gibraltar. But agreement on this issue was not reached. It is important that the Russians also expressed threats at that time. They argued that in the event of a war, the tsar would not ask for permission of Turkey regarding the entry of his ships in the Black Sea.

Despite these contradictions, in 1700 a peace treaty was signed. Negotiations on the conclusion of an article on trade were postponed until the arrival of the new Russian ambassador. Finally, thanks to this treaty, Russia has approved its power in Azov. That is, it can be assumed that it has made a successful step towards penetration into the Black Sea.

During the next decade, the Russian side tried to achieve the opening of the sea route in various ways. They can be united into several groups.

The **first group** includes attempts to reach an official agreement. Already next year (1701), Russian Ambassador Dmitrij Golicyn was sent to confirm the peace treaty of 1700. He spoke to the Grand Vizier Amcazade Köprülü Hüseyin Pasha on

the topic of sea trade and in particular offered to give permission free navigation to Russian ships in the Black Sea. In response, the ambassador received a categorical refusal, which was well argued.

And the first permanent ambassador of Russia in Turkey Pyotr Tolstoy has put especially a lot of efforts into solving this problem. In 1704, he proposed to the Turks a draft treaty on trade, which could be carried out by land and sea routes. The ambassador spoke about the advantage of sea trade over overland trade.

Well-known Russian historian Svetlana Oreshkova came to a very interesting conclusion after working with documents on the activities of the ambassador. She wrote that the purpose of Moscow was not an economic benefit. I fully support this point of view. Russia had a political and military purpose. At that time, trade with Turkey was not very interested in the Russian authorities. In connection with this, Moscow neglected already mentioned land route.

Particular attention deserves the position of Russia in connection with the robberies of merchants from Turkey. There were two such cases when Greek merchants were robbed on Ukrainian lands. The first case occurred in 1701. This event was extremely unpleasant for Moscow. The conflict with Sweden has created significant problems for the Russian state. That is why the new armed conflict, now with the Ottoman Empire, was very dangerous. The Russian Tsar was ready to pay compensation to the merchants. But the reason for this incident, according to Moscow, was the rejection of merchants from the traditional trade route. For the first time this argument was presented to the Turkish envoy who came to the Ukrainian Hetman Ivan Mazepa in 1702. Instead, trade in Azov, as the Russians asserted, should have been completely safe.

In 1706 and 1707 diplomatic arguments were different, because in 1706 Zaporozhian Cossacks again robbed merchants from the Ottoman Empire. After that, the ambassador asserted that the land route through Moldova was dangerous and offered to the Turks to ban it. Instead, he said that the overland and sea routes to Azov are safe. Now Russia has refused to pay compensation to merchants. Moscow claimed that the merchants were robbed on the route that was prohibited for their travels.

The **second group** includes attempts to accustom the Turks to the fact that Russians are engaged in sea trade. At the first stage, it was planned to obtain a permit for navigation of two or three ships. To implement this intention, the Russian ambassador hired Turkish ships that traveled from Istanbul to Azov. Known facts about this relate to 1702, 1704 and 1707 years. In all these three cases, Turkish ships transported goods belonging to merchant Sava Raguzinsky. This merchant worked closely with the ambassador, and later joined the service of the Russian tsar.

In February 1704, the Russian ambassador seemed to have reached another result. He arranged with the representative of the Sultan on the arrival of three merchant ships from Azov to Istanbul. One of these ships had to bring goods for the ambassador. But after three weeks the Grand Vizier Moralı Damat Hasan Pasha canceled this arrangement. The ambassador expressed his protest, but his statements had no consequences.

The **third group** – measures that were aimed at the prohibition for merchants to travel by land. In 1701, Russian Tsar Peter I issued a decree according to which the Greek merchants from Istanbul and from Ukraine had no right to travel to Moscow. These merchants had to go to Azov. However, this decree did not produce significant influence, at least for trade conducted through Ukraine.

The Russian representative in the empire in 1703, 1704 and 1707 offered the Russian government to ban travels of merchants by land. He believed that this ban would stimulate the development of sea trade, because the Turks needed goods from Russia, especially sables. And merchants transported all these goods by land. I think this type of action can be called a hidden pressure on the Ottoman government. All these proposals are contained in the letters of Peter Tolstoy to the statesmen of Russia Fedor Golovin and Gavrila Golovkin.

Particular attention deserves the attempts of the Russian tsar to send ships to the Black Sea without the consent of the Turks. This can be described as a **fourth group**. Such actions took place in 1702 and 1704. For example, in the summer of 1702, a Russian ship with goods, mostly with fur, arrived in Kerch. There the ship was detained and three weeks later returned to Azov. In 1704, Peter I ordered to prepare another ship with goods to send it to Istanbul. However, this trip did not take place.

In addition, a special case is when, in 1706, the Russian ambassador was empowered to conclude a **trade agreement with France**. Moscow has offered to develop trade on the Black Sea. The Russian side had in mind the trade in Azov, as well as the use by the French of the Don and Volga rivers. In this case, we see the attempt of Peter I to act against the will of Istanbul. The first thing that attracts attention is the proposal to negotiate the Black Sea without the participation of Istanbul. Such an agreement could have provoked at least a diplomatic conflict with Turkey. This entire plan, in my opinion, was intended to cast doubt on the power of the Turks over the Black Sea. This attempt resembles the other attempts of the tsar, which were mentioned earlier. I mean the cases when Russian merchant ships were sent to the Black Sea without approval of this issue by the government of the empire.

The documents of 1708 and 1709 contain little data on diplomatic actions on trade routes. This can be explained by the special attention of the Russian authorities to the war with Sweden. Then the military actions took place on the territory which was under the authority of the tsar. In 1708 the Russian Count Gavrila Golovkin wrote to Peter Tolstoy that it was impossible to prohibit the use of the traditional land route. Therefore, the decision on this issue was postponed. In 1709, already after the Battle of Poltava, the Russian ambassador had a meeting with a Grand Vizier Çorlulu Damat Ali Pasha. The ambassador was convinced that Russian ships would not be able to get to the Black Sea. He could speak with the government of the empire only about the travels of Russian merchants on Turkish ships. Instead, Moscow wanted the ambassador to talk about the possibility of navigation Russian merchant ships to Turkey. True, these ships had to be unarmed. At least, the ambassador had to try to get permission to travel Russian ships to Kerch.

Conclusions. The fact is that Russia wanted to make radical changes in trade with Turkey. At the heart of this desire were extensive geopolitical plans. And, of course, these plans should have been implemented with the help of armed forces and diplomacy.

All the material that was considered gives an opportunity to draw a conclusion on clear geopolitical plans of Moscow. The tsar made significant efforts to implement them, even at the time when he was seeking peaceful relations with Turkey.

One aspect of this problem was directly related to the then Ukraine. The large part of the land route passed through Ukrainian lands. The prohibition of this route, of course, could have negative consequences for the Cossack state.

Finally, all attempts of the Russian tsar failed. Istanbul managed to consolidate its position on the battlefield. Defeat in 1711 led to the return of Azov and the liquidation of the Azov fleet. Treaty of the Pruth also put a stop to discussions on trade routes. Merchants had the opportunity to continue to use the usual land route, part of which passed through Ukraine.

BİR OSMANLI ŞEHRİNİN İKTİSADÎ HAYATINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER (17. YÜZYIL KONYA ÖRNEĞİ)

Factors Affecting the Economic Life of An Ottoman City (17th Century- Konya Example)

YUSUF OĞUZOĞLU*

Özet

18. yüzyıl sonuna kadar Bursa, İstanbul, Edirne, Konya, Kayseri gibi kadim Osmanlı şehirlerindeki iktisadi hareketliliği sağlayan kurumlar aynıydı. Örneğin, aynı zamanda bölgenin en büyük pazarı olan bu şehirlerde esnaf/sanayi ve ticaret erbabının faaliyet göstermesi için (bedesten, hanlar, uzun çarşı, kapan hanı, dükkânlar ve pazarlar gibi) tesisler inşa edilmişti. Çevredeki göçebe oymakları ile tımar ve zeamet erbabı iktisadi bakımdan en yakın şehir/pazar ile ilişkilidiler. Bir kısmı Selçuklu medeniyetinden miras kalmış vakıflara sahipti. Bunlar zengin gelirleriyle şehrin iktisadi hayatına canlılık getirmekteydi. Fatih döneminden başlayarak merkez dışındaki şehirlerde sayıları giderek artan kapıkulları ile patrimonyal devletin iktisadi unsurları (eminler, voyvodalar) giderek artan ağırlıkları ile en yakın şehre yönelmişlerdi.

Konya, sanayi ve ticaret faaliyetleri dışında kentin yakın çevresindeki tarımsal faaliyetlerle de iç içeydi. Örneğin, şehrin batısındaki Hocacihan ve Sille’de yoğun hayvancılık yapıyordu. Şehrin çevre mahallelerinde oturan halkın çiftçiler şeyhi, esnafın yiğitbaşısı konumundaydı. Yine bu alanlardan pazara meyve ve sebze getiriliyordu.

Bir Osmanlı şehri örneği olarak Konya’da 17. Yüzyılda Konya Sancağında ve eyalet dahilindeki diğer sancaklarda mukataalar vardı. Bu işletmelerden elde edilen “mahsul” kente akmaktaydı. Mültezimler arasında nakib-ül eşraf kaymakamı, ulemadan şeyhler, eşraf ve ayandan önemli şahsiyetler de vardı. Bu durum, mukataa gelirlerinin kente akmasını sağlıyordu. Konya’daki Mirâbiye Mukataası kimi zaman “şirket üzere” mültezimleri tarafından idare ediliyordu. Ayrıca şehre ait kile bacı, kahve rüsumu, şem’hane ve bozahane gelirleri bu mukataaya dahildi. Bu bağlamda toplanan yıllık tahıl miktarı ile parasal gelirler elimizdedir. Konya kentine yönelmiş bir başka mukataa Suğla’da idi. Beyşehir ve Bozkır yöreleriyle de ilişkili bu işletme, buğday ve arpa geliri elde ediyor; “mahsulatı tahsil ve der ambar eyledikten sonra” ürününü Konya’da satıyordu. Mukataa eminlerinin kimliği ve elde ettikleri iktisadi değer Konya sicillerinde mevcuttur. Konya yöresindeki Esp-keşan Mukataası ise yıllık 7 bin Esedî Kuruşu bulan işletme miktarıyla Osmanlı Sarayı ile yakın ilişki içindeydi.

* Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yoguzoglu@gmail.com.

Konya'nın iktisadi hayatını vakıflar da yakından ilgilendirmekteydi. Vakıf gelirlerinden kırsal kesimden ürün olarak şehre giren iktisadi değer yanında ilgili vakfın muhasebe kayıtlarında gördüğümüz “*el icârât*” (özellikle kira gelirleri) ve “*el ihrâcât*” mürtezika ve onarım giderleri şehirde işlem görmekte ve özellikle yapı sektörü finanse edilerek bir başka yönden şehrin iktisadi yapısına katkı sağlamaktaydı. Bu konuyla ilgili ayrıntılı veriler elimizdedir.

Konya şehrinde yaşayan askerilerin tımar ve ulufe gelirleri de iktisadi yapıyı etkileyen faktörlerden biriydi. Osmanlı Devleti Karaman Beylerbeyine kapısında yılda 300 civarında asker beslemesi şartıyla bu görevi veriyordu. Onlar barış zamanı bir tüketici durumundaydılar. 1659 Yılında Konya şehrinde oturan “*askeri taifesî*” sayılarak oturdukları mahalle isimleri, sahip oldukları tımar veya ulufe miktarları belirtilmişti. Bu tarihte şehirde oturan “*74 nefer züema ve erbab-ı tımar*”ın 916.164 akçe, “*87 nefer hisar eri*”nin 123.804 akçelik tımar ve zeamet geiri bulunuyordu. Böylece toplam 1.039.968 akçelik değer iktisadi hayata katılabilecek durumdaydı. Dirlik gelirleri ürün olarak şehre gelmekte, sipah bazarında iktisadi bir hareketlilik yaratmaktaydı. Örneğin 1672 yılında, 3.649 kile (237,185 kg) buğdayın karşılığı 1.039.968 akçe bazarda satılan buğdayın karşılığı olarak gözükmektedir. Şehirde oturan “*70 nefer yeniçeri ve cebeci ve topçu*”nun ulufelerinin yıllık toplamı ise 274.320 akçe tutmaktaydı.

Sicil kayıtlarını, vakıf muhasebe kayıtlarını ve diğer Osmanlı arşiv kayıtlarını kullanarak Konya örneğinde bir Osmanlı kentinde görülen iktisadi hayata ilişkin bilgiler vermeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Konya, ekonomik hayat, mukataa.

Abstract

The institutions having achieved the economic mobility in the very old Ottoman cities such as Bursa, Istanbul, Edirne, Konya and Kayseri until the end of the 18th century was the same. For example, various facilities (covered bazaars, Hans, long bazaars, Kapan Hans, shops and bazaars) were built in these cities, which were the biggest markets in their regions at the same time, for tradesmen/ businessmen and merchants to carry on businesses. Nomadic tribes and tımar and zeamet holders in the vicinity were in relation with the nearest city/market in terms economy. Some of them possessed waqfs inherited from the Seljuk civilization. These people brought vividness to the economic lives of the cities with their rich incomes. Starting from the period of Sultan Mehmed the Conqueror, sultans' household troops and economic elements of the patrimonial state (bailees, voivodas) gradually increasing in number in the off-center cities turned towards the nearest cities with their increasing powers.

Konya was in close relationship with agricultural activities in its close vicinity other than industrial and commercial activities. For example, there was livestock raising in Hocacıhan and Sille in the west of the city. The farmers' sheikh of the people inhabiting in the peripheral neighborhoods of the city was at the position of the executive manager of the trade guild. Again, fruits and vegetables were brought from these areas to the market.

There were mukataas (mine taxes) in the Ottoman city of Konya, the Sanjak of Konya and the other sanjaks within the borders of the eyalet in the 17th century. The annual income obtained from these mining establishments were transferred to the city. Among the taxmen were the chief of the prophet's descendants, sheikhs from ulema and important figures from gentry and notables. This situation allowed for the flowing of mukataa (mine tax) revenues to the city. The Mirâbiye Mukataa in Konya was sometimes administered by "company officer" taxmen. Moreover, revenues from the bushel sister (kile bacı) belonging to the city, the coffee taxes (rûsum), şem'hane (candle-house) and boza-house were included in this mukataa. In this context, we have information about the annual crop amount collected and the money incomes. Another mukataa turning towards the city of Konya was in Sughla. This establishment, which was also related with the Beyşehir and Bozkir regions, obtained the wheat and barley revenues and, "after harvesting and storing the crop", sold their products in Konya. The identities of the mukataa bailees and the economic values which they obtained are available in the Konya registers. Moreover, the Esp-keşan Mukataa in the region of Konya was in close relationship with the Ottoman Palace with an annual establishment revenue of up to 7 thousand Esedî Qurush.

The waqfs were also closely related to the economic life of Konya. Besides the economic value entering the city as crops from the rural areas, such financial transactions as waqf revenues coming especially from "el icârât" (rental incomes) and "el ihrâcât" (other expenses), subsidies given to the poor and repair expenses, all of which we see in the account books of a related waqf, were made in the city and this contributed to the economic life of the city particularly by financing the building sector. We have the detailed data about this subject in our hand.

Moreover, the timar and ulufe (service pay) incomes of military men living in the city of Konya was one of the factors affecting the economic structure. The Ottoman State gave this duty to the Karaman Beylerbeyi (governor) on condition of superintending about 300 soldiers a year at his door. They were consumers during peacetimes. The "military men" inhabiting in the city of Konya in 1659 were counted and the names of the neighborhoods where they inhabited and the amounts of timar or ulufe (service pay) which they possessed were specified. In that date, "74 züemas (feoffee) and erbab-ı timar (timar-holder)" and "87 fortress privates" inhabiting in the city had a timar and feoff incomes of 916.164 and 123.804 aqcha (silver coin) respectively. Hence, an economic value of a total of 1.039.968 aqcha contributed to the economic life of the city. Dirlik (lands given to civil servants and military men in return for raising soldiers) revenues came to the city as products and created an economic liveliness in the sipahi (cavalryman) bazaar. For example, it is seen that the value of 3.649 kile (bushel) (237,185 kg) of wheat sold at the bazaar was 1.039.968 aqcha in 1672. The annual total of the ulufe (service pay) paid to "70 janissaries, cebecis (armorers) and artillerymen" inhabiting in the city was 274.320 aqcha.

We'll have tried to provide information about the economic life observed in an Ottoman city in the Konya example by using registers, waqf account books and other Ottoman archive records.

Key Words: Ottoman, Konya, economic life, mukataa.

Giriş

Toplumsal ilişkileri açıklarken üzerinde durulması gereken hususlardan biri iktisadî faaliyetlerdir. Genel anlamda ekonomik faaliyet, insanlar tarafından çeşitli tüketim mallarının üretilmesi ve bunların tüketiciye dağıtım hizmetlerinin görülmesi şeklinde tanımlanabilir¹. Bir toplumun iktisadî bünyesi ve faaliyetleri başlıca üç ana kesime ayrılır: A) Tarım, B) Sanayi, C) Ticaret

Bunlar da ikinci derece bölümlere ayrılabilir ve ayrıntıları ile incelenebilir². Osmanlılarda sanayi ve ticaret faaliyetleri şehirlerde toplanmışsa da tarımsal faaliyetler büsbütün şehir dışında kalmış değildir. Örneğin Konya'nın batısından Hocacihan ve Sille yörelerine kadar uzanan bölgede yoğun hayvancılık yapıldığını³, Şehrin çevre mahallelerinde oturan bir kısım halkın, esnafın yiğitbaşları gibi çiftçiler şeyhi önderliğinde tarımla uğraştıklarını⁴, şehir yakınında bulunan Gödene, Hatib, Karadigin köylülerinin pazara meyve ve sebze getirdiklerini görmekteyiz⁵.

Görüldüğü gibi, Konya şehri sadece esnaf, sanayi ve ticaret erbabının şehir ekonomisini biçimlendirdiği bir kent değildir. Bunun yanında, esnaf ve ticaret erbabının faaliyette bulunduğu iktisadî ortamı, potansiyeli etkileyen birtakım faktörler de bulunmaktadır. Bu etkenleri şu şekilde açıklayabiliriz:

1- Mukataalar: Konya Sancağı içinde veya yakın sancaklarda emin veya voyvodaların iltizamında çeşitli mukataalar bulunuyordu⁶. Konya şehrinin 17. yüzyılda Karaman eyaletinde yer alan 20.000'e yaklaşan nüfusuyla çevrenin en büyük yerleşme merkezi ve aynı zamanda en büyük pazarına sahip olması, bu mukataalardan elde edilen "mahsulün" buraya akmasına neden olacak gözükmemektedir. Diğer taraftan aşağıda göreceğimiz üzere, mültezimler arasında Konyalı kişilerin de bulunması bunu kolaylaştırmaktadır. Böylece mukataalar, hem ürün hem de para olarak şehir ekonomisine canlılık getirmektedir.

Bu mukataalar şunlardır:

a) Mirabiye Mukataası: Konya şehrinin güney ve güney doğusunda yer alan vadi-i Meram, Şeyh Vefa, Kara Öyük mahalleleri çevresindeki sulanabilir tarım arazisi ile daha güneydeki Gödene Köyü bu mukataanın gelirleri arasındaydı⁷. Sayılan, bu bölgede bulunan "*Mevlana ve Şeyh Sadreddin vakıfları gibi serbest olan evkaflarından gerek vakıf ve gerek mülk bi'l-cümle araziden bir oşür vergiyi sahib-i*

¹ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 30. Krş. Samuelson, Paul A., *İktisat (Economics)*, Çev. Demir Demirgil, İstanbul 1970, s. 5 vd.

² Ergenç, age., s. 130 Krs. Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul 1970

³ bkz. Konya Şer'iyye Sicili (KŞS), 13/174. Ayrıca, şehrin kuzeyinde yer alan Gölçük ve Büyük Çayır yöresinde de hayvancılık yapılıyordu. bkz. KŞS, 17/216

⁴ KŞS, 23/171, 28/31

⁵ KŞS, 35/173, 27/136

⁶ Mehmet Genç, "Mukataa", *DİA*, C. 31, 2016, s. 129-132

⁷ KŞS, 10/289, 18/360

vakıf ve sahib-i mülk alub ve bir oşür mirablar" alıyorlardı⁸. 1690 (1101) yılında mirabiye mukataasının şirket üzere mültezimleri mahsulattan 600 kile buğday ve 400 kile arpa gelir toplamışlardı⁹. Böylece, Konya'ya giren yaklaşık 60 ton tahıl¹⁰ (buğdayın kilesi "*üçer rub'a*" arpa 1/2 kuruşa olmak üzere) 425 kuruşa satılmıştı¹¹.

Konya şehrine ait kile bacı, kahve rüsumu, şem'hane ve bozahane gelirleri ile "*beytü'l-mal*" da Mirabiye mukataasına dahildi. Mirabiye mukataası emini aynı zamanda beytü'l-mâl emini olarak anılıyordu. Konya'da ölen ve mirasçısı bulunmayan "*askeri*" dışındaki kimselerin 10.000 akçe tutarından az muhallefatları beytü'l-mal eminine fazlası ise Karaman Defterdarına "*hasıl kayd*" olunuyordu¹². Konya'daki kahve rüsumundan ise mutakaya 3600 akçe gelir kalmaktaydı¹³. Mirabiye mukataasının "*senede mal-ı maktu'u yüz elli iki bin akçe*" idi¹⁴. Bu işletmeyi iltizam eden kişiler arasında, 1687 (1098), 1691 (1102) ve 1692 (1103) yıllarında Konyalı Mesnevihanzadelere Abdülvâhid Ağa, 1690 (1101) yılında Es-seyyid Sinan Çelebi b. Es-seyyid Şahin gibi Konyalı kişiler de bulunuyordu¹⁵.

b) Suğla Mukataası: Bugün de mevcut olan, Suğla Gölü'nün ayaklarının suladığı Bozkır ve Seydişehir yöresindeki topraklar bu mukataaya bağlıydı¹⁶. 1671 (1082) yılında "*Suğla mukataası tevabiinden Seydişehir ve Bozkır suğlarının sülüsânı buğday ve sülüsü arpa olmak üzere*" beş bin kile "*galle*"ye voyvodasından "*tafviz*" eden, Konya nakibül eşraf kaymakamı, Kadı Es-seyyid Hüseyin Efendi, "*mahsulatı tahsil ve der-anbar eyledikten sonra*" ürünü Konya'da satıp parasını teslim etmişti¹⁷. 1676 (1087) yılında da bu kez, Müderris Mehmet Efendi b. Abdülgaffar Efendi tarafından voyvodasından iltizam edilen Seydişehir suğlası ürünü 1350 kile idi¹⁸. Suğla mukataası, 1675 (1086) yılında Konyalı Saraçzadelere Abdülkerim efendiye, 1690 (1101) yılında Mesnevihanzadelere Abdülvahid Ağa'ya iltizam edilmişti¹⁹.

c) Esb-keşan Mukataası: Konya şehrinin doğu ve güneydoğusuna rastlayan Obruk yöresi ile, Göçü ve Yarma köylerinden Karapınar'a uzanan bölge bu mukataaya dahildi. Burada genellikle göçebeler sakindi. Esb-keşan mukataasının

⁸ Konya Şer'iyye Sicili KŞS, 36/51, KŞS, 25/8, bundan böyle KŞS olarak kısaltması ile verilecektir.

⁹ KŞS, 25/6

¹⁰ 1672 (1083) yılında ekmek narhını belirlemek için satın alınmış olan, buğdayın bir kilesi 54 vukiyye gelmişti. (16/200) 1 dirhem 3,072 gr. 1 vukiyye (Okka) 400 dirhem hesabıyla 1 vukiyye 1228,891 gram gelmektedir. Konya kilesi buğday ise 54 x 1.228,8 = 66,35 kg. ağırlığındaydı. Bundan sonra Konya Kilesiyle ölçülen buğday için 65 kg. kullanılacaktır.

¹¹ Mirabiye mukataasının oşür su akçası ve buğday bacı olarak yıllık 348,5 akça civarında ayrıca geliri vardı. bkz. KŞS, 36/5

¹² KŞS, 20/11. Diğer taraftan, şehirde bulunan efendisinden kaçmış köleler ile başıboş yakalanmış develer beytü'l-mal emini tarafından nafaka veya "alaf baha" takdir ettirilerek "müddet-i örfiyesi" sonunda sahibi çıkmazsa satılarak geliri Emine kalırdı. KŞS, 12/89

¹³ bkz. KŞS, 24/278

¹⁴ KŞS, 10/289, KŞS, 13/360, KŞS, 36/281, KŞS, 38/289

¹⁵ KŞS, 36/51, KŞS, 36/281, KŞS, 29/256, KŞS, 38/289

¹⁶ 1690 (1101) yılında "*Sugla suyu taşıp nice evleri asıp*" Çumra ve Yarma köylere taraflarına kadar gelmişti. Bunun üzerine Sugla mukataası voyvodası, "bu yerlerden de vergi almağa kalkmıştı. bkz. KŞS, 35/262, KŞS, 16/98

¹⁷ KŞS, 16/98.

¹⁸ KŞS, 13/74

¹⁹ KŞS, 21/284, KŞS, 35/110

geliri 7000 kuruşu buluyordu²⁰.

d) Hatunsaray mukataası: Hatunsaray nahiyesinin bulunduğu alanı kapsayıp, yıllık geliri 870 kuruşu buluyordu²¹.

2- Vakıf Gelirleri: Konya'daki çeşitli vakıfların gelirleri de şehir ekonomisinin içinde önemli yer tutuyordu. Bu gelirler bir yandan, kırsal kesimden ürün olarak şehre girerken, bir yandan da hem vakıf görevlilerinin maaşları, hem de vakıflarla ilgili imar faaliyetlerinin inşaat sektörü içindeki işçilik ve malzeme yönündeki payı olarak iktisadi yaşama katkı vermektedir.

a) Belli başlı vakıfların gelirleri: Vakıf gelirleri genellikle, kırsal kesimdeki vakıf arazinin öşürü, kent içindeki vakıf arsasının zemin kirası, vakfa ait han, hamam gibi yapıların kiralaları şeklindeydi. Merkeze bağlı bazı vakıflara ayrıca özel gelirlerde tahsis edilmişti.

Konya'daki büyük vakıfların başında Mevlânâ vakfı geliyordu. 1690 (1101) yılında bu vakfa ait topraklardan 2200 kile tahıl gelmişti²². Mevlâna zaviyesinde bulunan “*dervişan fukarasına taam tabhi*” için Sugla haslarından 150.000 akçe “vakıf ve tayin” edilmiş olup, her yıl mültezimleri tarafından teslim edilmekteydi²³. Ayrıca, Konya'daki zimmilere ait 154 cizye hanesinin cizyeleri de bu vakfın “*hüddamının vazifelerine*” tahsis edilmişti²⁴. 1670 (1081) yılında bu hanelerden “*canib-i miriye toplandığı gibi*” 330'ar akçe tahsil edilerek vakfın kasasına toplam 50.820 akçe girmişti²⁵.

Gelir bakımından ikinci sırada, Sultan Alaeddin Camii vakfı geliyordu. Şehrin yakınındaki Sille köyünde bulunan 396 nefer zimminin cizyeleri bu vakfa aitti²⁶. 1690 (1101) yılında bunların her neferinden cizye olarak toplanan 285'er akçe, toplamda 109.860 akçe tutmuştu²⁷. Bu vakfa ait köylerden sağlanan öşür ise, yılda 1050 kileyi bulmaktaydı²⁸. Mayıs ortaları 1670 (Evasıt-ı Zilhicce 1080) tarihli bir ferman suretine göre, Konya şehrindeki Sultan Selim Camii vakfının “*karyelerinin hasıl olan öşür*” 1400 kile tahılla iltizam verilmişti²⁹.

Yine kırsal kesimden gelir sağlayan vakıflardan olan Piri Mehmet Paşa vakfının gelirleri 1675/1086) yılında 41.360 akçe tutmuştu. Şeyh Sadrettin vakfına dahil yerlerden ise, 1678 (1089) yılında 520 kile tahıl öşür olarak toplanmıştı³⁰.

Böylece kırsal kesimden gelen gelirlerini belirleyemediğimiz Karaman Oğlu İbrahim Bey vakfı dışında büyük vakıflardan Mevlâna, Sultan Alaeddin, Sultan Selim,

²⁰ KŞS, 34/13

²¹ KŞS, 31/180

²² KŞS, 35/127

²³ KŞS, 19/162, KŞS, 16/109.

²⁴ KŞS, 20/70.

²⁵ KŞS, 20/70.

²⁶ KŞS, 19/173

²⁷ KŞS, 35/269

²⁸ KŞS, 19/148

²⁹ KŞS, 36/288.

³⁰ KŞS, 25/14 (Şeyh Sadreddin Zaviyesi mutfağına Esb Keşan Mutakaasından tayin olunan hisse de vardır)

Piri Mehmed Paşa ve Şeyh Sadreddin vakıflarından toplam $2200+1400+1050+520=5170$ kile (336.056 kg.) tahıl her yıl Konya pazarına giriyordu. Bunun parasal karşılığı 5170 kuruşa yakındır³¹. Bu rakama, bu vakıfların doğrudan parasal gelirleri olan $150.000+50.820+109.860+41.360=352.040$ Akça eklersek 1.158.080 akçelik ekonomik değer ortaya çıkmaktadır³².

Bu saydığımız vakıflardan başka Konya şehri içinde çeşitli cami, mescit, medrese, han, hamam, çeşme gibi yapılara ait vakıflar da vardı. Bunların da Konya dışında gelir kaynakları olmasına rağmen³³ asıl kazançlarının şehir içinden sağlandığı görülmektedir. Bu arada, Valide Hanının 180-230 kuruş, Alaca Han'ın 10.000 akçe, Kapan Hanı'nın 21.000 akçe, Şadi Bey Hamamının 6000 akçe, yıllık kira gelirleri vardı³⁴. Aşağıda sunacağımız üzere, şehirdeki çeşitli vakıflara ait onarım giderleri bu vakıfların ekonomik gücü hakkında bilgi verici niteliktedir.

Vakıflardan şehre akan gelir öncelikle görevlilerin (mürtezika) yevmiyelerine, onarım giderlerine, hasır, aydınlatma gibi tüketim harcamalarına ayrılmaktaydı. Bu sonuç aynı zamanda sosyaldır. Şeyh Sadreddin Vakfından 6, Mevlâna vakfından 29, Sultan Alaeddin vakfından 15, Piri Mehmed Paşa vakfından 10, Şerafeddin Camii vakfından 14 “*murtezika*”nın yararlandığını biliyoruz³⁵. Bunların dışında, sicillerde “*vazife*”lerini vakıflardan alan birçok din ve diğer vakıf görevlileriyle ilgili birçok kayıt bulunması yukarıdaki görüşü doğrulamaktadır. 17. yüzyılın ikinci yarısına ait mevcut sicillerden şehirdeki vakıflara ait çeşitli onarım giderlerinin incelenmesi de istihdam alanı ve ekonomik değer yaratma bakımından bunların şehir ekonomisindeki yerini belirtecektir.

Tablo 1: Konya'daki Vakıfların Tamir Masrafları

Belge No:	Yılı	Harcanan Yer	Miktarı
17/62	1667 (1078)	Şadi Bey Mescidi	3500 akçe
15/70,85	1671 (1081)	Beylerbeyi Sarayı	75.968 akçe

³¹ Bu dönemde şehirdeki buğday fiyatları (kile olarak) genellikle 1 kuruş civarında seyrediyordu. bkz. KŞS, 16/200, KŞS, 31/81, KŞS, 24/13

³² Adı geçen vakıflara ait gelir rakamlarının ayırdığı yıllarda Konya serbest piyasasında 1 kuruş 224 akçeden işlem görmekteydi. bkz. KŞS, 13/237, KŞS, 21/213, KŞS, 29/209

³³ Örneğin Yarma Köyü Ata Bey medresesi vakfı olup, öşür geliri, 1672 (1083) yılında 110 kuruşa icara verilmişti. bkz. KŞS, 8/3. Ayrıca şehir kenarında Balı Çelebi vakfından 35 dönüm, Sadırlar mahallesinde de 15 dönüm vakıf tarlaları mütevellî izni ile tarım yapılmak üzere kiraya verilmişti. KŞS, 28/32, KŞS, 33/147

³⁴ KŞS, 29/79, KŞS, 18/68, KŞS, 16/32, Ergenç, *age.*, s. 37

³⁵ KŞS, 19/148, KŞS, 13/199,262, KŞS, 33/147,39/263, KŞS, 14/183 Örneğin Piri Mehmed Paşa vakfının görevli ücretleri günlük 139, yıllık 50040 akçeyi bulmaktaydı. KŞS, 13/199. Bu vakıf görevlilerinin berat suretlerinde yevmi akçadan başka, vakıftan senevi hububat hissesi alanlar da vardı. Amber Reis Camii meremmetçisinin iki yıllık hissesi 25 kile tahıl tutmuştu. Şeyh Sadreddin vakfı mütevellîsi, yevmi 5 akçe ve senevi 200 kile, Sultan Alaeddin mütevellîsi yevmi 5 akçe ve senevi 5 müdd (1 müdd=490 kg.) alıyorlardı. bkz. KŞS, 27/233, KŞS, 34/263, KŞS, 13/29 Bununla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Böylece şehre giren, vakıflara ait hububatın bir bölümü doğrudan görevlilerine veriliyordu.

14/161-2	1671 (1081)	Alaca Han	13.770 akçe
14/57	1671 (1081)	Yeni Hamam ve Kapan Hanı	30.000 akçe
24/173	1679 (1089)	Hoca Fakih Çeşmeleri	2.500 akçe
24/162	1679 (1089)	Hoca Fakih Camii-zaviyesi	169 kuruş
27/76	1677 (1087)	Sırçalı Medrese(?)	766,5 kuruş
24/196	1679 (1089)	Muhtar Mahallesi Mescidi	30,5 kuruş
24/224	1679 (1089)	Ahmet Fakih mahallesi çeşmesi	293 kuruş
21/105	1677 (1087)	Şerafettin Camii	65 kuruş
21/223	1679 (1087)	Saraçzade Hanı, Mescidi, vs.	19.313 akçe
21/162	1677(1087)	Eski Bazar Hamamı	15.000 akçe
14/57	1671 (1081)	Yeni Hamamı	30.000 akçe
21/12	1672 (1082)	Yeni Hamam	172 kuruş
26/256	1683 (1093)	Sultan Selim İmareti-şadırv.	954 kuruş
33/167	1686 (1096)	Abdülhay Efendi Mescidi	100 kuruş
25/28	1681 (1091)	Kiremitli Han	73 kuruş
26/69	1682 (1092)	Ertaş Hamamı	236 kuruş
31/54	1687 (1097)	Meram Hamamı	32 kuruş
28/82	1685 (1095)	Yeni Hamam	2050 kuruş
27/43	1683 (1093)	Sultan Selim İmareti-Hanı	654.5 kuruş
38/14	1693 (1103)	Saraçzade Hanı	113 kuruş
36/76	1692 (1102)	Sultan Selim İmareti-Hanı	667,5 kuruş
36/158	1691 (1102)	Meram Hamamı	79 kuruş
32/198	1699 (1110)	Şadi Bey Hamamı	346 kuruş

Bu onarım faaliyetlerinden başka, şehirde bazı önemli vakıf yapıları inşa edildiğini görmekteyiz. Elbette ki bu yatırımların iktisadî sonuçları olacaktır. Bu bağlamda Musahib Vezir Mustafa Paşa'nın babası Şeyh Ahmed Efendi'ye vermiş olduğu 17.300 kuruş ile inşa edilip, 24 Nisan 1682 (15 Rebiyu'l-ahir 1093) yılında vakfiyesi düzenlenen yapılar dikkati çekmektedir³⁶. Bu paranın 6500 kuruşu ile, 1667 (1078) yılında bir çifte hamamla debbağlar hamamı, geriye kalan parayla ise 1682 yılına kadar, biri 57 odalı 2 han, bir cami, dükkânlar, kahve tahmisi, medrese ve çeşmeler inşa edilmişti. İncelediğimiz dönemde Konya şehrinde ayrıca, 1662 (1072) yılında vakıf olarak Valide Hanının 2200 kuruş harcanarak, 1673 (1083) yılında Kiremitli Hanın 2631,5 kuruş harcanarak yeniden müceddeden yapılmış olduklarını

³⁶ Vakfiye sureti için KŞS, 27/74-75-76

görmekteyiz³⁷. Ayrıca, Hacı Hasan tarafından ayrılan 20.000 kuruş ile 1676 (1086) yılında şehirde bir cami, şadırvan, muallimhane, medrese ve 5 kademhane inşa edilmekte olduğunu öğreniyoruz³⁸.

Vakıflara ait bu yatırımlar sırasında, Şadi Bey Hamamı için 2770 күnk, Ertaş Hamamı için, 10.045 күnk, Eskibazar Hamamı için, 56.000 kerpiç, 1500 yük taş, Yeni Hamam için, 3000 merkeb taş, 10.000 tuğla, 350 vukiyye bezir yağı, 800 kişiye kireç harcanmıştı³⁹. Bununla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Böylece, şehirdeki bu yapım faaliyetleri sırasında hem inşaat malzemesi üretimi hem de işçi-usta istihdamı da gerçekleşmiştir.

6 Mayıs 1676 (24 Cemaziye’l ahir 1087) tarihinde yapılan Sırçalı Medrese onarım keşfi sırasında, 766,5 kuruşluk toplam keşif içinde 198 kuruş tutan işçilik %26,14 Mart 1682 (4 Rebiyu’l-evvel 1093) tarihinde yapılan Yeni Hamam keşfi sırasında, 857 kuruşluk toplam keşif içinde 225 kuruş tutan işçilik %26,20 Mart 1682 (10 Rebiyu’l-evvel 1093) tarihinde yapılan Kiremidli Han keşfinde, 24296 akçelik toplam keşif içinde 6830 akçe tutan işçilik %28’lik oran olarak yer almaktadır. Bu değerleri genelleştirecek olursak, yukarıda saydığımız yatırımların %25’lik bölümünün inşaat işçisi ve ustalarına verilmiş olması muhtemeldir. Şüphesiz, geriye kalan %75’lik bölüm içinde de üretilen malzeme alanında çalışanların ve nakliye giderlerinin payları da bulunmaktadır.

3- Tımar ve ulufe gelirleri: Konya’da bu dönemde oturan askerilerin tımar ve ulufe gelirleri de şehrin ekonomisini etkileyen faktörlerden birisi olarak gözükmektedir.

Kasım 1659, (Rebiyu’l-evvel 1070) tarihinde Konya şehrinde oturan “askeri tائفesi” sayılarak, oturdukları mahalle, sahip oldukları tımar veya ulufe miktarı ile bir liste düzenlenmişti.⁴⁰ Bu listeden çıkardığımız hesaba göre, Konya şehrinde oturan “74 nefer züema ve erbab-ı tımar”ın 916.164 akçe, “87 nefer hisar eri”nin 123.804 akçelik tımar ve zeamet geliri bulunuyordu. Her ikisi ise, toplam 1.039.968 akçelik değeri ihtiva etmektedir.

Sicillerdeki başka kayıtlardan da şehirde oturup dirliklerini Subaşılari marifetiyle tahsil eden tımar erbabı olduğu görülmektedir. Bu durumun, Osmanlı tımar sistemi içinde değerlendirilmesi ayrı bir konudur. Bu aşamada bizi ilgilendiren, Konya şehri ekonomisi için doğurduğu sonuçlardır.

“Erbab-ı tımandan Ali Bey b. el-Hac İbrahim” 1674 (1085) yılında subaşısı olan kardeşi Mehmed Çelebi aracılığıyla 70 kuruş, Çeri başı Hüseyin Bey, 1686 (1097) yılında subaşısı olan oğlu İbrahim Çelebi aracılığıyla 32 kile galle, Şaban b. Dede, 1673(1084) yılında tımarını üç yıldır “zapt” eden İsa Bey’den toplam 50 kuruş

³⁷ KŞS, 29/64, KŞS, 16/90

³⁸ KŞS, 21/130

³⁹ KŞS, 35/50, 89, KŞS, 27/196, KŞS, 32/198

⁴⁰ KŞS, 18/327-331

almışlardı⁴¹.

Dirlik sahiplerinin öşürlerinin şehre genellikle ürün olarak, yani buğday ve arpa olarak, gelebileceğini dikkate alırsak, yukarıda akçe olarak belirlenen toplam dirlik gelirlerini ürün olarak hesaplamakta yarar bulunmaktadır. 1672(1083) yılında ekmek narhı belirlenirken “*evasıt itibariyle*” bir kile buğday 285 akçeye alınmıştı⁴². Bu hesaba göre 1.039.968 akçe, 3649 kile (237.180 kg.) buğdayın karşılığı olarak gözükmektedir.

Kasım 1659'daki sayım sırasında şehirde oturan “70 *nefer yeniçeri ve cebeci ve topçu*”nun ulufelerinin yıllık toplamı ise 274.320 akçe tutuyordu⁴³.

Böylece, şehirde oturan tüm askeriler eliyle (Beylerbeyi ve kapısı dışında) Konyaya 1.039.968+274.120=1.314.088 akçelik bir ekonomik değer girmektedir. Her ne kadar, bunların aynı zamanda tüketici olduklarını da düşünecek olursak, bu rakam bize şehirdeki ekonomik faaliyetlerin boyutuna ışık tutması bakımından kayda değerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Konya Şer'iyye Sicili, (KŞS), 8, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39.

Literatür Kaynakları

Cillov, Haluk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul 1970

Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995

Genç, Mehmet, “Mukataa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 2016, s. 129-132

Paul A., Samuelson, *İktisat (Economics)*, Çev. Demir Demirgil, İstanbul 1970

⁴¹ bkz. Sırasıyla KŞS, 20/58, KŞS, 34/27, KŞS, 19/107 1686 (1097) yılında, şehirde oturan tımarlılardan iki kişinin dirliklerinden 20 şinik buğday ile 18 şinik arpa gelmişti. KŞS, 31/57

⁴² KŞS, 16/200

⁴³ KŞS, 18/327-331

BATI AVRUPA VE DOĞU AVRUPA İKTİSAT TARİHİNE FARKLI YAKLAŞIMLARLA İLGİLİ TESPİTLER VE DÜŞÜNCELER

Determinations and Thoughts About Different Approaches to the
Economic History of Western Europe and Eastern Europe

YÜCEL ÖZTÜRK*

Özet

Dünya tarihinin Batı Avrupa merkezli yorumlanmış olması bilim çevrelerini meşgul eden temel konular arasındadır. Avrupa merkezli tarih anlayışı, büyük çapta tarihsel kuramlar ve bu kuramların ideolojik yorumları vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Modern Çağ'ın kurucu öznesi olan Avrupa'nın gelişmesi hakkında pek çok teori ortaya atılmıştır. Bahsedilen teoriler, halen dünya entelektüel çevreleri üzerinde etkilerini sürdürmektedir. Çalışmamızda Avrupa tarih ve iktisat tarihi alanında etkili olan Adam Smith, Max Weber, Henry Pirenne, Immanuel Wallerstein gibi etkili simaların tarihsel kuramları konu edinilmiş, bunların benzer ve karşıtlıkları üzerinden Avrupa merkezli tarih anlayışı analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada belli bir eleştirel anlayış da gözetilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Avrupa, Batı Avrupa, Avrupa merkezcilik, Adam Smith, Max Weber, Henry Pirenne, Immanuel Wallerstein, Kapitalizm, İlerleme.

Abstract

Western European based interpretation of the world history is one of the main issues that occupy the scientific community. The European-centered understanding of history is largely realized through historical theories and their ideological interpretations. Many theories have been put forward about the development of Europe, the founding subject of the Modern Age. These theories still have an impact on the intellectual world of the world. In this study, historical theories of influential figures such as Adam Smith, Max Weber, Henry Pirenne and Immanuel Wallerstein, which are influential in the field of European history and economic history, are examined and the European-centered understanding of history is tried to be analyzed. A critical understanding was also considered in the study.

Key Words: Eastern Europe, Western Europe, Eurocentrism, Adam Smith, Max Weber, Henry Pirenne, Immanuel Wallerstein, Capitalism, Progress.

Tarım Ekonomisi ve Feodalizm Hakkında Genel Teoriler

Tarihsel gelişimi iktisadi açıdan yorumlayan ve bu istikamette belli safhalara ayıran ilk iktisatçı Adam Smith'dir. İktisadi gelişme ile toplumsal yapı arasında paralellik kuran Smith, kapitalizm öncesi iktisat tarihini birbirini izleyen dört safhadan

* Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

ibaret görür. Toplumun geçimini sağlama biçimi iktisadi yapının niteliğini belirlemekte, geçim şekilleri, yani, üretim ve tüketim biçimleri geliştikçe toplumsal örgütlenmeler bunlara bağlı olarak değişmektedir.

Adam Smith kapitalizmin doğuşundan önceki tarihsel zamanları, avcılık, hayvancılık, tarım ve ticaret olarak belirlemiştir. Avcılık olarak belirlenen ilk safha, ilkelik olarak da tanımlanır. Bu dönemde insanlar hayatlarını avcılıkla ve kendiliğinden yetişen bitkilerle beslenerek devam ettirdiler. Bu tür geçim şekli halen Kuzey Amerika'da yaşayan bazı topluluklarda devam ettirilmektedir. Smith'in avcılık ve toplayıcılık döneminin toplumsal yapısı ile ilgili en önemli tespiti, bu safhada mülkiyetin olmaması ve geçim şeklinin büyük nüfus birikimlerine müsaade etmemesi olgusudur. Evrensel yoksulluk, evrensel bir eşitlik doğurmuştur. Toplumsal farklılaşma mevcut değildir. Devlet ve organizasyon ortaya çıkmadığından egemenlik ve tabiiyet gibi kavramlardan da söz edilemez. Nüfusun büyüklüğü, avlanma olgusu ile sınırlanmıştır. Tarım döneminde görülen büyük çaplı toplumsallaşma bu dönemde sürdürülebilir değildir¹.

Smith'in ileri bir aşama olarak tespit ettiği iktisadi ve toplumsal aşama hayvancılık ve onun toplumsal sistemi olan çobanlıktır. Araplar, Türkler ve Tatarlarla bağdaştırılan bu sosyoekonomik yapının hâkim ekonomik unsuru sığırdır². Üretimin sağlam ve düzenli olmasına bağlı olarak bir arada yaşama oranının geliştiği belirlenmiştir. Sürülerin mülkiyetine sahip olma ve mülkiyetin bir kuşaktan diğerine intikal etmesi toplumsal farklılaşmayı yaratmış, bu nedenle hâkim sınıfların ortaya çıkışı mümkün olmuş, hâkimiyet vasıtaları, yani, hükümetler gelişmiştir. Araplarda şerif, Türk-Tatarlarda han, güçlü bir figürü temsil eder. Toplumsal mülkiyetin dağılımı büyük eşitsizlikler üzerine kurulduğundan, toplumun büyük kesimleri hâkim sınıflara mutlak bağlılık ve itaat içinde olmuştur. Avcı toplumlarda rastlanmayan doğuştan asalet anlayışı-olgusu çoban toplumlarda bulunuyordu³.

Tarımdan oluşan üçüncü aşama, Smith'in belirlediği dört safha arasında en karmaşık olanıdır. Bu aşama, kendi içinde aşağı, orta ve yüksek olmak üzere üç safhadan oluşur. Başlangıç safhası, Roma'nın barbarlar tarafından yıkılmasına tekabül ediyor. Bu periyotta hayvancılıkla uğraşan milletler karasal tarım kültürü ve mülkiyetine sahip olma yolunda bir aşama kaydettiler. Toprağın işlenmesi, sınırların oluşmasını doğurdu. Sınırlanan mülkler beylik sistemlerinin doğuşunu sağladı. Bir önceki aşamada olduğu gibi, bu safhada da mülkiyet farklılaşması ve eşitsizliği temel olgu idi. Mülkiyete sahip olmayanlar geçimlerini sahip olanlara hizmetlerini sunmak suretiyle sağlıyorlardı. Bu düzenin büyük yöneticisi, esasında kendinden aşağıdakilere karşı güçlü, ancak, kendi sınıfındakilere karşı zayıf konumda olduğundan, büyük siyasi kargaşaların çıkması kaçınılmazdı. Tüm prensleri tek bir hâkimiyet altında toplayacak oranda güçlü bir prensin çıkması için henüz belli bir

¹ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Casuse of the Wealth of Nations*, I., ed. R. H. Campbell, A. S. Skinner, W. B. Todd, Oxford University Press 1976, s. 13

² Bu tez doğru değildir. Türk ve Tatarların hayatında etkin hâkim hayvan türü koyundur.

³ Smith, *An Inquiry*, s. 13. Bu tezinin klasik Marksizm ile aynı çizgide olduğu izaha gerek duymaz.

zamana ihtiyaç vardı. Bu sistemde düzensizlik, kaos ve tahakküm olduğundan iktisadi gelişme çok yavaş bir tempoda gerçekleşmek zorunda idi⁴.

Tarım safhasının ilk periyodu feodalizm, ikinci ve üçüncü periyodu ise ticaret safhası ile ilgilidir. Bu nedenle, ikinci ve üçüncü periyotlar ilgili kısımda ele alınacaktır. Bu safha Batı ve Doğu Avrupa tarihinin analizini içerir. Diğer dünya toplumları göz ardı edilir. Smith, İlk ve Orta Çağ feodalizmleri hakkında da ayırım yapmamıştır.

Feodal sistem hakkında en fazla yaygın Marksist ideolojiye bağlı çevreler tarafından yapılmıştır. Feodalizmi sınıf mücadelesi merkezinde analiz eden Marx ve takipçileri tüm iktisat ve toplum bilimcilerini derinden etkilemişler, iktisat tarihine ideolojik çerçeveyi aşan bilimsel katkılar sunmuşlardır⁵.

İktisadi ve toplumsal gelişmeyi sistemleştiren diğer etkili düşünür Max Weber'dir. Max Weber, analizini toplumsal zihniyet, inanç ve kurumsal yapılar üzerinden yapar. Kırsal hayat ve şehir karşıtlığı onun tüm tarih tezinin omurgasını oluşturur. Medeniyet, şehrsel kurumlar üzerinden gelişmiştir. Feodalizm ve kapitalizmin ortaya çıkışı şehrsel gelişmelerin dinamiği ile belirlenmiştir. Feodalizm eski Yunan, Roma ve Orta Çağda mevcut idi. Ancak İlkçağ feodalizmi ile Orta Çağ feodalizmi birbirinden farklı idi. İlkçağ şehirlerinin yapısını belirleyen temel faktör şehir haricindeki tüm nüfusun köle addedilmesi idi⁶. Şehir dışında kalan kırsal nüfusun köylü olması için Orta Çağı beklemek gerekecektir. Tüm nüfusun yaklaşık yüzde 98'inin köle olması demek olan bu olgu, eski Yunan şehirlerini de feodal karakterli olmaya mahkûm etmişti.

Weber, İlkçağ iktisadi ve toplumsal yapısının karakteristiğini belirleyen asıl olgunun kölelik olduğunu düşünür. Kölelik, Antik çağ ile Orta Çağ arasındaki farkları ortaya koyan temel bir değişkendir. Kölenin tarım ve zanaat alanını tümüyle ihata etmesi, ticaretin gelişmesi ve paranın kullanımını engelleyen temel faktördü. Zanaatkâr ve loncanın kitlesel tüketime hitap etmesi ve iş hayatının serbest şekilde gelişmesinin önündeki en önemli engel kölelik olmuştur⁷. Kölelik aynı zamanda akılcı üretim artışının da önünü kesti ve engelledi: pazarın belirsizliği ve köle maliyetlerinin (hem temin etme hem de geçinme bakımından) dalgalanmalarına bağlı idi. Köle sahibi, köle işgücünün bir kısmını anlık gelişmelere bağlı olarak kullanabilir veya onlardan doğrudan üretim dışı alanlarda yararlanabilirdi. Antik çağın köle sahibi, teşebbüsçü değil rantçı idi⁸.

⁴ Smith, *An Inquiry*, s. 14

⁵ Kapitalizmin ile sosyalizmin kurucu simalarının tarihsel analizlerinde zaman zaman şartıcı benzerlikler bulunmaktadır. Özellikle İlk çağ ve Orta Çağ ile ilgili tespitler hemen hemen aynıdır.

⁶ Toplumun kesin hatlarla hür ve köle olarak ikiye ayrılması Avrupa'nın Jüstinyen kanunlarından devraldığı örfi hukuk (common law) ilkesi idi. Orta Çağda geçerliliğini yitirecek olan bu anlayışa İngiliz ve Fransız örfi hukuk külliyatlarında rastlanmaktadır. bkz. Keechang Kim, *Aliens in Medieval Law The Origins of Modern Citizenship*, Cambridge 2004, s. 1, 2

⁷ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, I, İstanbul 2012, s. 37

⁸ M. I. Finley, "The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and beyond", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 19, No. 3 (Jul.,1977), s. 319

Weber'in şehir analizinde “tipik”, “özgün” ve “karakteristik” terimlerine özel önem vermek gerekir. Antik Yunan ve Roma'dan beri sayısız şehir olduğunu Weber de biliyordu. Ancak, Weber'in modern şehirden kastı, “tipik”, “özgün” ve “ideal” şehir tipi idi. O, tarihsel anlamda şehri “feodal” ve “kapitalist” olarak iki temel türe indirger. Antik şehir hakkındaki düşünceleri muğlaktır, önceki görüşleri ile sonraki analizleri arasında zıtlık vardır. Ona göre Roma şehirleri kapitalist nitelikten uzak olup feodal yapıdadır. Roma'nın ekonomik yapısı şehirselden karakterden uzaktır. Toprak genişlemeleri imparatorluğu denizden uzaklaştırmış, ticaret yollarına ve ulaşımına kapalı iç karasal mıntikalara doğru genişletmişti. Roma iktisadi yapısı, iç bölgelerde kümelenen şehirlerle onlara bağlı kırsal yerleşimlere dönüşmüş, bir sonraki aşamada mutlak monarşinin etkisiyle bu şehirler hanedana bağlanmış, otonom karakterlerini kaybetmişti. En önemli değişim, ordu ve bürokrasinin şehirselden yapıdan uzaklaşarak mutlak monarşik gücün kontrolüne girmesiydi. Antik kapitalizmde şehirler müstakil siyasi yapılar idi, kendilerine ait orduları ve işleyen bürokrasileri vardı. Feodal yapı angarya çalışma ve hizmete dayalı bir devlet anlayışını getirdi⁹.

Şehir hakkındaki ilk sınıflandırması, gayet genel ve indirgemeci bir anlayıştıdır. Bu sınıflandırmaya göre, Batı ve Doğu şehri vardır, bunlar birbirine tamamen zıt unsurlardan oluşur. Bu ilk sınıflandırmasında eski Yunan, Roma ve Orta Çağ Avrupa (Oksident) şehirlerini Batı; bunun dışında kalan Hint, Çin ve İslami dönem şehirlerini Doğu şehrine dâhil eder¹⁰. Aşağıda tahlil edileceği üzere bu Weberci bakış açısı değişmiştir. Weber'in şehir tipolojisi iki aşamada ele alınıp sonraki geçerli aşamaya göre tadil edilmelidir. Doğu – Batı – Hristiyan – Doğu, Batı, Hristiyan ve İslam gibi sınıflandırmalar yerine, tasnifte kadim, geleneksel ve modern ölçütleri kullanılmalıdır. Murvar, isabetli bir teşhisle, Weber'in şehir tipolojisini “Batı” ve “Doğu” olarak iki zıt kutup halinde genelleştirmesinin sorunlu olduğunu, Weber'in de bunun farkında olduğunu belirtiyor. Weber, Batı (Oksident) şehir tanımlamasının değiştirilmesi gerektiğini anlamıştır.

Weber, modern Batı şehrinin en önemli yapıcı gücü olarak belirlediği burjuvanın yalnız modern Batı Avrupa'da ortaya çıktığını, başka hiçbir çağ ve toplumda görülmediğini belirtiyor. Sonraki çalışmalarında, eski Yunan ve Roma şehirlerinde modern şehrin en önemli ekonomik gücü ve siyaset yapıcısı olan esnaf loncalarının yer almasının da bu iki dönem şehirleri arasındaki temel farklılığı yansıttığını görmüştür. Orta Çağ şehrinin gerçek şehirlisinin tüccar ve esnaf olduğunu, oysa Eski Çağ şehrinin temel nüfus dinamiğinin toprak sahibi olduğunu vurgular. Orta Çağ şehrinin dinamik gücünü oluşturan tüccar ve esnaf tam hürdür. Orta Çağ şehri, insanı hür kılardı. Bu, bir darbimesel değil, kanuni dayanağı olan bir şeydi. Bir firari köle bir yıl şehirde ikamet ederse, artık sahibi onu yakalasa da köle edemezdi. Eski Çağ şehirlerinde ise, şehrin hür insanları, toprak sahibi soylulardan; şehri besleyen kırsal kesim köleler ve yabancılardan (metic) oluşurdu. Soylular haricinde şehre yerleşme yasaktı. Eski Yunan'da hürriyet sahibi olmak, toprak sahibi olmakla

⁹ Finley, s. 320.

¹⁰ Vatro Murvar, “Some Tentative Modifications of Weber's Typology: Occidental versus Oriental”, Reviewed work(s), *Social Forces*, Vol. 44, No. 3 (Mart, 1966), s. 381

mümkündü. Bu hak sınırlıydı. Köle ve yabancıların hiçbir politik hakkı yoktu. Bu, Eski Çağ ve Orta Çağ şehirlerini birbirinden ayıran en temel faktördür. Weber bu olguları sonraki araştırmalarında belirginleştirmiştir¹¹.

Orta Çağ feodalizminin Antik Çağ feodalizminden temel farkı, çiftçinin, yani köylünün lordlar karşısında yarı veya tam özgür olması idi¹². Kölelik değişkeninin artık sosyal kölelik değil hukuki kölelik olarak değişime uğradığı Orta Çağda şehir gerçek niteliğini kazanmıştır. Feodalizm ile Kapitalizm arasındaki farkı belirleyen gerçek faktör, şehrin feodalizmin dışında, ona rakip olarak ortaya çıkabilmesidir.

Weber'e göre şehir kapitalizmin, kır ise feodalizmin vatanı olup birbirinin zıddıdır. Tarihsel gelişim, aşırı genelleme ile Antik Yunan, Roma ve Avrupa Orta Çağı üzerinden gerçekleştirilir. Aynı anlayışın Pirenne'de de var olduğu görülecektir.

Weberci bakış açısında, Batı uygarlığının en yüksek aşaması olarak görülen kapitalizmin arka planı yatay ve dikey kozalite ile antik Grek şehir kültürüne kadar iner ve Orta Çağda Kilise'nin Katolik ve Protestan kollarıyla yeni boyutlar kazanarak nihai şeklini alır¹³. Weber'in bakışı, Batı uygarlığının tarihsel bütünlük içinde kendi iç dinamiklerinden sapmaksızın nihai aşamada kapitalizmi ürettiği anlayışına dayanır. Pirenne ise tarihsel analizinde Batı uygarlığının gelişiminde dış, faktörlere temas etmekte, hatta bunların daha ağırlıklı olduğunu düşünmektedir. Pirenne'nin diğerlerinden radikal olarak ayrıldığı diğer husus, kapitalizmin feodalizmden farklı, onun dışında gelişen yeni bir aşama olduğudur¹⁴.

Weber'in partikülarist (tikelci) analizine karşı Pirenne'de devlet, toplum ve coğrafya temelli bir tümelci yaklaşım söz konusudur. Pirenne, Batı Avrupa'nın yapıcı temelini Roma'ya dayandırır. Roma, beşinci yüzyılda barbar krallıklar tarafından büyük sarsıntı geçirmesine rağmen onları içinde eritmesini bilmiş, medeniyetinin asli unsurlarını korumuş, Akdenizli karakterini muhafaza etmiştir. Karalarla çevrili olan Akdeniz, etrafında doğan medeniyetleri birbirine bağlayan coğrafi zemindir. Büyük Roma İmparatorluğu'nun karasal varlığını kendi merkezinde bütünlükten Akdeniz, etrafındaki kültürleri, ekonomileri, inançları birbirileriyle temasa geçirmiş, Roma merkezinde İngiltere'den Fırat'a uzanan sahada Batı uygarlığının ortaya çıkışında asli rolü oynamıştır¹⁵.

¹¹ Murvar, s. 382

¹² Orta Çağ köylüsü "serf"dir. Serfin ne oranda özgür olduğu henüz berraklaşmış değildir. Daha çok Marksist literatürde kullanılan "serf", Orta Çağ feodal rejiminin en önemli ögesidir. Kendi toprağında yaşamak için gerekli üretimi yapma hakkına sahip serf, artı emeğini lordun topraklarında sarf etmek zorunda idi. Köylünün artı emeği (geçimliğinden arta kalan üretim gücü) ondan zorla alınrdı. (bkz. Rodney Hilton, (Eserin Giriş Kısmı), (Çev. Müge Gürer-Semih Sökmen, İstanbul 1978 s. 12, 13). Bu bakımdan, serf yarı özgür bir sınıfı temsil etmektedir.

¹³ Murvar'dan naklen belirtildiğine göre, bu bakış açısı çelişkilidir; zira sonraki aşamalarda antik toplum modelinin köleci olması nedeniyle kapitalizm modeline aykırı olduğu belirtilmiştir.

¹⁴ Marx'da olduğu üzere bir uygarlık içinde zıt unsurlar tez, antitez ve sentez olarak bir bütünü oluşturabilmekte ve tarihsel nedenselliği yaratabilmektedir. Weber bu anlamda Marx'a daha yakındır; zira O'na göre kapitalizmin zıddı olan feodalizm, kapitalizmin tarihsel alt yapısını teşkil etmektedir.

¹⁵ Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, New York 1937, s. 1

Akdeniz, Avrupa'nın hâkimiyetinde olduğu sürece Batı ve Doğu Avrupa, kadim tarihi ile bir bütün olarak devam edebilmiştir. Akdeniz altını *solidus*, Germen krallarının da benimsemesiyle, iktisadi olarak Akdeniz ekonomisinin birliğini temsil etmiştir. Ancak, Roma ve Akdeniz temelindeki bu birlik, yedinci yüzyılda İslam'ın sahneye çıkması, büyük Avrupa gölünün doğu, batı ve güney sahillerini zapt etmesiyle birden bozulmuştur. Müslümanların Akdeniz'i üç tarafından hâkimiyet altına almaları Avrupa tarihinin sonraki dönemlerini etkileyen temel olaylardan biridir. Bu olaydan sonra Akdeniz Batı ve Doğu'yu birbirine bağlayan köprü olma rolünü kaybetmekten öte, bu iki yaka arasında duvar oluşturdu. Bizans İmparatorluğu donanmasıyla Ege Denizi'ni işgalcilerden korumayı başarmasına rağmen, Adriyatik ve Güney İtalya sahilleri, Tiren Denizi bütünüyle Sarazenlerin hâkimiyeti altına girdi. Sekizinci yüzyılın başından itibaren Akdeniz etrafındaki Avrupa ticareti yok oldu ve ekonomik hareketin yönü artık Bağdat'a kaydı¹⁶.

İbn Haldun'un ifadesine göre, "*Hristiyanlar onun içinde artık tahta bile yüzdüremiyorlardı*". Şimdiye kadar bu sahillerde farklı medeniyetler, dünya görüşleri, yaşam tarzları karşılıklı temaslarını sürdürürken, şimdi Hilal ve Haç olarak birbirine düşman iki ayrı dünya karşı karşıya geliyordu. Germen istilalarından sıyrılarak varlığını sürdürmüş olan Antik ekonomik denge, İslam istilalarıyla çöktü. Karolenjler Arapların Pireneleri aşmasını engelledi fakat Akdeniz'i ele geçirmeye teşebbüs bile edemedi. Şarلمان İmparatorluğu Roma ve Merovenj Gaul'a çarpıcı karşıtlık ile tam bir karasal imparatorluktu. Bu esaslı gerçek, Orta Çağın ilk dönemine damgasını vuran yeni bir iktisadi sistem yarattı¹⁷.

İktisadi daralma güneye oranla eski Roma'nın kuzey eyaletlerinde, Ren vadisi boyunca daha az gerçekleşti. Genellikle iddia edildiği gibi Karolenj İmparatorluğu zamanında iktisadi ve ticari bir gelişme mevcut değildi. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da feodalizmin ortaya çıkışı toplumsal yapının tümüyle kırsal uygarlığa dönüşmesi anlamına geliyordu. Bu aşamadaki uygarlığın ekonomik bakımdan en dikkat çekici ve karakteristik kurumu büyük toprak mülkiyeti (great estate) idi. Büyük toprak mülkiyeti yeni bir şey değildi, Roma İmparatorluğu'ndan itibaren mevcut olan sistem idi. Ancak, yeni olan, bu sistemin ticaretin tümüyle ortadan kalktığı bir yapı içinde yürütülmesiydi. Ticaret'in olmadığı ve şehrin fonksiyonlarını kaybettiği aşamada ekonomik hayat ve toplumsal sistem tümüyle tarımsal niteliğe büründü¹⁸.

Akdeniz'in tümüyle Batı Avrupa'ya kapanmasıyla tüccarlar kaybolmuş, şehirliler de yok olmuştu. Şehir ve şehirli nüfus olmadığı sürece büyük mülk sahiplerinin ürünlerine talep olmayacak, dolayısıyla kırsal hayat ve şehirsiz ekonomi buluşamayacaktı. Böylece, herkesin kendi ihtiyacına göre ürettiği ve kendi ürettiğine göre tükettiği, harıçten bir şey talep etmediği kapalı aile ekonomisine geçildi. Büyük mülk sahipleri de pazarı ve piyasası olmayan bu sisteme uymak zorunda kaldı¹⁹.

¹⁶ Pirenne, *Ekonomik and Social History*..., s. 2

¹⁷ Pirenne, *Ekonomik and Social History*..., s. 3

¹⁸ Pirenne, *Ekonomik and Social History*..., s. 5-8

¹⁹ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 9

Batı Avrupa dokuzuncu yüzyıldan itibaren kırsal, köysel bir hayata geçmiş, ticari hareketlilik ve pazara yönelik üretim tümenden yok olma noktasına gelmişti. Tüccar sınıfı yok oldu. İnsanların servet ve zenginliğini belirleyen yegâne faktör toprak idi ve toprak mülkiyeti ise küçük bir soylu tabakası ile kiliseye ait bulunuyor, büyük mülkler halinde soylulara kiralanıyordu. Toprağa sahip olmak özgür olmak ve güçlü olmak demektir. Toprak sahibi, aynı zamanda lord idi. Topraktan mahrum kalmak ise serfliğe mahkûm olmak demektir. Bu çerçevede *villain*, hem bir villa (domain)'da yaşayan çiftçi, hem de serf için kullanılan bir terimdi. Şurada burada toprağını ve özgürlüğünü koruyan insanlar bulunuyorsa da bunlar istisnai nitelikte idi. Serflik, Orta Çağ tarım ekonomisi ve feodal toplum yapısının genel karakteri idi. Serflikin bazı dereceleri vardı; bazıları antik kölelik seviyesinde, bazıları küçük mülklerini kaybetme nedeniyle kendi rızalarıyla bir koruyucuya sığınmış olan topraksız köylü idiler. Önemli olan hukuki statü değil, senyörel arazi üzerindeki bağımlılık, sömürülme ve bunun karşılığında korunma garantisine sahip olma durumu idi. Bu, feodalizmin yarattığı bir yapı idi²⁰.

Orta Çağ toplum ve ekonomisinin temel yapısı “*cour*” veya “*manor*”dur. Söz konusu mali ve sosyal ünite üç parçadan müteşekkildi: demesne, kiracıların haneleri, yarı serf veya tam serf halkın evleri. Demesne, senyörün tasarrufunda olan topraklardan oluşuyordu. Kiracı haneleri, büyüklükleri toprağın verimine göre değişen miktarda, bir hanenin geçimini sağlayacak arazilerden meydana geliyordu. Bunlar, Latince’de *mancus*, *manse*, *mas*, Almanca’da *hufe*, İngilizce’de *virgate* veya *yardland* terimleriyle ifade ediliyordu. M. Bloch’a göre bu topraklar ortalama 13 hektar idi. Geniş yelpazede 5-30 hektar arasında değişiyordu. Manor halkı, lorda aynı yardım ve emek temin etmekte sorumlu idi. Bu angarya, lordun arazisini kullanma karşılığı idi. Çayır, sulu araziler, tundralar, ormanlar, *communia* veya *warescapia* olarak anılırdı. Bunlar kolektif kullanılan arazilerdi. Ancak, hakiki sahibi lord idi. Manor üzerinde yaşayan halkın lord haricinde kalan tamamı ya tam ya da yarı serf durumunda idi. Eski kölelik artık kaybolmuş olmakla birlikte, izleri *servi quotidiani* veya *mancipia* adı altında devam ediyordu. Lord bütün iş gücünü bu manor halkından temin ederdi²¹.

Katı sınıflı bir yapıya bürünmüş bu sistemde hiyerarşinin en üst kısmında ekonomik ve ilmi üstünlüğü elinde tutan Kilise yer alıyordu. Kilise mülkleri (*estates*) en büyük soylularınkinden bile büyük idi. Dindarlar ve hacıların bağış ve zekâtları Kilise’nin en önemli ekonomik kaynağı idi. Kilise bunları kıtlık ve ihtiyaç zamanlarında Kilise dışındaki soylulara kiralayabiliyordu. Toprak dışında büyük parasal kaynaklara da hükmeden Kilise, Avrupa’da bilgiyi tekelinde tutan, okuma ve yazmanın araçlarına sahip tek kurum oluyordu²². Kâtiplik ve noterlik gibi hukuki mevzuatla ilgili her türlü tasarruf Kilise’nin kontrolünde bulunuyordu. Dokuzuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar tüm yönetim mekanizmaları Kilise’nin elinde idi. Estate organizasyonu kayıt sistemine tabi olup bunları yapacak olan kâtipler,

²⁰ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 12

²¹ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 60, 61

²² Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 12

muhasebeciler tamamen Kilise'nin uhdesinde idi; bu nedenle Kilise soylulukta olduğu gibi, para, toprak konularında da en üst makamı temsil ediyordu. Kilise bilgide, zenginlikte, servette, inanç ve ahlak dünyasında ideal bir model idi. Kilise modeli sanat, ekonomi ve diğer alanlarda çağın tüm kurumlarına hayranlık içinde uygulandı. Kilise'nin ekonomi ve toplum anlayışı sınırlı bir haz, sınırlı bir servet, sınırlı bir mutluluğa dayanıyordu. Kilise öğretisine göre Tanrı, insana toprak ve serveti dünyadaki kurtuluşlarını kazanmaları ve kullanmaları için verirdi. İnsanlar, dünyaya gelişinden ahirete intikal edişine kadar geçen süre içinde zengin olmak için değil yaratılış amacına uygun yaşayabilmek için çalışmak zorundaydı. Zengin olmayı amaçlamak, aç gözlülük günahına duçar olmak demektir. Yoksulluk Tanrının iradesine bağlı bir yaşamdı; ancak, zengin, onu bağışlarıyla, yardımlarıyla ortadan kaldırmaya çalışmak zorunda idi; bu suretle günahlarından kurtulabilirdi. Faiz veya karşılık bekleyerek yardım yapmak kesinlikle men edilen bir şeydi. Gerek toprak gerekse parasal ticaret, ruhun kurtuluşu için tehlikeli bir şey idi²³.

Kilisenin öğretisi dini ve askeri aristokrasisinin meşrulaştırılması ve ayakta kalmasına hizmet eden, büyük nüfus çoğunluğunun bu mülk ve servet sahibi sınıfın hizmetkârı olmasını sağlayan bir ideolojeydi. Yoksulluk tanrısal bir iradenin takdirinin sonucu idi; ancak, ruhban ve soylu sınıf bunun dışındaydı; zira onlar tanrısal nitelik taşıyordu. Mahrum ve mülksüz sınıfların mülk ve zenginlik arzularını tanrısal iradeye başkaldırmak, onun takdirine saygısızlık yapmak anlamına geliyordu. Kısacası, Kilise öğretisi, serf-senyör ilişkisine dayanan feodal sistemin meşrulaştırılması ve yürütülmesi için yaratılmış bir öğreti idi²⁴. Kilisenin anti-dünyacı ideolojisi dinsel değil tarihsel nitelikli olsa gerektir, zira aşağıda görüleceği üzere aynı dönemde Doğu Avrupa'nın İslami kesimi, Ortodoks âlemi ve onunla bütünleşen Katolik-Latin âlemi tersine kapitalist bir dönemi idrak ediyordu.

Bu çerçevede Pirenne, Marksizm ile bire bir uyuma içindedir. Katolik ideolojisinin kapitalizm karşıtlığı kendini belli etmektedir²⁵. Bu yönüyle, Weber'in Kapitalizm anlayışında büyük rol oynadığı hissedilmektedir.

Feodal Batı Avrupa'nın Zıddı Olarak Kapitalist Doğu Avrupa

Batı Avrupa tümüyle karasal tarım ekonomisinin hâkimiyetinde iken Doğu Avrupa'nın siyasi ve kültürel sınırlarını belirleyen Doğu Roma, yani Bizans, İslam dünyası ile farklı bir iktisadi ilişki içinde idi. Bizans'ın hâkimiyet alanında yer alan limanlar, Karolenj İmparatorluğu'nda olduğu gibi ticari faaliyetlerden uzaklaşmamış, buralar tüccarların uğradığı yerler olmaya devam etmişti. Batı'da ticari faaliyetlerin bittiği aşamada İtalyan şehir cumhuriyetleri dikkatini Doğu'ya, Bizans'a yöneltti. Yarım milyon nüfusuyla dünyanın en kalabalık şehri olan Konstantinopol'ün iyesi bile önemli bir ticari motivasyon kaynağıydı. Bu bakımdan, Batı Roma'nın devamı olan Karolenjlerin dünyasından Bizans'ın dünyasına geçiş, tümüyle bir dünyadan farklı bir dünyaya geçiş anlamına geliyordu. Karasal bir iktisadi hayata girmiş,

²³ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 13

²⁴ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 14

²⁵ Pirenne'nin Marksist teorisyenler üzerindeki etkisi hakkında bkz. Rodney Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, s. 9

ticaretin tümüyle yok olduğu Batı Avrupa ile topraksız, yalnız ticaretle yaşayan Venedik arasındaki çelişki kadar büyük bir çelişki başka alanda hayal edilemezdi²⁶.

İtalyan şehir devletleri, dokuzuncu yüzyıldan itibaren Doğu ile Batı Avrupalı diğer Katolik dindaşlarından farklı bir ilişkiye girdiler. Papa ve ruhbanın para, dünya, tamah, refah ve aç gözlülük konusundaki öğretileri onlar için bir anlam taşımadı. Doğu'daki ticari ortakları ve muhataplarının Müslüman, Yahudi, Budist olmaları da onlar için bir engel teşkil etmedi. Kilise'nin mahkûm ettiği ve yasakladığı kazanç arzusu bu cumhuriyetlerin aksiyonlarında en vahşi bir vaziyette kendini gösterdi. İtalyanlar Mısır ve Suriye krallıklarına genç Slav köleler ihraç ettiler, kölelerin bir kısmını Dalmaçya sahillerine naklettiler. Bu köle ticareti Venedik refahını besleyen en önemli kaynak idi²⁷. Fransız ve İngilizler bu ticaretin avantajlarını ancak on sekizinci yüzyılda kazanacaklardır. Papanın Hristiyan köle satışı yapanları aforozla tehdit etmesi veya imparatorun savaşta kullanılabilecek stratejik ürünlerin kâfirlere satışını yasaklaması boş çabalar olarak kaldı²⁸. Venedik ve diğer İtalyan şehirlerinin bu ticari gelişim süreci kesilmeden devam etti²⁹.

Batı Avrupa şehirlerinin tüm geçim kaynağının toprak olmasının aksine, İtalyan şehirlerinin yaşam kaynağı tümüyle deniz ticareti idi. Bu bakımdan, karasal ekonominin doğal bir sonucu olan serflik, bu şehir uygarlığının denizcileri, zanaatçıları ve tüccarları arasında istisna olarak bile mevcut değildir. Ancak riskli teşebbüslerde uğranılan kayıplar sonunda kişiler hukuki olmayan kayıplara uğrayabiliyorlardı. İtalyan şehir cumhuriyetlerinde başlayan ve artarak devam eden ticaret ekonomisi, kapitalist karakterli zengin tüccar sınıfı yarattı. Geleneksel Bizans hukukundan uyarlanan *commenda* onuncu yüzyılda ortaya çıktı³⁰.

Kıta Avrupası'nın aksine Baltık sahilleri de ticari canlılık içinde şehir hayatını devam ettirdi. Bizans ve İtalyan şehir cumhuriyetlerinin kara Avrupası ile oluşturduğu çelişki, Baltık sahilleri ile de mevcut idi. Korsanlık ve yağmacılıklarıyla dikkat çeken Vikingler aslında dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren tüccar idiler. Korsanlık, onların ticaretteki ilk aşamalarını teşkil etmiştir. Norveçliler Karolenj İmparatorluğu'na, İngiltere, İskoçya ve İrlanda istikametinde yayılırken komşuları İsveçliler Rusya'ya yöneldiler. Dinyeper havzası Slavlarının onları Peçenek ve diğer düşmanları karşısında davet ettiğine dair elde bir belge yoktur. İsveç yayılmasını tıpkı Yunan kolonicilerinin Kırım'da koloni kurması gibi ticari bir yayılma olarak düşünmek gerekir³¹.

İsveçli korsanların dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Dinyeper ve kollarında siperlerle çevrilmiş kamplarını kurduklarını görüyoruz. Onların komşuları da aynı şekilde Scheldt, Meuse ve Seine nehir havzalarında yerleştiler. Bu surlarla çevrili şehirler (enceinte veya gorod) etrafındaki savunmasız arazileri yağmalayarak

²⁶ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 16.

²⁷ Michel Balard, Balard, *La Romanie Genoise (XIIe – Debut du XVe Siecle)*, I, Rome 1978, s. 130 vd.

²⁸ Balard, I, s. 290 vd.

²⁹ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 17

³⁰ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 18

³¹ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 20, 21

varlıklarını sürdürdüler. Bu şehirler etraftaki nüfusa vergi koymak suretiyle de gelirlerini artırdılar. Bir aşama sonrasında ticareti asıl geçim kaynakları haline getirdiler³².

Bir yandan Bağdat merkezli İslam, bir yandan Konstantinopol merkezli Bizans yayılmasının cazibe alanı olan Karadeniz–Hazar sahilleri arasındaki Güney Rusya, bu kuzeyli korsanların kurdukları şehirlerle Baltıklı güçlerin de cazibe alanı oldu. Arap, Yahudi ve Bizans tüccarları onlara izlemeleri gereken yolları da öğretti. Porphyrogenitus, onuncu yüzyılda onların her yıl botlarıyla Kiev’de toplandıklarını yazar³³.

Volga’dan Hazar Denizi’ne uzanan çizgide yoğun Yahudi ve Arap tüccar trafiği mevcuttu. Kuzeylilerin bunlarla doğrudan temasa geçtiği ve Güney Rusya bozkırlarını bir baştan diğerine kat eden nehir havzalarının ticari trafiğini hızlandırdığını görüyoruz. Baltık ve Kuzey denizi havzası Güney Rusya’dan baharat, şarap, ipek, kuyumculuk işi ürünleri alırken karşılığında bal, kürk ve köle ihraç etti. Kuzey sahasında şaşırtıcı bollukta Arap ve Bizans sikkeleri bulunmuştur. Bu gümüş sikkeler, tüccarın adeta pusulası gibi olup Volga, Dinyeper, Dvina havzaları ile Bothnia Körfezi’ne bitişik havzaları ticari olarak birleştirmiştir. Hazar Denizi ve Karadeniz ticari olarak Baltık ile birleşmiştir. İskandinav deniz taşımacılığı büyük Rus karası üzerinden Doğu ile bütünleşmiştir³⁴. Gothland adasında Rusya’da bulunanlardan daha fazla Arap ve Grek sikkesinin bulunmuş olması, Kuzey Avrupa’nın Güney ile ticari bir bütünlük taşıdığını gösteren delildir³⁵.

Feodal Kriz

Feodal kriz, kapitalizme geçişin en önemli aşaması olarak nitelenir. Feodal krizle ilgili tartışmalar yirminci yüzyılın ikinci yarısında büyük bir yoğunluk kazanarak devam etmiştir. Krizin açıklanmasında demografik faktör, iklim, salgın gibi faktörler bazen tek başına, bazen bir arada ele alınır. Krizi, Batı Avrupa iktisadi ve toplumsal sisteminin içsel zaafiyeti ve çelişkilerine bağlayan klasik Marksizm, söz konusu alanda en etkili olan kuramdır. 1976’da Robert Brenner’in makalesiyle başlayan tartışmalar oldukça verimli ve etkili teorilerin gelişmesine zemin hazırlamıştır³⁶. Henry Pirenne, aynı kurama bağlı kalmış olmasına rağmen krizin

³² Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 22

³³ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 22

³⁴ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 23

³⁵ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 24

³⁶ Marksist gelenekten gelen Robert Brenner, 1950’lerde Postan tarafından radikal şekilde savunulan Maltusçu nüfus faktörünü (krizi coğrafya ve nüfus dengesinin bozulmasına bağlayan klasik teori) ikinci plana atarak feodal krizin içsel sınıf çatışmasından kaynaklandığını öne sürdü. Brenner, Orta Çağ feodalizminin üretici sınıfı çiftçi ile hâkim sınıf olan soylu arasındaki ilişkinin ekonomik değil siyasi–askeri nitelikli olduğunu, hâkim sınıfın çiftçi üzerindeki siyasi baskısının üretim hacmini tayin eden başlıca faktör olduğunu, köylünün bu baskıya karşı aktif veya pasif olmak üzere her yoldan direndiğini, sonuçta feodal üretimin krizle sonuçlanan ekonomik çöküşünün ortaya çıktığını iddia etmiştir. Feodal üretim anlayışının temelinde yatan gelenekçilik yenilik ve gelişme önünde engel teşkil ediyor, üretim güçlerini gelişme ihtiyacına cevap verme yeteneğinden mahrum bırakıyordu. Çiftçinin üretim fazlasına el koyan soylu, çiftçinin daha fazla verim almak için siyasi baskı uygulamaktan başka çare bulamıyordu. Sonuç, feodalizmin artan nüfus karşısında yetersiz bir üretim kapasitesi ile çıkmaza girmesi idi. bkz. Robert

aşılmasında başta kıtalar arası ticaretin rolü olmak üzere dış faktörleri dikkate almasıyla Marksizm'den ayrılır. O'na göre, tarım ekonomisindeki gelenekçilik ve değişmezlik, üretim yapısını ve teknolojilerini sabit kılmış, dinamik nitelikli nüfusun ihtiyaçlarını karşılamada başarısız olmuştur. Tarım ekonomisinde toprak sahipleri, manor halkından ancak zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak bir kazanç elde edebiliyorlardı. Yüksek gelir elde edebilmek için gerekli olan yeniliklerin hayata geçirilmesi geleneksel çalışma, üretme formlarının değiştirilmesini gerektiriyordu. Bu değişiklikler, anane nezdinde kazanılmış haklarını kaybetmekten duyulacak büyük çaplı bir rahatsızlığı tetiklemeksizin gerçekleştirilemiyordu. Manorial ekonominin toplu bir kriz içine girdiği, askeri gücü oluşturan şövalyelerin işletmeyi terk ettiği durumlarda bile bu krizlere çözüm bulunamıyordu. Sebebi, geleneksel ekonominin değişmezlik ilkesi ve bunun emek gücünü oluşturan geniş halk tarafından hak mertebesinde benimsenmiş olması idi. Bu sistem, geniş ölçekte az çalışmayı, az üretmeyi, rekabetsiz, ticaretsiz bir toplumsal yapıyı ön görüyordu. Bu nitelikler, en alt tabakanın geleneksel üretim ve sosyal formlarının korunmasını esas alan sistemi temsil ediyor. Manoryal ekonomideki kriz 12. yüzyılda doruk noktasına çıkmıştı³⁷.

Pirenne'ye göre, Manoryal ekonominin krize girdiği ve malikânelerin bir bir kapandığı 12. yüzyıl, marketlerin yükseldiği bir dönemdi. Market, adeta geleneksel manoryal üretimin alternatifi olarak ortaya çıkmıştı. Manor üretimi, üzerinde yaşayan nüfusun sosyal, ekonomik, askeri, dini ihtiyaçlarını karşılamada zorlanırken, market bu ihtiyaçları daha ucuza sağlayacak imkânlar sunuyordu. Toprak sahipleri büyük arazilerde verimsiz bir şekilde gerçekleştirdikleri üretimle geniş yelpazeli bir nüfusu beslemektense, bu toprakları daha verimli işletme anlayış ve tekniklerine sahip işletmecilere kiralayarak daha yüksek gelir elde etme imkânına kavuşmuşlardı. Senyörler artık geleneksel, hantal üretim tarzlarını bırakıyor, arazilerini nitelikli işletmecilere kiralayarak manor hayatına son veriyorlardı. Bu, onların nakdi gelirlerini de artırma fırsatı sağlıyordu³⁸.

Toprak sahibi, yani senyör patriarkal otoritesini bütünüyle kaybetmedi. Ancak, yeni rantiyer büyük çapta senyörün yerini alırken, senyör otoritesi de rantiyer otoritesine yakınlaştı. Bu eski rejimin otoritesinin yerine, yeni rejimin otoritesinin geçişi idi. Bu değişim, 12–13 yüzyıl boyunca köylünün statüsünde de önemli değişikliklere yol açtı. Yarı serf durumundaki köylüler şimdi yeni rantiyerin kiracıları, paralı iş gücü olmuşlardı³⁹.

Pirenne, Maltusçu teoriyi de dışlamadan, hatta önemli ölçüde değerlendirerek krizi adeta toprak/nüfus oranının bozulmasından doğan içsel nedenlere

Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism", *Past & Present*, No. 97 (Nov., 1982), s. 16, 17. R. H. Hilton, Robert Brenner, M. M. Postan–John Hatcher ve diğer araştırmacıların aynı konuyla ilgili analizleri için bkz. *The Brenner Debate Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, ed. T. H. Aston, C. H. E. Philpin, Cambridge 2002; M. Postan, "Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages", *The Economic History Review, New Series*, 2 / 3 (1950), s. 221-246

³⁷ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 80

³⁸ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 81

³⁹ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 82

bağlamaktadır. Lordların toprakları bölünerek yeni kuşakların ihtiyaçlarını karşılayamaz oldu. Manorial ekonomi, bu şekilde üzerinde yaşayan nüfusun da geçimini sağlayamaz oldu. Bu nedenle yeni geçim kaynaklarına ihtiyaç duyuldu İtalya'yı işgal eden Normanların işgallerinin arkasında yatan iktisadi faktör buydu. İlk Haçlı seferine katılan gönüllüleri savaşa sürükleyen asli faktör de bu idi. Bu zorunlu göç bir yandan da yeni oluşmaya başlayan ticari şehirlerin nüfusunu besleyen bir kaynak haline gelmişti. Pirenne, yeni tüccar tipinin gelişmesi, yeni şehirlerin köylü nüfusla beslenmesini bu nüfus artışı ile açıklıyor. Nüfus artışı 12. yüzyılın başlarında daha belirgin hale geldi. Bunun iki temel sonucu, mevcut yerleşim yerlerinde daha yoğun bir yerleşimin ortaya çıkması ve Elbe ile Saale kıyılarındaki Slav topraklarının kolonileştirilmesi idi. Onuncu yüzyıldan itibaren Avrupa'da belirgin şekilde nüfus artışı yaşandı. Bu artışın sonuçları 11. yüzyıldan itibaren sarıh bir şekilde hissedildi. Nüfus yoğunluğunun artışı ve yerleşim alanlarının genişlemesi ekonomik şartların ve hukuki statünün değişimine yol açtı⁴⁰.

İlk örneklerini Pirenne'de gördüğümüz Maltusçu karakterde bu nüfus faktörü, Wallerstein tarafından etkin şekilde kullanılmıştır. Wallerstein, nüfus yanında iklim ve salgın gibi harici faktörlere de yer vermiştir.

Avrupa, X–XVI. yüzyıllar arasında demografik dalga denilen daralma-küçülme ve genişlemeler yaşamıştır. 1150-1300 arasında demografik bakımdan genişleyen Avrupa, 1300–1450 arasında daralmaya maruz kalmış, XVI. yüzyılda ise yeniden genişlemeye başlamıştır⁴¹.

Pirenne'nin tezini aynen tekrarlayan Wallerstein'e göre, Orta Çağda belli saiklerle ekonomik faaliyetlerin hacmi ve alanı genişledi, toprağın üretime kazandırılmasıyla yeni üretim alanları ortaya çıktı, yeni şehirler kuruldu, nüfus arttı, Haçlı seferleriyle yağma ve kolonyal faaliyetler hızlandı. Bu gelişme XIV. yüzyılda yine belli saiklerle durdu. Üretim alanları daraldı, nüfus azaldı. *“Feodal Avrupa ve ötesinde yaşanan şey, savaş, salgın, iktisadi yoksulluk ile kendini gösteren “kriz” olarak nitelendi.”*

Bahis konusu krizin niteliği, boyutu, sebepleri hakkında farklı açıklamalar mevcuttur. Adouard Perroy, krizin sebebini, genişleme, nüfus artışı ve yoğunluğunda nihai doyum sınırına ulaşılmasına bağlamaktadır. Buna göre, tarım ve zanaat üretimi ve verimlilik seviyesinin henüz ilkel seviyede kaldığı bir iktisadi ve sosyal yapıda, anormal seviyede nüfus yoğunluklarına ulaşılması, toplumsal ve iktisadi gelişmenin sürdürülebilir olmasını imkânsız hale getirmiştir. Bu zıt istikamette seyreden iktisadi ve toplumsal dinamikler, gıda darlığı ve salgınlara yol açmıştır. Yavaş ama süreklilik arz eden bu bozulma ve çürüme, Yüzyıl Savaşları (1335–1345)'nin başlaması ile şiddetli krize dönüştü. Bu aşamada Batı Avrupa devletler sistemi savaş ekonomisine doğru evrildi. Savaş ekonomisi vergi artışları, ağır feodal yükümlülüklerle paralel

⁴⁰ Pirenne, *Economic and Social History*, s. 66, 67

⁴¹ Wallerstein, *The Modern World System I, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World- Economy in the Sixteenth Century*, University of California Press 2011, s. 34, 37

seyreden likidite darlığına yol açtı. XIV. yüzyıl ve müteakip süreçte görülen likidite darlığının doğal sonucu, aynı ödeme zorunluluğunun ortaya çıkması olmuştur⁴².

Aşağı gidiş bu şekilde başladı. “Mali yük para sirkülasyonu ve üretimde azalmaya, üretimde azalma, tüketim azalmasına; tüketim azalması, nihai olarak, sınırlı kraliyet hazinelerinin çaresiz kalarak borçlanmasına ve likidite zorluklarının artmasına; kraliyet hazinelerinin çaresizlik içinde kalması, kredi krizine; kredi krizi ise altın-gümüş biriktirme zorunluluğunun ortaya çıkmasına yol açarak uluslararası ticaretin alt üst olmasına sebep oldu”⁴³.

Wallerstein, bahis konusu krizin diğer boyutlarını da değerlendiriyor. XIV. yüzyılda nüfus ve iktisadi küçülmeye baş gösteren krizin büyük ölçüde fiziki çevre-iklim, toprağın niteliği ve salgın gibi faktörlerle bağlantılı olduğunu; XVI. yüzyılda ise tersine, nüfus artışı ile ilgili olduğunu; bu faktörlerin etkililik derecelerinin farklı olabileceğini, bunlara daha başka faktörlerin eklenebileceğini düşünüyor⁴⁴. Gustaf Utterstrom’un tespitlerini değerlendiren Wallerstein şu alıntıyı naklediyor: “... bin yıl boyunca özellikle Kuzey Avrupa’da iklimin genellikle ılıman olduğu bir çağın yaşandığı faktörünü kaç kişi aklına getirebilir? Bazı önemli istisnalara rağmen, insan hayatında refah karakteriyle dikkat çeken periyodlar bütünüyle büyük buzullaşmalar arasındaki ılıman iklim aralıklarında ortaya çıkmıştır. Ekonomik hayatın ve nüfus hacminin en büyük ilerleme kaydettiği zaman dilimleri bu aralıklar olmuştur. XVI. yüzyıldaki nüfus artışı, aynı dönemdeki ılıman iklimin bir sonucu idi”⁴⁵.

İklim, nüfus daralması, feodal kriz, coğrafi yayılma ve kapitalizm arasında daha radikal ilişkiler kurulmuştur. Moor’un ancak kısaca yer verebileceğimiz analizine göre, Orta Çağın çöküşünün en önemli sebebi derin sosyoekolojik zıtlıklarla ilgili idi. Feodalizmin çevre şartlarının elverişsiz hale gelmesi, soylu-köylü ilişkilerinde toprağın yeniden üretime kazandırılması imkanlarını yok eden temel bir faktör olmuştur. Sonuçta, feodalizm, toprağı ve gelirin kaynağı olan iş gücünü tüketerek nüfusun hastalıklara açık olmasına neden oldu. Veba, iş gücü-toprak oranını Avrupa çiftçisinin lehine belirgin şekilde değiştirdi. Bu yeni sınıfsal güç dengeleri feodalizmin yeniden inşası imkânını ortadan kaldırarak devletler, lordlar, tüccarları coğrafi yayılmaya zorladı. Bu nedenle, feodal kriz içsel değil dışsal faktörlerden kaynaklandı ve yine kolonyalizm gibi dışsal faktörlerle kapitalizme doğru evrildi. Atlantik’te başlayan dış coğrafi yayılma kapitalist ürün üretimi ve onunla paralel giden Pazar ekonomisini yarattı⁴⁶.

Merkantilizm ve Kapitalizm

Kapitalist ekonomi ve onun toplum anlayışını felsefi olarak ilk sistemleştiren Adam Smith, Avrupa sosyal bilimlerini en fazla etkileyen simalar arasındadır. Aydınlanma ve Endüstri Devrimi arasında yaşayan Smith; Hegel, Marks, Durkheim

⁴² Wallerstein, *The Modern World System I*, s. 21

⁴³ Wallerstein, *The Modern World System I*, s. 22

⁴⁴ Wallerstein, *The Modern World System I*, s. 33

⁴⁵ Wallerstein, *The Modern World System I*, s. 33, 34

⁴⁶ Jason W. Moore, “The Crisis of Feudalism an Environmental History”, *Organization & Environment*, 15 / 3 (September 2002), s. 301

gibi tümüyle karşıt fikir ve ideolojilerden düşünürü etkilemiştir. Smith'in her saftan bilim insanını etkileyen yönü, gayet basit çerçevede ele aldığı tarihsel aşamaların yalnız Batı tarihsel gelişiminde kapitalizmi ortaya çıkaracak bir seyir izlediğini öne sürmesidir. Smith, kapitalizmin alt yapısının yalnız Batı tarihine ait dinamiklerle ortaya çıkabildiğini düşünmesi açısından Avrupa merkezli tarih anlayışının mimarı olarak görülür⁴⁷.

Adam Smith'in Feodal ekonomi ve toplum yapısı hakkındaki tespitlerini ele almıştık. Şimdi, onun, tarım ekonomisinin dördüncü aşamasının ikinci ve üçüncü periyotları olarak değerlendirdiği ticaret ekonomisi hakkındaki görüşlerine bakalım. Tarımsal periyodun orta safhası bir önceki safhanın kurumsal yapısını sürdürmekle beraber, feodal sistem içinde ortaya çıkan krallar topluma barış getirecek düzeyde güçlü olma imkânı kazandılar. Krala vergi vererek güçlenmesini sağlayan otonom şehirlerin doğuşu bu dönemin en önemli gelişmesi olarak görülür. Şehirlerle ittifaka giren kral, hâkimiyet sahasındaki lordlara boyun eğdirecek gücü kazanabiliyordu. Şehirli kralın doğal müttefikleri olup dostlarına dost düşmanlarına düşman idiler. Şehirler bağımsız yapılar olarak bireysel emniyeti garanti altına alıyor, ticaretin gelişmesini sağlıyor, toplumsal ve iktisadi dengenin oluşmasına büyük katkı sağlıyordu.

Bu periyodun en ileri aşaması, şehrsel yapılar sayesinde ticaret ve üretimde kat edilen gelişmeler ve bunların soyluların gücü üzerinde yarattığı etki ile dikkat çeker. Üretim fazlasının ortaya çıkması bu aşamada gerçekleşecek, böylece gelecekle ilgili planların yapılabilmesi imkân dâhiline girecektir. Ticaretin gelişmesi, bu üretim fazlasının değiştirilmesi aşamalarında ortaya çıkacaktır. Üretim fazlası oluşmadan ticaretin etkili olarak yürütülmesi mümkün olamazdı. Üretim fazlasının doğurduğu takas ekonomisi, hâkim sınıfların hizmetkârlar üzerindeki baskısının artmasına, hatta onların tamamen tüketilmesine yol açtı.

Dördüncü ve nihai aşama olan ticaret aşaması, tüm mal ve hizmetlerin fiyat ile ölçülebilir olduğu, mülkiyetsiz sınıfın doğrudan serf olmasını zorunlu kılan feodal boyunduruğunun kırıldığı, mülkiyet sahibi soylu sınıfın hâkimiyet tekelinin kırıldığı bir aşamadır. Yeni tüccar ve zanaatkâr, krala ve senyöre bağımlı olmaktan kurtuldu. Ticaret yoluyla zengin olma, yeni güç kaynaklarının da ortaya çıkması demektir⁴⁸.

Tüccar ve burjuvanın gücü arttıkça kralın gücü azalıyor, güç merkezi eski toprak aristokrasisinden yeni tüccar sınıfına geçiyordu. Bu suretle güç eski aristokratik sistemde yalnız tek sınıfta iken şimdi yeni sınıfların da güç dengesi içinde yer almasıyla çoğulcu karaktere bürünüyordu. Dördüncü safhanın, altı çizilmesi gereken yönü, ticaretin yeni bir geçim şekli ve idame vasıtası olarak devreye girmesi, yeni otorite ve itaat zeminlerini yaratmasıdır⁴⁹.

Adam Smith'in buraya kadar ele alınan analizi, bütünüyle tarihsel niteliktedir. Ancak, onu meşhur eden analizi kanaatimizce iş bölümü ve fayda teorisidir. Smith,

⁴⁷ George C. Comminel, "English Feudalism and the Origins of Capitalism", *The Journal of Peasant Studies*, 27 / 4 (July 2000), s. 2, 48

⁴⁸ Smith, *An Inquiry*, s. 15

⁴⁹ Smith, *An Inquiry*, s. 16.

toplumsal ilişkinin itici gücünün bireysel çıkar olduğunu, bireysel yardım severliğin, merhamet duygularının toplumsal ilişkilerde bir karşılığının bulunmadığını, tersine, toplumsal yardımlaşma ve iş birliğinin kaynağında bencilliğin yatırdığını ileri sürer. Smith'in görünmez el teorisinin kaynağında da bireysel çıkar yatar. Fırıncı, kasap ve biracı, dükkânlarını insanlara yardımcı olmak için değil geçimlerini kendi çıkarları doğrultusunda sürdürmek amacıyla açtılar. Bu nedenle, karnımızı doyurmamızı onların yardımseverliğine değil bencilliklerine borçluyuz.⁵⁰

Her meslek insanı kendi bireysel çıkarları doğrultusunda hareket ettiğinde toplumsal örgütlenme kendiliğinden oluşmakta, bireylerin akılları, toplumsal akıl düzeyinde organize olmaktadır. Smith'in ahlak teorisi de bencillik temelinde işlenmektedir. İnsanların ahlaklı, yani, özgeci olmaya değil, bencil olmaya ihtiyacı vardır. Her insan kendi bireysel çıkarını göz önünde tutarsa, ahlaklı olmaya gerek yoktur, toplumsal fayda maksimum düzeyde gerçekleşmiş olacaktır. Smith, özellikle Max Weber'de görüldüğü üzere, kapitalizmi Orta Çağın toplumcu, irrasyonel, vahiyçi yapıdan ayırmakta, hatta onun zıddı olarak görmektedir. Yani Weber'deki kurumsal nedensellik ve determinizm onda görülmez⁵¹. Adam Smith'in salt iktisat ağırlıklı kapitalizm anlayışı, onu diğer tüm iktisat tarihçilerinden farklı bir nitelik vermektedir.

Braudel, Adam Smith'in piyasa determinizmini kabul etmez ve onu yumuşak, esnek bir şekilde tarihçi mantığıyla ele alır: Adam Smith'e ait "*birakiniz yapısınlar, birakiniz geçsinler*" anlayışı "*“içinde kalındığında pazarın gizli ve gönüllü bir tanrı, Adam Smith'in “gizli eli”, XIX. yüzyılın kendi kendini düzenleyen pazarının, ekonomisinin temeli olduğuna inanılmıştır. Burada bir parça gerçek, bir parça kötü niyet ama aynı zamanda da hayal vardır. Pazarın kaç kez bozulduğu, yozlaştığı, fiyatının tekel tarafından keyfi biçimde fiilen ya da hukuken belirlendiği unutulabilir mi?” “Ben gerçekten pazar ekonomisinin erdemlerine ve önemine inanıyorum ama onun özel hükümlerine inanmıyorum.”*" der.⁵²

⁵⁰ "Uygur toplulukta her an, bir sürü insanın iş birliğine, yardımına gereksinme duyulur. Oysa birkaç kişinin dostluğunu kazanmak için bütün ömrü hemen hemen yetmez. Hemen bütün öteki hayvan soylarında, olgunluk çağına erişince, her biri tamamıyla başıboştur. O doğal hali ile başka hiçbir canlı yaratığın yardımına ihtiyacı yoktur. İnsanın ise hemen bir düzine soydaşının yardımına ihtiyacı vardır. Bu yardımı yalnızca onların iyilikseverliğinden beklerse, eli bögüründe kalır. Onların bencilliğini kendi lehinde ilgilendirip dilediğini yapmalarının menfaatleri gereği olduğunu onlara gösterebiliriz, insanoğullarını razı etmesi olasılığı çoktur. Bir başkasına herhangi bir alışveriş önerisinde bulunanın, yapmak istediği budur: "Gereksindiğimi bana verin, siz de benden şu gereksindiğinizi alın." Buna benzer her önerinin anlamı, budur. Gereksindiğimiz bu lütufların en çoğunu böyle elde ederiz. Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insan severliğine değil, bencilliğine sesleniriz. Hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı ağızımıza almaz, onların kendi faydasından dem vururuz." Adam Smith, *Millilerin Zenginliği*, (Çev. Haldun Derin), İstanbul 2006, s. 34

⁵¹ "Ortaçağın din kaynaklı ahlak felsefesinde "bireyin kendi çıkarlarını reddetmesi, bireysel mutluluğun erdemli olmakla bağdaşmayacağı" kabul edilmişti. Oysa Smith'in çağındaki gelişmeler, bireyciliğin yükselişi, artan refahın getirdiği mutluluk ise, bu yaklaşımı çoktan yıkmış, yerle bir etmişti." "İmgeleme, kötü insanları dahi bazen, eğer diğerlerinin bu işte daha büyük çıkarı varsa, kendi çıkarını sağlamaktan vazgeçirebilirdi; çünkü kendi imgelemi, diğerlerinin imgelemine kendisine yansıtılabildi." Birey diğerlerinin sempatisini ve onayını istediği için, diğerlerinin mutluluğuna önem vermek zorundaydı." Smith, *Millilerin Zenginliği*, s. 12, 23

⁵² Fernand Braudel, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, ed. Sinan Köseoğlu, İstanbul 2013, s. 45, 46

Weber'in 1930'larda kaleme aldığı *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* adlı eseri Kapitalizm hakkında kaleme alınan en etkili eserler arasındadır. Adam Smith ve Marx'ın tam aksi istikamette idealist bir yaklaşımla, kapitalizmi Hristiyanlığın XVI. yüzyıldaki kollarından olan Kalvinizm'in dolaylı etkilerine bağlaması uzun süre tartışılmış olup etkisini sürdürmektedir. Dinsel temelli söz konusu yorumunun onun maddi kapitalizm hakkındaki diğer yorumlarını gölgede bıraktığı ve yanlış anlaşılmasına yol açtığı düşünülmektedir. Kapitalizmi Protestanlığın psikolojik güdülemesiyle izah etmesi tarihsel materyalizmin karşıtı olarak yorumlanmış, adeta Karl Marx ve Max Weber'in iki karşıt cephe olarak anlaşılmasına yol açmıştır⁵³.

Weber, kapitalizmi Smith gibi yalnız Batı uygarlığının ürünü olarak görür ve daha önce başka toplumlarda olan parasal aktivitelerin modern kapitalizm ile bir ilgisinin bulunmadığını iddia eder; tüm analizinin merkezine akılcılığı yerleştirir. Rasyonalite ancak tam hürriyet ile ortaya çıkabilir. Hürriyetin kaynağında da özel mülkiyet yatar. Rasyonalite, hürriyet ve özel mülkiyet, ticari ve iktisadi faaliyetlerde eskiden olmayan hesaplanabilirlik ve öngörülebilirlik kazandırdı. Üretim ve dağıtım, muhasebe ve sayısal verilerin etkin kullanımı ile rutin bir yapıya kavuşturuldu. Bürokrasi, hukuksal rasyonalizmin ürettiği otomatik işleyen modern bir yapıya dönüştürüldü⁵⁴.

Weber, Batı kapitalizminin gelişimini şehirselleşimin doğal bir sonucu olarak görür. Batı uygarlığı, içsel kurumsal dinamiklerle yeni ve otonom bir şehir türü yaratmış, bu kurumun yaratıcıları kapitalizmin yaratıcıları olarak tanımlanmıştır. Şehir hayatının evrensel karakterinde temel değişimin ortaya çıkışı, on birinci yüzyılda Batı Avrupa'da bağımsız bir sosyopolitik ve sosyoekonomik yapının ortaya çıkışının ürünüdür. Bu yapı, şehirliler (burghers) birliği veya komünü idi. Bu doğal şehir yapılanmasının ortaya çıkışında birçok ekonomik faktör en önemli rolü oynasa da gelişmenin iktisadi olmayan dinamikleri de vardır. İnsanlık tarihinde ilk kez çeşitli faktörlerin sentezi olan özgün bileşim yalnız Batı'ya has olan özgün sosyal organizasyonun ortaya çıkışında rol oynadı. Bu organizasyonun oluşumunda rol oynayan üç önemli sınıf içinde şehirliler (burgherdom) en önemli paya sahip olmasına rağmen, bağımsız ruhban (clergy) ve feodal aristokrasi de önemli bir rol oynamıştı. Weber'e göre Doğu şehir tipinin nitelikleri tümüyle Batı şehir anlayışından (urban behavior) farklıdır⁵⁵.

Braudel, Kapitalizm-Kent ilişkisine katılır. Ayrıca, Batı kentlerinin özgün olduğu hakkındaki Weberyan iddiayı Weber'e atf yaparak belirtir: "İster kıyafet, para, kent veya kapitalizmden söz edilsin, Max Weber'in ardından karşılaştırmalardan kaçınmak olanaksızdır, çünkü Avrupa kendini "diğer kıtalara göre" açıklamaya son vermemiştir." Weber'in Batı kentlerinin özgünlüğünü ticari rasyonalizm, özgürlük ve otonomiye bağladığı bilinen bir husustur. Braudel'e göre, Batı şehirleri tıpkı

⁵³ Randall Collins, "Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization", *American Sociological Review*, Vol. 45 (December 1980), s. 925

⁵⁴ Collins, s. 927

⁵⁵ Murvar, s. 383

takımı yıldızları gibi özgür evrenlerdir; hareketli ve dinamik olan bu evrenlerin yapıcılığı ve zamanlarının hızlılığı ticaretten kaynaklanmaktadır.

Braudel de Weber gibi Batı şehri ile diğer şehirleri karşılaştırmakta, Levi-Strauss'un bir parodisini kullanarak, Batı şehirlerini buhar makinesine, diğer dünya şehirlerini ise duvar saatine benzetmektedir⁵⁶.

Randall Colins, Weber'in kapitalizm teorisini tablolaştırarak analiz etmiştir. Teori, asli temel şartlar, arka plan şartları, ara ortam şartları, akılcı kapitalizm elementleri olmak üzere dört temel kategoriye ayrılmıştır. Her kategori pek çok tarihsel dönemi ve aşamayı içinde taşımaktadır.

Asli temel şartlar, Grek vatandaşlık kültürleri, Yahudi peygamberlik ananesi, Hristiyanlık, Reformasyon süreci ve mezhepler olarak dört ana tarihsel arka planı içerir. Bu tarihsel zeminin ortak ürünü, Kilise hukuku ve bürokrasisidir. Okumuş yöneticiler, elverişli nakliye ve haberleşme imkânları, yazı, kayıt, muhasebe ve parasal araçların gelişimi, silahların merkezi olarak üretimi ve denetimi, özerk, merkez dışında örgütlenmiş disiplinli ordu, Kilise hukuku ve bürokrasisinin ürettiği yeni araçlardır.

Arka plan şartlarından sayılan şehirlilik, bürokratik devleti yaratan önemli faktörlerden birisidir. Öngörülebilir hukuk, metodolojik ve dualistik olmayan ekonomik ahlak bu ara ara ortam şartlarının ürünüdür. Girişimci sermaye organizasyonu, akılcı teknoloji, hür iş gücü ve serbest pazar akılcı kapitalizm elementlerine bağlanır.

Kapitalizmin yaratıcı aşamaları olarak belirlenen dört kategori mutlak sebep-sonuç zincirlemesine tabi kılınmamış, yatay ve dikey etkilenmelere göre değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, ikinci kategorinin şartları olan şehirliliğin gelişim şartları, Grek vatandaşlık kültürleri, Yahudi peygamberlik geleneği, Hristiyanlaşma ve Reformasyon dönemi mezheplerinde aranmıştır. İkinci kategorinin şartları olan bürokratik devletin kökleri ise hem kilise hukukunda ve bürokrasisinde hem de birinci kategorinin dikey olarak devam eden diğer şartlarında aranmıştır. Hukuksal öngörülebilirlik, bürokratik devlet, metodolojik ve ikili olmayan ekonomik etik, arka plan şartlarının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Nihai kategori olan akılcı kapitalizmin ise tüm ön kategorilerden etkilenmekle birlikte en fazla, bürokratik devlet, hukuksal öngörülebilirlik, şehirlilik, metodolojik ve ikili olmayan ekonomik etikten etkilendiği düşünülmüştür.⁵⁷

Max Weber'in iktisat anlayışında tüm tarihsel faktörlerin etkili olduğu, tarihin dikey ve yatay kovalite ile birbirini izleyen determinist bir niteliğe büründüğünü anlayabiliyoruz. Özellikle ilk Hristiyanlığın merkezi örgütü olan Kilise'nin hukuk ve bürokrasiyi yaratan temel faktör olduğu düşüncesi hatırlandığında bürokratik devletin yaratıcısının doğrudan kilise olduğu tezi berraklaşacaktır. Bürokratik devlet, şehirlilikle birlikte öngörülebilir hukuku yaratan alt yapı olacaktır. Reform sürecinde

⁵⁶ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), 1992 Ankara, s. 449

⁵⁷ Collins, s. 931

doğru yeni mezheplerin ise metodolojik düşünce ve ikili olmayan iktisat ahlakının doğuşunu sağladığı düşünülmüştür.⁵⁸

Nihai olarak gerek Katolik kilisesi gerekse reformla ortaya çıkan kiliseler, kapitalizmin ortaya çıkışında rol oynayan temel alt yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu teorinin Adam Smith'den ne kadar farklı olduğu ilk bakışta ortaya çıkan bir durumdur. Adam Smith, ahlakı bütünüyle iktisadi hayatın dışına itmiş, modern iktisadın temelini insan egosunu yerleştirmiştir. Bu bakımdan, Max Weber, sistemsel değerlerini tarihselci yaklaşımla Orta ve Eski çağların inanç ve toplumsal değerlerinden üretirken, Adam Smith bir nevi tarihsel kökleri tamamen dışlayarak insan egosunu hiçbir çağda görülmeyen bir açıklıkta iktisat teorisinin merkezine yerleştirmiştir. Smith'in merkezi rol verdiği ego hem Orta Çağ hem de Eskiçağ 'da tümüyle şeytani bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

“Weber için politik malzeme dışsal bir ilgi alanı değil, tersine, rasyonel kapitalizmin tüm kurumsal yapılarına yol veren kilit faktördür. Uzmanlaşmış profesyonel yöneticiler ve şehirlilik hakları ile tanımlanmış bir nüfus için tam zamanlı faaliyet gösteren profesyonel hukukçular tarafından inşa edilen ve uygulanan yüksek bürokratik devleti yalnız Batı geliştirmiştir. Toprağı ve iş gücünü özgürleştirip kapitalist marketle bütünleştirerek feodalizm ve patrimonyalizmin gücünü kıran bu hukuki-bürokratik yapıdır. Geniş toprakları güvenlik ve asayişe kavuşturan, iç pazarların önündeki engelleri kaldıran, vergi ve parayı standart hale getiren, akılcı şekilde hesaplanabilir ve evrensel olarak uygulanabilir yasa ve mahkemeler vasıtasıyla güvenilir banka, yatırım, mülkiyet, mukavele şartlarını sağlayan bu devlettir.” Bürokratik devlet, akılcı yönetimin temel sebeplerinden biridir. XVII. ve

⁵⁸ Weber'in kurumsal tartışmalarında çelişkilik, hatta karşıtlık söz konusudur. Weber, tüm Uzakdoğu dinlerinde olduğu gibi, İslam'da hayatın rasyonelleştirilmesine dönük bir sistematik alt yapı olmadığını iddia etmiştir (bkz. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London – New York 2005, s. 185). Sosyologlar genellikle eylem ve inancın nedensellik ilişkisine sahip olduğunu, inancın sebep değil sonuç olduğunu düşünürler. Bu düşüncenin en bilinen simaları Marks ve Pareto'dur. Weber ise ilişkiyi bazen inanç ağırlıklı, bazen karşılıklı, eşit etkileşim çerçevesinde tanımlar. Weber, meşhur Protestan ahlakı ile kapitalizm arasında kurduğu ilişkiyle ilgili kuramında dinin birincil faktör olduğunu iddia etmiştir. Diğer araştırmalarında ise kurumsal, ilmi, mali alt yapıların kapitalizmin doğuşunda birincil faktörler olduğu tezini kabul etmiş, Marks ile aynı çizgiye gelmiştir. Diğer yandan, bizzat Weber, kendisine ait Protestan ahlakının Kapitalizmi doğuran temel faktör olduğu iddiasının aşırı idealize edilmiş yapay bir tez olduğunu kabul etmiştir. Weber'in İslam hakkındaki iddialarını esaslı bir inceleme altına alan Turner, Judaik bir din olan İslam'ın en az Musevilik ve Hristiyanlık ölçüsünde kurumsal bir din olduğunu ortaya koymuştur. bkz. Bryan S. Turner, “İslam, Capitalism and the Weber Theses”, *The British Journal of Sociology*, 25/2 (Jun., 1974), s. 231 vd. Weber'e ait, “Katolik inancının kapitalizmin önünde engel olduğu” iddiası da iki bakımdan çelişkili ve yanlıştır. Daha Protestan âlemi ortada yokken Katolik inancına dâhil olan İtalyan – Latin cumhuriyetleri kapitalizmin ilk safhasını teşkil edecek, Rönesans ve Reform'a yol açacak gelişmeler yapmışlardır. İtalyan şehir cumhuriyetleri ile kapitalizm ve endüstri devrimi arasındaki ilişki hakkında bkz. Michele Fratianni, Franco Spinelli, “Italian City-states and Financial Evolution”, *European Review of Economic History*, 10, s. 257 – 278. Yukarıda Pirenne'nin tezleriyle ilgili kısımda görüldüğü üzere, İtalyan şehir cumhuriyetleri, Bizans ve Abbasiler arasında Akdeniz Havzası'ndan Baltık'a ve İç Asya'ya uzanan büyük çaplı ticari kapitalizm hüküm sürmüştür. Bu ticaret Abbasi sonrasında, Selçuklu ve Osmanlılar zamanında da devam etmiştir.

XVIII. yüzyılın aydınlanmış absolutizmi, endüstri devrimi bu yeni hukukî-bürokratik yapının sonucudur⁵⁹.

Bürokratikleşmenin kapitalizm açısından en önemli etkisi şehirlilik temelindeki formalistik hukuk kodlarının sistem içine dâhil edilmesidir. Şehirlilik öncelikle bir şehrin üyeliği anlamına geliyordu. Geniş çerçevede ise aynı şehirlilik, bir devletin üyesi olma bağlamında, devlet içinde hususi politik hakka sahip bir sınıf anlamına geliyordu. Bu, tüm tarih boyunca yabancı bir konsept idi. Patrimonyal devlette siyasi kurum hususi mülkiyet veya şahsi delegasyonun bir formu idi ve modern öncesi yarı bürokratik devletlerde bile nüfus büyük çapta sadece devlete tabi olup devlet içinde özel hak ve statüye tabi farklı yapılara bağlı olması söz konusu değildi. Bahsedilen çifte tabiiyet, yalnız Batı'da şehirlilik temelinde ortaya çıkmıştır. Akdeniz uygarlığının antik dönemlerinde de şehirler kendi egemenliklerine sahip idiler. Bu şehirler kendi mahkemeleri, hukuk sistemlerine sahip idiler ve bizzat şehirli taraflardan yönetiliyor idiler⁶⁰.

Henry Pirenne, kapitalizmi Max Weber gibi kurumsal bir nedensellik içinde analiz etmez; Weber, her alanda olduğu gibi, tezini tarihsel süreklilik anlayışı içinde, önceki tarihi yapılardan türetilirken, Pirenne, bir sonraki aşamanın aktörü olan burjuvayı ve onun kurmuş olduğu yeni şehir yapısını manor toplumu ve ekonomisinin zıddı olarak değerlendirir. Yani, kapitalizmi kuran sınıflar, feodal değil, tam aksine topraksız, geçimsiz, aylak olmak zorunda kalmış nüfustur. Burjuva genel anlamda soyluların değil, serflerin içinden çıkmıştır. Bunlar, köyden, feodal boyunduruktan kurtularak denize açılan ve gezgin tüccar haline gelen insanlardır. Şehirlerin feodal karakterinin onuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapısal değişikliklere uğrayarak ticari canlanmaya uğradıkları görülmüştür. Batı Avrupa şehirlerinin ticari canlanma göstermesinin ilk öncülleri gezgin tüccarlardır⁶¹.

Gezgin tüccarlar eski burgların haricinde yerleştiler. Burg şehri, faubourg (foris-burgus) şehir dışını ifade etti. Böylece, dinî-senyorel bir organizasyon olan burgun yanında ticari kümelenmeler oluştu. Faubourg olarak nitelenen bu yeni yapıların toplumsal ve ekonomik karakteri burglarınkinden tümüyle farklı idi. On birinci yüzyılda zaman zaman belgelerde bunları nitelendirmek için kullanılan *portus* terimi onların nitelikleri hakkında ipucu vermektedir. Bu terim, modern anlamda limanı ifade etmekte, ancak bu, deniz değil, nehir kavşaklarındaki transit geçiş hattı oluşturan limanları ifade etmektedir. İngiltere ve Fransa'da port halkı "*poorters*" veya "*portmen*" lakabını alıyordu. Bu terim, bourgeois veya burgess ile aynı anlamda idi. İlk burjuvanın ticaretle yaşaması açısından ilk terim onu sonrakinden daha iyi ifade etmektedir. Ticari hayatın tüm aktörleriyle meskûn yeni şehirler on ikinci yüzyıldan itibaren yanında yerleştikleri eski şehre üstünlük kurmuş ve onları önemsiz hale

⁵⁹ Collins, s. 932

⁶⁰ Collins, s. 932. Weber'in bu tezi etkin şekilde eleştirilmiştir. Hilton, politik parçalanmışlığın temelini oluşturan bağımsız şehir komünlerinin kapitalizmin gelişmesiyle paralellik göstermedikleri üzerinde durmuş, en bağımsız komünlerin en gelişmiş şehri temsil etmediklerini, hatta Paris'i örnek vererek tersine bir ilişkinin mevcut olduğunu iddia etmiştir. bkz. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, s. 18

⁶¹ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 41

getirmişlerdir. Tüccarların yerleştiği şehirler aşama aşama tüm zanaatkarların akın ettiği yerleşim yerleri olmuşlardır⁶².

Tüccarlar ve burjuvaların tarımsal nüfustan temel farkları hayatlarını topraktan değil ticaretten kazanıyor olmalarıydı. Ticaret manorial toplumda zorunlu olarak, zaman zaman başvurulmuş bir işti. Bunlar tümüyle ticaretle uğraşan, toprakla ilişkisini kesmiş yeni bir sınıf idi⁶³. Bu yeni sınıfın feodal manor içinden, oradaki hizmetkârlardan, dükkân işletmecilerinden çıktığı istikametinde zorlama çabalar mevcuttur, ancak bu konu ihtimal dâhilinde olmadığı gibi, bu konuda belge de yoktur⁶⁴.

Arazi lordlarının uzun süre zayıf kasabalar üzerinde esnaftan vergi almak, şehirlileri lordun değirmen, fırın veya ocaklarında çalıştırmak gibi imtiyazlara sahip oldukları bilinmektedir. Bu hakların yerel olarak uzun süre yaşamış olması şehir ekonomisinin manor kökenli olduğunu göstermez. Sosyal yapısının asli karakteri serflik olan manor içinden tüccar sınıfının nasıl çıktığı sorusu kendiliğinden ortaya çıkıyor. Sorunun büyük ehemmiyetine rağmen yeterli belgeye sahip değiliz, ancak temel faktörler hakkında bazı ipuçları verebiliriz. Evvela, ticaret ve endüstri ile uğraşan nüfusun temelde topraksız insanlar olduğunda şüphe yoktur. Toprakla yaşadığı halde geçim seviyesinin altında veya sınırında olan insanlar çoktu. Bunlar, bir kıtlık ve üretim azlığı vuku bulduğunda açlığa mahkûm olduğundan toprağını terk ediyor ve başka bir yerde yaşama imkânı bulmaya çalışıyordu. Bunlar eski yerlerine genellikle dönmüyorlardı. Manoryal ekonominin kapasitesi bunları geçindirmeye yetmiyordu. Küçük toprak sahiplerinin üretim hacmi ancak kendi geçimlerine ve kendilerine yüklenmiş olan vergileri ödemeye yetiyordu. Bu nedenle, aile; geçim seviyesinden fazla nüfusa sahip olduğunda genellikle genç üyeleri baba ocaklarını terk etmeye zorlanıyordu. Ailelerini terk eden bu gençler büyük çoğunlukla evsiz, işsiz derbederlerden oluşan nüfusun büyümesine yol açıyor; bu aylak ve geçimsiz nüfus yoksullar için ayrılmış bağışlar ve kilise vakıflarından geçimlik temin etmek için bir manastırdan diğerine koşuyordu. Bu işsizler ordusu hasat zamanlarında çiftçiye gündelikçi olarak kendini kiralıyor veya savaş zamanlarında mercenary olarak feodal ordulara katılıyordu. Bu insanlar, girdikleri yeni hayat içinde, gemiciler ve tüccarların sahiller veya nehir ağzlarında kendilerine sunduğu imkânları kavramak ve kullanmakta zorlanmadı. Daha macera yanlısı olanlar, Venedik ve İskandinav denizcilerinin gemilerinde yelkencilik yaptılar; bir kısmı sıklıkla limanlara uğrayan kervanlarda yer aldılar⁶⁵.

Bunlar arasından zeki ve becerikli olanlar, ticari hayatın kendilerine sunduğu imkânları değerlendirdiler. İlk motivasyon, dışarıdan, denizden geldi. Özellikle güneyde Venedikli ve kuzeyde İskandinav denizciliği bu yeni tüccarı yaratan temel faktördür. Tümüyle tarım hayatına entegre olmuş Batı Avrupa nüfusunun harici tetikleyici faktörler olmadan bu yeni hayata atılması mümkün olmazdı. Zamanın en

⁶² Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 42

⁶³ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 43

⁶⁴ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 44

⁶⁵ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 44, 45

güçlü toprak sahibi olan Kilise'nin ticarete karşı tavrı yalnız pasif değil aktif düşmanlık şeklindeydi. Kapitalizmin ilk başlangıç safhaları hakkında bilgiler yavan kalsa bile on ikinci asır açısından bu tasvirlerle ilgili örnekleri takip etmek kolaydır⁶⁶.

Yeni tüccar sınıfını besleyen diğer önemli nüfus kaynağı, şehirlerde toprak sahibi veya tüccarların kölesi olarak istihdam edilmiş kölelerin kendilerini kurtarmak için denizlere firar etmeleriydi. Bu tür insanlar genellikle zengin bir tüccarın hizmetine giriyor, daha sonra fırsatları değerlendirerek kendileri de tüccar oluyorlardı. Bunlar on ikinci yüzyıldan itibaren artık kanıksanmış ve kabul edilmiş vakalardı. Bu yolla hürriyetlerine kavuşanların artık takibata uğratılmaları da sonuçsuz kalıyor ve tehlikeler içeriyordu⁶⁷.

Bu büyük tüccarlar veya yeni zenginler burjuvanın doğal liderleri idiler. Burjuva ticari canlanmanın yarattığı bir varlıktı; başlangıçta mercator ve burgensis aynı anlamda idi. Sosyal bir sınıf olarak geliştikçe kendisine yeni bir hukuki statü kazandıracaktı. Burjuva batı toplumuna tümüyle yabancı olduğundan mevcut hukuki formlarla onun eğilimleri ve ihtiyaçlarının karşılanması mümkün değildi. İlk çıkış aşamalarında ciddi tepkiler bile doğurdu. Özellikle toprak ve din aristokrasisi burjuvaya karşı şiddetli tepkiler gösterdi. Tüccarlar bir aşama içinde kendilerine karşı biriken tepkiyi hafiflettiler, zira onların mevcut sosyal yapı ile bir problemleri yoktu; Kilise ve askeri aristokrasisinin tüm imtiyazlarını kabul ediyor ve onlarla barış içinde yaşamaya razı oluyorlardı.⁶⁸

Tüccar ve burjuvanın hayatı tabii bir hürriyet içinde idi. Bu hürriyet onu yaratan temel faktördü. Bir yere ve bir otoriteye mahkûm değildi. Bu hürriyet olmadan onun ticareti mümkün olamazdı. Hürriyet bir aşama sonrasında burjuvanın doğal hukuki statüsü haline gelecektir. Bu, bireysel bir imtiyaz olmaktan çok, şehirlilik olmaktan doğan tabii bir hak idi. Manor toprağında serflikin irsi bir realite olması gibi, şehir toprağında da hürriyet irsi ve sınıfsal bir hak idi. Özgürlüğü elde etmek için şehirde, surların içinde bir gün geçirmek veya bir yıl süreyle şehirde ikamet etmek yeterli idi. “*Şehir havası insanı özgür kılar*” (Stadtluft macht frei)⁶⁹.

Manoryal hukuk ile şehirlilik sınıfın ve ticari faaliyetlerin sorunlarını çözmek ve yürütmek mümkün değildi. Burjuvaya ticareti bilen, mesleğin içinden yetişmiş hukukçuların hazırladığı yeni hukuk kodu lazımdı. On birinci yüzyılın başları gibi erken bir dönemde yeni ticaret hukuk kodu (jus mercatorum) yapıldı. Ticaret hukukunun nüvesi olan bu yeni kod, tüccarlar arasındaki ticari ilişkilerin kayıt altına alınmış koleksiyonundan ibaretti. Hukuksal geçerlilik taşımadığından mahkemelerde yürürlüğe koymak imkânı yoktu; tüccarlar kendileri arasında mevcut ihtiyaçları karşılayabilecek yetkinlikte hâkimler bulmak ve seçmek durumunda idiler⁷⁰.

İngiltere’de bu tür mahkemelerin ilki piepowder (pied poudré) adını taşıyordu ki, sebebi, bu mahkemelere başvuran tüccarların yoldan gelmeleri ve ayaklarının tozlu

⁶⁶ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 46, 47

⁶⁷ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 48

⁶⁸ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 49

⁶⁹ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 50, 51

⁷⁰ Pirenne, *Economik and Social History*, s. 51

olması idi. Sonunda bu özel amaçlı hukuk uygulaması yürürlüğe girdi ve kamusal otorite tarafından kabul edildi. 1116'da Ypres'de Flanders kontu düello'yu hukuken kaldırdı ve şehirliiler arasından seçilen ve yalnız onları yargılamakla görevli echevins mahkemelerini kurdu. Er veya geç bu uygulama ülke çapında yaygınlaştırıldı. İtalya, Fransa, Almanya, İngiltere şehirleri, kendilerini karasal gelenekten bağımsız hukuk adası haline getiren hukuksal otonomi elde ettiler. Bu hukuki otonomiye idari otonomi eşlik etti. Burjuva ilk beledi örgütlenme adımlarını on birinci yüzyılda attı ve on ikinci yüzyılda bu örgütlenmeyi esaslı bir hale getirdi. Bu hayranlık verici bir gelişmeydi, çünkü yeni ve orijinal bir oluşumdur. Mevcut sistem içinde bu yeni oluşuma örnek teşkil edecek bir uygulama veya anlayış mevcut değildi, zira bu yeni ihtiyaçlar ve uygulamaların kendileri de tümüyle yeni idi⁷¹.

Braudel, uygarlık, kent ve evrim hususlarına girer. O'na göre de yapıcı güç ve belirleyici unsur ticarettir. Batı uygarlığının evrimini ele aldığı yerde Pirenne ile aynı kronolojiye bağlı kalır. Bu hususu tümüyle Prinne'den iktibas etmiş olmasına rağmen kaynak vermemiştir. Braudel, Batı Roma'nın çöküşüyle kentsel uygarlığın, yani kapitalizmin gerilemeye uğradığını, Merovenj döneminde hafif bir canlanmaya başlasa da biraz sonrasında tümüyle durma noktasına geldiğini tespit ettikten sonra, XI. yüzyıldan itibaren kentsel canlanmanın hızlandığını, kent ve kırsal ticaretin birleştirici gücüyle yeniden iletişime geçtiğini öne sürmüştür. Avrupa uygarlığının canlanması, tüccarlar, loncalar, endüstriler, uzak mesafe ticareti gibi faktörlerle olmuştur. Bu uygarlık XIII. yüzyılın çöküntülerinden sonra yeni bir canlanma aşamasına geçmiş, Fransa, İngiltere, Kastilya ve Aragon merkezi krallıklarının doğuşu gerçekleşmiştir. Feodalizmin dönüşümünde merkezi krallık ve monarşilerin rolüne işaret etmektedir. Merkezi krallıkların feodalizmi bitiren etkileri vurgulanırken, asıl belirleyici olanın, kentler sayesinde siyasal mekânın modern çağın ruhuna uygun olarak yeniden inşa edilmesidir. “Özerk evrenler”, “kent devletleri” adını verdiği yeni özgün şehirselle yapıların modern Batı uygarlığının oluşumundaki rollerini vurgular. Braudel, tıpkı Pirenne gibi, Batı uygarlığının çöküşte olduğu sırada Doğu'nun, İslam dünyasının, Çin'in yükselişte olduğunu düşünür⁷².

Braudel, Pirenne'yi izleyerek modern Batı Avrupa kentlerinin, Bizans ile irtibatlı olan İtalyan kent uygarlığının izinden gittiğini değerlendirir. Pirenne, İtalyan kentlerinin Batı Avrupa'nın çöküşü içinde olduğu sırada, Bizans vasıtası ile Akdeniz ticaretine ortak olduğunu, İslam dünyası ile de temasını sürdürdüğünü tespit etmiştir. Braudel bu anlayışa bağlı kalır⁷³.

Kentlere “*Batı'nın vatanları*”, “*küçük burjuva vatanları*” olarak bakan Braudel, Werner Sombart'a da atıf yapar. Sombart da Pirenne gibi Batı Avrupa kapitalizminin doğuşunda İtalyan kent tecrübesinin yattığını kabul eder. Kent uygarlığı Sombart'ta da akılcı zihniyetin evriminin temel alt yapısı olarak düşünülür. Braudel bu evrimi şöyle tasvir eder: “*Yeni bir zihniyet yerleşmektedir, kabaca Batı'nın tereddütlü ilk*

⁷¹ Pirenne, *Ekonomik and Social History*, s. 52

⁷² Braudel, *Maddi Uygarlık*, s. 450

⁷³ Braudel, *Maddi Uygarlık*, s. 451

kapitalizmi, kurallar, olanaklar, hesaplar hem zenginleşme hem de yaşama sanatının bütünü.” Braudel, Sombart’a atıf yaparken, esasında Weber’i tekrarlar gibidir⁷⁴.

Kapitalizm hususundaki analizleri özetleyecek olursak, Smith ve Weber, tıpkı Marksist teori gibi kapitalizmi Batı uygarlığının içsel dinamiklerinin yarattığı bir aşama olarak değerlendirirken, Pirenne ve Braudel gibi tarihçi yönleri ağır basan simalar kapitalizmi Doğu Avrupa menşeli kapitalizmin etkilerine bağlıyorlar. Pirenne naif çizgide İtalyan kolonyalizmine değinirken modern kolonyalizmi tümüyle es geçiyor oysa dışsal etken olarak üzerinde durulması gereken en önemli olgular arasındadır.

Kolonyalizm

Kolonyalizm meselesi Avrupa’nın içsel karakterli feodal krizine ne tür çözümler ürettiği hususunun belirginleştirilmesinde temel faktördür. Avrupa menşeli feodal krizin ana sebebi nüfus genişlemesi karşısında toprak yetersizliği idi. Coğrafya/nüfus orantısının bozulması iktisadi darlığa yol açıyor, arkasından köylü ayaklanmaları, soylular ve köylüler arasında çıkan iç savaşlar baş gösteriyordu. Bu krizler yeni şehrsel yapının aktörü olan burjuvanın yeni dünya görüşü doğrultusunda Orta Çağ Hristiyan dünya görüşünün yıkılmasına sebep oluyor ve modern Batı düşüncesinin yolunu açıyordu.

Feodal krizin sebepleri bazen ekonominin üretim sınırlarına ulaşması ve ihtiyaç duyulan üretimi karşılayamamasına, bazen toprak/nüfus dengesinin bozulmasına, bazen iklimsel değişimlerin yarattığı nüfus kayıplarına, bazen veba gibi afetlere bağlanır. Avrupa’nın bu krizlere karşı geliştirdiği tepkiler ve çözümler kapitalizmi doğuran temel tarihsel dinamiklerdir⁷⁵.

Wallerstain, bu temel sebeplerin hiçbirisinin tek başına kapitalizmin doğuşunu açıklamakta yeterli olmayacağını, ancak, üçünün aynı anda devrede olmasının kapitalizmin ve modern dünya ekonomisinin doğuşunun ardındaki faktörlerin açıklanmasını sağlayabileceğini düşünmektedir.

Wallerstein, feodal rejimin değişmeyen üretim tarzlarına rağmen, daimî olarak üretici sınıfa yüklenen yükün artırılmasını vurgular. Üretim fazlası azalırken, çiftçinin yükü artıyor, bir noktada tahammül edilemez oluyordu. Bunu besleyen coğrafi yetersizlik (nüfus artışı besleyemeyen toprak kaynakları), iklimsel olumsuzluk (buzullaşma, salgın), bunları çözebilecek güçte merkezi bir idarenin olmayışı, feodal parçalanmışlık, feodal rejimin çökmesiyle sonuçlandı. Avrupa, coğrafi eksikliği, genişleme ile çözdü (keşifler, sömürgecilik). Diğer yandan, iktisadi yetersizliği üretim tekniklerini değiştirip yeni üretim alanlarını keşfederek aştı. Doğal üretim yerine yapay üretimi (tekstil, madenler, vs.) geliştirdi. Bunları örgütleyebilecek güçte yeni siyasal yapılanmalara yöneldi. Ulus monarşileri, kıtasal ölçekli yeni iktisadi sistemlerin uygulanmasına siyasi imkân sağladı.

Yukarıda belirtildiği üzere Pirenne, Avrupa’nın toprak/nüfus dengesizliğine karşı geliştirdiği en etkili tepkinin kolonyal politikalar olduğunu tespit etmiş, hatta ilk

⁷⁴ Braudel, *Maddi Uygarlık*, s. 451 - 452

⁷⁵ Wallerstein, *The Modern World System I*, s. 37.

kolonyalizmin İtalyanlar tarafından Doğu Roma hâkimiyet alanı üzerine yapıldığını vurgulamıştır. Wallerstein, bu temel tarihsel olguyu daha sistemli olarak analiz etmiş ve kolonyalizmin birinci evresi olarak değerlendirmiştir. Archibald Lewis'ten yapılan alıntıyla bu aşamayı şu şekilde açıklar: Avrupa, 1000-1250 yılları arasında nüfus baskısı etrafında gelişen coğrafi genişleme yaşadı. İspanya, Mağribilerden alınarak eski sahiplerinin eline geçti. Balaeric Adaları, Sardinya, Korsika'nın yeniden ele geçirilmesi, Güney İtalya ve Sicilya'nın Norman istilasına uğraması, Avrupa nüfusunun önemli kısmını Doğu'ya doğru yayılmaya sevk eden Haçlı Seferleri, Kıbrıs, Filistin, Suriye, Girit, Ege Adaları, Karadeniz sahillerinin İtalyan koloni ağına dönüştürülmesi, Doğu Avrupa'da Alman ve İskandinavlı fatihlerin Balt ve Slavları istila ederek Hristiyanlığa dâhil etmesi, büyük çaplı orman, bataklık, sazlık arazilerinin üretime açılması ve çit tarımına geçilmesi, 1000-1200 yıllarında gerçekleştiren coğrafi genişlemeye işaret ediyor⁷⁶.

Batı Avrupa'nın birinci devre kolonyalizmini durduran en önemli gelişme, Moğolların Doğu Avrupa sahasını tümüyle kontrol altına almaları ve Avrupa yayılmasının imkânsız hale gelmesidir. Mağribiler Granada'da yeniden yükselişe geçtiler, Haçlılar Akdeniz'den çıkarıldılar, İstanbul'daki Latin hâkimiyeti 1261'de sona erdi, Moğollar Doğu Avrupa ovasını istila ettiler⁷⁷.

Nüfus artışı ve sonunda baş gösteren kolonyalizmin durdurulması, hatta daralma veya büzülmeyle sonuçlanmasında üç faktör öne çıkıyor. Birisi iklim, yani Küçük Buzul Çağı, birisi salgın hastalıklar, özellikle veba, diğeri ise Moğol istilası ile Doğu Avrupa ovasının Avrupalılara kapalı hale gelmesidir. Elbette, en önemlisi, Moğol İstilasından sonra, Osmanlıların İstanbul'u fethetmeleri ile birlikte Karadeniz ve Akdeniz'in de önemli ölçüde Avrupalılara kapalı hale gelmesidir.

Avrupa 1450'lerde başlayan ve XVI. yüzyılda doruk noktasına çıkan nüfus genişlemesi karşısında klasik çözümünü, yani, coğrafi genişlemesini yine İtalyanlar ve İspanyolların ilk kolonyal yayılmaları doğrultusunda yapamazdı; zira Osmanlıların emperyal güç olarak bunu engelleme gücünde oldukları tarihi vakalarla sabittir. Avrupa, bu tarihsel şartlar altında Akdeniz ve Karadeniz'de Osmanlılara karşı tüm kozlarını oynadıktan sonra coğrafi genişlemesini, yani kolonyal yayılmasını Güney Afrika–Hindistan–Japonya istikametinde yapmaya teşebbüs edecektir. Amerika'nın keşfi, Avrupa'nın coğrafi genişleme zaruretiyle Doğu'ya yönelmesinin doğurduğu tesadüfi bir sonuçtur. Kolomb'un, esasında Atlas Okyanusu'nu batı istikametinde aşarak Hindistan'a ulaşmak amacıyla ilk seyahatine giriştiğini biliyoruz.

Portekiz kralı II. John Amerika'nın Kolomb tarafından keşfedilmesini bir denizcisinden öğrendiğinde İspanya'yı kıskanmış ve karşı tedbirler almaya yönelmişti. Kral John, yeni keşfedilen topraklar üzerinde İspanya'ya karşı geliştireceği iddiaları Prens Henry'ye kadar inen 1456 ve 1479 antlaşmaları üzerine bina etmişti. Bu antlaşmalar Papa'nın Bartelmi Dias'ın Ümit Burnu'nu keşfinden 30

⁷⁶ Wallerstein, *The Modern World System I*, s. 38.

⁷⁷ Wallerstein, *The Modern World System I*, s. 39

yıl önce Prens Henry'ye yeni zapt edilen alanları tevcih etmesi ile ilgili düzenlemeleri ihtiva ediyordu⁷⁸.

“Indians” veya “Indies” toprakları o tarihlerde günümüzdeki belirlenmiş Amerika sahillerini değil Afrika'dan Çin ve Japonya'ya uzanan sahilleri ifade ediyordu. Bu nedenle, II. John'un söz konusu denizciden öğrendikleri, O'na Amerika'nın keşfini değil Afrika-Hindistan sahillerinin keşfini hatırlatmış olmalıdır. Kolomb'un seyahatinin sonuçlarıyla ilgili raporunu sunmasından kısa süre sonra Ferdinand ve İzabella Roma'daki elçilerine Papa'dan söz konusu toprakların kendilerine ait olduğunu belgeleyen ferman almasını emrettiler. Bu doğrultuda 3 Mayıs 1493 tarihinde düzenlenen belgeye göre, bir Hristiyan hâkimine ait olmamak şartıyla, Okyanus'un batısında Kolomb tarafından zapt edilen toprakların İspanya'ya ait olduğu kabul edildi. Bir gün sonra Latince ve İspanyolca olarak düzenlenen Papa imzalı belgeye göre Azores ve Verde Burnu'nun güneyinde ve batısındaki toprakların İspanya'ya ait olduğu belgelenmiştir⁷⁹.

Dünya'nın üçte ikisini kendi hâkimiyet alanı olarak gören Portekiz'in bunu kabul etmesi düşünülemezdi. Portekiz'in zecri tedbirleriyle 1494 tarihinde imzalanan tarihin en uzun süreli antlaşması olan “*Tordesillas Antlaşması*” ortaya çıktı. Önceki antlaşmalara ve düzenlemelere hiçbir atıf yapmayan bu antlaşma, basit bir şekilde Atlantik içinde, Verde Adaları Burnu'nun 170 lig (league) mesafesine denk gelecek şekilde, bir kutuptan diğerine çizilecek bir çizginin sınır kabul edilmesini, çizginin batısındaki alanın İspanya'ya, doğusundaki alanın ise Portekiz'e ait olmasını ihtiva ediyordu.⁸⁰

Batı Avrupa Orta Çağ ve Yeniçağ boyunca nüfus dalgalanmaları halinde baş gösteren nüfus büyümesine her defasında coğrafi büyüme ile çözüm bulabilmiştir. Bunları iyice netleştirmek açısından tekrarlayalım. Birinci nüfus genişlemesi (1150-1300), İtalyanlara ait ilk kolonyalizm ile aşılmış, ikinci nüfus genişlemesi (1450 ve sonrası) İspanyol ve Portekizlilere ait ikinci, kolonyalizm ile sonuçlanmıştır.

Kolonyalizm tek başına feodal krizin aşılması ve yeni dünya düzeni olarak tanımlanan kapitalizmin ortaya çıkışı için yeterli olsaydı, bunu Portekiz ve İspanyolların en önce başarmış olması gerekirdi. Smith, Weber, Pirenne ve Wallerstein'den yapılan nakillerde ortaya çıktığı üzere, kurumsal alt yapılar, yeni şehirselleşimin yapıcı gücü olan burjuvanın pazara yönelik ticari faaliyeti, iktisadi zihniyeti tetikleyen reformist Protestanlık hareketi, yeni dünya ile Avrupa arasında başlayan hacimli ürün ticaretinin inşa edilmesi, tabii ürünlere dayanan sınırlı ticaret yerine endüstriyel ürünlerin pazara girmesi, tekstil devrimi, Avrupa mahreçli yeni kapitalizmin temel nitelikleriydi. Bu nitelikler, ulus monarşileri, absolutist devlet yapıları ve yeni şehir hukuku ile paralel gidecektir. Bu alanda başı çekenler, Fransa, İngiltere, Hollanda ve diğer Aşağı Ülkeleri oluşturan şehir devletleri olmuştur⁸¹.

⁷⁸ Mary Wilhelmine Williams, “The Treaty of Tordesillas and the Argentine-Brazilian Boundary Settlement”, *The Hispanic American Historical Review*, Vol. 5, No. 1 (Feb., 1922), s. 3

⁷⁹ Williams, s. 4

⁸⁰ Williams, s. 5

⁸¹ Wallerstein, *The Modern World System I*, s. 145 vd.

Genellikle kesin ayrımlara gidilerek Batı Avrupa bu büyük devrimin öznesi olarak gösterilirken, Doğu Avrupa yeni dünya düzeninin, yani, kapitalizmin dışında bırakılır. Bu manada Doğu Avrupa düzeni geri kalmış bir dünya olarak tasvir edilir.

Berend, Doğu Avrupa'nın Batı'ya oranla geri kalmışlığını tartışılmaz şekilde dünya ekonomik sisteminin değişmesine bağlar. Orta Çağ ekonomisinin en belirgin karakteri olan lüks mal ticaretinin yerini yeni iktisadi yapıda toplu tüketim ürünlerinin alması, dünya ticaret yollarının, özellikle Akdeniz Havzası ve Doğu Avrupa'yı kat eden klasik yolların ortadan kalkarak yerini Atlantik sahillerinden seyreden ticarete bırakması, Doğu Avrupa'nın geri kalmışlığının temel sebepleri olarak gösterilir. Batı Avrupa ile yeni dünya arasında kurulan yeni iktisadi düzen, modern kapitalizmin dinamiklerini taşıyordu. İktisadi yapıdaki bu nitelik değişimi Doğu Avrupa'yı doğal ekonomiye iyice mahkûm etti. Doğu Avrupa Baltık üzerinden Batı Avrupa'nın tahıl ve hayvan ithal sahası haline geldi.

Modern dünya ekonomisinde oluşan yeni iş gücü dağılımı, Doğu Avrupa'nın rolünü tahıl ve hayvan üreticiliğine indirgedi. Bu seviye düşüşü coğrafi faktörlerden bağımsız değildi. Coğrafi keşifler ve yeni transatlantik hatları yalnız Atlantik sahili ülkelerini uluslararası dünya ticaretinin merkezine koymakla kalmadı, aynı zamanda ilkel para sermaye birikimi için hususi fırsatlar da sundu. Değerli madenler ve tarımsal fiyat devrimi iç yapısal değişimlerini gerçekleştirdi ve modern kolonyal sistemin yaratılışını ekonomik ve sosyal süreçlere bağladı. Doğu Avrupa bu sürecin dışında kaldı⁸².

Sonuç

Mevcut araştırmada kuram bağlamında ele alınan tarihçi ve iktisat tarihçilerinin tümü Batı Avrupa menşelidir. Ele alınan araştırmacılara pek çok isim eklenebilirdi, ancak burada özellikle Avrupa toplumsal ve ekonomik tarihinin kuramsal temellerini inşa eden simalar seçildi.

Üzerinde durulması gereken en önemli nokta, kuramsal zenginliktir. Batı Avrupa sosyal bilim geleneği kuramlar üzerinden yürümekte, tarihi bilgiler kuramsal boyutta tartışılarak evrensel niteliğe büründürülmektedir. Doğu Avrupa ve Asya üzerindeki kuramsal tartışmaların da yine Batı Avrupalı kuramcılara ait olduğu gözden ırak kaçmamaktadır. Mevcut araştırmanın genel çerçevede dikkat çekmek istediği temel husus, Batı Avrupa merkezli tarih anlayışının kaynağında bu kuramsal zenginliğin yatmakta olduğudur. Tarih ve toplum kuramlarının birbiriyle çelişmesi, çatışması, hatta kendi içerisinde bile karşıtlıklar barındırması kaçınılmaz sonuçtur. İlginç olan, bahis konusu zıtlık ve çelişkililik durumlarının Avrupa merkezliliğin gücünü azaltmaktan ziyade artırıyor olmasıdır.

Çalışmamızda en fazla yer verilen Adam Smith ve Max Weber'in özellikle toplumsal kuram noktasında iki zıt kutbu oluşturduğu ve bu iki araştırmacının uzlaşabildiği tek noktanın Avrupa merkezilik olduğu tespitlerimiz arasındadır.

⁸² Ivan T. Berend, "The Historical Evolution of Eastern Europe as a Region", *International Organization, Power, Purpose, and Collective Choice: Economic Strategy in Socialist States*, 40/2, (Spring, 1986), s. 335

Smith, Avrupa'yı üstün kılan ticaret ve endüstri ekonomisine Avrupa tarihinin ürettiği bir aşama olarak bakarken, modern öncesi ile modern dönemi birbirinin zıddı olarak değerlendiriyor. Smith'e göre Avrupa eski yapılarından kurtulup onları aşmak suretiyle Modern Çağ'ı inşa etmiştir. Smith'in toplum teorisinin ahlaka değil çıkara dayanması onu diğerlerinden ayıran en radikal farklılıktır. Weber ise Smith'in tam zıddı olarak Modern Çağ'ı yaratan tüm dinamiklerin Avrupa değerler sisteminin ürünü olduğunu belirlemiş, geçmiş ile modern dönem arasında süreklilik kurmuştur. Weber'e göre Hristiyanlık her bakımdan modern hukuk sisteminin yaratılmasında temel faktördür. Smith'de moderniteyi yaratan dinamiklerin içsel nitelikli olduğu dolaylı olarak kendini belli ederken, Weber'de tekrarlanarak vurgulanır. Smith'in normatif alanı belirleyen temel dinamik olarak fayda ve egoyu merkeze koyması karşısında Weber'in dini temel alması çok esaslı bir zıddiyet teşkil etmektedir.

Araştırmamızda Orta Çağ tarih ve toplumsal yapılarıyla ilgili olarak genişçe yer verilen Smith, Weber ve Pirenne ağırlıklı kuramların Doğu Avrupa, Asya ve Afrika toplumlarına ne oranda uygun olduğu hususu tartışılmamış olmasına rağmen, sonuç sadedinde bu kuramların başka toplumlarla olan uyum veya uyumsuzluklarının önem taşıdığına değinmek gereği duymaktayız. Bu husus Doğu Avrupa tarihi ve toplumsal kuramı açısından bilhassa önemlidir. Wallerstein, Osmanlı ve Rusya tarihini Batı Avrupa'nın kurduğu yeni dünya düzeninin dışında tutarken Polonya'yı buna dâhil etmiştir. Wallerstein Polonya tarihini çok yüzeysel olarak değerlendirmiş, oradaki feodalizmin kendi kuramının temelini oluşturan absolutist, milli karakterli monarşik yapıya ne oranda zıt olduğunu görememiştir. Bizim kanaatimize göre dünyadaki kırılmayı yaratan temel faktör yeni dünyanın keşfiyle başlayan yeni kolonyalizmdir. Daha önceki tarihsel yapılar neolitik kültürün ürettiği ortak yapılardır. Bu noktada Max Weber'in Musevilik ve Hristiyanlık dışındaki tüm din ve inançların doğa-büyü ağırlıklı dinler olarak rasyonel devlet, bürokrasi ve ekonominin yaratılmasına uygun olmadığı tezinin hiçbir geçerliliği olmadığını düşünüyoruz. Bu hususta Turner'in kısaca değindiğimiz araştırmasının önemini vurgulamakla yetiniyoruz. Olaya Osmanlı açısından bakıldığında, Weber'in, modern ekonomiyi yaratan temel alt yapı olarak vurguladığı Kilise'nin kurumsal yapısı içinde gelişen kayıt, yazı, hesap sistemlerinin Abbasi, İlhanlı, Selçuklu ve Osmanlı tecrübelerinde üst düzeyde inkişaf etmiş olduğunu hatırlatmak isteriz. Özellikle Osmanlıların modern öncesinde yazılı ve kayıtlı hukuk ve maliye noktasında çok ileri düzeyde oldukları bilinen husustur.⁸³

Smith ve Weber'in iktisat-sosyoloji ağırlıklı tezleri karşısında Pirenne'nin tarih merkezli analizi kanaatimizece Avrupa sosyal-iktisat teorisini teşkil eden en tutarlı analizdir. Pirenne içsel dinamikleri ihmal etmeksizin dış dinamikleri değerlendirir. Özellikle nüfus ve coğrafya dengesini esas almak suretiyle Maltusçu teoriyi etkin

⁸³ Osmanlı literatürünü inceleyen Batılı araştırmacılar Babinger, sahasında en önemli kaynaklar arasında olan eserinin ön sözünde şu ilginç değerlendirmede bulunmuştur: "...Bundan böyle artık üstünlerin küçük görmesi ile İslamistik'in bu koluna bakmağa ve Türklerin kültürsüz oldukları yolundaki eski masalı devam ettirmeye imkân yoktur. Yalnız Osmanlı teliflerinin genişliğinden ve öneminden tamamiyle habersiz olanlar Türkoloji'nin ancak extra ordinem, zaman, istek ve imkân olunca Orientalistik çerçevesi içinde yer bulabileceğini söyleyebilirler." Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1992, XI, XII

şekilde kullanır; kolonyalizme vurgu yapmak suretiyle kapitalizmin doğuşunda iç dinamikler yanında harici dinamiklerin de yer tuttuğunu vurgular. Avrupa sosyal ve iktisat teorisinde ihmal edilemez yer tutan Marksizm de Avrupa merkezli bir sistem olup Modern Çağ'ın Avrupa içsel dinamiklerinin ürünü olduğu tezine dayanır. Braudel ve Wallerstein gibi üçüncü kuşak tarihçileri ilk tarihçilerden etkilenmiş olmakla birlikte, daha evrensel ve Avrupa merkezliliği aşma anlayışına dayalı analizler geliştirmişlerdir. Özellikle Wallerstein kapitalizmi hemen hemen bütünüyle harici dinamiklerin ürünü olan kolonyalizme dayandırmıştır.

Wallerstein'in kolonyalizm üzerine bina edilen kapitalizm kuramı, Batı Avrupa'yı öne geçiren temel dinamiklerin harici, tarihsel faktörler olduğunu ortaya koyuyor. Batı Avrupa'nın üstünlüğü kendi iç dinamikleri yanında, tarihsel şartlardan kaynaklanmıştır. Aynı tarihsel şartlar başka toplumlarda ortaya çıksaydı gelişme onlarda da olabilirdi. Wallerstein'in özellikle Moğol İstilasası ve onun önünden gelen Türk istilasını Avrupa coğrafi yayılmasının yön ve şartlarının oluşmasında birincil faktör olarak belirlemesi önemlidir. Moğollar ve Türkler Doğu Avrupa merkezli egemenliklerini kurmamış olsalardı, İtalyan-Latin kapitalizmi Doğu Avrupa'da devam edecek, belki Avrupa İtalyanları aşarak iç denizler ve eski dünyaya ait karalar üzerinden Doğu'ya ulaşma mücadelesini sürdürecekti. Yeni kıtaların keşfi belki daha sonraki yüzyıllarda başka tarihsel şartların ürünü olarak ortaya çıkacaktı.

Kısaca değinilen kontrastlar üzerinden can alıcı soruyu soralım: Batı ve Doğu Avrupa'nın günümüzdeki gelişmişlik seviyeleri ters konumda olsa, yani, Modern Çağ'ın kurucu gücü Doğu Avrupa olsa; günümüzdeki Batı Avrupa ise onu takip eder konumda olsa idi, yukarıda ele alınan araştırmacıların değerlendirmelerinin ne gibi bir anlamı ve değeri olurdu? Mesela, Adam Smith ve Max Weber'in Batı merkezli değerlendirmelerinin ne gibi bir değeri olurdu? Muhtemelen şu anda doğulu bilim insanlarının fark edilmeyen sayısız tezleri gibi bir gün keşfedilmeyi bekleyenler arasındaki yerlerini alırlardı. Batı Avrupalı bilim insanlarını doğululara göre önemli kılan faktör, onların tarih potansiyellerinin bilim üretme bakımından üstün olması değil, Batı Avrupa'nın tarihsel olarak maruz kalmış olduğu şartların ortaya çıkardığı gelişme dinamikleridir. Batı Avrupa'nın sahip olduğu bilim, ekonomi, teknoloji ve askeri alanlardaki üstünlüğün kaynağında bu tarihsel şartların aranması bilime en uygun yol olacaktır.

Pirenne'nin analizinde görüldüğü üzere, Batı Avrupa kapitalizminden önce Doğu Avrupa kapitalizmi yaşanmış, hatta Batı Avrupa kapitalizmi Abbasi-Bizans-Hazar-Latin kapitalizminin üzerine yükselmiştir. Avrupa'nın yeni dünyayı keşfiyle başlayan modern kapitalizm, daha önceki anlayışın çok ötesine geçmiş, kıtalar arası ticareti lüks ürünlerle sınırlı olmaktan çıkarak kitlesel tüketim alanında yürüyen hacimli ürün ticaretine evriltmiştir. Bu yeni kapitalizm yeni dünya başta olmak üzere Afrika, Asya, Avusturalya kıtalarının tüm doğal ve insan kaynaklarının Avrupa hizmetine girmesinin ürünü olarak Avrupa hegemonyasını doğurmuştur. Bu hegemonya, Avrupalı olmayan, Avrupa haricindeki sosyal ve doğal güçlerin Avrupa hizmetine girmesinin ürünü olarak şekillenmiştir.

Bir gün Doğu Avrupa veya Asya'nın ortaya koyacağı tarihsel gelişim performansının Batı Avrupa'ya geride bırakması halinde bahsedilen çelişkili teorilerin hiçbir anlamının kalmayacağını belirtebiliriz. Yani, Avrupa merkezliliğin dayandığı tarihsel arka plan, Avrupa'nın irsen sahip olduğu bilimsel, ekonomik, teknik ve askeri üstünlük değil, Modern Çağ arifesinde yaşanan ve Avrupa'ya her alanda öne geçiren tarihsel kırılmalardır. Bu üstünlüğü tarihsel anlamda izah etmek için birbiriyle çelişen teoriler ortaya atılmaktadır. Teoriler yanlış olsalar bile Avrupa merkezliliğin hâkim kılınmasında önemli etki yapmaktadırlar.

Avrupa sosyal bilim geleneğinde ideoloji ve bilimsel çalışma birbirinden kopuk ve bağımsız değildir. Her ideolojinin altında bir tarih kuramı bulunmaktadır. Yirminci yüzyıl boyunca nasyonalizm, sosyalizm ve liberalizm gibi üç büyük ideoloji evrensel arenada mücadele etmiş, ilki İkinci Dünya Savaşı ile tasfiye edildikten sonra yüzyılın son çeyreğinde sosyalizm yenilgisini kabul ederek tarih sahnesinden çekilmiştir. Sovyetlerin çöküşü ile rakipsiz kalan liberalizm, yeni Avrupa merkezliliğin temel ideolojik kaynağı haline gelmiş, adeta tarihin sonu, uygarlığın nihai aşaması olarak takdim edilmiştir. Bahsedilen ideolojik anlayışın en aşırı örneği olan Francis Fukuyama, Batı tarihinin Liberal iktisat ve onun ürünü olan liberal hukuk aşaması ile tüm evrimsel gelişimini tamamladığını, tarihin sonuna geldiğini iddia etmiştir. Eserinin adını "Tarihin Sonu ve Son Adam" olarak koyan Fukuyama, tezini, Hegel, Marks ve diğer tarihçilerde görülen sonlu tarih kavramı üzerine bina etmiştir. Bu tez, kutsal kitaplardaki kıyamet ve öteki dünya kavramından farklı olarak, tarihin nihai evrimsel aşamasında insanlığın tüm gelişme dinamiklerini gerçekleştirmiş olacağını ve artık ilerleme dinamiklerinin bulunmayacağını iddia etmiştir.⁸⁴

Fukuyama'nın bu aşırı yorumu her halde sadece tarihin ne kadar küçümsendiği, tarihin ne kadar yanlış yorumlandığına dair bir örnek teşkil edebilir. Tarih, tüm fikirler, ideolojiler, mahkûmiyetlerden bağımsız, sonsuz bir deveran alanı olarak elbette şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da gelişmesini sürdürecektir. Günümüz Avrupa refahı, eski uygarlığı yaratan toplumlarda olduğu gibi, tarihin içinde muayyen bir safha olarak kalacak, insanlık tarihi başka gelişim safhalarıyla yoluna devam edecektir.

Kaynakça

Aston, T. H., C. H. E. Philpin, *The Brenner Debate Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge 2002

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1992, XI, XII.

Berend, Ivan T. , "The Historical Evolution of Eastern Europe as a Region", *International Organization, Power, Purpose, and Collective Choice: Economic Strategy in Socialist States*, 40/2, (Spring, 1986)

Braudel, Fernand, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, ed. Sinan Köseoğlu, İstanbul 2013

Braudel, Fernand, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV – XVIII. Yüzyıllar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1992

⁸⁴ bkz. Francis Fukuyama, *The End of History and The Last Man*, New York 1992, s. XII

Brenner, Robert, “The Agrarian Roots of European Capitalism”, *Past & Present*, No. 97 (Nov., 1982)

Collins, Randall, “Weber’s Last Theory of Capitalism: A Systematization”, *American Sociological Review*, Vol. 45 (December 1980)

Comninel, George C., “English Feudalism and the Origins of Capitalism”, *The Journal of Peasant Studies*, 27/4 (July 2000), s. 2-48

Finley, M. I. “The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 19, No. 3 (Jul., 1977).

Fратиanni, Michele, Franco Spinelli, “Italian City-states and Financial Evolution”, *European Review of Economic History*, 10

Fukuyama, Francis, *The End of History and The Last Man*, New York 1992, S. XII

Hilton, Rodney, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Eserin Giriş Kısmı), Çev. Müge Gürer–Semih Sökmen, İstanbul 1978.

Kim, Keechang, *Aliens in Medieval Law The Origins of Modern Citizenship*, Cambridge 2004

Moore, Jason W., “The Crisis Of Feudalism An Environmental History”, *Organization & Environment*, 15/3 (September 2002)

Murvar, Vatro, “Some Tentative Modifications of Weber’s Typology: Occidental versus Oriental”, Reviewed Work(s), *Social Forces*, Vol. 44, No. 3 (Mart, 1966)

Pirenne, Henri, *Economic and Social History of Medieval Europe*, New York 1937

Postan, M., “Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages”, *The Economic History Review, New Series*, 2/3 (1950), s. 221-246

Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Casuse of the Wealth of Nations*, I, ed. R. H. Campbell, A. S. Skinner, W. B. Todd, Oxford University Press 1976

Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, (Çev. Haldun Derin), İstanbul 2006

Turner, Bryan S., “İslam, Capitalism and the Weber Theses”, *The British Journal of Sociology*, 25 / 2 (Jun., 1974)

Wallerstein, Immanuel M., *The Modern World System I, Capitalist Agruculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Unuversity of California Press 2011

Weber, Max *Ekonomi ve Toplum I*, İstanbul 2012

Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capilatism*, London–New York 2005

Williams, Mary Wilhelmine, “The Treaty of Tordesillas and the Argentine-Brazilian Boundary Settlement”, *The Hispanic American Historical Review*, Vol. 5, No. 1 (Feb., 1922)

ISBN: 978-605-84503-1-8 (Tk)

9 786058 450318